A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

Vörös Gabriella, Erdélyi István, K. Zoffmann Zsuzsanna, Kocsis S. Gábor—Trogmayer Helga, Bartosiewicz László, Tóth Ferenc, Szenti Tibor, Szilágyi Miklós, Szűcs Judit, Nagy Ibolya, Szigeti György, Halmágyi Pál, Huszka Lajos, Sipos József, Tóth István, Szelesi Zoltán, Sz. Kürti Katalin, Szuromi Pál, Csizmazia György—Gaskó Béla, Kiss Tamás tanulmányával

1984/85-1

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

1984/85

1

SZEGED
1986

JAHRBUCH DES MÓRA-FERENC-MUSEUMS, SZEGED (UNGARN)
ANNALES DU MUSÉE FERENC MÓRA, SZEGED (HONGRIE)
ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЯ ИМ. ФЕРЕНЦ МОРА, СЕГЕД (ВЕНГРИЯ)

Szerkesztő bizottság

Barna László, Dömötör János, Juhász Antal,
T. Knotik Márta, Zombori István

A szerkesztő bizottság elnöke

TROGMAYER OTTÓ

Szerkesztő

JUHÁSZ ANTAL

Technikai szerkesztő

VARGA JÓZSEF

A borítólap Mayer Gyula terve alapján készült.

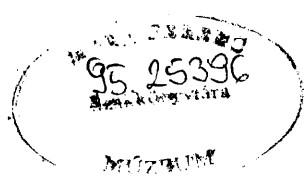

1999

Kiadja a Móra Ferenc Múzeum
Felelős kiadó: Dr. Trogmayer Ottó

Példányszám: 625 — Terjedelem 36 A/5 ív
Készült monoszedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5601-59 és
MSZ 5602-55 szabvány szerint

85-1610 — Szegedi Nyomda
Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató

TARTALOM

Régészet és határterületei

Vörös Gabriella: V. századi leletek a kiskundorozsmai Kenyérváró dombról 11
Erdélyi István: Megjegyzések a nagyszentmiklósi kincsről 29
K. Zoffmann Zsuzsanna: Neue Anthropologische Funde der neolithischen Körös- und Theiß-Kultur aus Ostungarn 39
Kocsis S. Gábor—Trogmayer Helga: A fogak fejlődési rendellenességei Vésztő—Mágorhalom újkőkori és rézkori temető embertani anyagában 65
Bartosiewicz László: Az állatcsontok eloszlási rendszere avar temetkezésekben .. 77

Néprajz

Tóth Ferenc: Melléképületek Makón a 18. század végén 99
Szenti Tibor: Tanyai istállók Hódmezővásárhelyen 109
Szilágyi Miklós: A mindszent—algyői uradalom halászati szerződései (1832—1861) 143
Szűcs Judit: A társadalmi rétegződés és a táplálkozás összefüggése Szentesen ... 167
Nagy Ibolya: Végrendeletek és temetkezés Szentesen a 19. században 179
Szigeti György: Hagyományos népszokások Apátfalván II. 193

Új- és legújabbkori történet

Halmágyi Pál: A makói hagymaszövetkezet, majd hagyma-részvénytársaság története 1900 és 1918 között 217
Huszka Lajos: A Szeged—szatymazi Gazdakör története I. 235
Sipos József: A Kisgazdapárt 1918 októberében 253
Tóth István: Adalékok a Békés megyei szlovákok anyanyelvi művelődéséhez (1919—1939) 267

Művészettörténet

Szelesi Zoltán: Műgyűjtés Szegeden I. 289
Sz. Kürti Katalin: Vadász Endre szegedi kapcsolatai 325
Szuromi Pál: Dalol a tenger, dalol a múlt (Erdélyi Mihály művészetéről) 347

Természettudomány

Csizmazia György—Gaskó Béla: Beretzk Péter örökletéte 377
Kiss Tamás: Juvenilis és szeneszcens epiphyton zuzmók ammóniumion tartalmának összehasonlító vizsgálata 409

CONTENT

Archeology and its related branches

Gabriella Vörös: Artefacts of the „Kenyérváró" Hill in Kiskundorozsma from the 5th century 11
István Erdélyi: Remarks about the Nagyszentmiklós Treasure 29
Zsuzsanna K. Zoffmann: New Anthropological Artefacts about the Neolithic Civilization on the Rivers Körös-Tisza in Eastern Hungary 39
Gábor S. Kocsis—Helga Trogmayer: Abnormality in the Growth of Teeth in the Anthropological Material of the Cemeteries of the Neolithic and Copper Ages in Vésztő—Mágorhalom 65
László Bartosiewicz: The System of Distributing Animal Bones in the Avar Graves 77

Ethnography

Ferenc Tóth: Outbuildings in Makó at the End of the 18th century 99
Tibor Szenti: Farm Stables and Cowsheds in Hódmezővásárhely 109
Miklós Szilágyi: Fishing Contracts of the Mindszent—Algyő Domain (1832—1861) 143
Judit Szűcs: Relations between the Social Strata and nourishment in Szentes 167
Ibolya Nagy: Wills and Burials in Szentes in the 19th century 179
György Szigeti: Traditional Folk Customs in Apátfalva II. 193

Modern and contemporary History

Pál Halmágyi: The History of the Makó Onion Association, afterwards Share Company between 1900 and 1918 217
Lajos Huszka: The History of the Szeged—Szatymaz Farmer's Union I. 235
József Sipos: The Small-holders' Party in October 1918 253
István Tóth: Contribution to the Culture in the Mother Language of the Slovaks living in Békés County (1919—1939) 267

Art history

Zoltán Szelesi: Collection of Works of Art in Szeged I. 289
Katalin Sz. Kürti: Endre Vadász' Relations in Szeged 325
Pál Szuromi: The Sea Sings, the Past Sings (about Mihály Erdélyi's Art) 347

Natural sciences

György Csizmazia—Béla Gaskó: Péter Beretzk's Irrevocable Donations 377
Tamás Kiss: Comparative Examination of the Ammonium Content in Young Lichens and in Senescent Epiphytal Lichens 409

INHALTSVERZEICHNIS

Die Archeologie und ihre Grenzgebiete

Gabriella, Vörös: Funde aus dem 5. Jh. im Hügel „Kenyérváró" bei Kiskundorozsma 11
István, Erdélyi: Anmerkungen zu dem Goldenschatz von Nagyszentmiklós 29
Zsuzsanna, K. Zoffmann: Neue anthropologische Funde der neolithischen Körös- und Theiß-Kultur aus Ostungarn 39
Gábor, S. Kocsis—Helga, Trogmayer: Entwicklungsanomalien der Zähne im anthropologischen Material aus den Gräbern der neuen Steinzeit und der Kupferzeit von Vésztő—Mágorhalom 65
László, Bartosiewicz: Verteilungssystem der Tierknochen bei den awarischen Leichenbestattungen 77

Volkskunde

Ferenc, Tóth: Nebengebäude vom Ende des 18. Jh-s in der Stadt Makó..... 97
Tibor, Szenti: Ställe an den Gehöften von Hódmezővásárhely 109
Miklós, Szilágyi: Fischerei-Pachtverträge des Besitzgutes von Mindszent— Algyő (1832—1861) 143
Judit, Szűcs: Zusammenhänge zwischen der gesellschaftlichen Schichtung und der Ernährung in der Stadt Szentes 167
Ibolya, Nagy: Testamente und Leichenbestattung des 19. Jh-s in der Stadt Szentes 179
György, Szigeti: Traditionsbewahrende Volksbräuche in Apátfalva, II. 193

Die Geschichte der neueren und neuesten Zeit

Pál, Halmágyi: Die Geschichte der Zwiebelgenossenschaft, späteren Zwiebel-Aktiengesellschaft zwischen 1900 und 1918 von Makó 217
Lajos, Huszka: Die Geschichte des Landwirtenvereins von Szeged—Szatymaz, I. 235
József, Sipos: Die Partei der kleinen Landwirte zu Oktober 1918 253
István, Tóth: Beiträge zu der muttersprachlichen Bildung der Slowaken im Komitat Békés (1919—1939) 267

Kunstgeschichte

Zoltán, Szelesi: Kunstsammlerei in Szeged, I. 289
Katalin, Sz. Kürti: Die Beziehungen von Endre Vadász zu Szeged 325
Pál, Szuromi: Singende Seen, singende Vergangene... (über die Kunst von Mihály Erdélyi) 347

Naturwissenschaft

György, Csizmadia—Béla, Gaskó: Das Erbdepositum von Péter Beretzk 377
Tamás, Kiss: Komparative Untersuchungen zum Ammoniumgehalt von juvenalischen und szeneszentschen epiphtonischen Moosen 409

SOMMAIRE

Archéologie et ses branches reliées

Gabriella Vörös: Trouvailles du 5e siècle de la colline „Kenyérváró" à Kiskundorozsma 11
István Erdélyi: Remarques du trésor de Nagyszentmiklós 29
Zsuzsanna K. Zoffmann: Nouvelles trouvailles anthropologiques de la civilisation néolithique de Körös et Tisza à l'Est de la Hongrie 39
Gábor S. Kocsis—Helga Trogmayer: Anomalie de la croissance des dents de la matière anthropologique des cimetières des âges néolithique et du cuivre à Vésztő—Mágorhalom 65
László Bartosiewicz: Système de distribution des os d'animaux dans les tombaux avares 77

Ethnographie

Ferenc Tóth: Bâtiments accessoires à Makó à la fin du 18e siècle 99
Tibor Szenti: Étables et écuries dans les hameaux de Hódmezővásárhely 109
Miklós Szilágyi: Contrats de pêche des biens dominaux à Mindszent—Algyő (1832—1861) 143
Judit Szűcs: Relations de la stratification sociale et l'alimentation à Szentes 167
Ibolya Nagy: Testaments et enterrements à Szentes au 19e siècle 179
György Szigeti: Les anciennes coutumes populaires à Apátfalva II. 193

Histoire moderne et contemporaine

Pál Halmágyi: L'histoire de la Coopérative d'Oignon, ensuite du Société Anonyme d'Oignon de Makó entre 1900 et 1918 217
Lajos Huszka: L'histoire du Cercle de Cultivateurs à Szeged—Szatymaz I. 235
József Sipos: Le Parti des Petits Propriétaires au mois d'octobre 1918 253
István Tóth: Contribution pour la civilisation à la langue maternelle des Slovaques du Comitat Békés (1919—1939) 267

Histoire des Beaux-arts

Zoltán Szelesi: Collection d'objets d'art à Szeged I. 289
Katalin Sz. Kürti: Relations d'Endre Vadász à Szeged 325
Pál Szuromi: La mer chante, le passé chante (de l'art de Mihály Erdélyi) 347

Sciences naturelles

György Csizmazia—Béla Gaskó: Donations irrévocables de Péter Beretzk 377
Tamás Kiss: Examination comparative du contenu d'ammonium de jeunes lichens et des lichens epiphytes sénéscents 409

СОДЕРЖАНИЕ

Археология и ее смежные области

Габриелла, Ворош: Археологические находки из 5. столетия от кургана «Кенерваро» у Кишкундорожма 11
Иштван, Ердейи: Замечания о сакровища от Надьсентмиклош 29
Жужанна, К. Зоффманн: Новые антрогологические находки нейлитической восточно-венгерской Корош—Тиса-культуры (по немецки) 39
Габор, Ш. Кочиш—Хелга Трогмайер: Нарушения развития зуб в антропологическом материале кладбища из нового каменного и медного веков у Весто-Магорхалом 65
Ласло, Бартосиевич: Система распределения животничьих костей при аварных погребений 77

Этнография

Ференц, Тот: Хозяйственные постройки на конце 18-го века 99
Тибор, Сенти: Хлевы и конюшни на Ходмезовашархейе 109
Миклош, Слади: Договоры на праве ловки на имении Миндсент—Алдё (1865—1861) 143
Юдит, Сюч: Расслоение общественное и питание — взаимодействия в городе Сентеш 167
Ибоя, Надь: Завещания и погребение в г-е Сентеш в 19-ом веке 179
Дёрдь, Сигети: Старые народные обычаи в деревне Апатфалва, часть II. 193

История новых и новейших веков

Пал, Халмади: История кооператива, позже акционерного общества лука от Мако между годами 1900 и 1918 217
Лайош, Хуска: История кружка хозяинов Сегед Сатмаза, I. 235
Йожеф, Шипош: Партия мелких землевладельцев в октябре г-а 1918 253
Иштван, Тот: Данные к культуры радного языка словаков в комитате Бекеш (1919—1939) 267

Искусствоведение

Золтан, Селеши: Собрание художественных произведений I. 289
Каталин, С. Кюрти: Связы Эндре Вадаса к городу Сегед 325
Пал, Суроми: Пает море, поет прощедшее... (Об исскустве Михайа Ердейи) 347

Естественная наука

Дёрдь Чизмадия—Ьела, Гашко: Вечный депозит Петера Берецка 377
Тамаш, Киш: Компаративное исследование содержания ионов аммонии ювенильных и сценесцентных эпипхтонных лишайников 409

Régészet és határterületei

V. SZÁZADI LELETEK A KISKUNDOROZSMAI KENYÉRVÁRÓ DOMBRÓL

VÖRÖS GABRIELLA
(Szentes, Koszta József Múzeum)

A leletek, amelyeket az alábbiakban ismertetni fogok, 1961 és 1965 között kerültek be a szegedi Móra Ferenc Múzeumba[1]. Előkerülésük körülményeiről, múzeumba jutásukról semmilyen adatot nem ismerünk. Lelőhelyükön kívül, a tárgyak alapján csak az a biztos, hogy sírokból kerültek elő. Szórvány jellegük miatt elsődleges célunk csupán közlésük volt. Ugyanakkor azonban a leletegyüttesben olyan típusok fordulnak elő, melyeknek már puszta megléte is fontos adalékot jelent a Duna-Tisza közének csak nagyon kevéssé ismert V. századi történetéhez.

A lelőhely ma már nem létezik, mert a Kenyérváró dombot 1961-től kezdve folyamatosan elhordták. (1. kép) Maga a domb már a legkorábbi topográfiai térképeken is jelölve volt, mint a kiskunsági homokdűnék egyik legdélebbi tagja, mely a

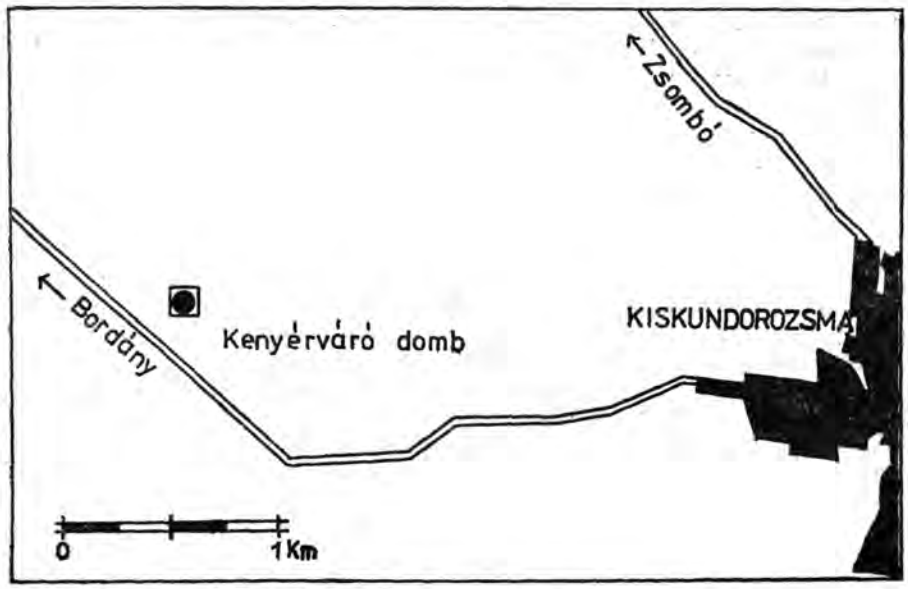

1. kép. A lelőhely topográfiai elhelyezése

[1] A leletek a szegedi Móra Ferenc Múzeumban 82. 6. 1—11. leltári számon megtalálhatók.

kiskundorozsmai Rózsa Széktó laposa fölé magaslik. A régészeti szakirodalom több mint félszáz éve ismeri[2], utoljára Trogmayer Ottó folytatott a területen leletmentő ásatást. 1961-ben egy korai szarmata, valamint egy középkori temetőrészletet tárt fel[3].

I. A leletek leírása

1. Borostyánból készült korong alakú, az egyik oldalán kúpos, másikon enyhén domború, kardmarkolathoz tartozó gomb, a közepén lyukkal. Átm: 3,6 cm m: 2,3 cm I. t. l. 2. kép 1.

2. Aranyozott ezüst csat. A csatkarika ovális, négy körkörös borda díszíti, a bordák között még látszik az erősen megkopott aranyozás nyoma. A háromszög-átmetszetű, stilizált állatfejben végződő pecek a karikára hajlik. A kettős szíjszorító lemez közül az alsó a vékonyabb, szabálytalan rombusz formájúra vágták. A felső lemez vastagabb, jó megtartású, gondos munka: szimmetrikus kettős bevésett vonallal tagolták. A csatkarika felé eső végénél két sorban ékalakú poncolás díszíti. Az övre való rögzítését három félgömbös fejű szegeccsel oldották meg, melyek közül az egyik hiányzik. A csatkarika átm: 3,7—3,1 cm, a szíjszorító felső lemez h: 4,7 cm, sz:2,2 cm II. t. 1. 2. kép 4.

3. Ezüstből öntött fülbevalópár oktaéder formájú tömör dísszel. átm: 2,0 cm III. t. 2—3. 2. kép 2—3.

4. Háromtagú ezüst piperekészlet. Vékony ezüstdrótból formált, felcsavart végű, erősen kopott, deformálódott karikán függnek az eszközök: tordírozott nyelű kanál (h: 9,6 cm), trapézosan kiszélesedő végű csipesz, melynek mindkét oldalát egymást metsző, sűrűn rovátkolt vonalak hálózzák, rajta a rögzítést szolgáló pánt (h: 6,5 cm), tordírozott nyelű, enyhén ívelt, hegyes, görbe végű eszköz (h: 9,6 cm). IV. t. 1. 3. kép

5. Oldalt lehajlított lábú, felsőhúros, egytagú, bronz lemezből készült fibula. A kengyelen hosszában párhuzamosan futó két bevésett vonal található, közöttük csúcsával szembeforduló kettős háromszög alakú poncolás. Enyhén deformálódott, hiányos. h: 5,5 cm II. t. 2. 2. kép 6.

6. Vastárgy (kés?) töredéke. Egyenletes vastagságú, az egyik oldalán egyenes, másikon ívelt, tompa végű vastárgy. h: 9,0 cm, sz: 2,7 cm III. t. 1. 2. kép 7.

7. Nyomott gömbformájú sötétkék pasztagyöngy. Átm: 13 cm I.t. 2.

8. Halványzöld színű, kihajló peremű üvegpohár. Több darabból ragasztott. Alja homorúra benyomott. M: 6,7 cm, pá: 7,5 cm, fá: 3,2 cm V. t. 4 kép 1.

9. Fekete, korongolt, finom kidolgozású pohár. Pereme enyhén kihajlik, hasvonala hangsúlyozott. A hasvonala fölött a fényezés függőleges nyomai láthatók. Alja kiegészített. M: 8,9 cm, pá: 7,8 cm, fá: 4,9 cm. VI. t. 4. kép 2.

10. Téglavörös, korongon formált, finom kidolgozású félgömbös tál. Alján 0,8 cm széles, 6,0 cm külső átmérőjű kör alakú besímítás található. Felülete simított, peremén repedt, csorbult. M: 6,1 cm, pá: 18,3 cm, fá: 6,0 cm VII. t. 3. kép 2.

11. Vasrozsda által konzervált textildarab. Mérete: 1,1×0,9 cm. I. t. 3. 2. kép 5.

[2] Kürti B. 1976/77. 21—22.

[3] MFM Rég. Ad. 57—75. A szarmata temető anyaga 82. 7. 1—17. leltári számon található.

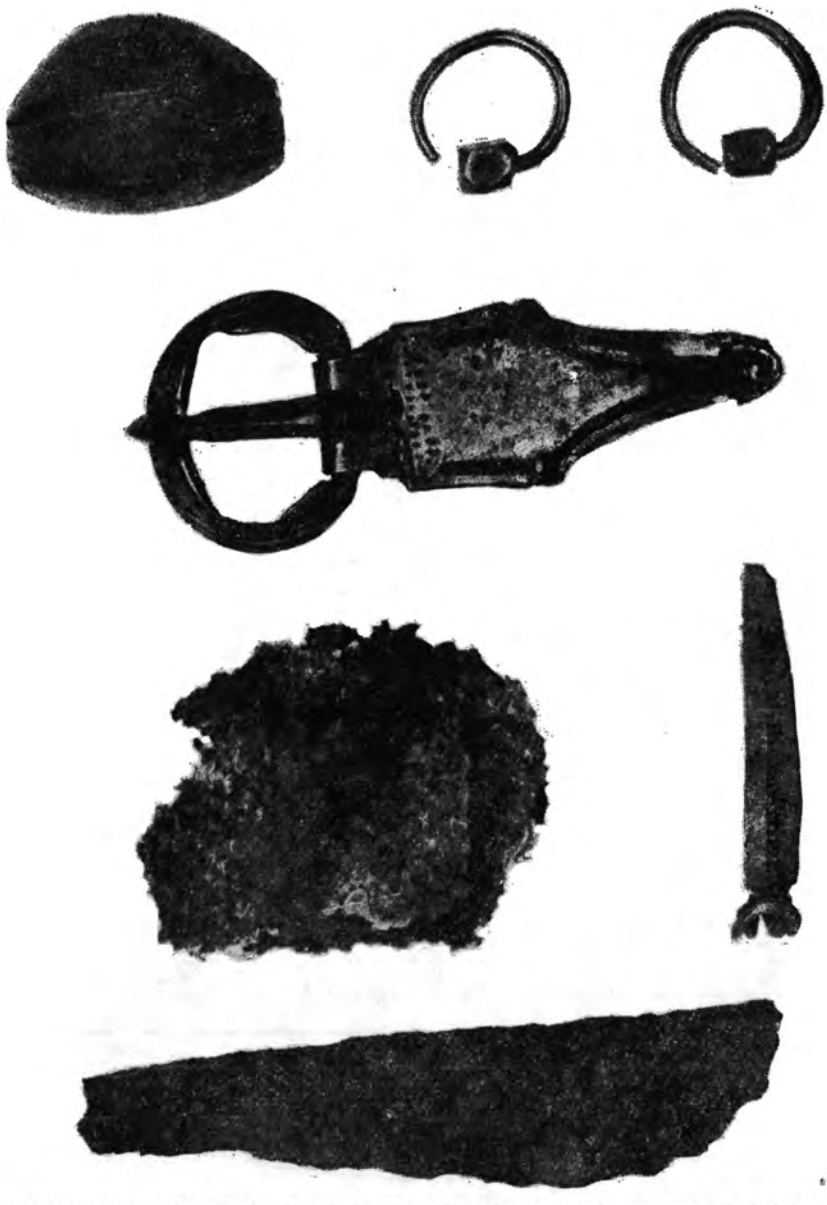

2. kép. 1. borostyán kardgomb, 2—3. ezüst fülbevalók, 4. aranyozott ezüst csat, 5. textilmaradvány (erősen nagyítva), 6. bronz fibula, 7. vastárgy (kés?)

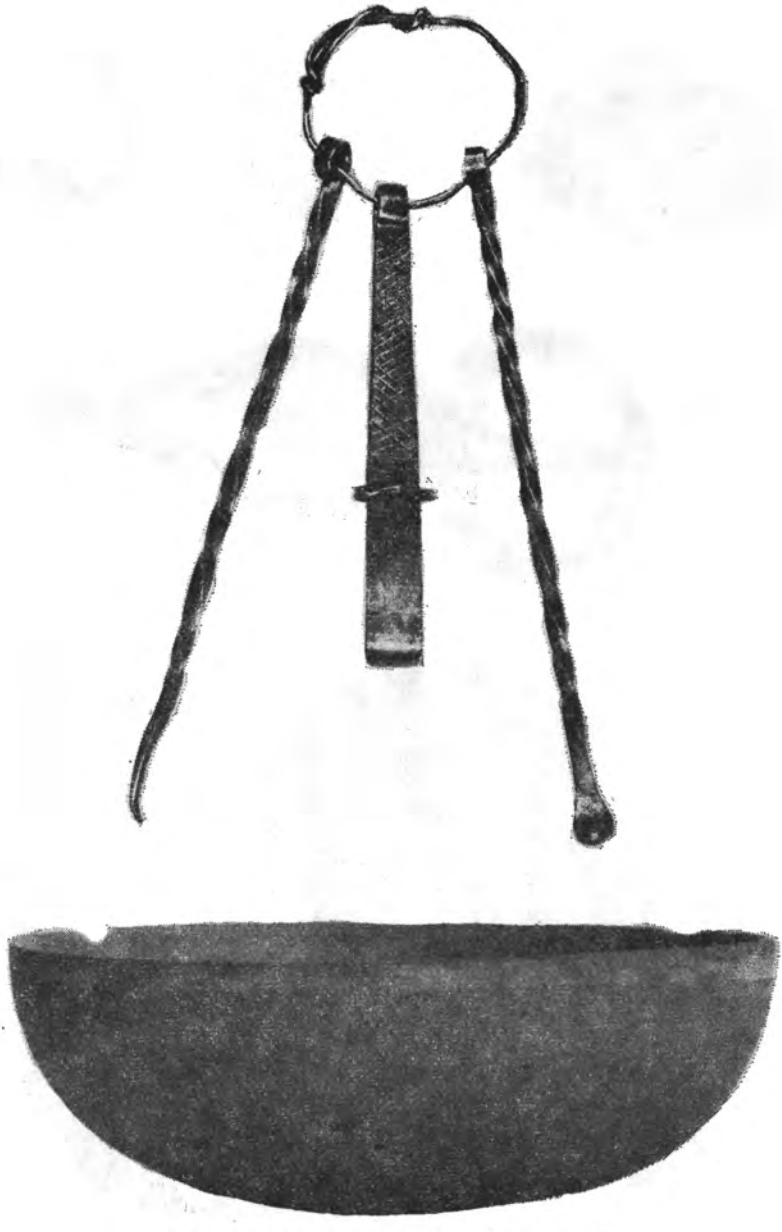

3. kép. 1. ezüst piperekészlet, 2. téglavörös tál

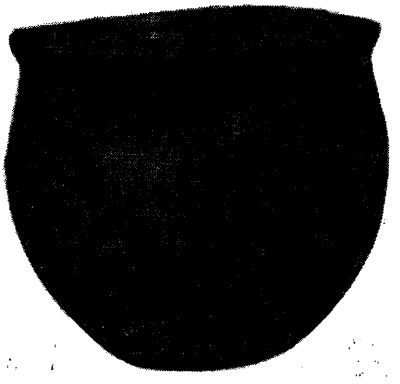

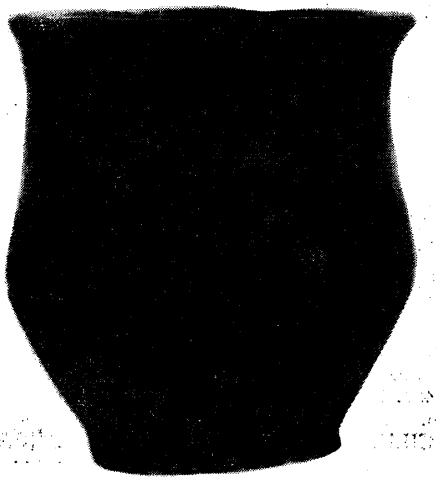

4. kép. 1. halványzöld üvegpohár, 2. fekete agyagpohár

II. A leletek értékelése

A tárgyak közül a borostyángomb az egyetlen, ami egyértelműen férfisírra utal. (I. t. 1.) Ezek a gombok vagy korongok kétélű, hosszú kardok tartozékai, díszei voltak. Anyaguk és formájuk nagyon sokféle, és Dél-Oroszországtól Nyugat-Európáig nagy területen elterjedt.[4] A mi leletünkhöz területileg és tipológiailag is a Szirmabesenyőn[5], illetve az Érmihályfalván[6] előkerült, mindkét esetben magányosan eltemetett férfiak sírjából származó kardgombok állnak a legközelebb. A Dunántúlról is kerültek elő hasonló típusúak: Lébényben[7], Táskán[8], Pécs—Üszögpusztán[9]. E kardtípus használatának idejéhez fontos kronológiai fogódzópontot jelentenek a sírokban talált pénzek: az érmihályfalviban II. Theodosius 444-ből származó aranypénzének utánzata volt, a jakuszovicei kardot pedig Valentinianus arany solidusa keltezi[10]. Ugyanilyen pénz került elő egy wolfsheimi sírból is, ahol szintén borostyánból készült karddíszt találtak, alig nagyobbat, mint a mi példányunk[11].

A csat (II. t. 1.) legközelebbi párhuzama a Tápé—Malajdok A temető területéről szórványként előkerült ezüstcsat, rombusz formájú szíjszorító lemezzel, és a karikára hajló pecekkel. A tiszalöki sír[13] csatjának elemzésekor Kovrig Ilona felvetette, hogy a malajdoki példány az V. századi gazdagon vésett és aranyozott csatok IV. század közepi elődjét jelenti [14]. Ebben az esetben a dorozsmai — tipológiai szempontból —, szerény vésett díszével és kopott aranyozásával a két csoport között áll és így összekötő láncszemként értelmezhető. A karika alakja, kiképzése, bordázása a gepida csatokéra emlékeztet[15]. A szíjszorító lemeze aránylag ritka, a rombuszt megközelítő formája, a sarkainál kiugró félkörös szegecsalappal a lemez, illetve a későbbi öntött fibulák lábformáját idézi fel bennünk.[16] Az öntött ezüst csatok közül a mienkhez legközelebb áll a mezőkászoni[17], a szécsényi[18] és a már említett tiszalöki [19] példány.

Az oktaéderben végződő fülbevalók (III. t. 2—3.) különböző típusai (arany, ezüst, bronz, tömör illetve áttört, üveg- vagy kőberakású) az V. században széles

[4] A kardokhoz tartozó gombokat J. Werner gyűjtötte össze: 1956. 75. tábla 11. térkép, 50. t. 1—15., 57. t. 1., 53. t. 4. A mienkhez tipológiailag nagyon közel áll a Wien-Leopoldau 3. sírjában lelt gomb. (18. t. 2.). Ritkán előfordul, hogy női sír tartozéka, mint fémkarikára erősített csüngő. Smolin, XXXII. sír J. Tejral 1982. 90, 28:6.

[5] Megay G. 1952. XXV. t. 1. c.

[6] Roska M. 1930. 148. kép. 7.

[7] Pusztai R. 1966. 6. ábra 7.

[8] Bóna I. 1979. 17. kép

[9] Első közleménye: Hampel J. 1900. 100. 4, 4a, 4c ábrák. Az üszögpusztai példány azért különleges, mert aranyrekeszes foglalatban almandin berakások vannak, és közepén kis fülecske is található.

[10] László Gy. 1951. XVIII. t. 2., 2a.

[11] J. Werner 1956. 4. t. 3a—3b., 5.

[12] Párducz M.—Korek J. 1946—48. LXV. t. 18.

[13] Kovrig I. 1951. 116.

[14] Csallány D. 1961. CILII. t. 8.

[15] A Tiszaderzs-Dűlődombról 1942-ben beküldött leletben egy olyan bronzcsat is szerepel, melynek a szíjszorító lemeze rombusz formájú és a csúcsain egy-egy köralakú, a nittszeg számára kialakított rész van. A leírás szerint három sarkán fejes szegecsek találhatók, de ez a képen nem látszik. Csallány D. 1961. 215—216. CXCVIII. t. 6.

[16] A lemezes fibulák körével, elterjedésének területével Kovrig Ilona foglalkozott behatóan: 1951. 114—115. és lásd az ide tartozó jegyzeteket!

[17] Lehoczky T. 1897. 37. 2., 2a. kép

[18] Pintér S. 1887. 429. 1., 1a. kép

[19] Kovrig I. 1951. 113. XLIII. t. 3.

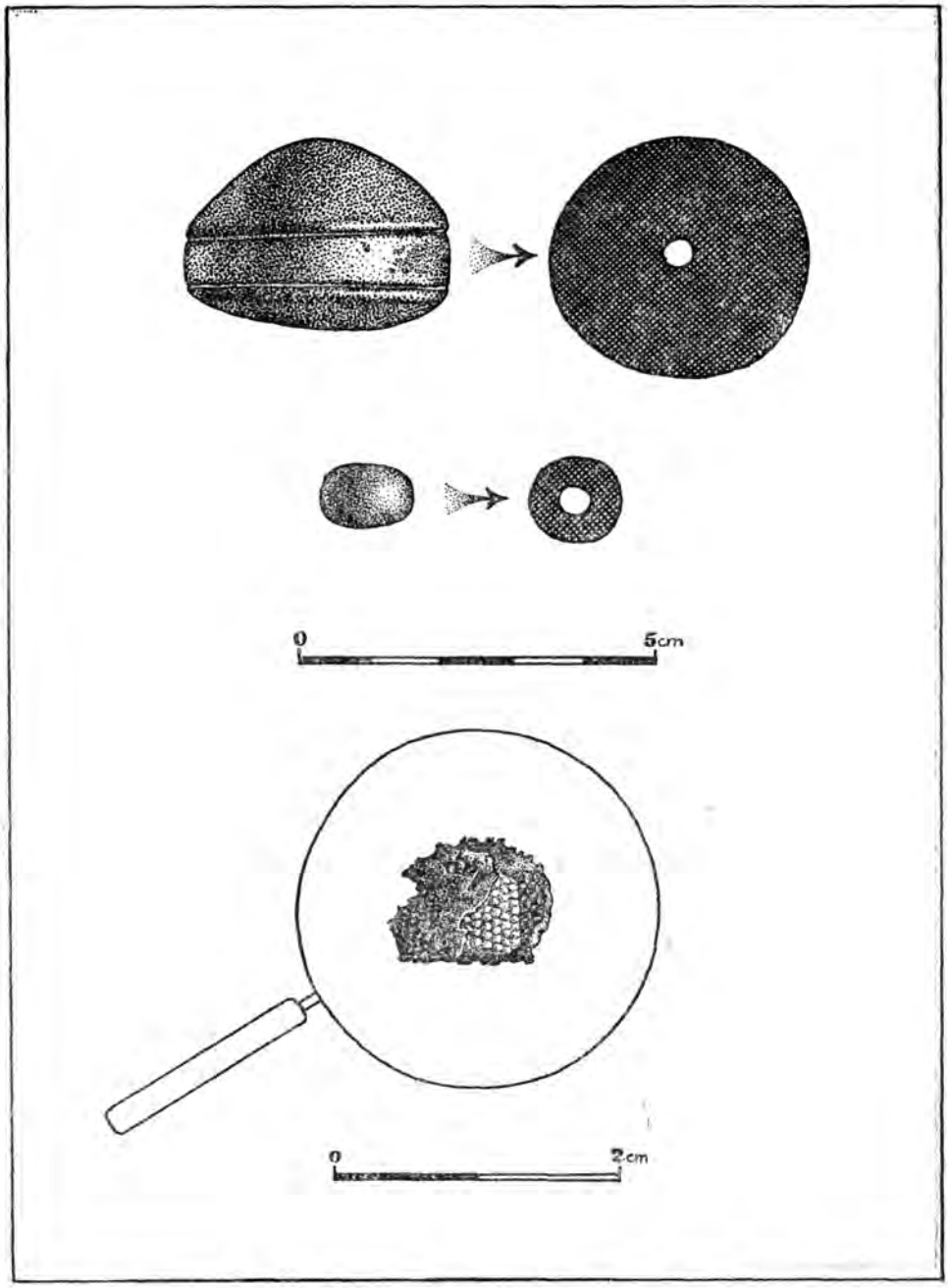

I. tábla. 1. borostyán kardgomb, 2. kék pasztagyöngy, 3. textilmaradvány

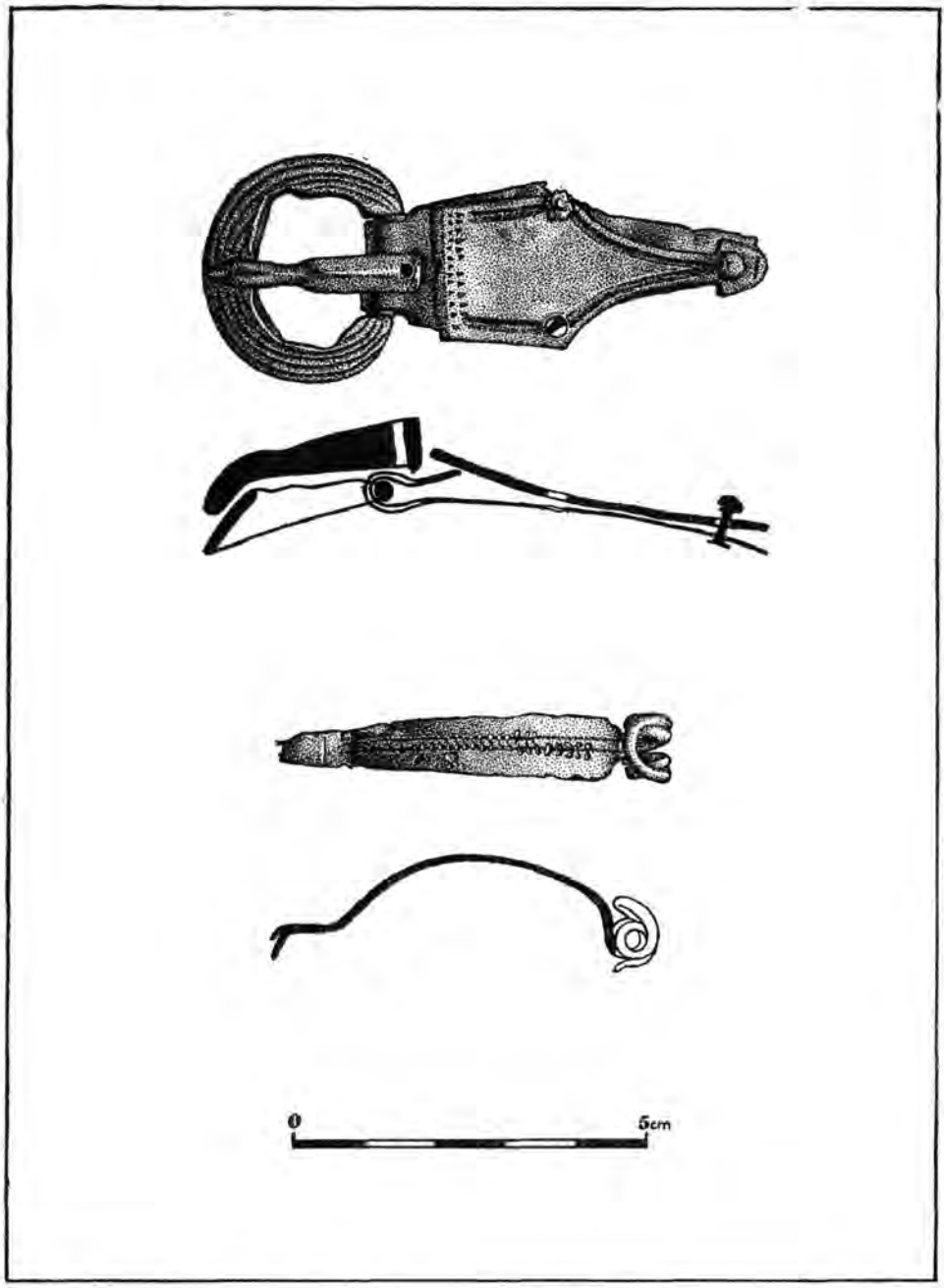

II. tábla. 1. aranyozott ezüst csat, 2. bronz fibula

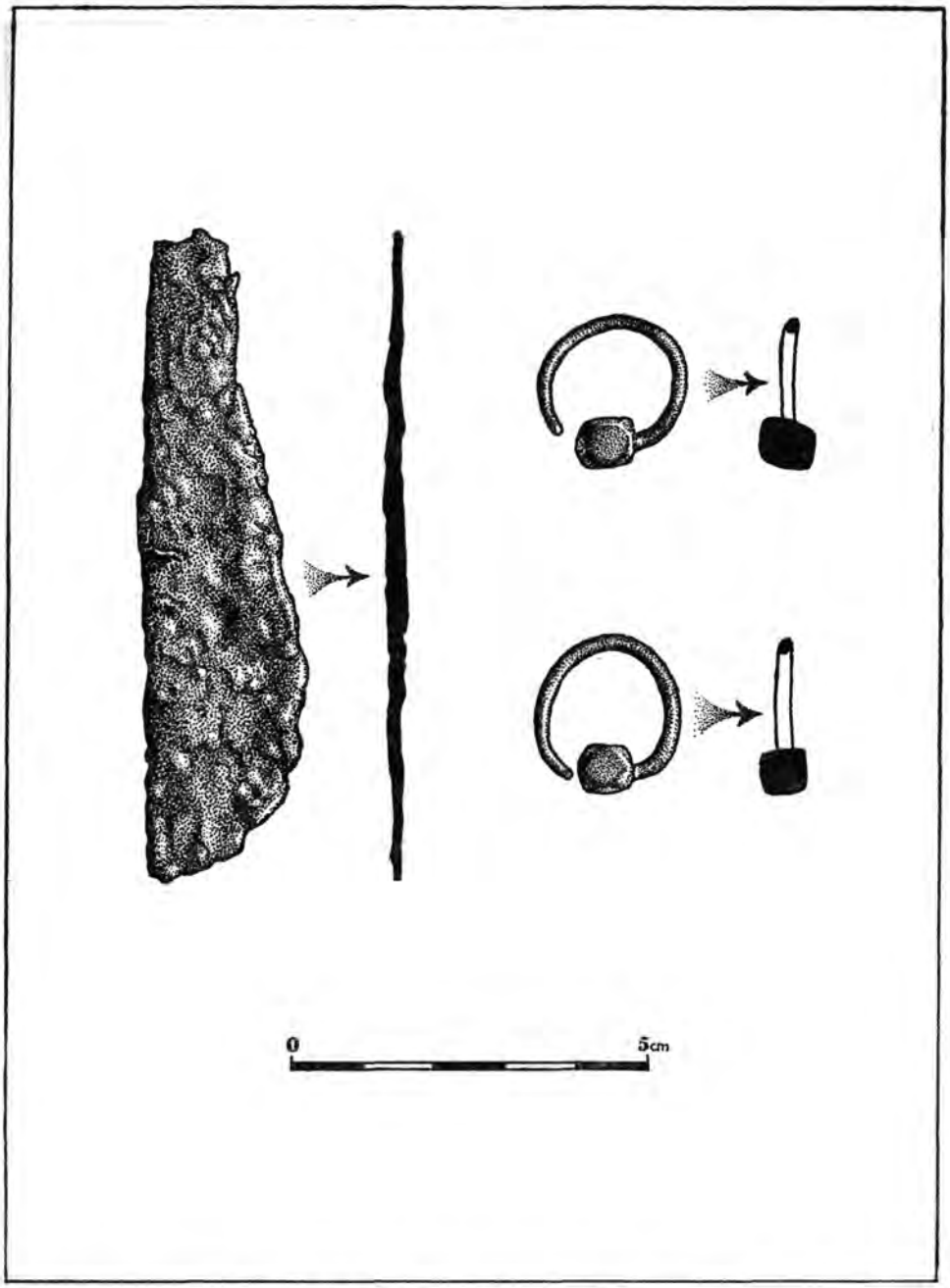

III. tábla. 1. vastárgy (kés?), 2—3. ezüst fülbevalók

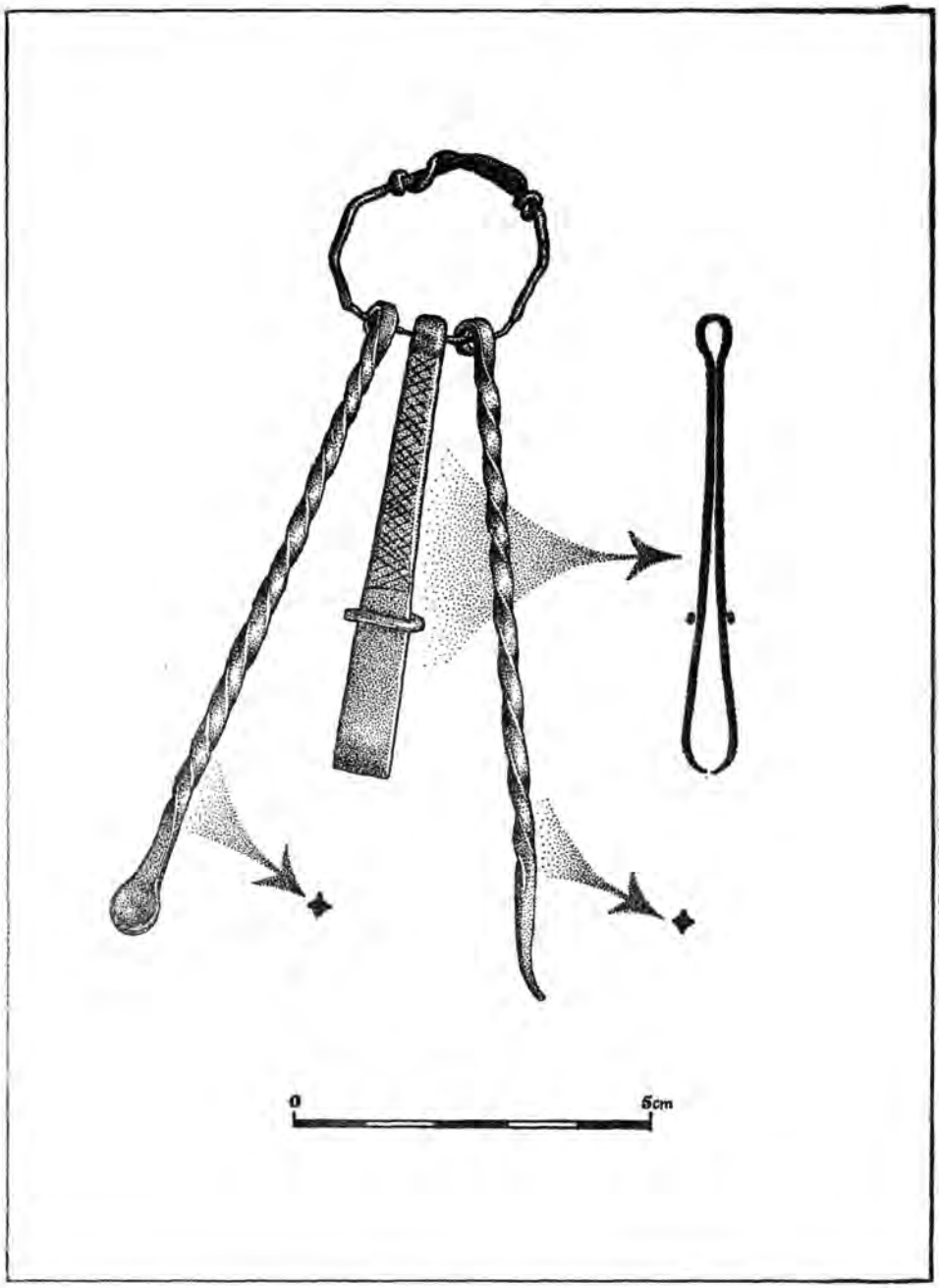

IV. tábla. Ezüst piperekészlet

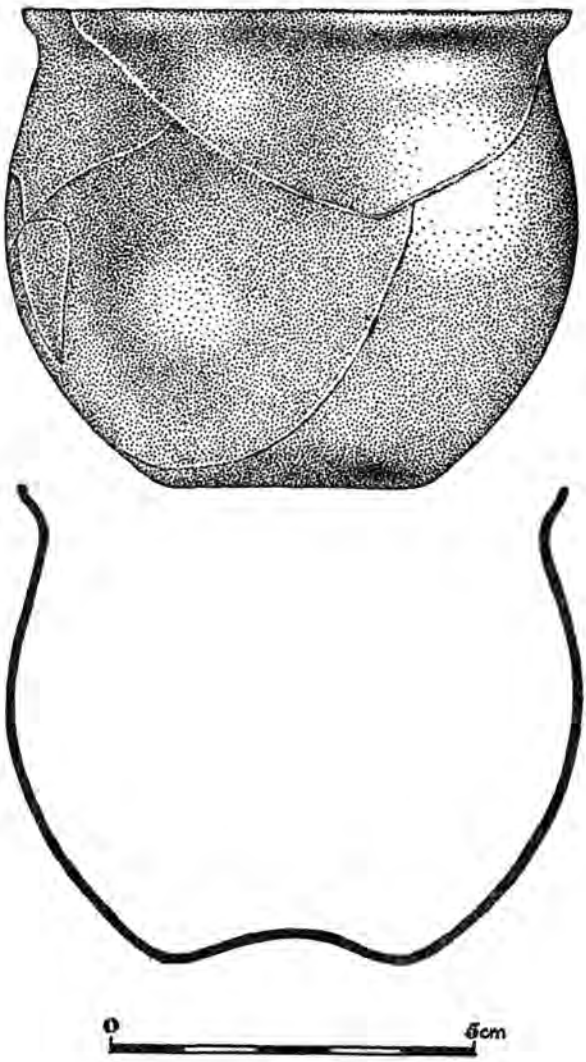

V. tábla. Halványzöld üvegpohár

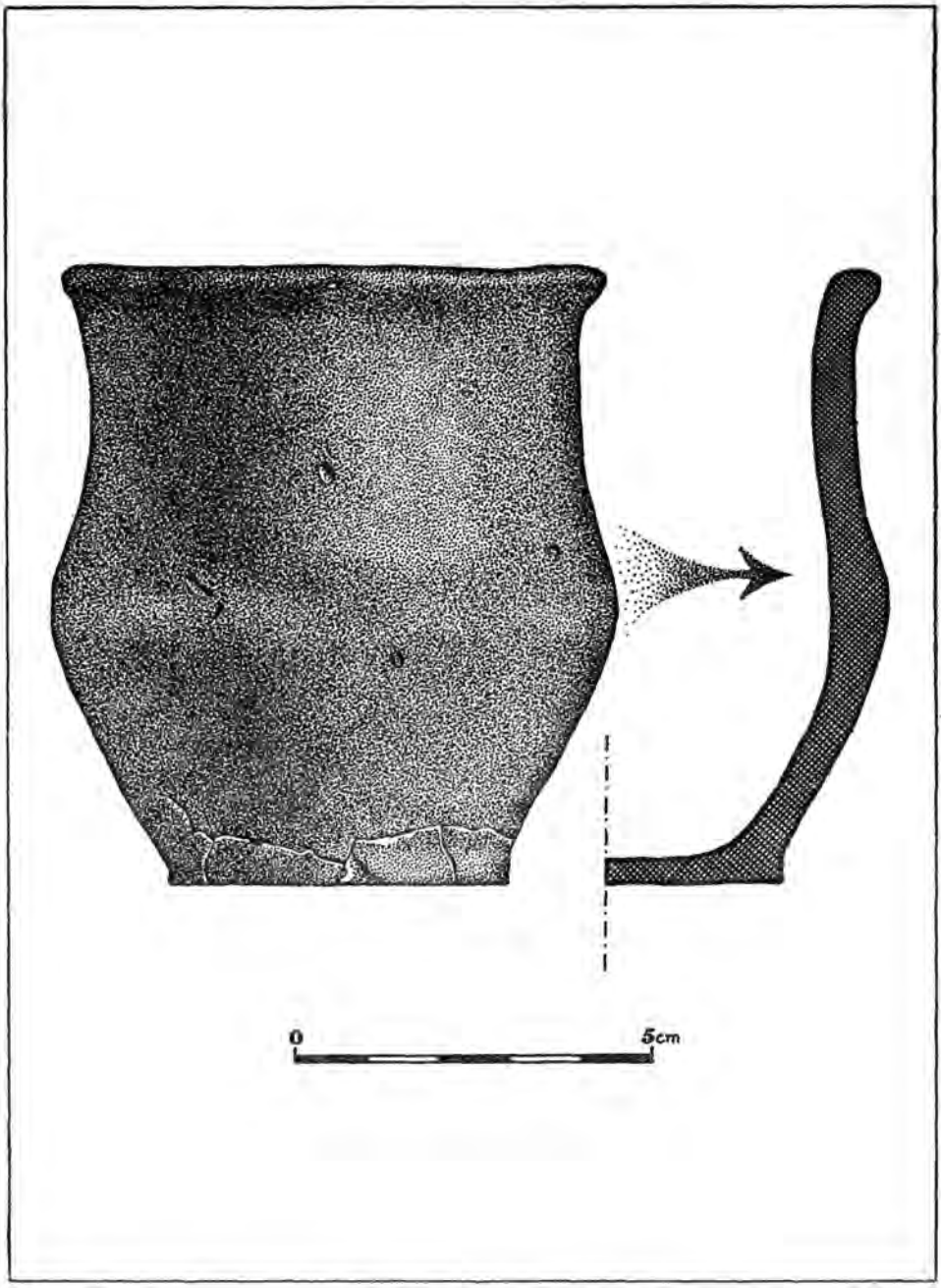

VI. tábla. Fekete agyagpohár

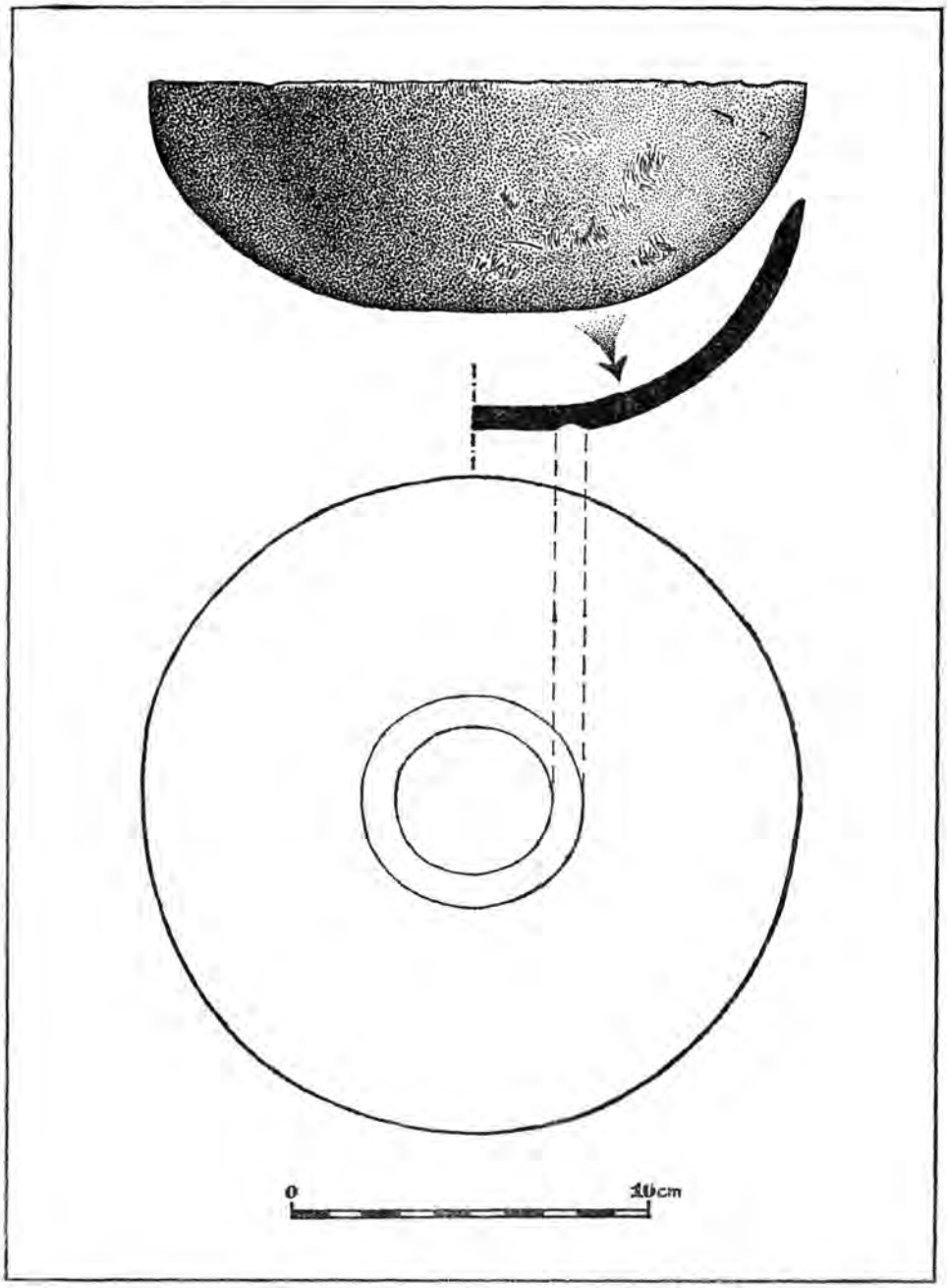

VII. tábla. Téglavörös tál

körben elterjedt, kedvelt ékszerek voltak[20]. Távolabbi kapcsolataik a Fekete-tengerig mutatnak[21], de Kárpát-medencei példányok nagy száma mögött a kutatás inkább helyi (pl. pannoniai) fémműhelyeket sejt[22]. Bóna István véleménye szerint ez az ékszertípus az oktaéderfejű tűből alakult ki, így egyértelműen római eredetre vezethető vissza[23]. A dunántúli későrómai temetők sírjain kívül[24] a provincia területére különböző időpontokban betelepült barbárok temetkezéseiben is megtaláljuk[25]. Az Alföldről kevés példányt ismerünk: a Csongrád—Kenderföldek 34. sírjából, oldalaiban fehér üvegbetéttel[26], a Csongrád—Kettőshalmi dűlőből, ahol ismeretlen körülmények között került elő egy pár fülbevaló, végein tömör fejjel[27], a Mohács mellett feltárt néhány sír közül az 5. gyermeksír melléklete volt egy pár oktaéder végű bronz fülbevaló[28], valamint Szentes—Kökényzug lelőhellyel ismerünk egy példányt, mely ezüstből készült, kerek almandin betétekkel[29]. A tömör fülbevalók elsősorban az V. század elejére jellemzőek, de miképpen az Intercisában előkerült kislány sírja bizonyítja, ez a típus a század közepéig használatban maradt. Pontosabb korhatározásra tehát nem ad lehetőséget[30].

A piperekészlet (IV. t.) párhuzamainak összegyűjtése közben derült ki, hogy szinte mindegyik egyedi darab és külön típust képvisel. Nemcsak anyaguk, díszítésük különböző, hanem méretük, az egyes kis eszközök formája és száma is. A piperekészletek általában három vagy két darabból állnak: csipesz, kanál és hegyes végű kis „piszkáló". Egyedüli kivétel a bácsordasi lelet, ahol két kanál, egy csipesz és egy negyedik eszköz is szerepel, de funkcióját nem ismerjük, mert csak a nyele maradt meg[31]. Három részből áll és ilyen módon párhuzamként értékelhető a gávai[32], a Szentes-Nagyhegy 64. sírjából származó[33], valamint a rábapordányi piperekészlet[34]. A „hiányos", két részből álló készletekben vagy csipesz és kanálka (Zagyvarékas[35]), vagy kanál és piszkáló (Sándorfalva-Eperjes[36]), vagy csipesz és piszkáló szerepel (Szentes—Jaksor[37]). A csipesz a népvándorláskor egész időszakában — a gepidáknál és az avaroknál is — gyakori sírmelléklet. Most csak azokat gyűjtöttük össze, melyek tipológiailag egészen közel állnak a mi dorozsmai példányunkhoz. A gepidák például elsősorban vasból vagy bronzból készült, erősen kiszélesedő végű csipeszeket használtak[38], míg az alábbi példányok filigránabbak, sokszor díszítettek, nyújtottab-

[20] A későrómai-hunkori fülbevaló típusokat az alábbi cikkben találtuk meg rendszerezve és összegyűjtve: Barkóczi L.—Salamon Á. 1974/75. 97—99.
[21] Párducz M. 1959. 372. és a hozzá tartozó jegyzetek
[22] Párducz Mihály 65 db oktaédervégű fülbevalót ismer Kárpát-medencei lelőhellyel. 1959. 372. A fémműhelyekről a fibulák kapcsán Barkóczi L.—Salamon Á. 1978. 203., a fülbevalókhoz uo. 191.
[23] Bóna I. 1971. 223/7.
[24] Csákvár, Intercisa, Pilismarót: Barkóczi L.—Salamon Á. 1978. 190.
[25] Intercisa: Visy Zs. 1981. 4. kép 4—5. Pilismarót: Kovrig I. 1959. III. t. 1—2. Szob: uo. I. t. 11.
[26] Párducz M. 1959. 313. VIII. t. 5—6.
[27] Csallány D. 1961. 224—225. CCXI. t. 12—13.
[28] Párducz M. 1949. 85.
[29] Csallány D. 1961. 27. XIV. t. 5.
[30] Visy Zs. 1981. 216—217.
[31] Csallány D. 1961. CCLXXIV. t. 5—8.
[32] Hampel J. 1911. 135—147.
[33] Csallány D. 1961. 54. XXXVI. t. 3—5.
[34] Alföldi A. 1932. X. t.
[35] H. Vaday A. 1974/1975. 25. t. 5., 27. t. 2.
[36] Vörös G. 1982. VII. t. 6.
[37] Párducz M. 1950. LIX. t. 5—7.
[38] Összegyűjtve: Csallány D. 1961. 383.

bak. Ide tartoznak a szobi[39], a miszlai[40], a gyöngyösapáti[41], a Szentes—Sárgapart 32. sírjából előkerült példány[42], és a mohácsi hunkori házban lelt csipesz töredéke[43]. Összefoglalóan elmondhatjuk tehát, hogy a dorozsmaihoz valamilyen szempontból közel álló pipereeszközök illetve készletek a gepida és avar koriakhoz képest külön csoportot alkotnak, és használatukat a szarmatáktól kezdve (Szentes—Sárgapart, Szentes—Jaksor) a késősszarmata -hunkoron keresztül (ide sorolható a lelőhelyek többsége) a gepidákig (Szentes—Nagyhegy) nyomon lehet követni.

Az oldalt lehajlított lábú, egytagú bronz lemezfibulánk (II. t. 2.) legközelebbi és egyetlen hiteles körülmények között feltárt párhuzama a Csongrád—Kaszárnya hunkori temető 127. sírjának fibulapárja[44]. Méretre ugyan kisebbek a mienknél, de tipológiailag pontos megfelelői. Földrajzilag legközelebbi analógiái a Szeged-öthalmi szórványpéldány[45], valamint a Maroslelén 1907-ben feltárt temető összekeveredett leletei között található fibula[46]. Szabolcs megyei lelőhellyel ismerünk egy darabot, amely a mienkhez nagyon közelálll[47], továbbá a Magyar Nemzeti Múzeum anyagában szintén szórványként tartanak számon egy-egy ilyen fibulát Izsáról[48] és Tiszanagyfalu—Telekpartról[49]. Vaday Andrea véleménye szerint a dorozsmai fibula eredetét tekintve barbár gyártmány[50]. Korhatározásában a csongrádi temető jelent nagyon fontos és jó támpontot.

A zöld színű, kihajló peremű üvegpoharunk (V. t.) pontos mását a Csongrád—Laktanya 9, valamint 126. sírjában lelt példányokban találtuk meg[51]. Nemcsak típusuk egyezik meg, hanem méretre is teljesen egyformák: a magasság és szájméretük között csupán 2—3 mm különbség van. Barkóczi László és Salamon Ágnes munkájának köszönhető, hogy ma már jól ismerjük a pohártípus körét, készítésének helyét és idejét[52]. Nemcsak a magyarországi üvegleletekről szóló munkájuk fontos számunkra, hanem a pannóniai későrómai temetők folyamatos közlése és értékelése is, az Alföld IV. századvégi és V. századi történetéhez ugyanis számos fogódzópontot találhatunk bennük[53]. A dorozsmai üvegpohárról kutatásaik eredményeképpen elmondhatjuk, hogy továbbélő későrómai, pannóniai üvegműhelyben készítették[54]. Pontos párhu-

[39] Kovrig I. 1959. I. t. 6., 10.
[40] Szendrey Á. 1928. VII. t. 9.
[41] Nemeskéri J. 1944—45. 303. XCVII. t. 4.
[42] Párducz M. 1950. 135—136. XXI. t. 14—16.
[43] Párducz M. 1949. 89. 3. kép
[44] Párducz M. 1963. VII. t. 17—18. X. t. 6—7.
[45] Párducz M. 1958—59. XXIX. t. 16.
[46] Párducz M. 1941. XXX. t. 5—9.
[47] 64. 544. 1. leltári szám alatt található fibula a nyíregyházi Jósa András Múzeumban. Az adatot Istvánovits Eszternek köszönöm.
[48] Közöletlen fibula a Magyar Nemzeti Múzeumban, leltári száma: 10. 1875. 13. H. Vaday Andrea adatközlése.
[49] Közöletlen lelet a Magyar Nemzeti Múzeumban, leltári száma: 104. 1950. 3. H. Vaday Andrea adatközlése.
[50] Ezúton is köszönöm H. Vaday Andreának, hogy a fibula meghatározásában, párhuzamok keresésében segítségemre volt.
[51] A 9. sír üvegpohara: Párducz M. 1959. VII. t. 21., a 126. síré: Párducz M. 1963. XI. t. 5. Itt kell megjegyeznünk, hogy a csongrádi hunkori temető lelőhelyeként két különböző elnevezést ismerünk: Kenderföldek (AH 1959. 309.) és „Kaserne", azaz Kaszárnya illetve Laktanya (StudArch 1963.), ami a hivatkozásoknál nagyon megtévesztő is lehet!
[52] Barkóczi L.—Salamon Á. 1968. 29—39.
[53] A mi szempontunkból különösen fontos Salamon Á.—Barkóczi L. 1971., 1973., 1975., 1978.
[54] Barkóczi L.—Salamon Á. 1968. 38., továbbá u. ők 1978. 203.

zamai a csákvári temetőben kerültek elő, ahová az V. század első felében még biztosan temetkeztek[55].

A leletegyüttesben szereplő két kerámiatárgy: egy fekete korongolt pohár (VI. t.), valamint egy vörös, finom kidolgozású félgömbös tál (VII. t.) a jellegzetes hunkori típusok közé tartozik. Az agyagpohárnak — enyhén hangsúlyozott hasvonala miatt — különleges, ritka formája van. Egyetlen jó párhuzamát ismerjük — bár ennek a pohárnak a színe vörös — egy Szarvas környéki sírból[56]. Poharunkat fekete színe és szépen fényezett felülete miatt biztonsággal sorolhatjuk a hunkoriak közé. Párducz Mihály ezt a kerámiatípust az ún. csongrádi csoportra tartja a legjellemzőbbnek és formailag az üvegpoharakra vezeti vissza[57].

A tál legközelebbi párhuzama Szeged—Alsótanyán, 1903-ban az I. sírból került elő[58]. A temetkezésről azt tudjuk, hogy a domb keleti részén lelték, a váz háton fekvő volt és az edényke mellett ácskapocs alakú koporsóvasalások is kerültek elő[59]. Párducz Mihály ezeket a tálkákat hunkori fémedényekkel, így pl. a Szilágysomlyón előkerült tálakkal hozza kapcsolatba[60]. A dorozsmai tál mégis egyedi típusnak számít, mert az alábbi párhuzamok mindegyikénél peremük alatt bekarcolt vonal vagy kannelura is van és kivétel nélkül szürke, vagy fekete a színük: Szeged—Bilisics[61], Szentes—Nagyhegy[62] és Újverbász[63]. A hunkorban sok egyedi, különleges edénytípust ismerünk, a mi két edényünket is ezekhez soroljuk.

A leletegyütteshez tartoznak még az eddigieken kívül: egy nyomott gömbformájú kék pasztagyöngy (I. t. 2.), egy ismeretlen rendeltetésű vastárgy (III. t. 1.) és egy vasrozsda által konzervált textildarab (I. t. 3.)[64]. Ezek a tárgyak az előzőekhez képest számunkra nem bírnak különleges jelentőséggel, róluk itt nem is szólunk részletesen.

III. Összefoglalás

A Kiskundorozsma—Kenyérváró dombról előkerült szórványleletek három csoportba sorolhatók. Egy részük megtalálható a későrómai, illetve a provinciába betelepült barbárok sírjaiban (üvegpohár, fülbevaló). Kiderült, hogy e tárgyak a pannóniai későrómai, továbbélő fém,- illetve üvegművesség termékei. A leletek második csoportja (agyagpohár, tál, fibula) az alföldi műhelyekben készülhetett. A borostyán kardgomb és ezüstcsat párhuzamait olyan leletegyüttesekben találtuk meg, melyekről egyértelműen bizonyítható, hogy leghamarabb a IV. század 70-80-as éveiben idegen népcsoportokkal kerültek az Alföldre.

A leletek döntő többségének párhuzamai a Csongrád—Laktanya hunkori temető mellékletei között vannak meg (fibula, üvegpohár, agyagpohár, fülbevalók). A temető

[55] Barkóczi L.—Salamon Á. 1978. 11. kép. 2. A későrómai temetők kronológiai helyzetéhez uo. 203.

[56] Párducz M. 1950. 61. CXXX. t. 12.

[57] Párducz M. 1959. 344. Abb. 2. 11—12.

[58] Leírása: Tömörkény I. 1903. 388.

[59] Párducz M. 1931. 98. XVI. t. 10.

[60] Párducz M. 1959. 6. típus, 342. Abb. 2. 7.

[61] Párducz M. 1950. CXXI. t. 15.

[62] Párducz M. 1950. LXVII. t. 19.

[63] Párducz M. 1950. CX. t. 4.

[64] A textil-maradványt T. Knotik Márta, a szegedi Móra Ferenc Múzeum főrestaurátora vizsgálta és határozta meg: konzervált, korrózióval átitatott 10×7 mm nagyságú textília két rétegben. A Z sodratú lánc- és vetülékfonalak anyaga növényi eredetű (a konzerválás miatt már nem vizsgálható). Szövése vászonkötésű, lánc- és vetülékszűrűsége 20 db centiméterenként. A vászon minősége a ma használatos lepedővászonhoz (Szeged régészeti adattár 1—73. G minta) hasonló.

az V. század második negyedére korhatározható, tehát Attila-kori[65]. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a borostyánkorong és az ezüstcsat párhuzamai alapján a temetőben lehettek a század második feléből való sírok is.

A dorozsmai szórvány leleteket azért tesszük közzé, mert a Duna és Tisza közötti terület Attila-kori történetéhez újabb adatot jelentenek anélkül, hogy akár etnikai, történeti kérdések mélyebb boncolgatásába kezdenénk. Leleteink ugyanis — szórvány jellegük és kis számuk miatt — a fönti szerény következtetéseken túl — meggyőződésünk szerint — többre nem alkalmasak.[66]

IRODALOM

Alföldi András
1932 Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk. AH IX.
Barkóczi László—Salamon Ágnes
1968 IV. század végi és V. század eleji üvegleletek Magyarországról. AÉ 95. 29—39.
1974/75 Das Gräberfeld von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. MittArchInst 5. 89—113.
Bóna István
1971 A népvándorlás kora Fejér megyében. Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig.
1979 Die Archäologische Denkmäler der Hunnen und Hunnenzeit in Ungarn im Spiegel der internationalen Hunnenforschung. In: Austellungskatalog des Vorareberger Laudesmuseums. Nibelunglied, Bregenz 297—342.
Csallány Dezső
1961 Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken. AH XXXVIII.
Hampel József
1900 Újabb hazai leletek az avar uralom korából. Lovas sír a pécs-üszögi pusztáról. AÉ 20. 97—125.
1911 A gávai sírlelet. AÉ 31. 135—147.
Kovrig Ilona
1951 A tiszalöki és a mádi lelet. AÉ 78. 113—120.
1959 Nouvelles trouvailles de Ve siècle découvertes en Hongrie. AAH X. 209—225.
Kürti Béla
1978 Móra Ferenc ásatásai Dorozsmán. MFMÉ 1976/77—1. Szeged, 7—26.
László Gyula
1951 The Signifisance of the Hun golden Bow. AAH. I. 91—106.
Lehoczky Tivadar
1897 A mezőkászoni gót sír. AÉ 17. 32—40.
Megay Géza
1952 Hun-germán sírleletek a borsod-megyei Szirmabesenyőn. AÉ 79. 132—134.
Nemeskéri János
1944—45 A gyöngyösapáti hunkori sír torzított koponyájának antropológiai vizsgálata. AÉ 5—6. 303—311.
Párducz Mihály
1931 A nagy magyar Álföld rómaikori leletei. Dolg. VII. 74—186.
1941 Szarmatakori kardok Szeged környékén. AÉ 3. folyam 2. kötet 111—118.
1949 Népvándorláskori ház Mohácson. AÉ 76. 85—90.
1950 A szarmatakor emlékei Magyarországon III. AH XXX.
1958 Hunkori szarmata temető Szeged-Öthalmon. MFMÉ 71—98.
1959 Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. AH XI. 309—398.
1963 Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. StudArch I.
Párducz Mihály—Korek József
1946—48 Germán befolyás a Maros-Tisza-Körös-szög késő szarmata emlékanyagában. AÉ 3. folyam 7—9. 291—311.
Pintér Sándor
1887 Nógrád vidéki régészeti kutatásokról. AÉ 7. 429—430.
Pusztai Rezső
1966 A lébényi germán fejedelmi sír. Arrabona 8. 99—118.

[65] Párducz M. 1963. 385—395., Barkóczi L.—Salamon Á. 1974/75. 109—110.

[66] A cikket Nagy Margit lektorálta, hasznos észrevételeit és tanácsait ezúton is köszönöm. A grafikák Koncz Margit, a fényképek Nagy Czirok Anikó munkái.

Roska Márton
1930 Az érmihályfalvi germán sír. AÉ 44. 229—233.
Salamon Ágnes—Barkóczi László
1971 Bestattungen von Csákvár aus dem Ende des 4. und am Anfang des 5. Jahrhunderts. Alba Regia 11. 35—80.
1973 Archäologische Angaben zur spätrömischen Geschichte des pannonischen Limes. Gräberfelder von Intercisa I. MittArchInst 4. 73—95.
1978 Régészeti adatok Pannonia későrómai periodizációjához. AÉ 105. 189—205.
Szendrey Ákos
1928 A miszlai gót sírlelet. AÉ 23. 387—388.
J. Tejral
1982 Morava na sklonku antiky. Praha, 1982.
Tömörkény István
1903 Ásatásokról a Kenyérváró dombon. AÉ 23. 387—388.
H. Vaday Andrea
1974/75 Ein „barbarisches" Skelettgrab von Zagyvarékas. MittArchInst 5. 81—89.
Visy Zsolt
1981 5. századi sír Intercisában. AÉ 108. 211—217.
Vörös Gabriella
1985 Hunkori szarmata temető Sándorfalva—Eperjesen. MFMÉ 1982/83—1. Szeged, 129—172.
Joachim Werner
1956 Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München

AUSGRABUNGSFUNDE AUS DEM 5. JAHRHUNDERT VOM KENYÉRVÁRÓ-HÜGEL IN KISKUNDOROZSMA

Gabriella Vörös

Der Artikel gibt eine ausführliche Beschreibung der Ausgrabungsfunde, die zwischen 1961 und 1965 in den Bestand des Móra Ferenc Museums (Szeged) gelangt waren. Uns ist lediglich der Fundort bekannt: Ein Hügel nahe bei Szeged in Kiskundorozsma, der Kenyérváró domb genannt wird. Die Fundgegenstände stammen aus Grabstätten. Hier eine Aufzählung der Funde:

1. Schwertknauf aus Bernstein (I. t. 1.)
2. Vergoldete Silberspange (schalle) (II. t. 1.)
3. Paar Ohrringe aus Silber, gegossen, deren Enden eine oktraedrische Form haben (III. t. 2—3)
4. Dreiteilige Toilettengarnitur aus Silber (IV. t. 1.)
5. Eingliedrige Bogenfibel aus Bronze (II. t. 2.)
6. Eisengegenstand undefinierbarer Bestimmung, vielleicht ein Messer (III. t. 1.)
7. Blaub Perle (pasztagyöngy), mit abgeplatteter Kugelform (I.t.2.)
8. Glas, hellgrüner Farbe (V. t. 1.)
9. Schwarzer Tonbecher mit polierter Oberfläche (VI. t. 1.)
10. Ziegelrote halbkugelförmige Schüssel (VII. t. 1.)
11. Textilstück durch Eisenrost konserviert (I. t. 3.)

Die einzelnen Stücke der sporadischen Fundkollektion können in drei Gruppen eingeteilt werden... Ein Teil wurde in spatrömischen bzw. Gräbern von Barbaren, die in dieser römischen Provinz angesiedelt waren, gefunden (Gläser, Ohrschmuck). Es stellte sich heraus, das alle diese Fundgegenstände Produkte des spatrömischen, pannonischen Metall-bzw. Glashandwerks sind.

Die Funde der zweiten Gruppe (Tonbecher, Schüssel, Fibel) stammen warhscheinlich aus alföldischen Werkstätten. Wir fanden in einer Fundkollektion, deren Gegenstände nachweislich frühestens in den 70/80-iger Jahren des IV. Jahrhunderts durch fremde Volksgruppen in das Alföld gelangten, Parallelstücke zum bernsteinernen Schwertknauf und zur Silberspange (shnalle) des Dorozsmaer Fundes. Bei den meisten Fundstücken lassen sich Paralellen zu den Grabbeilagen der Begräbnisstatte aus der Hunnenzeit in Csongrád-Laktanya ziehen.

Die Begrabnisstätte laßt sich zeitlich in das V. Jahrhundert legen, d. h. sie stammt aus der Zeit, als König Attila herrschte.

Wir haben diesen Bericht über die Funde von Dorozsma deshalb veröffentlicht, weil damit neue Angaben für die Geschichte der Attila-Herrschaft zwischen Donau und Theiß zur Verfügung gestellt werden können, ohne dabei ins Detail gehende ethnische oder historische Fragen aufwerfen zu wollen.

Unsere Funde bedeuten nämlich — wegen ihres sporadischen Vorkommens und ihrer kleinen Anzahl — nicht mehr, als in der obigen bescheidenen Schlussfolgerung, angezeigt wurde.

MEGJEGYZÉSEK A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCSRŐL

ERDÉLYI ISTVÁN
(Budapest, MTA Régészeti Intézet)

Újabb és újabb tanulmányok, sőt monográfiák megjelenése ellenére, a rejtélyes eredetű aranykincs még mindig a kutatás homlokterében áll.[1] Ez nem is különös, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a rendkívül bonyolult történelemmel bíró IX. és X. század kelet-európai népeivel áll kétségtelenül kapcsolatban.

Néhány évvel ezelőtt eredetiben is alkalmunk volt tanulmányoznunk ezt a páratlan leletet. A bécsi Kunsthistorisches Museum illetékes osztályának vezetője és mun-

[1] László Gy.—Rácz I. A nagyszentmiklósi kincs. Bp. 1977. Az irodalomjegyzéket ld. a 189—191. old. Kiegészítésként az alábbiakat tartjuk szükségesnek közreadni: Halics I. Az ősmagyarok nyomai. Nagykanizsa 1902. 22—44. old. A kincsről egy másik, német nyelvű tanulmányunk is megjelent : Erdélyi I.—Pataky L. Die Belohnung der Finder des Attila—Schatzes von Nagyszentmiklós. MFMÉ 1971. 2. 143—155. — László Gy. még nem ismerhette, kéziratát ugyanis 1975-ben zárta le, V. P. Darkevics monográfiáját: Hudozsesztvennij metall Vosztoka. Moszkva 1976., melyben az általa nem idézett orosznyelvű szakirodalom is megtalálható. Közülük különösen figyelemreméltó G. Iljinszkij tanulmánya: K voproszu o t. n. „Szokroviscse Attili". In: Vesztnyik Naucsnogo Obscsesztva Tatarovegyenyija № 8. Kazany 1928. 123—130. Ez a szerző is bolgár kincsnek tartotta a híres leletet, mint később N. Mavrodinov (1943), olyannak, melyet a magyar honfoglaláskor rejtettek föld alá. A rovásfeliratok között szereplő Zoapan nevet zsupán-nak oldva fel, benne bolgárszláv rangot lát (130. old). V. Darkevics idézett munkájában többek között azt írja, hogy a kincs motívumai között nagy számban szereplő iráni elemeket iszlám művészeti műhelyek közvetítették a IX.—X. században (173. old.). Utal arra, hogy a besenyőknek jelentős kincseik voltak (B. N. Zahogyer munkája alapján). Véleménye szerint a kincs több műhelyben készült. A páros, füles ivócsészék jelenlétét bogumil környezettel próbálja megmagyarázni. E keresztény dualista vallási irányzat egyik jellemző vonása volt a második keresztelés, a vízzel való szent cselekmények fokozott szerepe. Itt említjük meg ismét azt az ellenőrzésre szoruló adatot, mely szerint a kincshez egy bizánci aranykereszt is tartozott volna eredetileg, ami nem került Bécsbe, hanem hosszú ideig a munári szerb kolostorban őrizték. Ld. Erdélyi I.—Pataky L. MFMÉ 1968.

Megemlítjük azt is, hogy hasonló füles csészéket Oroszországban még a XVII. században is készítettek, ld. pl. az Uljánovszki Tájkutató Múzeum Kiállításában (1957) lévő ezüst csészét, melynek felirata: „Csasa dobraja cseloveka". László Gyula és Rácz István könyvéről írt ismertetésében Bálint Csanád hívta fel a figyelmet arra (Tiszatáj, 1978. 32. évf. 99—100. old.), hogy egy román művészettörténész, R. Florescu a korai román fejedelmi udvari élethez köti a kincset, de minden reális bizonyítás nélkül: Aurul Carpaţilor. Bucureşti 1978.

László Gy.—Rácz I. művéről ld. még ismertetésünket az AAH 1979. 413—414., amelyben a két asztali készlethez való tartozás elméletét nem tudjuk elfogadni. Kitűnő ismertetés jelent a műről Fodor I. tollából: Arch. Ért 1981. 113—115. A legújabb kincsre vonatkozó tanulmányok közé tartozik K. Horedt írása, aki összefoglalta röviden véleményeket a kincs eredetéről és időrendi helyzetéről. Szerinte lehetséges, hogy a Kuvrát vezette protobolgárokhoz köthető (pl. a legrégebbi darab, az ivótülök révén), akikből — elmagyarosodva — a székelyek is származnak: Zur Zeitstellung des Schatzfundes von Sînnicolaul Mare (Nagyszentmiklós). Archäol. Korrespondenzblatt 13. Mainz 1983. H. 4. 503—505.

katársai[2] készségesen álltak rendelkezésemre abból a célból, hogy a kincs minden egyes darabját rendre kézbe vehessem és erős nagyítás alatt (20×) több napon át tanulmányozhassam. Ezt a tényt nem lehet eléggé hangsúlyozni, mivel a legtöbb esetben a kutatók nem tudták az eredetiben történő, beható jellegű tanulmányozást elvégezni és csupán a galvanomásolatot tartották kézben, vagy legjobb esetben üvegen át látták a kincset.[3] Az ilyen vizsgálat a legtöbb esetben téves[4] vélemény kialakítására vezetett. Sajnos makro-felvételek készítését én sem tudtam megoldani, mert arra nem kaptam engedélyt. Ezt előre kell bocsájtanom azért, mert ezek híján nem tudom megfigyeléseimet fényképekkel igazolni. Azonban ennek ellenére úgy érzem, hogy mégsem lesz érdektelen néhány újabb megfigyelésem közzététele, amelyek főleg az egyes ötvöstechnikai részletekre és a rovásfeliratokra vonatkoznak. A súlyméreteket N. Mavrodinov munkájából vettük át (1943). (László Gy. —Rácz I. munkájából, 1977. a 8. sz. edény súlyadata hiányzik.) Az egyéb méreteket magunk mértük tolómércével, így bizonyos eltérések vannak, ezek az edények kissé szabálytalan formáiból, meg részben deformáltságukból adódnak.

A technológiai megfigyelés-részletekről táblázatot is állítottam össze. Az egész összeállítás igen tanulságos.

Egy darabból készültek — László Gyula véleményétől eltérően — az alábbi aranyedények: 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 18, 20, 21, 22, és a 23., tehát azok túlnyomó többsége.

A kalapácsnyomok is két csoportot mutatnak. Ovális kalapácsnyom van az 1, 6, 22. és 23. számú edényen, éles nyom pedig a 7. és 17. számún. A kettő együtt sehol sem fordul elő. A poncok tekintetében az alábbiak derültek ki: a legkülönfélébb poncokat (hat félét) alkalmaztak a 2. sz. korsó kivitelezésekor. Ez azért is szembetűnő, mert a poncolószerszámok száma általában csak kettő (ld. a 3, 4, 5, 11. és 12. edényt). A leggyakoribb poncok a körponc (5 edényen) és a pont ponc (8 edényen).

Figyelemre méltó még az is, hogy három edényen van tamga-jel (2, 13,17) és azok egymástól *különböző* tamgák. A 17. edényen, az ivókürtön, ezt eddig nem vették észre.

Vegyük ezután sorra a kincs egyes darabjait. Sorrend és számozás tekintetében én is a Hampel József által adott számokat alkalmaztam, de zárójelben adom az edényre piros tintával felírt számokat is, ahol azok megmaradtak.

1. (31.) *Korsó*. A legnagyobb méretű a kincsben. Füle hiányzik. A korsó teste egyetlen vastag aranylemezből készült, oldala kissé horpadt. A lemez nyújtásakor az a nyakrészen, a perem alatt kivékonyodott és megsérült. A peremen, kívül, gyöngy-

[2] W. Oberleitner osztályvezető irányítása mellett, amit e helyen is hálásan köszönünk.

[3] 1884-ben Budapesten is ki volt állítva.

[4] Ez az az edény, melynek galvanoplasztikai (rézből készült és aranyozott) másolata a II. világháború alatt Krasznodárban került elő egy bombatölcsérben. Publikálója, M. V. Pokrovszkij (Egy új szaszanida edény Krasznodárból. Szovjet Régészet II. 1951. 118—124.) érdekes kommentárokat fűzött hozzá, de nem tudott arról, hogy az edénynek köze lehet a nagyszentmiklósi kincshez, sem pedig azt nem vette észre, hogy ez másolat csupán. Egyébként másolati voltáról 1982-ben személyesen is meg tudtam győződni a Krasznodári Tájmúzeum gyűjteményében. Érdemes megjegyezni, hogy az a ház, melynek udvarán a másolatot találták, „keleties" stílusban épült a múlt században és tulajdonosa valószínűleg műgyűjtő lehetett.

[5] Nem célravezető eljárás olyan távoli „analógiák" bevonása, mint pl. egy aleut vadászfejdíszről való ábrázolás Sz. V. Ivanov munkája nyomán (Matyeriali po izobrazityelnomu iszkussztvu narodov Szibiri XIX. nacs. XX. v. Moszkva—Leningrád 1954. 54. a. kép.), mivel a jelzett XIX. sz. eleji tárgy és az azon lévő ábrázolás a Csendes Óceán partvidékén készült és kétségtelenül az amerikai eszkimóknál és az aleutoknál gyakori mítikus mennydörgés-madár ábrázolása (ld. még u. o. az 56. ábrát), amint az a tenger felett repül.

tagos aranydrótot forrasztottak fel. A korsó testén kerekded, kissé ovális kalapácsnyomok vannak, de az alján ezek nagyobbak, hosszasan elnyúló alakúak.

Talpának átmérője 110,5 mm.

Magassága: 360 mm, súlya: 2149 gr. 22 karátos arany.

2. (33.) *Korsó.* Ez a tárgy is egyetlen aranylemezből készült. Füle hiányzik, a fülnek eredetileg rézbélése volt. A fül helyét az ornamentális résznél előre tervezve kihagyták. A szájperemet borító keretre a fül csatlakozó része ráfekszik, tehát kétségtelenül a fület szerelték fel legutoljára, oda, ahol a keret végei találkoznak. Ez a keret a korsó lemezéből van visszahajtva, és gyöngysor-szerűen kidolgozva. A virágdísz-sorban a poncok rombikusak, a perem alatt lévő növényi dísz hátterén azonban köralakú poncokat látunk, a díszítés kialakításakor körzőszerű, pontkörös mintát karcoló szerszámot használtak. Mindkét griff testén a poncok félhold alakúak. A szarvas testén viszont négyzetesek.

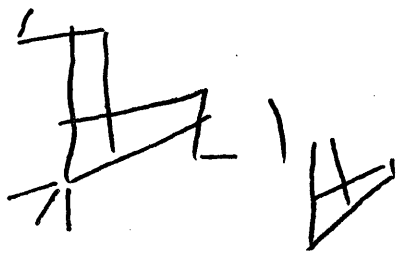

1. ábra

Megfigyelhetők még a következők: a foglyot vezető lovas lándzsáján olyan két áttört lyuk van, amilyen a griffen ülő vadász nyílhegyén. A kanna maga igen finom, kecses, arányos, szép munka. Eléggé kopott, gyakran és hosszú ideig használhatták. A kanna alig homorodó talpán két nagy tamga-jel van (1. ábra), és nem egy, mint László Gyula írja (László Gy.—Rácz I., 1977. 44.). Rovás-jel van még a talp peremén is (2. ábra).

Száj ∅ 83,5 mm

Magassága: 220 mm

Súlya: 608 gr. 18 karátos arany.

2. ábra

3. (3.) *Korsó.* A peremrésze teljesen hiányzik, a talpának szegélye két helyen repedt. Alján az aranylemez a kidolgozás során meggyűrődött. Az egész korsó egyetlen lemezből lett kialakítva. Növényi díszítése az előzőével azonos, formája szintén. Füle vörösréz alapon készült, arany gyöngytagokból. Fülén a poncok köralakúak, oldalt egy-egy háromszögalakúval. A talpán alul, majdnem középen 4 jelből álló rovásírásos felirat van, jobbról a harmadik jel a *véséskor* átszakadt.[4]

Magassága: 210 mm

Súlya: 656 gr., 19,5 karátos arany.

4. (2.) *Korsó.* Erősen sérült, több helyen repedt. Fülét vörösrézből pótolták, mert hiányzott. A talp csésze-szerű lemez, melyet úgy forrasztottak be (3. ábra). A perem alatti indadíszben a poncok köralakúak („csővég"). Az oldalát díszítő keretes mezők-

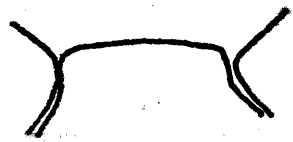

3. ábra

ben a *keresztek* között háromszög alakú poncokat találunk. A korsó pereme külön darabból készült, melyet erősítésként körös-körül kihajlítottak. Ennek ellenére három helyen is erősen be van repedve. A talpán vésett rovásfelirat, 4 jelből.

Magassága: 236 mm
Súlya: 631 gr, 19,5 karátos arany.

5. (28.) *Korsó.* Ez is egyetlen lemezből készült. Fülének szintén rézmagja van. A fül a perem alatti növényi díszítésre két helyen is ráfut. A fül csövének illesztése belülről fut végig. A gyűrűtagos, vastag fülön egy négyszögletes lyuk tátong, talán eredetileg fedele is volt a korsónak, ami a „keleti" rézkorsóknál gyakori. A korsó nyakán a lemezmunka körben nagyon elvékonyodott, ezért megrepedt. A vállrész virágszirmai között kerek (lyukszerű, nem csővég!) és félkör-alakú poncok vannak. A peremen körben felforrasztott gyöngysor-*drótot* alkalmaztak.

Magassága: 213 mm
Talp ∅ 75 mm
Súlya: 710 gr., 20 karátos arany.

Rovásfelirat, vésett kétsoros (összesen 12 jel) alul a talpon, valamint oldalt is a talp peremén belül még 3 jel egy sorban. (László Gyulánál ez az 5. c, ld. László Gy.—Rácz I. 1977.166. old.)

6. (32.) *Korsó.* Ez is egyetlen lemezből készült, szájpereme ki lett hajlítva és visszakalapálva. Füle rézbetétes, gyöngytagos. A korsó oldalai nem egészen símák, enyhe gyűrődéseket mutatnak. A fül alsó illesztésénél repedést láthatunk, a fül maga is sérült a felső részen. Felső illesztésénél, jobboldalt a perem alatt szintén repedés van. Talpa alján középen széles, ovális (hosszúkás) kalapácsnyomok láthatók. Alján két rövid (4 és 4 jel) rovásfelirat van bekarcolva.

Magassága: 235 mm
Száj ∅ 58 mm
Fenék ∅ 79 mm
Súlya: 956 gr., 21 karátos arany.

7. (40.) *Korsó.* Ez is egyetlen lemezből készült (vastag). Kiöntő „csőre" javított. Füle réz, aranyhuzata hiányzik. A talpa elöl kissé gyűrött. A griff testén kissé elhúzott pontokat láthatunk. A növényi dísz háttere a talpán viszont kis kerek pontokkal van ellátva. A griff testén, a fül alatt elnyújtott S alakú véset van. Talpán alul *élesperemű* kalapácsnyomok vannak.

Magassága: 230 mm
Súlya: 733 gr., 21 karátos arany.

8. (—) *Ovális tál* (vagy csésze, ún. „csemegés szilke"). Vastag lemezből van kikalapálva. Peremére fonott, kalászmintaszerű sávot forrasztottak. Nyelén (fogóján) köröcske díszes lyuk van, melynek a háttere, a fogón növényi díszes, kerek pontokkal. Hátul csavart drót keríti a lyukat, a növényi dísz ez alatt van. Rovásfelirat 25 jelből (ebből 5 jel kereszt alakú választójel) a nyél *alatt*, a felirat vésett, de egyes jeleknél még jól kivehető az előkarcolás (6 jel esetében).

Hossza: 177 mm;
∅ 89 mm.
Mélysége: 30 mm
Súlya: 337 gr., 22 karátos arany.

9. (29.) *Kerek csésze, csattal.* A csésze teste egy vastag lemezből van kalapálva. A csat helye eredetileg már ki volt hagyva a díszítésben. Peremén, kívül, felforrasztott, rovátkolt szegély (gyöngysorszerű) fut végig. A peremdísz domborításakor a perem megrepedt. A tál díszes alja külön beforrasztott korong. Külső, alsó oldalán nagy, kerek poncok. A csésze alján, kívül két rovásfelirat (9, ill. 5 jelből). Az első vésett, a második bekarcolt. A belső, centrális kereszt körül görög felirat nehézkes, szinte göcsörtös véséssel. Mellette 7 (kis) rovásjel, vésett.

∅ kb. 140,4 mm
Magassága: 32 mm
Súlya: 287 gr., 22 karátos arany.

10. (30.) *Kerek csésze*, csattal. Az előző párja. Peremén gyöngyös szalag van felforrasztva. A csatot utólag tették rá, a növényi díszt takarja. Közepén kereszt. Körülötte mély veretű görög felirat, egyes betűszárak görcsösen vésve. Külső részein mély veretű rovásfelirat 9 jelből. Hasonló véséstechnikájú, mint a görög felirat. A rovásjeleket előbb vésték be, mint a sugaras vonaldíszt. A kis keresztalakú jel mellett a görög feliratban még egy sor apró rovásjel van (6 jel).

∅ kb. 147 mm
Magassága: 30 mm
Súlya: 305 gr., 22 karátos arany.

11. (9.) *Pohár.* Egyetlen lemezből van kialakítva, alja igen vékonyra sikerült. Peremén egy belső és egy külső, dudor-díszes szalag halad végig, mintegy közrefogja azt, mert a perem egyenetlenre sikerült. Ugyanilyen dombordíszes szalag fut végbe az alján. Kerek, csővégszerű kalapácsnyomok láthatók az alján. Alján karcolat, 2 rovásjel.

Belső ∅ 72 mm;
alsó ∅ 44 mm (a szalag nélkül)
Magassága: 47 mm
Súlya: 74 gr., 19 karátos arany.

12. (8.) *Pohár.* Egyetlen lemezből, alja szintén igen vékony. A peremre forrasztott szalagnál elfolyt a forrasztóanyag, feltűnő az összeillesztés helye is. A perem alatt egy helyen sodrott drótdarab van felforrasztva, egy kis lemezdarabbal, eredetileg talán füle lehetett, ez alatt pici repedés is van (hossza 12 mm). Alján csővégszerű kalapács („nagy ponc")-nyomok.

Sz. ∅ 72 mm
F. ∅ 54 mm
Magassága: 50 mm
Súlya: 70,8 gr., 20 karátos arany.

13. (10.) *Bikafejes csésze.* Három lábon áll, melyek utólag ki lettek fúrva a beforrasztott talprészen. A lábak csőszerűek, forrasztva. A fej, a nyaktól kezdve, külön lemezből áll, összeforrasztva. Az edény maga vastag lemezből készült. Jobb oldala, a bal fülénél, a peremen repedt. A bika kidülledt szeme közepe be van ütve. Egészen apró ütögetésszerű poncok az állat orrán lévő növényi dísz hátterén. A sörény hátterén apró, kerek (karika) poncok. Lábain elhúzott ütés-poncok. Mellén egy karcolt rovásjel.

Magassága: 110 mm
Sz.: 73 mm
Súlya: 283 gr., 20,5 karátos arany.

14. (11.) *Bikafejes csésze.* A három láb beforrasztott talpa itt is át lett utólag fúrva. Az egyik lábfej kissé felfelé görbül (felfelé feszítették). Fülei *belül* díszítettek, 4—4 szirom alakú ponccal. A kalapácsnyomok az edény belsején jól kivehetők. Pereme elől kissé berepedt. Peremén felforrasztva síma szalag.

Magassága: 110 mm
Sz.: 76 mm
Súlya: 284 gr., 20,5 karátos arany.

15. (7.) *Nyeles tálka.* Nyele (fogója) kettős lemezből készült, a felső lemez repedt. A nyelet úgy forrasztották fel. A nyél maga négyszer hajlik meg, hullámosan. A tál köríve nem egészen tökéletes, ez eredetileg is így volt. Pereme az egyik részén kissé lehajlik. A tálka közepén griffet ábrázoltak, teste aprón poncolt. Vésett díszítősávját (virágdíszítmény-sor) hátulról vésték, úgy domborodik ki.

Hossza: 162 mm
∅ 95 mm
Súlya: 103 gr., 21 karátos arany.
A nyél hátoldalán bekarcolt rovásfelirat, amely 5 jelből áll.

16. (6.) *Nyeles tálka.* Ennek a nyele is két lemezből készült, és négyszer vet hullámot. Fel van forrasztva a tálkára. A tálka pereme egy helyen erősen berepedt, ott kissé hiányos is, szegecseléssel megjavították. Középen griffet ábrázoltak. A virágdísz-sor két szirmán apró poncok, olyanok mint a griffen. (A fényképeken a szirmok poncoltsága sehol sem látszik a közleményekben.)

Hossza: 159 mm
∅ 95 mm
Súlya: 104 gr., 21 karátos arany.

Nyele hátoldalán bekarcolt rovásfelirat, amely 5 jelből áll. Négy közülük az előző tálka feliratával teljesen megegyezik.

17. (39.) *Ivókürt.* Vékony lemezekből készült (3 lemezből), tölcsére-szája lyukas, repedt a lemez vékonysága miatt. A lemezek illesztési helyeinél, a perem alatt és a nyakon, kettős, vékony gátat képeztek, melynek keretei között félkörív alakú fészkek vannak, ezekben eredetileg üveg- (vagy féldrágakő?) berakás volt, négy sorban. Az ivókürt vége lyukas. Pereme csorba. A csőtagoknál az oldal-forrasztás jól látható. A peremen hosszúkás, keskeny kalapácsnyomok láthatók.

Hossza: 178 mm
Száj ∅ 71 mm
Súlya: 117 gr., 12 karátos arany.

A kihajló peremen alul mély rovásfelirat, melyet előkarcoltak, majd bevéstek. (9jel) A lyukas végen, a kupakon tamga van, ezt akkor vésték fel, amikor már a lyuk készen, a helyén volt (utólag). (4. ábra)

4. ábra

18. (5.) *Nautilus-csésze* (ivócsanak). Két részből készült, azaz állatfejből és magából a csészéből áll. Az állat fülei le vannak törve, pótolták őket oldalt, kissé lejjebb. Szemében üvegpaszta lehetett eredetileg. Orrán a száj jelzésénél kis horpadás van. A fültől-fülig vésett félkörívek kezdeténél a lemez berepedt. A csőrszerűen kiképzett orr alján, belül a lemez vissza van hajlítva. Ha szemből nézzük, akkor a jobboldali fül (a bal fül) kissé előre van hajlítva.

Magassága: 106 mm
Csésze szélessége, kívül 72 mm.
Hossza: 162 mm
Súlya: 483 gr., 22 karátos arany.

19. (14.) *Kerek szelence* (szilke). 6 db griffes medaillon díszíti, közöttük zöld átlójú, kerek, lapos pasztagyöngy volt, melyekből kettő még megvan. A rácsszerű minta hátterén vékony, szines üvegbetét volt valaha. A griffek testén apró pontocskák (poncok) vannak. A szelence nyakrészére, két egyforma darabból álló, síma drót van felforrasztva.

Magassága: 57mm
Sz ∅ 66 mm
F ∅ 53 mm
Súlya: 217,5 gr., 22 karátos arany.
Fenekén két rováskarc (tamgaszerű jelzés van). (5. ábra)

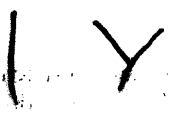

5. ábra

20. (35.) *Kerek csésze,* csattal („omphalos" csésze). Vastag lemezekből készült. Belsejében egy griffet ábrázoltak. Testén elnyújtott S alakú poncok és finom pontszerű beütögetések vannak, ugyanilyenek a perem külső részén lévő növényi díszrészszek szirmain. Ez alatt vésett sáv van. A csat-keretet is díszítették, kis levélkékkel. A csat felforrasztásánál vékony, sima drótot alkalmaztak. A csat—pecek meg van szorulva, nem mozog, támasza nincs. A griff testének hátterén igen finom, kerek ütésnyomok vannak. A griff és a perem növényi díszének vésésekor a lemezen a vésés erőssége miatt a díszítés vonala átdomborodott a lemezen.

∅ 120 mm
Magassága: 22 mm
Súlya: 179 gr., 22 karátos arany.

21. (34.) *Kerek csésze,* csattal (az előző párja). Kívül-belül díszes. Külső peremén felforrasztott növényi díszes sáv van, amely két helyen kitörött. Erre forrasztották rá a csatot, peckén van támasz. A peremen a lemez kissé vissza lett hajlítva, a külső oldalra. A belső peremrészen lévő növényi dísz hátterén egészen apró körponcdísz van, olyan, amilyen a kincsben lévő más edényeken nem fordul sehol elő. A külső felén lévő domborított, állat-küzdelmi jelenet hátterét a körön belül lévő, felforrasztott filigrán-rács letakarja.

∅ 121 mm
Magassága: 23 mm
Súlya: 212,1 gr., 22 karátos arany.
Belül görög felirat, a betűk szárai háromszögben végződnek.

22. (37.) *Talpas kehely.* A hatoldalú csőrszerű szárak vastag aranylemeze alul, a talp alatt fel lett vágva és ki van hajlítva. A félgömb alakú felsőrész kissé ferde, mert a láb enyhén görbült. A száron külön felerősített gömbtag van. A láb csövének kidolgozása látszik, az oldalak homorúak. Jól kivehető a csészerész alatt lévő gyűrű illesztése a láb csöve körül, ugyanúgy a két alsó (talpon lévő) drótgyűrűnél is. A csészerész pereme egyenesen levágott, igen apró, ovális kalapácsnyomokkal.

Magassága: 65 mm
Talp ∅ 55 mm
Csészerész ∅ 98 mm
Súlya: 213 gr., 20,5 karátos arany.
A talpon mélyen vésett rovásfelirat 9 jelből.

23. (36.) *Talpas kehely.* A láb itt is hatoldalú cső, de oldalai egyenesek (utólag csavarral és anyával erősítették fel, nyilván már Bécsben). A láb kissé görbe, a csészerész emiatt nem vizszintes. Apró, ovális kalapácsnyomok a csészerészen, amely vastag lemezből készült. Szárán külön felerősített „gömbtag". Alul, a talpán két vésett rovásfelirat, 9, illetve 8 jelből. *Az első felirat* az előző kehely (a 22.) feliratával teljesen azonos. (Az eltérésre László Gy. is rámutat, i. m. 1977. 163.).

Magassága: 65 mm
∅ 100 mm
Súlya: 213 gr., 20,5 karátos arany.

A fenti sorokkal csupán némi ösztönzést próbáltunk adni a további részletes kutatásokhoz, illetve néhány apró, de mégis lényeges vonásra mutattunk rá. Mint rövid jegyzetanyagunkból is jól látható, mindmáig igen élénk vita folyik a kincs tulajdonosairól, a tulajdonosok népi hovatartozásáról és természetesen a kincs darabjainak készítési helyeiről.

A rovásfeliratok jelkészlete részben az 1983-ban Szarvason előkerült (közöletlen) avarkori csont tűtartó feliratain is felbukkan (Juhász Irén ásatása)*. Ez a nagyszentmiklósi kincs feliratainak besenyő voltát — melyet Németh Gyula védelmezett — esetleg megkérdőjelezheti. Azt, hogy a kincs a besenyők kezén (is) lett volna, a környék besenyő eredetű nevei, így pl. a közeli Porgán puszta, a Haranga (később Aranka) patak és a kb. 8 km-re fekvő Ő-Besenyő nevei is támogatni látszanak.

A lelet határozottan kincs jellegű — ezt jól látják már többen, így pl. Bálint Csanád is — azaz nem minden egyes darabja volt használható állapotban, kétség-

* A tűtartó feliratait 1984-ben Szarvason tanulmányoztam és az ásató engedélyével róla rajz másolatot is készítettem.

telennek tűnik. Részletvizsgálataink még arra is utalnak, hogy egyes darabokat másként használtak eredetileg, mint azt korábban gondolták, így pl. a bikafejes edények talapzatra voltak felerősítve egykor. Nehéz lenne még a belső készítési időrendet megállapítani az aranyedények sorozatában. A legrégebbi darab és ez kétségtelen, az ivókürt, ami anyagát (a leggyengébb minőségű aranyból) és dekorációját tekintve is „kilóg" a kincsből. Párhuzama sok van Kelegejtől Bócsáig. A többi edény sorbarendezése időben, ez a jövő egyik legsürgetőbb feladata. Ez azonban megint csak az újabb és rendszeresebb[5] stíluskritikai vizsgálatok lefolytatása mellett történhet meg, azaz az egyes készülési helyek körvonalazása és az ezekkel kapcsolatos csoportosítás révén.

NEUE ANTHROPOLOGISCHE FUNDE DER NEOLITHISCHEN KÖRÖS- UND THEIß-KULTUR AUS OSTUNGARN

ZSUZSANNA K. ZOFFMANN
(Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum)

Vorliegende Abhandlung gibt die anthropologischen Funde von neolithischen Bestattungen aus einigen Fundorten Ostungarns an. Ein allgemeines Charakteristikum des zur Aufbewahrung gekommenen Materials ist sein sehr schwacher Erhaltungszustand, trotz dessen begründen ihre Einreihung in die über wenige anthropologische Funde verfügenden Körös und Theiß-Kulturen die im weiteren folgenden, ausführlicheren Einzelbeschreibungen.

Zugrunde der Bearbeitung dienten die Methoden von: ÉRY—KRALOVÁNSZKY—NEMESKÉRI 1963 (Geschlechtsbestimmung), MASSLER—SCHOUR 1941, JOHNSTON 1961, NEMESKÉRI—HARSÁNYI—ACSÁDI 1960 (Altersbestimmung), MARTIN 1928 (morphologische und metrische Datenaufnahme), ALEKSEJEV—DEBEC 1964 (Einreihung in Maß-und Indexkategorien), BACH 1966, BREITINGER 1938, MANOUVRIER 1893, PEARSON 1899 (Errechnung der Körperhöhe), LEE—PEARSON, cit. MARTIN 1928 (Errechnung der Schädelkapazität), LIPTÁK 1962, FARKAS 1972 (taxonomische Bestimmung) und PENROSE 1954 (biostatistische Analyse).

I. DIE ANTHROPOLOGISCHE FUNDE DER KÖRÖS-KULTUR

(Tabellen 1—4.)

1. Csorvás-Orosházi útfél

In einer Abfallgrube der Körös-Kultur hat Gy. Goldman 1978 ein Hockerskelett erschlossen (GOLDMAN 1979). Neben dem Skelett ist auch ein einzelnes Schädelfragment zum Vorschein gekommen.

Grab 1 — 25-34 jähriger Mann

Der mangelhaft erhalten gebliebene, deformierte Schädel ist ellipsoid bzw. hausförmig. Die Stirm ist niedrig, das Schädeldach gleichmäßig, länglich gewölbt, die Flachheit der Lambdagegend minimal, das Hinterhaupt konisch, „schopfförmig". Aus dem Gesichtsschädel sind allein nur die sich relative stärker herausbiegenden Unterkieferwinkel wahrzunehmen (rektanguläres Gesicht?). Dem Proportionen nach

ist der Hirnschädel länglich-schmal, dolichokran, die stirn eurymetop. — Im Gegensatz zu dem relative grazilen Schädel, ist die Robustizität der Skelettknochen ausausgeprägter. Die Körperhöhe konnte nicht berechnet werden, der Femur ist hyperplatymer, die Tibia von mesocnemem Index. — Die taxonomische Bestimmung des Fundes ist nicht durchführbar.

Anatomische Variationen oder pathologische Veränderungen auf den Knochen waren nicht wahrzunehmen.

Streufund — mat. — sen. Frau

Die zum selben Schädel gehörenden Stirn- und Scheitelbeinfragmente sind zu einer eingehenderen Analyse nicht geeignet.

Tabelle 1

Körös-Kultur: **Individuelle Geschlechts- und Altersbestimmungsdaten der Skelette von Erwachsenen**

	Csorvás	Szegvár	Szarvas Egyház-föld	Szarvas—Szappanos		
	1.	1.	1.	1.	2,2.	2,5.
GESCHLECHT:	♂	♂	♀	♀	♀	♀
Sex. Wert.	+0,7	+1,0	−1,8	−0,3	−1,3	−1,0
Tub. front et par.	0	—	−2	—	—	−1
Glabella	+1	−1	−1	−1	0	−1
Proc. mast.	+2	+2	—	0	−1	−2
Prot. occ. ext.	+1	—	−2	—	−2	−2
Squama occ.	+1	+1	−2	−1	−1	−1
Margo supraorb.	−1	—	−2	0	−2	−1
Arcus zyg.	—	0	—	—	—	−1
Fac. malaris	—	—	—	—	−2	+1
Corpus mandibulae	0	—	—	+1	—	—
Trig. mentale	+2	—	—	−1	—	—
Angulus mandibulae	+2	+1	—	+2	—	—
Capit. mandibulae	—	+2	−1	−1	—	—
Inc. isch. major	0	+1	−2	—	—	—
Caput femoris	+2	—	−2	−2	—	—
Lin. aspera	−1	+1	−2	0	—	—
Clavicula	+2	+2	−2	—	—	—
ALTER:	25—34	44—48	17—18	53—59	Juv.	23—40
O.	I	I	IV	IV	I	I
H.	—	(II)	I	III	—	—
S.	—	III	I	—	—	—
F.	II	III	I	III	—	—

Tabelle 2

***Körös-Kultur:* Wichtigere Schädelmaße**

Martin No	♂♂ Csorvás 1.	♂♂ Szegvár 1.	Szarvas Egyházföld 1.	♀♀ Szarvas—Szappanos 1.	2,2.	2,5.
1.	(187)	—	167	(183)?	186	185
5.	—	—	91	—	101	—
7.	—	—	32	—	38	—
8.	(138)	—	136	(122)?	137	145
9.	97,5	—	88	(98)	98	92
10.	—	—	107	111	115	—
11.	—	124	111	(105)	109	—
12.	111	—	113	(109)	110	—
13.	(102)	—	—	—	—	—
16.	—	—	27	—	31	—
17.	—	—	131	—	130	—
20.	—	—	112	—	110	(113)
23.	(526)	—	474	—	510	(522)
24.	—	—	298	—	301	—
25.	363	—	355	—	368	—
26.	125	—	124	—	122	131
27.	119	—	119	—	129	111
28.	119	—	112	—	117	—
29.	110	—	107	107	108	113
30.	110	—	110	116	114	103
31.	98	—	96	(106)	97	—
32.	—	—	90	—	—	—
32/la	—	—	53	—	—	—
38.(M.17.)	—	—	1288	—	1342	—
38.(M.20.)	—	—	1250	—	1348	(1433)
40.	—	—	87	—	—	—
43.	106	—	—	105	103	93
45.	—	—	—	—	—	—
46.	—	—	89	(84)?	—	—
47.	—	—	—	—	—	—
48.	—	—	62	—	—	—
50.	—	—	20	—	31	—
51. s.	—	—	36	—	—	—
52. s	—	—	30	—	—	—
54.	—	—	22	27	—	—
55.	—	—	45	—	—	—
60.	—	—	49	—	—	—
61.	—	—	59	68	57	—
62.	—	—	43	—	—	—
63.	—	—	34	—	38	—
65.	—	—	—	—	—	—
66.	—	—	—	—	—	—
69.	(31)	—	—	(37)	—	—
70.	—	62	—	d. 64	—	—
71.	34	35	28	(33)	—	—
72.	—	—	85	—	—	—
74.	—	—	85	—	—	—

Tabelle 3

Körös-Kultur: **Wichtigere Schädelindizes**

Martin No	♂ Csorvás 1.	Szarvas Egyházföld 1.	♀♀ Szarvas—Szappanos 1.	2,2.	2,5.
8/1	73,80	81,44	(66,67)?	73,66	78,38
17/1	—	78,44	—	69,89	—
17/8	—	96,32	—	94,89	(61,08)
20/1	—	67,07	—	59,14	(77,93)
20/8	—	82,35	—	80,29	63,45
9/8	70,65	64,71	(80,33)?	71,53	—
48/45	—	—	—	—	—
52/51	—	83,33	—	—	—
54/55	—	48,89	—	—	—

2. Endrőd (35.)

Die Erschließung der Bestattung und ihre Einreihung in die Kultur wurde von J. Makkay durchgeführt.

Grab 2 — 6-7 jähriges Kind

Die Bestimmung des Lebensalters erfolgte auf Grund des Gebisses.

3. Szarvas-Egyházföld

Anläßlich der Ausgrabung durch J. Makkay ist aus einer Abfallgrube der Körös-Kultur eine Bestattung mit Hockerskelett zum Vorschein gekommen (MAKKAY 1975).

Grab 1 — 17-18 jährige Frau
(Tafel I. 1)

Neben dem gut erhalten gebliebenen Calvarium haben sich nur Fragmente der Mandibula bewahrt. — Die Bestimmung des Lebensalters lieferte einander widersprechende Daten, da sich das Cranium schon und das postkraniale Skelett noch im Prozeß der Ossifikation befinden. Die endgültige Bestimmung gründet sich auf die auf ein ähnliches Lebensalter verweisenden Skelettknochen, die frühzeitige Verknöcherung der Schädelnähten ist vermutlich abnorm.

Der über kleine, absolute Maße verfügende, grazile Schädel ist breit sphenopentagonoid bzw. konisch. Die Stirn ist niedrig, das Schädeldach länglich-flach gewölbt, die Flachheit der Lambdagegend minimal, das Hinterhaupt kurvoccipital. Keine alveolare Prognathie. In der Norma frontalis kann nur das schmal-niedrige Obergesicht beobachtet werden. Die Orbita sind niedrig, abgerundet, die Nasenwurzel ist gleichfalls niedrig. Charakteristisch ist die starke postorbitale Einschnürung. Auf Grund seiner Indizes ist der Schädel brachy-hypsi-akrokran, stenometop; auf den mesenen Charakter des Obergesichtes können wir nur schließen. Die Orbitae sind mesokonch, der Nasenindex ist chamaerrhin. Der errechneten Schädelkapazität nach ist der Hirnschädel euenkephal. — Die auf Grund der bereits verknöcherten Längsknochen errechnete Körperhöhe ist aus den abweichenden Methoden hervor-

Tabelle 4

Körös-Kultur: **Wichtigere Skelettknochenmaße und Körperhöhenangaben (M = Manouvrier, P = Pearson, B = Breitinger, bzw. Bach)**

Martin No	♂♂ Csorvás 1. d.	s.	Szegvár 1. d.	s.	♀♀ Szarvas Egyházföld 1. d.	s.	Szarvas—Szappanos 1. d.	s.	2,5.(?) d.	s.
CLAVICULA										
1.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	131
6.	38	39	41	—	29	30	—	—	—	35
HUMERUS										
1.	—	—	—	—	285	277!	—	277	—	—
2.	—	—	—	—	281	274!	—	274	—	—
4.	—	—	—	66	53	53	—	44	—	—
5.	22	—	23	—	18	18	—	20	—	—
6.	18	—	21	—	15	15	—	14	—	—
7a	66	—	72	—	54	54	—	58	—	—
10.	—	—	48	—	39	38	—	39	—	—
RADIUS										
1.	—	—	—	—	210	207	—	208	—	202
4.	14	15	—	16	13	13	—	13	—	13
5.	12	11	—	12	10	9	—	10	—	10
ULNA										
1.	—	—	—	256	234	232	—	—	—	—
11.	—	15	—	16	13	13	—	—	—	13
12.	—	14	—	14	10	12	—	—	—	11
FEMUR										
1.	—	—	—	—	381	382	402	—	—	—
2.	—	—			379	382	399	—	—	—
6.	29	27	30	31	22	22	26	27	21	21
7.	26	26	27	28	22	22	25	26	25	24
9.	35	36	31	32	27	28	28	29	30	29
10.	26	28	27	27	23	20	23	24	21	21
19.	49	—	—	—	38	38	38,5	—	40	41
TIBIA										
1.	—	—	—	—	302	305	—	—	—	—
1b	—	—	—	—	301	—	—	—	—	—
8a	38	38	—	34	28	28	34	33,5	—	—
9a	24	24	(22)	22	19	21	22	23	—	—
KÖRPERHÖHE										
M.	—		(1652)		1503		1504		(1479)	
P.	—		—		1483		1499		(1488)	
B.	—		—		1564		1581		—	

gehend von abweichender Kategorie (Pearson: niedrig, Manouvrier: kleinmittelgroß, Bach: übermittelgroß). Die Femuren sind asymmetrisch, von eury- bzw. hyperplatymerem Index, die Tibia mesoeurycnem. — Taxonomisch dürfte die junge Frau in die *kleinwüchsige, grazile, leptomorphe* Gruppe gehört und deren brachykranisierte oder mit brachykranen Elementen vermischte Variation repräsentiert haben.

Anatomische Variation war nicht zu beobachten. Als pathologische Veränderung soll die im Falle der beiden Orbita erscheinende Cribra orbitalia sowie die am Schädel sichtbare schwere Verletzungsspur erwähnt werden. Diese letztere ist über

dem Hinterhauptsknochen, sich auf beide Scheitelbeine lang dahinziehende, unregelmäßige, stellenweise aussetzende und schon Zeichen der Heilung zeigende Verletzungsspur. Am Ende der länglichen Hiebspur war das rechtseitige Scheitelbein durchbrochen. Endcoranial kann nur an dieser Stelle die Veränderung in Form von kleineren Rissen beobachtet werden. Auf Grund der unregelmäßigen Form der Verletzung können wir einen schweren Schädelbruch durch Hieb oder Fall voraussetzen, den die junge Frau den Heilungsspuren nach überlebt hat.

4. Szarvas—Szappanos

Im Laufe der Ausgrabung von J. Makkay sind auf dem Fundort in die Körös-Kultur gehörende Bestattungen ans Tageslicht gekommen (MAKKAY 1976). Von diesen enthielt Grab 1 ein Skelett, Grab 2 erwies sich aber als eine mehrfache Bestattung (?). Die zum Vorschein gekommenen Erwachsenen- und Kinderskelette lagen unmittelbar aufeinander, so daß ihre Absonderung im Laufe der Erschließung nicht möglich war und auch anläßlich der anthropologischen Bearbeitung stieß das Auseinanderhalten der Knochen der einzelnen Individuen auf Schwierigkeiten. Diese Arbeit konnte infolge der Fragmentiertheit des Knochenmaterials in nicht beruhigender Weise verrichtet werden. Die weiter unten folgende Aufzählung sondert auf Grund der fragmentarischen Schädel 6 Individuen ab, doch kann angenommen werden, daß in der Grube auch Knochen von mehreren Personen geruht haben. Angesichts dessen, daß die Identifizierung der Schädel und der dazu gehörenden Skelettknochen problematisch geblieben ist und dem Anschein nach aus der Grube auch verstreute Knochen zum Vorschein gekommen sind, gründet sich die Charakterisierung des Materials allein auf die Schädel. Die Skelettknochen kommen — insofern sie meßbar waren — in der Tabelle mit eigener Numerierung vor.

Grab 1 — 53-59 jährige Frau
(Tafel II. 1)

Der stark deformierte, mit Wasserstein belegte Schädel ist sehr robust, insbesondere sein Gesichtsteil zeigt einen archaischen Charakter. Der Hirnschädel ist sehr lang, sehr schmal, ovo-sphenoid bzw. hoch-schmal, hausförmig. Die Stirn ist leicht fliehend, der Umriß des Schädeldaches bei dem Vertex stark gebrochen. Die Flachheit der Lambdagegend ist schwach, das Hinterhaupt kurvoccipital. Keine alveolare Prognathie, der Biß ist von bedecktem Typ. Das Gesicht ist breit, hoch; sein Umriß infolge der sich stark herausbiegenden Unterkieferwinkel breit, rektangulär. Die Orbitae sind groß, die Fossa canina ist sehr tief. Wegen der Fragmentiertheit kann die Form der Nase nicht beobachtet werden. Der alveolare Limbus ist stark verdickt, der knöcherne Gaumen sehr tief, der obere Gebißbogen sich auseinanderhaftend. Auf Grund seiner Indizes ist der Schädel ultrahyperdolichokran, auf Grund der Basion-Bregma-Höhe hyperchamaekran-hyperakrokran, auf Grund der Ohrhöhe ortho-akrokran. Die Stirn ist ultrahyper-eurymetop. Die rekonstruierten Proportionen der Nase fallen in die hyparchamaerrhine Kategorie. — Die Robustizität der Skelettknochen übertrifft nicht die durchschnittliche Robustizität der prähistorischen Frauenskelette. Die errechnete Körperhöhe ist laut Manouvrier und Pearson kleinmittelgroß, laut Bach hoch. Der Femur ist platymer, die Tibia von mesocnemem Index. — Bei der taxonomischen Bestimmung der bestatteten

Frau weisen die Proportionen des Gesichtes, die hohen Orbita auf den *leptomorphen* Typ hin, doch müssen wir zugleich an die archaischen Variationen dieser Typen denken.

Anatomische Variation oder pathologische Veränderung waren nicht zu beobachten.

Skelett 2.1 — 10-12 jähriges Kind

Die Bestimmung des Lebensalters erfolgte auf Grund des Gebisses.

Skelett 2.2 — juvenile Frau
(Tafel II. 2)

Die Bestimmung des Lebensalters erfolgte auf Grund des Gebisses, die bestattete junge Frau dürfte die mittleren Jahre der juvenilen Altersgruppe erreicht haben.

Der Schädel ist ellipsoid bzw. hausförmig. Die niedrige Stirn etwas fliehend, das Schädeldach länglich-flach gewölbt. Die Flachheit der Lambdagegend schwach, das leicht konische Hinterhaupt kurvoccipital. In der Norma frontalis fällt eine starke postorbitale Einschnürung auf. Das Obergesicht ist vermutlich niedrig, in Ermangelung der Mandibula können Form und Proportionen des ganzen Gesichtes nicht genau rekonstruiert werden. Die Orbita ist hoch, abgerundet, die Nasenwurzel ist wahrscheinlich breit. Infolge der Fragmentiertheit ließen sich sonstige Einzelheiten nicht wahrnehmen. Auf Grund seiner Indizes ist der Hirnschädel hyperdolichochamae-metriokran, die Stirn eurymetop. — Auf Grund seiner Merkmale kann der Schädel in die *grazile, leptomorphe* Gruppe gereiht werden.

Anatomische Variation oder pathologische Veränderungen waren nicht zu beobachten.

Skelett 2.3 — 8-9 jähriges Kind

Die Bestimmung des Lebensalters erfolgte auf Grund des Gebisses.

Skelett 2.4 — juv.-ad.(?) Mann

Das zur Verfügung stehende Mandibelfragment ist ziemlich robust. Die Bestimmung des Lebensalters erfolgte auf Grund des Gebisses bzw. seiner Abrasion.

Skelett 2.5 — 23-40 jährige Frau
(Tafel I. 2)

Das erhalten gebliebene Cranium ist sehr fragmentiert, mangelhaft. Der grazile Schädel ist in der Norma verticalis — von den übrigen Schädeln abweichend — breit, rhomboid, zeigt in der Norma occipitalis eine Keilform. Die mittelhohe Stirn ist verhältnismäßig steil, zeigt einen gewölbten Übergang dem lang-flach gewölbten Schädeldach zu. Die Flachheit der Lambdagegend ist sehr schwach, das Hinterhaupt kurvoccipital. In der Seitenansicht ist die lang-niedrige Umrißlinie des Schädels

charakteristisch. In der Norma frontalis ist die postorbitale Einschnürung stark, das Obergesicht breit, niedrig. Die großen Orbitae sind abgerundet, die Fossa canina ist tief. Auf Grund seiner Indizes ist der sehr lange, sehr breite Hirnschädel meso-chamaetapeinokran, die Stirn stenometop. — In Ermangelung der Körperhöhendaten kann bloß vorausgesetzt werden, daß der Schädel in die grazile leptomorphe Gruppe gehört haben dürfte, doch bestimmte Merkmale lassen auch auf das Vorhandensein anderer Typen (eventuelle Brachykranen) schließen.

Anatomische Variation oder pathologische Veränderung war nicht zu beobachten

Skelett 2.6 — 6-8jähriges Kind

Die Bestimmung des Lebensalters erfolgte auf Grund des Gebisses.

Streufund — 23-x jähriges erwachsenes Individuum

Das in einem anderen Teil des Fundortes (Grube im V. Block) zum Vorschein gekommene linke Scheitelbeinfragment dürfte zu einer jüngeren erwachsenen Person gehört haben, deren Geschlecht und genaues Lebensalter aber nicht festgestellt werden konnte.

5. Szegvár — Táncsics u. 2/a

In Szegvár, auf dem Grundstück des L. Szabó jun. unter Táncsics u. 2/a hat K. Hegedűs im Jahre 1967 in einer Abfallgrube der Körös-Kultur eine Bestattung aus derselben Kultur erschlossen (mündliche Mitteilung von K. Hegedűs). Das auf dem Rücken liegende, gestreckte Skelett eines Erwachsenen war in schlechtem Erhaltungszustand.

Grab 1 — 44-48 jähriger Mann

Außer kleineren Gesichtsschädelfragmenten ist eigentlich nur die linke Seite des Hirnschädels erhalten geblieben, jedoch ist sie infolge ihres stark deformierten Zustandes zum Messen nicht geeignet. Der mäßig dolicho-mesokrane, kurz-breite, sphärische Hirnschädel dürfte vielleicht pentagonoid (?) bzw. hausförmig gewesen sein. Seine absoluten Maße gehörten eher in die großen Kategorien. — Die Robustizität der Skelettknochen ist ausgeprägter, die errechnete Körperhöhe — auf Grund einer einzigen Ulna — nach Manouvrier mittelgroß, fast von niedriger Kategorie. Der Femur ist eury-platymer, die Tibia mesocnem. Die niedrige Statur und die Robustizität der Skelettknochen in Betracht genommen, können wir einen kräftigen, untersetzten Körperbau voraussetzen. — Auf Grund des mesokranen (?) Schädels mit sphärischem Umriß und des niedrigen, robusten Skeletts kann der bestattete Mann vielleicht in die sich schon einigermaßen *grazilisierende, eurydolichomorphe* Gruppe gereiht werden.

Als anatomische Variation kann die sich endokranial schon schließende Sutura metopica, als pathologische Veränderung hingegen die im Falle der linken Orbita sichtbare Cribra orbitalia erwähnt werden. Die rechte Orbita ist zur Beobachtung ungeeignet.

6. Szentpéterszeg-Körtvélyes

Die in einer Abfallgrube der Körös-Kultur zum Vorschein gekommene Bestattung hat N. Kalicz erschlossen (KALICZ 1979).

Grab 1 (1978) — 5-6 jähriges Kind

Die Bestimmung des verhältnismäßig gut erhalten gebliebenen Kinderskelettes erfolgte auf Grund des Gebisses.

II. DIE ANTHROPOLOGISCHEN FUNDE DER THEISS-KULTUR
(Tabellen 5—10)

Tabelle 5

***Theiß-Kultur:* Individuelle Geschlechts- und Altersbestimmungsdaten der Skelette von Erwachsenen**

	Szegvár—Tűzköves					Mezőtúr
	67.	69.	70.	71.	73.	—
GESCHLECHT:	♂	♂	♀	♀	♂	♀
Sex. Wert	+1,5	+1,1	−1,7	−0,6	+0,2	−1,3
Glabella	+1	+2	—	+1	—	−1
Proc. mast.	+2	+2	—	−1	+2	—
Prot. occ. ext.	+2	+2	—	—	—	—
Squama occ.	+2	+2	—	+1	—	—
Margo supraorb.	0	0	—	−2	—	−1
Arcus zyg.	+2	—	—	−3	—	—
Fac. malaris	+2	+2	—	+1	—	−2
Corpus mandibulae	+2	+1	—	+1	−1	—
Trigonum mentale	+2	+1	—	+1	−1	—
Angulus mandibulae	+2	+2	—	—	+1	—
Capit. mandibulae	+2	0	—	—	0	—
Inc. isch. major	0	−1	—	−2	—	—
Pelvis major	—	—	—	−2	—	—
Caput femoris	+1	0	−2	−2	—	—
Linea aspera	+1	+1	−1	+1	—	—
Clavicula	+1	+2	−2	−2	—	—
ALTER:	40—44	46—50	17—18	19—21	30—60	23—39
O.	II	I	—	—	(IV)	I
H.	II	(III)	—	—	II	—
S.	II—III	IV	—	—	—	—
F.	II	II	—	—	—	—

1. Battonya—Parázs tanya

Zur Erschließung der Bestattung ist während der Notausgrabung von Julia G. Szénánszky gekommen (SZÉNÁNSZKY 1978).

Die Bestimmung des Lebensalters erfolgte auf Grund des Gebisses; die Abrasion der Milchzähne ist von Grad 1.

Als anatomische Variation können die in der Sutura sagittalis und Sutura lambdoidea wahrnehmbaren Nahtknochen sowie die in Spuren noch beobachtbare Sutura metopica erwähnt werden.

Tabelle 6

Theiß-Kultur: **Wichtigere Schädelmaße**

Martin No	♂♂ Szegvár — Tűzkövés			♀♀ Szegvár — Tűzkövés	Mezőtúr
	67.	69.	73.	71.	—
1.	188	186	—	—	—
5.	—	—	—	—	—
7.	—	(37)?	—	—	—
8.	132	136	—	—	—
9.	—	99,5	—	(95)?	97
10.	118	116	—	—	117
11.	113	(117)	—	—	—
12.	102	(105)	—	—	—
13.	92	(96)	—	—	—
16.	—	—	—	—	—
17.	—	—	—	—	—
20.	122	120	—	—	(120)?
23.	—	511	—	—	—
24.	319	(320)	—	—	—
26.	137	136	—	—	131
27.	136	112	—	—	124
29.	117	118	—	—	114
30.	122	103	—	—	111
38. (M. 20.)	1464	1467	—	—	—
43.	—	106	—	(103)?	101
44.	—	—	—	(94)?	—
45.	—	—	—	—	—
46.	—	—	—	(93)	—
47.	119	—	—	108	—
48.	65	—	—	61	—
50.	—	—	—	25	25
51. d.	—	—	—	(39)	—
51. s.	40	—	—	—	(36,5)
52. d.	—	—	—	(27)	—
52. s.	31	—	—	—	(28)
54.	29	(27)	—	(26)	—
55.	51	—	—	44	—
57.	—	—	—	—	11
60.	56	—	—	(49)	—
61.	68	—	—	(63)	—
62.	—	(49)	—	—	—
63.	39	—	—	(40)	—
65.	125	116	—	—	—
66.	107	95	—	—	—
69.	34	34	(30)	30	—
70.	62	53	d.62	—	—
71.	35	32	d.27,5	31	—

Tabelle 7

***Theiß-Kultur*: Wichtigere Schädelindizes**

Martin No	♂♂ Szegvár — Tűzköves 67.	69.	♀♀ 71.	Mezőtúr —
8/1	70,21	73,12	—	—
20/1	64,89	64,52	—	—
20/8	92,42	88,24	—	—
9/8	—	73,52	—	—
48/45	—	—	—	—
52/51	77,50	—	d.(69,23)	(76,71)
54/55	56,86	—	(59,09)	—

2. Mezőtúr—Szentmiklószúg—Berettyópart

Der freundlichen mündlichen Mitteilung von P. Raczky nach stammen die anthropologischen Funde aus einem gestörten Grab.

Grab 1 — 23-39 jährige Frau

Auf Grund des mangelhaft erhalten gebliebenen Schädelteiles dürfte der Schädel lang-breit, dolichoid gewesen sein, ohne Flachheit der Lambdagegend. Der Umriß des Hinterhauptes kann nicht wahrgenommen werden. Die Nasenwurzel ist seicht, sehr breit, die Orbitae sind niedrig, von chamaekonchem Index. — Die bestattete Frau kann vermutlich auf Grund ihrer allgemeinen Merkmale in einen robusten, *hochwüchsigen, leptodolichomorphen* Typ gereiht werden.

Anatomische Variation oder pathologische Veränderung war nicht wahrnehmbar.

3. Szegvár—Tűzköves

Innerhalb des schon aus früheren Zeiten bekannten und archäologisch durchforschten Gräberfeldes aus der Theiß-Kultur hat K. Hegedűs im Laufe einer 1978 durchgeführten weiteren Ausgrabung 8 Gräber freigelegt (HEGEDŰS 1979).

Grab 66 — 2-2,5 jähriges Kind

Die Bestimmung des Lebensalters erfolgte auf Grund des Gebisses.

Grab 67 — 40-44 jähriger Mann
(Tafel III.)

Der etwas mangelhafte, deformierte Schädel ist robust, sein Umriß ovo-pentagonoid bzw. hausförmig. Auf Grund seiner absoluten Maße ist er lang, schmal, sehr hoch, hyperdolicho-, hypsi-, ultrahyperakrokran. In der Norma lateralis ist die Stirn

Tabelle 8

Theiß-Kultnr: **Wichtigere Skelettknochenmaße und Körperhöhenangaben (M = Manouvrier, P = Pearson, B = Breitinger, bzw. Bach)**

Martin No	♂♂ Szegvár —						♀♀ Tűzköves			
	67.		69.		73.		70.		71.	
	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.	d.	s.
CLAVICULA										
1.	—	—	143	—	—	—	—	—	—	—
6.	36	35	34	35	—	36	—	34	34	32
HUMERUS										
1.	—	328	—	—	—	318	284	—	284	278
2.	—	324	—	—	—	315	282	—	283	276
4.	—	63	66	—	—	59	53	—	—	56
5.	21	20	21	20	—	24	19	19	18	18
6.	18	17	17	17	—	19	14	15	15	16
7a	61	62	61	60	—	69	55	55	55	55
10.	46	46	—	—	—	45,5	38	—	(38)	—
RADIUS										
1.	—	—	243	243	248	—	—	198	—	—
4.	—	16	16	16	18	16	—	12	14	13
5.	—	11	11	11	12	12	—	11	9	11
ULNA										
1.	—	—	262	262	271	269	—	—	226	—
11.	16	18	15	15	16	15	—	14	14	15
12.	13	13	12	13	14	14	—	11	11	11
FEMUR										
1.	452	451	422	426	—	—	400	—	396	400
2.	449	447	421	425	—	—	—	—	394	396
6.	28	27	26	27	—	—	24	—	28	27
7.	26	25	26	26	—	—	25	—	24	25
9.	32	31	31	30	—	—	30	—	28	30
10.	23	23	24	23	—	—	20	—	21	21
19.	(44)	45	44	(44)	—	—	38	—	(37)	38
TIBIA										
1.	357	354	—	—	—	—	—	—	311	—
1b	361	359	—	—	—	—	—	—	—	—
8a	34	36	35	—	—	—	29	29	29	29
9a	25	24	22	—	—	—	21	19	20	19
FIBULA										
1.	—	—	—	345	—	—	—	—	—	—
KÖRPERHÖHE										
M.	1658		1651		1661		1478		1504	
P.	1649		1640		1649		1488		1493	
B.	1688		1640		1681		1591		1586	

gewölbt, das Schädeldach hoch gewölbt, die Flachheit der Lambdagegend minimal, das Profil des Hinterhauptes kurvoccipital. Die alveolare Prognathie ist mittelgroß. Das Gesicht hoch, relativ breit, rektangulär. Die Nasenwurzel seicht, breit, die rektanguläre Orbita niedrig, ihr Index chamaekonch. Die Nase ist von chamaerrhinem Index. Die Fossa canina ist tief. — Die Robustizität der Skelettknochen ist weniger

Tabelle 9

Mittelwerte der wichtigeren Schädelmaße der Sammelserie der Theiß-Kultur (infolge der unveröffentlichten individuellen Daten von Kisköre kann s nicht errechnet werden)

Martin No	♂♂ n	♂♂ $\bar{x}$	♀♀ n	♀♀ $\bar{x}$
1.	9	189,22	15	179,14
8.	10	134,09	15	134,18
9.	8	98,35	14	93,86
17.	4	138,75	5	137,02
20.	7	119,29	12	116,67
45	3	130,33	5	120,60
48.	5	68,40	7	65,29
51.	5	39,20	6	37,92
52.	5	32,80	8	29,62
54.	5	27,20	7	26,00
55.	5	50,80	7	47,29
66.	5	102,20	3	95,00

ausgeprägt, die errechnete Körperhöhe von mittelgroßer, übermittelgroßer Kategorie. Der Femur ist hyperplatymer, die Tibia von eurymesocnemem Index. — Taxonomisch kann der Mann in die *hochwüchsige, leptodolichomorphe* Gruppe gereiht werden.

Als anatomische Variation ist bloß das in der Lambdanaht sichtbare Nahtknöchlein sowie der zwischen den oberen I_1 Zähnen, post mortem herausgefallene Dens supplementarius (oder Milchzahn-Persistenz?) erwähnenswert. — Pathologische Veränderung an den Knochen war nicht wahrzunehmen.

Grab 68 — 13-14 jähriges Kind

Die Bestimmung des Lebensalters erfolgte auf Grund der Verknöcherung der Längsknochen.

Grab 69 — 40-50 jähriger Mann
(Tafel IV)

Der verhältnismäßig gut erhalten gebliebene Schädel ist robust, aristenkephal, ovo-sphenoid bzw. hoch-schmal, hausförmig. In der Norma lateralis ist sein Umriß sphärisch, ohne Flachheit in der Lambdagegend, das Hinterhaupt kurvoccipital. Die Nasenwurzel und der knöcherne Nasenrücken fehlen, die alveolare Prognatie ist verhältnismäßig stark. Das fragmentarische Gesichtsschädel ist leptomorph, infolge der starken Unterkieferwinkel rektangulär. Die Orbitae sind rektangulär, die Fossa canina ist tief. Auf Grund seiner Indizes ist der Hirnschädel hyperdolicho-ortho (fast hypsi-) -hyperakrokran, die Stirn hypereurymetop. — Die errechnete Körperhöhe von mittlerer Kategorie, der Femur platymer, die Tibia von platymesocnemem Index. — Der Mann ist von mittlerer Statur und kann in die verhältnismäßig *robuste, leptodolichomorphe* Gruppe gereiht werden.

Tabelle 10

Die verallgemeinerten Form-Größenabstände (C^2_R) der Sammelserie der Theiß-Kultur (♂♂ + ♀♀) von den sonstigen neolithischen Serien (nach ZOFFMANN 1984)

	Serien	C^2_R	P%
1.	Bruchstedt	0,123	99,9>P>99,5
2.	Böhmische Linien-, und Stichbandkeramik	0,200	99,0>P>97,5
3.	Südtransdanubische Lengyel-Kultur	0,208	99,0>P>97,5
4.	Mórágy-Tűzkődomb	0,243	99,0>P>97,5
5.	Mitteleuropäische Linien-, und Volutenkeramik	0,258	97,5>P>95,0
6.	Hrtkovci-Gomolava	0,281	97,5>P>95,0
7.	Niederösterreichische Lengyel-Kultur	0,284	97,5>P>95,0
8.	Schnurkeramik aus Deutschland	0,326	95>P>90
9.	Rössen—, und Hinkelstein-Keramik	0,357	95>P>90
10.	Schönstedt	0,382	90>P>70
11.	Barmaz	0,394	90>P>70
12.	Bilcze Zlote	0,396	90>P>70
13.	Böhmische Schnurkeramik	0,415	90>P>70
14.	Vaso a Bocca Quadrata-Kultur	0,419	90>P>70
15.	Schnurkeramik aus Polen	0,442	90>P>70
16.	Hissar II.	0,522	90>P>70
17.	Nea Nikomedeia	0,477	90>P>70
18.	Jericho	0,487	90>P>70
19.	Ruse	0,489	90>P>70
20.	Sondershausen	0,491	90>P>70
21.	Al'Ubaid	0,555	90>P>70
22.	Linienbandkeramik aus Elsaß und Deutschland	0,575	70>P>50
23.	Neolithikum und EH-Periode aus Griechenland	0,634	70>P>50
24.	Neolithikum aus Anatolien	0,663	70>P>50
25.	Brzesc Kujawski	0,676	70>P>50
26.	Chamblandes	0,680	70>P>50
27.	Zlota-Kultur	0,681	70>P>50
28.	Ugarit	0,824	50>P>30
29.	Alishar	0,894	50>P>30
30.	Tripolje-Kultur	0,935	30>P>10
31.	Troy	1,476	5>P>2,5

Als anatomische Variation können Torus frontalis, Torus palatinus sowie ein schwacher Torus mandibularis beobachtet werden. An beiden Seiten der Lambdanaht sind Nahtknöchlein, im Lambdapunkt hingegen ein 45×27 mm großes Inkabein zu sehen. Pathologische Veränderung war nicht wahrzunehmen.

Grab 70 — 17-18 jährige Frau

Außer den Skelettknochen ist bloß ein einziges Fragment des Schädels zur Aufbewahrung gekommen. Die Bestimmung des Lebensalters erfolgte auf Grund der Verknöcherung der Längsknochen.

Die auf Grund des bereits verknöcherten Humerus, Radius und Femur errechnete Körperhöhe ist nach Pearson und Manouvrier von niedriger, nach Bach von hoher Kategorie. Der Femur ist hyperplatymer, die Tibia von eurycnemem Index. — Die Typeneinreihung des Skeletts von auffallend grazilem Knochenbau konnte nicht durchgeführt werden.

Anatomische Variation oder pathologische Veränderung waren nicht zu beobachten.

Grab 71 — 19-21 jährige Frau
(Tafel V.)

Die Bestimmung des Lebensalters erfolgte auf Grund der Verknöcherung der Längsknochen.

Die Umrisse und Proportionen des sehr stark deformierten Hirnschädels können nicht rekonstruiert werden. Der Gesichtsschädel ist breit, rektangulär, die gleichfalls rektanguläre Orbita hyperchamaekonch, die breite, sehr niedrige Nase von hyperchamaerrhinem Index. — Die errechnete Körperhöhe ist nach Pearson und Manouvrier kleinmittelgroß, nach Bach hingegen übermittelgroß. Der Femur platy-hyperplatymer, die Tibia mesocnem. — Die junge Frau dürfte in die robuste, *hochwüchsige leptomorphe* Gruppe gehört haben, jedoch verweisen ihre einzelnen Merkmale auf den eurydolichomorphen Typ.

Grab 72 — 13 jähriges Kind

Die Bestimmung des Lebensalters erfolgte auf Grund des Gebisses bzw. der Verknöcherung der Längsknochen.

Grab 73 — 30-60 jähriger Mann

Die Form und die Proportionen des fragmentierten Hirnschädels können nicht beobachtet werden. Die sich stark ausbiegenden Unterkieferwinkel lassen auf ein rektanguläres Gesicht schließen. — Die auf Grund der oberen Extremitätenknochen errechnete Körperhöhe ist mittelgroß-übermittelgroß. Die unteren Extremitätenknochen sind nicht erhalten geblieben. — Eine taxonomische Einreihung ließ sich nicht vornehmen.

Anatomische Variation oder pathologische Veränderung war nicht zu beobachten.

III. ÜBERBLICK DER ANTHROPOLOGISCHEN FUNDE DER KÖRÖS-KULTUR
(Abb. 1)

Von den in unsere Abhandlung einbezogenen Fundorten sind allein aus Szarvas—Szappanos in größerer Menge Bestattungen zum Vorschein gekommen, infolge der Bestattungsweise der Toten sowie des schlechten Erhaltungszustandes der Knochen konnte aber diese kleine Serie nur minimale Daten liefern. Die hierzu veröffentlichten anthropologischen Reste der fünf Fundorte können auf diese Weise das

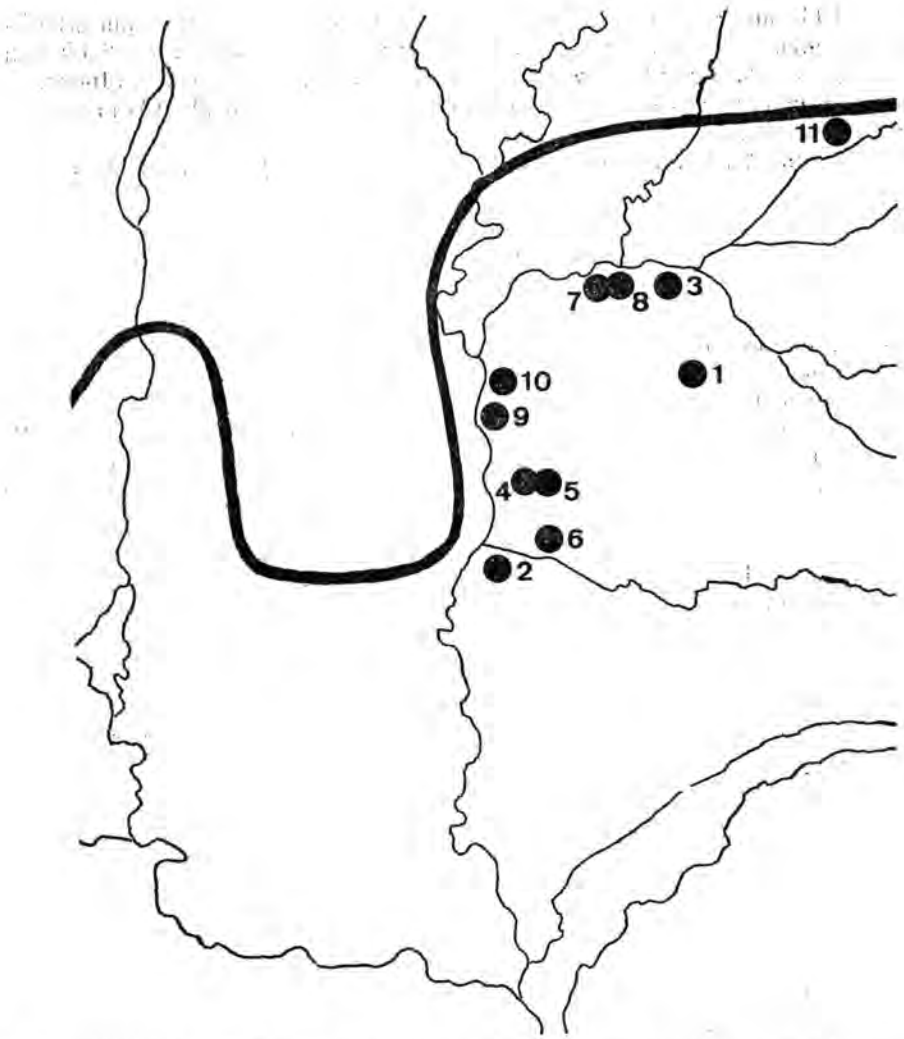

Abb. 1. Körös-Kultur: Die über anthropologische Funde verfügenden Fundorte in Ostungarn. 1—Csorvás—Orosházi útfél, 2 — Deszk-1. olajkút, 3 — Endrőd, 4—5 — Hódmezővásárhely—Bodzáspart und Hódmezővásárhely—Kotacpart—Vata tanya, 6 — Maroslele—Pana, 7—8 — Szarvas—Egyházföld und Szarvas—Szappanos, 9 — Szegvár—Táncsics u. 2/a, 10 — Szentes—Jaksorpart, 11 — Szentpéterszeg—Körtvélyes

anthropologische Material der Körös-Kultur nur hinsichtlich der quantitativen Repräsentation vermehren.

Als allgemeine Charakterisierung der bekanntgegebenen Funde kann festgestellt werden, daß von taxonomischem Gesichtspunkt aus selbst noch dieses minimale Material nicht für homogen angesehen werden kann: in zwei Fällen können die einzelnen Funde in eine grazile, kleinwüchsige, leptomorphe (Szarvas-Szappanos 2.2. und 2.5.), in einem Fall in eine relativ robustere leptomorphe (Szarvas—Szappanos 1.) und in einem Fall in eine vielleicht robuste eurymorphe Gruppe

(Szegvár—Táncsics u. 2/a) gereiht werden. In einem Fall erscheint der grazile leptomorphe Typ mit brachykranen Elementen gemischt oder in brachykranisierter Form (Szarvas—Egyházföld). Bei der Analyse eines solchen fragmentarischen Materials stößt die konkrete Angabe der Taxons auf größere Schwierigkeiten als sonst. Die kleinwüchsige, grazile, leptomorphe Gruppe kann allerdings mit dem grazilen, mediterranen, die robuste, eurydolichomorphe mit dem cromagnon-A—Typ identisch sein, während die robuste, hochwüchsige, leptomorphe Gruppe sich gleicherweise mit den atlantomediterranen und protomediterranen sowie protonordischen Taxons identifizieren läßt. Das Auseinanderhalten von diesen ist selbst bei einem gut erhalten gebliebenen Material problematisch (LIPTÁK 1957).

Vom Gebiet der Großen Ungarischen Tiefebene sind uns bisher bloß 4 solche Fundorte bekannt, deren anthropologisches Material mehr oder weniger zur taxonomischen Analyse geeignet war. Diese sind: *Deszk-I. olajkút* (2 Skelette — LIPTÁK 1974—1975: am und m-cr), *Endrőd* (1 Skelett — FARKAS 1975: n—m), *Hódmező-vásárhely-Kotacpart-Vata tanya* (6 Skelette — FARKAS 1975: n-am, n-am, crA-x prn-x, crA-am, crB-x) *und Maroslele-Pana* (1 Skelett — LIPTÁK 1974—1975: n = FARKAS 1975: pn-crA). Die Zahl der auswertbaren Skelette ist mit den in der vorliegenden Abhandlung erörterten etwas angewachsen, die Verteilung der Taxons hat sich aber in ihren Proportionen nicht geändert. Es dominiert auch weiterhin die hochwüchsige, verhältnismäßig robuste, leptomorphe (prm, am, prn, oder n) Gruppe (ZOFFMANN 1980), die anteilmäßige Proportion der grazilen Leptomorphen (grazil m), der robusten Eurymorphen (crA) ist ungefähr gleich, während das Vorkommen der Brachymorphen für minimal anzusehen ist. Jedoch angesichts dessen, daß diese Zahl der Fälle noch immer nur als verschwindend gering betrachtet werden kann, ist sie zu weitgehenderen Schlußfolgerungen noch nicht geeignet und macht uns nur darauf aufmerksam, daß die Population der Kultur taxonomisch selbst noch innerhalb der geographischen Einheit des mittleren Teiles der Großen Ungarischen Tiefebene heterogen ist.

IV. ANTHROPOLOGISCHE CHARAKTERISIERUNG DER POPULATION DER THEISS-KULTUR
(Abb. 2)

Bei der ersten Charakterisierung der Population der Kultur erwähnt NEMESKÉRI (1961) noch den dolicho-hyperdolichomorphen, grazil-mediterranischen Typ als Haupttyp und bezeichnet neben ihm als sekundäre Komponente den — laut ihn auf die Bükk-Kultur zurückführbaren — hochwüchsigen, mesodolichomorphen Typ. — FARKAS (1974) setzt schon bei der Bearbeitung der Serie des Vésztő—Mágorihalom auch sonstige Streufunde in Betracht genommen — das in die Szakálhát—Gruppe gehörende Material von Békés—Povádzúg mit inbegriffen — eine „hauptsächlich atlantomediterrane und protonordische", „ziemlich einheitliches Bild zeigende Population" (FARKAS 1974 63) voraus. Im Laufe der einzelnen Typenbestimmungen der Funde erwähnt er auch cromagnoide Komponenten (FARKAS 1974). — Im Laufe der Zusammenstellung des Katasters des neolithisch-kupferzeitlichen Fundmaterials (ZOFFMANN 1980) standen 18 taxonomisch auswertbare Funde vom südlichen Teil des Verbreitungsgebietes der Kultur zur Verfügung, von diesen stammen jedoch 4 aus dem der Theiß-Kultur vorangehenden, mittelneolithischen (Fundort: Békés—Povádzúg) Szakálhát—Gruppe. Die sich auf das taxonomische Gesamtbild

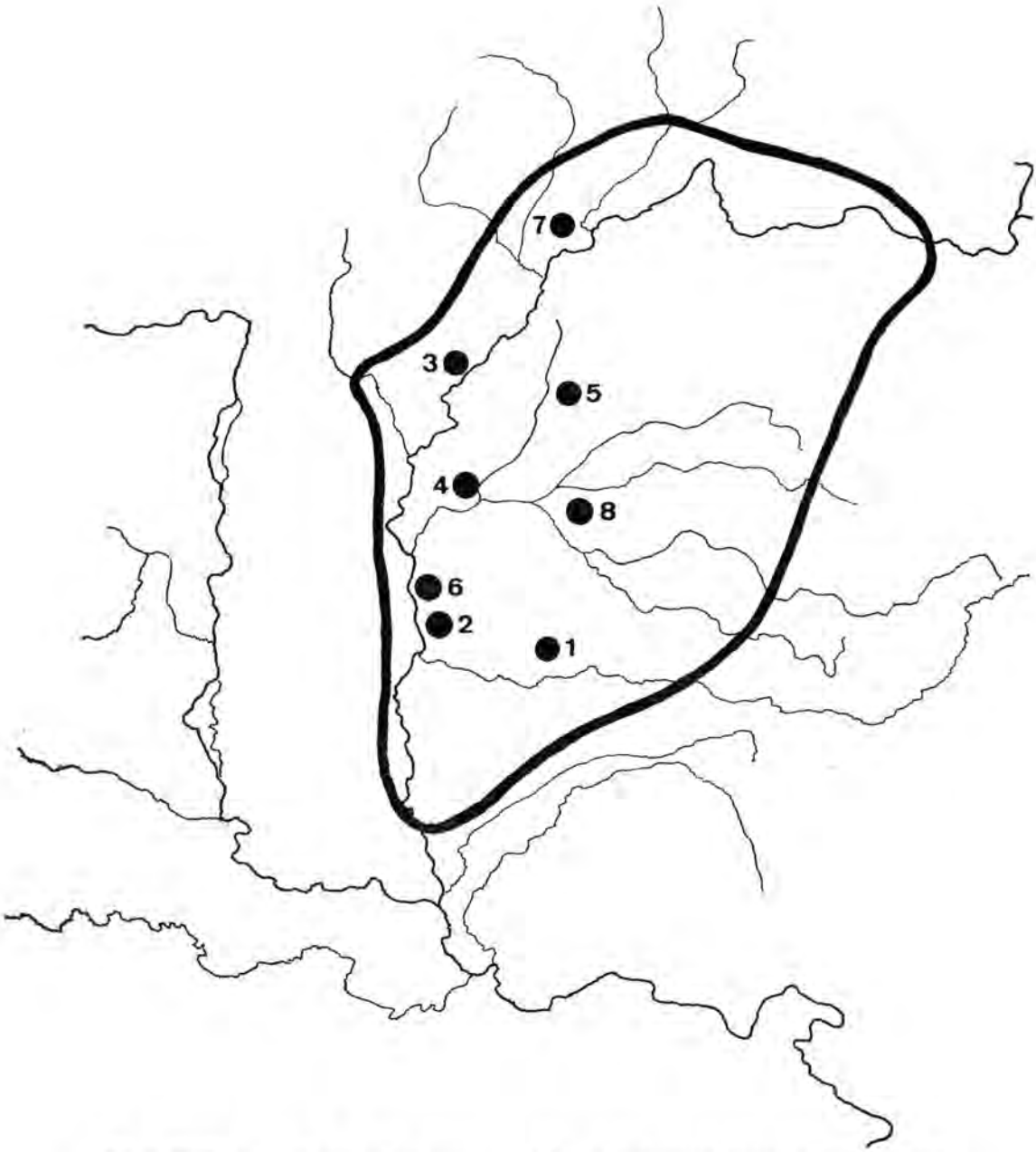

Abb. 2. Theiß—Kultur: Die über anthropologische Funde verfügenden Fundorte. 1 — Battonya—Parázs tanya 2 — Hódmezővásárhely—Gorzsa—Czukor major, Hódmezővásárhely—Kotacpart, Hódmezővásárhely—Kökénydomb—Kapocsi—Szabó tanya und Hódmezővásárhely—Kökénydomb—Vörös tanya, 3 — Kisköre—Gát, 4 — Mezőtúr—Szentmiklószúg—Berettyópart, 5 — Nádudvar—Farkaslóré—Vöröscsillag Tsz, 6 — Szegvár—Tűzköves, 7 — Szerencs—Taktaföldvár, 8 — Vésztő—Mágori halom

beziehende Feststellung bleibt aber ohne diese und die neuen, in dieser Abhandlung erwähnten Funde gleichfalls berücksichtigend, gültig: innerhalb der Population dominieren die hochwüchsigen, leptodolichomorphen Elemente (am, pn,n). Die grazile Variation der Leptodolichomorphen (grazil m) und die robusten, eurydolichomorphen (crA) Komponenten sind verschwindend gering, während das brachymorphe Element völlig fehlt.

Indessen das vom südlichen Gebiet der Kultur stammende anthropologische Material in großer Allgemeinheit homogen scheint, sind die neuerdings erschlossenen bzw. erörterten Fragmentserien der nördlicher gelegenen Fundstellen — dem Anschein nach — etwas abweichend. Im Falle des Materials von *Kisköre—Gát* (TÓTH 1977, 1979, 1982) zeigen sich hinsichtlich der absoluten Maße und der einzelnen Indizes bedeutende Unterschiede. Im Zusammenhang mit dieser Serie lenkte TÓTH (1982) die Aufmerksamkeit auf die territorialen Unterschiede innerhalb der Population der Kultur. — Gleicherweise weicht — dem Anschein nach — auch das Material des noch nördlicher gelegenen Fundortes *Szerencs—Taktaföldvár* ab, dessen Schädel und zum Teil Skelettknochen — infolge ihrer Fragmentiertheit — kaum meßbar und auch zur taxonomischen Analyse ungeeignet sind, jedoch nach SZATHMÁRY (1987—1979), ihr gemeinsames Charakteristikum eine hochgradige Grazilität ist.

Angesichts dessen, daß die oben erwähnten zwei Fragmentserien sehr wenige Fälle enthalten und die erwähnten Abweichungen zeitweise sich bloß auf einem aus 2 Fällen errechneten „Durchschnitt" gründen, müssen wir auch die Möglichkeit offen halten, daß es sich um individuelle Variationen handelt. Ein quantitative repräsentativstes Material von mehreren Fundorten, das in entsprechender Weise die auf dem ganzen Verbreitungsgebiet der Kultur gelebte Population vertreten würde, hilft vielleicht dazu, um gewisse Gruppen innerhalb der Population absondern zu können. Falls wir den archäologischen Forschungen entsprechend auf die sich in mehrere Gruppen absondernde Kultur der Linienbandkeramik der Großen Ungarischen Tiefebene denken, die auf Grund ihres minimalen Materials mit der taxonomisch gleichfalls heterogenen (ZOFFMANN 1976, 1980, 1981a) Körös-Kultur zusammen ein territorialer Vorläufer der Theiß-Kultur war, so wäre es überhaupt nicht überraschend, selbst im Falle der Theiß-Kultur eine mit territorialen Einheiten in Zusammenhang bringbare taxonomische Heterogenität vorauszusetzen. Vorläufig kann nur soviel festgestellt werden, daß auch bei den Völkern der vorangehenden Periode des Gebietes bestimmte Variationen der innerhalb der Theiß-Population vorherrschenden, hochwüchsigen, leptomorphen Gruppe dominieren (Szakálhát—Gruppe — ZOFFMANN 1981b — und Körös-Kultur), und so könnte die Ableitung der Population der Theiß-Kultur aus den erwähnten (den archäologischen Forschungen entsprechend — neuerdings: MAKKAY 1982) evident scheinen. Es muß jedoch bemerkt werden, daß nicht nur der dominante, sondern auch sämtliche erwähnte Typen in dem bisher bekannten anthropologischen Material der benachbarten Populationen derselben Zeit vorkommen, die Abweichungen des taxonomischen Gesamtbildes der verschiedenen Populationen werden nämlich eigentlich nur durch die abweichenden Mischproportionen derselben 4—5 Typen verursacht.

Zur Ursprungsfrage der Population der Theiß-Kultur können wir uns also vorläufig — infolge des spärlichen Materials — mit der klassischen Methode der Anthropologie meritorisch schwerlich äußern. Statt den durch die archäologischen Ergebnisse stark beeinflußbaren, örtliche Verbindungen suchenden Forschungen, die auch noch durch die abweichende taxonomische Nomenklatur der einzelnen Verfasser erschwert werden (abgesehen auf diese Weise von den Ergebnissen der taxonomischen Analyse, die infolge der Mangelhaftigkeit und Heterogenität des Materials, zur

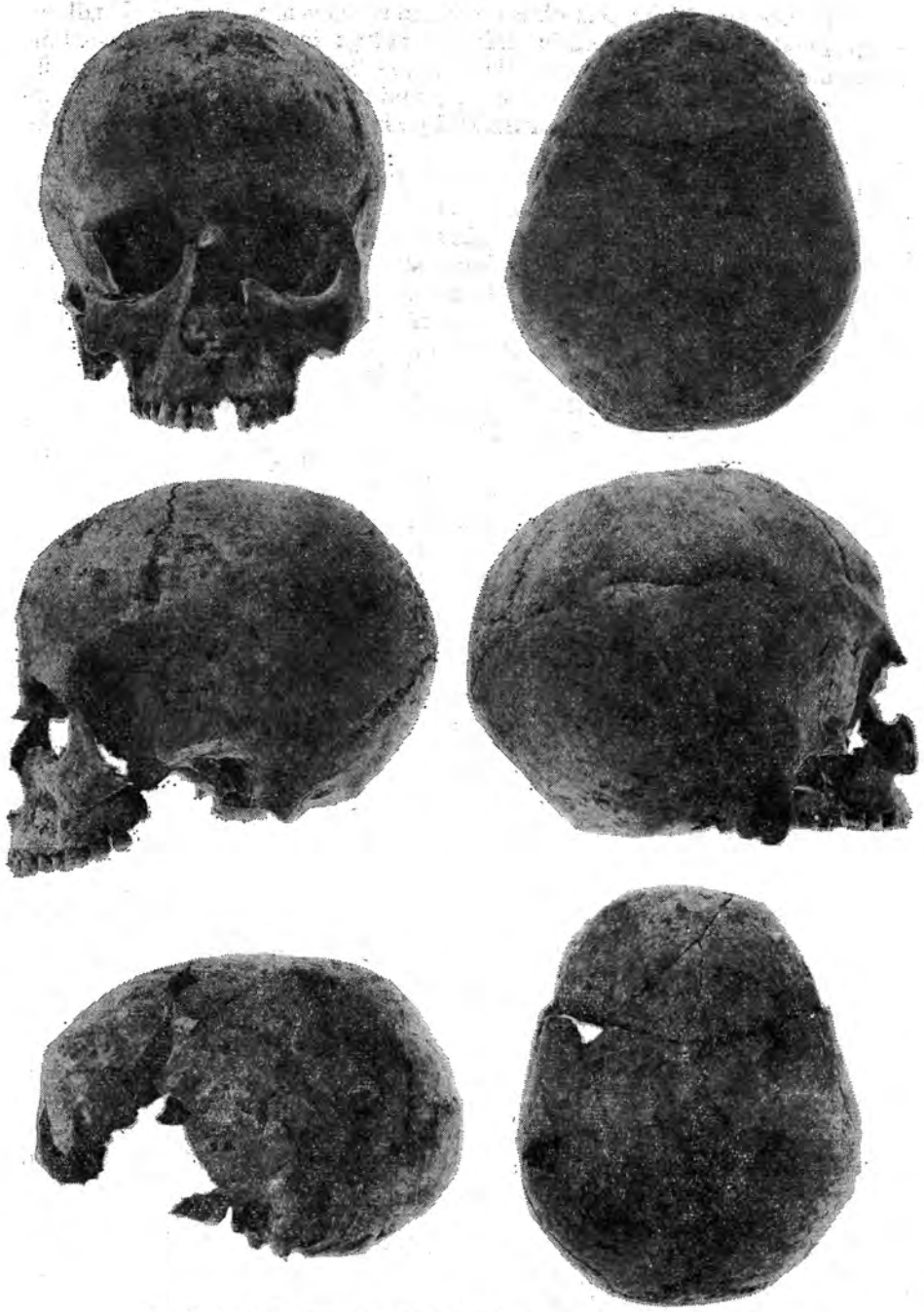

Tafel I— 1: Szarvas—Egyházföld 1, 2: Szarvas—Szappanos 2.5

Tafel II — 1: Szarvas—Szappanos 1, 2: Szarvas—Szappanos 2.2

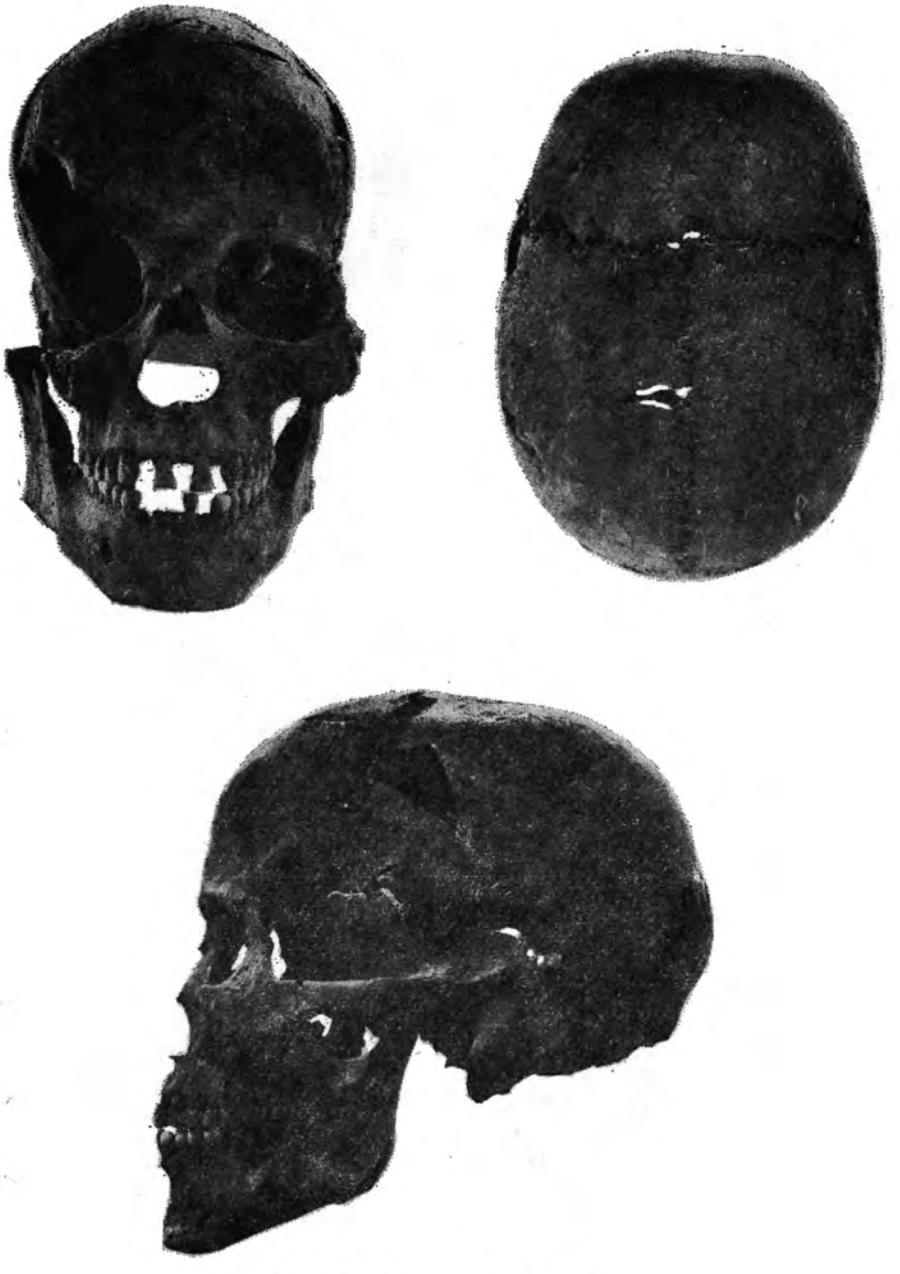

Tafel III — Szegvár—Tűzköves 67

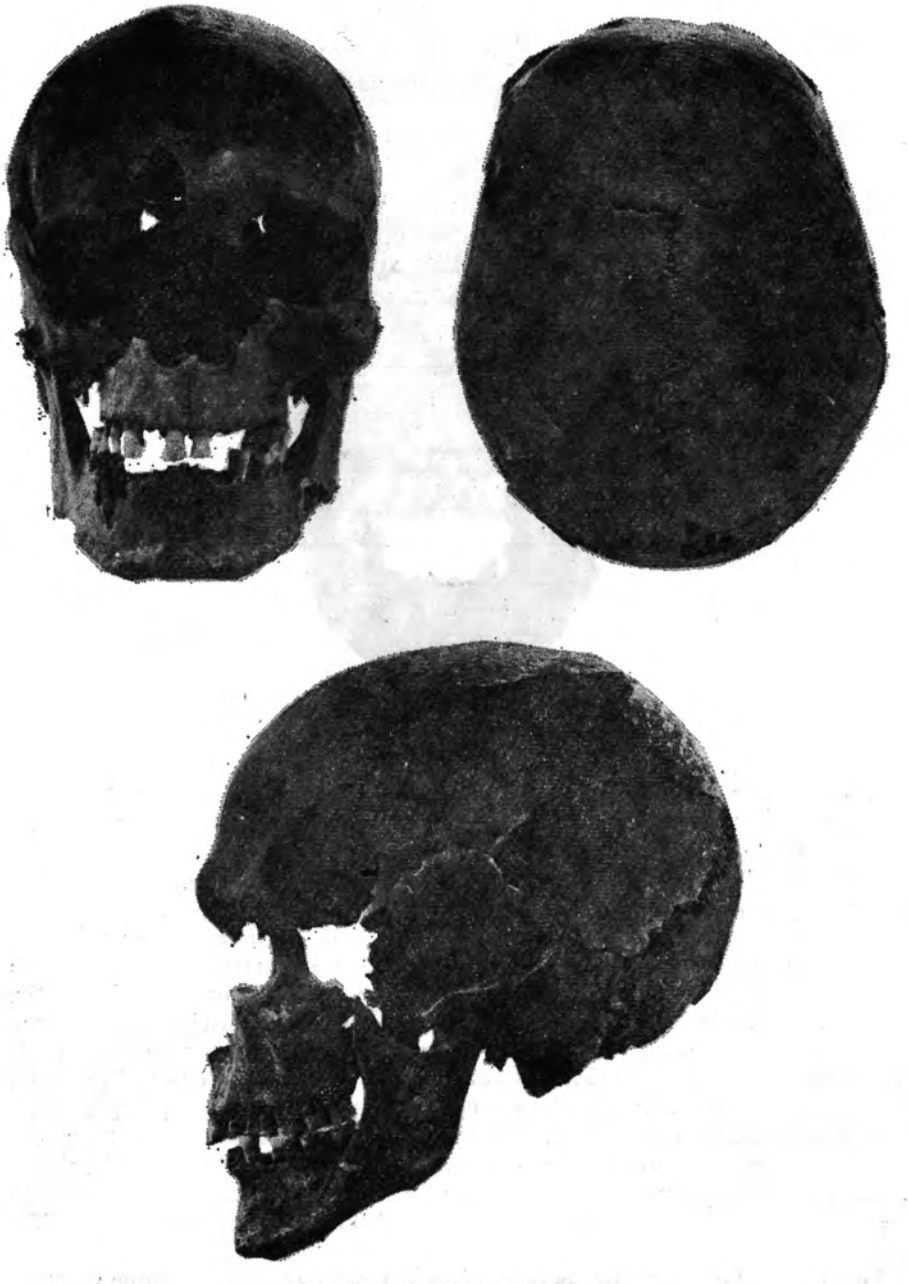

Tafel IV — Szegvár—Tűzköves 69

Tafel V — Szegvár—Tűzköves 71

Ursprungsfrage nach Belieben zur bejahenden, jedoch auch zur negativen Beantwortung benutzt werden können), scheint der Vergleich der objektiveren metrischen Daten mit der Methode der Biostatistik reeller zu sein.

Im Laufe einer nach der Methode von Penrose (PENROSE 1954) durchgeführten Distanzanalyse wurden neolithische Serien Mitteleuropas bzw. des Karpatenbeckens mit anderen gleichzeitigen Serien aus Europa und dem Nahen Osten miteinander verglichen (ZOFFMANN 1984). Die aus mehreren kleineren Fragmentserien und Streufunden zusammengestellten Serien der Theiß-Kultur knüpften sich auf Grund der Ergebnisse dieser Analyse locker an eine sog. „mitteleuropäische Gruppe" (cluster) an (Tab. 10). Diese Gruppe bildet im Gegensatz zu den sog. „südöstlichen" bzw. „westlichen" Gruppen eine ziemlich geschlossene Einheit, die einerseits aus Serien der Linienbandkeramik, anderseits aus neolithischen Serien des Karpatenbeckens besteht (Bruchstedt, böhmische und österreichisch + südwestslowakische Sammelserie der Linien-, Voluten- und Stichbandkeramik sowie Serie von Mórágy—Tűzkődomb der Lengyel-Kultur und Sammelserie der südtransdanubischen Lengyel-Kultur, Serie von Hrtkovci—Gomolava der Vinča-Pločnik-Phase und Sammelserie der Theiß-Kultur).

Die lockere Beziehung der Serie der Theiß-Kultur zu dieser Gruppe weist einerseits darauf hin, daß die südlichen, südöstlichen Beziehungen ihrer Population nicht sehr bedeutend bzw. direkt gewesen sein konnten (sie lassen sich — zumindest mit den in die Analyse einbezogenen Serien — statistisch nicht nachweisen), anderseits, daß die spätneolithische Population des Alföld mit den Populationen der mitteleuropäischen Kulturen auch nicht in allzu starker genetischen Verbindung gestanden

haben dürfte. Ihr Ursprung ist demnach jedenfalls im Kreise der in die erwähnte Penrose—Analyse — wegen Materialmangel — nicht einbezogenen Serien, d. h. Populationen zu suchen. Von der unmittelbaren geographischen Umwelt der Theiß-Kultur stehen uns jedoch nur spärliche Serien aus derselben Zeit zu einer vergleichenden Untersuchung zur Verfügung (Tab. 10), weshalb die Ergebnisse der erörterten Analyse ohne eine repräsentative Alföld-Linienbandkeramik- oder Körös-Serie nur auf Grundlage des Ausschlusses ausgewertet werden können.

LITERATURVERZEICHNIS

Aleksejev, V. P.—Debec, G. F.
1964 Kraniometrija. Moskva.

Bach, H.
1966 Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. Anthrop. Anz. 29. 12—21.

Breitinger, E.
1938 Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen. Anthrop. Anz. 14. 249—274.

Éry, K. K.—Kralovánszky, A.—Nemeskéri, J.
1963 Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. — A representative reconstruction of historic populations. Anthrop. Közl. 7. 41—89, 90.

Farkas, Gy.
1972 Antropológiai praktikum I. Paleoantropológiai metodikák. Szeged.

Farkas, Gy.
1974 Neolitikus leletek Vésztő—Mágorihalomról. — Neolithische Funde vom Fundort Vésztő—Mágori-halom. Anthrop. Közl. 18. 55—64, 64.

Farkas, Gy.
1975 A Délalföld őskorának paleoantropológiája. Cand. diss. Szeged.

Goldman, Gy.
1979 Csorvás—Orosházi útfél. Rég. Füz. I. 32. 9.

Hegedűs, K.
1979 Szegvár—Tűzköves. Rég. Füz. I. 32. 27—28.

Johnston, F. E.,
1961 Sequence of Epiphyseal Union in a prehistoric Kentucky population from Indian Knoll. Human. Biol. 33. 66—81.

Kalicz, N.
1979 Szentpéterszeg—Körtvélyes. Rég. Füz. I. 32. 27.

Lipták, P.
1957 Awaren und Magyaren im Donau—Theiss Zwischenstromgebiet. Acta Arch Hung. 8. 199—268.

Lipták, P.
1962 Homo sapiens — species collectiva. Anthrop. Közl. 6. 17—20, 26—27.

Lipták, P.
1974—1975 Neolitikus csontvázmaradványok Deszk mellett. — Neolithische Knochenreste bei Deszk. MFMÉ 1974—1975, 311—315, 315.

Makkay, J.
1975 Szarvas—Egyházföld. Rég. Füz. I. 28. 21—22.

Makkay, J.,
1976 Szarvas-Szappanos. Rég. Füz. I. 29. 16.

Makkay, J.
1982 A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. Az időrend és a népi azonosítás kérdései. Budapest.

Manouvrier, L.
1893 La determination de la taille d'aprés les grandes os des membres. Mém. de la Soc. d'Anthrop. de Paris. 4. 347—402.

Martin, R.
1928 Lehrbuch der Anthropologie. Jena, 2. ed.

Massler, M.—Schour, I.
1941 The development of the human dentition. J. Am. Dent. Assoc. 28. 1153—1160.

Nemeskéri, J.
1961 Die wichtigsten anthropologischen Fragen der Urgeschichte in Ungarn. Anthrop. Közl. 5. 39—47.
Nemeskéri, J.—Harsányi, L.—Acsádi, Gy.
1960 Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. Anthrop. Anz. 24. 70—95.
Pearson, K.
1899 On the reconstruction of the stature of prehistoric races. Mathem. contrib. to the theory of evolution V. Philosoph. Transact. of the Royal Soc., Ser. A. 192. 169—244.
Penrose, L. S.
1954 Distance, size and shape. Annals of Eugenics 18. 337—343.
Szathmáry, L.
1978—1979 A Tiszai kultúra csontvázleletei Szerencs—Taktaföldváron. — Spätneolithische Skelettfunde aus Szerencs—Taktaföldvár. HOMÉ 17—18. 25—31, 31—32.
Szénánszky, J.
1978 Battonya—Parázs tanya. Rég. Füz. I. 31. 5.
Tóth, T.
1977 Somatologija i paleoantropologija naseljenija Vengrii. Doct. diss 1—2., Moskva.
Tóth, T.
1979 Some factors in the morphological modification of human groups. Ann. Hist. -nat. Mus. Nat. Hung. 71. 321—328.
Tóth, T.
1982 Some anthropological problems of the neolithic Tisza—Basin population. Ann. Hist. -nat. Mus. Nat. Hung. 74. 359—364.
Zoffmann, Zs. K.
1976 Embertani ismereteink a Körös—Starčevo—Criş kultúra népességéről. — Anthropologische Kenntnisse über die Bevölkerung der Körös—Starčevo—Criş—Kultur. Arch. Ért. 103. 190—196, 196.
Zoffmann, Zs. K.
1980 Eine Übersicht über das anthropologische Material des neolithischen und kupferzeitlichen Kulturen im Karpathenbecken. Alba Regia 18. 9—29.
Zoffmann, Zs. K.
1981a Die anthropologischen Funde der früh- und spät-Alföld-Linienbandkeramik in Ostungarn (Anthropologisches Material der Alföld-Linienbandkeramik aus dem Fundort von Békés-Déló). — Kora- és késő alföldi vonaldíszes kultúra leletei Kelet-Magyarországon (AVK temetkezés embertani anyaga Békés-Déló lelőhelyről). DMÉ 1981. 71—83. 84.
Zoffmann, Zs. K.
1981b A neolitikus Szakálháti csoport embertani anyaga Csanytelek—Újhalastó lelőhelyről. Kézirat.
Zoffmann, Zs. K.
1984 An attempt to use physical anthropological data in the study of the southeastern connections of Central Europen Neolithic populations. Alba Regia 21. 139—146.

A FOGAK FEJLŐDÉSI RENDELLENESSÉGEI VÉSZTŐ—MÁGORHALOM ÚJKŐKORI ÉS RÉZKORI TEMETŐ EMBERTANI ANYAGÁBAN

DR. KOCSIS S. GÁBOR, — TROGMAYER HELGA
SZOTE Fogászati és Szájsebészeti Klinika (igazgató: Dr. Tóth Károly egyetemi tanár)

A régészeti ásatásokon napvilágra kerülő emberi maradványokhoz tartozó fogakat *Regöly-Mérei* (14) szerint antropológiai és patológiai szempontból tanulmányozhatjuk.

Egy-egy temető embertani vizsgálatakor a szerzők megemlítik a kóros — szuvas, lekopott vagy csírahiányos — fogakat is. A hatvanas évekig feltárt őskori anyag konkrétan a kóros fogazat szempontjából ismertetésre került. Elsősorban a fogszuvasodásról, a fogak abráziójáról és a fogágybetegségekről írtak (10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25). Azonban csak néhány közleményt találtunk, amelyben az előzőek mellett az állcsontok méretbeli jellegzetességeit és kóros elváltozásait, illetve a fogak fejlődési rendellenességeit is tárgyalják (5, 12, 14, 18, 22).

Az 1960-as évek óta a korszerű ásatások jelentős, új forrásanyagot hoztak napvilágra, mely különböző gyűjteményekben található. Számunkra a JATE Embertani Tanszékén őrzött embertani leletek a hozzáférhetők.

Anyag és módszer

Dolgozatunkban a *Vésztő—Mágor-halom* újkőkori és rézkori temetők embertani anyagából a fogak fejlődési rendellenességeit vizsgáltuk meg.

Az ásatáskor a lakóhalom rétegvastagsága helyenként elérte a 7 m-t. A rétegsor 9 építési szintre tagolódik. Ezek történeti időszakok szerinti megoszlását az *I. táblázat*

I. Táblázat

Vésztő — Mágor-halom rétegsorának történeti időszakok szerinti megoszlása

1. és 2. réteg: szakálháti csoport
3., 4. és 5. réteg: tiszai kultúra (koraitól a klasszikusig)
6. réteg: tiszapolgári kultúra (kisrétparti csoport)
7. és 8. réteg: gyulavarsándi kultúra
9. réteg: későbronzkor (Gyulavarsánd III).

mutatja. Az újkőkori rétegsor (1—5 réteg) együttes vastagsága max. 350—370 cm, a korai rézkori (6 réteg) 90—100 cm vastag. Az újkőkori telep után a halom egy ideig lakatlan volt, ugyanúgy mint a rézkori telep után. A bronzkori rétegekből sírok nem kerültek elő.

Az *újkőkori* temetőben 27 db. sír feltárása történt meg *(1. és 2. ábra)*. Az egyik sír (36-os számú) a „szakálháti kultúra" időszakából származik, kb i. e. 3000—2800-ig,

1. ábra. Edénymellékletes temetkezés Vésztő—Mágori-halom újkőkori rétegéből (sírsz.: 1., lelt. szám: 7963)

2. ábra. Koporsós temetkezés Vésztő—Mágori-halom újkőkori rétegéből (sírsz.: 6., lelt. szám: 7968)

míg a többi a „tiszai kultúra" korából, i. e. 2800—2500-ig. A temető természetesen ez utóbbi időszakon belül mindössze 30—50 évnyi időintervallumot képviselhet, melynek pontos helyét a kérdéses időszakon belül még régészeti módszerekkel is nagyon nehéz meghatározni. Mivel a csontok egy része mellett koporsómaradványokat találtak, a folyamatban levő radiokarbon vizsgálatok pontosabb kormeghatározást tesznek lehetővé (9.).

A feltárt 27 sírban összesen 30 fő neolitikum-korabeli ember maradványait találták meg, ugyanis a 15. és 36. sír kettős temetkezés volt, valamint sírszám nélkül írtak le egy hiányos gyermek koponyatetőt. Dolgozatunkban 30 fő maradványaiból csak 14-et tudtunk vizsgálni (46,67%) a rossz megtartottsági állapot miatt.

A csontvázak nemi hovatartozásának és az elhalálozási életkorának az adatait *Hegedűs* disszertációjából (9.) illetve *Farkas* dolgozatából (8.) vettük. Az adatokat a *II. táblázatban* tüntettük fel.

A 14 koponyában 335 db maradófogat és 5 db tejfogat találtunk. Ez a lehetséges fogszám 75,56%-a. A fogak fogtípusonkénti megoszlását a *III. táblázat* mutatja. A hiányzó fogak egyik része még az életben elveszett, másik részük azonban a halál után, az ásatás vagy a tárolás közben tűnt el. Ezt az utóbbi fogveszteséget az archeológiai dental index (ADI) segítségével jellemezzük (4.). Az indexszámításhoz figyelembe kell vennünk az ún. ideális fogszámot is, melynek értéke a fogak antropológiai és fejlődési rendellenesség vizsgálatainál nem felel meg az irodalomban már leírtaknak. A kérdés bővebb kifejtését a „Megbeszélés" rész 4. pontjában végezzük el. A leírt 14 db újkőkori koponya ADI értéke 79,38%.

A *rézkori* temetőben 17 db sír feltárását végezték el. A sírok — ellentétben az újkőkoriakkal — nem telepszerűen, hanem elszórtan helyezkedtek el. A kronológiai

II. Táblázat

Az újkőkori temetőből megvizsgált koponyák elhalálozási életkor, nem és fogszám adatai

Leltári szám	Sírszám	Elhalálozási életkor	Nem	Fogszám	ADI %
7963	1.	Ad.	nő	24	75,00
7964	2.	Ad.	ffi	26	92,86
7966	4.	Ad.	nő	22	71,88
7968	6.	Mat.	nő	23	90,63
7969	7.	Mat.	ffi	30	96,88
7974	13.	Ad.	ffi	31	96,88
8412	31.	Inf. II.	—	33	94,29
8413	32.	Mat.	ffi	28	87,50
8414	33.	Juv.	—	19	67,86
8415	34.	Ad.	ffi	15	46,88
8417	36.	Ad.	ffi	28	87,50
8420	39.	Mat.	ffi	27	87,50
8574	43.	Ad.	nő	9	28,13
8575	44.	Ad.	ffi	28	87,50

III. Táblázat

Az újkőkori temető megvizsgált koponyái fogainak fogtípusonkénti megoszlása

Tejfogszám:						1					1		1		
Maradófog szám:	9	8	13	13	11	12	9	7	6	10	11	9	11	12	11	7
Fogtípus:	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8
Maradófog szám:	10	12	13	13	14	13	11	7	5	10	10	12	11	13	11	11
Tejfogszám:					1								1			

keltezés szerint a sírok a korarézkori tiszapolgári kultúra „Tiszaug-kisrétparti" típusú temetkezései voltak, kb. i. e. 2400—2300.

A sírokban és azoktól függetlenül, szórvány leletként 20 fő rézkorszakbeli ember csontvázát sikerült feltárni. Ebből vizsgálatunkhoz 7 fő maradványait használhattuk fel (35,0%). A nemre és elhalálozási életkorra vonatkozó adatokat a *IV. táblázatban* tüntettük fel. A hét db koponyában 93 db maradófogat és 33 db tejfogat találtunk. Ez a lehetséges fogszám 52,5%-a. A fogak fogtípusonkénti megoszlását az *V. táblázat* mutatja. A rézkori koponyák ADI értéke 52,91%.

IV. Táblázat

A rézkori temetőből megvizsgált koponyák elhalálozási életkor, nem és fogszám adatai

Leltári szám	Sírszám	Elhalálozási életkor	Nem	Fogszám	ADI %
8402	20.	Inf. II.	—	30	78,95
8407	27.	Inf. II.	—	20	47,62
8408	28/a.	Inf. I.	—	21	65,63
8409	28/b.	Inf. I.	—	26	81,25
9818	37.	Ad.	nő	12	43,75
8421	40.	Ad.	ffi	13	40,66
8576	szórvány	Ad.	nő (?)	4	12,50

V. Táblázat

A rézkori temető megvizsgált koponyái fogainak fogtípusonkénti megoszlása

Tejfogszám:					3	2	1	1	2	1	3	2	3		
Maradófog szám:		2	6	2	1	1	3	2	4	4	3	2	2	6	4	3
Fogtípus:	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8
Maradófog szám:	2	3	6	4	3	2	3	4	3	3	3	2	3	4	3	
Tejfogszám:				4	3						1	3	4			

A fogak fejlődési rendellenességei közül azokat kerestük, amelyek szabad szemmel, eszközös vizsgálat nélkül is felfedezhetők voltak. Nem foglalkoztunk a fogkorona és gyökér variációs eltéréseivel. Vizsgáltuk tehát a fogak számbeli-, előtörési-, alaki-, nagyságbeli-, helyzeti- és szerkezeti rendellenességeit. A rendellenességek csoportosításánál *Csiba* (6.) „Szájpathológiai jegyzet"-ét vettük figyelembe. (Röntgenvizsgálatot csak abban az esetben végeztünk, ha egy feltételezett rendellenesség pl. csírahiány konkrét megállapítása volt a cél).

Eredmények

1.1 Az *újkőkori* anyagból megvizsgált 340 db fogból 99 db fogon (29,12%) írtunk le egy vagy több — összesen 17 féle fejlődési rendellenességet. A 14 fő mindegyikének fogazatában valamilyen rendellenesség előfordult. A rendellenességek fogak* szerinti megoszlása a következő:

Csírahiány *2. sír:* 18, 28, 38, 48 fogak. *33. sír:* 18, 28, 38, 48 fogak.
Rendellenes alakú korona *1. sír:* 18, 28 fogak. *31. sír:* 12, 22 fogak. *36. sír:* 27 fog. *39. sír;* 17, 27 fogak.
Koronai-nyaki-gyökéri barázda *(3. ábra): 36. sír:* 12 fog.

3. ábra. Koronai—nyaki—gyökéri barázda 12-es fogon (sírsz.: 36; lelt. sz.: 8417).

* Az egyes fogakat az FDI javaslata szerint kettős számjeggyel jelöltük (Fogorv. Szemle, 1972, *65*, 27—28). A rendszer lényege, hogy az első szám az óramutató járásával megegyezően a quadránst, a második a fogat jelöli.

4/a ábra. Kétgyökerű 27-es fog (sírsz.: 39; lelt. sz.: 8420). Gyökerek között zománcnyelv.

4/b ábra. Az előző fog röntgenképe, négy gyökércsatorna látszik.

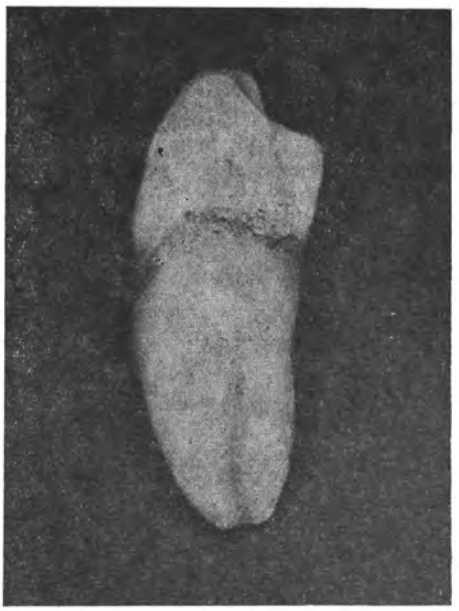

5/a ábra. Rendellenes gyökérhasadás a 44-es fogon (sírsz.: 33; lelt. sz.: 8413).

5/b ábra. Az előző fog röntgenképe. A fogbélkamra megnagyobbodott: hypotaurodontizmus.

Gyökérösszenövés *(4 a és b ábrák): 39. sír:* 17, 27 fogak.
Hypotaurodontizmus *(5 a és b ábrák): 7. sír:* 16, 18, 26, 27, 28, 36, 37, 38, 46, 47, 48 fogak. *31. sír:* 16, 17, 26, 27, 36, 37, 46, 47 fogak. *33. sír:* 44, 45 fogak.
Gyökérhasadás *(5 a és b ábrák): 13. sír:* 34, 44 fogak. *33. sír;* 44, 45 fogak. *34. sír:* 34, 44 fogak. *44. sír:* 14, 24 fogak.
Számfeletti gyökér: *1. sír:* 18 fog. *36. sír:* 27, 47 fogak.
Patológiásan szétálló vagy hajlott gyökér: *1. sír:* 18, 28 fogak. *6. sír:* 14 fog. *13. sír:* 35. *36. sír:* 24 fog. *39. sír*; 46 fog.
Dilaceráció *(6. ábra): 1. sír:* 27 fog. *2. sír:* 11, 21 fogak. *4. sír:* 15, 25 fogak. *36. sír:* 11, 24, 25 fogak. *39. sír:* 14, 24 fogak.
Intraversio: *2. sír:* 11 fog. *13. sír:* 31, 42 fogak. *32. sír:* 42 fog.
Extraversio *(7. ábra): 13. sír;* 45 fog. *31. sír:* 12, 22 fogak. *33. sír:* 12, 22 fogak.
Infraversio: *13. sír:* 45 fog.
Torsio: *1. sír:* 38 fog. *2. sír:* 33, 43 fogak. *4. sír:* 31, 32, 33 fogak. *13. sír;* 31, 32, 42, 43 fogak. *31. sír;* 53, 63, 43 fogak. *32. sír:* 31 fog. *33. sír:* 14, 16, 17, 24, 25 fogak. *43. sír:* 43 fog.
Foramen coecum (dens invaginatus incipiens): *31. sír:* 12, 22 fogak. *33. sír:* 12, 22 fogak. *36. sír:* 13, 23 fogak.
Invaginatio: *2. sír:* 22 fog.
Zománycnyelv: *(8. ábra): 1. sír:* 27, 36, 37, 38, 46, 47, 48 fogak. *2. sír:* 37, 47 fogak. *31. sír:* 37, 47 fogak. *36. sír:* 18, 27, 28, 37, 38, 47, 48 fogak. *39. sír:* 27 fog. *44. sír:* 18, 46, 47 fogak.

6. ábra Bal felső kisőrlő (sírsz.: 39: lelt. sz.: 8420) röntgenképe. A bukkális gyökéren dilacerációs elhajlás, melyet a gyökércsatorna is követ.

7. ábra. Fogváltódás képe. A felső metszőfogak kifelé állnak (extraversio), (sírsz.: 31; lelt. sz.: 8412).

Zománccsík *(8. ábra): 36. sír:* 37, 47 fogak.

Vizsgálataink szerint valamennyi fogtípuson volt fejlődési rendellenesség.

1.2. A rendellenességek szimmetrikus megjelenését 71 fogpár elemzésével vizsgálhattuk. Ebből 42 esetben (59,15%) a rendellenesség mindkét oldali azonos típusú fogon megjelent.

1.3. A nemi dimorfizmus vizsgálatát a fogakra vonatkozóan végezhettük el. Összes vizsgálható fog a 8 fő férfi esetében 213 db., ebből rendellenes 58 db fog (27,23%). A négy nő megvizsgálható összes foga 75 db., ebből rendellenes 16 db (21,33%). Eszerint a rendellenes férfi és női fogak aránya: 27,23 : 21,33 = 1,28 : 1.

2.1 A *rézkori* anyagból megvizsgált 126 db fogból 22 db fogon (17 46%) írtunk le egy vagy több — összesen 10 féle fejlődési rendellenességet. A 7 főből kettő esetében (27. és 28A. sír) nem találtunk eltérést. A rendellenességek fogak szerinti megoszlása a következő:

Csírahiány: *37. sír:* 38 fog.
Rendellenes alakú korona: *20. sír:* 17, 27 fogak.
Csapfog: *37. sír:* 48 fog.
Intraversio: *20. sír:* 31, 42 fogak. *40. sír:* 15 fog.
Extraversio: *20. sír:* 34 fog.
Torsio: *20. sír:* 32 fog.
Foramen coecum: *20. sír:* 12, 22 fogak.
Zománcnyelv: *20. sír:* 17, 27, 37, 47 fogak. *Szórvány:* 27, 28 fogak.

8. ábra. Zománcnyelv és zománccsík a gyökérosztály irányában a 37-es fog bukkális felszínén (sírsz.: 36; lelt. sz.: 8417).

Zománccsík: *28B. sír:* 36 fog. *Szórvány:* 16, 26 fogak.
Zománc hypoplasia: *20. sír:* 37, 47 fogak.

A leírt rendellenességek csak a maradó fogakon voltak megtalálhatók.

2.2. A rendellenességek szimmetrikus megjelenését 13 fogpár vizsgálatával elemeztük. Ebből 6 esetben (46,15%) volt mindkét oldali azonos fog érintett ugyanolyan rendellenességgel.

2.3. A rézkori anyagban nemi dimorfizmust nem vizsgáltunk a kis esetszám miatt.

Megbeszélés

1. A megvizsgált rendellenesség-csoportok közül sem az újkőkori sem a rézkori fogaknál nem találtunk előtörési (retenció, impakció, retineált tejfog, másodlagos elsüllyedés) sem tisztán nagyságrendbeli rendellenességet.

2. Mindkét korból származó anyagban a maradó fogak közül minden fogtípus érintett valamilyen rendellenességgel. A tejfogak ilyen szempontból stabilaknak látszanak (3).

3. Az egyes rendellenesség-formák kialakulása életkorhoz kötött (pl. helyzeti). Ezért azonos korcsoporthoz tartozó és azonos ADI értékű foganyag összehasonlításából lehet csak helyes következtetéseket levonni a gyakoriságra vonatkozóan (11, 24).

4. Helytelen lenne elhanyagolni az Infans I. és Infans II. korcsoportúaknál a még elő nem tört fogak (fogkoronák) vizsgálatát antropológiai, illetve fejlődési rendellenes-

ségek szempontjából. (Azt a fogkoronát vehetjük ilyen tekintetben már vizsgálhatónak, melynek képződése, elmeszesedése már befejeződött. Csontanyag esetén ezek részint már külön is vannak a csontoktól azok szétesett volta miatt, részint több irányú röntgenfelvételen a csontban levő koronák is értékelhetők). Szükségessé vált tehát az ilyen irányú vizsgálatoknál az ún. *optimális vagy ideális fogszám* életkornak megfelelő kiszámítása. A vonatkozó irodalom (1, 2, 7, 15, 26) felhasználásával az életkori fogszámokat a *VI. táblázat*ban adjuk meg.

Összefoglalás

Szerzők *Vésztő—Mágor-halom* újkőkori és rézkori temetkezéseiből származó fogak vizsgálatát végezték el a fejlődési rendellenességek szempontjából. A fogak leírása mellett vizsgálták a rendellenességek szimmetrikus megjelenését és a nemi dimorfizmust. A vizsgálatokhoz szükségessé vált az Infans I. és Infans II. életkorcsoportokhoz tartozó optimális fogszámok újraértékelése.

VI. Táblázat

Az Infans I. és Infans II. korcsoportok életkornak megfelelő optimális fogszámadatai

Kor években	Jelenlevő tejfog*	Jelenlevő maradófog	Optimális fogszám
0—1	20	—	20
1—2	20	—	20
2—3	20	4	24
3—4	20	4	24
4—5	20	12	32
5—6	20	16	36
6—7	18	24	42
7—8	14	28	42
8—9	12	28	40
9—10	12	28	40
10—11	6	28	34
11—12	—	32	32

* = ideértve a kifejlődött fogkoronát is

IRODALOM

Adler, P., Adler—Hradeczky, C.: Der Gebrauch der „typischen Zahnformeln" zur Bestimmung des individuellen Zahnalters. Deutsche Zahnärztl. Zeitschr. *13/23/*, 1362, 1958.
Adler P., Záray E.: Konzerváló Fogászat. Medicina könyvkiadó Budapest, 1961. 52.
Brabant, H.: Comparison of the Characteristics and Anomalies of the Deciduous and Permanent Dentition. J. Dent. Res. *46*, 897, 1967.
Brinch, O., Mller—Christensen, V.: Über vergleichende Untersuchungen über das Kariesvorkommen an archäologischem Schädelmaterial. Schweiz. Mschr. Zahnh. *59*, 853, 1949.
Bruszt P.: A felső tejszemfogak kettőzöttségéről. Fogorv. Szle. *46*, 202, 1953.
Csiba Á.: Szájpathologiai jegyzet. Egyetemi jegyzet, Budapest, 1979. 15.
Dechaume, M.: Dystrophies dentaires. In: Encyclopédie Médico-chirurgicale. Stomatologie. P. 4., 18. rue Séguier, Paris. 12. ed. 1958.
Farkas Gy.: Neolitikus leletek Vésztő—Mágori-halom lelőhelyről. Anthrop. Közl. *18*, 55, 1974.
Hegedűs K.: A vésztői Mágor-dombi újkőkori és rézkori temetkezések. Doktori értekezés. 1977.
Huszár Gy.: A tejfogak kopása. Fogorv. Szle. *67*, 1, 1974.

Huszár Gy., Schranz, D.: A fogszuvasodás elterjedése a Dunántúlon az újabb kőkortól az újkorig. Fogorv. Szle. *45*, 171, 200, 233, 272, 1952.
Kollár L.: A zengővárkonyi csiszolt kőkorszakbeli állcsontleletek. Fogorv. Szle. *41*, 269. 1948.
Lenhossék M.: A fogszú pusztítása egykor és most. Természettudományi Közlöny, *49*, 333, 1917.
Regöly—Mérei Gy.: Az ősemberi és későbbi emberi maradványok rendszeres kórbonctana. V.: Palaeopathológiai stomatológia. Medicina, Budapest. 1962. 113.
Schranz D. A fogakéletkor jelző adatai igazságügyi orvostani szempontból. Fogorv. Szle. *51*, 390, 1958.
Schranz, D.: Zahnbetterkrankungen der längstergangenen Zeit. Z. Morph. Anthrop. *52*, 347, 1962.
Schranz, D.: Abnützung des Gebisses des fossilen und rezenten Menschen und die Bedeutung des Kauens in der stomatologischen Prophylaxe. Acta Med. Acad. Sci. Hung. Tom. *24*, 89, 1967.
Schranz D., Huszár, Gy.: Az őskori ember fogbetegségei. Fogorv. Szle. *47*, 218, 1954.
Schranz, D., Huszár, Gy.: Die Kinderzahnkaries der Vergangenheit in Ungarn. Österr. Zeitschr. Stomat. *55*, 587, 1958.
*Ichranz, D., Huszár, Gy*Caries findings on prehistoric human dentitions from Hungary. Z. Morph. Anthrop. *52*, 141, 1962.
Szabó, J.: Skeletal Remains of early Man in Cave named „Subalyuk". Intern. Assoc. Dent. Res. 1935. 204.
Thoma, A.: The dentition of the Subalyuk Neandertal child. Z. Morph. Anthrop. *54*, 127, 1963.
Thoma A.: Az előember fogmaradványai a vértesszöllősi őstelepről. MTA Biol. Oszt. Közl. *9*, 263, 1966.
Tóth, K.: The epidemiology of dental caries in Hungary. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1970. 35. old.
Tóth K., Sonkodi I.: Tápé lelőhelyről származó bronzkori koponyák fogazati állapota. Fogorv. Szle. *65*, 257, 1972.
van der Linden, F. P. G. M., Duterloo, H. S.: Development of the human dentition. Harper and Row, Hagerstown, Maryland, N. Y., San Francisco, London. Medical Department. 1976.

ENTWICKLUNGSANOMALIEN DER ZÄHNE IM ANTHROPOLOGISCHEN MATERIAL AUS DEN GRÄBERN DER NEUEN STEINZEIT UND DER KUPFERZEIT VON VÉSZTŐ—MÁGOR-HALOM

Gábor S. Kocsis—Helga Trogmayer

Die Verfasser führten Untersuchungen hinsichtlich der Entwicklungsanomalien der Zähne aus den Begrabungsorten der neuen Steinzeit und der Kupferzeit von Vésztő—Mágorhalom. Sie beschrieben die Zähne und untersuchten die simmethrische Anomalienerscheinungen, sowie den Geschlechtsdimorphismus. Die Untersuchungen machten eine neue Auswertung der optimalen Zähnenzahlen bei den Altersgruppen Inf. I. und Inf. II. nötig.

AZ ÁLLATCSONTOK ELOSZLÁSI RENDSZERE AVAR TEMETKEZÉSEKBEN

BARTOSIEWICZ LÁSZLÓ
(Budapest, MTA Régészeti Intézet)

1979 tavaszán leletmentés során Szegvár—Szőlőkalján 155 sírt tárt fel Hegedűs Katalin[1]. E sírok közül 93 egy középső avar kori, 62 pedig egy magyar köznépi temető maradványainak bizonyult.

A temető a Balástyahalom északnyugati lábánál fekvő lapos területen helyezkedett el, és a 93 avar temetkezés közül 41 tartalmazott állatcsontokat.

A népvándorlás kor háziállatai elsősorban a temetőkben lelt áldozatiállat-maradványok alapján ismertek. A korabeli temetkezési ritusoknak köszönhető például, hogy széles körű ismeretek állnak rendelkezésünkre a népvándorlás kori lovakat illetően, amelyeket gyakran feldarabolás nélkül temettek el[2]. Szegvár—Szőlőkalja avar temetőrészletének esetében azonban — az egyéb sírmellékletekben tükröződő egyszerűségnek és szegényes jellegnek megfelelően — az állatcsontanyag is töredékes és nehezen értelmezhető. Ugyanakkor ez a csekély változatosság az, ami módot ad az állat- illetve ételáldozatok temetkezési rítusban betöltött szerepének összehasonlító vizsgálatára. Ebben a feldolgozásban csak azok a maradványok szerepelnek, amelyekből állatcsontok maradtak vissza, növényrészek, tojáshéjak illetve esetleges folyadékok (áldozati edényekben) vizsgálatára nem került sor.

Az elemzés szempontjából különösen kedvező körülmény, hogy a VII. században illetve a VIII. század elején használt temetőnek lényegében valamennyi sírját sikerült feltárni és csak a terület északkeleti részén kell néhány (6—8) sír elveszítésével[3] számolnunk.

Anyagismertetés

Tekintettel arra, hogy e cikk elsődleges célja nem a temető faunalistájának részletes ismertetése, bevezetőül érdemes kitérnünk a temetkezésekből és a telepfeltárások során előkerülő állatcsontleletek legfontosabb hasonlóságaira és különbségeire. Ezek rövid összefoglalását az 1. táblázat tartalmazza[4]. A szegvár—szőlőkaljai

[1] Ezúton mondok köszönetet *Dr. Hegedűs Katalinnak*, aki az anyag feldolgozásával megbízott és az ásatás körülményeivel utólag megismertetett. További köszönet illeti *Dr. Bökönyi Sándort* (zoológia), *Dr. Raczky Pált* (matematika) és *Dr. Szőke Béla Miklóst* (avarkori régészet), akik szaktudásuknak megfelelően fontos észrevételeikkel járultak hozzá a kézirat végső kialakításához. Az ábrák elkészítéséért *Pálfay Krisztinának* és *Sajti Miklósnak* tartozom köszönettel.

[2] *Bökönyi S.*, Cumania 4 (1976) 41.

[3] *Hegedűs K.*, Cumania (sajtó alatt) — személyes közlés.

[4] *Bartosiewicz L.*, Mitt. Arch. Inst. 12/13 (1982/83) 2412—51; az itt közölt táblázat a középkori emésztőgödör tafonómiai összehasonlító ábráján alapul.

1. táblázat

A temetők feltárásakor előkerülő állatcsontanyag fő jellemzői a telepek ásatáskor felszínre hozott zoológiai leletekhez hasonlítva.

	Telepek	Temetők
TELEPEK	Sajátos vonások: az állatcsontok az egyes fajok fogyasztásban betöltött szerepét mutatják — az egyes fajok aránya így jó esetben rekonstruálható — a csontok másodlagos depozíciójának esélye a településszerkezet bonyolultságával növekszik — a kevert és feldarabolt csontanyag a biometriai rekonstrukciót korlátozza — zárt leletegyüttesek ritkán fordulnak elő	Hasonlóságok: az állatcsontok előfordulása bizonyíték az egyes állatfajok jelenlétére — a részleges feltárás csak igen nagy minták esetén használható becslésekre — a feltárás technikai hiányosságai félrevezető eredményekhez vezethetnek.
TEMETŐK		Sajátos vonások: a csontanyag arányai nem a valós fogyasztási viszonyokat tükrözik — a depozíció legalább formálisan alsődleges — az ép és összetartozó csontok mérhetők — a leletegyüttes zárt — a feltárás olykor pontosabb mint telepek esetében

temető két szempontból hasonló a telepek feltárásakor előkerülő csontok forrásaihoz: a sírok általában nem összetartozó és erősen feldarabolt csontokat tartalmaztak, amelyek összességükben ételmaradék-szerűek voltak. Ezért kevés lehetőség nyílt csontméretek felvételére és a metrikus adatok érdemi feldolgozására.

Amennyiben a kiásott állatcsontok halotti tor vagy ételáldozat maradványainak tekinthetők, okkal feltételezhetjük, hogy sírba helyezésük idején a rituális megkötöttségeken túl — amelyek látszólag nem voltak túl egyöntetűek, hiszen a sírok jelentős része állati maradványokat egyáltalán nem tartalmazott — a gazdasági vagy legalábbis ízlésbeli értékítélet is szerepet játszott. Ez a hipotézis a továbbiakban még vizsgálat tárgya lesz, mindenesetre indokolttá tette, hogy kiindulásként az egyes csontokat az Uerpmann-féle értékkategóriákba soroljuk[5]. Ez a felosztás lényegében az állatok egyes csontjai által képviselt testrészek többé-kevésbé objektív táplálkozási értékét mutatja, mennyiségi szempontból megbízhatónak mondható, minőségi vonatkozásait azonban étkezési vagy rituális szokások (húsfogyasztási tilalmak, egyes húsrészek előnybe helyezése) torzíthatják.

A dolgozatban használt húsérték-kategóriák a következők (ez a felosztás csirkecsontokra nem vonatkozik):

„a" a gerincoszlop a farokcsigolyák kivételével, a váll és medenceöv csontjai, valamint a végtagok proximális helyzetű hosszú csontjai,

„b" agykoponya-részletek, állkapocs, bordák, szegycsont, az alkar és lábszár csontjai,

„c" arccsontok, farokcsigolyák, lábtőcsontok, lábvégek

[5] *Uerpmann, H. P.*, World Archaeology 4/3 (1973) 316. A temető csirkevázai egyetlen kategóriát képviselnek.

Az egyes csoportok tehát csökkenő mennyiségű húst hordozó csontvázrészeket tartalmaznak, és az anyag ismeretében bizonyos fenntartások ellenére is alkalmasak a temető állatcsontjainak finomított felosztására. Az így kapott változók eloszlását a temető 41 sírjában a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat

Az állatcsontok gyakorisági viszonyai a szegvár-szőlőkaljai temető 41 sírjában.

Faj és húsérték	Gyakorisági szintek (db/sír)								Összes
	0	1	2	3	4	5	6	12	
Szarvasmarha „a"	12	18	4	2	1	2	1	1	64
Szarvasmarha „b"	22	13	5	1	0	0	0	0	26
Szarvasmarha „c"	39	2	0	0	0	0	0	0	2
Juh vagy kecske „a"	38	1	2	0	0	0	0	0	5
Juh vagy kecske „b"	32	4	4	1	0	0	0	0	15
Juh vagy kecske „c"	39	2	0	0	0	0	0	0	2
Sertés „a"	38	1	1	1	0	0	0	0	6
Sertés „b"	34	1	3	2	1	0	0	0	17
Házityúk (egész?)	37	4	0	0	0	0	0	0	4
Gyakorisági szint sír	291	46	19	7	2	2	1	1	369*
Gyakorisági szint db	0	46	38	21	8	10	6	12	141

* a sírok és változók számának szorzata

Az anyag belső összefüggéseinek értékelésekor összehasonlítási alapként a sopronkőhidai IX. századi temető állatcsontleleteit használtam[6], mert ezek megválasztása és elhelyezése egy példásan szigorú és legalább elsődleges értelmezésben[7] egyszerű temetkezési rítusra utal (az elsődleges értelmezés ebben az esetben nem régészeti, hanem szerkezeti interpretációt jelent). Erre a lelőhelyre a nagy számban talált marhakoponyák, valamint a sírokban előforduló állatfajok viszonylag egyszerű kombinációi jellemzők.

Hipotézis

A állatcsontleletek kedvező sajátsága, hogy statisztikai értelemben véve bármikor rekonstruálható populációból, a csontvázból származnak, amelyeknek ismerete minden esetben lehetőséget nyújt a csont pontos azonosítására. Ennek egyetlen feltétele, hogy a csont felismerhető állapotban legyen[8]. A fajok pontos meghatározása

[6] *Bökönyi S.*, in *Török Gy.*, Fontes Arch. Hung. (1973) 107—129. Ez a munka irányadó volt cikkem szempontjából, bár a benne közölt adatokat csak egyszerűsített formában dolgoztam fel: cikkemben nem elsősorban az összehasonlítást, hanem a módszer ismertetését szolgálják.

[7] *Chang, K. C.*, Rethinking Archaeology (New York 1967) 84. Ez a gondolatmenet megfelel *Chang* azon megállapításának, hogy az egzisztenciális kapcsolatok statisztikai feltárása csak megalapozza a régészek oksági-determinisztikus összefüggéseket vizsgáló kutatómunkáját.

[8] Az egyes fajok csigolyáinak azonosítása körültekintő munkával viszonylag nagy biztonsággal elvégezhető, feltéve, hogy az anyag nem túl töredékes; *Carter H. H.*, OSSA 3/4 (1978) 120—125. Nem vonatkozik ez a bordákra, amelyek faji hovatartozása inkább csak a csatlakozó csigolyák alapján dönthető el. A juh és kecskecsontok elkülönítése általában csak igen tipikus csontok esetében lehetséges és több vázrész semmiféle megbízható, diagnosztikus értékű alaktani bélyeggel nem rendelkezik.

nehezebb feladat, de az is viszonylagos biztonsággal megoldható. Jelen esetben az igazi nehézségeket az jelenti, hogy ezek az ismeretek a tanulmányozott kérdéssel csak közvetett kapcsolatban vannak és a temetkezés állatáldozataival illetve állati eredetű ételmellékleteivel összefüggő eredeti megfontolások vizsgálatában megnövekszik a kutató szubjektív képzettársításainak (tapasztalatainak) szerepe[9]. Ezért igyekeztem a viszonylag objektív zoológiai alapadatokat olyan, lehetőleg mértéktartó feltételezésekkel közös rendszerbe foglalni, amelynek keretében a[4] tényszerű ismeretek nagy mértékben felhasználhatók, hiszen az állatcsontok a feltételezett rítusnál jobban felismerhetők. Ez utóbbi megállapítás lényegében azt az igazságot fedi, hogy a csontmeghatározás szubjektív hibalehetőségeinek előzetes ismerete némileg növeli az értelmezés biztonságát, míg a rítuális szempontok körvonalazásában még a melléfogások esélyei sem tisztázhatók kellő mértékben[10].

E tanulmány az avar temetkezésekben talált különböző állatcsontok főbb előfordulási kombinációinak megállapítására irányul a vizsgált temetőkben. A munka előzetes, módszertani jellegének következtében célszerűnek látszott kisebb adathalmazok feldolgozása, amelyeknek statisztikai értékelése józan belátás alapján is ellenőrizhető[11]. Bár mind a szegvár—szőlőkaljai, mind a sopronkőhidai feltárás teljesnek tekinthető, a számítás szempontjából kis minták állnak csak rendelkezésre, és ez a tény szintén korlátozza a felállítható hipotézis nagyvonalúságát[12].

Kiindulásként feltételezzük, hogy bizonyos összefüggés van a különböző értékkategóriákba eső, más-más fajhoz tartozó állatcsontok előfordulása között. Az összefüggés megléte az šrš $\geq$ 0,25 határok esetén 90 százalékos valószínűség mellett tartható elfogadhatónak. A második feltételezés az, hogy az összefüggések alapján csontkombinációk különíthetők el, amelyek bizonyíthatják vagy megdönthetik azt a feltételezést, hogy Szegvár—Szőlőkalja avar temetőjében az állatcsontmaradványok előfordulása tükrözi az Uepmann által összeállított húsértékelési rendszer rangsorolását.

[9] Jó példa erre az agykoponya, amely Uerpmann beosztása szerint közepes értékű. Maga az agyvelő azonban egyes csoportok számára csemege, míg mások kevésre becsülik (vagy éppen nem is fogyasztják, mint számos fejlettnek tartott országban). Néprajzi párhuzamok vagy éppen korszerű idegélettani ismereteink alapján az agynak túlzott jelentőséget is tulajdoníthatunk, nem beszélve az egyes kérődző fajok homlokcsontján elhelyezkedő szarvcsapokról és agancsokról, amelyek tovább zavarhatják a „b" kategóriájú csontként elkönyvelt agykoponyacsontok jelentőségének magyarázatát.

[10] Ezt természetesen csak magamról állíthatom teljes biztonsággal, bár az említett ismeretelméleti kelepce ott lappang minden tudományos kérdés megfogalmazása mélyén és nem kíméli a világszerte átformálódó régészeti kutatást sem: *Neustupný, E. F.*, Antiquity 45 (1971) 37.

[11] A gyakran nem kellő megfontolások után alkalmazott statisztikai elájrások a hitelrontás mértékéig misztifikálhatják az áttekinthetetlen adattömeg elemzését, és joggal keltenek idegenkedést még a jóhiszemű kívülállók körében is. Véleményem szerint a matematikai módszerekkel végzett értékeléseknek (akárcsak a természettudományos vizsgálatoknak) megvan a pontos helyük a régészeti kutatásban. A baj általában akkor kezdődik, amikor más eljárásokkal felcserélhetőnek vélik ezeket. A szélsőséges alkalmazás gyakran fellazíthatja a minőségi és mennyiségi értékelés egyébként elválaszthatatlan logikai egységét.

[12] A hipotézis voltaképpen két egymást kizáró logikai egységet foglal magában: a nullhipotézis szerint a vizsgált anyag minden megfigyelt változása csupán a véletlennek tulajdonítható, tehát nem szolgáltat alapot következtetések levonására. A munkahipotézis ennek ellenkezője, arra utal, hogy a jelenségben mért változások valamilyen oksági összefüggéssel magyarázhatók. A két lehetőség közötti határ megvonása mindig a kutató egyéni felelőssége, bár szakmai tapasztalatok alapján bizonyos egyezményes értékeket általában figyelembe vesznek. Azt, hogy szakmai megfontolások szintjén a munkahipotézis elfogadható-e, szignifikancia vizsgálatokkal döntik el. Jelen esetben az általánosan alkalmazott 5% helyett 10% véletlenszerűséget fogadtam el számításaim során. *Williams F.*, Reasoning with Statistics. (San Francisco 1979) 52—54.

A dolgozat nem tér ki az egyes sírok közötti kapcsolatok részletes elemzésére, olyan kérdésekre, amelyek nagyobb adathalmazok esetében az itteni eredmények felhasználásával esetleg részben megoldhatók (társadalmi rangsor, szeriáció és más, a régészeti leletanyaggal szorosabban összefüggő mennyiségi kérdések).

Módszer

Ha megkíséreljük a sopronkőhidai temető sírjait a bennük talált állatcsontok esetenkénti együttes előfordulása alapján kétirányú gyakorisági táblába foglalni, azonnal nehézségbe ütközünk (3. táblázat)[13]. A különböző fajok párosával ugyan

3. táblázat

A sopronkőhidai temető állatcsont kombinációinak gyakorisági viszonyai kétirányú táblába foglalva.

	Szarvasmarha	Juh vagy kecske	Sertés	Házityúk
Szarvasmarha	2	2	1	10
Juh vagy kecske	2	1	0	1
Sertés	1	0	2	1
Házityúk	10	1	1	25
Összes konbináció	15	4	4	37
Táblázaton kívül	6	3	3	6
Teljes összeg	21	7	7	43

A táblázatban nem bemutatható háromdimenziós kombinációk:

Szarvasmarha — Juh vagy kecske — házityúk: 3 esetben
Szarvasmarha — sertés — házityúk: 3 esetben

jól összevethetők, az a hat sír azonban, amely három állatfaj csontjait egyszerre tartalmazza, már csupán „térbeli" táblázatban, háromdimenziós mátrixban lenne feljegyezhető. A helyzet még bonyolultabbá válnék, ha valamennyi fajon belül a három értékkategória gyakoriságát is ilyen módon kívánnánk szemléltetni. Bár hasonló szerkezetű problémák megoldásában a többdimenziós gyakorisági táblázatok felhasználása jól bevált és különösen a nominális értékek statisztikai elemzésében önálló módszerré fejlődött[14], a pillanatnyilag rendelkezésemre álló loglineáris módszer alapvetően a cellák várható gyakoriságának változókkal végzett definiálására szolgál, ezért az itt felvetett kérdések megválaszolására csak korlátozottan alkalmas[15].

Tekintettel arra, hogy a sírmellékletekként előforduló állatcsontok összefüggéseinek felvázolása nem más, mint a vizsgálatban szereplő változók (fajonkénti csontkategóriák) kapcsolatainak értékelése,[16] ezek csoportosításában egy főkomponens-analízis módszerrel végzett faktoranalízis is megfelelőnek igérkezett.

[13] *Bökönyi S.* in *Török Gy., i. m.* 119.
[14] *Fienberg, S. E.*, The Analysis of Cross Classified Categorical Data. (Cambridge, Massachusetts 1980) 71—72.
[15] Biomedical Programs, P-series (Los Angeles 1978).
[16] *Catell* klasszikussá vált megfogalmazásában ez az adatmátrix „r" típusú elemzésének felel meg.

A régészeti szakirodalomban széles körben elterjedt — és számos vitára is alkalmat adó — faktoranalízis a változók egyes csoportjai által képviselt, de önmagukban nem mérhető, olyan egymástól független főkomponensek illetve háttérváltozók (faktorok) meghatározására szolgál, amelyek jelen esetben a különböző csontkombinációknak felelnek meg. Bár az egyes csontokra vonatkozó gyakorisági adatok diszkrét értékek, a végeredmény pedig formájában a módszerből adódó kontinuitást tükrözi, ez a számítási mód szemléletesnek bizonyult a csontelhelyezés fő tendenciáinak megítélésében, mint ahogy rugalmasságának köszönhetően immár klasszikus statisztikai eljárásnak tekinthető a régészetben sokoldalú alkalmazhatósága miatt[17].

Bár a faktoranalízisnek számos változata létezik, ezek mindegyike a változók páronkénti kapcsolatainak viszgálatából indul ki. Ennek mérésére a változók lineáris korrelációja szolgál ($-1 \leq r \leq 1$), ahol r a korrelációs koefficiens és a faktoranalízis szempontjából a hasonlósági koefficiensek egyik speciális esetének tekinthető. A korrelációs koefficiensek a 3. táblázat gyakorisági táblájához hasonló szerkezetű kvadratikus korrelációs mátrixba rendezhetők, amelyből leolvasható az egyes változópárok kapcsolatának szorossága[18]. Adott esetben a viszonylag kevés értékelhető sír e kapcsolatok szorosságát várhatóan rontani fogja, mert azonos hibalehetőség mellett az egyes sírokban talált csontok kis száma nagyobb valószínűséggel mutat nullához közel eső értéket, mint véletlenszerűen felhalmozódó egybeeséseket[19]. Bár a korrelációs mátrix alapján az egyes változók között fennálló kapcsolat szorosságát könnyen megállapíthatjuk, a vizsgálatba vont változók számának növekedésével a táblázat egyre nehezebben áttekinthetővé válik, és nincs lehetőség a kapcsolatok rangsorolására illetve csoportosítására sem.

A faktoranalízis tulajdonképpen az egyszerű korrelációs mátrix átfogalmazására szolgáló eljárás, amely lehetővé teszi, hogy az azonos tendenciákat jelző korrelációs koefficiensek újracsoportosításával azonosítsuk a változók egymástól többé-kevésbé független csoportjait.

A faktorok (főkomponensek[20])száma a változókéval voltaképpen megegyezik, azonban a mátrix összvarianciáját magyarázó értékük eltérő. Az összvariancia egyes faktorok által átfogott részét nevezik sajátértékeknek, amelyeknek fontos szerep jut a faktorok rangsorolásában: azok a faktorok használhatók jól, amelyek az összvariancia lehető legnagyobb részét képviselik[21]. Hasonló elv alapján a változók részesedését a vizsgált jelenségre jellemző összvarianciából az úgynevezett kommunalitási értékek mutatják[22].

[17] A számos alkalmazás közül csak néhányat említek: *Binford, L. R.—Binford, S. R.*, American Anthropologist 68/2 (1966) 238—295; *Doran, J. E.—Hodson, F. R.*, Mathematics and Computers in Archaeology. (Cambridge, Massachusetts 1976) 197—205; *Neustupný, E. F.*, Archeologický výzkum v severnich Čechách 6—7 (1978) 40—66.

[18] A korrelációs koefficiens fogalma a kétváltozós regresszióanalízisből levezethető, de erre itt a hely szűkössége miatt nem térhetek ki.

[19] Amint az a 2. táblázat rendkívül nagyszámú 0 értékeiből is kitűnik azok az egy sírra jutó gyakorisági szerintek előfordulásának csaknem 5/6 részét alkotják, tehát nagy valószínűséggel kombinálódhatnak egymással.

[20] Adott esetben a faktorok és főkomponensek közötti különbség elvi jellegű, mert főkomponensanalízis technikával végrehajtott faktoranalízisről van szó. A lényegi különbség részletes magyarázata itt nagyon messzire vezetne, ezért az egyszerűség kedvéért továbbra is következetesen faktorok szerepelnek munkámban.

[21] Az ilyen alapon elkülönített faktorok sajátértékei a 6. táblázatban a szaggatott vonal fölött helyzekednek el. A *Kaiser* által javasolt $\lambda = 1$ sajátérték általánosan elfogadott küszöb a faktoranalízisben, több számítógépes programban beépített opcióként szerepel. Szükség esetén azonban (akárcsak a számítások bármely szakmailag meghatározott kritikus értéke) ez az érték megváltoztatható.

[22] A kommunalitási értékek fogalmát remléhetőleg jobban megérteti a 4., 7. és 8. táblázat.

A számítás által elkülönített faktorok az eredeti változókkal (a csoportosítás sikerességének megfelelően) más-más kapcsolatban állnak. Ezek a kapcsolatok — a korrelációs koefficiensekhez hasonlóan — mátrixba rendezhető faktorsúlyokkal értelmezhetők, amelyeknek értéke −1 és 1 között van. A faktorhoz szorosan kapcsolódó változók határozzák meg a faktor jellegét, ismeretükben kísérletet tehetünk a mért változók e csoportja által becsült, közvetlenül nem mérhető háttérváltozók megfogalmazására.

A faktorsúlyok bonyolult számítógépes módszerekkel[23], forgatási eljárásokkal az egyes faktorok összvarianciát fedő arányára, ami a sajátértékek bizonyos mértékű kiegyenlítődésében nyilvánul meg. A végső eredmény tehát jobban interpretálható, de valamivel pontatlanabb, mint az eredeti faktorsúlymátrix.

A faktorok egy-egy derékszögű koordinátarendszer tengelyeiként felrajzolva páronként ábrázolhatók, és a faktorsúlyoknak megfelelő adatpontok azonosítása után a változók kapcsolatai igen szemléletessé válnak.

A munka e végső szakaszának jelentősége az eredmények szakmai értelmezése szempontjából a legnagyobb, ezért magyarázatát a sopronkőhidai IX. századi temető meglehetősen közismert állatcsontanyagával illusztrálom.

A grafikus ábrázolás alapjául szolgáló forgatott faktorsúlymátrixot, a faktorokhoz tartozó sajátértékeket, valamint a változók kommunalitásait a 4. táblázat tartalmazza. A fajok és az Uerpmann-féle húskategóriák[24] szerint kialakított hat változónak megfelelő hat faktor közül háromnak a sajátértéke nagyobb az általában egyezményesen alsó határnak tekintett 1-nél, és ez a három faktor az összvariancia 65,6%-át képviseli (100×3,938:6). A jobb áttekinthetőség érdekében a táblázat csak a 0,25-nél nagyobb abszolút értékű faktorsúlyokat mutatja a változók első faktor szerint kialakított csökkenő sorrendjében.

4. táblázat

A forgatott faktormátrix 0,25-nél nagyobb faktorsúlyai, 1-nél nagyobb sajátértékei és kommunalitási értékei a sopronkőhidai temető anyagából számítva (magyarázat a szövegben; ld. 1. kép).

Változók	Faktorok I.	II.	III.	Kommunalitások
Házityúk	−0,787	−0,354		0,7470
Sertés „b"	0,783	−0,327		0,7396
Juh v. kecske „a"		0,791		0,6372
Juh v. kecske „b"		0,705		0,5244
Sertés „a"			0,790	0,6575
Szarvasmarha	0,348		0,710	0,6329
Sajátértékek	1,402	1,367	1,169	3, 9386

[23] Az eljárás ismertetése ebben a munkában hosszadalmas és felesleges lenne. Az alkalmazott Varimax Program csak az 1-nél nagyobb sajátértékű faktorokat rendezi át úgy, hogy azok magyarázó értéke nagyjából egyenlővé válik. A forgatás az egyes változók kommunalitásait nem változtatja meg.

[24] Ebben az esetben nyilvánvaló a 9. jegyzetből idevágó megjegyzés, hogy az adott temetőben a szarvasmarhakoponyák előfordulása húsértékkel nem mérhető, hiszen nem ételmaradékként, legfeljebb jelképes ételáldozatként vagy halotti tor maradékaként kerülhettek a sírokba. Ezeknek a szarvasmarhakoponyáknak értelmezése külön vizsgálat tárgyát képezi, amely munkám fő vonalától jelen esetben meglehetősen távol esik, de a temető halotti rítusának megértéséhez nélkülözhetetlen: *Szőke B. M.*, Acta ArchHung 31 (1979) 51—103.

Az 1. képen a hat változó az első két faktor súlyértékei szerint látható. Az ábrán periférikusan elhelyezkedő adatpontok nagyobb értékeket jelentenek, tehát szerepük is nagyobb annak a faktornak meghatározásában, amelyhez közelebb esnek. Ilyen alapon állapíthatjuk meg, hogy az első faktor (I.) olyan állatcsontkombinációkat jelez a sírokban, amelyeket a „b" osztályú sertésmaradványok (bordák, a végtagok distalis hosszúcsontjai) és bizonyos mértékig a szarvasmarhacsontok jelenléte jelle-

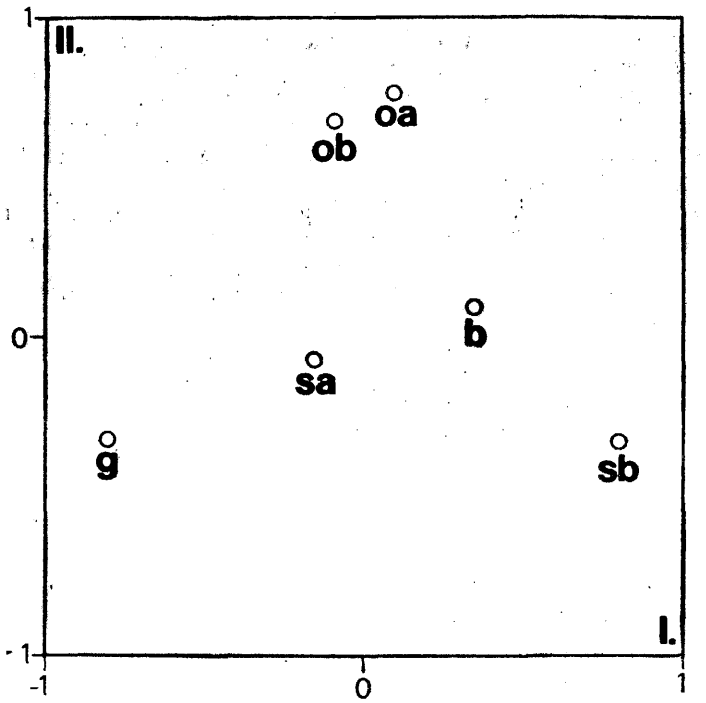

1. kép. A sopronkőhidai temetőben megfigyelt változók szerkezete az I. és II. faktor síkjában. Az egyes pontokhoz tartozó betűjelzések: *b* = Bos: szarvasmarha; *g* = Gallus: házityúk; *oa* = Ovis (Capra) „a": juh (kecske) „a"; *ob* = Ovis (Capra) „b": juh (kecske) „b": *sa* = Sus „a": sertés „a"; *sb* = Sus „b": sertés „b".

meznek. Ezek a csontok általában ritkán fordulnak elő házityúk csontvázakkal (ez a faj nagy negatív értékkel kötődik az I. faktorhoz!). Az „a" osztályú sertéscsontok előfordulása nem jellemző[25]. Az ordinátaként használt II. faktor arra utal, hogy a kiskérődzőcsontok többségének minőségi megkülönböztetése a temető esetében nem indokolt (a két változó egymáshoz közel esik). Bár minden változó minden faktorral bizonyos mértékig kapcsolatban van, az elvont faktorok egymástól függetlenek (ortogonális helyzetűek). Ennek értelmében a második faktoron nagy súllyal szereplő juh (vagy kecske) csontok megjelenése az egyes sírokban a többi változótól az esetek többségében független, sőt a „b" kategóriába tartozó sertéscsontok sírba helyezésével ellentétben is állhat.

[25] Ezek a sertéscsontok csak a harmadik faktoron kapcsolódnak a szarvasmarhacsontok megjelenéséhez.

Bár e cikk elsődleges célja nem a sírok csoportosítása, a kép teljessége érdekében érdemes megvizsgálni, hogyan mutatkoznak meg az állatcsontok egymáshoz való viszonyából levont következtetések az egyes temetkezések szintjén. A faktorsúlyokból számítható egyedi faktorértékek alapján a sírok az I. és II. faktor síkjában a 2. képen bemutatott módon helyezkednek el. (A faktorok a faktorsúlyok ismeretében immár el is nevezhetők: házityúk — szarvasmarha: Gallus — Bos = I.; Juh (kecske?): Ovis = II.).

Az ábrán jól látható, hogy a temető állatcsontokat tartalmazó sírjai három elkülöníthető régióban helyezkednek el. A szarvasmarha- és házityúkcsontok ezek mindegyikében megtalálhatók és gyakran együtt fordulnak elő. A juh vagy kecskecsontok („a" és „b" kategória egyaránt) a *grafikon felső részében található sírokra jellemzők, és jelenlétük a két alsóbb régióban soha nem tapasztalható.* A sertéscsontok „a" kate-

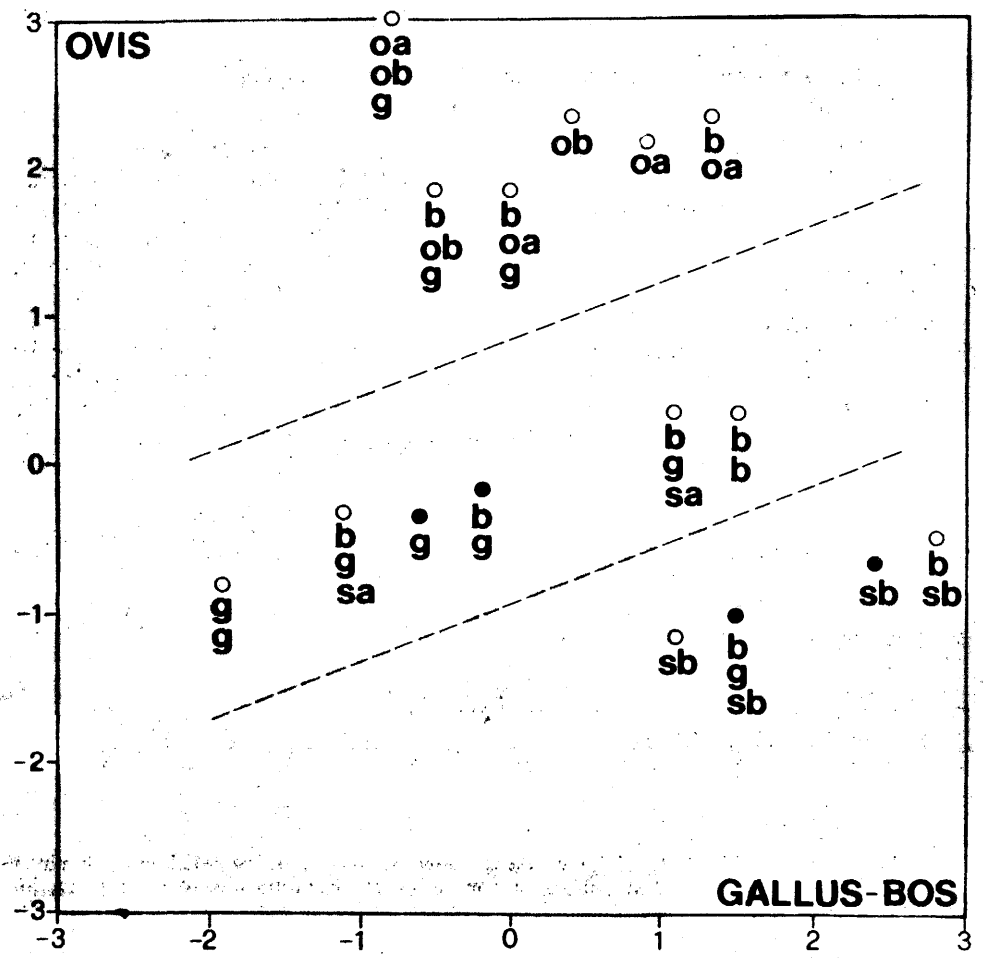

2. kép. A sopronkőhidai sírok eloszlása az I. és II. faktor által meghatározott síkban. Az egyes sírok tartalmát az 1. képen is használt rövidítések jelölik. Az ábra fekete adatpontjai több, azonos állatcsont-kombinációt tartalmazó sírt jelölnek. Az I. és II. faktor elnevezése az 1. kép összefüggései alapján történt.

góriájú példányai viszont más állatok csontjaival keverten tűnnek fel a középső régió sírjaiban, míg a „b" osztályú sertéscsontok több temetkezésben is önállóan megtalálhatók és kizárólag a harmadik régióra jellemzők. Ebből lényegében az tűnik ki, hogy a sertés és kiskérődző csontok egymást helyettesíthették a temetkezési rítusban, míg a szarvasmarha illetve házityúk előfordulása általánosnak tekinthető[26].

Ezek a következtetések természetesen a faunalista alapos elolvasása után is levonhatók, de a sopronkőhidai anyagot éppen ez az áttekinthetőség tette alkalmassá a módszer gyakorlati szemléltetésére. Az ellenőrizhetőség lehetőségén kívül a bemutatott példa talán arra is rávilágít, hogyan egészítik ki egymást az eredeti publikációban szereplő konkrét következtetések, és a temető állatcsonteloszlását különböző valószínűségű tendenciákként kezelő statisztikai értékelés.

A Szegvár—Szőlőkalján feltárt temető bonyolult állatcsontanyagának részletekbe menő elemzéséhez az alábbi valószínűségi változókat használtam:

1. Zoológiai adatok (a 2. táblázatban szereplő fajok és húsérték-kategóriák)[27]
2. Külső tényanyag
2.1 Az állatcsontokat is tartalmazó sírokba temetett személyek neme[28]
2.2 Az állatcsontok helyzete a sírlapok alapján

Az állatcsontanyag esetében az egyes sírokra jellemző abszolút gyakorisági értékeket (0—12) vettem alapul, míg a külső információkat dichotom (kétértékű, bináris) változók formájában vontam a számításba. Így a női sírok 1, a férfi temetkezések pedig 2 kódjellel szerepelnek a faktoranalízisben. A csontok helyzetének pontos, mennyiségi jellegű meghatározására (bemérésére) nem minden esetben volt lehetőség, így a sírlapok alapján további két dichotom változót vezettem be: egyik a sír deréktól felfelé eső részében (a törzs illetve a fej közelében) előforduló csontokat jelöli (0 = nincs, 1 = van), a másik a sírban deréktól lefelé (a halott lábszára mellett, lábánál) talált állatcsontok helymeghatározására szolgál (0 és 1 jelentése ugyanaz mint az előző esetben). E két változó összevonására azért nem volt lehetőség, mert néhány esetben a sírok mindkét fele ételáldozatok maradványait tartalmazta, illetve az állatcsontokat az emberi váz medencetájékáról szedték fel. Az ilyen temetkezések mindkét változója 1-es kódot kapott.

Az új változók bevezetése a felhasználható sírok számát a 2. táblázatban bemutatott 41-ről 35-re csökkentette, mert az eltemetettek nemének megállapítása néhány gyermek, illetve rossz megtartású csontváz esetében nem volt lehetséges. A megfigyelési egységek és változók aránya azonban így is lényegében megegyezik a faktoranalízis végrehajtásához gyakorlati tapasztalatok alapján kívánatosnak tartott 3:1 hányaldossal.

[26] *Török Gy.*, i. m. 37. feltételezi, hogy ebben a temetőben úgy a szarvasmarhakoponyák mint a többé-kevésbé ép tyúkcsontvázak különleges rítus maradványai. Bár több temető tanúsága szerint ezek a csontok ételáldozatok voltak *(Szőke B. M.* személyes közlés),szerepük a sopronkőhidai sírokban nem felcserélhető vagy helyettesíthető úgy, ahogy azt a juh illetve sertés esetében megfigyelhettük.

[27] Az azonos egyedből előkerült tyúkcsontok nagy száma alapján a Szegvár—Szőlőkalján feltárt temető esetében is feltételezhetjük, hogy egészben eltemetett állatokról van szó. Ezért a házityúk a számításokban itt is egyetlen tételként szerepelt.

[28] Itt mondok köszönetet *Dr. Kiszely Istvánnak*, aki a temető publikálatlan embertani anyagából a szükséges, nemekre vonatkozó adatokat rendelkezésemre bocsátotta.

Eredmények

Amint az a 2. táblázatból is kitűnik, a temető állatcsontanyagát szarvasmarha maradványok uralták, amelyeknek legtöbbje csigolya és borda[29] volt. A szarvasmarha után a sertés és háziasított kiskérődzők csontjai voltak a leggyakoribbak, bár ezek együttvéve is alig teszik ki a feltáráskor napvilágra került szarvasmarhacsontok felét. Házityúk csontváza csak négy sírból került elő. A csontok többségét a sírok deréktól lefelé eső részébe helyezték (26 eset), míg a temetkezések több mint egynegyedében (10 eset) az állatcsontok a törzs vagy fej mellé kerültek. A harmincöt sír közül 14 tartalmazott női tetemet.

Az 5. táblázat korrelációs mátrixa ezeknek a változóknak az összefüggéseit mutatja. A korrelációs koefficiensek közül kilenc utal olyan kapcsolatokra, amelyek csak 10%-os valószínűséggel tekinthetők véletlennek, bár maguk a kapcsolatok nem túl szorosak.

A temetkezések ismeretében logikus, hogy az esetleges átfedés ellenére az ételáldozat láb mellé helyezése általában kizárta más állatcsontok előfordulását a sír deréktól felfelé eső részében ($r = -0{,}641$). A sír alsó feléből előkerülő csontok inkább a férfi sírokra jellemzők ($r = 0{,}286$), és ezekbe a temetkezésekbe „b" kategóriájú juh vagy kecskehús meglehetősen rendszeresen került ($r = 0{,}411$). Az ugyanebbe a minőségi osztályba tartozó marhahúst nagyobb valószínűséggel tették női holttestek mellé ($r = -0{,}323$). Ami a különböző állatfajok csontjait illeti, a szarvasmarha és kiskérődző csigolyák és bordák együttes előfordulása meglehetősen gyakori ($r = 0{,}683$; $0{,}294$). A legértéktelenebb húsrészeket képviselő marhacsontok közepes minőségű kiskérődző csontokkal társíthatók ($r = 0{,}253$), míg a juhok vagy kecskék legértéktelenebb csontjai ugyancsak a kiskérődző „b" csontokkal állnak kapcsolatban ($r = 0{,}253$). Említésre méltó még az „a" kategóriájú sertéscsontok és a házityúk maradványok együttes előfordulása ($r = 0{,}560$).

A táblázat adataiból ugyan további következtetéseket is levonhatunk, ezek hibavalószínűsége azonban még az e vizsgálat céljaira megállapított10%-os szerény hibahatárt is meghaladná, így helyénvalóbb a fent említett összefüggések alapján az adatokat tovább elemeznünk.

A tizenkét változónak megfelelő tizenkét faktor sajátértékei (6. táblázat) arra utalnak, hogy a faktorok közül öt magyaráz többet a megfigyelt jelenség mért összvarianciájából, mint az egyes változók önmagukban. A fennmaradó hét faktor értelmezése nehézkes és a számítás lényegével ellentmondó lenne, bár ezek a faktorok az összvariancia 30 százalékát képviselik.

A változók megválasztása után azok részesedése az összvarianciából a további döntéseket nem befolyásolja, mégis érdemes megjegyezni, hogy a 7. táblázat faktor-

[29] Tekintettel arra, hogy ló, gímszarvas vagy más nagytermetű emlős csontjai a temetőből bizonyíthatóan nem kerültek elő, az egyébként faj szerint alig azonosítható „nagyemlős" bordatöredékeket is viszonylag nyugodt lelkiismerettel kezeltem szarvasmarhacsontokként.

[30] A kecske- és juhcsontok korábban már említett elkülönítési nehézségei miatt kiskérődző csontok esetében a fajmeghatározás általában nem egyértelmű ebben a munkában sem. A temető állatcsontanyagában található néhány, diagnosztikus jegyekkel rendelkező példány juhból származik, ezért e faj nagy részesedése a töredékes, jellegtelen anyagból valószínűbb. Ezt a feltételezést támasztja alá az a megfigyelés, hogy kecskecsontok az avarkorból egyébként is ritkán kerülnek elő: *Bökönyi S.* in *Török Gy.*. i. m. 117. A temető pontosan meghatározható maradványai között vadállatcsontok egyáltalán nem voltak, így az őzből származó bordák vagy csigolyatöredékek további zavaró hatása kizárható.

5. táblázat

Szegvár—Szőlőkalja állatcsontanyagának korrelációs mátrixa.

	Láb mellett	Törzs mellett	Nem (nő = 1, férfi = 2)	Szarvasmarha „a"	Szarvasmarha „b"	Szarvasmarha „c"	Juh v. kecske „a"	Juh v. kecske „b"	Juh v. kecske „c"	Sertés „a"	Sertés „b"	Házityúk
Láb mellett	1 000											
Törzs mellett	−0,641	1,000										
Nem(nő=1, férfi=2)	0,268	0,048	1,000									
Szarvasmarha „a"	0,011	−0,081	0,088	1,00								
Szarvasmarha „b"	−0,245	0,000	−0,323	0,037	1,000							
Szarvasmarha „c"	0,145	0,117	0,215	−0,054	−0,154	1,000						
Juh v. kecske „a"	0,137	−0,147	0,203	0,683	−0,145	−0,057	1,000					
Juh v. kecske „b"	0,081	0,081	0,411	0,109	−0,294	0,253	0,123	1,000				
Juh v. kecske „c"	0,145	0,117	−0,112	−0,165	−0,154	−0,061	−0,057	0,253	1,000			
Sertés „a"	0,101	−0,108	0,150	0,040	0,071	−0,042	−0,040	−0,081	−0,042	1,000		
Sertés „b"	0,209	−0,112	0,041	0,116	−0,116	−0,087	−0,083	0,099	−0,087	−0,061	1, 000	
Házityúk	0,180	−0,194	0,132	−0,067	0,021	−0,075	−0,071	−0,144	−0,075	0,560	−0,109	1,000

6. táblázat

A használandó faktorok meghatározása az 1-nél nagyobb sajátértékek alapján, valamint az egyes változók részesedése az összvarianciából a sajátértékek felhasználásával elkülönített faktorok szerint.

Faktorok	Értelmezett variancia (sajátérték)	Az összvariancia halmozott százaléka
I.	2,2162	18,46
II.	1,9048	34,34
III.	1,6755	48,30
IV.	1,4054	60,02
V.	1,1147	69,30
VI.	0,9868	77,53
VII.	0,7709	83,95
VIII.	0,6402	89,29
IX.	0,4792	93,28
X.	0,4091	96,69
XI.	0,2306	98,61
XII.	0,1657	100,00
Változók	(kommunalitások)	(5 faktor alapján)
Juh v. kecske „c"	0,8664	7,22
Juh v. kecske „a"	0,8545	14,34
Láb mellett	0,8312	21,26
Szarvasmarha „a"	0,8215	28,11
Törzs mellett	0,7769	34,57
Házityúk	0,7534	40,84
Sertés „a"	0,6980	46,66
Nem	0,6899	52,39
Juh v. kecske „b"	0,6131	57,50
Szarvasmarha „b"	0,4733	61,44
Szarvasmarha „c"	0,4712	65,37
Sertés „b"	0,4677	69,30

mátrixához tartozó kommunalitási értékek szerint a láb mellé helyezés gyakorisága, valamint az „a" kategóriájú (jó húsminőséget képviselő) kérődzőcsontok és a „c" minőségű juh- (vagy kecske) csontok járulnak hozzá legjobban az összkép kialakításához, vagyis a legnagyobb összvariancia részt képviselik (együttesen 28,11%).

Maga a 7. táblázat az eredeti, forgatás nélküli faktormátrixot tartalmazza (az 1-nél kisebb sajátértékű faktorok elhagyásával). A 6. táblázat magyarázataként a sajátértékeket és kommunalitásokat ismételten feltűntettem: a két adatsor összege a kerekítésekből adódó kisebb eltérést nem számítva megegyezik és az összvariancia 69,3 százalékát adja (8,3171:12×100). A mátrix belsejében szereplő faktorsúlyok bizonyos következtetésekre ugyan alkalmasak lehetnek, de a változók és faktorok közötti szoros „korrelációt" jelző nagy értékek jórészt hiányoznak, ezért célszerűbb a rendszert a jelenség mintázatára jobban illeszkedő helyzetbe forgatni.[32]

[31] A negatív érték ebben az esetben a kisebb *számértékű* kód által jelzett változórésszel fennálló kapcsolatra utal.

[32] A faktoranalízis geometriai levezetésének példásan világos összefoglalása magyarul is elérhető: *Sváb J.*, Többváltozós módszerek a biometriában. (Bp. 1979) 58—82.

7. táblázat

Az alaperedményként kapott, forgatás nélküli faktormátrix a kommunalitások és sajátértékek összefüggéseinek szemléltetésével.

Változók	Faktorok I.	II.	III.	IV.	V.	Kommunalitások
Láb mellett	0,676	0,336	−0,245	−0,448	0,032	0,8312
Törzs mellett	−0,422	−0,576	−0,065	0,512	−0,002	0,7769
Nem	0,647	−0,141	−0,213	0,399	−0,217	0,6899
Szarvasmarha „a"	0,419	−0,026	0,781	0,175	0,065	0,8215
Szarvasmarha „b"	−0,527	0,310	0,301	0,057	−0,073	0,4733
Szarvasmarha „c"	0,250	−0,318	−0,331	0,224	−0,385	0,4712
Juh v. kecske „a"	0,543	−0,073	0,680	0,155	0,262	0,8545
Juh v. kecske „b"	0,505	−0,532	−0,217	0,128	0,108	0,6131
Juh v. kecske „c"	0,027	−0,260	−0,358	−0,209	0,791	0,8664
Sertés „a"	0,150	0,623	−0,200	0,487	0,103	0,6980
Sertés „b"	0,231	−0,023	0,042	−0,479	−0,427	0,4677
Házityúk	0,144	0,706	−0,277	0,385	0,096	0,7534
Sajátértékek	2,216	1,905	1,676	1,405	1,115	8,3171

A 8. táblázatban megadott forgatott faktorsúlymátrix elve már megegyezik a módszer leírásakor ismertetett sopronkőhidai temető állatcsont-összefüggéseit szemléltető egyszerűbb mátrixéval (4. táblázat).

A 7. táblázattal összehasonlítva megfigyelhető, hogy bár a sajátértékek a forgatás következtében némileg kiegyenlítődtek, a kommunalitások változatlanok maradtak (a végösszeg kisebb eltérése itt is a kerekítésből adódik). A különbség lényege azonban az, hogy a faktorsúlyok a szélső értékek (−1 és 1) felé tolódtak.

A könnyebb értelmezhetőség érdekében célszerűnek látszott ennek a végeredményként kapott mátrixnak az átrendezése úgy, hogy a forgatás segítségével nagy faktor-

8. táblázat

A szegvár—szőlőkaljai avar temető elemzése során végeredményként kapott forgatott faktormárix, amelynek alapján a 3. és 4. kép adatpontjainak főbb csoportjai is értelmezhetők.

Változók	I.	II.	III.	IV.	V.	Kommunalitások
Nem	0,758					0,6899
Juh v. kecske „b"	0,701				0,274	0,6131
Szarvasmarha „c"	0,614					0,4712
Szarvasmarha „b"	−0,595				−0,254	0,4733
Láb mellett		0,853				0,8312
Törzs mellett		−0,838				0,7769
Juh v. kecske „a"			0,914			0,8545
Szarvasmarha „a"			0,890			0,8215
Házityúk				0,851		0,7534
Sertés „a"				0,833		0,6980
Juh v. kecske „c"					0,920	0,6131
Sertés „b"		0,485		−0,355	−0,305	0,4677
Sajátértékek	1,916	1,751	1,751	1,694	1,205	8,3171

súlyúvá „polarizált" változók lehetőleg a táblázat tetejére kerüljenek. A nagy faktorsúlyok többé-kevésbé bal oldalról lefelé haladó átlós elrendezése ilyenformán nagyjából megfelel az egyes faktorsúlyok csökkenő magyarázó értékének, hiszen a kisebb sajátértékű faktorok ilyen szempontból kevésbé megbízhatóak.

A hipotézis felállításakor kikötésként szereplő $|r| \cong 0{,}25$ értékhatárral analóg módon a 0,25-nél kisebb abszolút értékű faktorsúlyokat sem tekintettem mérvadónak, sőt a jobb áttekinthetőség kedvéért a 4. és 7. táblázatból el is hagytam azokat.

A kapott faktorok értelmezése az alábbi lehet:

I. faktor: *az eltemetett személy neméhez kötődő csontok;* férfi sírokra a „b" kategóriájú kiskérődző és „c" kategóriájú szarvasmarhacsontok jellemzők, míg a „b" minőséget jelző szarvasmarhacsontok nagyobb valószínűséggel kerültek női sírokba.

II. faktor: *a csontok elhelyezése;* a sír deréktól felfelé és lefelé eső részébe egyszerre nem raktak ételáldozatot és a csontok közül egyedül a „b" kategóriájú sertéscsontok kerültek bizonyos rendszerességgel a sír lábszár körüli részébe.

III. faktor: *kérődző csigolyák;* szarvasmarhák és kiskérődzők csigolyái és egyéb jó minőségű húsrészeket képviselő csontjai viszonylag nagy valószínűséggel tétettek egyazon sírokba.

IV. faktor: *sertés- és házityúkcsontok;* a viszonylag kevés tyúkcsontváz előfordulása lényegében megfelel a jó minőségű sertéshúst képviselő csontokénak. „b" kategóriájúnak minősített sertéscsontok viszont ezekből a sírokból nem kerültek elő.

V. faktor: *juh vagy kecske lábvégek;* a kevésbé értékes kiskérődző húsrészek együtt fordultak elő, és jelenlétük általában kizárja a hasonló értékű sertés vagy szarvasmarhacsontokét.

Ismételten hangsúlyozandó, hogy a csökkenő sajátértékekkel a faktorok értelmezése is egyre kevesebb sír anyagának tényszerűségén alapul. Amíg tehát az I. faktor által leírt kapcsolatok lényegében a teljes anyag összefüggéseire épülnek, az V. faktor értelmezése már csupán néhány sírra kiterjedő absztrakció eredménye.

Összefoglalás

Az eddigi eredmények összegzéseként érdemes ismét grafikus ábrázoláshoz folyamodnunk. A két legfontosabb, I. és II. faktor síkjában (3. kép) a változók csoportosulása arra utal, hogy az eltemetett személy neme és az állatcsontok helyzete a sírban legalább annyira jellemző, mint bizonyos kérődzőcsontok rendszeres sírba temetése. A halott nemének és az állatcsontok elhelyezésének külön faktorhoz kapcsolódása azonban azt is mutatja, hogy a temetkezési rítusnak ez a két tényezője egymástól lényegében független. Az egyes faktorok végpontjainak irányában átellenesen elhelyezkedő változók viszont egymást nagy valószínűséggel kizáró jelenségeket képviselnek. Ez könnyen belátható a sírba temetettek nemének esetében és az állatcsontok elhelyezkedésének ismeretében, de vonatkozik az állatmaradványok megoszlására is. Az ábra közepén, az origó tájékán elhelyezkedő változók faktorsúlya kicsiny (a 8. táblázatban nem is szerepel) fontosságuk a jelenség leírásában elhanyagolható.

A 4. képen a változók elrendeződése a kiskérődző és szarvasmarha „a" osztályú csontok együttes előfordulását, valamint a „b" minőségű kiskérődző maradványok és a férfitemetkezések összefüggését erősíti meg. Hasonló kapcsolatra utal a „b" kate-

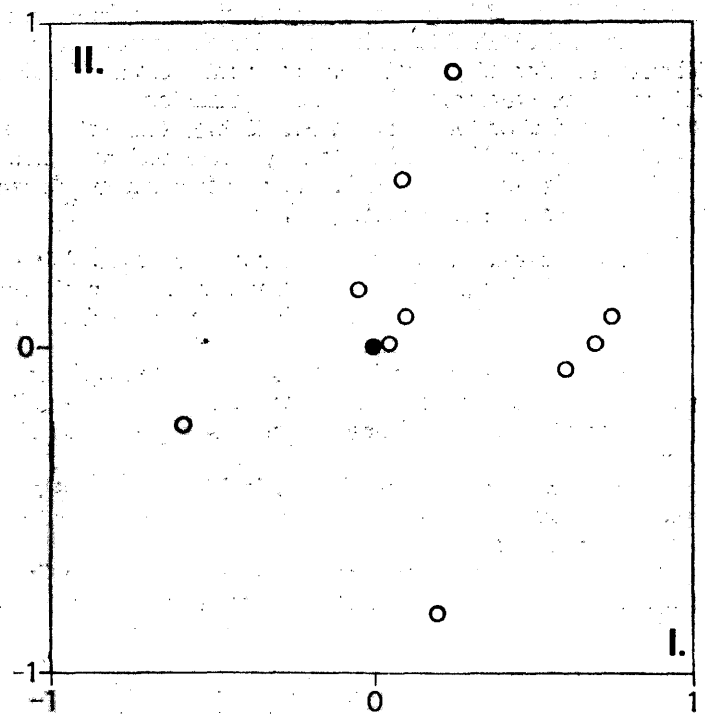

3. kép. A Szegvár—Szőlőkalján feltárt temető változóinak rendszere az I. és II. faktor síkjában. A jobb áttekinthetőség érdekében az ábrán belül rövidítéseket nem tüntettem fel. A 8. táblázat alapján ellenőrizhető, legfontosabb változók: az ábra tetején = Láb mellett; hármas pontsor a jobb oldalon = Nem, Juh v. kecske „b", Szarvasmarha „c": legalul = Törzs mellett; bal oldalon elkülönülve = Szarvasmarha „b".

góriájú szarvasmarhacsontok és a kisebb kódértékkel szerepeltetett női sírok között e csontcsoport elkülönült adatpontja mindkét képen.

Ezekből az eredményekből kitűnik, hogy a faktoranalízis jóvoltából a korrelációs mátrix finomított változatával van dolgunk. Végezetül messzemenő következtetések igénye nélkül érdemes egy pillantást vetni az I. és II. faktor használhatóságára az egyedi sírok csoportosításában (A faktoranalízis ilyen használata már minőségileg is meghaladja az egyszerű korrelációs koeffiicensek magyarázó értékét). Az 5. kép alsó részén azoknak a síroknak a vonulata látható, amelyekben az állati maradványok a törzs közelében, vagyis a sír deréktól felfelé eső részében feküdtek. Balról jobbra haladva az ábrán a kiskérődzőcsontokkal és rosszabb minőséget képviselő szarvasmarhacsontokkal jellemezhető férfisírok száma egyre növekszik. A sírok kapcsolatainak részletes értékelése azonban e tanulmánynak még nem feladata és részletesebb, sokoldalúbb vizsgálatot is igényel.

Végezetül megállapítható, hogy a munkahipotézisnek megfelelően a temetési rítus állatcsontokkal kapcsolódó, kiragadott elemei között számos értékelhető összefüggést sikerült feltárni, amelyek alapján néhány jellemző állatcsont-kombináció körvonalazható. A dolgozat elején felállított hipotézisnek felel meg az is, hogy a különböző húsérték-kategóriákba tartozó csontok a temetőnek gyakran más-más sírjából kerültek napvilágra. Merészség lenne azonban ezt a jelenséget a maihoz

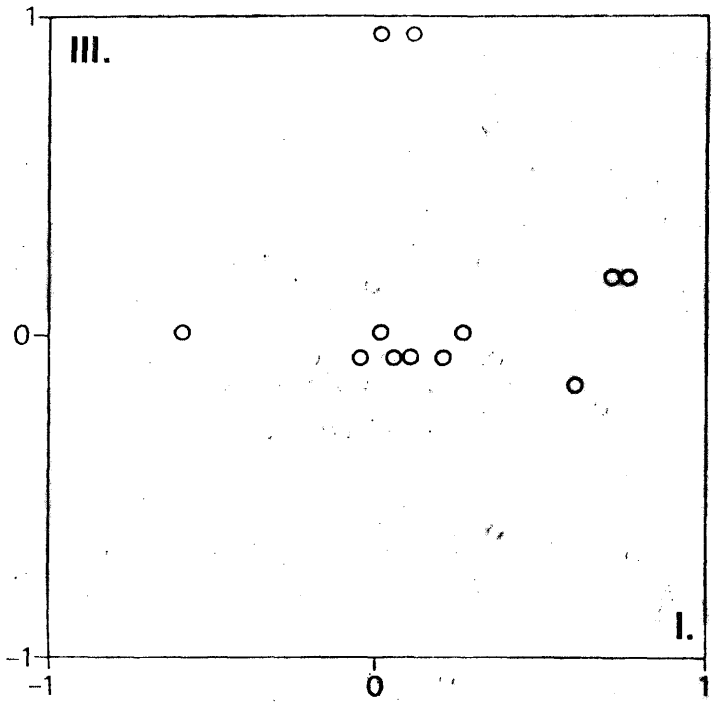

4. kép. A szegvár—szőlőkaljai temető változóinak rendszere az I. és a III. faktor síkjában. A 8. táblázat alapján is azonosítható legfontosabb változók: az ábra tetején = Juh v. kecske „a", Szarvasmarha „a"; a kép jobboldalán elkülönült három és bal oldalán egyedül álló pont az I. faktor helyzeténél fogva megegyezik a 3. képen leírt hasonló fekvésű változókkal.

hasonló, tudatos értékítélettel magyarázni, mielőtt az egyes sírok társadalmi különbségeire fény derült volna. Az ilyesfajta fejtegetések már a rítust befolyásoló gazdasági és tudati tényezők kölcsönhatásának értékeléséhez vezetnének[33], ami kimondottan interdiszciplináris feladat és ennek a cikknek kereteit messze meghaladja.

Remélhető azonban, hogy nagyobb vizsgálati anyag bevonásával a tanulmányban ismertetett összefüggések továbbfejleszthetők és hasznos *kiegészítésként* hozzájárulnak mind a régészeti kutatás eredményeihez, mind az állatcsontanyag elengedhetetlen minőségi elemzéséből levonható következtetésekhez[34].

[33] A csábító távlatok ellenére igyekeztem a 7. és 11. jegyzetben ismertetett korlátokon belül maradni.

[34] Itt kell megjegyeznem, hogy meggyőződésem szerint a statisztika nem kezelhető az elméletek megdöntésére bevezetett agyafúrt és megfoghatatlan módszerként. Igazi jelentősége az elméletek valószínűségének meghatározásában rejlik, és kellő alázattal felhasználva a régészet minden területén új szempontokkal gazdagíthatja a kutatást.

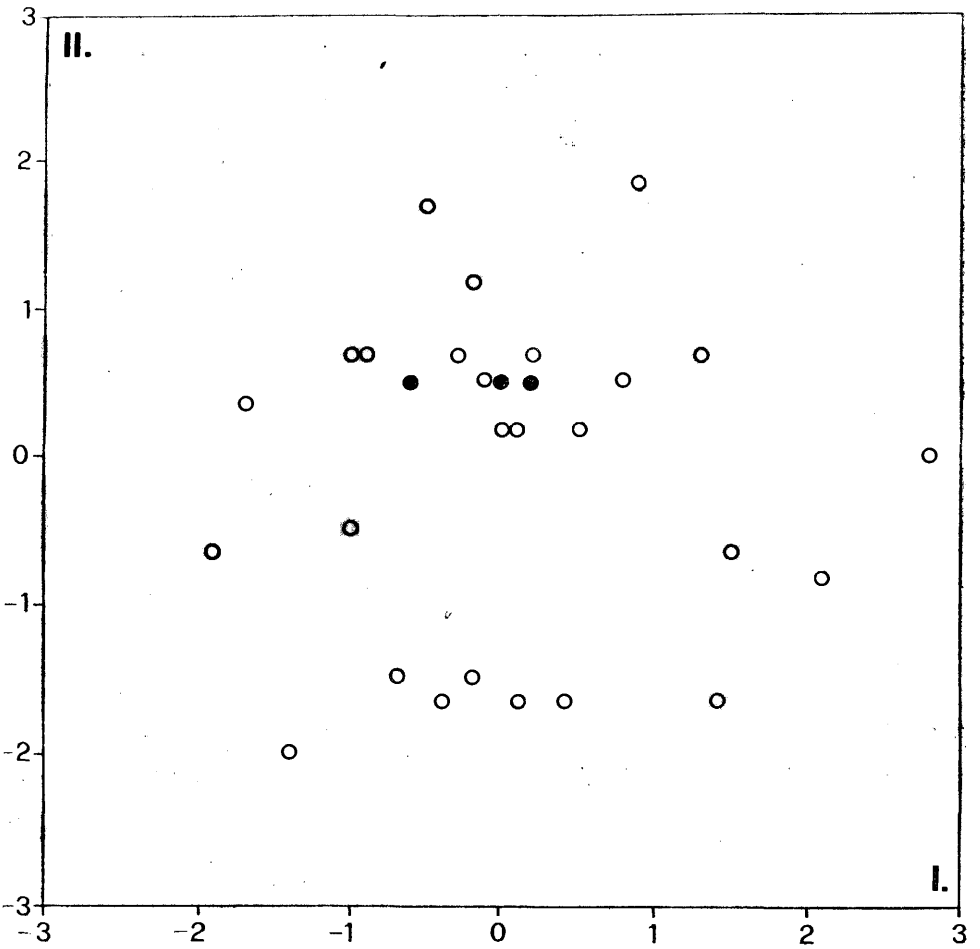

5. kép A temető állatcsontokat tartalmazó sírjainak rendszere az I. és II. faktor síkjában (3. kép). Jól látható az elkülönült alsó pontvonulat. Az ábra rövid magyarázata a szövegben található. A fekete adatpontok a változók szempontjából azonos, egymást átfedő sírokat jelölik.

KÉPEK JEGYZÉKE

Figure 1: Configuration of the variables recorded at Sopronkőhida. (*b* = cattle, *g* = domestic hen, *oa—b* = sheep/goat a—b, *sa—b* = pig a—b).

Figure 2: Distribution of graves from Sopronkőhida in the plane defined by factors I and II. Blak data points indicate overlaps.

Figure 3: Configuration of the variables recorded at Szegvár—Szőlőkalja. Top: „near legs", right cluster: „sex, sheep/goat b, cattle c", below: „near body", left: „cattle b".

Figure 4: Configuration of the variables in the plane defined by factors I and III. Top cluster changed: „sheep/goat a" and „cattle a".

Figure 5: Distribution of graves containing animal bone in the plane of factors I and II. A lower, separata cluster of graves is recognizable.

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

Table 1: A cross tabulated comparison between faunal material from settlements vs. cemeteries.
Table 2: Bone frequencies in the 41 graves of the cmetery at Szegvár—Szőlőkalja (Szarvasmarha a—b—c = cattle, juh vagy kecske a—b—c = sheep/goat, sertés a—b = pig, házityúk = domestic hen
Table 3: Frequency patterns of bone combinations in the cemetery at Sopronkőhida. Three dimensional combinations are listed separately. For species names see Table 2.
Table 4: Rotated factor matrix on the material from Sopronkőhida with factor loadings exceeding 0.25.
Table 5: Correlation matrix of the variables recorded at Szegvár—Szőlőkalja (Láb mellett = find near leg, törzs mellett = find near body, nem = sex of deceised).
Table 6: Latent roots and commonalities on the basis of the first five factors.
Table 7: Unrotated factor loading matrix illustrating the logical relationship between latent roots and commonalities.
Table 8: Rotated factor matrix of the Szegvár—Szőlőkalja cemetery. Graphic reperesentation is shawn in Figures 3 and 4.

ANIMAL OFFERING DISTRIBUTION PATTERNS IN AVAR BURIALS

László Bartosiewicz

Information concerning domestic animals of the Migration Period comes largely from animal offerings in Avar (567—800 A. D.) cemeteries in Hungary which offer a wide range of zoological variabiilty and mortuary behavior.

This paper attempts to summarize the most important quantitative tendencies characteristic for the combined distribution of animal bones from various species. These bones also represent body parts of different meat value (Uerpmann's classification).

The bones of cattle, pig and ovicaprids from the Szegvár—Szőlőkalja Avar cemetery were all subdivided into „a", „b" and „c" classes to refine the descriptive power of the variables, while skeletons of domestic hen were treated as a single variable. Aside from the zoological data, basic external evidence associated with bone deposition were also recorded. These include: the sex of the buried person and the location of the animal bones in the grave. These latter were treated as dummy variables, while raw counts of the animal bones were analyzed.

The twelve variables were subjected to a factor analysis aimed at outlining. the basic patterns of the bones' combined occurrence inconnection with the primary considerations of mortuary behavior. Although decision-making could not directly be studied, the heavily fragmented faunal material from Szegvár—Szőlőkalja revealed the following factors:

Factor 1: Animal bones associated with the sex of the buried person (male burials: ovicaprid „b" and cattle „c" bones; female burials: cattle „b" bones)
Factor 2: Location of bones (bones were put either in the lower or in the upper half of the grave relative to the skeleton. Occurrence of bones in both sections is rare. Pig „b" class bones were most consistently placed near the legs)
Factor 3: Vertebrae of ruminants (the simultaneu osoccurrence of cattle ad ovicaprid vertebrae was rather common in htis cemetery)
Factor 4: Pig bones and hen skeletons (the few hen skeletons of the cemetery were associated with „a" quality pig bones)
Factor 5: Ovicaprid legs (in some graves „b" and „c" small ruminant bones occurred together)

The criterion extracting these factors was a latent root exceeding 1.

Due to the great degree of fragmentation it seems that the animal bones of the cemetery represent food offerings, and thus they also fit into the artificial classification of meat value categories. Ritual decision making as a part of mortuary behavior, however can only be judged after detailed consideration of interrelationships between economic and ideological factors.

Néprajz

MELLÉKÉPÜLETEK MAKÓN A 18. SZÁZAD VÉGÉN

TÓTH FERENC
(Makó, József Attila Múzeum)

Az 1699-ben újjátelepült Makó a 18. században gyors fejlődésnek indult. Népessége a II. József kori népszámlálás idejére 9291-re, a lakóházak száma 1012-re nőtt. Az urbárium idejére a társadalmi rétegződés is előrehaladt: a telkes jobbágyok aránya 51, a házas zselléreké 35, a házatlan zselléreké 14%. A város határa teljes egészében úrbéres föld maradt. A városi communitas és a püspök-földesúr közötti évszázados per során a helység polgárai makacsul védték korábbi privilégiumaikat. Jogállapotukra mindvégig bizonyos önállóság és különállás jellemző.

Népi építészetünk történeti szemléletű kutatása terén Csongrád megyében országos érdeklődésre számot tartó műhelytanulmányok születtek. Barabás Jenő alapos levéltári kutatások alapján megrajzolta a 18. századi Hódmezővásárhely népi építészetét,[1] amelyet a végrendeletek mikrovilágának kutatásával Tárkány Szűcs Ernő fejlesztett tovább.[2] Szenti Tibor a melléképületek kutatásával végzett úttörő munkát,[3] Bálint Sándor a szegedi nagytáj, Juhász Antal főleg a szegedi tanyakutatás terén törekszik a következetes történeti szemlélet érvényesítésére.

Az inventáriumoknak a népi építészet kutatásában betöltött szerepére már Vajkai Aurél is felhívta a figyelmet: „Minél több hagyatéki leltárral kell megismerkednünk, hogy végre tisztába jöjjünk: mennyi bútora, ingósága volt a korábbi falusi embereknek. Valószínű, hogy itt meglepetések érnek még és ismeretlen részletek kerülnek napvilágra."[4]

Míg Vajkai Aurél a ház felszereltségét hangsúlyozza, addig Barabás Jenő idézett tanulmányában a népi építkezés vonatkozásában is felhasználja a hagyatéki leltárakat. Az inventáriumok minden szűkszavúságuk ellenére igen konkrét adatokat tartalmaznak a berendezési tárgyakon, a bútoron, a gazdasági eszközön, a viseleten, a kismesterségeken túlmenően a népi építkezés tekintetében is.

A 18. századi melléképületekre vonatkozóan bázisforrásunk az inventáriumok voltak és — az ezzel formailag rokon — 1781. évi tűzvész során keletkezett conscriptio. Ez utóbbi 50 kárvallott adatait tartalmazza, így egy időmetszetben a gazdaságok 5%-ról[5] vannak a történeti statisztika módszerével összegezhető adataink.

[1] Barabás 1954
[2] Tárkány Szűcs 1961
[3] Szenti 1983
[4] Vajkai 1948. 27.
[5] Tóth Ferenc 1983

A 18. században az önellátást is valamelyest meghaladó mértékben termelnek Makón búzát, árpát, zabot, kukoricát és kis mértékben kölest. 1798-ból származó adat szerint: „ha jó idő jár, gabonája elég van, különben a miatt van a leginkább szüksége."[6]

Az 1781. évi tűzvész idején a telkes gazdáknak átlagosan 11,5 köböl búzájuk, 9,4 köböl árpájuk, 5,4 köböl zabjuk, 1,5 köböl kukoricájuk semmisült meg. (A tűzvész közvetlenül a nyomtatás után, de a kukoricatörés előtt történt.) A kár-lajstrom tanúsága szerint a házas zsellérek gabonakészlete a telkes gazdákénak harmadát, a házatlan zselléreké pedig kilencedét tette ki.

A tárolás módját és helyét illetően is pontos adatokat kapunk az 1781. évi tűzvész idejéből.

1. táblázat

A gabona tárolása 1781-ben (százalékban)

Tárolás	Telkes jobbágy %	Házas zsellér %
Nincs gabona	6	18
Kas	15	18
Hambár	15	—
Egyéb helyen	64	64
	100	100

A gazdaságok zömében nincs külön tárolóhely. Ez ugyan az összeírás pontatlanságából is eredhet, de sok helyen valóban csak a család önellátásához szükséges mennyiséget tárolták, és ez nem igényelt udvaron felállított gabonás kast vagy hambárt.

A tárolás legegyszerűbb módja volt, amikor a padláson gabonaféleségenként külön-külön garmadába öntötték a terményeket. A kamrában vesszőből font kasban vagy deszkából ácsolt szekrényben tartották. Ez a fajta gabonatartó kas a ház tartozékának számított, ugyanis az épület eladásakor „a kas a házzal megy".[7] Lehettek közöttük méretbeli különbségek is, az egyikben a hagyatéki leltár felvételekor 10 köböl búza volt.[8] A gabonás szekrény méretben szintén különböző volt: „egy nagy szekrény életnek való 3 forint, egy kisebb életnek való (szekrény) 1 forint".[9]

A kasnak nevezett, udvaron álló gabonatároló Makón és környékén napjainkig föntmaradt.[10] A városban mintegy tucatnyi lehet még belőlük. Archaikus formájuk és felépítésük ősi eredetre vall. Alól szántalpra épült, fölül koszorúgerenda tartja össze. Ezek furatába függőlegesen karókat, a sarkokon — esetleg középütt — gerendákat csapoltak. Ezt a vázrendszert vesszővel befonták és három pár szarufából álló nyeregtetővel látták el. A szarufákat a tetőzet talpgerendáiba csapolva merevítették. Eredetileg gyékénnyel, zsindellyel vagy deszkával fedték, utóbb hódfarkú

[6] Makói Városi Levéltár (továbbiakban MVL) Makó városát régi időkből érintő iratok 224
[7] MVL Tanácsülési jegyzőkönyv 1806. 23.
[8] Uo.
[9] MVL Tanácsülési jegyzőkönyv 1808. 29.
[10] Bátky é. n., Füzes 1964

cserép került rájuk. A kas végére fent kis bebúvó deszkaajtót helyeztek. A vesszőfonatot kívül és belül jó polyvás sárral tapasztották és meszelték. Ha csöves kukorica került bele, a két oldalát tapasztatlanul hagyták. A fölfelé szélesedő kas kifelé dűlő falait közép irányban vaspánttal is összefogták.

A 18. századi inventáriumokban *kas*nak, *életes-*, *életös-* vagy *élés kas*nak nevezték. Aszerint, hogy mit tartottak benne, *búzás kas, kukoricás kas, lisztes kas* volt a neve. A kas anyagára, az építés technikájára való utalások: „kukoricás kas vesszőből fonyva, deszkával födve" (1781), „sövénybül fonyva" (1781), „egy vesszöbül fonyott, szélre gyékénnyel födött kas" (1781), Előfordul az állapotra való megjegyzés is: „roskatt búzás kas" (1806), „fedetlen kas" (= épülőben lévő, 1793).

Méretbeli különbségek is voltak közöttük: „nagyobb búzás kas", „kisebb búzás kas" (1807), „melybe circiter 30 P. (= pozsonyi) mérő liszt vagyon".

Egy házhoz 2—3 kas is tartozhatott, egyikben búzát, a másikban árpát, a harmadikban zabot vagy morzsolt kukoricát tartottak, esetleg avas gabonát. A kas nagysága illetve száma kifejezője lehet a társadalmi rangnak, a gazdaság nagyságának és az árutermelés mértékének.

Házatlan zselléreknek is lehetett gabonás kasuk. Az 1781. évi tűzvész Szilágyi János zsellér tulajdonát képező gabonás kast is elhamvasztotta.

A nagylaki 10 telekkel bíró Kővári Farkasnak két lisztes kas is volt birtokában. Makón a demokratikusabb birtokmegoszlás következtében olyan nagy gazdaságok nem jöttek létre, hogy külön lisztes kasra is szükség lett volna.

A kas értéke az állapotától és nagyságától függött. Az 1781. évi tűzvészkor 1—4 forint a becsértéke, 1807-ben a kisebb búzás kas 8, a nagyobb búzás kas 12 forintot ért.

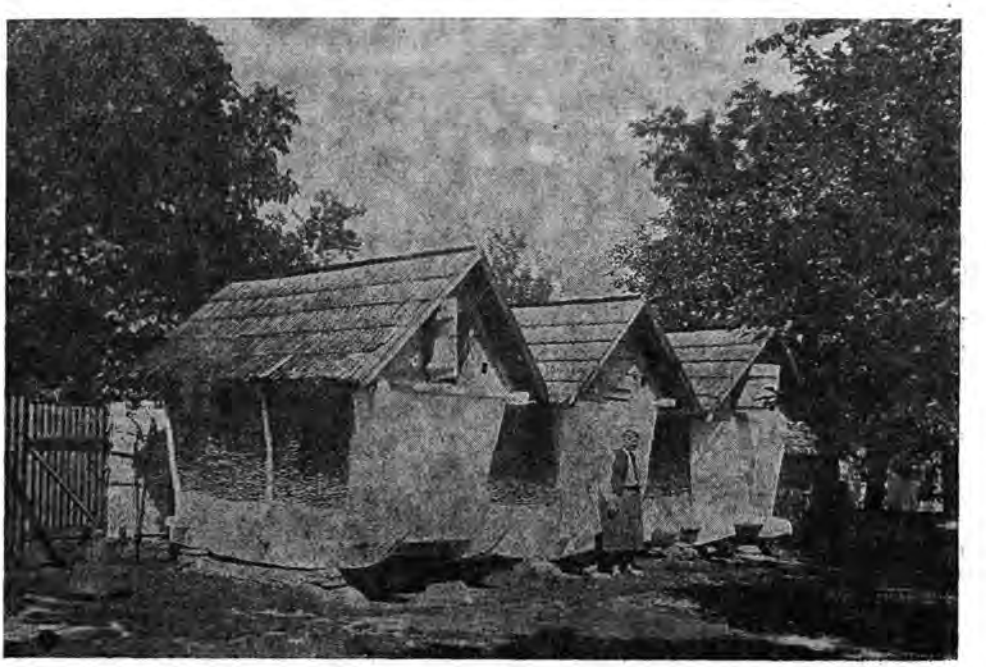

Kukoricás kasok. Apátfalva

A kasnak a paraszthász telkén szigorúan kötött helye van. Míg az egykori Bács-Bodrog megyében a ház elé, az utcára tették, addig Makón — hogy mindig szem előtt legyen — a pitvar ajtóval szemben, udvar keresztben (gerince merőleges a lakóház gerincével) állították fel. Szekérrel mellé lehetett állni és a pitvarra néző kis ajtaján öntötték be a gabonát. Sohasem helyezték magas lábra, alatta ólat nem képeztek ki, négy sarka alá tuskót vagy követ tettek. Ajtaját mindig zárták, mégis előfordult, hogy meglopták. Egy ilyen panaszos beadványt olvashatunk 1788-ból: „Nagy kárt vallottam a múlt héten, szerdára virradóra, mert Borbás János bátyám uram tanyáján volt egy kasba 30 véka kukoricám és ezt azon éjszaka ellopván nem hagytak többet 8 vékánál..."[11] A megdézsmálás legegyszerűbb módja, hogy megfúrták a kast és egyenesen zsákba, kaskába engedték a gabonát.

Bátky szerint a kas — mivel szánkótalpra van szerelve — tűz esetén elvontatható.[12] Az 1781. évi makói tűzvész során nem sikerült megmenteni a kasokat.

Az inventáriumokban általában a melléképületeket is megnevezik, de ezeknek külön becsértékük nincs, értékük benne foglaltatik a ház árában. Mivel a kas értékét olykor külön is feltüntetik, így ezek nem tekinthetők a lakóház olyan tartozékának, mint az istálló vagy disznóól. Gyakran el is húzatták.

A kas a kis gazdaságok sajátos gabonatárlója lett. Napjainkig is a kevés gabonát termelő hagymakertészek portáján található még belőlük, módosabb utcákban hírmondójuk sem maradt. A szemtermelést folytató gazda-házakban teljesen kiszorította a rangosabb és lényegesen nagyobb befogydóképességű hambár. Átmeneti megoldásnak mutatkozott a kasok számának növelése, mely — a hambárok általánossá válásával együtt — a napóleoni háborúk teremtette gabona konjuktúrával függnek össze.

1813-ban előfordult a kettős kas megnevezés is, amelynek mindkét végén lehetett ajtó, a tárolórészt pedig sövényfallal megoszthatták.

A hambár udvarhosszban áll, nem szánra, hanem talpgerendára épül, a hosszoldal közepén lévő ajtaja szintén a pitvarra néz. Míg a mai hambárok magas téglapilléreken nyugodnak, eredetileg ezek is alacsonyan, földközelben álltak. A talpgerendára fél ölenként keresztgerendákat helyeztek, ezen feküdt a padlózat. Tuskóról vagy lépcsőről lehetett fellépni az ajtó mögötti közép részben, a *hambárpitvar*ba. Jobbra és balra kiemelhető, nútolt zsilipdeszkákkal két vagy négy rekesz választható a gabonaféleségek elkülönítésére. A zsilipdeszkák a zsiliposzlop nútolt vájatába illeszthetők.

A hambárok Makón általában paticsfalúak voltak: „sövényből font hambár" (1781), „egy hambár tapasztott sövénybül fonva" (Nagylak 1781), „egy kas hambár" (1781).[13]

A 18. század második felében megjelentek a költségesebb és rangosabb deszka hambárok is: „egy hambár deszkás" (1781), „egy nagy deszkás hambár tölgyfa oszlopokra" (Nagylak 1781), „egy hambár egészen tölgyfából" (Nagylak 1781), „egy deszkás hambár" (Nagylak 1781).

A hambárokat zsindellyel vagy gyékénnyel fedték: „egy deszkás hambár gyékényfödelével" (Nagylak 1781), „egy hambár deszka födéssel" (Nagylak 1781).

A módosabb helyeken már a 18. században megjelent a téglalábazat is: „egy nagy deszkás hambár kőlábakra" (Nagylak 1781).

A hambárok befogadóképessége a kasnak hat-nyolc-tízszerese: „kétszáz köblös hambár" (1781), „capa pedig háromszáz 300 p. (= pozsonyi) Mérőre" (Nagylak

[11] MVL Tanácsülési jegyzőkönyv 1788 március 3

[12] Bátky 1941. 60.

[13] A kas kifejezés jelzőszerkezetben a gabonatároló feladatára vonatkozik: A kas-hambár sövényből font hambárt jelent

1781), „egy nagy deszkás hambár, amelybe 600 p. Mérő belé megyen, amelyben circiter 400 P. Mérő búza lehet" (Nagylak 1781), „valami 160 P. Mérőre való" (Nagylak 1781), „capa 400 P. Mérőre, melyben most vagyon 360 P. Mérő árpa" (Nagylak 1781). Az egyik becsüjegyzőkönyv a hambár pontos méretét is tartalmazza: „1. tapasztott vessző hambár, széle egy öl és egy suk, a hossza 3 öl és 1 suk, kemény fára", „1 kisebb tapasztott vessző hambár fenyőfára, hossza 2 öl 1 suk, a széle 1 öl 1 suk."[14]

A hambár értéke többszöröse a kasénak. Az 1781. évi tűzvész során 6—12 forintra becsülik, de előfordul, hogy egy deszka és egy sövény hambárt együttesen 3 forintra értékelnek. Egy hambárra való oszlopok és gerendák értéke 6 forint. 1806-ban már a hambár becsült ára 20, licitált ára 27 forint.

Az említett tűzvész idején a kárvallottak között csak telkes gazdának volt hambárja, a mindössze 2/8 telekkel rendelkező Jámbor Gergelynek deszka és sövény hambárja is volt.

Az állattartás épületei

Makót — az újjátelepülés évében megkötött karlócai béke értelmében — a török birodalomtól csak a Maros választja el. A veszélyes közelség és az 1686. évi pusztítás emléke a helység gazdaságát változatlanul a „futamosság" irányában alakította ki, így az állattartás szerepe a 18. század elején hangsúlyozott maradt.

1717-ben 84 gazdaságra 218 ökör, 250 tehén, 129 ló, 568 birka, 112 kapás szőlő, 81 köblös szántóföld és 79 telek kaszáló jut.[15] A továbbiakban a nagy lábas-jószág-állomány az alábbiak szerint alakul:[16]

2. táblázat

A számosállat-állomány alakulása (db)

	1734	1756	1791	1801
Igásmarha	349	1034	1748	2958
Tehén	604	1716	1182	1763
Ló	484	1231	1706	2429

Míg 1717-ben 7 nagy lábasjószág jut egy gazdaságra, addig 1791-ben már csak 2,4. Így sem elegendő a legelő, puszta-bérletekre kötnek megállapodást, majd korlátozzák a kihajtandó állatok számát.

A várostól távoleső Pusztán rideg állattartás folyt. A Puszta tagolásában a városi település képe tükröződik. Városrészenként, utcánként alakulnak ki az állatjárások. Mindegyik járás külön kúttal rendelkezik. Így a legelőhasználatban a kutaknak meghatározó szerepük lett. Külön kútja volt Buják, a Temető, a Hold és a Nagy utcáknak.[17] Az eladásra kerülő marhákat a Rác úton terelték a nyugati piacokra.

[14] MVL Tanácsülési jegyzőkönyv 1813. 25.
[15] Borovszky 1896 I. 321.
[16] Bohdaneczky Edvin 1940 46—47
[17] Vertics József Mappa Exhibens Terrenatam Oppidi Mako 1778. József Attila Múzeum történeti gyűjteménye

A város alatti belső legelőt állatfajonként osztották fel. Volt ménes-, szarvasmarha-, csürhe- és birkajárás.

A naponta hazajáró igás jószágot és a tejelőket istállóban tartják. Az 1781. évi tűzvész idején a módos városrészben a telkes gazdák 87,9, a házas zsellérek 52,9%-a rendelkezik istállóval. Öt évvel későbbi kimutatás szerint 1266 házhoz mindössze 330 istálló tartozik, vagyis a háztartások kétharmadánál nincs istálló.[18] Hódmezővásárhelyhez hasonlóan Makón is lehetnek oszlopokon álló gaztetejű nyitott oldalú aklok, amelyeket az idézett összeírásba nem vettek fel.[19]

A 18. század második felében az inventáriumok a nagyobb jószágtartó gazdaságokban két istállót is feltüntetnek. Az 1781. évi tűzvész idején a kárvallott telkes jobbágyok 27,2, a házas zsellérek 5,8%-a rendelkezik két istállóval. Ez azt jelenti, hogy a 18. század második felében a tehén és lóistálló kezd elkülönülni.

Veron György hagyatéki leltára (1806) az istállóban lévő tárgyak felsorolását is tartalmazza: 4 viseltes kocsikerék, 1 jó favilla, 1 lapát, 1 loggó hámfával, 1 dézsa, 1 talicska, 1 szűrűre való lágy söprű, 2 malac, 1 rossz lóvakaró, 1 rossz lőcs, 1 rossz vonószék, 1 tányéros, 1 cseréplábas, 1 kis lábas, 4 kis bögre, 2 db deszka, kovászka.

A különböző összeírások tanúsága szerint nincs jelentősebb sertésállomány Makón, hiszen 1791-ben 337, 1801-ben 1038 darabot vettek számba. Az inventáriumokból viszont kiderül, hogy a házak zömében disznóól is áll. Az 1781. évi tűzvészkor a háztartások 81%-a van ellátva disznóóllal. Ennek társadalmi rétegek szerinti százalékos megoszlása:

Telkes gazda	88
Házas zsellér	83
Házatlan zsellér	25

Az említett összeírások valószínűleg dekonjunkturális időszakok sertés állományát rögzítik, az ólak számából arra lehet következtetni, hogy a disznótartás ennél nagyobb mértékű lehetett.

Az egyes háztartásokban gyakori a kettős ól: „vagyon kettős s. v. sertésólam" (s. v. = salva venia = bocsánat a szóért), sőt előfordul a három disznóól is. A két disznóól anyakoca, a három ól pedig magkan tartását is lehetővé teszi. A „kettős ól" kifejezés egy tető alatti iker ólat jelent.

3. táblázat

A disznóólak száma 1781-ben (százalékban)

	Telkes jobbágy	Házas zsellér	Házatlan zsellér
Nincs ól	12	17	75
1 ól	27	53	25
2 ól	55	24	—
3 ól	6	6	—
	100	100	100

[18] MVL Tanácsülési jegyzőkönyv 1786. 26.
[19] Tárkány Szűcs 1961. 241.

A disznóólak puha vagy keményfából készültek; „egy fenyőfa kettősól", „egy keményfa sertésól". A készítés technikájára való utalások: „fenyőfából faragott s. v. sertésól" (1781), „egy fából rovott sertésól" (1807). Az utolsó rovásos disznóólakat még a Szikszai utca 24-ben és a Kálvin utca 15-ben tanulmányozhattuk. A deszkák boronás összecsapolását hívták rovásnak. A szükséges faanyagot a Maros-parti fapiacokon szerezték be.

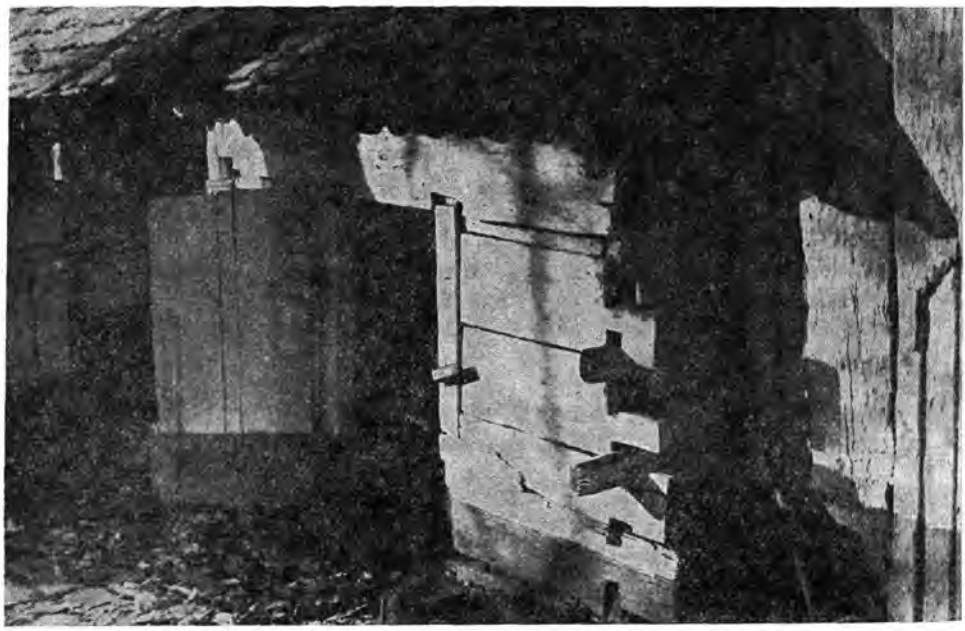

Rovásos tyúkól. Makó, 1975.

1806-ban a sertésól becsértéke 7,10, a licitált ára 13,23 forint.

A disznóólakat ekkor még nem a hambárok, kasok vagy górék alatt alakították ki, ezek önálló építmények.

A baromfitartás a 18. században igen általános lehetett. Az 1781. évi tűzvész során megsemmisült egyik háztartásban 16 lúd, 11 gazdaságban 175 kacsa, 26 háznál 683 tyúk. Mind a telkes jobbágyoknál, mind a házas zselléreknél egy háztartásra 26 tyúk esett. A kárvallott gazdaságok 92%-ában keletkezett baromfikár, a tyúkollal való ellátottság 78%-os. A háztartások 14%-ánál az aprójószágot nem ólban tartották. A házatlan zselléreknek legfeljebb egy tyúkóljuk volt, a telkes jobbágyok 24%-ánál pedig kettős tyúkól.

A tyúkól sövényből, nádból készült vagy deszkából rótták össze. A tyúkól anyagára és technikájára való utalás 1781-ből: „tutajra tapasztott kettős tyúkól".

A nagyobb libatartó gazdaságokban volt külön lúdól is. A juhokat juhszínben vagy esztrengában tartották. Esztrengát az 1781. évi tűzvész idején a kárvallott gazdaságok 12%-ánál tüntettek fel. Egy alkalommal történik említés tehénakolról.

Egyéb építmények

A szín gyakran szerepel az inventáriumokban, de legtöbbször jelző nélkül. Olykor konkrét a megjelölés: szalmásszín, tűzrevalónak való szín, szekérszín, kocsiszín.

1781-ben előfordul a sütőház, 1829-ben a kazánnal felszerelt pálinkafőzőház.

Nem találkoztunk viszont a feltárt hagyatéki leltárakban dohánypajtával, galambdúccal, méhessel, árnyékszékkel, ami viszont nem jelenti feltétlenül ezek tényleges hiányát.

A melléképületek mellett a ház fontos tartozéka a kút. A makói ásott kutak vize nem jó italú. Fényes Elek meg is állapította: „a kutak szinte bő vizűek, de itala rendszerint rosszak".[20] Emberi fogyasztásra ugyan legtöbben a Marosról hordták az ivóvizet, de a jószágnak már megtette a kútvíz is.

A város történetében a 18. század utolsó évtizedeiben ásnak legtöbb kutat. Az urbárium végrehajtásával létrejön a szilárd telekrendszer, megszületnek a tanyák. A korabeli térképek tanúsága szerint a több száz tanyát gémeskúttal is ellátják. Az uradalmi prefektus pedig 1791-ben tűzrendészeti megokolásából kötelezően előírja minden egyes udvar ásott kúttal vagy víztárolóval történő ellátását. A város növekedésével egyre több ház esik távol a Marostól, ahonnan fárasztó lett volna a vízhordás.

A 18. században a parasztkutak rovásos fakutak, a gulyakutak viszont téglából készültek. A bővizű gulyakutakhoz mende-mondák is tapadnak. A hagyomány szerint a Pusztán lévő Bujáki kútba rejtették el a törökök elől a mezőkopáncsi templom harangját. Ezt hat ökörrel többször ki akarták húzni, de mindig visszaesett. Ez a monda még 1938-ban olyan erősen élt, hogy a városi főmérnök felbontatta a lezárt kutat, melyben persze semmiféle szilárd tárgyat nem találtak, de a hiedelmet ő sem merte kétségbevonni, ugyanis azt írta: „7,5 méter mélységben híg iszap volt, amely elnyelhette a harangot".[21]

A rovásos kutak fából készültek: „vagyon kút rovásos fenyőfa". A mai kútásók még bontottak el ilyen típusú kutat, így lehet következtetni az építés módjára. Nem ismerték a csigával vagy hengerrel felszerelt állványt, sem a szivattyút. A kutat nagy gödörre kezdték ásni. A gödör felső átmérőjét a kút mélysége határozta meg. A lefelé szűkülő gödör oldalában padkákat képeztek ki. A földet padkáról-padkára hányták. A vödörrel merigetett vizet kézből-kézbe, láncban adogatták fel. A rovásnak szánt fenyő vagy tölgyfát előre kivágták, az elegendő mélység elérésekor, csak egymásba kellett csúsztatni. A rováskutak szegletesek voltak.

A 19. század elején kezdtek megjelenni a kűkutak, amelyek az időnként javításra szoruló rováskutakat teljesen kiszorították.

A vízkiemelés módját tekintve Makón a gémeskutak terjedtek el. Az egyik inventárium felsorolja a gémeskút részeit is: „egy kútágas, gém, ostorfa, vödör, vályúval". 1808-ban „egy rovásos kút ágassal, gémmel, vasvederrel 25" forintot ért.

Telekrendezés

Makón nem jött létre kettős beltelekrendszer, így a gazdasági melléképületek a 18. században is a ház telkén álltak. Eredetileg ugyan minden lakóházhoz tartozott — szőlő és kenderföld mellett — veteményes kert is. A török közelsége miatt gabonát és állatot egyaránt biztonságosabb a ház körül tartani, a külső kertben zöldség és veteményt termesztés folyt. A kettős beltelek kialakításának elvi akadálya tehát nem volt,

[20] Fényes 1839 IV. 142
[21] Szabó 1936. 16.

de a sajátos történelmi helyzet miatt mégsem valósult meg. Ez adta viszont az első indítékot a belterjes kertkultúra kifejlődéséhez.

Az inventáriumok a telekrendről igen kevés adatot tartalmaznak, mégis lehet következtetni az egyes melléképületek konkrét megfogalmazást is nyer: „egy végtibe két szoba, két konyha, egy kamra; egy istálló, egy szín, egy sertésól", „egy ház, amelybe vagyon egy szoba, egy kamra, a végibe istálló". Az istállót gyakran összeépítik a lakóházzal, de előfordul külön is: „kettős ház, egy kamra, s más szakaszban egy kamra, egy szín, lóistálló".

A ház elé, azzal párhuzamosan állítják fel a kast, a hambárt, az utcafront felé a pálinkafőző házat, hátra a disznóólat: „ismét más szakaszban egy pálinkafőző ház, egy disznóól".

A disznóól a telek beépítési vonalára, a lakóépület mögé épült vagy az első szomszéd felőli szakaszra, a kas és a hambár után. Diós Sándor 1787-ben egy általánosan elterjedt gyakorlatra hivatkozik, amikor szomszédja nem akarja elszenvedni a közeli disznóólat. „... azt bátorkodom jelenteni, hogy ezen épületen eő neki tsak legkisebb kárára sem lehetett, mellyért a maga helyén meg ne maradhasson, mivel a magáé sokkal közelebb vagyon Szemes Istvánéhoz, hasonlóképpen Szűcs Ferencé és B. Szűcs Jánosé a szomszédgyaihoz annyira vagyon, hogy a kamrájoknak contignitásában lévén a jó szomszédságnak minden sérelme nélkül való békességes megtartásáért egyik a másiknak megszenvedi: és ha tovább tekéntjük, hogy ezután az ilyen épület a szomszédoktól meg ne szenvedtessenek, nem az enyém fog első lenni, sőt 400 ollyas formán, és oly közel való épületek is a városban találtatnak, mellyek éránt senki mindeddig nem panaszkodott és békességesen egyik szomszéd a másiknak minden injuriaja nélkül szenvedi, mind azok illyen formán voltak, ost szenvednének, mellyből következhetne az, hogy amely birtokos maga fundusán valamelly épületet kiván tenni, először is a szomszédgyától kérjen engedelmet."[22]

* * *

A 18. századi Makón már a maga differenciáltságában kialakultak a gazdasági melléképületek. Ezeken a kapitalista fejlődés mit sem tud változtatni. Inkább csak az építési anyagok és technikák finomulnak, a vertfal és a vályog kiszorítja a patics vagy tutajfalat, a cserép a nádtetőt. Funkcionális változás viszont alig történik. A 18. században végleges és kész forma az istálló, a kocsiszín, a hambár. A hambáron már a napóleoni háborúk gabonakonjuktúrája sem változtat semmit, csak általánosabb lesz. A 19. században fellendülő kukoricatermesztés viszont kinőtte, feleslegessé tette a kukoricás kast, helyet adva a górénak és a kotárkának. A belső legelő felosztása után (1861) a hagymatermesztés a kertekből kikerül a szántóföldre, így a termelt mennyiség többszörösére nő. Ennek következtében egyes házakban hagymásszíneket építenek, de általában elég a nyitott eresz gangdeszkával való zártabbá tétele. A dughagymát változatlanul a padláson tárolják.

A 18. században a termelés meghatározó szerepe következtében nem a lakóépületnek, hanem a gazdasági melléképületnek jut fontos szerepe. Különösen így van ez a szállásokon. Kiss György 1806. évi hagyatéki leltárában a szálláson lévő

Ház, pitvar, kamra	18
Hazul felől való istálló	45
Külső istálló	50 forint

értékű. Erdei Ferenc is megjegyzi: „A paraszthász termelést szolgáló elemei Makón régebbi, gazdaságosabb, és fejlettebb építőkultúrát képviselnek, mint a lakórészek."[23]

[22] MVL Tanácsülési jegyzőkönyv 1787. 80.
[23] Erdei 1937. 205.

IRODALOM

Barabás Jenő
1974 Népi építkezés Hódmezővásárhelyen a XVIII. században. Ethnographia. 466—484.
Bátky Zsigmond
1941 Táplálkozás = A Magyarság Néprajza I. 60, 64—65.
Bohdaneczky Edvin
1940 Csanád vármegye nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században. Makó. Csanádvármegyei Könyvtár 36.
Borovszky Samu
1896 Csanád vármegye története 1715-ig I.
Erdei Ferenc
1937 A makói városi és tanyai paraszthház. Tér és Forma. 174—177., 204—206.
Fényes Elek
1839 Magyarországnak... állapotja statisztikai és geographiai tekintetben IV. 147—149.
Füzes Endre
1964 A magyarországi szántalpas hambár. Ethnographia 1—31.
Füzes Endre
1984 A gabonatárolás a magyar parasztgazdaságokban. Bp.
Szabó Imre
1936 A Makó — mezőkopáncsi templomrom. Makó. Csanádvármegyei Könyvtár: 31.
Szenti Tibor
1978 Kerekólak Csongrád megyében és a vásárhelyi pusztán MFMÉ 1976/77—1. 283—314.
Tárkány Szűcs Ernő
1961 Vásárhelyi testamentumok. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Tóth Ferenc
1980 A makói ház. Makó.
Tóth Ferenc
1983 A makói parasztgazdaságok ellátottsága 1781-ben. A Makói Múzeum Füzetei: 33.
Vajkai Aurél
1948 A magyar népi építkezés és lakás kutatása.

NEBENGEBÄUDE AM ENDE DES 18. JH-S IN MAKÓ

Ferenc Tóth

In Makó des 18. Jh-s standen schon funktionell differenzierte wirschaftliche Nebengebäude. In der Periode der kapitalistischen Entwicklung verfeinerten sich nur noch die angewandten Bautechniken und Baumaterialien, aber es zog sich kaum mehr eine funktionelle Veränderung voll. Der Stall, der Wagenschuppe und die Getreideschüttelböden sind schon zu dieser Zeit vollständige Formen. Die Getreideschüttelböden verändern sich während der Getreidekonjunktur der napoleonischen Kriege nicht, allerdings finden sie aber eine allgemeinere Anwendung. Die Maiskornproduktion, die im 19. Jh einen Aufschwung bekam, machte demgegenüber die bis dahin benutzten geflochtenen Körber überflüssig, anstatt ihrer erschienen die Kornbehälter von größerem Fassungsvermögen. Im Laufe des 18. Jh-s kamen im Leben der Makóer nicht die Wohngebäude, sondern die wirtschaftlichen Nebengebäude zu größerer Wichtigkeit.

TANYAI ISTÁLLÓK HÓDMEZŐVÁSÁRHELYEN

SZENTI TIBOR
(Hódmezővásárhely)

Az istállók kialakulása és fejlődése

A vásárhelyi szállásépítkezés egyik legfontosabb és legváltozóbb képét az istállók mutatják. Miután a török hódoltság alóli felszabadító háborúk idején a mezőváros teljes levéltára elpusztult, írásos dokumentációnk nincs arról, hogy a hódoltság előtt és alatt milyenek lehettek a vásárhelyi határ építményei.

Az újratelepülés során „a határban a gazdasági élet első telepei az istállók (aklok) és az ehhez hasonló jószágbefogadó, vagy takarmánytároló berendezések voltak, amelyeket Vásárhelyen összefoglalóan 'istálló'-nak neveztek" — írta Tárkány Szűcs Ernő.[1]

Máshol arról tájékoztat, hogy a 18. század elején az istállók fából készültek, fölszedhetők voltak, amelyekkel a pásztorok tovább vándoroltak, és ezen építmények alatt fedetlen aklot kell érteni: „említenek egyszer oldal nélküli istállót. Ez, továbbá az 'istálló oszlopokra' kifejezések arra utalnak, hogy lehetett egy olyan épület is, ahol nem a fal és az ágasok tartották a tetőszerkezetet, hanem a sarkokon levő oszlopok és az ágasok."[2]

A feudális-kori becsüjegyzőkönyvekben az istálló — mint az állatszálláshelyek gyűjtőfogalma — alatt ilyen meghatározások is szerepelnek: „Ló Akol", Tehén szín", „Marha akol", Borjú Szín", „Borjú óll", „Jászlas ól"; a 19. század elején: „Hídlásos ól". Ezek a meghatározások is jelzik, hogy az istálló fogalma nem csupán terminológiai kérdés, hanem az állatszálláshelyek az építés módja, felhasználása szerint változtak, és fejlődésen mentek keresztül.

A Puszta elkülönözéséig, 1743-ig a határban a jószágokkal szabadon vándoroltak. Az állatszálláshelyeket fölszedték, majd a friss legelő közelében újra fölállították. Állandó épületeket levéltári forrásaink nem igazoltak. Ezeket a szállítható építményeket a mai fogalom szerint valóban nem nevezhetjük istállóknak. Inkább az akol, karám szavakkal lehet őket jelölni.

A Puszta elkülönözése után az ún. tuguriális területen megindult az állandó épületek építése. Az állatszálláshelyek egészen az 1770-es évekig még nagyon változatos képet mutatnak. Az istálló, ól akol és szín szavakat továbbra is használják, de az állatfajok megnevezésével olyan párosításban (pl. lóakol, tehénszín), amelyek manapság Vásárhelyen már teljesen ismeretlenek. Hogy ez a sok fajta megjelölés elsősorban nem terminológiai kérdés volt, azt a külön alfejezetben tárgyalt, rendkívül

[1] Tárkány Sz. E. 1961. 214.

[2] Tárkány Sz. E. 1961. 214. 72 jegyzet. (Az idézet olyan falat jelenthet, amelyben a földbe ásott oszlopok egyben a fal vázát is alkották, és pl. a Tisza áradása idején megtartották az épületet, mint a tápai oszlopos vagy csömpölyeges ház).

változatos építőanyag-felhasználás és építési mód, állatfajtán belül a többféle megmegjelölés is bizonyítja.

Érintenünk kell még a „tüzelős istálló" kérdését. Az eddigi levéltári kutatások területünkön sem ezek megléte, sem korban elhelyezése szempontjából nem hoztak eredményt. Idős adatközlőink beszéltek arról, hogy „apáik hajdan együtt éltek a jószágokkal és télen a tüzelős istállókban — gyakran 'tüzelős ólakban' — a tűz körül melegedtek."[3] A szomszédos kiskun területről, a béresekről szólva, Tálasi István ezt írta: „a szálláskertes településeken és tanyán a tüzelős istálló volt lakhelyük [...]"[4]

A szakirodalom tisztázta, hogy ezekben a tüzelős istállókban és ólakban az állatszálláshely meghatározott, sokszor elkülönített szögletében állandó, tapasztott tűzhelyet alakítottak ki, ahol nem csupán melegedtek, de főztek is. Ez a folyamatos használat, az istállóban való tanyázás egyik bizonyítéka. Az is ismert, hogy ez az életmód a feudális korban, elsősorban a 18. század első felében, a szállások kialakulása során volt jellemző. Kivételt talán a nagykunsági puszták későbbi félrideg állattartása jelentett.

A vásárhelyi tüzelős istállók egykori meglétére utal Nagy Gyula megállapítása is: „annak ellenére, hogy a lovak a meleget szerették, régen a lóistállót sem padlásolták le, ezért télen hideg volt. Mondják, hogy a nagy hidegben a béresek tüzeltek benne, noha a tüzelést tiltották. A *placcon* tüzeltek, mert tűzhely nem volt az istállóban."[5]

A vásárhelyi Pusztát 1852-ben osztották ki, a tanyásodása ezután kezdődött. Ennek ellenére, a hagyományokban még élhetett a tüzelés, amely már csak a melegedést szolgálta, mivel az istállóban tűzhelyet nem építettek. Nem tudjuk bizonyosan, hogy ugyanott tanyaházak állottak-e, de valószínű, mert a kapitalizmus korában a tanyásodás rendszerint tanyaház építésével kezdődött, amelyben az emberi szállásnak és a főzésnek meghatározott helye volt.

A 18. század elején a városban már építettek állandó istállóépületeket, amelyeknek födele és padlásolása volt. Ezeket „német Istállónak" nevezték, mivel elsősorban a kvártélyos császári katonák lovainak elszállásolására használták. Levéltári kutatásunk eddigi eredménye szerint, Vásárhelyről a német istálló legkorábbi említésével 1735-ben találkozunk: „látta a fatens világossan fényes nappal (: a komorajok mellett lévén egy rossz német Istálló:) hogy Kovács Gergely parasználkodot Angyával[...]"[6] Ezek a téliesített, maradandó falú istállók a szállásokon is megjelentek, egyelőre azonban kisebb számban; és párhuzamosan léteztek a változatos, padlás nélküli, gyorsan romló falú istállókkal.

Az istállóépületek végleges kialakítása hivatalos rendelkezések alapján, a 18. század utolsó harmadában vette kezdetét. Ennek alapja az volt, hogy az 1753-as Pető—Törö—Bújdosó-féle utókuruc zendülés vérbefojtása után Mária Terézia megtorlásul elrendelte, hogy a városban a „rebellis parasztnép" fékentartására jelentős számú császári zsoldos katonát kell állomásoztatni. A katonák lovát megfelelő körülmények között kellett tartani. A rosszul épített, padlástalan, hideg istállók

[3] Szenti T. 1979. I. 96. (Itt jegyezzük meg, hogy Kiss Lajos az 1960-as évek elején, amikor Vásárhelyen járt, és Ortutay Gyula ösztönzésére a helyi gazdatársadalom életének gyűjtését végezte, dr. Galyasi Miklós ny. múzeumigazgató társaságában szintén beszélt a régi tüzelős istállókról. Gyűjtő- és földolgozó munkáját e tárgyban sainos nem tudta befejezni, és szóbeli adatának származásával adós maradt.)

[4] Tálasi I. 1977. 188.

[5] Nagy Gy. 1968. 17.

[6] Csongrád megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltára. IV. A. 53. Prothocollum Criminale Causarum Processuum. (Anno 1723 Di 10. Mensis Maij—1736. Die 1ma Mensis Martii.) a. 1. kötet. 387—395. (1735-ből.)

nyújtotta állattartási módot a födött épületekhez szokott katonalovak télen rosszul tűrték. Tárkány Szűcs Ernő áttanulmányozta a 18. századi hirdetőkönyvet és ebben az 1777. ápr. 20-i publikációk között idevonatkozót talált: „minden földdel bíró gazda 'Német Ló istállót tsináljon' [...]"

„A szolgabíró elrendelte — magyarázta a hirdetést —, hogy minden földdel bíró jobbágy a kvártélyos ló számára vályogból oly istállót készítsen, amelybe két ló belefér, a nagygazdák pedig négy lónak valót. Az istállónak legyen nádból való padlása, amelyet felülről megtapasztanak; a hídlás hosszára legyen benne, ne pedig keresztbe; válú és saraglya is legyen benne. A fala 8 sukk, az ajtaja pedig 7 sukk nagyságú legyen. A nádfalat nem engedik meg; elhányják [...]"[7]

1781-ben már az istállók karbantartását is szorgalmazták: „az istállót évente tapasztani, fedni kellett; felszerelése a következőkből álljon: seprű, veder, lapát, villa. Ha a katona a felszerelési tárgyakat elveszíti, elpusztítja, köteles azok árát megfizetni."[8]

Ezek az intézkedések a belterületen lévő állatszálláshelyekre vonatkoztak. Azonban a becsüjegyzőkönyvek tanúsága szerint, a városon terjedő építkezési módok néhány év késéssel a szállásokon is megjelentek.

A „német istálló" fogalmánál ismét meg kell állnunk. Egyértelmű, hogy ezen az istállók belterjes tartásra alkalmasságát értették. (A vásárhelyi gazdák inkább a „meleg istállózás", „meleg tartás" kifejezéseket használták.) Az azonban nem bizonyítható, hogy ez az épülettípus csak osztrák közvetítéssel terjedt volna nálunk, hiszen egyes paraszt adatközlőink a szájhagyomány szerint úgy tudják, hogy már a hódoltság alatt a törökök is használták. Az bizonyos, hogy az istállók „téliesítését" császári parancsra szorgalmazták.

A német istálló építésének alapföltételei ezek voltak: 1. az állatszálláshely nem lehetett tető nélkül. 2. Az istállót lepadlásolták. 3. Hídlást kellett készíteni, hogy a zárt helyiségben az erős ammóniaszagot és az alom átnedvesedését csökkentsék. 4. A hídlást az istálló hosszában volt kötelező kialakítani. 5. Válút (jászlat),[9] „saraglyát" (szénázó rácsot), illetve szénatárolót kellett benne elhelyezni. 6. Maradandó és tűzbiztos falból volt szabad építkezni. 7. Az ajtók és ablakok méreteit szintén szabályozták. 8. A szalmacsomóval télen bedugott szellőzőlyukak helyébe az egysoros üvegezésű, nagyobb ablakokat szorgalmazták. Még a tömör deszkaajtókba is üvegezés került. Erről tudósít a hirdetőkönyv 1777. évi október 21-i hirdetése: „Comisarius Úr Publicaltattya: A kiknél Quartelyos van az Istállok ajtajában a mint illik az ablakaikon rendes Üveg ablakokat csináljanak az jövő héten."[10] (Az ajtó üvegezése a mai napig sem terjedt el.) 9. Az ajtók zárhatók voltak.

A 19. század második felében már csak belterjes tartásra alkalmas lóistállót építettek. Ezek falát földből, elsősorban vályogból, illetve vertfalból készítették. A padlás nélküli jókora ököristállók közül, főleg a nagygazda-tanyákon, még a két világháború között is nem egy állt. Ezeket az 1950-es, 1960-as évek elején a bennük lévő nagy mennyiségű faanyag miatt lebontották és belőlük a megalakult tsz majorok fejlesztésére építkeztek.

Az első világháború után épített istállók, állatfajokra való tekintet nélkül, már téliesített épületek voltak. A közép- és nagygazdák tanyáin külön ló- és tehénistállók készültek, míg a kisbirtokosok a nagyállatok számára közös istállóval rendelkeztek. Ezekben a hídlás és a szénázó rács elhelyezése mutatta, hogy melyik részükben álltak a lovak.

[7] Tárkány Sz. E. 1961. 59—60.
[8] Tárkány Sz. E. 1961. 59.
[9] Paládi-K. A. 1980. 178—181.
[10] Szenti T. 1979 II. 82.

Az istállóépítést ösztönző és gátló társadalmi, illetve természeti tényezők

Az istállók építése koronként, a telek betelepítése, a fölhasznált építőanyagok, az építkezési módok és a hasznosításuk tekintetében egyaránt változott. 1700—1852 között a Pusztán csak ideiglenes állatszálláshelyek voltak. A szállásföldeken a külső legelő elkülönözése után kezdenek maradandó épületeket emelni. A szállások zömében a legfontosabb épület a tanyaház és az istálló. Ezek épültek elsőnek. A tanyaházban gyakran helyet kapott az istálló is. A 18. században becsült 121 tanyaházban 19 istállót találtak, vagyis 15,7%-ukban.[11]

Az istálló a 18. század végére a legfontosabb gazdasági épületté vált. A 18. században a 151 becsült szálláson 153 istállót találtak. Némelyik szálláson még nem állt épület. A század végén már akadt olyan tanya is, amelyben 3 istálló épült. Ugyanakkor „nem egy olyan szállást becsültek, ahol a gazda számára még nem volt külön lakóépület, tanyaház, de nagyméretű istálló vagy istállók — állatfajonként külön épület avagy istállórész építve — már létezett."[12]

Vásárhelyen a 18—19. század fordulóján a jobbágygazda vagyona elsősorban a lábasjószágokban volt. A télire „szétvert" csordák és ménesek számára a szállásokon kellett istállókat építeni. A 19. század első felében becsült 375 tanyán 566 istállót találtak, amelyek egy része jóval nagyobb méretű volt a tanyaházaknál, és ezeknél nagyobb értéket is képezett.[13] Ekkor a vásárhelyi tanyatelkeken a legnagyobb helyet az istállók foglalták el.

A napóleoni háborúk a Délkelet-Alföldön korán megváltoztatták a termelés szerkezetét. A háborús termelés során — a gyapjúkereslet mellett — a katonaság élelmezésére jelentékeny kenyérgabonát kellett termelni. A gabonakonjunktúra hatásától függetlenül, egy tragikus körülmény is siettette az állatállomány számszerű és minőségi csökkenését. 1825-től 1834-ig Lengyelország felől több hullámban marhavész söpört végig az Alföldön, amelyet jelentékeny aszályok kísértek. 1826-ban Erdélyi János a vásárhelyi Pusztán már nagyon leromlott jószágállományt talált.[14] A járvány jelentős szakasza 1831-ben következett be, amikor az ázsiai kolera-pandémia a lakosságot is megtizedelte. Ezt az állapotot jól szemléltetik a becsüjegyzőkönyvekben leírt tehenek, amelyek között nagyon sok a beteg, sánta, vak, szarvatlan, sérült, köhögős, nyálfolyásos, testi hibás állat. Ezután a szabadságharc és az önkényuralom, a Puszta, majd a Rét kiosztása, a legelő és a kaszálóterület feltörése, és a vele meginduló újabb tanyásodás végleg megtörte az állattartás elsődleges gazdasági helyzetét.

A legtöbb vásárhelyi tanya szemtermelő-állattartó gazdasággá alakult. Az istállók mellé felsorakozott a színek, hombárok, magtárak, górék, műhelyek létesítése. A 19. század végén megjelentek a szakosodott tanyák, amelyek a kereskedelem új formája, a szerződés és nagybani értékesítés következtében alakult ki. Ezekben nagy mennyiségű állatot neveltek, és egy tételben, kereskedőknek adták el. A polgáriasodó nagygazdák ún. remonda lovakat neveltek a katonaságnak (pl. a Lázár birtokon), vagy ökröt hízlaltak a mészárosoknak, a szegedi és pesti vágóhidaknak, majd a szalámi- és konzervgyárak részére. (Pl. a mártélyi Tisza-gátnál Maczelka József és fiai.)

Ezekben a tanyákban a telek nagyobb részét ismét a nagyméretű, állatfajok szerint külön épített istállók foglalták el. A 20. században már ez a szakosodott állattartás kezdett terjedni. A középbirtokos gazdák is egyre-másra külön ló- és tehénistállót építettek. Főleg tenyészállataikkal sok-sok rangos kiállítási díjat nyertek.

[11] Szenti T. 1979 II. 78.
[12] Szenti T. 1983 I. 219.
[13] Szenti T. 1983 I. 220.
[14] Szenti T. 1983 II. 285—287.

Az istállók tájolása és telepítése a tanyaportán

A szomszédos Szeged város tanyai telekelrendezésének beható vizsgálata nyomán Juhász Antal így fogalmazott: „Az istálló elhelyezésében két típusos változatot találunk: vagy a lakóházzal párhuzamosan, vele szemben épült, vagy a ház hosszanti falára merőlegesen. Előbbi elhelyezést a múlt század első felében, harmadik harmadában épült tanyákon találjuk [...] Ahol a lóistálló a házzal egyvégben épült, ott a marhaistálló került a lakóépülettel szemben [...] A mai tanyaállományon gyakoribb a másik elhelyezési változat, melynél az istálló a lakóház hátsó végétől oldalt, rá keresztben húzódik [...] Ahol ugyanis a ház kis eltéréssel a típusos észak-dél tájolású, ott a nyugat-kelet hosszanti tengelyű istálló az északi—északnyugati szelek elől elzárta a ház elejét [...]"[15]

A vásárhelyi tanyai telek elrendezésében az istállók fontos szerepet töltöttek be. Gyakran ezek voltak a legnagyobb épületek, és a középbirtokos gazda telkén is két-három istállóépület állt. Amíg a tanyaházak bejárati homlokzata igen szigorú szabály szerint, zömmel D, K vagy DK felé tekintett, addig az istállók tájolásánál valamennyi égtáj felé. Az északi tájolást viszont igyekeztek kerülni! Pontosabb eligazodást a tanyaházakhoz való viszonyításuk ad. E szerint három fő elhelyezési módot ismerünk: 1. A tanyaház folytatásaként, annak egyik végénél épült; gyakran vele egy fedél alatt. 2. Az udvart egyik oldalt, a tanyaházra derékszögben lezárta, vagy azzal „L" alakban összeépült. 3. A tanyaházzal szemközt, azzal párhuzamosan állt. A legritkább esetben, csak a tanyatelek későbbi bővítése során fordult elő, hogy istálló a tanyaház hátulsó homlokzata mögött épült; de ez a telekelrendezés nem jellemző.

Az istálló telepítését az alábbi szempontok határozták meg: 1. A tanyaház közelében, könnyen megközelíthető és szemmel tartható helyen legyen. 2. A vásárhelyi tanyák kiemelkedésekre, dombokra épültek. A tanyaház és az istállók a legmagasabb ponton kaptak helyet. Amíg a tanyaházat a domb központjába építették, addig az istállókat úgy telepítették, hogy a hátsó faluk a domb lejtős szélére kerüljön a hídlásból kivezetett trágyalé gravitációs elfolyása végett. 3. Az állatok nagy vízigénye miatt az istállók a kút közelébe kerültek. 4. A tanyabejáró az istállók közelében haladt el, vagy a bejárati homlokzat előtt, vagy valamelyik végüknél. Ez az elrendezés mind a jószág-, mind a takarmányszállítást segítette. 5. Az istállók bejáratai belső tanyaudvarba nyíltak.

Az istállófal építéséhez használt építőanyagok

Tanyai istállót egyetlen ember sohasem épített. Az istállóépítésben részt vett a család valamennyi férfitagja, a munkára foghatóság alsó korától a munkaképesség felső határáig. A család alatt az egész háznépet kell értenünk: tehát a fiakat, vőket éppúgy, mint a béreseket, kanászokat. A 19. század második felétől mind gyakoribb, hogy a lakóépület és az istálló készítésében fogadott kőműves vesz részt, aki nem csupán irányít, hanem maga is dolgozik. Akár a tanyaházat, tavasztól őszig az istállót is fölépítették. Ehhez előre kellett az építéshez szükséges költség, az építőanyagok időbeni szállítása, és a munka folyamatos szervezése, a mindig kéznél lévő építőkkel.

A falakhoz alapot rendszeresen csak a 20. század óta építenek, főleg az első világháború után, amikor a tanács minden építtetőtől kért tervrajzot, és az ezeket fölülbíráló városi főmérnök az istállókat is csak 90 cm mély téglaalapra engedte építeni. 1900 előtt az istállók még alapozás nélkül épültek.

[15] Juhász A. 1974. 284—286.

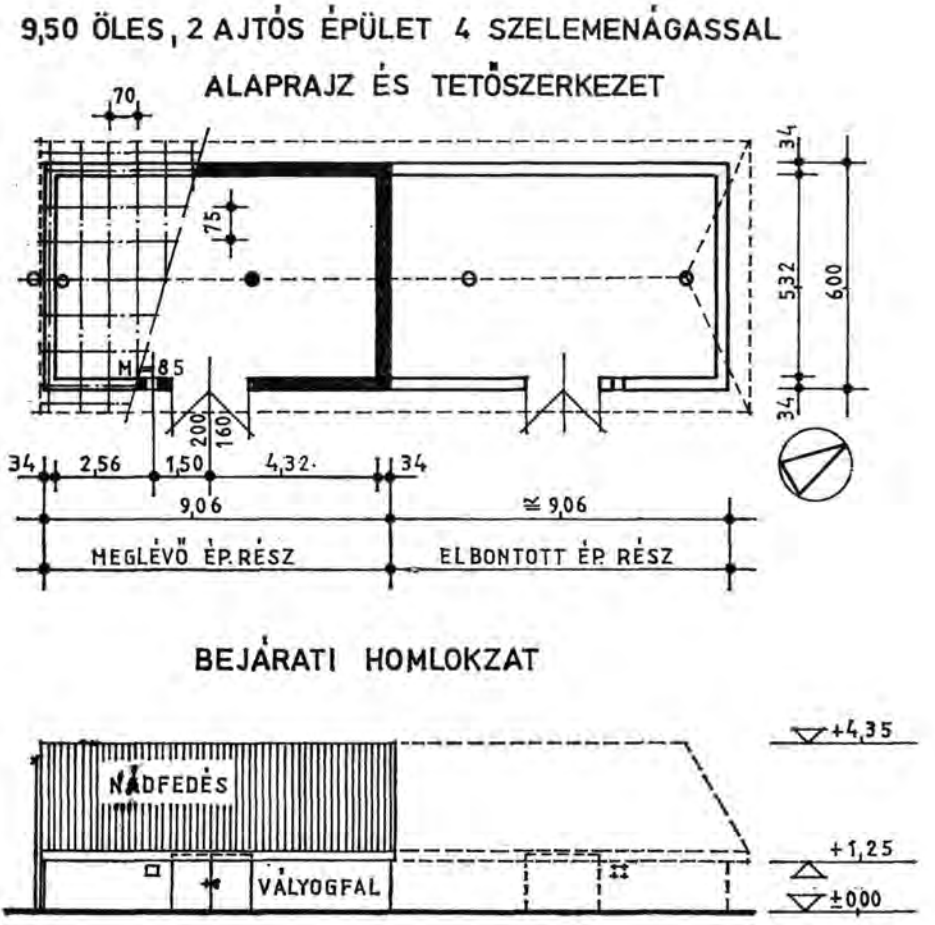

SZÉLL SÁNDOR (Mártély, Tanya 21.) KÜLSŐ SZELEMENÁGASOS ÖKÖRISTÁLLÓJA A XIX. SZÁZAD ELEJÉRŐL

I. Szelemenágasos ököristálló alap- és homlokzati rajzai

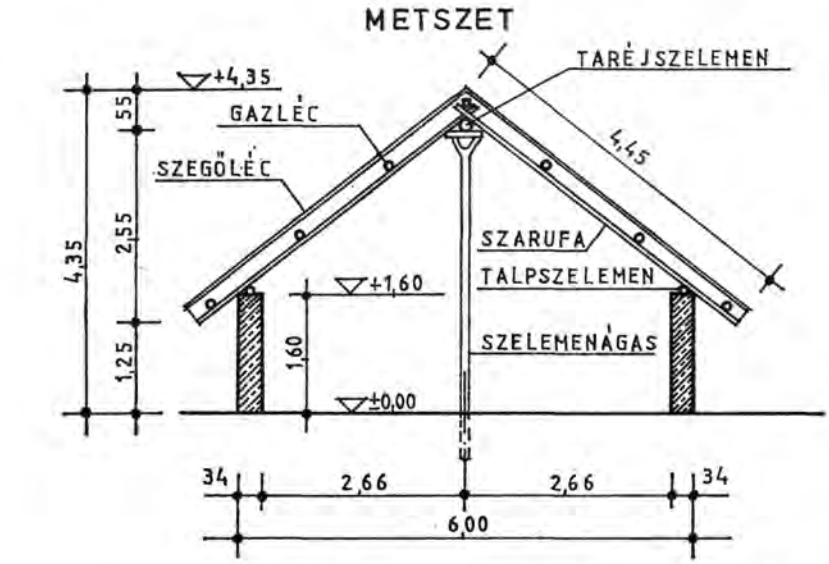

ISTÁLLÓ ÉPÜLET SZELEMENÁGASOS TETŐ-SZERKEZETE

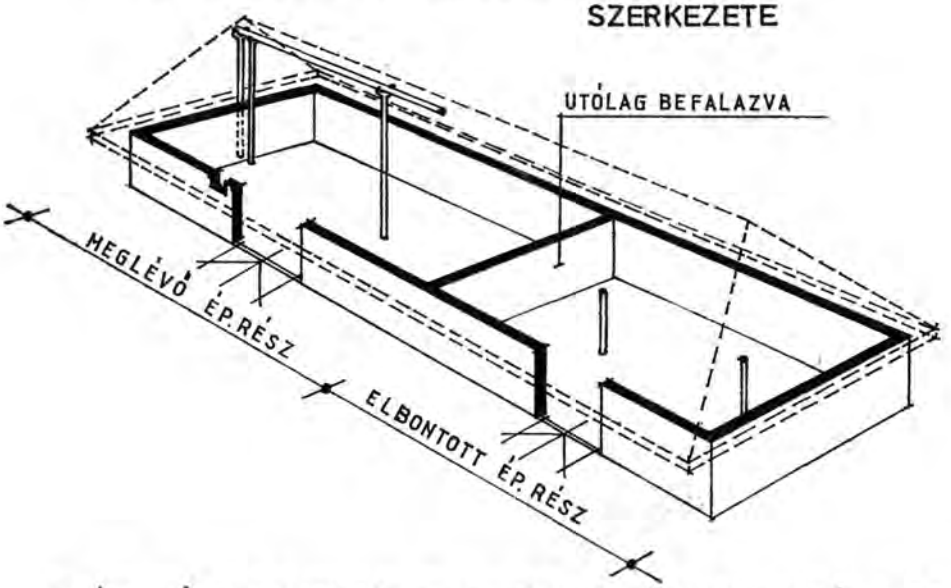

SZÉLL SÁNDOR (Mártély, Tanya 21.) KÜLSŐ SZELEMENÁGASOS ÖKÖRISTÁLLÓJA A XIX. SZÁZAD ELEJÉRŐL

II. Szelemenágasos ökörístálló axonometriás- és metszetrajza

Alaprajz

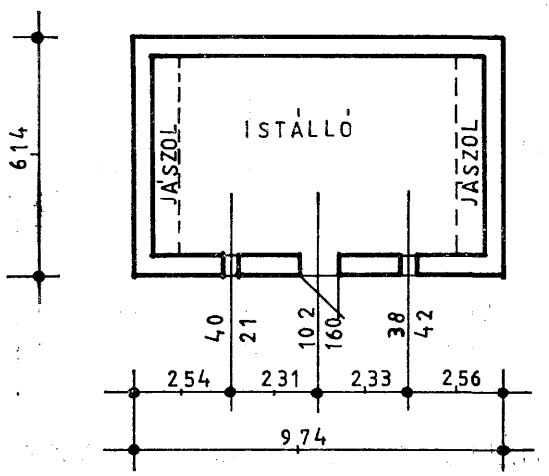

Homlokzat

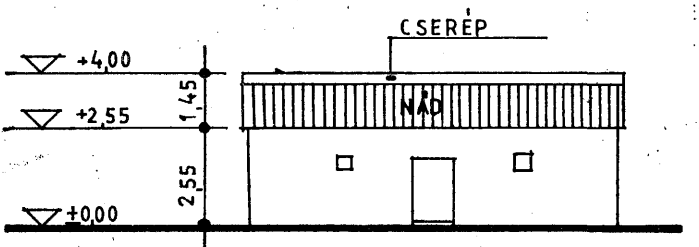

ISTÁLLÓ
JUHÁSZ JÁNOS PUSZTAI TANYÁJÁN
(Székkutas VI. 10.)

III. Kisgazdaság istállója lovak és tehenek számára

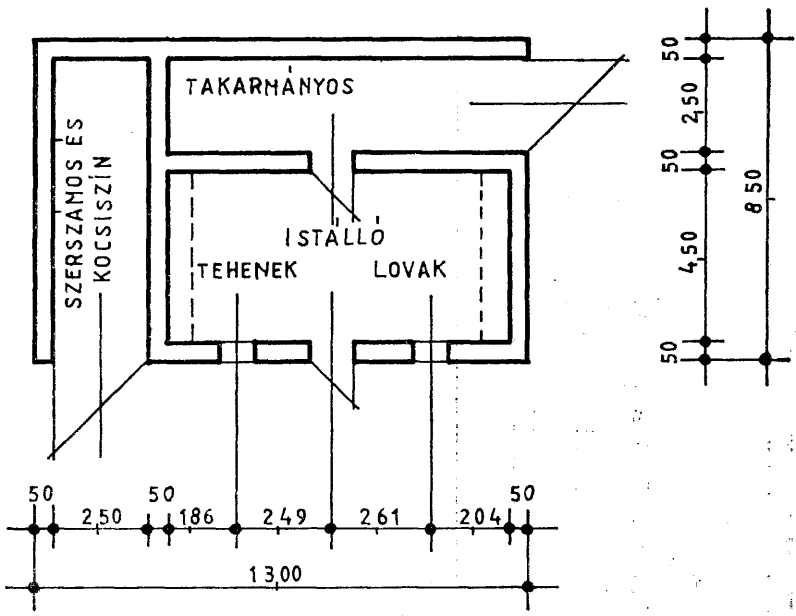

ISTÁLLÓ
MOLNÁR LAJOS BELSŐ SZŐRHÁTI TANYÁJÁN
(Tanya 1396)

IV. Tehén- es lóistálló járulékos helyiségekkel

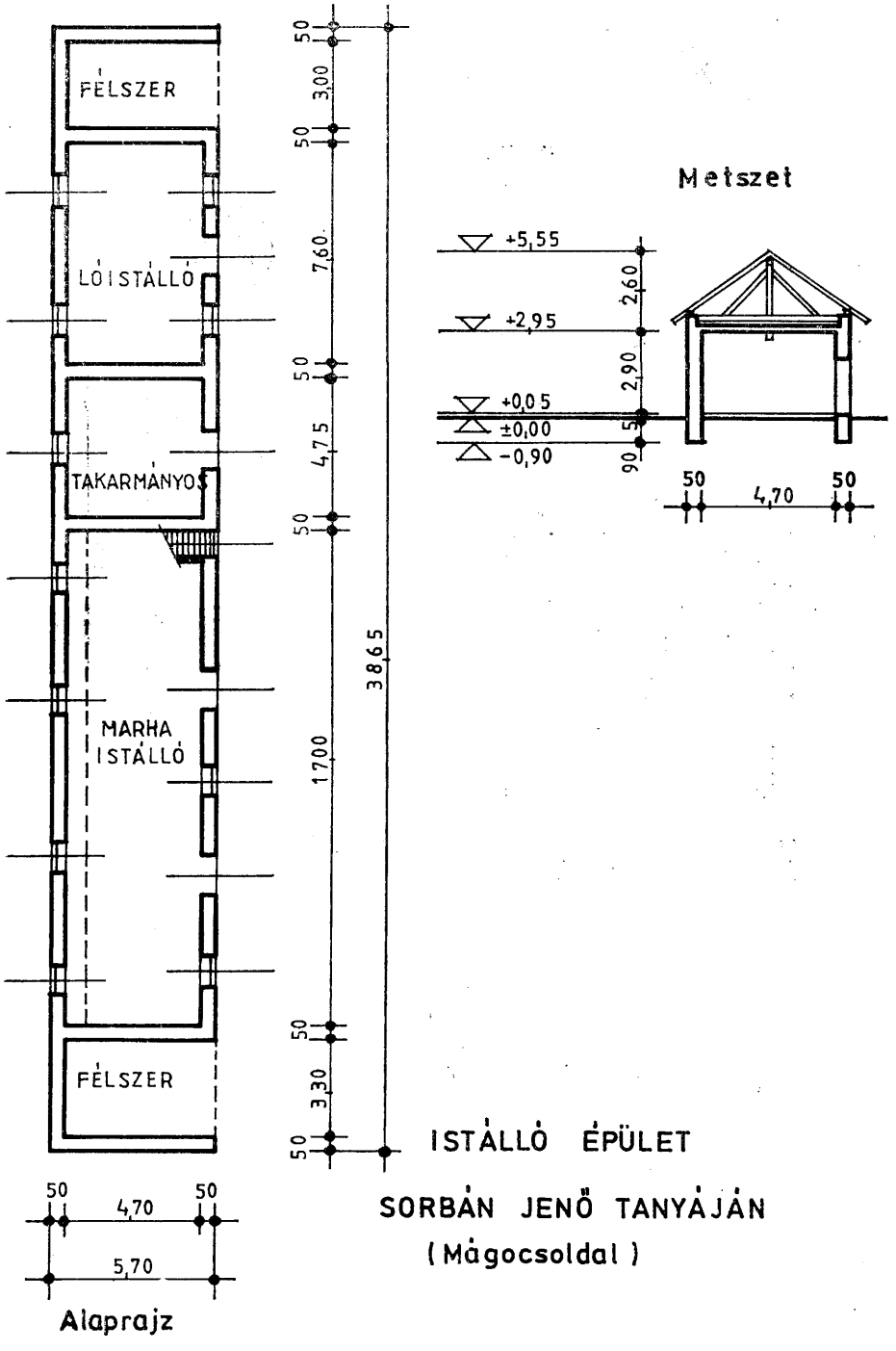

V. Állatfajok szerint elválasztott istállóegyüttes tároló helyiségekkel egy fedél alatt

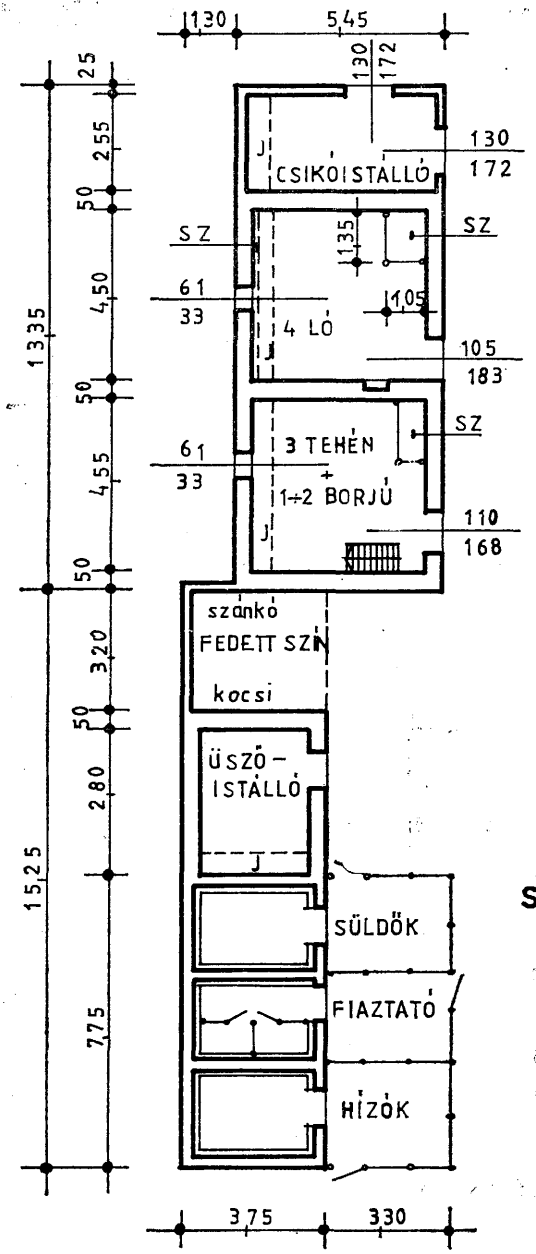

J =JÁSZOL
SZ=SZÉNATARTÓ

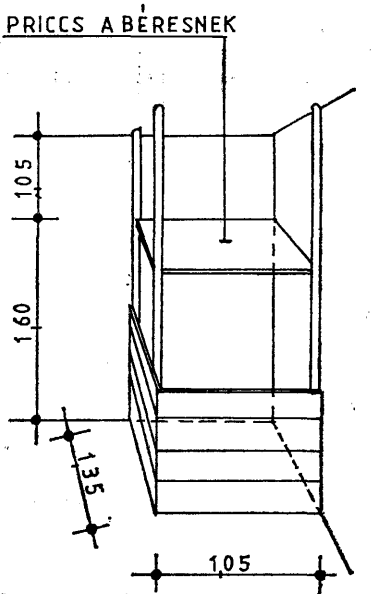

SZÉNATARTÓ KIALAKÍTÁSA

ISTÁLLÓK ÉS ÓLAK
TÁRKÁNY SZÜCS SÁNDOR TANYÁJÁN
(Tanya 1069)

VI. Állatfajok és azok kora szerint szakosított istálló- és ólegyüttes középbirtokos tanyáján

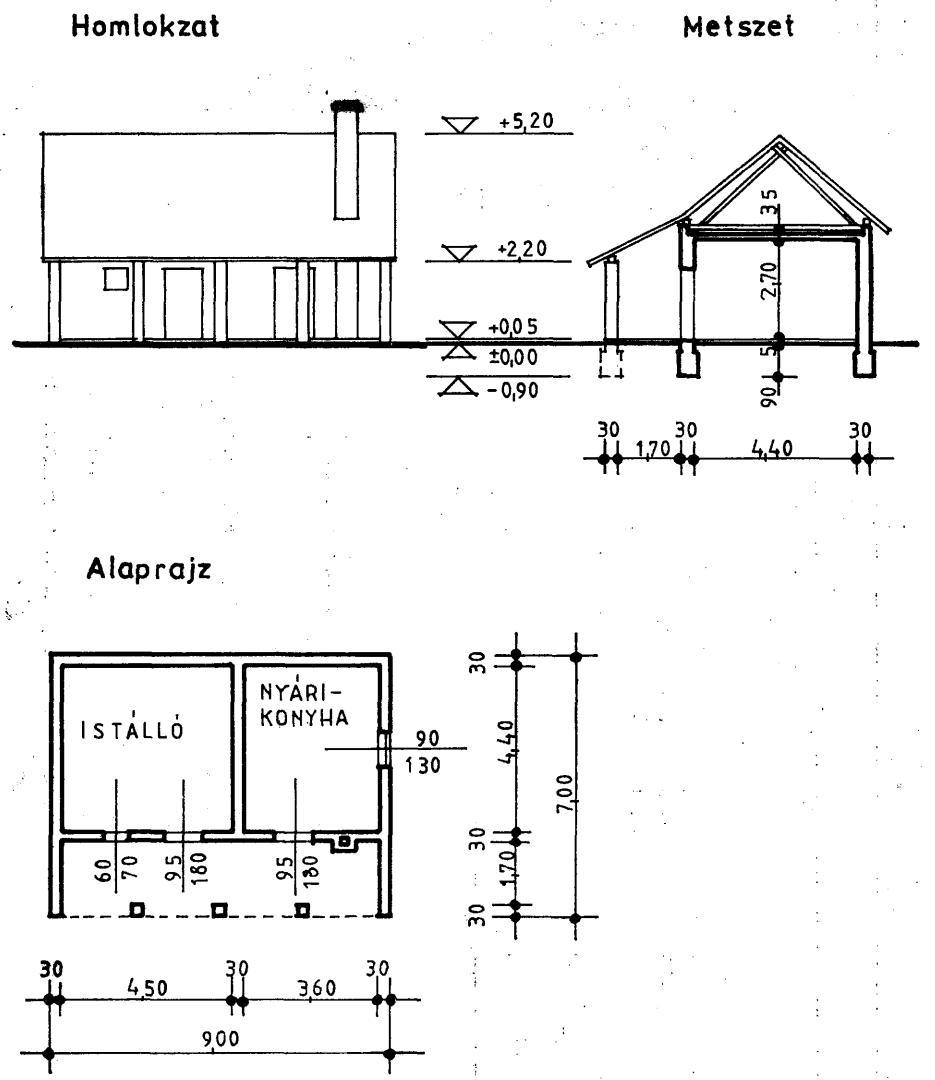

ISTÁLLÓ ÉS NYÁRIKONYHA
KATONA JÁNOS TANYÁJÁN
(Gorzsa tanya)

VII. Tornácos épület közös ló- és tehénistállóval, valamint nyárikonyhával egy fedél alatt

Alaprajz

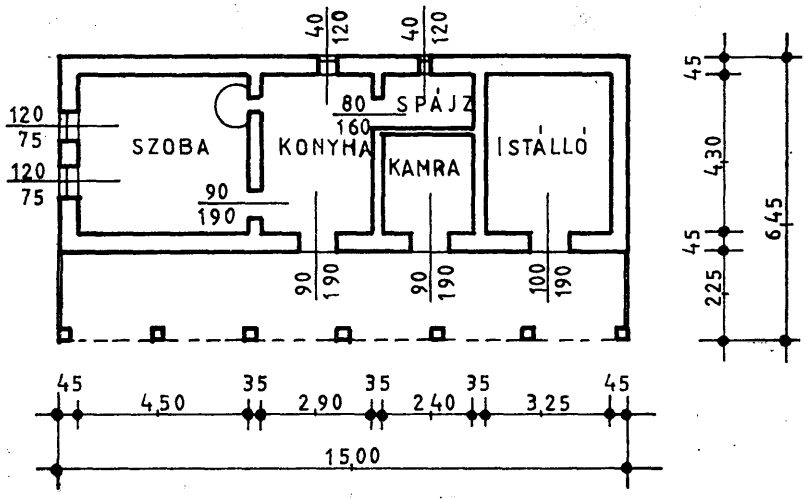

Metszet

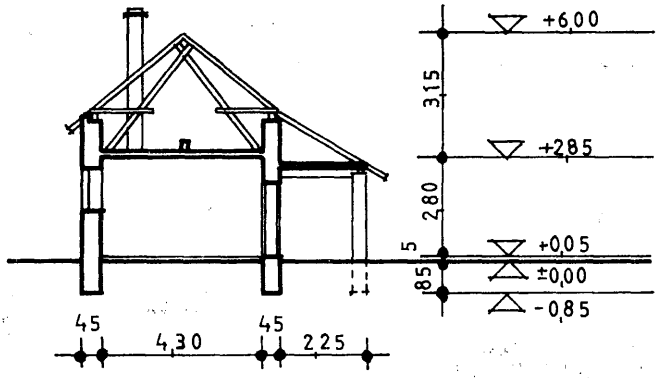

MUZSIK ISTVÁN TANYÁJA

(Puszta 782.)

VIII. Istálló egysoros építésű tanyaházban. Az éléskamra (spájz) a szakosodás jeleként a kamrából leválasztva

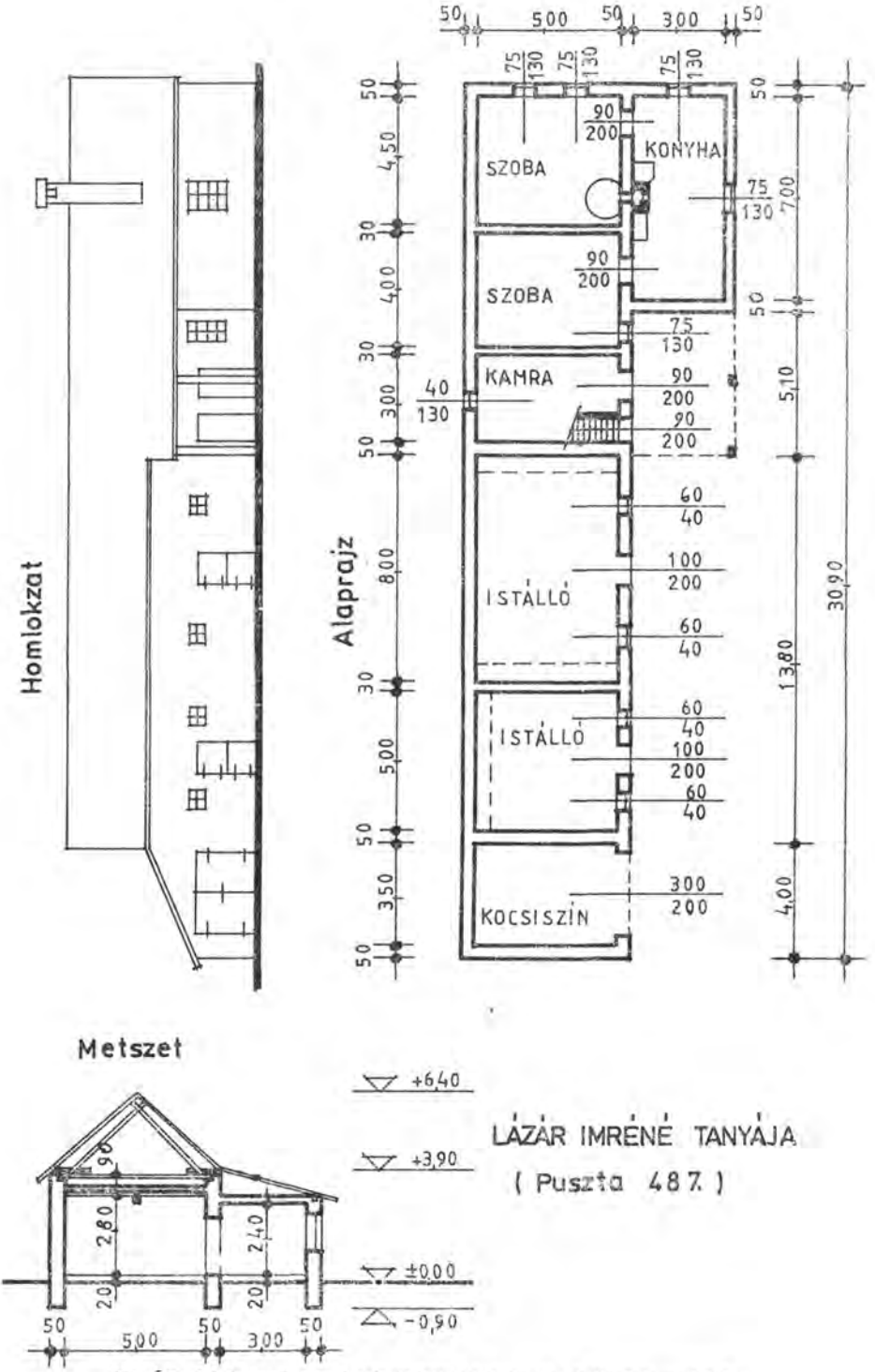

IX. Állatfajok szerint szakosított istállók kétsoros építésű tanyaházban

Az építkezéshez gyakorlatilag mindent fölhasználtak, amit a természet adott. A 18. századi becsült és leírt istállók esetében a falak építéséhez fölhasználtak hasított fát, farudat, ágakat, nádat, földet: *csömpölyeg,* vertfal és vályog formájában; garádját, sövényt fonva és tapasztva. Az anyagnak ez a sokfélesége lényegesen a 19. század első felében sem változott, inkább az elnevezések módosultak.

A becsült istállók között megkülönböztettek még *tutaj*ból, töltésből, dudva falakból emelt épületeket.[16] A feudális korban Vásárhelyen téglaégetési joga csak a földesúrnak volt, ezért téglából a jobbágy nem építkezett. Téglaistállót még a 20. században is csak ritkán emeltek; elsősorban az úri birtokokon. A hagyományos parasztgazdaságokon 1960-ig a vert- és a vályogfalú építmények voltak a legelterjedtebbek. Nagy Gyula azt írta a Pusztáról, hogy „a kiosztás után az első időkben az istállók fala *csömpölyegës* (sárból rakott 'föcskerakásos') volt."[17]

A tetőzet ácsolata

A tetőszerkezet és a tető fedése is változatosságot mutat. A feudális korban uralkodó jellegű volt a „lábasól, lábasház, lábasistálló." Ez a *külső szelemenágasos* épület volt. (Lásd Széll Sándor mártélyi ököristállóját.) Az erős szelemengerendát két végén, ha az épület hosszú volt, belül több helyen is a földbe fél méter mélyen, tuskóstól leásott akácágasok tartották. Belül az épület nem volt lepadlásolva. Fejlettebb tetőszerkezet volt a többnyire lepadlásolt *üres fedélszék*. Ennek további korszerűsítését jelentette a *repülőereszes üres fedélszékes* tetőácsolat, amely fiókgerendán álló, nagy „A" betű formájú fedélfaácsolatból állt, és fölül a tetőösszekötő-gerendát fogta közre, alul pedig a repülőereszt toldották a végeihez, amelyet a *bekötőlécek* támasztottak alá. A végén a fedélfákon felül *kakasülőt,* alul *végbekötő lécet* alkalmaztak. A 19. században terjedt el az ollószáras, a két világháború között az *állványos tetőszék*.[18] A szelement középen — a fedélszék típusától függetlenül — gyakran oszloppal támasztották alá. A repülőereszetet, ollószáras fedélszéket és a szelemen alátámasztását Nagy Gyula is megfigyelte a vásárhelyi Pusztán.[19]

A *kanfaros* vagy csapottvégű istállótetőzet már a 19. század eleji becsükben előfordult.[20] Érdekes, hogy bár a vizsgált területen azóta folyamatosan jelen van, csak a századforduló körül, a cserépfedésre történő áttéréssel, a polgáriasodással kezdett el terjedni, de nem szorította ki a nyeregtetőt.

Az egy bejáratú istálló ajtaja fölött, az épület közepén a tetőzetet padlásfeljáróval gyakran úgy bontották meg, hogy a két szomszédos horogfához 90—110 cm széles, kiugró nyeregtetőzetet erősítettek. Oldalait, oromzatát bedeszkázták, elébe pedig deszkából tömör lengőajtót helyeztek. Más megoldásként padlásfeljárót képeztek ki az istálló valamelyik végén a bedeszkázott, paticsból vagy egysoros téglával berakott oromfalban is. Mindkét típusú padlásfeljáróhoz létrát támasztottak. A padlás hasznosítására leggyakoribb a takarmánytárolás és galambtartás.

[16] Szenti T. 1983 I. 220.
[17] Nagy Gy. 1975. 251.
[18] Barabás Jenő könyvében (1979. 53.) tárgyalja, hogy ez a tetőszerkezeti forma a neolithikum óta ismert és népi építészetünkben is elterjedt. Vásárhelyen a késői megjelenése viszont kimondottan a parasztpolgárosodással magyarázható.
[19] Nagy Gy. 1975. 251—252.
[20] Szenti T. 1983 I. 220.

A tetőfedés

A tetőszerkezet fedésére a következő anyagokat használták föl: gazt vagy réti szénát a *bogárhátú* tetőzethez alkalmaztak. A feudális korban gyakori volt a *dudva tetéj,* az egyik becsült istállónál „fűsz fa tetéj". Általánosan elterjedt a rozs, ritkábban a zabszalma. A szalmafedést *zsuptetőnek* nevezték. A nád gyakran, míg nagyon ritkán a kukoricaszár is megjelent. Nagy Gyula a vásárhelyi Pusztán megfigyelte, hogy a nádés a zsuptető hasonló módon készült.[21] (A becsük együttesen „felvert tetéjnek" említették.)

Zsindelyt a magas ára miatt csak a módos gazdák alkalmaztak, és kevés istállót fedtek vele. A tanácsi tűzvédelmi rendelkezések hatására, 1880 után terjedt a hódfarkú cserép alkalmazása. Ezzel párhuzamosan, a módos gazdaportákon megjelent a hornyolt gyári cserép és a palafedés is, de egyik sem vált uralkodóvá a tanyai istállóépítkezésben. A cserepezésnél, zsindelyezésnél és palázásnál a szarufákra keresztbe *tartólécet,* a nád, zsup, szártetőknél pedig *gazlécet* szögeltek. Még a 3 ajtós, hosszú istállóknál is igyekeztek a szelement 1—2 darabból kiválasztani, hogy minél kevesebb toldás gyengítse a tetőzet teherbírását.

A nyeregtető végét az oromfalnál egy hosszabb deszkaszállal befedték, de a 19. században a *tetőgirinc*re is deszkaszegés került. Másik megoldás az volt, hogy a szelemen két oldalára egy-egy szál deszkát szegeltek, és 3—6 sor hódfarkú cseréppel berakták. Máshol a zsup és a nád szelemen fölött összeérő két végét gyékénnyel *tetéjvarrótű* segítségével levarrták.

A födém

Mind a tetőszerkezet, mind a födém megtartását az istállóépület teljes hosszában, középen végighúzódó *nagy-* vagy *mestörgërënda* és a keresztbe ráhelyezett *kis-* vagy *fiókgërëndák* biztosították. Ezekre leggyakrabban nádterítést helyeztek, amelyet földdel egyenletesen beszórtak, majd fölül és alul betapasztottak. Nem egy helyen a földterítést elhagyták, és a födémet vastagon *besározták,* betapasztották. Ahol a padlást tárolásra nem használták, csupán hőmérséklet szabályozó szerepe volt, mint a marhaistállók egy részénél. A nádborítást csak alulról tapasztották be. A mestergerendát az istálló közepén szinte minden esetben oszloppal támasztották alá. Hosszú épületnél többet is alkalmaztak. Találkoztunk olyan födémmel is, amely a fiókgerendákra sűrűn ráfektetett, a gazlécekhez hasonló méretű, vékony lécezésből állt. Nagy Gyula azt írta a pusztai istállófödémekről, hogy „a fiókgerendákra *szildészkákat* fektettek, mert ez volt a legolcsóbb. Ez a padlásolási mód azért volt kiadós, mert alul nem sározták. Fölül szalmás sárral becsapkodták, vasvillával összeverték és lapáttal lesímították."[22]

A módos gazdák a nagyméretű lóistállókban, főleg a századforduló után, szorosan összeérő deszkapallatot rakattak a fiókgerendákra. Vagyis a födém deszkából készült. Ezeknek a padlásoknak nagy volt a teherbírásuk és fél évi takarmánykészletet tároltak rajtuk. Általánosan nem terjedt el.

[21] Nagy Gy. 1975. 251.
[22] Nagy Gy. 1975. 252.

Az ajtók

Az istállóajtókról azután kapunk írásos emléket, miután az állatszálláshelyek tetőzettel és szilárd falazattal ellátott épületekké váltak. A feudális korból zömmel a becsük és a hirdetések tudósítanak. A 18. századból leírnak gyékényből való ajtót és deszkaajtót, a 19. század első feléből már csak deszkaajtót, egyiknél megemlítik, hogy pléhvel (bádoglemezzel) borítva.[23] A *fareteszek* után a bádogozás már a biztonságos zárak terjedésére is utal, amelyet a tanács az 1770-es évek óta a városi kvártélyos istállóknál szorgalmaz.

Megszabták az ajtók magasságát is. A 7 sukkos ajtó kb. 2,10—2,20 métert jelentett. Az ajtók szélessége állatfajonként eltért. Az ököristállóknál a kétszárnyú, tömör deszkaajtó 50—80 cm-el volt szélesebb, mint a lóistállóké, hogy a nagyszarvú szürkemarha ki- és beférjen rajta. (Lásd: a Széll Sándor mártélyi ököristállójának homlokzati rajzát.)

Valamennyi istállótípusnál ismert volt a kétszárnyú, tömör deszkaajtó. A vegyes használatú (ló- és marha) istállók esetében előtérbe került, míg a lóistállóknál századunkban rendszeressé vált az egymás fölött-alatt nyíló, vízszintesen tagolt, kettős deszkaajtó, Nagy Gyula így ír a pusztai istállóajtókról: „általában az ajtó kétrészes volt, vagyis két félajtóból állt. Az alsót csukva tartották, hogy a csirkék ne menjenek be, a felsőt csak hidegebb időben csukták be."[24]

A feudális korban gyakran 2—3 ajtós, ritkábban 4—5 ajtós, de még 6 ajtós istállóépületről is tettek említést a becsük.[25] Az ilyen sok ajtós épületek ma is ismertek, de ezek közül legfeljebb 3 szolgált az istállókhoz, a többi pedig a velük egy tető alatt álló színekhez, takarmánytárolókhoz stb. Korunkra zömében 1—2 ajtós istállók maradtak. Azoknál az épületeknél, ahol egyetlen bejárati ajtó van, azt mindig az istálló közepén helyezték el, míg két ajtót az épület széleitől arányosan egyforma távolságra, és közéjük ablakot raktak.

Ablakok

Az istállóépületeken vágott ablakok fejlődése kezdetben szinte megegyezett a szállási lakóépületek ablakainak fejlődésével. A leírások kisméretű ablakokat említenek, amelyen nem fért át az ember feje. Ezeket a tanyaházaknál disznóhólyaggal, bezsírozott, faggyúval átitatott papírral fedték el, az istállóknál pedig szalmacsomóval dugták be.

A 18. sz. utolsó harmadában mindkét épülettípuson terjedni kezd az ablakok üvegezése. Az istállók esetében a mai napig megfigyelhető az a kezdetleges módszer, hogy az üveget ablakkeret nélkül a nyílás elé tapasztották. A fából készült ablakkeret megjelenését pontosan nem ismerjük. Az bizonyos, hogy a ma még álló, régi épületeken, amelyek a 19. század közepénél nem idősebbek, már föllelhetők.

Amíg a tanyaházak esetében az egysoros üvegezés továbbfejlődött, és kétsorossá vált, az ablakokat pedig kétszárnyúra bővítették, addig az istállóablakok egysoros üvegezésűek és egyszárnyúak maradtak.

A tanyaházakéhoz képest változott az istállóablakok elhelyezése is. A lakóépületen a nyitható ablakok mindig álló formátumúak maradtak, míg az istállóknál gyakran alkalmazták őket fekvő helyzetben. A benyíló ablakok mellett a 20.

[23] Szenti T. 1983 I. 220.
[24] Nagy Gy. 1975. 252.
[25] Szenti T. 1983 I. 220.

században megjelentek a lenyíló szárnyak. Előbbieket vállmagasságban, utóbbiakat fejmagasságban helyezték el.

A legtöbb ablakot a bejárati homlokzaton, az ajtók mellett és között helyezték el. Ezek voltak a legnagyobbak. Az istállók végére egy-egy kisebb ablak került, míg az épület hátsó homlokzatára vagy nem vágtak ablakot, vagy ide a legkisebb méretűek kerültek; többnyire betapasztott üveglappal.

Az ablakokat igyekeztek úgy elhelyezni, hogy azok ne kerüljenek a jószágok feje elé; így azok nem a kíváncsiskodással, hanem a táplálkozással és a pihenéssel voltak elfoglalva.

Szellőzőnyílások

Valamennyi istálló rendelkezik szellőzőnyilásokkal. Az állatok tartózkodási helyébe vezetőket a mai napig hideg télen szalmával vagy rongyokkal szokták betömni. A lepadlásolt istállóknál a födém fölött is vágtak szellőzőket. Ezek az épület bármelyik oldalán lehettek, a padlástérben kereszthuzatot biztosítva. Többnyire kerek lyukak, vagy vályog nagyságú, szögletes nyílások voltak. Az épületnek egyik vagy mindkét végén az oromfalban: deszkában, paticsfalban, vályogban vagy soros téglában nyílásokat hagytak. A deszkába ezeket fűrésszel vágták. Leggyakrabban szögletesek, kerekek, szív vagy stilizált tulipán alakúak voltak. Ha a padláson galamb fészkelt, a szellőzőlyukak alá *ülődeszkát* szögeltek. A galambok a tetőzet alatt hagyott szellőzőnyílásokba is gyakran belefészkeltek.

Az épület alsó felében, az állatok tartózkodási helyén elsősorban a hátsó homlokzatba vágtak néhány szellőzőnyílást. Az istálló végén ritkábban volt. A bejárati homlokzaton olykor helyeztek el. Arra ügyeltek, hogy ezek se kerüljenek a jószágok feje elé vagy fölé. A szellőzőnyílások és lyukak az állatok dereka és fara fölé estek.

Az istállók padozata

Elvárható lett volna, hogy az istállók földjét valamiképpen vízhatlanítják. Nem találtunk olyan tanyát, ahol a jószágok alatt pl. agyagot terítettek el, mivel a vízzáró réteg állandó pocsolyát eredményezett volna. A talajt helyette furkóval tömörítették. Így is gyakran előfordult, hogy az állatok patái alatt *kigödrösödött.*

Ugyanakkor az istálló közepén, a bejárati ajtó folytatásaként a hátsó falig kb. 1,5—2 m szélességben téglát raktak le. Erre lehetett használaton kívül helyezni a fejőszéket, sajtárt, illetve a száraz „kövön" állva a trágyázást végezni. A trágyával megtelt, nehéz talicskát elakadás nélkül tolhatták rajta.

A kövezett út két részre tagolta az istállót. Ezt az eljárást elsősorban lóistállóknál, vagy vegyes állatállományú istállók esetében alkalmazták. A padozat közepének téglázása a századfordulóig vezethető vissza. A több ajtós, nagy épületeknél, ököristállóknál nem alkalmazták.

Hídlás

A hídlás a 18. század utolsó harmadától terjedt el, bár ma is sok istálló van a határban, amelyben nem alkalmazták. Csak lovak szálláshelyén készült. A belterjes, meleg istállózás egyik föltétele lett volna. A gazdák azonban nem szerették, mivel gyorsan tönkrement: eltömeszelődött, fala beomlott, sok munkával járt a készítése

és a tisztítása. Utóbbit, ha nem volt állandó lefolyása biztosítva, fél havonként végezték. Nagy Gyula érzékletesen így írta le a pusztai istállóhídlások készítését:

„a ló faránál ástak egy 80 cm széles és 60 cm mély árkot. Az árok két szélére egy-egy akácgerendát fektettek, s erre helyezték a vastag palincsot (deszkát), amelyet le is szegeltek. Az istálló földje a hídlás felé lejtett. A hídlás deszkája valamivel alacsonyabb volt, mint a föld. Szalma került rá. Eleinte furcsa volt a lovaknak, mert *dobogott*."[26]

A vásárhelyi tanyavilágban többféle hídlást készítettek. A tanács már a 18. század végén az istálló hosszában ásott hídlást szorgalmazta volna, azonban helyszíni gyűjtőmunkánk során egyi ilyet sem találtunk. Helyette a Nagy Gyula által leírt, kereszthídlás terjedt el, amely közvetlenül a lovak hátsó lába alatt húzódott. Másik változata a csatornaszerű, hosszú árokkal ellentétben, a kerek gödör volt. Ez nem vezette, hanem összegyűjtötte a trágyalevet.

A legjobbnak bizonyult az a kereszthídlás, amelynek vége a hátsó fal alatt a szabadba kivezetett az ott tárolt trágyacsomóhoz. A falon kívüli csatornarész már fedetlen árkocska volt.

Jászlak

Paládi-Kovács Attila a magyar jászlak fejlődéstörténetét és fajtáit részletesen föltárta.[27] Ebbe a képbe jól beleilleszthetők a vásárhelyi istállókban alkalmazott jászlak is. A 18. században a jászlat *válunak* is említették. Több típusa ismert. A 19. század eleji becsükben *bodonjászlat* nem írtak le, ugyanakkor lehetett, mivel egyetlen faderékból itatóvályút még magunk is láttunk, és a vásárhelyi múzeumban halászok bodonladikját őrzik. Több istállónál említettek viszont *kerekjászolt*, az egyiknél 3 darabot. A vesszőből font, hordozható kerekjászol, vagy *szénázó kas* leírása nem fordult elő. Ugyanakkor Nagy Gyula adatközlői hallomásból tudták, hogy a 19. század második felében beépített kerekjászol még létezett:

„Az eredeti kerekjászol alacsony volt, a csikók körülállták, s eszegették belőle a szénát [...] A lovak később széjjelnyomták és deszkából készítettek nekik másikat. A marhaistállóban nem volt kerekjászol, mert a téli takarmánya a szár volt, melyet az istálló elé hordtak."[28]

A pusztai kerekjászolt vályogból rakták, de az istálló középvonalában körben vastagabb rudakat is vertek a földbe, amelyeket oldalt derékmagasságig bedeszkáztak. A rudak kb. 2 m magasak voltak és körbe ezekhez kötötték ki a lovakat. A vásárhelyi határban a kerekjászlakat a századfordulóra mindenütt felváltották a szénatartók és a hosszú jászlak, amely utóbbiak az istállók megjelenése óta ismertek voltak.

Elhelyezésük szerint megkülönböztettek *kereszt-* és *végjászlakat*. A nagyobb istállókban mindkét változatukat alkalmazták. Ha a jószágnak fia volt, a végjászlakra derékszögben 1—1,5 m hosszú, hordozható, alacsony jászlat helyeztek. A borjak és csikók ebből ettek.

Gyakori volt a *kétvégibekötős* vagy *kétvégjászlas* istálló. Két összeépült istállónál nem mindig volt közfal, és a középső részben álló „végjászolt" az állatok mindkét oldaláról használták. A nagy istállókban lévő keresztjászlak az épület hosszában helyezkedtek el. Ezek „nem mindenütt a fal mellett álltak, hanem a jászol és a fal között egy kis járóhely volt: ott adták az állatoknak a takarmányt."[29]

[26] Nagy Gy. 1975. 253.
[27] Paládi-K. A. 1980. 153—191.
[28] Nagy Gy. 1975. 253.
[29] Nagy Gy. 1975. 252.

A hosszú jászlak akácfából készültek, hogy a jószág el ne rágja. A *karfát* 3 földbevert akácoszlop tartotta, a talajtól kb. 1 m magasan, és benne vaskarikák sorakoztak. A jászol fenekét és oldalát bedeszkázták. A jászol fenekét vízszintes, falba vert karó tartotta, amelynek elülső végét a tartóoszlophoz szögelték.

A marhaistállókban, illetve azon jászlak fölött, amelyekből a tehenek, ökrök ettek, a falat elöl és oldalt olyan magasan bedeszkázták, ahogy a jószág a szarvával elérte. Ez a borítás védte a falat attól, hogy az állatok a szarvukkal ki ne kezdjék.

Vásárhelyi gyűjtésünk során a mozgatható jászlak között *kerekes jászol* nem került elő. Helyette lefelé keskenyedő, vagy a két végén és a hosszától függően több helyen a közepén is „X" lábú, alul keresztfával szánkótalpszerűen merevített, hosszú jászlakat gyakran találtunk a nyári baromállásokon. Ezeket májustól szeptember derekáig helyezték ki az istállókból. Változatait a baromállás építménye, és nem a jászol készítése határozta meg. Közöttük találtunk olyat is, amely felépítmény nélkül állt a szabadban, egy másik tető nélküli, *nyári jászlat* két élő fa közé ácsoltak össze. A fa derekát a szélről kötött marhák *dörgölődző fá*nak használták.

Szénatartók

Istállón belül kezdetben a kerekjászlak szolgáltak szénatárolásra. Amikor szögletes tárolókká alakultak, a Pusztán még továbbra is megőrizték eredeti nevüket. A 20. században mindenütt négyszögletes szénatárolókat alakítottak ki. Ezek a kétvégjászlas istállókban középen, a bejárati ajtóval szemközt, a hátsó falon; a keresztjászlas istállókban pedig a bejárati homlokfal és az egyik végfal által közrezárt sarokban készültek. Előbbinél a hátulját a hátsó fal, utóbbinál a hátulját és az egyik oldalát a sarokfal képezte, a többi oldalukat pedig bedeszkázták. Általában elöl a deszkafal valamivel alacsonyabb volt. A szénatartó vázát erős farudak képezték. Ezeket némely helyen alul a földbe verték, máshol pedig a felső végüket a fiókgerendákhoz rögzítették. A takarmánytárolókban hált a béres, illetve a gazda legényfia; vagy a tároló fölé, a farudakra erősített *priccsen,* mint azt a Tárkány Szűcs Sándor tanyai istállójánál láttuk.

Nagy Gyula is megfigyelte, hogy jászlak fölé csak a lóistállókban helyeztek *szalma-* és *szénatartó rácsot, szénázó rácsot,* vagy *saraglyát.* Az utóbbi név a 18. század óta ismert. Ezeket a gazlécekhez hasonló, vékony deszkaszálakból létra, illetve rácsszerűen készítették és a falhoz erősítették.

Vacok és priccs

A hagyományos parasztélet keretei között a cselédség és a gazdák legényfiai egész évben vagy ősztől tavaszig a jószágok mellett, az istállóban háltak. Alvás céljára különböző alkalmatosságokat készítettek. Legegyszerűbb volt a szénatartókban, vagy a föléjük barkácsolt priccsen aludni. Ezenkívül Nagy Gyula a pusztai istállóknál toliágyat figyelt meg, amely négy falba vert karón állott; illetve a szénatartó mellé eszkábált priccset.[30] A jászol egyik végébe helyezett pokrócon is aludtak. Tábori ágyhoz hasonló, összecsukható fakeretből, hevederekből és zsákvászonból készült fekvőhelyekről is tudunk, amelyeket a bejárat mögött, a kitéglázott *placc*on állítottak föl éjszakára. Végül közismert volt a jászol végéhez és a holmokzati, vagy hátsó falhoz erősített, földbevert lábakon nyugvó *vacok* is. Jászol felőli végét kissé magasabbra emelték és erről volt az alvó feje.[31]

[30] Nagy Gy. 1975. 253.
[31] Szenti T. 1979 I. 21. (II. tábla 6 rajza.)

Az istállóépület karbantartása

Akármilyen anyagból készült az épület, folyamatosan gondozni kellett, és időszakosan nagyobb renoválásokat végeztek rajta. Ha a fal alja átnedvesedett és kidült, alárakták. Ezt a munkát vályoggal, századunkban gyakran téglával végezték el. A nádtetőzetet *duggatni* kellett, a cseréptetőt *meghajtani*.

A falak tapasztását évente egy-két alkalommal javítani kellett. Ilyenkor a mozgó tapaszrészeket leszedték. A falba vékony facövekeket vertek és ezek közé került besímításra a hézagpótló sár, amelyet törekkel, polyvával, összetört szalmával alaposan összekevertek és meggyúrtak vagy megtapostak. A száradás után lehetett meszelni.

Az istállót a pedáns gazdaasszony nem csupán kívülről, hanem belülről is kimeszelte. Belülről a mennyezettől a földig legalább egy sorjával fehérre meszelték, olykor a mennyezetet sem hagyták ki. Az ilyen karbantartásnak fertőtlenítő jellege is volt. Évente legalább egyszer el kellett végezni. Rendes helyen tavasszal, húsvétra, és ősszel is meszeltek: Mihály-nap előtt, mielőtt a szétvert csorda és ménes jószágai teleltetésre hazakerültek.

A Pusztán nagy területeken volt erősen szikes a talaj. Az ilyen földből készült tapasztás, vályog- és vertfal felületén gyakran kiütött a szikső, illetve a fölnedvesedés hatására a salétrom, és ledúrta a meszet. Az ilyen falaknál egy-két kísérlet után abbahagyták a meszelést. Meszeletlen falú, csak tapasztott épületeket figyeltünk meg a pusztai szikes tavak partján, elsősorban a Fehér-tónál. (Pl. a Mónus tanyánál.)

Az istállók falát kívülről leggyakrabban fehérre meszelték, a falak tövét pedig körül kb. 40—60 cm magasan, *venyigefeketével*, vagy házilag készített ízikkorommal *elhúzták*. Századunkban megjelent a sárga szín is. Érdekes, hogy Nagy Gyula a Pusztán a vásárhelyieknél figyelte meg e szín alkalmazását, magunk ugyanezt az orosháziaknál.[32] Az igazság talán az, hogy ma már eldönthetetlen, melyik népesség kezdte el előbb használni. Az viszont bizonyos, hogy utóbb mindkét város lakosságánál fel-feltűnik. A polgáriasodás jeleként tarthatjuk számon. Az öreg gazdák „kastélysárgának" csúfolták.

Századunkban terjedt el az a szokás is, hogy az istálló külső farészeit, az ajtókat, ablakokat; az ablakok körül egy sor téglával kirakott keretet, vagy az ablakok fölött kihúzott *szemöldökök*et vörös, barna és fekete festékkel festették be. Az ablakok fölött utóbb tapasztással *álszemöldök*öt is alakítottak ki, amelyeket azután kiszíneztek. Így került a barna és vörös szín a falak tövére is, felváltva a feketét.

Az istálló méretei

Az egyes istállóépületek méretei koronként különböztek egymástól. A feudáliskori becsükben gyakran olvassuk ezeket a meghatározásokat, hogy „kis, nagy, kettős, és hármas istállók, 1—4 kereszt- és végjászollal, 1—4 ajtókra", egy 18. század végi istállón 6 ajtót találtak.[33]

A kettős és hármas istállók az egy fedél alatt gyakrabban közfallal, ritkábban a főgerendát alátámasztó oszloppal állatfajok és koruk szerint elkülönített épületek voltak. Leginkább a lovakat, a fejős teheneket és az ökröket választották el, de a csikók, üszők, csődörök, bikák tartására is igyekeztek külön épületet készíteni.

[32] Nagy Gy. 1975. 252.
[33] Szenti T. 1983 I. 220.

A jászlak, az ajtók száma, és a „kettős, hármas istálló" megnevezés az épület méreteivel függött össze. „Az istálló 4 ajtóra, 2 vég és 2 keresztjászolra" vagy hasonló becsük jelzik, hogy a feudális korban nagyméretű istállók gyakran előfordultak. A Puszta elkülönözése után félridegen tartott állatokat a Mihály napi szétverés után a jobbágygazdák ezekben a nagy *teleltetős* istállókban tartották. A becsük megadták az istállók méreteit is. Ezek a nagy épületek 15—17 öl hosszúságúak voltak, de becsültek 25 ölest is.[34] Mégis, a legtöbb istálló ebben a korban sem volt tanyaháznál nagyobb. Átlagban 7—11 öl között becsülték a hosszúságukat. Az istállók szélességében alig találtunk eltérést. Minden korban 5—6 m között váltakoztak; a 19. század elején leggyakrabban 2,5—4,0 öl között.

A 19. század végén, amikor a nagygazdaságok szakosodni kezdtek, ismét megmegjelentek a nagyméretű istállók. Ezek falát, ácsolatát, tetőfedését már tanult mesteremberek készítették.[35]

Az istálló és a tanyaépület kapcsolata

A tanyatelken az istállók nem csupán egyedül álló állatszálláshelyek voltak, hanem jelentékeny részük szorosan kapcsolódott, összeépült más használatú és rendeltetésű épületekkel. A leggyakoribb volt istálló tanyaházzal és másik istállóval egy fedél alatt. Ezután következett a szín, takarmánytároló, ól, kamra, műhely; de találtunk hozzáragasztva cselédlakást, nyárikonyhát, juhakolt, granáriumot és pajtát is.

A feudális korban az istállók *egysoros* épületekben kaptak helyet. A 19. század második felétől mind gyakoribbá vált, hogy az istálló mögé is építkeztek, illetve az istállót a tanyaház lakóhelyiségei mögé ragasztották. Ezzel kialakult a kétsoros építkezés. Az 1933-as tanyatervek között Bicskei János Tanya 1232/a sz. kétsoros lakóépülete négyzet alaprajzú volt, ahol az istálló a második sorban, a konyha és a kamra mögött kapott helyet.[36]

Az istállóval egy fedél alatt épült, vagy valamelyik oldalához hozzátoldott épületek közül kevés volt közvetlenül ajtón keresztül kapcsolatban az istállóval. A legtöbbet ajtók és ablakok nélküli, tagolatlan fal választotta el egymástól.

Az istállóajtón keresztül egy másik istállóval; leggyakrabban a marhaistálló a borjúistállóval, a lóistálló pedig a csikóistállóval kapcsolódott; esetleg a ló- és marhaistálló között volt átjáró.

Istálló a mögötte épült takarmányossal, ún. *levélajtón* keresztül állt közvetlen kapcsolatban. Ezt Nagy Gyula is megfigyelte a vásárhelyi Pusztán.[37]

Nyári istállók és karámok

A nyári istállók és a karámok építészetileg külön típust, ezen belül a változatai alaptípusokat képeztek, de használatukat és a jószágtartást illetően, ezeket az istállók kiegészítő részének kell tekintenünk. Osztályozásuk szempontja lehet, hogy egyik részük közvetlenül az istálló toldalékaként, annak egyik végében, vagy a háta mögött épült, a másik részük pedig külön állt, gyakran az istállótól is távol, a tanyatelek

[34] Szenti T. 1983 I. 220.
[35] Szenti T. 1983 I. 221 (Az épületek méreteit és értékét a hivatkozott tanulmány részletezi.)
[36] Szenti T. 1983 I. 239.
[37] Nagy Gy. 1975. 253.

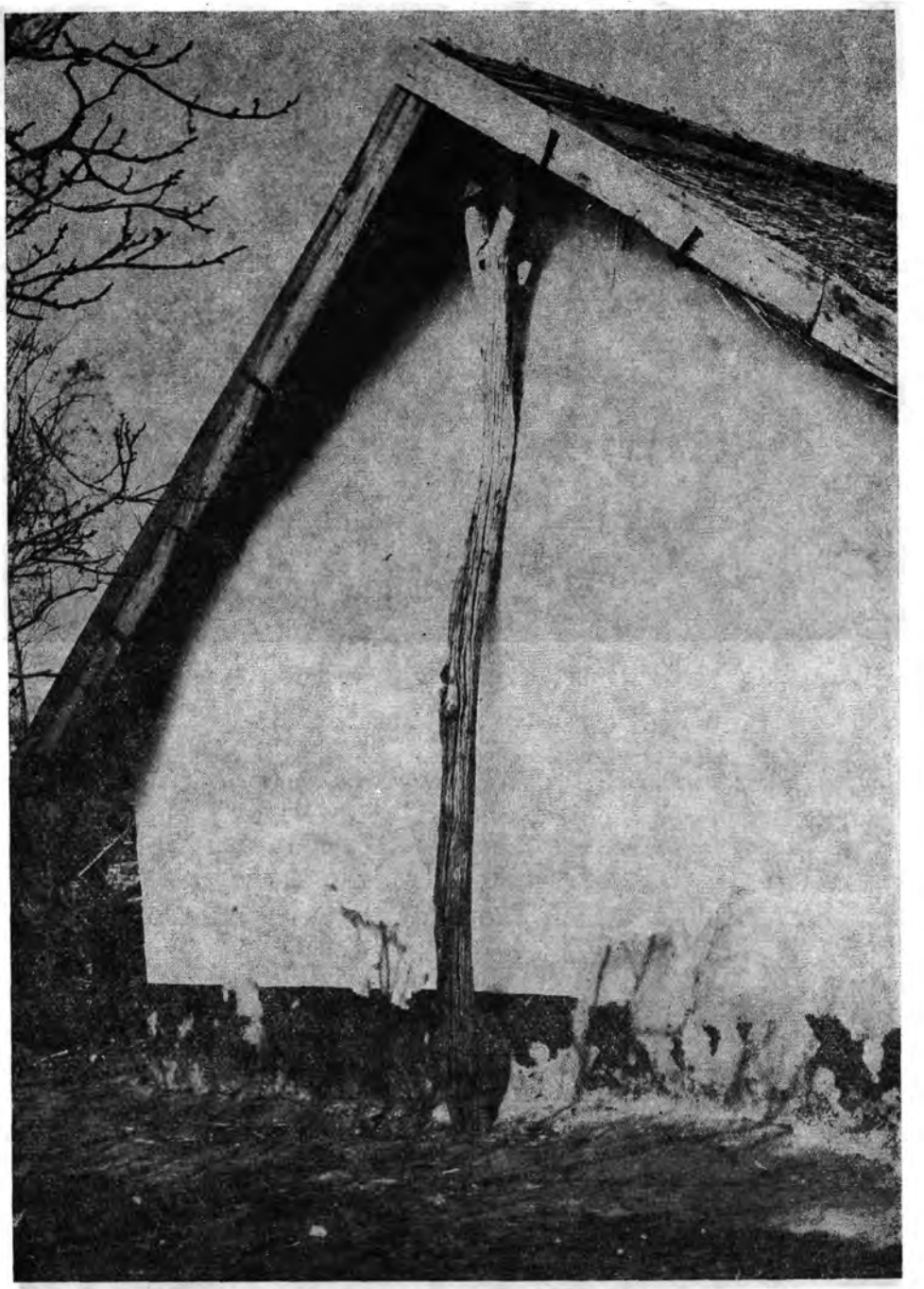

1. Szelemenágasos ökörístálló déli véghomlokzata. Mártély. Tanya 21.

2. Szelemenágasos ököristálló tetőszerkezete. Mártély. Tanya 21.

3. Közös ló- és tehénistálló nádtetővel, középen nyíló kétféltáblás ajtóval és szellőzőnyílásokkal. Székkutas VI. ker. 10.

4. Közös ló- és tehénistálló cseréptetővel, egysoros üvegezésű, álló helyzetű ablakokkal. Székkutas. VI. ker. 16.

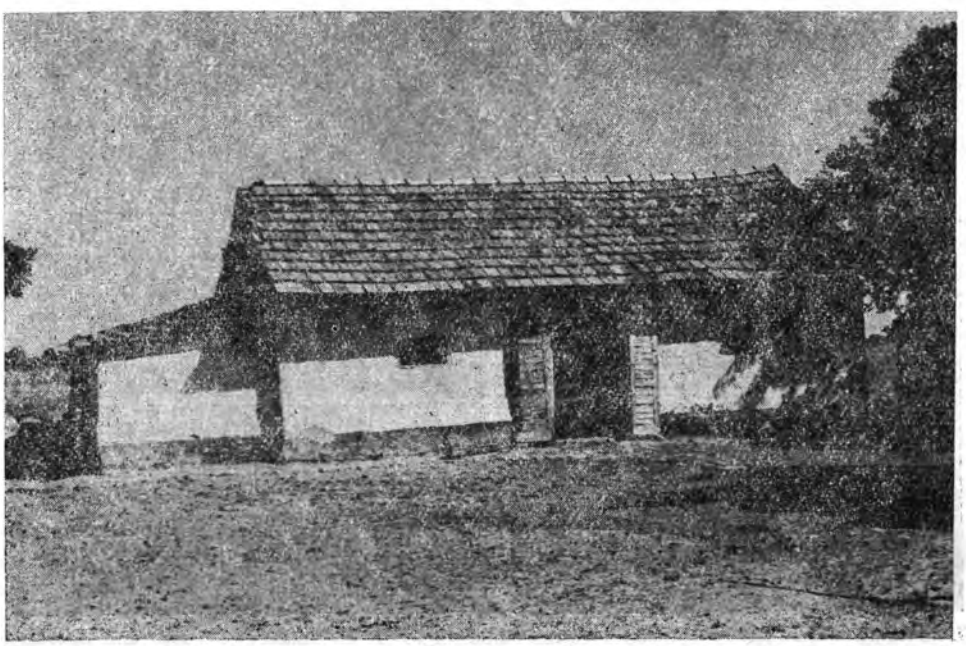

5. Marhaistálló kétszárnyú, tömör deszkaajtóval és fekvő helyzetű ablakokkal. Balra szénásszín. Hódmezővásárhely, Tanya 685.

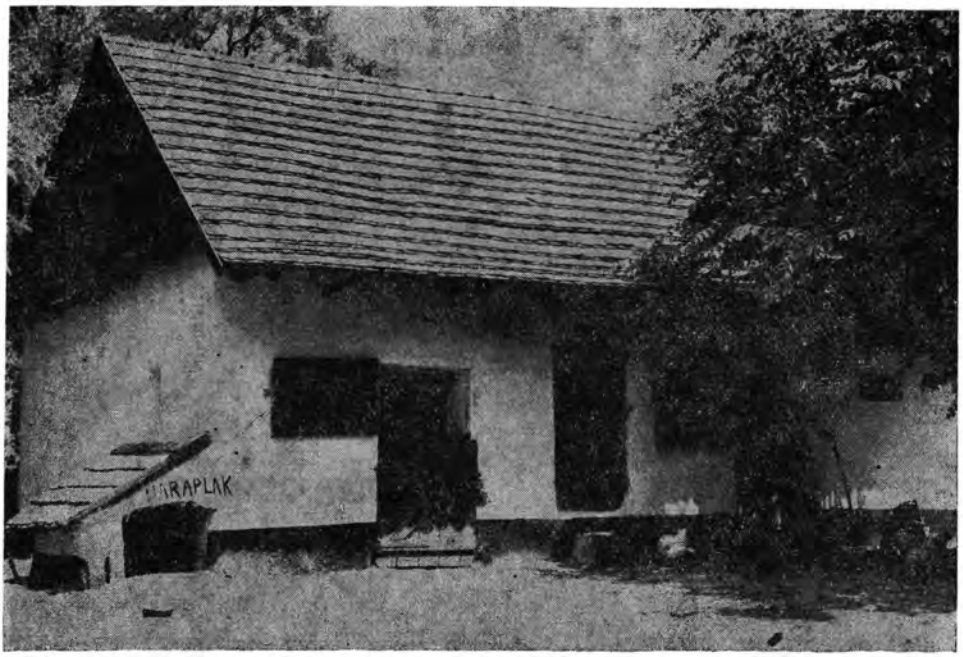

6. Ló- és marhaistálló közfallal elválasztva, egy fedél alatt. Középen padlásfeljáróval, álló vég- és fekvő homlokzati ablakkal. Hódmezővásárhely, Tanya 2026.

7. Istálló, kocsiszín egy fedél alatt; közöttük padlásföljáró. A fal téglából alapozva, felül vályogból rakva. Az ablak- és ajtókeretek, valamint a szín fölötti „szemöldök" feketével van befestve. Hódmezővásárhely. Tanya 670.

8. Marhaistálló mögé épített féltetős nyári fészer. Hódmezővásárhely, Tanya 2732.

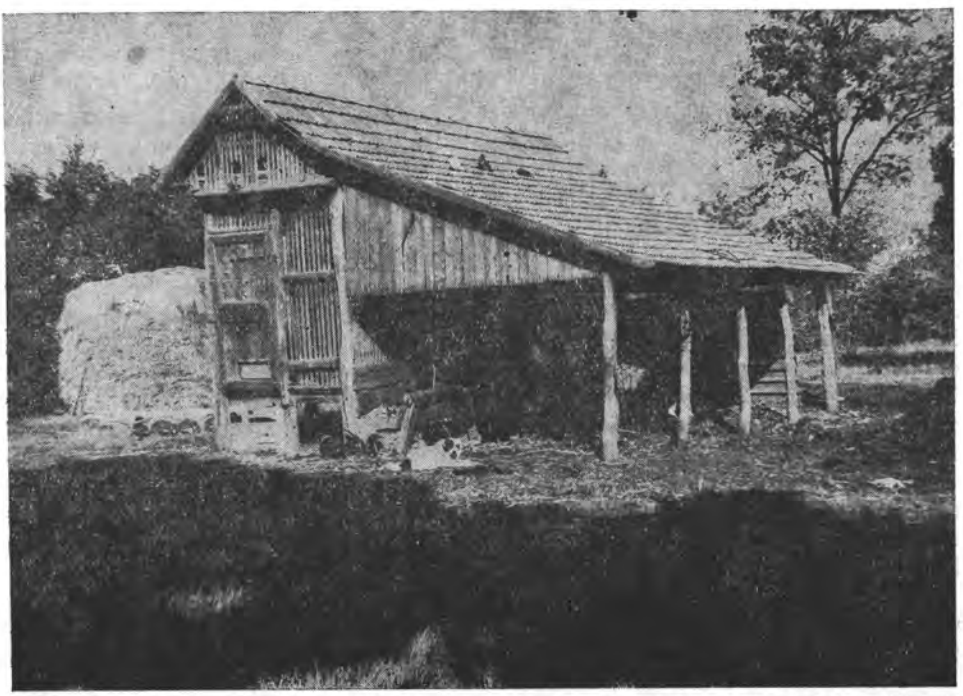

9. Kukoricagóré mellé épített nyári istálló. Oromzata és az északi vége bedeszkázott. Hódmezővásárhely, Tanya 2304.

10. Elöl nyitott nyári istálló. Az istálló hátsó falához vályogból építették féltetővel. Mártély, Tanya 64.

ellentétes oldalán, vagy az épületcsoporttól félreeső helyen. Ez utóbbi esetben meghatározó volt árnyas helyre, többnyire akácos, bokros környezetbe való telepítése, a takarmánytároló hely és a kút, esetleg a vizes gödör közelsége. Fontos volt az is, hogy a nyári istálló ne az uralkodó szélirány felől legyen és a tanyaháztól lehetőleg távol kerüljön, a légy- és bűzveszély miatt. Ennek megfelelően nyári istállót belső udvarban nem létesítettek.

A nyári istálló leggyakrabban a következőképpen készült: az istálló, esetleg más gazdasági épület egyik végénél, közvetlenül a falak mellé, vagy azok hátuljánál kb. 3 m magas akácoszlopokat 50 cm mélyen a földbe ástak. Ezektől átlagban mintegy 3,5—4 m-re került a külső, kb. 60 cm-rel alacsonyabb oszlopsor. Szükség szerint oldalt a közepére még egy-egy oszlopot beállíthattak. Az így kialakított tartórudakra került a fészertető. Ennek vázát rudakból, vékony gerendákból keret képezte, amelyre gazléceket vagy cseréptartó léceket szögeltek. A tetőzetet réti szénával, *ízikszár*ral, náddal vagy cseréppel fedték be. Két oldalt a tető lejtésszögének megfelelő felületen az oromzatot deszkával borították. Gyakran a déli oldalát, vagy az északi részét a föld színéig bedeszkázták, hogy árnyékot vessen, illetve a széltől védjen. Így az építmény egy vagy két oldalról védve volt. Nagy Gyula ezt az építményt *nyári fészer*ként írta le a vásárhelyi Pusztán.[38]

Az épület falára merőlegesen, egymástól 4—6 m távolságra két szabadon álló vályogfalat emeltek: végfalnál az oromzatig, hátsó falnál a tetőzetig. A fal a külső vége felé lejtett. Erre került a tető faszerkezete, amely hasonló volt a fentebb ismer-

[38] Nagy Gy. 1975. 254.

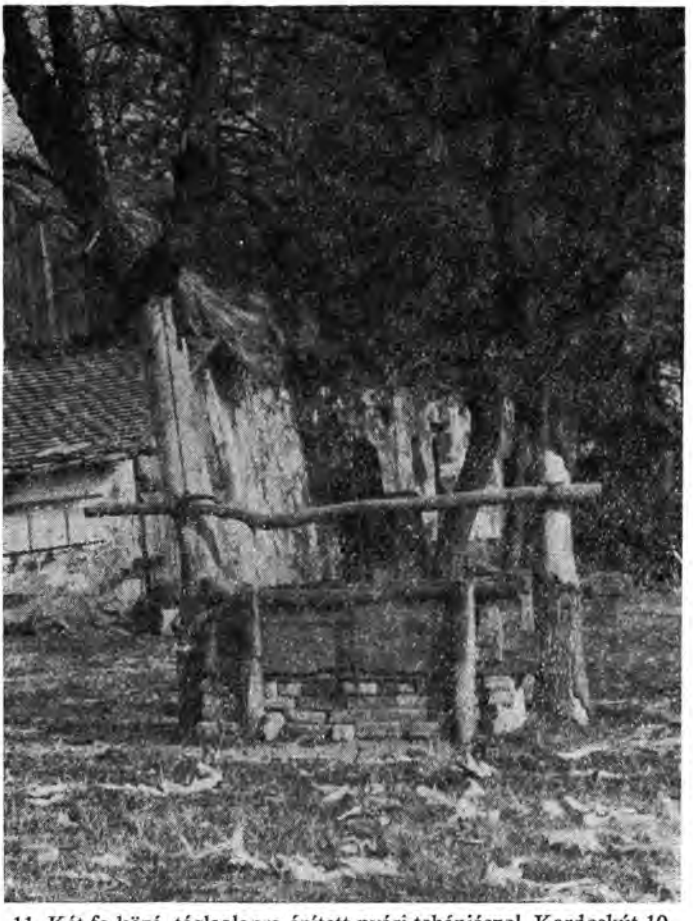

11. Két fa közé, téglaalapra épített nyári tehénjászol. Kardoskút 10.

tetett típuséhoz. A főépület tetővégéhez vagy oromfalához csatlakozva, tehát annak meghosszabbításaként jött a nyári istállóra a teteje. Az ilyen típusú építmény 3 oldalról volt zárt, csak elöl, a bejárata felől maradt szabadon.

Nagy Gyula a vásárhelyi Pusztán különálló, három falú nyári istállót is leírt, amelyet *nyári jószágszállás*ként, *lószín*ként emlegettek. „A nádtető három falon nyugodott, elöl teljesen nyitott, hátul pedig szellőzőlyukak voltak a falban. A hosszanti fal mellett húzódik a jászol. A nádat a cirokszál váltotta föl."[39]

Ezekben az építményekben jászlat megfigyeltünk elöl, az anyaépület hátsó falához, végéhez rögzítve, de az oldalsó, deszkafalnál is. Utóbbit főleg a marhaistállóknál, hogy a szarvukkal a vályogfalba ne okozzanak kárt.

A lótartás megszűnésével fölöslegessé váló parasztkocsik gyors ütemben eltűntek a tanyákról. A kocsiszínek, amelyek általában valamelyik épület végében voltak, felszabadultak. Ezek bejáratán leggyakrabban nem volt ajtó, vagy ha volt, nyárára leemelték, a szín végébe jászlat helyeztek, és nyári istállóvá alakították át.

A *nyári baromállás* legegyszerűbb formája az volt, amikor az épületcsoport mögötti fás, árnyas helyen kiszáradt akácfa derekába, vagy fej-, derékmagasságú,

[39] Nagy Gy. 1975. 254.

leásott oszlopba vaskarikákat erősítettek és ezekhez kötötték ki a teheneket. Napközben csak itatni vezették el, egyébként itt kapott takarmányt is a földön.

Az istállóhoz gyakran *karám* is kapcsolódott. Ezt mind a ló-, mind a marhaistállóknál megfigyeltük. Méreteit az épületek mögötti gyep, legelő határozta meg. Egymástól 2,5—3 méternyire akácoszlopokat ástak a földbe. Derekukat két helyen, a jószág térde és szügye magasságában függőleges vaspántokkal látták el. Ezekbe dugták az összekötő rudakat, amelyek a karám kerítettségét alkották. Kijárata kapuszerűen két vastagabb oszlop volt, amelyek között könnyen kiemelhető rudak biztosították az átjárást. Ezek a karámok gyakran az egész istállóépületet bekerítették, vagy annak ajtajához folyosószerűen, keskeny összekötő résszel csatlakoztak.

A karám az újratelepülés után az ismert legrégebbi állatszálláshely. A 18. század elején a jószágot már a Pusztán is elkerítették vele. Azóta folyamatosan alkalmazzák a határban, ahol nagyobb tömegű állatot, főleg szarvasmarhát kell legeltetni és egyben tartani. Ezekhez a nagy karámokhoz nem tartozott téli istálló. Két épülettípust különböztettünk meg tartozékaként. Az egyik volt a néhány négyzetméter alapterületű, oldalt nyitott, ferdén lefutó, rudakon álló fészertetővel kialakított takarmánytároló, a másik pedig a karám mellett álló *szárnyékkunyhó*.

Karámhoz hasonló építmény volt a ló- és főleg a csikóistállóhoz épített *kifutó* is. Ezekre a lovak nagyobb mozgásigénye miatt volt szükség. A lovak méretének megfelelően nagyobb oszlopokon, magasabbra helyezték el a vízszintes határoló rudakat, illetve gyakran egymás fölött három sorban voltak. (Kifutót, *csikókarám*ot találtunk a közelmúltban a mártélyi Széll Sándor, vagy a téglási Tárkány Szűcs Sándor tanyán.)

Összefoglaló táblázatok

Adatok a 18. századi becsült istállókról

Az épület beosztása	Az istállóépület megnevezése	Számuk	%
	Istállók (az állatfaj megnevezése nélkül)		
Egyosztatú épületben		70	46,3
Kétosztatú épületben		12	7,9
Háromosztatú épületben		6	4,0
Négyosztatú épületben		1	0,7
Összesen:		89	58,9
	Marha- és ököristállók		
Egyosztatú épületben		41	27,2
Háromosztatú épületben		1	0,7
Összesen:		42	27,8
	Lóistállók		
Egyosztatú épületben		6	4,0
Kétosztatú épületben		10	6,6
Háromosztatú épületben		2	1,3
Négyosztatú épületben		3	2,0
Összesen:		21	13,9
	Istállók mindösszesen		
Egyosztatú épületben		117	76,9
Kétosztatú épületben		22	14,5
Háromosztatú épületben		9	6,0
Négyosztatú épületben		4	2,6
Összesen:		152	100,0

Adatok a 19. század első felében becsült istállókról

Az épület beosztása	Az istállóépület megnevezése	Számuk	%
	Istállók (az állatfaj megnevezése nélkül)		
Egyosztatú épületben		99	17,5
Kétosztatú épületben		34	6,0
Háromosztatú épületben		36	6,4
Négyosztatú épületben		19	3,4
Ötosztatú épületben		7	1,2
A kettes-, hármas istállókból pluszként adódik még:		15	2,6
Összesen:		210	37,1
	Ökköristállók		
Egyosztatú épületben		145	25,6
Kétosztatú épületben		14	2,5
Háromosztatú épületben		3	0,5
Összesen:		162	28,6
	Marhaistállók		
Egyosztatú épületben		57	10,1
Kétosztatú épületben		4	0,7
Összesen:		61	10,8
	Borjúistállók		
Egyosztatú épületben		6	1,1
	Baromistálló		
Háromosztatú épületben		1	0,1
A hármas istállóból pluszként adódik még		2	0,3
Összesen:		3	0,5
	Lóistállók		
Egyosztatú épületben		14	2,5
Kétosztatú épületben		49	8,6
Háromosztatú épületben		32	5,6
Négyosztatú épületben		23	4,0
Ötosztatú épületben		4	0,7
A kettes-, hármas istállókból pluszként adódik még:		3	0,5
Összesen:		125	21,9
	Istállók összesen:		
Egyosztatú épületben		321	56,7
Kétosztatú épületben		101	17,8
Háromosztatú épületben		72	12,7
Négyosztatú épületben		42	7,4
Ötosztatú épületben		11	1,9
A kettes-, hármas istállókból pluszként adódik még:		19	3,5
Összesen:		566	100,0

Feudális kori istállók mindösszesen		
Egyosztatú épületben	438	61,0
Kétosztatú épületben	123	17,1
Háromosztatú épületben	81	11,3
Négyosztatú épületben	46	6,5
Ötosztatú épületben	11	1,5
A kettes-, hármas istállókból pluszként adódik még:	19	2,6
Összesen:	718	100,0

IRODALOM

Barabás Jenő
1979 Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Budapest.
Juhász Antal
1974 Telekelrendezés a szegedi tanyákon. Ethn. 1974/2—3. 276—314.
Nagy Gyula
1968 Paraszti állattartás a vásárhelyi Pusztán. Budapest.
1975 A tanya és élete. In: Parasztélet a vásárhelyi Pusztán. Szerk.: Dér László. Békéscsaba. 221—260.
Paládi-Kovács Attila
1980 A jászol kezdeti formái a magyar állattartásban. Ethn. 1980/2. 153—191.
Szenti Tibor
1979 I. A tanya. Budapest.
1979 II. A vásárhelyi tanyák adatai az 1744—1848-ból megőrzött becsüjegyzőkönyvekből. In.: Vásárheyi tanulmálnyok IX. kötet. Hódmezővásárhely. 69—124. (A tanulmány második, 19. századi része részben még közöletlen, kéziratban.)
1983 I. Adatok a hódmezővásárhelyi tanyavilág népi építészetéhez. In: Kiss Lajos Emlékkönyv. Szerk.: dr. Dömötör János és dr. Tárkány Szücs Ernő. Hódmezővásárhely. 213—243.
1983 II. Újabb levéltári adatok a vásárhelyi Pusztáról In: A Békés megyei Múzeumok Közleményei 7. Tanulmányok Orosházáról és környékéről. Szerk.: Nagy Gyula. Békéscsaba. 279—295.
Tálasi István
1977 Kiskunság. Budapest.
Tárkány Szücs Ernő
1961 Vásárhelyi testamentumok. Budapest.

GEHÖFTENSTÄLLE IN HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

Tibor Szenti

Die ersten Viehunterkünfte an der Feldmark von Vásárhely nach der Türkenherrschaft wurden zusammenfassend „Ställe" genannt. Das waren meistens dachlose Rohrmatten oder hölzerne Gitter, die öfters abgebaut und den wandernden Viehen verfolgend wieder aufgestellt wurden. Als der Puszta im 1743 umgezäunt wurde, fing man erst mit dem Bau von ständigem Gebäude an.

Um zu der Arbeitsort Näher zu sein, siedelte man vorläufig an die Feldmark um. Dieser Prozeß wurde von der Erscheinung der Hütten und Einödhäuser auf den Grundstücken begleitet, und parallel damit nahm auch der Stallbau seinen Beignn. Laut unserer Archivsmaterialien hat man oft erst die Ställe, und danach die Wohnhäuser aufgebaut. Ihrer wirtschaftlichen Bedeutung und Größe hinsichtlich zählten sie zu den wichtigsten Gehöftenbauten. Die Viehe wurden in den Ställen nach Art, Geschlecht und Lebensalter getrennt untetbracht.

Die geoeraphische Lage und Unterbringung der Ställe wurde vor allem durch die Lage des Einödhauses beeinflußt. Sie wurden meistens aus Pisee-oder Lehmstampfmauern oder aus Lehmziegeln gebaut. Pfettegabel, Firstpfette, Aufschiebling und Rohr-oder Unkrautlatten bildeten die Dachkontsruktion. Darauf kam noch die Deckung: Schilfrohr, Binse oder Unkraut. Die Bauten mit mehreren Abschluß-, Querkrippen, mit runden Futterlagerkrippen und Heugittern waren anfangs noch unaufgestzte, kalte Ställe.

Im letzten Drittel des 18. Jh-s wurde die Pferdepflege der einquartierten Kaiserssoldaten geregelt. Der Leibeigene sollte für 2, die wohlstehenden Bauern für 4 Pferde aufgesetzte, d. h. warme, mit Brückerung gestaltete, d. h. trockene und saubere Ställe des sog. deutschen Typs bauen. Die in den Städten angewandte Bauweise verbreitete sich mit einigen Jahren Zögerung auch an den Gehöften.

Im Zeitalter des Kapitalismus wurden überwiegend aufgestzte Ställe gebaut. Es erschien der leere Dachstuhl, die Scheerenlappendachkonstruktion, der Aufstelldachstuhl. Anstatt Binse und Unkraut wurde Dachziegel oder Schindel angewandt, wobei die letztere ihre Bedeutung völlig verlor. Die Stallbauten wurden mit hölzernen Brettüren versehen. Die Fenster waren schmal und mit Glas ausgestattet. Die Lüftungslöcher unter dem Dach wurden bei großer Kälte eingestopft. Am Dachboden lagerte man Futter oder züchtete man Tauben.

Die Anbauten des Stalles waren von vorne oder von mehreren Seiten geöffnete Sommerställe, Viehstände, Pferche und die dazu gehörenden tragbaren Sommerkrippen.

A MINDSZENT—ALGYŐI URADALOM HALÁSZATI SZERZŐDÉSEI (1832—1861)

SZILÁGYI MIKLÓS
(Budapest, Néprajzi Múzeum)

Az utóbbi évtizedekben több néprajzi tanulmány és forráselemzés hívta fel a figyelmet a halászó vizek 18—19. századi, vállalkozás jellegű bérleti hasznosításának gazdasági jelentőségére[1]; magunk is visszatérően hangsúlyoztuk a bérleti szerződések kivételes forrásértékét, elemezvén a halászati haszonvétellel kapcsolatos szokásjog, s ezzel összefüggésben a „halászati üzemek" változásait és lokális változatait.[2] Ezek az újabb közlemények nemcsak az agráretnográfiai kutatásokra általában is jellemző igényt: a gazdasági és társadalmi mozgásfolyamatok elemzésének szándékát tanúsítják, de egyszersmind a hosszú ideig meghaladhatatlanul nagyszabásúnak vélt „tudománytörténeti örökség" — a Herman Ottó és Jankó János kezdeményezte[3] eszköztipológiai összehasonlítások — egyoldalúságának, módszertani következetlenségének régen időszerű „kritikáját" is előlegezték.[4] Aligha vitatható ugyanis, hogy a halászati technika „működtetésének" koronként változó, csak az adott társadalmi-gazdasági alakulat működés-mechanizmusából megérthető feltétel-rendszerét (az ökológiai viszonyok és a társadalmi viszonyok összefüggéseit) megismerve az egyes eszközök történetére, a kulturális kapcsolatokra, az átadásra-átvételre is megalapozottabban és magabiztosabban következtethetünk, mintha a halászati eszközöket a közelmúltig (napjainkig) megőrződött „élő kövületekként" használjuk az őstörténeti igényű összehasonlító elemzésekhez.

Ha az etnográfus agrártörténeti érdekű forrásanyag közlésére vállalkozik, szükségszerűen számot kell vetnie ezzel a „tudománytörténeti örökséggel", hiszen szeretné elkerülni az illetéktelenség látszatát. Közleményünk közvetlen indítéka ugyanis — ahogy a fentebb hivatkozott jónéhány forrás-elemzésé — a halászat néprajzi kutatásának szükségleteiből könnyen levezethető, korántsem ennyire egyértelmű viszont az agrártörténeti megalapozottsága. Ha az uradalom gazdálkodásának összefüggés rendjében vizsgálódnánk, így mutatnánk rá a „kisebb haszonvételek" között számontartott halászat jelentőségére, gazdasági súlyára, vitathatatlanul egyértelmű lenne a forrásközlés gazdaságtörténeti hasznosíthatósága. Ilyen igényű feldolgozásra, elemzésre azonban nem vállalkozunk, mert a Pallaviciniek mindszent-algyői hitbizományi uradalmának gazdálkodását csak nem teljességre törekvő

[1] Legújabban: Solymos Ede—Solymosné Göldner Márta, 1978; 1979.
[2] Szilágyi Miklós, 1966; 1974; 1975; 1978/B
[3] Herman Ottó, 1887; Jankó János, 1900
[4] A magyar halászat néprajzi vizsgálatának eredményeiről összefoglalóan: Gunda Béla, 1948; Szilágyi Miklós, 1978/A

feldolgozásokból ismerjük,[5] másodlagos információkhoz kell tehát kapcsolnunk a gazdálkodás egészéhez mérten eléggé perifériku jelentőségű halászati haszonvételről megfogalmazható következtetéseinket. A néprajzi kutatásokban kimunkált vizsgálati szempontok elsődlegessége mégsem jelenti azt, hogy ne lennénk figyelemmel — amennyire az előmunkálatok ezt megengedik — a gazdaságtörténet speciális kérdésfeltevéseire, probléma-közelítésére. Joggal reméljük tehát, hogy — ha közvetetten is — a hasonló forrásanyag agrártörténeti értelmezéséhez is adhatunk néhány továbbgondolható ötletet.

A halászati jog bérleti hasznosítása

A Csongrád—Szeged közötti Tisza-szakasz és az ártéri tavak hasznosításának egy uradalom gyakorlatában is gyakran változó, s a halászó vizek értéke és helyzete szerint is differenciált megoldási módjaiból arra következtethetünk, hogy a halászati jog jövedelmező hasznosíthatóságának megítélésében a 18—19. század folyamán nem alakult ki egységes szokásjogi szemlélet.[6] A konyhára szükséges halak biztosítását és az uradalmi pénzbevételt célzó, egyidejű kettős törekvés folyamatosan jellemző volt, s az sem kétséges, hogy kezdettől az utóbbi a hangsúlyosabb, és a halászati kereskedelem megszerveződésével párhuzamosan mind nagyobb lett a jelentősége. A jogtulajdonos és a halászattal foglalkozók, a hasznosításra vállalkozók „egyezsége" viszont az értékesebb vizek tilalomban tartását (uradalmi szervezésű halásztatását), vagy árendába adását; a kevésbé értékes vizek „elhanyagolását", vagy a bérleteknek ezekre kiterjesztését egyaránt jelenthette.

Mind a tilalmas vizek „házi" kezelését, mind a bérbeadást jelentősen befolyásolta az úrbéres mezővárosok (falvak) szerződéses jogállása: gyakran a mezővárosi communitas bérelte városa határában a halászati jogot (vagy belefoglalták a halászatot is a jobbágyi szolgáltatásokat részletező contractusba, vagy külön szerződést kötöttek a regalékra, esetleg csak a halászatra). Amiből az is következik, hogy az uradalom másként kezelte a mezővárosok határához nem tartozó, „pusztaként" hasznosított területeken a halászó vizeket.

Ezeken a vizeken eleve nem lehetett úrbéri szerződés tárgya a halászati jog, nem kellett tehát figyelembe vennie a birtokosnak a mezővárosi tanácsok „vállalkozói" igényét. Ha ugyanis a *város határának* halászati hasznosításából zárta ki a lakosokat — ilyen törekvésre a Károlyi uradalom gyakorlatából, elsősorban Hódmezővásárhelyről idézhetünk szemléletes példákat[7] —, számolnia kellett a tanács meg-megújuló tiltakozásával, panaszaival. Ezért a „puszták" halászó vizeinek tilalomban tartása is, bérleti hasznosítása is sokkal inkább jellemző, s a mezővárosi önkormányzat és az uradalom kényszer-kompromisszumától lényegileg független volt.

A halászó vizek hasznosításának egyidejűleg is többféle, és gyakorta változó lehetőségeire egyébként a Károlyiak csongrád—vásárhelyi uradalmának gyakorlata kínálja a legjellemzőbb példákat. A kezdet egy nagyszabású, de részleteiben soha meg nem valósított terv: Károlyi Sándor az 1720—1730-as években körültekintő részletességgel megfogalmazta az árutermelő célú önálló „halászati üzem" megszervezésének gyakorlati tennivalóit.[8] Eszerint — fizetett halászmestereket alkalmazva — az

[5] Vázlatos összefoglalás: Reizner János, 1895 — Néhány adat: Bálint Sándor, 1976; Giday Kálmán, 1957; Zsilinszky Mihály, 1897

[6] A halászati jogról részletesebben: Andrásfalvy Bertalan, 1970; Szilágyi Miklós, 1975; 1978/B

[7] Szeremlei Samu, 1911. 285—288; Tárkány Szűcs Ernő, 1961. 49—51.

[8] Közölve: T. K., 1899.

uradalom gondoskodott volna a legértékesebb vizek nagyhálós halászatáról, a zsákmány tárolásáról, és Pestre, Komáromba szállításáról. A falvak-mezővárosok halászó jobbágyai — a tervezet szerint — beletagolódtak ebbe az „üzembe": pénzen megváltott zsákmány-hányadot ígért Károlyi a nagyhálós halászcsapatok tagjainak, illetve fenntartotta elővásárlási jogát arra a zsákmányra is, melyet a tilalomban nem tartott vizekből fognak ki — saját szükségletükön felül — a lakosok.

Részletes vizsgálatok híján teljes bizonyossággal nem állíthatjuk, hogy Károlyi nagyszabású terve „papíron maradt", a publikált szórvány-adatok azonban a halászati haszonbérből származó jövedelemről és az árendába adás gyakorlatát panaszló véleményekről tájékoztatnak. Hódmezővásárhelyen előfordult ugyan, hogy „házi kezelésben" tartotta Károlyi a halászatot, s ebben — talán — a tervezet részleges megvalósulását gyaníthatjuk. Máskor viszont — és gyakrabban — vagy a város volt a vizek árendátora, vagy (a panaszok, tiltakozások ellenére) „idegenek" halásztak, s a kereskedő-bérlő Aradon értékesítette a zsákmányt.[9] A halászati jövedelmet részletező adatokból az is kitűnik, hogy a bérleti díjat (egyidejűleg) vagy területre, vagy háló után számolták el.[10] Ami arra enged következtetni, hogy a meghatározott vízterületet bérlő („szubárendátor" jogi helyzetű halászokkal halásztató) vállalkozók mellett a nagyhálós halászcsapatok és a kecével halászó kishalászok közvetlenül is bérleti viszonyban voltak az uradalommal.

A halászat hasznosításának ezek a vázlatosan ismertetett tendenciái a mindszent —algyői uradalom 18—19. századi gyakorlatára is jellemzőnek látszanak. Reizner János kutatásaiból tudjuk, hogy a kamarai birtok 1733-ban III. Károly adománya révén került a gróf Erdődy család birtokába; a család egyik tagja 1775-ben elzálogosította egy genuai bankháznál, majd vásárlás és 1804. évi királyi adomány következtében a Pallavicini őrgrófi nemzetség szerezte meg.[11] E többszöri birtokos változás — a Reizner publikálta adatokból következtetve — lényegesen nem befolyásolta a halászati jog hasznosításának az Alsó-Tisza vidékére általában jellemző alapelveit: arra is van példa, hogy a jobbágyközségek urbáriális contractusába foglalták bele a halászatot, s arra is, hogy a falvak határához nem tartozó vizek (nyilván bérletből származó) jövedelmét külön számolták el az uradalmi bevételek között. 1759-ben például 5393 Ft 42 kr. volt az uradalom brutto bevétele, amiből Mindszent úrbér-váltsága 1504 Ft-t és 10 hordó sózott halat, Algyőé pedig 323 Ft-t és 3 hordó sózott halat jelentett, s mindkét helységnél beleértették ebbe az összegbe egy-egy puszta (Tömörkény, illetve Sövényháza), valamint a kisebb haszonvételek (kocsma, mészárszék, halászat) árendáját. A Porgány és a Gyevi fok halászati jövedelme külön tétele volt a bevételnek; az előbbiért 300 Ft-t és 20 hordó sózott halat, az utóbbiért 200 Ft-t és 12 hordó sózott halat kapott az uradalom. A nyers bevétel közel 10%-a tehát az úrbéres szerződéstől függetlenül hasznosítható halászó vizekből származott. Algyő 1766-ban 12 évre kötött (de csak az urbárium 1772-es bevezetéséig érvényben volt) szerződéséből az is egyértelmű, hogy az évi 1465 Ft-nyi taksába beleértett halászati jog csak a kecével és pirittyel végezhető tiszai kishalászatra vonatkozott, s mert az egyes haszonvételek ellenértékét tételesen is felsorolták, azt is tudjuk, hogy az ilyen halászat várható jövedelme (50 Ft) mindössze egyötöde a kocsmáltatás ellenértékének (250 Ft).[12] A 18. században megszerveződő dohánykertész telepek lakosai eleinte szintén a szerződésükbe belefoglalt taksát fizettek a kecés kishalászatért (a mártélyiak pl. 1798-ban egy kecétől 1 tallért).[13] A későbbiekben nem találta nyomát az adatot

[9] Giday Kálmán, 1957. 791—792; Herczeg Mihály, 1980. 105.
[10] Herczeg Mihály, 1980. 104—105.
[11] Reizner János, 1895. 321. skk.
[12] Reizner János, 1895. 329—330.
[13] Takács Lajos, 1964. 95.

közlő Takács Lajos a dohánykertészek legális kishalászatának, sokkal inkább annak, hogy a halászat árendátorai meg-megújulóan az orvhalászatuk miatt panaszkodtak. Amiből — közvetlen bizonyítékok híján — arra következtethetünk, hogy a kertészközségekkel határos halászó vizeket külön, s nagyobb területi egységekben adta bérbe az uradalom.

Az 1832—1861. közötti három évtized itt közölt bérleti szerződései bizonyossá teszik, s egyszersmind módosítják is mindazt, amit a nehezen értelmezhető szórványadatokból a korábbi időszakra következtethettünk. Eszerint a nagyságrendileg, s a várható haszon szempontjából lényegesen különböző vízterületek egyidejű különkülön bérbeadását, és egy-egy nagyobb vízterület egységes hasznosítását egyaránt jellemzőnek tekinthetjük. E párhuzamosság (a „kis-" és „nagy-bérletek" egymást kiegészítő rendszere) azonban nemcsak a terület érték szerinti felosztását jelentette, hanem azt is, hogy a szerződések egy része a bérletben érdekeltek — a vállalkozók és a halászattal foglalkozók — bonyolult alá-fölé rendeltségét feltételezi, a szerződések más részét viszont maguk a halászok kötötték az uradalommal.

Ha 50, esetleg csak 30 váltóforint az egy ember által vállalt, kisebb ártéri vízállásokért, vízfolyásokért fizetendő évi árenda (3—4. sz.)[14], aligha kétséges, hogy maguk a halászok a bérlők. Tizenhárom mindszenti lakos (mindannyian írástudatlanok!) évi 750 váltóforintért — tehát viszonylag nagy összegért — vette bérbe a folyó Tisza mindszenti-ányási szakaszát és a Kurca-rétet (14. sz.), mégis valószínűsíthetjük, hogy halászok alkotják a „bérlőközösséget", hiszen néhány azonos nevet halászként említ a mindszenti Danicska József 1896-ban keletkezett kéziratos emlékiratában.[15] Az ányási lakosok 100—100 váltóforint bérleti díjat vállaló szerződései, melyek csak az „apróbb neműű hálókkal való halászatra" vonatkoznak (11—12. sz.), minden bizonnyal a dohánykertészek kielégítő jellegű halász-foglalkozásának a bizonyítékai. Erre a „halászati engedelemre" hivatkozhatnak azok a szerződések is, melyek szerint a nagyobb terület bérlőinek el kell tűrniük az ányásiak tiszai halászatát (10, 14, 15. sz.).

A technikailag is többféle hasznosítást kivánó vizeket és nagy területet árendáló személyek egy részéről bizonyosan tudjuk, hogy nem voltak halászok. Szobotka Dávidnak nemcsak az itt közölt két halászati szerződését (2, 10. sz.), hanem az ugyancsak a Pallavicini uradalommal kötött egyéb — kereskedelmi — szerződéseit is ismerjük,[16] és megtaláltuk a nevét a Csongrád megyei zsidók összeírásában, ahol egyébként nem tüntették fel, hogy egyebek mellett hallal is kereskedne.[17] Götz Jánost (5. sz.), „korának egyik leggazdagabb szegedi polgárát", széksóval nagyban kereskedő szappanfőzőként és hídvámbérlőként emlegetik a szegedi szerzők. [18] Mindezek

[14] Az általam megismert összes szerződést függelékben közlöm; a számok — itt és a következőkben — a kronologikusan rendezett anyag sorszámai. Lelőhely: Csongrád megyei 1. sz. Levéltár (Szeged) Pallaviciniek Mindszent-algyői hitbizományi uradalmának iratai, I. csomó (Szerződések) Halászati szerződések 1831—1861. (Az anyaggyűjtést 1966-ban végeztem. A forrásra Szabó Ferenc, a Békés megyei Levéltár igazgatója hívta fel a figyelmemet; fogadja érte köszönetemet.)

[15] Néprajzi Múzeum EA 4289 (Danicska József: Jelen és múlt idő. A halászati viszonyokról. 95 p.)

[16] Ugyanabban az iratcsomóban, mint a halászati szerződések, Szobotka Dávidnak a mészárszék, a búcsúk helypénzszedési joga bérletére, valamint kosokkal és ürükkel való kereskedésre kötött szerződései is megmaradtak.

[17] Csongrád megye 1848. évi zsidó összeírását Harsányi László, 1970. közölte, s ebben „kereskedés és kalmárság. Különben földműves is" megjegyzéssel szerepel Szobotka. (Ugyanakkor 1 szentesi, 2 mindszenti és 1 szegvári családfőt halászati haszonbérlőként, halhasítóként vagy halkereskedőként írtak össze.)

[18] V.ö.: Bálint Sándor, 1977. 247; Kováts István, 1981. 333—335. (részletesen felidézi személyes kapcsolatukat), 440. (a „névjegyzék" magyarázata: „korának egyik leggazdagabb szegedi polgára volt", 1856-ban halt meg.)

ismeretében nem lehet kétséges, hogy a hasonlóan „nagyvállalkozást" sejtető szerződések (7, 9, 15, 16, 19, 20. sz.) aláíróit a vagyonösszeírások ismeretében rendre azonosítani tudnánk azokkal a tehetős polgárokkal, akik egyszerre többféle kereskedelmi vállalkozásban voltak érdekeltek. A halászat mellett egyéb pénz-ügyletekben is érdekelt „nagyvállalkozók" között természetesen ekkortájt is lehettek olyanok, mint a Pallavicini uradalom halászó vizeit 1878-ban évi 2200 Ft-ért öt társával kiárendáló Bitó János, aki ugyan végigjárta a szegedi halászok és halkereskedők „ranglétráját", joggal tekintette tehát magát „halásznak", jóllehet a bérlet idején — önéletrajzából kitetszően — már inkább tőkéjét kockáztató kereskedő, mintsem egy patriarchális szervezetű halászcsapat tagja volt.[19]

Ha a bérlő maga nem is vett részt a halászatban: nem vállalta a hálóhúzás napi robotját, „vállalkozása" — esetleg — egységes szervezetű „halászati és halfeldolgozó üzem" irányítását, specialista „bérmunkások" foglalkoztatását is jelenthetné. Ez a lehetőség az Alsó-Tisza vidékének 19. századi halászatáról szóló közel egykorú és visszaemlékező leírások ismeretében inkább csak elméletinek tűnik: egyértelműen a halászcsapatok önállósága, és a munkában való részvétel, a halászeszközökhöz való anyagi hozzájárulás mértékét figyelembe vevő arányos részesedés hangsúlyozódik minden értékelhető forrásunkban.[20] Bár mindennek ellenére nem zárható ki annak a lehetősége sem — különösen akkor nem, ha a vállalkozó, mint Bitó János, eredetileg halász volt —, hogy a bérlő is rendelkezett néhány nagyhálóval, melyekkel egy-egy halászmester irányítása alatt, bérmunkásként vagy „résziben" hat tagú halászcsapatok halásztak. Az általánosan jellemző hasznosítási mód azonban az „albérletbe" adás és az egy-egy szerszám után követelt taksa volt!

Halászó vizek és halfogási módok

Gondosan körülhatárolták a Pallavicini uradalom halászati szerződéseiben — ahogy minden más halászati szerződésben[21] — a bérbe adott vizeket, a vízrajzi neveknek is figyelemreméltóan gazdag gyűjteménye tehát minden ilyen szöveg. Erre a forrás-lehetőségre azonban Inczefi Géza módszertanilag példamutató és az anyaggyűjtésben rendkívül körültekintő, Szeged környéki földrajzinév-publikációi után szükségtelen külön is felhívnunk a figyelmet.[22] A vizek és a vízjárás jogi szükségletű leírásaiból inkább a szokásos, a lehetséges halászati technika *szokásjogi és ökológiai feltétel-rendszerére* igyekszünk következtetni a továbbiakban.

A nyílt vizeken nem jelölhetők meg egyértelműen a halászatra jogosultság határai, természetes tehát, ha a *közös használattal* kapcsolatos jogszokások egész sorára rálelhetünk a szerződésekben. Amikor a Tisza jelentette két szomszédos birtok természetes határát, vagyis két birtokosnak is halászati joga volt a folyóban, nem az elméleti középvonalat jelölték meg a bérelt víz határaként. Ehelyett azt szabályozták, hogy csak az egyik parton húzhatják ki hálójukat a halászok (5. sz) Ez a kikötés a kisszerszámos halásztra nem, csak a nagyhálós halászatra vonatkozott. Nyilván nem azért volt ez a megkülönböztetés, mert a kerítőháló kivetésekor és tértölelő vontatásakor amúgy sem lehetett alkalmazkodni a folyó szeszélyesen sodró vizén az elméleti

[19] Bitó János, é. n. 61.

[20] L. pl. Herman Ottó, 1887. 69—71, 272. skk. — Ezt részletezi emlékiratában Danicska József is (Néprajzi Múzeum EA 4289).

[21] L. pl. Solymos Ede—Solymosné Gölder Márta, 1978.

[22] Inczefi Géza, 1960; 1961.

határhoz.[23] Ha a kecével, villikkel, kerítővel[24] való kishalászatról szólván meg sem említik a szerződések a birtokhatárt, jóllehet a kishalászoktól inkább meg lehetett volna kívánni annak tiszteletben tartását, csak arra következtethetünk, hogy mindkét parti birtokos bármilyen szerszámmal — tehát nagyhálóval is — a folyó teljes szélességében halászhatott.

Ha így van, a kihúzás helyének az egyik partra korlátozása nem is a halászó víz határok közé szorítását, hanem a parti földterület védelmét célozta. A néprajzi leírásokból,[25] saját megfigyeléseinkből tudjuk, hogy az állandósult hálóhúzó hely — — a *tanya* — kialakítása a lapályos part egy meghatározott részének igénybe vételével járt együtt. A folyóvízi kerítőháló „kintjáró végének" vontatása közben, méginkább a kihúzáskor, helyre volt szükségük a halászoknak; tér kellett a háló szárításához, javításához (a *tericsfa* felállításához[26]), a halszállító szekerek rakodásához, a hosszabb-rövidebb ideig várakozó igás lovak legeltetéséhez, gyakran a halászok alkalmi szálláshelyének megépítéséhez. Természetes tehát, ha a vízparti *tanya* terület igénye is megfogalmazódott a szerződésekben, elsősorban azokban, melyek halszárító kunyhók felállítását is engedélyezték. A közel egykorú leírásokból következtetve több egyszerű építményből álló, időszakos „halfeldolgozó telepet" jelent a „fogandó halaknak szárításokra megkívánható Gunyhóknak halhasító, és szárító helynek által engedödik" formula-szöveg.[27] Erre a célra (az 5. sz. szerződés szerint) a halászok 900 □-ölnyi, az idegen halhasítók egy holdnyi területet vehettek igénybe. Ugyanez a szerződés külön rendelkezett arról, hogy azon a folyószakaszon, melynek csak egyik partján húzhatták ki a hálóikat, a halhasításra legszükségesebb helyet foglalhatták el, a kocsikkal való közlekedés útvonalát pedig kijelölték (l. még 9. sz.). Nyilván abban sem csupán a halászati jog és a parti haszonvételek „elméleti" elkülönítése fogalmazódott meg, hogy különböző szankciókat kilátásba helyezve megtiltották a fák rongálását, illetve a madarászatot-vadászatot (4., 8., 9., 17., 18. sz.). Ha szükség volt ezekre a tilalmakra, csak azért lehetett, mert a halászok *általában,* nemcsak a halászattal összefüggő tevékenységek miatt, a part egy részére jogot formáltak. Ezt a *vélt* jogukat igyekeztek korlátozni. A másik parton való kihúzás, tanya-kialakítás tilalmával egyrészt elejét akarták venni, hogy a halászok ugyanilyen vélt jogokra hivatkozva a szomszéd birtokosnak kárt okozzanak, s ezzel „birtokháborítási" jogvitát provokáljanak, másrészt a saját uradalom egy másik „üzemágának" (pl. erdészet) védelmét biztosították.

Azonos vízterület egyidejű közös használata egyébként is eléggé általános gyakorlat volt, s ezért sincs okunk rá, hogy a háló kihúzásának egyik partra korláto-

[23] A kunszentmártoniak ugyanígy szabályozták a szomszéd birtokossal közös használatú Körös halászatát: csak kölcsönösség esetén húzhatták ki a halászok a másik parton a hálójukat. (V.ö.: Szilágyi Miklós, 1966. 47. skk.) — Amikor Mezőberény és Köröstarcsa halászai között viszálykodás támadt, mert a Körösön kerítőhálóval halászva néhány száz méterre a szomszéd község vizére is átcsaptak, a köröstarcsai halászok arra hivatkoztak, hogy „régtől fogva való halász törvény ez (hogy azok is tudják a kik még benne járatlanok) a ki felülről jön alól annak a másik határába is száz lépéssel szabad a kivonás, és meg fordítva". A mezőberényiek nem ismerik el ezt a „halásztörvényt", a ráhivatkozás mégis megvilágítja: a szokásjog igyekezett figyelembe venni, hogy folyó vízen eleve nem lehet betartani a mesterséges határokat. (Békés megyei Levéltár, Mezőberény ir. R. 2. Közig. ir. 1811—1830. A/4-a. 148—149.)

[24] Nem ismerjük a kishalász eszközök közé sorolt kerítőháló méretét, de mert a viszonylag kis méretű kerítőhálókat is tértölelően kell vontatni, ennél a hálónál mindenképp indokolt lett volna a „határra" való hivatkozás.

[25] L. pl.: Solymos Ede, 1965. 205. skk.

[26] A tericsfa: oszlopokból és gerendákból épített állvány, melyen a hálót szárítják (V.ö.: Ecsedi István, 1934. 214; Solymos Ede, 1965. 215—216.)

[27] A halszárító „telep" építményeiről: Szilágyi Miklós, 1977/B. 140. skk.

zásában a parti földterület védelménél többet, valamiféle elméleti határvonalat gyanítsunk. Néhány szerződésben utalnak arra, hogy a nagyvállalkozó bérlőnek el kellett tűrnie egy másik bérlő halászatát, ez a halászati jog azonban soha sincs területileg elkülönítve. Az ányásiak — bizonyosan a dohánykertész-telep lakói[28] — korábbi „szerződésük szerint" halászhattak az új bérlemény tárgyát képező Nagy-Tiszában (10., 14., 15., sz.). Ez a joguk a kisvizekre vonatkozó bérleti szerződésbe beleértett, tételesen azonban meg nem fogalmazott (11., 12. sz.) kiegészítése lehetett a kisszerszámos halászatuknak. Ugyanúgy, ahogy a Kis-Tisza bérlője is halászhatott egy nagyhálóval az algyői Nagy-Tiszán (9. sz.), amit a folyószakasz nagybérlőjének tudomásul kellett vennie (5. sz.).

Ha egyszerre több bérlő is halászhatott egy vízterületen, a közös használat napi gyakorlata lényegesen aligha különbözött attól, ahogyan az egy „főbérlőnek" alárendelt halászcsapatok a közös használatot megoldották. A 19. század végi néprajzi leírások és emlékezések a halászcsapatok munkaszervezési önállóságát és a halászat rendjének szokásjogi szabályozását hangsúlyozzák, sohasem hivatkoznak azonban a halászcsapatok működési területének határaira.[29] Inkább azt részletezik, hogy egyazon *tanyá*ban hogyan halászott több halászcsapat, betartván egy sor íratlan szabályt (a foglalás eseti hatályát, az előbb érkező csapat elsőbbségi jogát stb.) Úgy tűnik ezekből a leírásokból, mintha a halászok nem tudták volna: a maguk között kötelező érvényű szokásjogi egyezségek mögött milyen tulajdonjogi feltételek húzódnak meg. Ilyen „tájékozatlanságot" indokolatlan lenne feltételeznünk. Ha a szerződésekben rögzítették, a halászok természetesen tudomásul vették, s be is tartották a határokra való ügyelés kötelezettségét. A szokásjog csak az esetben érvényesült, ha több halásznak (halászcsapatnak) ugyanarra a vízterületre volt szerzett joga. E szokásjog korlátozott érvényét azonban a korai néprajzi leírások, s olykor a halászoktól származó laikus ismertetések is, homályban hagyták. [30]

Eddig a bérelt víz közös használatának szokásjogi szabályaira következtettünk, s többször utaltunk a nagyhálók és a kisszerszámok egymást kiegészítő használatára. Ez pedig inkább termeléstechnikai és üzemszervezési, mintsem jogi kérdés. Amióta a halászati törvényben (az 1888. évi XIX. tc.) megfogalmazott elvek szerint adták bérbe a Szeged környéki Tisza-szakaszon a halászó vizeket, a törvény betűje szerint megtiltották ugyan a bérlemény albérletekre szabdalását, azt azonban hangsúlyozták, hogy a kishalászoknak adott jog nem tekinthető albérletnek.[31] Ennek a jogi megítélésnek következményeképpen a közelmúltig jellemző maradt — s nemcsak az itt idézett szerződések körvonalazta területen [32] — a kisszerszámok és a nagyhálók egymást kiegészítő használata, ezzel együtt a „kishalászat" és a „nagyhalászat" üzemszervezeti elkülönülése.

Szerződéseink a közelmúltban megfigyelhetőhöz hasonlóan különböztetik meg a kishalászatot és a nagyhalászatot, de — az üzemszervezési elvek konzervativizmusa mellett — lényeges változásokra is következtethetünk. Főképp a jellemző eszközök felsorolása és az egymáshoz viszonyított produktivitásuknak a részletezett bérleti díjtételekből kitetsző kortársi megítélése tartalmaz figyelemre méltó elemeket.

A tiszai nagyhálóról nincs részletesebb információnk. Olyan asszimmetrikus felépítésű kerítőháló lehetett, amilyennek a tavi hálótól megkülönböztetett folyami

[28] V.ö.: Takács Lajos, 1964.
[29] L. erről Herman Ottó, 1887.
[30] Danicska József tanulságos adatokat közöl a halászcsapatok közötti szokásjogi egyezségekről (Néprajzi Múzeum EA 4289)
[31] V. ö.: Szilágyi Miklós, 1971. 277.
[32] L. pl. Ecsedi István, 1934. passim

nagyhálót — a tiszai halászok legnagyobb és legproduktívabb eszközét — a néprajzi leírásokból ismerjük.[33] Következtetésünk azért nem lehet túl magabiztos, mert az elmúlt évszázadban élt halászok gyakran „duna-háló" néven emlegették (ami alkalmasint a közelmúltban történt átvétel kifejezője), s egyéb források szintén újkori (talán 18—19. századi) elterjedését sejtetik.[34] Így az is lehetséges, hogy — ha ekkor már nem is általánosan — ugyanazt a nagyháló-félét használták mind a tavakon, mind a Tiszán. Különösen olyan esetben lehet ezt valószínűsíteni, ha a tavak bérlői egyetlen nagyhálóval halászhattak a folyón, szerszámkészletük egésze tehát inkább a tavak jelentette lehetőségekhez alkalmazkodott.

Az nem lehet kétséges, hogy a haszonvétel szempontjából a nagyhálós halászatnak volt nagyobb jelentősége. Az 5. sz. szerződés szerint a folyó nagyhálós halászatáért 800 vft-ot, a kishalászatért 250 vft-t kellett fizetnie a bérlőnek; más szerződésekben ugyanez az arány 420 pengő forint — 160 pengő forint (16. sz.), illetve 595 Ft 35 kr. — 226 Ft 80 kr. (19. sz.) Azért is feltűnő a nagyhálós halászat nagyobb produktivitása, mert a kisszerszámok között *kerítőhálót* és *pirítyet* is említenek — olyan akcióközösségben működtethető húzóháló-féléket, melyeknek használatát a 20. századi bérlők már nem engedték meg a kishalászoknak. Recens adataink szerint ezek vitathatatlanul „nagyhálónak" minősülnek: zsákmány-tömeg elérésére alkalmasak, s ezért csak a bérlő alkalmazottai halászhattak velük.[35] A kisszerszámok közé sorolt *kecét* és *villiket* a 19. század végén — 20. század elején is használták az Alsó-Tisza kishalászai, de korántsem volt azonos jelentőségük a szerszámkészletben. A *kecét* — ennek két változatát: a *kuszakecét* és a *hosszúkecét* — „főszerszámként", a *villiket* főleg tiszavirágzáskor a vízfelszín közelében tartózkodó halak fogására alkalmas „idényszerszámként" jellemzik a néprajzi leírások.[36] A szerszámok felsorolása természetesen nem lehet maradéktalan; még abban sem lehetünk biztosak, hogy a legfontosabb két szerszámot tartották említésre érdemesnek a szerződések fogalmazásakor. Nem valószínű, hogy egyéb kisszerszámokat — pl. varsa- és horogféléket — ekkortájt ne használtak volna a magányosan dolgozó kishalászok, hiszen a közel egykorú és visszaemlékező forrásaink éppen azt hangsúlyozzák, hogy minden kishalász „valóságos ezermester" volt.[37]

[33] L. pl. Ecsedi István, 1934. 212. skk; Nyíri Antal, 1948. 59. skk.

[34] Hódmezővásárhelyen 1749-ben kér engedélyt a gyevi nótárius a *dunaháló* kipróbálására (Szeremlei Samu, 1911. 293.); Kunszentmártonban 1773-ban annak kell a legnagyobb taxát fizetnie, aki *dunahálót* tart (Szilágyi Miklós, 1966. 45.); Tápén a XIX. század első évtizedeiben emlegetik a „Duna Háló"-t (Szilágyi Miklós, 1971. 274.) Lehetséges, hogy a *dunaháló* többféle nagyhálónak volt a helyi neve. Solymos Ede publikálta Bitó Jánosnak a szerződésekkel majdnem egykorú panaszát, s eszerint az általa használt, 64 m hosszú, 3 m széles „dunai hálló" csak kecsege és csuka fogására alkalmas, és ugyanúgy kezelik (két csónak között szedik fel), mint a piritye (v.ö.: Solymos Ede, 1969. 45.). Ez az adat semmiképp sem egyeztethető a korábban idézettekkel, mert azokból kifejezetten nagyhálóra következtethetünk.

[35] A kerítőhálók csoportjába azokat a húzóhálókat is beleértik, melyekkel két ember halászott (a méretvariációkról l. pl. Ecsedi István, 1934. 204. skk; Solymos Ede, 1965. 202. skk.), a szerződésekben emlegetett kerítő azonban bizonyosan nagyobb volt ennél. A *piritty* a néprajzi leírásokban a víz közepén két csónakról elvetett és felszedett *laptoló* szinonimája, esetleg a méret miatt különböztetik meg a két hálót (az előbbivel négy, az utóbbival hat ember szokott halászni): Herman Ottó, 1887. 284—285; Szilágyi Miklós, 1971. 288. — Ismerünk viszont történeti adatokat is a *pirittyről*, s ezek alapján a *laptolótól* különböző hálószerkezetet valószínűsíthetünk (l. pl.: Bálint Sándor, 1957. II. 310; Szeremlei Samu, 1911. 293.)

[36] Az A alakú léckeretre szerelt *kecének* két változata ismert: a *hosszúkece* tkp. zsákháló, a *kuszakece* három hálórétegű, ún. tükrös háló (l. pl. Herman Ottó, 1887. 171—174; 324—327; Nyíri Antal, 1948. 56—57; Szilágyi Miklós, 1971. 288.) — A villikről: Herman Ottó, 1887. 303; Bálint Sándor, 1957. II. 671; Nyíri Antal, 1948. 55—56; Szilágyi Miklós, 1971. 292.

[37] L. pl. Herman Ottó, 1887. 509. jellemzését: „Kuttyogatós, fenekes, keczés, varsás — a halásszeregnek ezek adják zömét. Akad köztük szép számmal valóságos halászati ezermester, ki minden szerszámhoz ért..."

Arra talán mégis figyelmeztethet az „elhallgatás", hogy a halászok — és a néprajzi irodalom! — számontartotta fogási módok egy részének nem volt jelentősége a halászati haszonvétel szempontjából.

Az ártéri tavak nagyhálós halászatának vitathatatlan elsődlegessége a szerződések sztereotíp körülírásaiból következik: a *vejsz*szel, *mét*tel, *marázsá*val és *szigony*nyal való halászatot következetesen „mellesleges", csak nagyobb vízáradáskor lehetséges haszonvételként említik meg. Más szerződésekben pedig, ha az ártéri kisvizeket csak „apróbb nemű hálókkal" engedik halászni a bérlőnek, igen alacsonyra szabják a bérleti díjat (pl. 13. sz.). Az itt felsoroltak közül a *vejsz*t (vejszét) az ártéri tavak és vízfolyások legeredményesebb, általánosan elterjedt rekesztő halászati eszközeként tartjuk számon. Különösen azért volt közkedvelt, mert nem igényelt számottevő „beruházást": a rekesztő falazat és a fogófej anyaga, a nád, bőségesen rendelkezésükre állt a halászoknak, s ha alkalmas helyen felállították, egész évben „magától" fogta a halat.[38] Ezt a nagyvonalú általánosítást a nagyobb áradásoknak — mint feltételnek — a visszatérő hangsúlyozása miatt alighanem korrigálnunk kell: a vejsze inkább idény-szerszám volt. A *mét*et és a *marázsát* — a tavi halászatra alkalmas „állított" hálók vízben lebegő, illetve két karó között feszülő zsinegre felszedett változatait[39] — a közelmúltban élt halászok már nem sorolták az eredményesen használható szerszámok közé: az elkészítés költségei nem voltak arányban a várható zsákmánnyal. E jelentőségcsökkenésnél is figyelemre méltóbb, hogy a jellegzetesen állóvízi háló-félék eredményessége szintén az évi áradások függvénye volt. A szigonyos halászatról sokrétű néprajzi ismeretek halmozódtak fel, s a hal-állomány védelmét szorgalmazó szakemberek is a szigonyos halászokat minősítették a legnagyobb halpusztítónak, mert ívás idején halásztak.[40] Az eltiltást szorgalmazó indulatok valószínűleg eltúlozták a szigony tényleges jelentőségét, ha ez is csak a „mellesleges" haszonvétel eszköze volt. Az pedig mindeddig nem tudatosodott kellően, hogy az ártéri — s nem a folyami — szigonyozás a jellemzőbb; pedig nem lehet véletlen, hogy az 1901-ben megtartott Halászati Kongresszuson a betiltást követelők mellett olyanok is akadtak, akik a szigonyozás mellett érveltek, mondván: a nádas tavakban másféle szerszámmal lehetetlen halászni.[40/a]

A néprajzi leírásokból ismert rendkívül sokféle és variábilis kisszerszám ennyire alacsonyra értékelt produktivitásánál még feltűnőbb az a tény, hogy az ártér vizeinek értéke sokkalta nagyobb volt, mint a folyóé. Az értékarányok a részletezett díjtételekben tükröződnek: a tiszai nagy- és kishalászat együttesen a teljes bérleti díj felét sem jövedelmezte! Abban az esetben természetesen, ha az áradás kedvező lefolyású volt, hiszen ha elmaradt az áradás, mentesült a bérlő a fizetés alól, s ha csak az őszi áradáskor lépett ki a folyó a medréből, mérsékelt díjat kellett fizetnie (5., 16., 19. sz). A tavi halászatnak ezt a feltűnően nagy haszonvételi értékét nyilván a hal-tömeg *mennyisége* biztosította, hiszen a folyóban fogott hal számított *minőségi* zsákmánynak. Azokban a szerződésekben ugyanis, melyek az urasági konyhára való hal beszolgáltatását is előírták, hangsúlyozták, hogy azok a Tiszában fogottak legyenek, s a „legnemesebb halnemekből" kerüljenek ki (5., 10. sz.).

[38] L. pl: Herman Ottó, 1887. passim; Ecsedi István, 1934. 142—147; Szilágyi Miklós, 1971. 283—286.

[39] Herman Ottó, 1887. 318—319. Tápén figyelte meg a kiveszőben lévő *méthálót* és a *marázsahálót*. A későbbi gyűjtések már nem találták ennyire jellemzőnek a két hálószerkezet megkülönböztetését (Szabó Kálmán, 1937. 397—398; Szilágyi Miklós, 1971. 286—287.)

[40] A szigonyokról: Herman Ottó, 1887. 488—490; Gönyey Sándor, 1937. — a szigonyozás tilalmáról: Solymos Ede, 1965. 96.

[40/a] V.ö.: Az 1901. évi márczius hó 7-n tartott Budapesti Halászati Kongresszus Jegyzőkönyve. Budapest, 1901. (klny. a Halászat II. évf. 14, 15. 16. sz-ból)

Az évente ismétlődő áradások és az ártéri tavakban folyt halászat eredményessége közötti összefüggést, a folyót a tavakkal összekötő *fok*ok halmegállító *rekesz*einek a haltömeg visszatartásában fontos szerepét korábbi dolgozatainkban már elemeztük, felhasználván a következtetésekhez ezeket a szerződéseket.[41] Szükségtelen tehát ismételten részleteznünk a szerződéseknek ezt a — kétségkívül legjelentősebb — tanulságát. Andrásfaly Bertalan[42] — s az ő eredményeit hasznosító Károlyi Zsigmond[43] — azonban (következtetéseinktől némiképp eltérően) az „ősi ártéri gazdálkodás" középkorban kivirágzott rendszerére, s ennek a rendszernek újkori működés-zavaraira figyelmeztetett. További forrás-feltárás és -elemzés döntheti el, hogy az ármentesítéseket megelőző évtizedek halászati szerződései valóban alkalmasak-e a középkori forrásokból következett „ártéri gazdálkodás" lényegileg változatlan jelentőségének szemléltetésére, vagy csupán annak „utóéletéről", felszámolódási folyamatáról tudósítanak. Számunkra a bérleti díj esedékességének ennyire következetes feltételekhez kötése kellő bizonyosságot jelent: ha nem lennének tudatában mind a bérbeadók, mind a bérlők, hogy a piac-orientált ártéri halászat teljességgel lehetetlen az áradással kihúzódott hal-tömeg „megrekesztése" nélkül, aligha foglalnák szerződésbe az évi áradás elmaradásának, illetve késésének a fizetési kötelezettséget halasztó hatását, s nem tekintenék szerződés-bontó körülménynek az ármentesítő munkák esetleges befejeződését (pl. 5., 7., 17., 18. sz.). Ugyanígy félreérthetetlen — a mi számunkra legalábbis — a Gyevifok töltésének kivágatását akadályozó gyeviek ellen beadott panasz (6. sz.), az uradalom engedélye nélkül végzett árkolások és töltésezések szigorú tilalma (8., 9. sz.), a rekesz helyének és a rekesztés módjának szabályozása a zsilippel ellátott vízlevezető csatornán (12., 13. sz.), valamint az első áradás elleni védekezés megtiltása — a halászat érdekében, a későbbi áradások elleni védekezés megengedése — a halászati érdekek ellenére (14. sz.)

Néhány következtetés

A hal-tömeg feldolgozásáról és a hallal való kereskedésről csak közvetett információkat tartalmaznak a szerződések, arra mégis alkalmasak, hogy néhány valószínűsítő következtetést megfogalmazzunk.

A „manufakturális üzemekben" (a halhasító tanyákon) végzett halkonzerválás munkamenetét (a keszegfélék „hasítását", sózását, napon való szárítását és bálákba kötegelését), valamint a románok és szerbek lakta vidékekkel kialakított kereskedelmi kapcsolatokat jól ismerjük a Szeged környéki helytörténeti és néprajzi leírásokból. Ezeket az egykorú és visszaemlékező adatokat korábbi dolgozatunkban már összefoglalóan értékeltük,[44] s arra is utaltunk, hogy a bérleti nagyvállalkozások és az „üzemi méretű" halkonzerválás kialakulásában a szegedi kereskedelmi tőkének lehetett kezdeményező szerepe. A nem-szegedi halkereskedők esetleges szerepét csak valószínűsíteni tudtuk — éppen ezekre a szerződésekre hivatkozva. Ha ugyanis a bérlő és a „vidéki halhasítók" számára más-más helyen engedték kialakítani a halhasító tanyát (pl. 5. sz.), bizonyosan voltak olyan szárított hal kereskedők is, akiknek nem volt bérelt halászó vizük, tehát nem halásztattak, csak a konzerválásban és a szállításban-értékesítésben voltak érdekeltek.

[41] Szilágyi Miklós, 1977/A; 1982.
[42] Andrásfalvy Bertalan, 1973; 1975.
[43] Károlyi Zsigmond—Nemes Gerzson, 1975.
[44] Szilágyi Miklós, 1977/B

A kereskedelmi tőke eszerint többszörösen is bekapcsolódhatott a termelés-feldolgozás-értékesítés „vertikumát" megvalósító halászati üzemek megszervezésébe. Götz János idézett szerződéséből és panaszleveléből (5—6. sz.) kitűnik, hogy neki, a vállalkozó-bérlőnek, több nagyhálós halászcsapat halászott, (akik azonban nem bérmunkások voltak, hiszen pénzért váltottak „cédulát", hogy halászhassanak!), és halhasító tanyákkal is rendelkezett. Mégsem feltételezhetjük erről a tekintélyes nagykereskedőről, hogy szatócs módjára adta el a szárított halat: nyilván a viszonteladást vállaló kereskedők is bekapcsolódtak az értékesítésbe. Mellettük olyan viszonteladók is jelentkezhettek, akik „nyersen" vették meg a kifogott halat, részben a bérlőtől, részben a halászoktól, akik minden bizonnyal „résziben" halásztak.

Az elmondottak a halászatban érdekelt kereskedők társadalmi-gazdasági rétegzettségét is sejtetni engedik, s a halászok és a halkereskedők kapcsolatát érintő következtetésekhez is elvezetnek. A szegedi helytörténeti és néprajzi irodalom határozottan megkülönbözteti a „szegény sorsú halászokat" és a „gazdag fiséreket" *(ficsér*eket*)*,[45] idézvén — többek között — Bitó János visszaemlékezéseit. Bitó irigységgel vegyes lenézéssel emlegeti a halkereskedő-fiséreket: nem halásztak, még nagyhálójuk sem volt, mások hálójából hordták el a halat, mégis jó módban éltek, külön „osztályt" jelentettek Szeged társadalmában. Úgy véljük, hogy ebben az ítéletben inkább a halpiac konjunktúráját ügyesen kihasználó halászoknak és halkereskedőknek a hegemóniáért — a bérletek megszerzéséért és kereskedelem irányításáért — folyó konkurencia-harcát, mintsem tényleges foglalkozási (s különösen nem „osztály-") különbséget gyaníthatunk. A megvagyonosodott halászoknak ugyanis semmiben sem különbözött a „stratégiája" a fisérekétől: bérleteket igyekeztek szerezni, hogy a halászat mellett a feldolgozást és értékesítést is irányíthassák. Éppen Bitó János élete bizonyítja ezt a „stratégiát", aki pedig következetesen halásznak tekintette magát. Leírja, hogyan járta végig a „ranglétrát": napszámos gyerekként került a halhasító tanyára; előbb halászlegény, majd halászmester lett egy halászcsapatban. Amint azonban (családi vállalkozásként, utóbb önállóan) bérlethez jutott, azonnal kereskedni is kezdett, s hovatovább nemcsak a maga bérelte vízből kifogott hallal. Későbbi vállalkozásai (halászvendéglő, földvásárlás) méginkább eltávolították a halászat napi munkájától: a századvégi Szeged tekintélyes kereskedővállalkozója lett.[46] Vagyis: csak a „komplex halászati üzem" irányításához szükséges ismeretek megszerzésének patriarchálisabb módja miatt különböztethette meg magát Bitó János a fisérektől. Akik — következtethetjük — nem közvetlenül irányították a halászatot, hanem pénzügyi transzakciókkal befolyásolták a „vertikum" kialakulását. Számunkra azonban nem a konkurencia-harc kitermelte előítéletek a fontosak, hanem az a tény, hogy ebben a helyi vetélkedésben számottevő tőke mobilizálódott!

A soronkövetkező kutatásoknak — többek között — arra is meg kell keresniük a választ, hogy miért éppen a halászatban figyelhető meg a kereskedelmi tőke mobilizációja, s ennek folyományaként a halászokra és halkereskedőkre egyaránt jellemző erőteljes társadalmi-gazdasági differenciálódás. Úgy tűnik, hogy a „haltermelés" kiszámíthatatlansága, az áradás és az ívás jelentette bizonytalansági tényezők ellenére szerencsés esetben a földművelésből és állattenyésztésből remélhetőnek sokszorosa lehetett a haszon. (És természetesen a vállalkozás is egyszerűbb volt: kevésbé hatottak a feudális birtokjogi kötöttségek a „tartozékként" kezelt vizek bérleti hasznosításakor!) A haszon mértékéről egyébként Bitó (alighanem eltúlzott) mennyiségi adatai alapján valószínűsítő számításokat is végezhettünk, arra következtetvén, hogy egy-

[45] Összefoglalóan: Bálint Sándor, 1976.
[46] Bitó János, é. n.

egy halhasító tanya bruttó bevételét terhelő kiadások semmiképp sem haladhatták meg az 50%-t.[47] Nyilván ez a legfőbb magyarázata, hogy a nem-halász vállalkozók (Götz vagy a zsidó kereskedő Szobotka) feltűnően nagy tőkét kockáztattak, illetve, hogy a halászoknak szintén módjuk volt tőke akkumulálásra és vállalkozásra.

Mindezek a következtetések azonban csak további elmélyült forráselemzéssel igazolhatók — vagy cáfolhatók...

FÜGGELÉK

1.

Lukács János bérleti szerződése a Csaj tó 1832. évi halászatára

Alább írt adom tudtára mind azoknak akiknek illik, hogy mai napon a Tömörkényi részen a M(é)l-(tósá)gos Uraság Allódiális Földje szélében az úgynevezett Csaj nevű Tavat halászat alá az Uradalombul ki árendáltam ezen folyó 832ik esztendőre olly feltétellel, hogy annak árendája fejében tartoztak összesen Harmincz váltó forintot fizetni jelessen pedig ennek felét mostan azaz 15 Fkat, másik felét pedig a jövő Deczember holnap 31ik napjára az Uradalmi Cassába által adni. ide nem értvén semmi más tavakat és folyókat. Melly érintett halászó víznek árendálása a folyó esztendei Deczember holnap utolsó napjáig fog tartani. Mellyrül adom ezen Contractualis Levelemet.

Mindszent 7° May 832
előttem Bozó Imre notarius

Lukáts János keze X vonása

2.

Szobotka Dávid bérleti szerződése az ányási Tisza és Kis-Tisza 1835—1838. évi halászatára

Contractus

Melly a Méltóságos Földes Uraság Marchio Pallavicini Eduard Ur Eö Nagysága, mint Árendába adó, és Szobotka Dávid, mint Árendába kivevő a következő Feltételek alatt köttetett, ugymint

1ször Általengedi a Méltóságos Mindszenti Uraság, Szobotka Dávidnak a vásárhelyi Uradalommal közös halászatú Ányási Tiszának melly tudni illik a Mindszenti Határtól fogva le felé egész a Handházi Határig, hol abba a kis Tisza beléje szakad, és a kis Tisza Toroknak neveztetik terjed, az Árendás Esztendők alatt, annyi számú nagy hálókkal való szabados halászatjait, a mennyivel csak halászhatja, és hogy azon keczekkel és pirityel is mindenkor halászatthasson, továbbá:

2szor Általengedi a Méltóságos Uraság, az Árendális Esztendők alatt Szobotka Dávidnak a kis Tisza azon részében való Halászatot, melly Ányás alatt a Töltéstől kimaradván, a nagy Tiszával közösülésben maradt.

3szor Midőn a Tisza kiárad, a Contractuális Esztendők alatt szabad lészen Szobotka Dávidnak a töltésen kívül az Ányási Réten melly a Tiszától fogva az Uraság Ányás alatt lévő töltéseig terjed, a Tavakat szabadon halásztatni.

4szer Ezen Halászati Beneficiumokért tartozik megnevezett Szobotka Dávid a Méltóságos Uraságnak fertályonként előre 65 váltói forintokat és így összesen minden esztendőben 260 az az kétt száz hatvan váltói fkat az árendális esztendők elteléséig fizetni, mellyet ha tellyesíteni elmulasztana Jussa lészen a Méltóságos Uraságnak rajta önhatalmával is tüstént elégtételt venni.

5ször Ezen contractus mostantól fogva, négy egymás után következő esztendőben az az 1835ik esztendei Januariustól 1sö napjától kezdve az 1838ik esztendei December Holnap utolsó napjáig tart, és akkor ismét egészen megszűnik. Melly ebbéli szerződésnek tellyes hitelere és állandóságára ezen Árendális levél két egyenlő párban kiadott, Ányáson Január 1sö napján 1835ik esztendőben

Szobotka Dávid Árendás
Katalina Szobotka x

[47] Szilágyi Miklós, 1977/B. 143.

3.

Nagy József mindszenti lakos bérleti szerződése az ányási rétség vizeinek 1835. évi halászatára

Contraktus

Melly a Méltóságos Mindszenti Uraság mint árendába adó Fél, és Nagy József mint árendába vevő Fél között a következőkben köttetett

1ször A Méltóságos Mindszenti Uraság a folyó esztendőben által engedi a Mindszenti Uradalombeli Töltések, és Baksi s Puszta Seri Partok között fekvő Rétben megmaradott vizeknek és Tóknak, úgy mint a széles és keskeny Morotvának Levelének Sulymosnak, ugy a Kis Tiszának a nagy és kis Csajnak és a többi akármelly névvel nevezendő ezen térbeli vizeknek Szabados Halászatját Mindszenti Lakos Nagy Józsefnek.

2szor Ezen halászatért tartozik fizetni Nagy József a Méltóságos Földes Uraságnak 50 az az Ötven váltó Czédulai Forintokat, mellynek felét ugy mint 25 Forintokat most mindjárt, a másik felét pedig t. i. ismét 25 Forintokat a folyó esztendei Szeptember Hónap 29-en köteles lészen a Nagy József a Mindszenti Uradalmi Pénztárba befizetni.

3szor Ezen Contraktus tart a mai naptól fogva a folyó 1835iki esztendei Deczember Hónap 31dik napjáig, a mikor az magától megszűnik, természettel értetődvén az is, hogy ha netalán a Töltés kiszakadása vagy felnyitása által ezen kiszárított Rétekbe újj víz jövén bé azzal a Halászat haszna tetemesen megnevekedik, akkor ezen Contraktus, a melly egyedül a' most fentálló vizek halászásáról szóll, elenyészik.

Mellyről adatott ezen két egyenlő párban készült és mind két részről aláírott Arendális Levél. Mindszenten Februárius 22én 1835

Nagy József keze X

4.

Kovács István algyői lakos bérleti szerződése a Berek laponyag 1846—1848. évi halászatára

Szerződés

Melly egy részről a Te(kin)t(e)tes AllGyeöi Uradalom, 's más részről AllGyeöi lakos, házzal, és egy száraz Malommal biró Jobbágy Kováts István között, az alol írt mod szerént megköttetett u: m:

1ször Altal engedi a főllebb tisztelt Te(kin)t(e)tes Uradalom az ö Majorsági földjén, név szerént az AllGyeöi rév mellett lévő ugy nevezett Berek alatt kezdendő lapanyon egész a M(é)l(tósá)gos Uraságnak a Helységben lévő lak házáig terjedő részen azon alkalommal, amidőn ti. ezen térség a Tisza arjatol elborittatnak a halászati hasznonvételt a f. 846ik évnek 1ö Januariussától kezdve három egymás után következendő évekre, az az utolsó Deczemberig 848, azon világos kikötéssel, hogy ezen három éveken által, ha mindjárt semmi árviz, és igy halászat is nem lenne a következendő pontban meghatározott haszonbért okvetetlen megfizetni tartozik, ugy mintha a halászatnak legtőbb hasznát vette volna.

[2. Az évi haszonbér 30 váltóforint, mely két részletben esedékes: március 1-én és szeptember 1-én. Ha nem fizetne, az uradalom ingó és ingatlan vagyonát a bérleti díj kétszereséig lefoglalhatja.]

[3. Miután a víz leapad, a rétség az uraság használatára marad.]

4er Megtiltatódik nem tsak szerszámaiknak elvesztésével, hanem azon felül ötven forintoknak büntetése mellett ezen egész vidéken, ide értvén a száraz és vizes részeket a vadászat, avagy a vad állatokat elfogni, és tojásaiknak elszedések.

[aláírás nélkül; nem hiteles másolat.]

5.

Götz János szegedi polgár bérleti szerződése a Gyevifok és a folyó Tisza 1847—1852. évi halászatára

Szerződés

Melly egy részről a Te(kin)t(e)tes Mindszenti Uradalom, és más részről Nemzetes Göcz János Ur, és hitvese Götz Julianna szabad Kir(ályi) Szeged Várossának birtokos Polgárjai között az alább megirt feltételek szerént megköttetett a mint következik.

1ör Által adódik a föllebb tisztelt Te(kin)t(e)tes Uradalomnak AllGyeöi kerületjéhez tartozando s nevezetessen az AllGyeöi Révjáráson fölül a Nagy Tiszába szakadó, 's Gyevifok nevezett alatt ösmeretes halászati 's halszáritoi jog Nemzetes Göcz János Urnak, és Julianna hitvesinek haszonbérbe. Ezen Gyevi foki halászathoz tartoznak mind azon erek, fokok, 's Tavak, a mellyek a Tisza

árja által vizzel boritvák, és a Gyevifok torkolatától a Tiszának jobb partján belől az Ányási kistiszán alol létező töltésekig, innét a Doczi tónak egész kanyarulatjában az őszves rétséget kerítő száraz partokig viszont a Gyevifok torkolatáig vissza, léteznek, és találtatnak; magában értetődik, hogy ezen réti térségen nagyobb árvizek alkalmával a veisszel, méttel, és marázsával, avagy szigonnyal véghez vihető halfogási módok is megengedtetnek.

2or Ezen föllebb megmodositott halászathoz a szükséges halászok Gunyhojának valamint a fogandó halaknak szárításokra megkívánható Gunyhóknak halhasító, és szárító helynek által engedödik a már ezeknek elötte regiebb üdöktöl fogvást ugyan ezenczélra használt a réven fölül eső kis Berki táblának azon része a mely a Gyevifokra szegellik, ugy mind azon által hogy ezen térség 900 □ öleket fölül nehaladjon. Ugy nem különben a Gyevifoknak balpartján, és a nagy Tiszának jobb partján lévő szegletben is egy egész hold föld térség által engedődik a tisztelt haszonbérlőknek azon czélra hogy itt olly vidéki halhasitóknak, akik a Gyevifokban halászott halakat nyersen megvennék, és azt a szokásban lévő modszerént szárittani akarnák több rendbeli hasító, és halszárító Gunyhókat állíthassanak, amott pedig egyedül, és kizárólag csak a haszonbérlők saját számokra készitendő száraz halaknak kezelését folytathatják.

3or Ugyan ezen halászati Joghoz adodik még a Gyevifoknak balpartján esendő rétségből azon rész, a mely mindjárt a torkolatnál kezdendő nagy Marászta fenék, és fok között egészlen a fokban jelenleg álló rekesztig terjed oly világos kikötéssel, hogy ezen térségben mindennemű néven nevezendö Növények a haszonbérlöknek szabad tetszése szerént felhasználtathassanak.

4er Által engedődik a föllebb tisztelt haszonbérlőknek a Porgányi fok torkolatjától kezdve, egész Ludvárig az ugy nevezett nagy hálokkal szokásban lévő Nagy tiszai halászat a Tiszának mind a két partjára kiterjesztve, innét pedig egészlen Tűfarkig a Tiszának csupán jobb partjára terjedő halászati Jog; ide értvén ugyan a Nagy Tiszában a kis halászat nevezett alatt gyakorlani szokott keczével, pirittyel, avagy akár mely más készületekkel eszközölhető halászat is.

5ör Megfogják engedni a föllebb tisztelt Haszonbérlők a mostani kis tiszai halászatot haszonbérben bíró Nagy János Urnak a nagy Tiszában egy nagy hállóval minden háborgatás nélkül eszközölhető halászatot, mely engedelem egyébaránt sem tovább: mint 1848ik évnek 14ik Februariusig tartani fog, és ezen üdő után ezen egy hállóvali halászati engedelem a nagy Tiszában megszünni fog, ugy annyira: hogy ezen Szerződésnek egész tartalma alatt tsak egyedül, és kizárólag a föllebb tisztelt haszonbérlők, lésznek a nagy Tiszai halászatnak birtokosai.

6or Meg fog engedödni a' föllebb tisztelt Haszonbérlőknek a Porgányi foktol kezdve, egészlen az AlGyeöi révig a Tiszának jobb partján ott hol alkalmatos helyet kiszemlélni lehet, valamint a Gyevi révtől kezdve Ludvárig a Tiszának bal partján halhasitó Gunyhókat állítani, ugy mind azon által: hogy az illyes Gunyhok tsak a hal hasitásra legszükségesebb helyet foglalhatják, és a kotsikkal való odajárást egyedül a Te(kin)t(e)tes Uradalom által kimutatandó helyeken eszközölhetik. Megjegyződik egyébaránt, hogy AllGyeő helysége alatt az egészség tekintetőből azontérség vonal, a mellyet a Te(kin)t(e)tes Uradalom letiltand, illyes halhasitó tanyákat állittani szabad nem lészen.

7er Által engedődik a Haszonbérlőknek a Te(kin)t(e)tes Uradalom AllGyeöi Présházából egy négyölekre terjedö nagyságú kamra, a mellyet ugyan a Haszonbérlők magok költségén elkésziteni, ajtóval, és závárral ellátni tartoznak, mely készület ugyan ezen szerződésnek lefolytával a Te(kin)t(e)tes Uradalomnak minden kárpótlás nélkül vissza maradnak. Ugy nem külömben megengedödik a már régibb üdöktöl ugyanezen czélra használt a Haszonbérlők által készített, 's jelenleg a révház háta megett létező jégveremnek felkészítése, 's ezen szerződésnek lefolytáig való szabad használása.

8or Mind ezen föllebb elö sorolt több rendbéli 's külön nevezetü halászati haszonvételekért kötelezteinek a többször tisztelt Haszonbérlők évenként a Te(kin)t(e)tes Mindszenti Uradalom AllGyeöi pénztárában kerek számban 3600, mondom háromezerhatszáz váltó forintokat, oly formán fizetni, hogy ezen egész járandóságnak felét 1800 váltó forintokban mindenkor fél évvel előre, és így az első járandóságot 1847ik évnek 1ő Januariusán, valamint a második fél évi járandóságot 1800. váltó forintokban, mindenkor 1ő Juliusban magoktol elhozva készpénzben béfizetni tartoznak. Mely fizetési rendszer ezen Szerződésnek lefolytáig pontosan megtartani rendeltetik. Egyedűl nagyobb felvilágositás okáért a föllebb megnevezett haszonbéri öszveg a már elősorolt haszonvételi tárgyakért részletesen következőleg osztatodik fel: ugymint

a) A Gyevi foki halászatért a nagyobb viz áradásokkal gyakorolható Veisz, marászta, mét és szigony mellesleges halászatokkal együtt 2550, mondom Két ezer öt száz ötven váltó forintokra alkudva.

b) A nagy tiszában való nagyhálloi halászatot 800 valtoforintokban alkudva, és

c) Ugyana nagy Tiszában az ugynevezett kis halászatot, keczével, villikkel, keritővel, s. a. t. 250 valtó forintokra alkudva. — Mely részletes haszonvételi öszveg a föllebb kitett 3600 váltoforintokat teendik.

9er Köteleztetnek továbbá a tisztelt Haszonbérlők azon egész üdő alatt a meddig tudniillik a Nagy méltóságú Földes Uri Grofi Család AllGyeön tartozkodnék minden héten megesendő Pénteki napon az Uraság konyhájára 30. mondom harmintz fontot a Tiszában található legnemesebb halnemekből saját Cselédjeik által elküldve az Uri Szakácsnak fonttal mérve által adni. Ugy nem kü-

lömben hasonló miném̃ûségû 's egyedül a' Tiszában fogott 15 font halakat egész év által minden Pénteken a regveli orákban az Igazgató Urnak konyhájára saját Halászaik által a Haszonbérlő Urak, minden jutalom kérés nélkül beküldeni, tartoznak. Hogy pedig ezen halakat ugy a M(é)l(tósá)gos Uraság, valamint az Igazgató Úr a meghatározott napokon és mennyiségben annál pontosabban megkaphassák, lekötelezik magokat a tisztelt Haszonbérlők ugy a heányzandó fontokért, valamint az egész illetőség el maradásával minden font halért azonnal mihelyest az a Haszonbérlő Urakkal tudatnék készpénzben egy váltó forintot fizetni.

10er Azon esetre ha a jelen Haszonbérlők akar mitsoda most előre nem látható okoknál fogvást haszonbéri járandóságaikat pontos üdökre nem fizetnék, avagy talán a fizetést egészlen is megszüntetni kivánnák, szabadságában fog állani a Te(kin)t(e)tes Uradalomnak ezen halászati Jogot tüstést maga kezelése alá venni, vagy másnak haszonbérbe adni. Az első esetben az egész mostani haszonbéri öszveget, a másodikban pedig tsupán azon hiánt, a mennyivel ezen halászati haszonvételek más Haszonbérlőknek oltsobban kiadodnék saját erszényeikből ezen szerződésnek lefolytáig készpénzben pótolni köteleztetnek. A mit is ha önkényessen tenni nem akarnák ezennel fel jositják a Te(kin)t(e)tes Uradalmat tetszése szerént választandó Bíróság által a legrövidebb szobeli per utján ezen pontok értelme szerént mind annyiszor, valahányszor a szükség magával ugy hozná eleget tétetni, a minek is nagyobb biztositására ki nevezik a tisztelt Haszonbérlő Urak Sz(abad) Kir(álvi) Szeged Városában található akár mi néven nevezendő saját tulajdonokban lévő birtokokat amellyeket az itélő bíróság azonnal törvényes executio utján lefoglalhat, és a Te(kin)t(e)tes Uradalom részére hozott itélet következtében a kereset kár pótlására nyilványos árverés útján szabadon használhat.

11er Ezen szerződés veszi kezdetét 1847ik évnek 1ö Januariusában, és fog hat egymás után következendő évekig az az utolsó Deczemberig 852 tartani, mely üdönek lefolyta után ezen egész, és öszves halászati Jog ismét a Te(kin)t(e)tes Uradalomnak további szabad rendelkezése alá vissza esik.

Megjegyződik egyébaránt:

12er Azonesetre ha a Te(kin)t(e)tes Uradalom azon vidéket a mellyen kizárólag a Gyevifoki halászat értetődik töltés által előbb hogy sem ezen Szerződés lefolyna, kiszárittani akarná, és valóban a viz áradást gátló töltések ezen vidékre többé vizet nem botsájtanának, a mit is a Te(kin)t(e)tes Uradalom a Haszonbérlőknek annak üdejében följelenteni fog, ezen Gyevifokban létező halászatért járandó haszonbért nevezetessen 2250 váltó forintokat tovább a Haszonbérlő Urak fizetni nem tartoznak, és igy ezen részétől a halászati haszonvételnek önkénytessen elállani köteleztetnek.

Mellynek nagyobb hitelére ezen szerződés két egyenlő párban elkészítve, és mind a két részről alá iratva, a feleknek kiadatott. Költ AllGyeön 1a Januarii 847.

Götz János m: k:
Julianna Götz m: k:

A Te(kin)t(e)tes Uradalom részéről kiadta Palásty Jósef m: k:
Direktor

Látta Toth István m: k:
Uradalmi Ügyész

Helyben hagyatik Jamnitz Martius 18án 847
Őrgrof Pallavicini Alfons m: k:

6.

Götz János bérlő levele az uradalom jószágigazgatójához, 1849.

Tisztelt Igazgató Úr!

Tudva a' körülmények rendkívüliségét, nem tünik fel ön előtt, — ki ámbár mindennemű szerződéseknek hü telyesitője szoktam lenni, — ha a' jelen időben, a' midön annyira zaklatott állásban vagyunk, a' halászatott illetö szerződésemtöl, ebbeli szándékom már egyszer szóval is tett elöterjesztésem után, ezt irásba foglalva, elállani kivánok, mert ámbár, múlt 1848ik évi September és más havaiban a' szerzödésbeli jogsérelmem megvolt az által, hogy a' Gyeviek egyszerre három, négy hálóval is halásztak, mi iránt ugyan mult év September hoban a' szügségelt panaszt megtévén, az Uradalom Ügyesze által a' Tisztelt Megyénél, a' sérelem helyre állitására a' kellö lépések elnem mulasztattak, de fájdalom', a' Tisztelt Megye sem birván elég hatalommal, 's az igazság, a' szerződés értelme szerint kinem szolgáltattatott, 's igy, a' midön hozzájárult az a körülmény is, hogy még a' mult évben, miként a' többi halászatott bérlő urak is tudják, a' Gyeviek a' hosszu-tót kihalászták, 's a' magam hasznára kivágatni szokott Gyevifoki töltést, kivágatni megnem engedték, sőt becsinálták volna, mi által a' halászatnak valodi haszna csak a' kivágatás által eszközölhetö, kéntelen voltam, miként ön előtt tudva van, mult év Deczember ho vége felé a' halászati szerzödésemtöli elállásomat szoval kijelenteni, mit ön, bele egyezése nyilvánitásával, elfogadván, csak arra szollitott föl, nem a' szerzödés

folytatása, hanem az uradalmi jogok föntartása végett, hogy a' halászat eddigi gyakrolatában maradnék meg, és ha a' halászatott az egész évben, ugy, miként az ez elötti években, vagy csekély veszteséggel, használhatnám, csak azon esetre szoszerinti egyesség méltányos relaxata szerint, miként más javadalmi szerződéseknél is történik, tartoznék fizetéssel, de miként tudva van, az oda kiment halászok az ez év Mártius honapjában, nem csak a halászatban erőszakkal akadályoztattak, hanem még föbelövetéssel is fenyegettettek, 's e' miatt több mint husznak a' czédulaváltáskor halászatér szokott fizetésüket is, a' hálok rontását besem tudva, visszakelle fizetnem, 's a' gyevifok kivágatása is, csak a' legnagyobb életveszélyek közt eszközölhető lett légyen.

Ennél fogva, ezen események környezetében, a' midön ezen halászati szerződésemröl, irásba foglalva, lemondanék, 's ön beleegyezése szerint is, elállanék, maradok tisztelöje, Kelt Szegeden Mártius 25^{én} 1849

Götz János bérlő

[A levél és az aláírás más kéztől származik. A hátlapon Palásty József igazgató végzésének lényege:] mindazonáltal a gyakorlati haszonvételben továbbis az AllGyeöi öszves lakosság által egészlen gátoltatván [az első félévi haszonbért elengedi.]

7.

Bánhidy József bérleti szerződése a Porgány 1847—1853. évi halászatára

[1. Az uradalom átengedi az algyői kerülethez tartozó] s ugy nevezett Porgányi halászatját, ide értvén mind azon Vizeket, a mellek már régieb üdöktöl fogvást ezen halászathoz tartoztak szabad teczése szerént való használatra [...] ezen halászati haszonvétel csak azon üdötül vehetvén kezdetét, amidön már a tiszának árja annak partjait meg hágván a réti térséget vizzel el árasztaná, és meg határozva tartand mindenkor a viz kiáradása után következendö évnek 15^{ik} Februariussáig. Mely üdő után ismét azon évben bé álható vizáradástul számítva, a jövő év 15^{ik} Februáriusáig lésznek a szerződési évek számittandók, mind addig, még a Tisza szabálozási Társulat által máris folyamatban lévő töltések ezen halászati térséget az Árvizektől egészlen el nem zárnák, és igy az emlitet töltéseknek tökélletes bé végzésekkel ezen halászati haszonvétel azonnal megszünend. [Ha addig nem készül el a töltés, a szerződés 6 évig, tehát 1853. február 15-ig tart.]

[2. Évenként 2100 váltóforintot kell Bánhidy Józsefnek az algyői pénztárba befizetnie; az első felét akkor, amikor az árvíz a réteket elönti, a másik felét pedig szeptember 1-én.]

[3. Félreértéseket és félremagyarázásokat elkerülendő meghatározzák, hogy] azonnal mihelyst a rétek, ahol ti: ezen porgányi halászathoz tartozandó vizek léteznek, a Tisza árjától akorot vizzel boritvák, a haszonbérlő Ur, azon esetre is, ha ne talán az Árvizek csekélebb üdökig tartanának, hogysem egész év által halászatok azokban gyakorolhatva, már kizárólag az egész évi haszonbért a föllebb meghatározott fél évenkénti járandóságokban okvetetlen bé fizetni tartozik. Következöleg egyedül azon esetben mentetik a haszonbérlő Ur az egész évi haszonbér fizetésétül föl, Mely évben az Árviz, a fokokban, avvagy a Tisza partokon állitott töltések véget a többször erintet vidékre ki nem terjedhetne. Meg történhet egyéberánt: hogy a tisza árja az első fél évben, az az 15^{ik} Februartol 847 számítva, egész utolso Augusztusig, ugyan azon évben sem borittaná el a halászati vidéket, hanem ezen üdön tul, az ugy nevezet Őszi Ár ömlene a halászati videkre; illy esetben az első fél evi haszonbérnek fizetésétül a haszonbérlö Ur fel mentetödik, hanem csak a második fel évi haszonbért lészen köteles azonnal bé fizetni.

[4. Felhatalmazza az uradalmat, hogy a fizetés elmaradása esetén minden ingó és ingatlan vagyonát lefoglalhatják. A perköltségeket is fizetnie kell, és a halászati jogát azonnal elveszti.]

Költ AllGyeön Februarius 15^{ikén} 847

Bánhidi Jósef m: k:

A Te(kin)t(e)tes Uradalom részéről kiadta
Palásty Josef m: k: Direktor

Látta Toth Istvan m: k: Uradalmi Ügyész
Helyben hagyatik Jamnitz Április 7^{én} 1847
Őrgrof Pallavicini Alfons m: k:

8.

Német Mihály szegedi lakos bérleti szerződése az algyői Nagyfa 1848—1853. évi halászatára

[...]

1ör Által engedi a fellebb tisztelt Te(kin)t(e)tes Uradalom az ő Majorsági földjében, név szerént az AllGyeöi ugy nevezett Nagyfát a halászati haszonvételre e f(olyó) 1848ik évnek 1ő Januártól kezdve, hat egymás után következendö evekre, azaz utolso Deczemberig 1853, azon világos kikötéssel: hogy ezen hat éveken által, ha mindjárt semmi árviz, és igy halászat is nem lenne, a következö pontban meghatározott haszonbért okvetetlen megfizetni tartozik, ugy mintha a halászatnak legtöbb hasznát vette volna.

[2. Az évi haszonbér 100 váltóforint; ennek felét január 1-én, másik felét julius 1-én köteles befizetni az algyői pénztárba. A fizetés elmulasztása esetén 200 váltóforintig vehet elégtételt az uradalom a bérlő ingó és ingatlan vagyonából,] még pedig ezen esettől számolván a szerződésnek vég napjáig ezen kétszerezett haszonbér, ez uttal a Te(kin)t(e)tes uradalomnak behozattatván, a haszonbérlő az executio után tüstént a további haszonvételtöl elmozdittatodik, és a Te(kin)t(e)tes Uradalom ezen halászati jogot mint sajátját azonnal szabad tetszése szerént, akár magának használhatja, akár pedig másnak haszonbérbe kiadhatja.

3or Ezen egész vidéknek, a hol ezen halászati haszonvétel gyakoroltatik, mind azon részei amelleken viz nem volna, vagy ha ne talán rajta viz volt is, de már elapadt, avvagy a mint a viz tovább is elfogyna a Te(kin)t(e)tes Uradalomnak szabad tetszése szerinti használatra mindenkor fön marad, és azokon a halászoknak a Te(kin)t(e)tes Uradalom bele egyezése nélkül sem gunyhokat állitani, sem pedig árkolásokat, vagy töltéseket készitteni, az egész haszonbérnek kétszerezett büntetés mellett szabad nem lészen.

4er Megtiltatódik nem tsak szerszámaik elvesztések, hanem azon fölül ötven fo(rinto)knak büntetése mellett ezen egész vidéken, ide értvén a száraz, és vizes részeket a vadászat, avvagy a vad állatokat elfogni, és tojásaiknak felszedések. Költ Allgyeön November 1én 847

Német Mihál x

A Te(kin)t(e)tes Uradalom részéről kiadta
Palásty Josef m: k: Direktor Látta Tóth István
Urad: Ügyész m: k: Helyben hagyatik Bétsben Februar 12én 1848
örgf Pallavicini m: k:

9.

Nagy János hódmezővásárhelyi lakos bérleti szerződése a Kis-Tisza 1848—1853. évi halászatára

[1. Az uradalom átadja az algyői kerülethez tartozó kistiszai halászatot az ahhoz tartozó tavakkal. A haszonvétel kezdődik] a midőn már a Tiszának árja annak partjait meghágván, a réti térséget vizzel elárasztaná, [és tart az áradást követő év február 15-ig. A bérleti időszak a védőtöltések elkészültéig, ha időközben nem készülne el, 1853. február 15-ig, vagyis hat évig tart.]

[2. Megengedik a bérlőnek a kistiszai halászat mellett az] AllGyeöi nagy Tiszán tulajdon nagyhálóval halászat a többi haszonbérlő halászokkal hasonló értelemben.

[3. Megengedik] a kis tisza torkától egészen első határfáig a kopants szegletén tetszése szerént halhasító gunyhókat és a halak szárítására megkívántató tanyákat építtetni, [de a rét haszonbérlőinek nem okozhatnak kárt, az igénybe vett terület nem lehet több egy holdnál.]

[4. A Kis-Tisza halászatáért 550 váltóforint a bérleti díj, s ez két részletben esedékes; az első fele, amikor az ár a partokat meghaladja, a másik fele szeptember 1-én.]

[5. Ha rövid lefolyású az áradás, akkor is fizetnie kell a teljes bért. Ha viszont augusztus 1-ig nem lenne áradás, csak az őszi ár öntené el a réteket, csak a második félévi bér fizetendő.]

[6. A haszonbérlő nem építhet a fokokban és tavakban töltéseket, illetve nem tehet árkolásokat.]

[7. A haszonbérlő vagyonát fizetésképtelenség esetén lefoglalhatják.]

[Záróformula, aláírások]

10.

Szobotka Dávid mindszenti lakos bérleti szerződése a mindszenti és ányási Nagy-Tisza, valamint a Kurcarét 1848—1853. évi halászatára

Szerződés

Melly egy részről a' M(é)l(tósá)gos Mindszenti Földes Uraság, más részről Mindszenti Lakos Szobotka Dávid, és Hitvesse Khon Katalin között szabad egyesség útján megköttetett, úgymint 1ör Által engedi a' föllebb tisztelt M(é)l(tósá)gos Uraság a' Te(kin)t(e)tes Mindszenti Uradalomhoz a' legszorosabb értelemben tartozó mind azon Halászatokat, a mellyek a' felállított Töltéseken kivül az Uradalomhoz tartoznának, név szerint: A' Mindszenti és Ányási határban lévő Nagy Tiszát (:ide nem értvén azon Halászati engedelmet, mellyet az Ányásiak Szerződések szerint az Ányási Tiszában gyakorolhatnak:) a' Mindszenti határban lévő Kurcza réten, és mind azon helyeken, amelyek a' Tiszának szabad áradása által minden gátoltatás nélkül el öntetnek, 848ik évnek 1ő Januárjától hat egymásután következendő évekre, az az 853ik évnek utolsó Deczemberéig haszonbérben.

2or A' fent előlsorolt Halászati haszonvételekért köteleztetnek a' Haszonbérlők a' M(é)l(tósá)gos földes Uraság Mindszenti pénztárában évenkint 1250, mondom ezer kétszáz ötven váltó forintokat olly formán fizetni, hogy ezen Öszvegnek felét hatszáz huszonöt forintokban mindenkor fél évvel előre, az: az első rátát 848ik évnek 1ő Januárjában 625 vftkat, a' másik felét pedig ugyan azon évnek Julius hó 1ő napján, és igy megtartván ezen határi időt mind a' hat években minden utánna való járás nélkül magoktol elhozni, és a' föllebb nevezett Uradalmi Pénztárba béfizetni tartoznak.

3or Köteleztetnek továbbá a' nevezett Haszonbérlők ezen Szerződésnek a' M(é)l(tósá)gos Uraság által történt helyben hagyása utánn a' midőn t: i: a' Haszonbérlők a' helyben hagyott szerződést kezeikhez vennék, azonnal 600 vfkat bánat pénzül a' M(é)l(tósá)gos Mindszenti Uraság pénztárába bé fizetni. Melly öszvegpénz azon első esetre, amidőn netalán a' Haszonbérlők akár melly fizetésre kitüzött határnapot készpénzbeli fizetésekkel elmulasztanák, azonnal a' M(é)l(tósá)gos Uraság tulajdonává válnak, és a' Haszonbérlők ezen Szerződésben érintett mindennémű haszonvételektöl tüstént elmozdítatódnak. Melly eset utánn ismét szabadságában fog állani a' tisztelt M(é)l(tósá)gos Uraságnak mind ezen vissza esett javakat azonnal másnak újra Haszonbérben kiadni. Megjegyződik azonban, hogy azon 600 vfnyi bánatpénz csak az utolsó rátába fog bé számítódni.

4er Tartozni fognak a' Haszonbérlők azon üdökben, amidön a' M(é)l(tósá)gos Uraság, vagy annak Udvari Cselédjei Mindszenten jelen volnának, minden Pénteken a' Tiszában fogott, és azon üdő tájakban létezni szokott legnemesebb hal nemekböl 25, mondom huszonőt fontot adni, és azt a Haszonbérlők tulajdon Cselédjeik által az Uraság Konyhájára elküldeni. Úgy nem különben a' Szerződés kezdete napjától számolva, egész annak lefolytáig minden héten Pénteken okvetetlenül az Uradalmi Kormányzó Urnak Konyhájára a' föllebb érintettekhez hasonló nemü 15, mondom tizenöt font jó élő halakat adni, azt a' Konyhára magok Cselédjei által elküldeni, legyen bár Kormányzó Ur személyessen Mindszenten vagy sem. Hogy pedig ezen halak annál pontosabban kiszolgáltatódjanak a' Haszonbérlők által, ezennel határoztatik, hogy valahányszor a' meghatározott hal mennyiség akár mellyik helyre is rendessen bé nem adódnék, a' Haszonbérlők mindannyiszor fontját 1 mondom egy váltóforintjával fizetni az illető helyekre köteleztetnek, mely fizetést ha pontosan azonnal nem tellyesítenék, szabadságában lessz a' M(é)l(tósá)gos Uraságnak akár mellyik részért járandó pénz mennyiséget a' Haszonbérlökön tüsténti Executio utján megtériteni.

5ör Mind ezen elölszámlált Halászati haszonvételekhez fog még a' Mindszenti Uraság a' nevezett Haszonbérlőknek húsz holdnyi Rét földet a' Töltések által kiszárított Rétekből adni, ott ahol azt legjobban mellőzheti Uradalmi Gazdaságától, azon Szoros kötelesség mellett; hogy azt a Haszonbérlők évenkint 200 szál füzfa, és 200 szál nyárfa gallyakat ott, ahol azt a' M(é)l(tósá)gos Uraság kivánandja elültetni köteleztetnek. Mely általok ültetett fákra mind a' hat éveknek lefolytok alatt különös és szoros vigyázattal lenni tartoznak úgy annyira; hogy mind azon gallyakat, a'melyek az előbbeni évről kiszárattak volna, a' jövendő évben a' nélkül, hogy ezen pótlás az ültetési évi tartozmányban számítódnék, újra beültetni tartoznak. Mivel hogy a' Gazdasági Tapasztalás által tudva volna; hogy az ujonnan plántált nyárfa ültetvények másképp nem gyarapodhatnak, ha csak azoknak tövei, és a körülötte lévő térség kapával nem míveltetődik, azért is szabad lészen a' Haszonbérlőknek évenkint ültetendő két száz Nyárfák töveit föl ásni, kapával tisztogatni, és közben olly veteményeket nevelni, amellyek ezen fáknak növéseiket éppen nem gátolják, mint p: o: Paszur és Krumpli. — Minden többi részét pedig ezen Rétnek csak Kaszálónak, nem pedig szántó földnek lészen szabad használni. Alkalmatos ültetni való fűz, és Nyárfa galyakat a M(é)l(tósá)gos Uraság erdejében vághatni. Költ Mindszenten September 20án 1846.

Szobotka Dávid
Szobotka Katalin

A Te(kin)t(e)tes Uradalom részéről kiadta
Palásty Josef Direktor
Látta Tóth István Uradalmi Ügyész
Helyben hagyatik AllGyeön Deczem(ber)
10n 846 Örgrof Pallavicini Alfons

11.

Molnár János, Sándor János és társaik — ányási lakosok — bérleti szerződése az ányási külső rét és a Kis-Tisza 1848—1849. évi halászatára

[A bérbeadott terület azonos a 13. számú szerződésben részletesen leírttal: az ányási külső réten a fakadások által keletkezett vizeket veszik bérbe, a Kis-Tiszával együtt, kiegészítve egy megjegyzéssel: „az úgynevezett Morotvát is ide értvén". A bérleti idő 1848. január 1 — 1849. december 31-ig tart. Az évi bérleti díj 100 váltóforint, s ez négy részletben esedékes.]

12.

Megyeri Pál, Túri Máté és Túri Antal ányási lakosok bérleti szerződése az ányási külső rét és a Kis-Tisza 1848—1849. évi halászatára

Szerződés

Melly egy részről a Te(kin)t(e)tes Mindszenti Uradalom, 's más részről Megyeri Páll, Túri Máté, és Túri Antal Ányási Lakosok kőzőtt az alább írt feltételek mellett megköttetett, úgy mint:
1ör Által engedi a Te(kin)t(e)tes Uradalom az Ányási kűlső Rétjében a fakadások által származott vizeket általjában a Kiss Tiszában lévő fa Zsilipen alol egy ásott Kanálissal, ugyan a Kiss-Tiszával őszve kőtve, ide értvén a Fa-Zsiliptől egészlen a Tisza torkában létező Kő-Zsilipig a Kiss-Tisza Folyamot is Két egymásután következendő évekre, az az 1ső Januartól 848, egész 31ik Deczemberig 849 apróbb némű hállokkal valo halaszatra oly világos kikötéssel: hogy a főllebb említett Rétben az ott létező Haszon bérlőknek sem fűveikben, sem gyikény avvagy Nadjaikban letapodás, avvagy kiirtás végett károkat okozni szabad nem lészen, mert minden illyes okozott károkat becsű szerint a Haszon bérlőknek meg téritteni tartoznak.
2or Azon űdő tájban a midőn a Te(kin)t(e)tes Uradalom a tőltések által kiszáritott Rétekben akár esőzések akár fakadások által őszve gyűlt vizeket a főllebb említett Kő-Zsilipen a Kiss-Tiszának folyamán a Nagy Tiszába bebocsájtani rendelendi, melly esetben a nevezett Zsilip kinyitatodván: hogy a viznek egész erővel szabad follyás adodhassék, csupán három őlnyi távolságra a Zsilipen föllűl leszen szabad a Haszonbérlőknek oly készűlettel ellátott halfogó rekeszt állitani, amelynek a viznek szabad folyása semmi képen nem gátolhatik. Azért is a rekesztnek a mondottak szerinti alkalmas elkészitése a Te(kin)t(e)tes Uradalom Fel Ügyelőinek megbirálásától, és illetőleg helyben hagyásától függeni fog.
3or Az előre bocsájtott főltételek mellett használható Halászati haszon vételi jogért kőteleztetnek, a Haszonbérlők, a Te(kin)t(e)tes Mindszenti Uradalom Pénztárába évenkint 100 mondom száz váltó forintokat négy előleges rátákban, és igy minden negyed évnek 1ső napján, azaz 1ső Januárban 25 vfkat, 1ső Áprilisban 25 vfkat, 1ső Juliusban 25 vfkat és 1ső Octoberben 25 vfkat magoktol elhozvan, a nevezett Pénztárban befizetni. Kelt Mindszent 8ik Januarban 848

A Te(kin)t(e)tes Uradalom részéről
ki adta Palásty Jósef Director

Megyeri Páll
Turi Máté

Látta Toth István
Uradalmi Ügyész

Helyben hagyatik Betsben Feb(ruár) 12ken 848
ör Gróf Pallovicini

13.

Németh Mihály szegedi lakos bérleti szerződése az ányási külső rét és a Kis-Tisza 1850. évi halászatára

Szerződés

Melly egy részről a Te(kin)t(e)tes Mindszenti Uradalom, más részrül pedig Németh Mihály Szegedi lakos között a következő feltételek alatt megköttetett. Ugy mint
1ör Által engedi a Te(kin)t(e)tes Uradalom az Ányási kűlső rétjében a fakadások által származott vizeket altaljaban a kis Tiszában lévő fa zsilipen alol egy ásott Káná(li)ssal, ugyan a kis Tiszával öszvekötve, ide értvén a fa-zsiliptől egészen a Tisza torkában létező kő zsilipig a Kis Tisza folyamot is egy évre az az Január 1öl 1850, egész Deczember 31ig 1850 aprob nemü hálókkal valo halászatra, olly világos kikötéssel: hogy a fölyebb említett rétben az ott létező haszonbérlőknek sem füvekben,

sem gyékény vagy nádgyaikban sem letapodás, sem kiirtás által károkat okozni nem szabad, mert minden illyes okozott károkat becsü szerént a haszonbérlőnek megfizetni tartozik.
[2. Amikor a zsilipet kinyitják, hogy a vizet a Tiszába engedjék,] csupán három ölnyi távolságra a zsilipen fölül lészen szabad a haszonbérlőnek olly készülettel ellátott halfogo rekeszt állitani, melly a viznek szabad folyását semi képen nem gátolja.
[3. A haszonbér évi 100 váltóforint, két előleges részletben: január 1-én és julius 1-én]
Mindszent. 1849. deczember 28.
[4. Pótlólag: ha kiszárad a Kis-Tisza, a bért nem kell megfizetni.]

14.

Mindszenti lakosok bérleti szerződése a mindszenti és ányási Nagy-Tisza, valamint a Kurca-rét 1849—1850. évi halászatára

Szerződés

Melly egy részről a' mindszenti álladalmi uradalom, más részről az alólirt haszonbérlők közt következőleg köttetett:
1ször Áltai engedi a' most nevezett uradalom, a' Mindszenti uradalomhoz a legszorosabb értellemben tartozó mind azon halászatokat, mellyek a' felállított tőltéseken kívül az uradalomhoz tartoznak névszerint a' Mindszenti és Ányási határban lévő Nagy Tiszát (:ide nem értvén azon halászati' engedelmet, mellyet az Anyásiak szerződésük szerint az Anyási Tiszában gyakorolhatnak:) a' Mindszenti határban lévő kurcza réten, és mind azon helyeken, a' mellyek a' Tiszának szabad áradása által minden gátoltatás nélkül elöntetnek 849ik év April 24tól, az 850ik év April 23ig terjedőleg.
2szor A' most említett haszonbérletekért fizetnek az alólirtak a' mindszenti uradalmi pénztárba a kikötött egy évre 750 vtftokat, oily feltétellel, hogy a nevezett mennyiséget, negyed részenkint minden fertály év kezdetével pontosan befizetik, ezen kivül a' kötés aláírásakor óvó pénzül az egész 750 vftnak, egy nyolczadát az utolsó negyedévi járandóságba betudandót, ugyan azon pénztárba leteszik, fizetés mulasztás esetében egy mindnyájért, és mindnyája egyért jót álván, és minden ingó és ingatlan vagyonát szabad választásra még az ingatlanokra nézve is 8 nap alatti végrehajtásos szóbeli bár melly bíróság alá minden orvoslatoknak még a birtokon kivüli fellebbvitelnek és perújjításnak is kizárásával lekötvén.
3szor A' holt Tiszabeli halászatra nézve világosan ki köttetik, hogy a' Tisza tavaszi vagy is első áradását és azzal együtt járó halászatot a' Siróhegyieknek semmi szin alatt gátolni nem lehet, ellenben a' Tisza későbbi árjai ellen a' siróhegyiek óvó gátolást tehetnek, és azt a' halászoknak kár megtérités terhe mellett akadályozni nem lészen szabad.

Kelt: 1849. május 6.

Nagy Ferentz x
Danitska József X
Pinka Ferentz x
Bozó Boldisárné x
Tot Pall x
Antal István x
Nagy József x
Robitsek Samuel x
Gemes Mihály x
Szakál András x
Ambrus Ferentz x
if Nagy József x
Lantos Istvány x

15.

Schmidt József szegedi polgár bérleti szerződése a mindszenti és ányási Nagy-Tisza, valamint a Kurca-rét 1853—1855. évi halászatára

[...]
1or Által adja a' föllebb tisztelt Uradalom a Mindszenti kerületben a' legszorosabb értelemben tartozó mind azon halászatokat, a' mellyek a' felállitott töltéseken kívül az Uradalomhoz tartoznak név szerint: a' Mindszenti és ányási határban lévő nagy Tiszát (:ide nem értve azon halászati engedelmet, mellyet Ányáson az ideiglenesen meghagyott kertészek gyakorolhatnak az Ányási Tiszában:) a' Mindszenti határban lévő kurcza rétet, és mind azon helyeket, mellyek a' Tiszának áradása által elöntettnek 1853ik évnek 1ö Januárjától három egymás után következő évekre az 1855ik évnek utolsó Deczemberig haszonbérbe.
[2. A bérleti díj 550 pengőforint, mely két részletben, félév kezdetekor fizetendő. Ha nem fizet, a jog az uradalomra száll, az óvópénzt elveszti, s ha utána más bérlő 550 forintnál kevesebbért veszi ki a területet, a szerződés lejártáig fizetnie kell a különbözetet. Az uradalom bíróság útján is elégtételt vehet.]

[3. Az óvópénz 137 Ft 30 kr, s ezt csak az utolsó félévi bérleti díjba lehet beszámítani.]
[4. Amíg a grófi család Mindszenten tartózkodik, a bérlő köteles minden pénteken 25 font nemes tiszai halat küldeni a konyhára. Ezen kívül folyamatosan minden pénteken 15 font ugyanilyen minőségű halat ad az uradalmi főtiszt konyhájára. Ha ezeket elmulasztaná, minden hiányzó fontért egy forintot fizet.]
[5. Húsz holdnyi réti földet is átenged az uradalom, s ezt 200 fűzfával és 200 nyárfával kell a bérlőnek beültetnie, az ültetvényt gondoznia.]
[6. Az évi fizetésről nyugtát kap a bérlő, de az arra szükséges bélyegeket magának kell fizetnie.]
Kelt Mindszenten Junius 17^{én} 1852

Az Uradalom részéről kiadta — Schmidt Josef
Tóth István ügyész
Helyben hagyatik Mindszenten Junius 17^{én} 852
Örgrof Pallavicini

16.

Bérleti szerződés a Gyevi-fok és a Tisza 1853—1857. évi halászatára

[A szöveg az 5. számú szerződésével egyezik. A bérleti idő 1853. január 1 — 1857. december 31-ig tart; az évi haszonbér 2000 pengőforint, s ez két egyenlő részletben fizetendő. A haszonbért tételesen is felsorolják:]

a) A Gyevi foki halászatért a' nagyobb viz áradásokkal gyakorolható Veisz, Marászta, és szigony mellesleges halászatokkal együtt 1420 mondom Ezernégyszáz husz pengő forintra alkudva,

b) A nagy Tiszában való nagy hállói halászatot 420 pengő forintokban alkudva

c) és ugyan a' nagy Tiszában az ugynevezett kis halászatot, keczével, villikkel, keritővel s a. t. 160 pengő forintokban alkudva.

17.

Schmidt Ferdinánd hódmezővásárhelyi lakos bérleti szerződése a kis-tiszai rétség 1854—1857. évi halászatára

[1. A szerződést három évre, 1854. február 16 — 1857. február 15-ig kötik a kistiszai rétségre. — 2. Az évi bérleti díj 60 pengő, mely két részletben, március 1-én és szeptember 1-én, esedékes. Ha késik a fizetéssel, a óvópénzt elveszti, s vagyonát lefoglalhatják. — 3. Az óvópénz 15 pengő, s ezt kamat nélkül az utolsó részletbe tudják be. — 4. A haszonbér elengedésének semmi módja nem lehet. — 5. Ha a védőgát megépül a szerződés lejárta előtt, semmis a szerződés. — 6. Megtiltják a vadászatot és madarászatot. — 7. A szerződés illetékét a bérlő fizeti.]

18.

Csányi Zoltán bérleti szerződése a folyó Tisza, a Porgány és a Gyevi-fok 1857—1860. évi használatára

Szerződés Melly az alól írt felek között következő feltételek alatt megköttetett.
1^{ször} A Mindszenti Uradalom Algyevi kerületben fekvő Nagy Tisza Porgány és Gyevi foki rétet azon mód szerénti használatra a mint a réti földek használtatnak 3 egymás után következő évre 1^{sö} Martiustól 1857 utolsó Februáriusig 1860 az alólírt bérlőnek haszonbérbe által enged.
2^{szor} Ezen Nagy Tisza Porgány és Gyevifoki rét használatáért fog a bérlő a Mindszenti Uradalom Algyevi pénztárába évenkint 180 azaz: Egy száz nyolczvan ftot két részben 1^{sö} Martius és 1^{ö} Septemberbe oly pontosan befizetni, hogy ha csak egy ízbeli fizetést is a kitűzött határnapon teljesíteni bármi okból elmulasztaná jelen szerződés most akkorra azonnal megszűntnek nyilatkoztatik, és a bérlő azonkívül, hogy a 3^{ik} pontban megírt óvó pénzt elveszti, azonnal ezen szerződéstül elesik és ha ezen elesés után a fent nevezett rét 180 ftnál olcsóbban kibéreltetnék, az olcsóbb kibérlésből eredő hiányt a bérlő jelen szerződés lejártáig számítva, lekötvén magát e tekintetben s mindennemű vagyonát az uradalom részére szabad választásra bár melly szóbeli Bíróság által legrövidebb úton perköltségekkel együtt megtéríteni köteleztetik.
3^{szor} Jelen szerződés alá írásakor tartozik a bérlő óvó pénzül az uradalom Pénztárába 45 Ft-ot befizetni. És ez összeg, ha a 2^{ik} pontban leírt nem fizetési eset az egész három év alatt elő nem fordul, az utolsó évi haszonbérnek utolsó felébe tudatik be a haszonbérbe, addig pedig kamat nélkül az uradalom pénztárába marad.

4szer A bérlő a p. t. k. 1704. 1705 és 1706 §ainak jótékonyságairól lemond, és a haszonbér elengedésének semmi czim és szín alatt helye nem leend.
5ször Ha a Tiszaszabályozási Társulat által a már munkában lévő töltések ezen vidékre nézve bevégeztetnének és így ezen rét a Tisza további árjától megmentetnék, azonnal ezen szerződés, ha mindjárt ezen átalakulás és fellyebb kitűzött három év előbb állana is be megszűnend, és a bérlő a Rét további használatát csak újjabb egyesség útján nyerhető szerződés mellett használhatja, vagy pedig azt tenni nem akarva a szerződéstől végkép elállani tartozik.
6szor Megtiltatik a bérlőnek nem csak szerszámai elvesztése mellett és az okozott kár megtérítése, hanem még 20 Ft azonnali befizetése mellett a vadászat, halászat, madarászat, valamint azok tojásainak elszedése, és a szárnyas vízi állatok hállóvali fogása. Úgy nem különben a fentebb említett bűntetés terhe alatt megtiltatik a bérlőnek nemcsak a megnőtt, de még a nevendék fák bármi módoni megrongálása.
7szer Jelen szerződés két példányához szükséges bélyeget a bérlő fizeti.
Kelt Algyőn 1857ik év Januárius 18ik napján

Csányi Zoltán keze x vonása

19.

Molnár Imre bérleti szerződése a folyó Tisza és a Gyevi-fok 1863—1867. évi halászatára

[A szerződés ugyanarra a területre vonatkozik, mint az 5. számú. 1863 január 1 — 1867. december 31-ig, tehát öt évre kötötték. A haszonbér évi összege 3135 ausztriai forint, s két részletben, január 1-én és julius 1-én esedékes. A bérösszeget így osztják fel a különböző vizek között: a gyevi-foki erek, fokok, tavak bérösszege 2312 Ft 85 kr, a tiszai nagyhalászaté 595 Ft 35 kr, a tiszai kishalászaté 226 Ft 80 kr. A feltételek egyébként azonosak az 5. számú szerződésben foglaltakkal.]

20.

Zsótér Andor szegedi lakos bérleti szerződése a Porgány 1865—1867. évi halászatára

[1. Az algyői kerülethez tartozó porgányi halászatot, mindazon vizeket, melyek régi időtől idetartoznak, haszonbérbe adja az uradalom. A bérlet akkor kezdődik, ha az ár meghaladja a Tisza partját, és a következő év február 15-én ér véget. A bérleti idő 1865. február 16-tól 1867. december 31-ig tart. 2. A bérleti összeg évenként 1365 forint, s ezt két részletben fizeti a bérlő: az első félévit akkor, amikor az ár elönti a területet, a másikat szeptember 1-én. Fizetésképtelenség és nem fizetés esetén olyanok a szankciók, mint más években. — 3. Az óvópénz 682 Ft 50 kr. — 4. Ha rövid ideig tart az áradás, a teljes bérösszeg akkor is esedékes. Csak abban az esetben engedi el az uradalom a fél évi bérösszeget, ha szeptember 1-ig nem lenne áradás. — 5. A nyugtákhoz szükséges illetéket a bérlő köteles fizetni.]

IRODALOM

Andrásfalvy Bertalan
1970 A paraszti halászati jog a Duna mentén Tolna és Baranya megyében. Ethn. LXXXI. 316—326.
1973 A Sárköz és a környező Duna menti települések ősi ártéri gazdálkodása és vízhasználatai a szabályozás előtt. Budapest
1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd (= Tanulmányok Tolna megye történetéből, VII.)
Bálint Sándor
1957 Szegedi Szótár I—II. Budapest
1976—1977 A szögedi nemzet — A szegedi nagytáj népélete, I—II. rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75—2 és 1976/77—2. Szeged
Bitó János
(é. n.) Az én kiskirályságom. Szeged
Ecsedi István
1934 Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1933. Debrecen, 123—308.

Giday Kálmán
1957 Hozzászólás Tolnai György: A parasztipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon (1842—1849) c. vitacikkéhez. Századok, 91. 790—798.
Gönyey Sándor
1937 A Néprajzi Múzeum szigonygyűjteménye. Népr. Ért. XXIX. 171—183.
Gunda Béla
1948 A magyar gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása. Budapest
Harsányi László
1970 A szentesi izraelita hitközség története. Budapest (= A Magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái, 3.)
Herczeg Mihály
1980 Adatok a Károlyiak Csongrád-vásárhelyi uradalmának feudalizmuskori történetéhez. Tanulmányok Csongrád megye történetéből, IV. Szeged, 61—127.
Herman Ottó
1887 Magyar halászat könyve, I—II. Budapest
Inczefi Géza
1960 Szeged környékének földrajzi nevei. Budapest
1961 A Tisza-Maros szöge halászatának nyelvi emlékei .Klny. a Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyvéből, Szeged
Jankó János
1900 A magyar halászat eredete. Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása, I:1—2. Budapest—Leipzig
Károlyi Zsigmond—Nemes Gerzson
1975 Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja, I: Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895—1846). Budapest (= Vízügyi Történeti Füzetek, 8.)
Kováts István
1981 Egy szegény pórfiú önéletrajza. Budapest
Nyíri Antal
1948 A kihaló szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai. Szeged
Reizner János
1895 A mindszent-algyői uradalom történetéből. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, II. 321—338.
Solymos Ede
1965 Dunai halászat — Népi halászat a magyar Dunán. Budapest
1969 Levéltári adatok a szegedi halászat történetéhez. MFMÉ 1969—1. 41—54.
Solymos Ede—Solymosné Göldner Márta
1978 A kalocsai érsekuradalom halászati szerződései 1725—1916. Cumania, V. Ethnographia. Kecskemét, 43—96.
1979 Győri halkereskedők Baranyában. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, XXIII. Pécs, 271—284.
Szabó Kálmán
1937 A kecskeméti Múzeum halászati gyűjteménye. Népr. Ért. XXIX. 136—163, 376—415.
Szeremlei Samu
1911 Hód-Mező-Vásárhely története, IV. Hódmezővásárhely
Szilágyi Miklós
1966 Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához. Szolnok (=Szolnok megyei Múzeumi Adattár, 5.)
1971 Halászat. In: Tápé története és néprajza (szerk.: Juhász Antal) Tápé, 271—295.
1974 A halászat szerepe Kunszentmárton XVIII. századi gazdálkodásában. Jubileumi Évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára. Jászberény, 145—152.
1975 Halászati üzemformák a Tisza vidékén a XVIII—XIX. században. Ethn. LXXXVI. 521—536.
1977/A A rekesz — Az áradások jelentősége a tiszai halászatban. Népi kultúra — népi társadalom, X. Budapest, 161—188.
1977/B A szárított hal — Halkonzerválási módok a magyar halászok gyakorlatában. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, VI—VII. Szekszárd, 137—171.
1978/A A magyar halászat néprajzi kutatásának elméleti és módszertani problémái. Cumania, V. Ethnographia. Kecskemét, 7—41.
1978/B A halászat jelentősége a paraszti önellátásban és árutermelésben. Agrártörténeti Szemle, XX. 81—100.
1982 Az „ősi ártéri gazdálkodás" elméletéhez. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, X—XI. Szekszárd, 299—312.

Takács Lajos
1964 A dohánytermesztés Magyarországon. Budapest
T. K.
1899 Károlyi Sándor gróf kurucz generális utasításai a tiszai halászatról 1725—30-ból. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, VI. 373—380.
Tárkány Szűcs Ernő
1961 Vásárhelyi testamentumok. Budapest
Zsilinszky Mihály
1897 Csongrád vármegye története 1—3. Budapest

FISCHEREI-PACHTVERTRÄGE DES BESITZGUTES VON MINDSZENT—ALGYŐ (1832—61)

Miklós Szilágyi

Mehrere Volkskundenstudien lenkten die Aufmerksamkeit in den letzten Jahrzehnten auf den Quellenwert des verhältnismäßig reichen Bestandes der Fischerei-Pachtverträge aus dem 18—19. Jh. Die Vereinbarungen zwischen dem Besitzer des Fischerrechtes und den sich mit Fischerei beschäftigenden Leuten geeignet, das zusammengesetzte System der Anwendung der viele archaischen Elemente einschließenden Fischereitechnik: die ökologischen Verhältnisse, die Rechtbräuche und Handelsbeziehungen bekannt zu geben. Der Verfasser teilt uns unter Rücksichtnahme auf diese Mögslichkeiten 20 Pachtverträge (im Anhang) für die an Fisch reiche Gewässer des Fideikommißgute-Mindszent-Algyő des Markgrafen Pallavicini mit, die im Laufe der den Wasserschutzarbeiten unmit telbar vorangehenden 3 Jahrzehnten geschlossen wurden.

Das Besitzgut — wie auch andere Großgüter des Nieder-Thei*ß*-Gebietes — organisierte die Ausnutzung der Gewässer in der Form des Systems der einander ergänzenden „kleinen" und „großen" Pachtverträge. Demgemäß findet man unter den Pächtern sowohl allein, mit kleineren Werkzeugen, als auch in Gruppen, mit Schleppnetz arbeitenden Fischer, ferner noch Fischhändler und Handelsunternehmer. Letzteren (deutsche Stadtbürger und jüdische Händler-Pächter der Stadt Szeged) waren neben anderer Geschäftstransaktionen am Markt des lebendigen Fisches und der durch Sonnentrocknung konservierten Massenbeute interessiert. Sie waren bestrebt, sowohl die fließenden Theiß, als auch die größeren Überschwemmungsgebiete mit Hochwasseresen in Pacht zu nehmen, die sie dann den einsamen Fischern und Fischergruppen als „Unterpacht" verkauften. Dieser Weise konnten sie das Mehrfache des Pachtpreises als summierten Gewinn des Pachtes und der Transaktion einbuchen.

Der erhoffte Gewinn war aber durch das zeitlich günstig eintreffe Hochwasser bedingt. Wenn das Hochwasser noch von der Laichzeit erfolgte, bekamen die Maifelderseen frisches Wasser, die laichenden Fische zogen sich in die Seen, und sie wurden mit einer Sperre an den natürlichen Kanälen zwischen dem Fluß und den Seen gehalten, um sie dann den Ansprüchen des Handels entsprechend abfischen zu können. An Hand der Verträge wird es klar, daß der Gewinn dieser Seen das Mehrfache des der fließenden Theiß betrug. Falls das Hochwasser gar nicht, oder erst nach der Laichzeit erfolgte, wurde der Pachtpreis automatisch vermindert.

Die Händler-Pächter haben auch die Arbeit der Konservenanlagen organisiert. Die lebendig nicht verkaufbare Massenbeute (Weißfische) wurden an den sogenannten Fischspaltereien, in manufakturialen Betieben von Lohnarbeiter an der Sonne getrocknet, um sie dann in Banden gebunden zum Verkauf auf die von Serben und Rumänen besiedelten Gebiete zu liefern. Mit der Unterstützung des örtlichen Handelskapitals kam also ein „Betriebsvertikum" der Fischproduktion und Aufarbeitung in der ersten Helfte des 19. Jh-s in der ferneren Umgebung von Szeged zustande.

A TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS ÉS A TÁPLÁLKOZÁS ÖSSZEFÜGGÉSE SZENTESEN

SZŰCS JUDIT
(Csongrád, Múzeum)

A török idők előtti 13 településből Szentes központtal gyér — protestáns gyülekezetet formáló — lakosság élte túl a hódoltságot. A XVIII. század elejétől menekülő protestánsokból, betelepített matyó katolikusokból, román és szerb pásztorokból ötvöződött az alföldi mezőváros népessége. Ebben a tanulmányban a századforduló, a XX. század első felében élő parasztság kultúráját a táplálkozás nyersanyagainak előállításában, feldolgozásában vizsgáltuk meg. Ebből a munkából a társadalmi rétegződés és táplálkozás kapcsolatát vizsgáló részletet emeljük ki.

„Ujjul a hold, mëg elfogy.
Majd mëgélünk valahogy." (Nagy Bálint)

„Szëgíny embërnek szëgíny a sora,
krumpli az ebéd, tök a vacsora." (Polgár Lajos)

A táplálkozás nyersanyagában, az étkezés rendjében, mint minden életjelenségben, tükröződnek a társadalmi rétegenkénti különbségek. A néprajzi kutatásban mellőzték ennek a szempontnak a figyelembevételét. A Magyarság Néprajza egy-egy tárgyi néprajzi jelenség (gyűjtögetés, halászat), társadalmi, szociális vetületével nem foglalkozik.[1] Esetleg egy-egy jelenségnél, fogalomnál jelzi a „szegények megjelenését."[2]

Vizsgálatunk (és általában a néprajzi vizsgálat) tárgya elsősorban a paraszti kultúra. A paraszti osztály anyagi helyzete, társadalmi szerepe szerint rétegekre oszlott. Ez a rétegződés a táplálkozásban is eltéréseket hozott létre.

A paraszti táplálkozás összetettebb, társadalmi rétegenkénti eltérésben történő vizsgálatára az utóbbi évek szakirodalma hívja fel a figyelmet.[3]

A kérdés további elemzése előtt tisztázzuk a vizsgált paraszti rétegek fogalmát a birtok-, tulajdonviszonyok alapján Szentesre vonatkozóan. Kisparaszt az 1—10 holdas tanyával rendelkező, középparaszt a 10—50 holdas gazda, 50—100 holdas a nagygazda. (A földek értéke átlagban 10—15 aranykorona/kh.)

[1] A magyarság néprajza 1933—37. I. 37—116. II. 16—104

[2] A magyarság néprajza II. 236—241. A szőlő böngészése. Ellenpéldaként Kiss Lajos munkáira, elsősorban A szegény emberek életére lehet hivatkozni.

[3] Kisbán Eszter 1976—78. 22—23. A „nagy különbségeket mutató paraszti rétegek" étkezési rendszerének vizsgálatára hívja fel a figyelmet.

A vizsgált rétegek közül a birtokosok, részesek számbeli megoszlása a következő: nagygazdák, 50—100 kat. hold birtokúak: 167; középparasztok, 10—50 kat. holddal rendelkezők: 1046; kisparasztok, 1—10 kat. holddal bírók: 1397; 1 kat. hold alattiak 83. A mezőgazdasági bérmunkások közé sorolható a Statisztikai Évkönyv szerinti két kategória: munkás kereső birtok illetve bérlet nélkül 2099; gazdasági cseléd: 1293. (Mindenütt csak a keresők számát vettük figyelembe.)[4]

A táplálkozásban hasonlóságot mutató, földbirtokkal rendelkező rétegek száma (2693) megközelítőleg egyezik a táplálkozás nyersanyagában, az étkezés módjában is külön kezelendő mezőgazdasági bérmunkások számával (3392). A két réteg az összes kereső népességnek megközelítőleg az 1/5—1/5-ét jelenti (1930. évi adatok alapján).[5]

Az általunk elsősorban vizsgált rétegek: kis-, és középparasztok, nagygazdák táplálkozása — ha bizonyos fenntartásokkal, különbségtétellel is — együtt tárgyalható. Orosháza táplálkozását vizsgálva Morvay Judit a következőket állapítja meg: „A szegény kisparasztok, tanyabérlők táplálkozása csak az ételek minőségében, gyakoriságában vagy ritkaságában különbözött a tehetősebb gazdákétól." — „Több hús, zsír, tejfel, búzaliszt."[6]

A táplálkozás, az étkezési szokások rétegenkénti eltérését az emberélet fordulóihoz kötötten mutatjuk be. A felsőpárti módosabb gazdacsalád keresztelőre ünnepi ebédet: húslevest, paprikást, kalácsot, süteményt, bort adott vendégeinek; a halotti tor is ebéd volt: húsleves, paprikás, kalács vagy kiadós paprikás vacsoraként, bor, sütemény járt utána. A berki szegényparasztok a keresztelő után paprikáshús vacsorára hívták meg a rokonságot. A kiséri kisparaszt, kubikos családban a halotti tort egytálétel jelentette: kiadós levest, vagy hideg húst adtak.[7]

A bemutatott példánkban, a kubikostól a nagygazdáig terjedő összehasonlításban a hús, zsír, tejföl, búzaliszt és mellette a tojás felhasznált mennyiségében lévő lényeges eltérés tükröződik, ami alapvető különbségként értelmezhető a földtulajdonos parasztok és a döntően bérmunkából élő szegényparasztok között.

Tárgyi néprajzi szempontból, ennek részeként a táplálkozásban a jelzett három réteg: kis-, középparaszt, nagygazda reprezentálja osztálya kifejlett állapotát. Vonatkozik ez tárgyi, eszközbeli ellátottságra, használatra. Ezért tartjuk jogosnak a döntően e három rétegnél végzett gyűjtés alapján megrajzolni a mezővárosi parasztság táplálkozásának általános képét. Ez nem szerepel a rövid tanulmányban.

A gazda jelentését Csonka István következőképpen határozta meg berki szegényparaszt-kívülállóként: „Gazdák? Száz hold, ötven hold. Hát mán akinek tíz holgya vót, az gazdának érezte magát." (Lényegileg egybecseng Erdei Ferenc hosszabb, részletező leírásával).

[4] Erdei Ferenc 1974., Márkus István 1979. Főleg ezek a könyvek segítettek a három kategória meghatározásában általában. Borbás Lajos 1972. 249. Szentes paraszti társadalmáról írva az általam tett meghatározástól némiképp eltérőt alkalmaz. Az egyik eltérés, hogy a földműves társadalom fogalma „kubikosok, mezőgazdasági munkások, béresek, tanyások, részesművelők, kisbérlők, törpebirtokosok" tartoznak (249), a második eltérés, hogy a nagygazdák kategóriájába a 106—108. 128. oldalakon írottak alapján a többszáz holdas birtokosok is beletartoznak. Az utóbbi réteget én külön említem. — A szentesi szóhasználatban, fogalomkörben a gazdálkodó jelentette a középparasztot, nagygazdát, a többszáz holdas birtokost is. Ide tartozik a paraszt meghatározása is. Iparos mondta: „A paraszt? A saját szarát is mëgëtte. A csirkét, túrót, tejfölt elatta a pijacon. A pénzën mëg fődet vëtt." (Szűcs Imre). Nyersebb megfogalmazása annak, amit Erdei Ferenc jelzett művében többször és hosszasan elemez. — Losonczi 1977. „A föld ura szolgálja a földet ... nem a tárgy és a vagyon szolgálja az embert." 202. A szociológus így fogalmazza meg ugyanazt a jelenséget.

[5] Magyar Statisztikai Közlemények 1934. Az 1930. évi népszámlálás II. 172.

[6] Morvay Judit 1965. 401.

[7] Szűcs Judit 1977., 1982.

A gazda (a középparaszt, nagygazdák egy része) családja együtt étkezett a fogadott emberekkel, az alkalmazottjukkal, a gyerekkel. Ezek a fogalmak a részest, cselédet, bérest, kiskanászt jelentették. „Kosztot attunk." — mondták. Esetleg a vacsorát költötték el külön, de az étel ugyanaz volt (lásd a szövegmutatványt).[8]

A birtokosnak számító többszáz holdas gazdáknál kialakult táplálkozást külön témaként is lehetne tárgyalni; itt csak néhány, rétegek közötti kapcsolatban lényeges vonatkozását emeljük ki. A nagycsaládban a család nagysága, nemzedékenként a nemek aránya, a földek nagysága, távolsága meghatározhatta az étkeztetés rendjét (vö. a szövegmutatvánnyal).

Az iparosok anyagi- társadalmi helyzete, mint a parasztsággal termelő- családi kapcsolatot tartó, fizikai munkát végző rétege itt említendő. Ugyanakkor közöttük is különbséget kell tennünk. A műhellyel, földdel rendelkező, segédekkel dolgoztató mester a középparaszt, esetleg a nagygazda helyzetével mérhető. Bár a nagygazda, birtokos paraszt lenézi az iparost mondván: „Azok zacskóval vészik a lisztet, abból sütik a kenyeret". (Ibolya Károlyné). A sokgyerekes városi iparossegéd helyzete, táplálkozása már inkább a kisparasztéhoz, kubikoséhoz hasonlítható.[9]

Külön tárgyalást kíván a földtelen parasztok, mezőgazdasági munkások étkezése. Ugyanis ezeknél a rétegeknél az anyagi helyzetből, életkörülményekből adódó különbségek a táplálkozásban is eltéréseket hoztak létre.

Földnélküliség, elvándorlás, egyke

Ebben a fejezetben külön tárgyaljuk a földtelen szegényparasztság: uradalmi cselédek, éves cselédek, béresek, részesek, kubikosok, cserepesek (a téglagyárak nyári idénymunkásai), összefoglaló néven mezőgazdasági bérmunkások[10] helyzetét. E két utóbbi foglalkozásúakat a városra jellemző rétegként nézzük meg.

A földnélküliség, az egyenlőtlen birtokelosztás[11] feszültsége Szentesen is belső elvándorlásban, a kubikos, cserepes munka vállalásában, egykézésben vezetődött le.

Az Amerikába vándorlás nem közelíti meg az országos átlagot.[12] A belső elvándorlás[13] (ti. a monarchia területén belül) jelentősebb volt, de a családok egy része 2—12 év múlva visszajött.

A föld, a megélhetés hiányából adódó gondokat csak kis mértékben csökkentette a mezővárosi ipar igénye. Az 1900 és 1930-as évek adatainak összevetése alapján a 712 fős mezőgazdasági kereső csökkenés mellett 250 fős növekedés volt az iparban.[14]

[8] Papp Imre 1955. 16. Ő is megerősíti a gazda családjának együtt étkezését a cselédekkel. — Borbás Lajos 1972. 123. A szerző szegényparaszt családból származva részesaratóként tapasztalta, hogy a kistőkei kisgazdák (a mi fogalmaink szerinti középparasztok) főztek a részeseknek és együtt étkeztek velük.

[9] A paraszti rétegeknél végzett vizsgálatot összevethettem a családban tapasztaltakkal; nagyszüleim a két különböző iparosréteget képviselték. A mester és nagygazda közti különbségtételt megerősítette Ibolya Károlyné visszaemlékezése is. Figyelembe vettem szüleim beszámolóit, az általuk közölt adatokat; ők iparos gyerekeként ismerték meg a paraszti világot, majd felnőttként hosszú ideig dolgoztak az Adóhivatalban utána a Pénzügyi Osztályon.

[10] Féja Géza 1980. 38—104., Katona Imre 1979. 134—166. Több szempont szerint osztályozva tárgyalja a bérmunkások táplálkozását.

[11] Kovács Imre 1947. 65—103.

[12] Kovács Imre 1947. 65—103., Polgármesteri jelentések 1901—1912. Az évenként kiadott jelentések adatai a gyűjtéssel ezt látszanak igazolni.

[13] Borbás Lajos 1977. 28.

[14] Szűcs Judit 1982. 53—55.

A kérdés megoldásaként jelentkezett az ország több részében az egykézés.[15] Szentesen mértékét tekintve — az információkból, jelenségekből ítélve — lényegesen kisebb mértékű az Ormánságban, Sárközben tapasztaltaknál. A református nagygazdák között előfordult, hogy nem nősültek, testvérjükkel, cselédjükkel éltek, hogy a házasodással járó birtokaprózódás ne következzen be (Gilicze László közlése islapján). Gyűjtésünk során találkoztunk egy családos nagygazdával, Gránitz Imre a elmondott egy a témába vágó történetet (vö. a szövegmutatvánnyal).

Egykézésként értelmezzük a döntően katolikus Alsóréten tapasztalt jelenséget. A múlt század 80—90-es éveiben csatornázott határrészen a mai 50—80 éves kisparasztok családjában még 6—10 gyerek (fiú, lány) született, nőtt fel. Ugyanakkor a gyerekek nemzedékének a tanyán, Alsóréten maradt tagjai közül 1—1 „öreglegény maradt", például a Németh, Vas, Gránitz családban. Ha paraszti voltában, a föld, víz, levegő adta jólétben meg akart maradni, akkor nem házasodott meg. Az egykének ezt a változatát a hagyományos paraszti gazdálkodás megszűnéséig a paraszti létben ösztönösen, éppen kialakuló formájaként értelmezzük.

Uradalmi cselédek

A földnélküli, mezőgazdasági munkát végzők legkötöttebb, legalacsonyabb szintje az uradalmi cselédeké.[16] A derekegyházi uradalom cselédei számára a legközelebbi piac, vásár, bolt Szentesen volt. Ebbe a városba jártak a kommencióba kapott, termelt, cserélt élelmen, használati eszközökön kívül vásárolandó holmikért. Egy részük különböző időpontokban behúzódott, letelepedett a városban (Nagy Bálintné).

A kommenciót természetben kapták: tehenet, aprójószágot, disznót, méheket tarthattak. Egy konyhára két család, egy szobában egy vagy két család lakott. Az Illyés Gyula, Kovács Imre rajzolta uradalmi cselédeknél jobban éltek.[17] Nem éheztek, bár az állattartás jogával élve is a nagy létszámú, 8—10 fős családokban kevés hús, tojás, cukor, gyümölcs jutott. Nagy Bálintné Ladányi Rozália emlékezete szerint egy ebédre egy csirke, tyúk darabjait osztották szét, egy evésre 1—1 tojást kaptak. De „kënyér, tej, tejföl, vaj ez vót, mer ugyë ot nem tuttuk értékësíteni." A rántott húst, fasírtot nem ismerték. A többi étel megegyezett a gazdacsaládokban készítettekével.

Pénzük minimális volt, a városban ritkán a legszükségesebb ruhadarabokért, néhány fűszerért és háztartási eszközért, tárgyért jártak.

Kisparasztok, szegényparasztok

A néhány holdas felsőpárti református és a földtelen berki parasztember is elment részért aratni, csépelni, kukoricát kapálni, törni. Vagy kommenciót vagy kosztot kapott. A gazdák egy részénél mennyiségében, minőségében megfelelő ételt kaptak.

A kása és a főzés gyakoriságában vele vetekedő tarhonya rendszeresen előforduló étel, főként vacsora volt. „Ezelőtt úgy hítták a parasztokat, hogy tarhonyahasú

[15] Magyar Néprajzi Lexikon 1977. I. 646. Egyke szócikk., Kovács Imre 1947. 65—103. A református ormánsági és sárközi egykézést mutatja be részletesen. Féja Géza 1980. 89. A Viharsarok egykézése.

[16] Magyar Néprajzi Lexikon. 1977. I. 443. A család szócikk., Kovács Imre 1947. 110.

[17] Illyés Gyula 1936., Kovács Imre 1947, 110.

... A városi, az úri népek, még tanyavilág vót." (Polgár Lajos). A városi polgár a parasztot egyik karakterisztikus ételéről ezzel a jelzővel illette. Középparasztnak számító felsőpárti gazda emlékezett; aratás után hívta a részeseket: „Egye mëg a fene a galambhúsos tarhonyájával ëgyütt!" választ kapta. Csépléskor a munkásaival együtt dolgozó, magára adó gazda disznót, birkát vágott, de „az a száznegyven hold fődes embër az csak tarhonyát, tëisztát főzött..." — „A cselédnek külön főzött." (Erdőháti Nagy Antal).

A több száz holdat öröklő-szerző gazda, pontosabban birtokos külön főzött, döntően szalonnát, 5—6 disznó szalonnáját táblában, lebbencset, tarhonyát zsákszámra tartalékolt a cselédek, részesek ellátására. Nem evett köztük, akadt olyan, aki közéjük telepedve ízléstelen viselkedésével „szórakoztatta" őket, igyekezett elvenni az étvágyukat (Csák Imre közlése alapján).

A leírt nyersanyagból „reggelire sovány tejet, száraz kenyeret, esetleg avas szalonnát, ebédre lebbencslevest, vacsorára ragadós kását vagy csipákás tarhonyát" adott a birtokosnak is nevezhető nagygazda. A csépléskor szokásos disznó-, birkavágást, paprikásfőzést a nagygazdák egy részéből ki kellett kényszeríteni.[18] Az egyik felsőpárti nagygazdát azért nem szerették, mert reggelre székfűteát és olajbasült kenyeret adott a cselédnek (Szűcs Imre).

Nagygazda családokban gyűjtve két ellentmondónak látszó — pontosabban ugyanannak a rétegnek történetileg változó étkezési szokását — adatot mutatunk be egymás mellett. Földvásárlásra takarékoskodó gazda családjában kimérte az egy-egy személy által elfogyasztható szalonnát. „Télën, ősszel vacsorára tököt adot mëk kënyeret", ha kimentek szántani, tarhonyán meg paprikáskrumplin éltek (Tárkány Szűcs Imréné). Ez az étkezési rend a gyűjtés, felhalmozás időszakát jelzi.

Ugyanakkor nagygazdának számító család tagjától, későbbiekben családfőjétől hallottam: „Nem láttam aszt a szüleimtül, hogy annak az ëty-két fogadot gyerëknek külön fősztek vóna." (Erdőháti). A megállapodott, magára adó nagygazda álláspontja, gyakorlata volt ez. Ahogy egy volt „fogadott gyerëk" mondta: „Jó paraszt jó kosztot adott." (Csák Imre).

A katolikus kisériek jelentős része, a berkiek szegényparasztok voltak. Ami a ház körül megtermett, annak a javát eladták a picon; részesnek, béresnek álltak, kubikosnak mentek.

Berki parasztember következőképpen mondja el: aratáskor, csépléskor „külön terítëttek, ... amikor mi tarhonyát ëttünk, akkor ők atták a csirkét a gépésznek." Bár előfordult, hogy ahol aratáskor kommenciót adtak, „annyit mëktëttek, hogyha csépëltek, akkor birkát váktak vagy bornyút. Mëgmonták, hogy në főzzenek." Jó ellátásnak számított, ha „csak akkor fősztek tarhonyát, ha kérték az ëmbërëk. Hetenkint kéccër kalács, minden másnap húsos étel (ti. volt)" (Csonka István).

De megértek más ellátást is a Berekből részesnek állók: „Főszték a bablevest sonkával. Oszt mikor elibénk tálalták, az a szőrféreg ujnyi vastagon a tetejin ..." — „Az is előfordult, hogy savanyú krumplilevest fősztek rézüstben, mindenki beteg lëtt ..." (Csonka István).

A halász-, pákászélet a szegényparaszt, kisparaszt kiegészítő foglalkozását és élelemszerzési módját is jelentette. Tehát a megfogott hallal, vaddal táplálkozását is kiegészíthette (Gránitz Imre példája bizonyíték erre).

Kiss Lajos, a Szenteshez közeli mezőváros paraszti világának kutatója 34 foglalkozást sorakoztat fel a nehezen élők között,[19] akik életmódjának részeként táplálko-

[18] Borbás Lajos 1972. 75., 203.
[19] Kiss Lajos 1981. I. 33—268.

zásukat is bemutatja. Ebben a munkában a Kiss Lajosnál külön kategóriába sorolt csőszök, tanyások, béresek, (hogy csak a legjellemzőbbeket emeljük ki) táplálkozására nem térünk ki, mert étkezésük nyersanyaga, annak készítésmódja lényegesen nem tér el az általában parasztinak nevezhető étkezéstől.

A pásztorok, csőszök után kutattam Tálasi István biztatására annak reményében, hogy a magának szabadtéren főző férfiember a korban szokásosnál archaikusabb készítésmódokat őrzött meg. A kis távolságok miatt a jelzett foglalkozásúak haza (a városba, a tanyába) járhattak meleget, főttet enni. Tehát nem térhettek el az átlagos paraszti étkezéstől.

A kubikosok

A földnélküli, egy-két holdas kiséri, alsópárti katolikus, kisebb számban a felsőpárti szegényparasztok a múlt század közepétől, a jelen század első felében is kubikmunkán találtak kereseti lehetőséget, „földesztergályosok" lettek a monarchia területén Horvátországtól a Felvidéken át a Dunántúlig, Ausztráig. A szentesi kubikos, a szentesi talicska fogalommá vált az országban (Bese Lajos, Csák Imre, Dósai Pál, Török János).[20]

A korabeli városmonográfia adatokat szolgáltatva, önkritikusan veti fel a kérdést. 1910-ben a napszámosok száma 3443, a lakosság 10,9%-a. „Ez a nagyszámú munkásság csak aratás idején kapott munkát Szentesen. Az év nagyobb részében idegenben —sokszor más országokban— végez többnyire nehéz földmunkát (szentesi kubikosok), a téli időszakot pedig legtöbbször munka nélkül töltik el."[21] Míg a földnélküliek országos átlagban a lakosság 4,1—4,6%-át teszik ki, Szentesen 10,9%-át (1910-es adatok).[22]

A kubikosok, cserepesek, mint Szentesre jellemző napszámos, mezőgazdasági-ipari bérmunkás réteg táplálkozásának külön tárgyalását számbeli arányuk, a paraszti munkát végzőkétől eltérő táplálkozásuk indokolja.

A táplálkozás milyensége függött a mindenkori bérviszonyoktól,[23] vagyis egyrészt attól, hogy fizetik meg a kubikos munkáját, mit, mennyit vásárolhatott a pénzéért, harmadszor a munkahelyet jelentő vidék adta nyersanyagtól. Néhány jellemző adat az utóbbi tényezőre: szabadon halat foghattak az Alföldön a Tisza-parton, rozskenyeret ettek a Felvidéken, birkasajtra, túróra, puliszkára cserélhették a magukkal vitt élelmet Erdélyben.[24]

Ugyanakkor a földdel rendelkező paraszt és kubikos táplálkozása annyiban hasonlít, amennyiben az azonos település földrajzi adottságai, gazdasági fejlettsége, mint alapanyag-meghatározó tényező és a kialakult főzés-, előkészítés-, tárolástechnika ezt meghatározta.

Általában egy-két hónapra való élelmet tudtak a kubikosok magukkal vinni: kenyeret, kalácsot, száraztésztát, tarhonyát, lebbencset, szalonnát, füstölt húst, sonkát, burgonyát, köles-, kukoricakását, lencsét, borsót, sót, paprikát. A felsoroltakból a kalács, a lebbencs, füstölt hús, sonka, kásák, borsó, lencse vitele nem volt

[20] Magyar Néprajzi Lexikon. 1980. III. 335—336. Kubikos szócikk., Borbás Lajos 1977. 27—28. Füsti Molnár Bálint 1966. Hét adatközlővel hét kubikoséletet mutat be. Kiss Lajos 1981. I. 167—187.

[21] Szentes 1978. 261.

[22] Féja Géza 1972. 215.

[23] Katona Imre 1979. 134.

[24] Katona Imre 1979. 137. Katona Imre szerint a csongrádiak, alföldiek inkább vittek, küldettek maguknak élelmet, alapanyagot otthonról. Gyűjtésünk ennek ellentmond. Természetesen mindkét gyakorlat érvényben lehetett általában a kubikosoknál.

általános. Ha hosszabb ideig maradtak egy helyen, jól kerestek, vásárlási lehetőség volt, akkor húst, tejet, sajtot, gyümölcsöt is vettek. A vállalkozónál történő vásárlás nem számított általánosnak, de ahol megszervezték, ott kötelező volt. Török János szerint is „ez vót a legdrágább dolog".

Ha nem érkezett meg időre a pénzük, akkor a Tisza melletti kubikgödrökben halásztak, vízzel főzték a tarhonyát (Bese), vagy kéregettek, ahogy ők mondták: dariztak (Dósai). Akik hangszeren játszottak, elmentek muzsikálni (Bese).

A magukkal vitt, és használt edényeik voltak a bográcsok, bádogtányér, bicska, kanál, esetleg tál, pohár vagy bögre.

Legáltalánosabb ételeik reggelire, vacsorára: kenyér, szalonna (esetleg megpirítva, sütve, hozzá tej); ebédre vagy vacsorára főztek, ami leggyakrabban egytálétel volt. A bográcstársak, együtt főzők száma 2—4—6 fő lehetett (Bese, Dósai, Török). Előfordult, hogy tízen is összeálltak, egy szakácsuk volt.[25]

A következő ételeket főzték legyakrabban. Lebbencs, pirított tarhonya, gulyás, paprikáshús (disznó, marha, birka), köles-, kukoricakása szalonnával, füstölt hússal, kolbásszal (vö. a szövegmutatvánnyal). A főzés általános módja, bográcsban, a szalonna zsírját kiolvasztották, a töpörtőt az ételben hagyták. Ha esett az eső, több idő volt a főzésre. Nehezebben fövő étel készült, például bableves hússal vagy hús nélkül. Akik a halat szerették, szereztek és elkészítették.

A szentesiek szerint bort, pálinkát inkább a csongrádiak itták, hozták magukkal. Természetesen ebben is voltak egyéni eltérések. Bese Lajos kubikostársai a vasárnapi ebéd után a bográcsot teli főzték feketekávéval, és jól felcukrozva megitták. Gyümölcsöt, zöldpaprikát ettek, ha venni, szerezni tudtak.

Füsti Molnár Bálint, önkéntes gyűjtő a kubikosok táplálkozását is leírja. A következő ételeket sorolja fel készítésmódjukat is megadva: tarhonya (pirított fordított), lebbencs, krumplipaprikás, bableves, lencseleves, borsóleves, -főzelék, pipice (búzalisztből készült gancaétel), száraztészta, palacsinta, káposztafőzelék, pörköltkáposzta, lucskoskáposzta, köleskása, salátafőzelék sült sonkával.

Az ételekre vonatkozó adatokat, a gyűjtés és az idézett pályamunka ételei közötti különbségeket úgy értékelhetjük, hogy voltak általánosan készített, könnyen főzhető, viszonylag olcsó, mindenki által szívesen fogyasztott ételek mellett bandánként eltérések, főként a süthető, főzhető tésztákban, zöldségfélék használatában.

A burgonyából készült ételek közül a kubikosszármát[26] nem ismerték sem a dolgozatban jelzett, sem Füsti Bálint adatközlői.

A lakhely, főzés körülményei: kezdetben és helyenként később is gunyhó, istálló, szín, barakk, később lakást béreltek számukra, esetleg vendéglőben, szállodában helyezték el őket. A főzés ennek megfelelően változott, szabadtérről fedett helyre került.

A kubikos és családja

A kubikos generációk családjának táplálkozásában, az élelmezés módjában a cselédekéhez, gazdákéhoz viszonyítva különbségek alakultak ki. A szegényparasztok vállaltak kubikmunkát gyakran nemzedékeken keresztül. Étkezési szokásaikat, előkészítés, főzés, tárolás módját, edényhasználatát igyekeztek megőrizni, de nem minden tekintetben tehették meg anyagi körülményeik, feltételeik miatt. Városi házban lakók, albérlők voltak.

[25] Füsti Molnár Bálint 1966. 50. Ahol a gyűjtéssel egybeeső, nem ellentmondó jelenségek, adatok közlésére kerül sor, nem idézem külön.

[26] Katona Imre 1979. 154.

Kenyeret többségük nem süthetett, mert kemencéjük nem volt, pékhez, kenyérsütögetőhöz jártak kenyérért.[27] Disznót nem, vagy a család ellátásához keveset hizlaltak, ezért henteshez jártak zsírért. Tehenet nem tudtak tartani, a csarnokból hoztak fölözött tejet (Szopka Mihályné).

A család élelmezése nincs egy szinten; az anyagi javak megtermelésében nem együtt, nem családi munkamegosztás keretében vesznek részt, mint a paraszti gazdálkodásban. Ez tükröződik az élelem elosztásában is (legalábbis a családok egy részében). A kubikos családfők egy része jogosnak tartotta, hogy az élelem nagyobb, táplálóbb része neki jusson. Legkirívóbb megoldási módja ennek, ha a családfő elutazásakor az otthon maradt füstölt húsokat elzárta felesége és gyerekei elől (Szopkáné).

A falatuska és a gubakenyér

A búzakenyér a kubikosok között is a legnagyobb mennyiségben fogyasztott ételek közé tartozott. Egy-egy kubikos 4—5 kilót, de előfordult, hogy 10 kilót is megevett hetente. Nyáron igyekeztek hazajönni aratásra, cséplésre, részesként megszerezni az évi kenyérnekvalót. Ők maguk vittek is kenyeret, de a munkahelyükön is vásároltak, ha távolabb, hosszabb ideig dolgoztak (vö. a szövegmutatvánnyal).

Kenyeret minden étkezésnél ettek. Sőt főtt étel alapanyaga között is előfordulhatott; a fordított tarhonyába kenyeret morzsáztak,[28] előfordult, hogy bundáskenyeret készítettek. A Kiskunságban megtalált falatuskához hasonló ételt[29] Török János mondott el: „Zsírba beleaprítottak száraz kẽnyeret, aszt jól átsütötték, oszt tẽttek rá túrót. Egy nagyon kicsit fẽlengették vízzel is. Gubakẽnyér vót ez." Nem leves volt ez a kenyér alapanyagú változat, mint a falatuska. Ízesítőként belekerült a túró is. A kenyérből készített meleg étel, és alapanyag hiányában a szentesi paraszti világban is meglehetett, hiszen kenyér, liszt mindig volt.

A cserepesek

Szentesen öt téglagyár volt a tárgyalt időszakban. A sokgyerekes szegényparasztok nemcsak részesnek mentek, cselédeskedtek, bérmunkát, kubikmunkát vállaltak, hanem cserepesnek szerződtek. Ez utóbbit jellegzetes szentesi bérmunkának tartja Bese Lajos. A vele történt beszélgetés alapján mutatjuk be a cserepesek táplálkozását.

A cserepesek munkája, a hódfarkú cserép készítése, (amelyet legmesszebb Debrecenig szállítottak) április 5-től szeptember 8-ig tartott, idényjellegű volt. A munka, a táplálkozás rendje a harmincas-negyvenes években a következőképpen alakult: a szerződéseket télen kötötték, az asztalgazda —, aki közvetlenül foglalkoztatta a munkásokat és ellátásukról gondoskodott — a szerződéskötés után a felvett előlegből megszervezte az élelmezést. Bese Lajos apja asztalgazda volt, az ellátást közvetlenül a felesége intézte.

A cserepesek a munka idejére kiköltöztek a gyárba, a gyár közelébe. Munkájuk nehéz volt,[30] besötétedéskor fejezték be, hajnalban (nyáron!) már mécsnél kezdtek dolgozni, hogy ezzel az idénymunkával minél többet keressenek.

[27] Szűcs Judit 1977. II. rész 4.

[28] Füsti Molnár Bálint 1966. 49.

[29] Tálasi István 1977. 232. Falatuska: „amikor is a bográcsba zsírra, szalonnatöpörtyűre kenyérfalatokat raktak, megpirították, sózták, paprikázták, majd felöntötték." A levesek sorában szerepel.

[30] Kiss Lajos 1981. 232—233. A téglaverőknél említi a cserépverőket, leírja nehéz munkájukat.

A cserépkészítés talán a kubikos munkájánál is nehezebb volt. Megerősíti ezt étrendjük is: „Jól këllëtt élelmezni az ëmbërëket. Öccöri étkëzés vót. Tízórai és még uzsonna is vót." A heti étrendet a Bese család — feltételezhetően más asztalgazdák gyakorlatát is figyelembevéve — következőképpen alakította ki: „Vasárnap és csütörtökön nagyon komoj húsételt: marhapörkölt vagy rántott hús, előtte húsleves, péntëkën főt tészta, keddën sült tészta. A rëggeli fris töpörtő körözött túróval. A hentëstől disznósajt, fehér sózott szalonna. Elmaradhatatlan vót a rengeteg tej. Tízórai lëkváros kenyér, zsíros kënyér körözöttel. Az uzsonna általában tej puha kënyérrel. Néha töpörtő, ëgy darab kolbász." (Bese Lajos). A hentessel, pékkel, kisparasztokkal megbeszélve küldték hitelbe az élelmet.

Kiss Lajos A téglaverő cím alatt említi a cserépverőket is, akik szerinte hetente háromszor, négyszer ettek húst. Táplálkozásuk a szentesi cserepesekéhez lehetett hasonló.[31]

A koldusok

A munkából, a társadalomból, családból öregségük, testi- szellemi fogyatékosságuk miatt kiszorultak Szentesen is *kúdusok* (Kátainé), *kódusok* (T. Szűcsné) lettek.

A rendkívüli, ünnepi alkalmak a szegények megsegítésének is alkalmai voltak. Ahogy Szentes életére általában a XVIII. századtól vannak adatok, úgy a koldusok megsegítésére is. A XVIII. század közepétől a források szerint alamizsmaasztal állt a templomban, ahová „a szegények ellátásához szükséges összegeket és természetbeni adományokat" tették. A jómódú gazdák eladáskor az összeg egy részét felajánlották a szegényeknek, az „újbúzából pedig legalább egyszer sütöttek kenyeret a szegényeknek."[32]

A XX. század első felére a következőképpen alakult a nincstelenek, kéregetők megsegítése: „A templomba. Húvétkor, vót rá eset, hogy karácsonykor is. De ëgy nagy dúckalácsot, kënyeret nem (ti. adtak). De vót ojan, aki vit sonkát, tojást." — mondja egy alsópárti katolikus, gyerekkorát Tésen töltő asszony (Kátainé).

Felsőpárti asszony szerint, ha a koldus betévedt a házba vagy a tanyába, „nem zavartuk ki, attunk nekik pészt vagy valamit. Szalonnát, kënyeret nemigen fogatták el." (T. Szűcsné).

A derekegyházi uradalomban „nem vót kódus ... Ha úgy véletlenül a városrú együtt ... akkor azoknak attak kënyeret. Tojást, lisztet. Kását attak nekik, sót." (Nagy Bálintné).

A két adatközlő által leírt kéregetők a házaló koldusok. A lexikon szerint „elsősorban az északi r. k. vidékeken pontosan előírta a hagyomány, pl. háromfélét adtak: lisztet, tojást, pénzt."[33] Az uradalomba telepített katolikusok között, akik északi vidékről is kerülhettek ide, a háromfajta adományból kettő általános volt. A pénz, annak hiánya miatt maradt el.

A muzsikásairól, dalairól a folklór irodalomban számontartott Szentesen[34] is lehetett énekes, hangszeren játszó koldusok esetleg a szóbeliséggel utolérhető időszaknál korábban.

[31] Kiss Lajos 1981. 232. A részletes leírás hiánya miatt bővebb összehasonlítást nem tehetünk.
[32] Sima László 1914. 254.
[33] Magyar Néprajzi Lexikon 1980. III. 239. Koldus szócikk.
[34] Hoppál Mihály... 1974. 250. Kanfi Horváth István visszaemlékezése., Manga János 1968., Borbás Lajos 1972. 250.

A Kisérben, Sáphalmon a söralját ivók között, azok gyermekei lettek gyengeelméjűek, váltak koldusokká.

„Hát az is átesët mán a három k-n!" — mondta Agócsné indokként arra, hogy ki jár rendszeresen a templomba, és arra, aki koldus lett. (Ő anyósának mondta legyintve, amikor az a több kilométeres utat jelentő templombamenetelt szorgalmazta).

A három k jelentése: kurva, kofa, koldus. A Kiss Lajos is idézte hasonló kifejezés[35] egy lehetséges mezővárosi életutat jelöl, összegez.

Borbás Lajos a koldusnak a közhasználatú jelentéstől eltérő értelmezését adja a szentesi szóhasználatból: „az úrhatnámság és a rangkórság nemcsak a gazdákat, hanem a koldusok (a feleseket és bérlőket így jellemezték) egy részét is teljesen hatalmába kerítette."[36] A paraszti rétegek között a ranglétrán nem is a legalacsonyabban állókat, de a tulajdonostól függő viszonyban lévőket nevezték némi iróniával koldusnak.

A vizsgált rétegek közül a kis- és középparasztok nagygazdák táplálkozása hasonló. Nagyobb eltérés az ünnepi étkezésben, az is inkább a mezőgazdasági bérmunkások és a módosabb parasztok, középparasztok, és a nagygazdák között alakult ki.

A mezőgazdasági bérmunkások táplálkozása, a nyersanyagok fajtái, a főzés, étkezés körülményei a munka feltételeivel is összefüggött. A kubikosok étkezésének alapját az otthon beszerezhető, könnyen szállítható szalonna, tarhonya, kenyér jelentette; a rövid ideig intenzíven dolgozó cserepeseknek napi ötszöri kalóriadús étkezést kellett biztosítani. A béresekkel és részesekkel együtt dolgozó középparaszt és nagygazda nem főzetett külön, legfeljebb külön fogyasztották el.

SZÖVEGMUTATVÁNYOK

A koszt

„Külön kosztot mi nem csináltunk magunknak sohasë. Csak mi este sohasë ëttünk az ëmbërëkkel. Máskor mindíg... Mikor a gyerëkëk kicsik vótak, nem szerettem, hogy oda nyúkájjanak az embërëkhën,... Ők ëttek az ëgyiken, mi më̈g a másikon (ti. az asztalon)." — „Kin vótam én a tanyán, de a másikon. Kocsival hosztam el az ënnivalót. Úgy vót még aratáskor is. Amot fősztem, Fábiányba (ti. Fábiánsebestyénben), ahun laktunk így nyáron. Oszt akkor vót fédërës kocsink. Az nemnagyon ráz. Nagy edénybe tëttem, hosztam. Mëk kantába, mikor, hogy." (Tárkány Szűcs Imréné)

A nagycsaládban

„Kocsival vittem az ënnivalót az ëmbërëknek. Én vótam a legöregebb (ti. a nagycsaládban az unokák közül), nem vót fijú, nekëm këllët vinni. Mëktanultam fogatot hajtani. Kirájság (ti. Nagykirályság, határrész Szentesen) messzire vót Kajántú (Kaján, szintén határrész). Vinni këllëtt az aratóknak, kapásoknak az ënnivalót...

Vót ëgy kedves sárga lovam, eszt fokták bë. Körülkasos parasztkocsi vót. Szerettek is mindíg az embërëk. Mindíg pontosan kivittem, amit këllëtt, amit vittem, mindíg mëgëttík. Kantával, fazíkkal, ha távolab vittík. Oszt ot kiszëttík, úgy ëttík." (Ibolya Károlyné Kulcsár Klára).

Az egykézés

„Zsugorijak vótak ezëk a parasztok. Húsz éves vótam, mikor esztet hallottam. Hoty hífták az embërt, nem tudom. Vót neki vagy nyócvan hold főggye. De nem mert ënni az öreg, mer tönkre mëgy, nem tud fődet vënni. Vót neki ëty fija. Mán harminc éves vót.

— Hogy nősüjjek më̈g? Nem ismerëk én sënkit.

— Majd én mëgmondom, hogy kit vëgyé el! — mondta az annya. Vót annak is ötven hold főggye, annak a lánynak, akit kinézët neki. Mëgvót a lakodalom. De nagyon ëccërű, csak a cseléccség vót. Fősztek ëgy nagy csomó tarhonyát, fősztëk a bográcsba...

[35] Kiss Lajos 1981. II. 350., 437.
[36] Bordás Lajos 1972. 107.

Mondta a mĕnyinek:
— It dógozni kĕll. Nem kurvákodunk!
Vót a kamrába ĕgy ágy:
— Tĕ itt alszol.
A fijatalembĕr mĕg az istállóba. Ĕccĕr elmĕntek a városba az öregĕk. Kiattak annyi munkát nekik... Oszt mégiscsak mĕgejtĕtték, nem lĕt kész a munka. Oszt akkor az öregasszony körülkorcolta a mĕnyit.
Ez kin vót valahol Dónáton. Körülbelül, mikor húsz éves vótam." (1906-ban született). (Gránitz Imre)

Paprikás egy hétre

„A bandába, a Bĕrényi-féle bandába vót ĕgy ojan szokás, hogy vĕttünk vagy marhahúst vagy disznóhúst. Fejenként ĕty kilót. Eszt mĕkfősztük. És ĕttünk, amennyit ĕttünk, és fĕltĕttük (ti. a maradékot) a szarufára bográcsba.
Hétfőn vittük kifelé a bográcsot a munkára. Két kanálra valót (ti. a paprikásból) kivittünk,... faggyús vót, igyekĕsztünk ojat vĕnni. És ahoz tĕttünk tarhonyát vagy lebbencsĕt" (Bese Lajos)
„A kubikos is sok tarhonyát mĕgĕvĕtt, ha hazamĕnt, avval fogatták:
— Tán elfogyot mán a tarhonya?"
„Mĕktörtént Ausztriába. Nészték a tarhonyát az asszonyok, mer nagyon jó vót. Hatytak nekik ott, hogy vessék el tavasszal. Aszt hitték, hoty kikel majd." (Török János)

A kenyér

„Nem vĕttĕ fĕl a versĕnyt ĕgy sĕ a mi vidékünkön való kĕnyérrel. Különösen a fĕlvidéki részekĕn nagyon árva kĕnyerek vótak. Rozs. Vótak munkák, ahová a pék hozot kĕnyeret. Erdéjbe lĕhetĕt kapni, bár az ottaniak pulickát ĕttek. ... Horvátországba elég jó vót. Barnáb vót, a korpát nem választották el tülle." (Török János)

Adatközlők:

Agócs Jánosné Fekete Nagy Rozália sz. 1902., Bese Lajos sz. 1920 táján, Csák Imre sz. 1910. Csonka István sz. 1905., Dósai Pál sz. 1910 táján, Erdőháti Nagy Antal sz. 1896., Gránitz Imre. sz. 1906., Ibolya Károlyné Kulcsár Klára 1900—1978., Kátai Istvánné sz. 1893., Nagy Bálint sz. 1907., Nagy Bálintné Ladányi Rozália sz. 1902., Polgár József 1883—1982., Polgár Lajos sz. 1891., Szél Imre sz. 1891., Szűcs Imre sz. 1916., Tárkány Szűcs Imréné Vajda Julianna sz. 1901., Török János sz. 1898.

IRODALOM

A magyarság néprajza
1933—37
Borbás Lajos
1972 Közkatonák. Budapest
1977 Képek a szentesi munkásmozgalomból a századfordulótól a felszabadulásig. Csongrád Megyei Könyvtári Füzetek. 28.
Erdei Ferenc
1974 Parasztok. Budapest
Féja Géza
1980 Viharsarok. Budapest
Füsti Molnár Bálint
1966 Kubikusok néprajza. Kézirat.
Hoppál Mihály, Küllős Imola, Manga János. (Szerk.)
1974 Emlékül hagyom... Önéletírások (Antológia) Budapest
Illyés Gyula
1936 Puszták népe. Budapest
Katona Imre
1979 A kubikosok táplálkozása, különös tekintettel Csongrád földmunkásaira. Mozaikok Csongrád város történetéből. Csongrád
Kisbán Eszter
1976—78 A táplálkozás néprajzi vizsgálatának negyedszázada Magyarországon (1951—1976). Dissertationes Ethnographicae. II.

Kiss Lajos
1981 A szegény emberek élete. I., II.
Kovács Imre
1947 Néma forradalom.
Losonczi Ágnes
1977 Életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Budapest
Manga János
1968 Magyar dudák — magyar dudások a XIX—XX. században. Népi társadalom — Népi kultúra. Budapest
Márkus István
1979 Nagykőrös. Budapest
Magyar Statisztikai Közlemények
1934 Az 1930. évi népszámlálás II. Bp. 172.
Morvay Judit
1965 Táplálkozás. Orosháza néprajza. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza, 400—427.
Magyar Néprajzi Lexikon
1977 I.
1980 III.
Papp Imre
1955 Tanyai ember élete Szentes tanyavilágában. Kézirat
Polgármesteri jelentések
1901—1912 Szentes
Sima László
1914 Szentes város története. Szentes
Szentes
1928 Szerk.: Nagy Imre. Szentes
Szigeti György
1971 Táplálkozás. Tápé története és néprajza. Szerk.: Juhász Antal. Tápé. 503—525.
Szűcs Judit
1977 Házi kenyérsütés — kenyérsütögető asszonyok — kisipari kenyérsütés. Kézirat
1981 Tanya és város kapcsolata az ünnepek tükrében. Előadásként hangzott el a Néprajzi Társaság 1981. évi vándorgyűlésén.
1982 A szentesi iparosok és parasztok társadalmi kapcsolatai a XX. század első felében. 53—55. Honismeret. 6.
Tálasi István
1977 Kiskunság. Budapest

DER ZUSAMMENHANG ZWISCHEN SOZIALER STRUKTUR UND ERNÄHRUNG IN SZENTES

Judit Szűcs

Die sozialen Unterschiede im Bauerntum der Stadt Szentes, einem Marktflecken im Alföld, spiegeln sich auch in der Menge der zur Ernährung dienenden Rohstoffe, ihren Verhältnissen, in der Zubereitungsart der Speisen und den Umständen, unter denen die Mahlzeiten gehalten wurden, wieder.

Die Ernährung der Klein-, Mittel-und Großbauern war sich ähnlich. Größere Unterschiede gab es bei Festmahlen und hier vor allem zwischen dem Landproletariat und wohlsituerten Bauern, den Mittel- und Großbauern. Während bei ersteren ein als Eintopf gereichter Paprikasch oder eine ergiebeige Suppe üblich war, war man sonst ein Festessen in zwei Gängen, dazu Wein und als Nachtisch Kuchen gewohnt.

Die Kost des Landproletariats war auch mit ihren Arbeitsverhältnissen in Beziehung: Grundlage für die Ernährung der Erdarbeiter (kubikusok) waren die zu Hause zu besorgenden, leicht zu transportierenden Nahrungsmittel wie Speck, Graupen und Brot; die für kurze Zeit intensiv arbeitenden Dachdecker mußten täglich fünfmal mit kalorienreicher Nahrung versorgt werden. Mittelbauern, die mit den Knechten zusammen arbeiteten oder Großbauern ließen nicht getrennt kochen, sondern speisten höchstens getrennt.

VÉGRENDELETEK ÉS TEMETKEZÉS SZENTESEN A 19. SZÁZADBAN

NAGY IBOLYA
(Szentes, Koszta József Múzeum)

„Egy-egy végrendelet a rideg élet. ...Amikor eljött az idejük, jobbágyőseink is áttekintették egész életük munkásságát, nem szépítették meg vagyoni helyzetüket, nem hallgatták el családi körülményeiket, hanem reális életszámadást végeztek és egyszerű szavakkal megokolták intézkedéseiket." — írja Tárkány Szűcs Ernő[1]. Ezekben az „életszámadásokban" a javakról való rendelkezéseken túl, halálukra, temetésükre vonatkozó kikötéseket is rögzítettek-e — mintegy elvégezve a számadást az evilági dolgokról, s folytatva a túlvilágiakkal? — E kérdésre kerestem választ, amikor a szentesi levéltárban lévő, zömében a XIX. század első feléből származó végrendeleteket vizsgáltam.

Sajnos, korábbiak nincsenek, talán megsemmisültek. A szentesi református egyház történetének XVIII. századi szövegében ugyanis ezt olvashatjuk: „Az Eklésia szegényeiről" szóló fejezetben: „Némelly Kegyes emberek testamentom tételekben is róllok meg emlékeznek, és a' számokra adattatott pénz a' Prédikátor keze által közöttök elosztattatik."[2] Később, 1813—1820 között a református egyház halotti anyakönyve jelzi is a testamentom tevőket.[3] Római katolikus, református, elvétve evangélikus és görögkeleti vallásúak végrendeletei vannak a levéltárban; azonban nem tartottam jelen esetben lényegesnek a vallási megoszlást vizsgálni; s ugyancsak nem foglalkoztam olyan jog- és gazdaságtörténeti stb. szempontokkal, mint amilyenekkel Tárkány Szűcs Ernő a „Vásárhelyi Testamentumok"-ban.

A végrendelkezés a jogi előírásoknak megfelelően ünnepélyes körülmények között történt.[4] A jog megszabta, kik előtt történjen a végrendelkezés, kik és hányan

[1] *Tárkány Szűcs E.* 1961. 19.

[2] A Szentesi Refor Ekklésia Históriája 1700. Esztendőtől fogva, nevezetesebb Tagjainak Élete, emlékezetet érdemlő Dolgaik Változásai összveszedetve elő-adódnak Tiszt. Béládi István, Gál István és Kis Bálint predikatorok által 1sö kötet. A Szentesi Refor Ekklésia Históriájának folytatása 1801. dik esztendőtől fogva 1825-ig, melyben ennek állapotja, nevezetesebb tagjainak Élete, emlékezetet érdemlő Dolgaik, Változásai összeszedetve elő-adódnak predikátor Kis Bálint által II. dik kötet (a továbbiakban a szentesi református egyház históriája) 128.

3. Példa a bejegyzésre 1813-ból:

A' meghalás ideje a jelentés szerént		A' meghóltak	
3. d. e. 7.		Boros István	
nevei	Életek ideje	Nyavajájok	Temetések
feles.	67 eszt.	szárad.	4 du. 3. P.
Pataki Anna			Test. No 6.
ideje	Bejárók		
	Pataki Mihály		

Hogy mindenkit jegyeztek, vagy csak aki az egyház számára hagyományozott, az nem derül ki a bejegyzésből.

[4] *Tárkány Szűcs E.* 1961. 148.

legyenek tanúk, a végrendelkező személyre és a végrendelkezés körülményeire nézve is tartalmazott megkötéseket, végül az irat lényeges része volt az aláírás, és a pecsét.[5] A végrendelet lényeges részei a bevezetés, tárgyalás, záradékolás.[6] Az irat megalkotásában a városi tanács részéről a bírák valamelyike, vagy a jegyző vett részt. Erre, a törvényes előírás mellett azon gyakorlati okból is szükség volt, mert a végrendelet fogalmazása és manuális kivitelezése a kiküldött hatósági személyre várt.[7]

A végrendeletek bevezető részében, amikor a végrendelkezést indokolják: idős kor, testi gyengeség, az örökösök között támadható viszály megelőzése, a kikerülhetetlen emberi elmúlás igen szép s változatos megfogalmazását találjuk: „Alól írott halandóságomat, mellyel a Természetnek tartozom, szemem előtt tartván..."[8] „...magamnak nem sok időt ígérhetek, s a' Felséges Úr Isten velem minden órában parancsolhat..."[9] „...magam földi pályáját is végéhez közelgetni érezvén..."[10] „...újólag annyira az ágy fenekire szegezett súlyos nyavajjám, hogy magam erejéből nem is mozdulhatok..."[11] „...a mostani pestises idő pontokban véletlen halálom felől másokkal egyenlően vélekedhetvén és tarthatnám..."[12]

Szentes volt jegyzője, Hollik József saját kezűleg írta végrendeletét 1830-ban, bő bevezető része mély vallásosságról tanúskodik: „A Szent Háromságnak Atyának, Fiúnak, és Szent Lélek Istennek nevében, Ammen. Minek utánna én Hollik Josef a' természetnek közönséges törvénye Szerent Közelgető halálomnak bizonyságat de ennek bizonytalan oráját mikor tettszik eö Szent Felségének Lelkemet e világi mulandoságból a' Menyei öröké valoságra hivni, meg gondoltam, és Szivembe vettem volna, ennek mélto, és Szükséges meg gondolásából jo és jozan elmével, s' minden kényszerítés nélkül Következendő Képpen jegyeztem fel e jelen lévő utolsó akaratomat; mellyet is meg másolhatatlanul meg hagyni kívántam. Úgy mint.

Elsőbben, ajánlom Szegény, bünös Lelkemet az én megváltomnak a Jesus Krisztusnak Kezeibe és Szentséges öt Sebeibe, a Boldogságos Szűz Isten Annyának Máriának és az örző Angyalomnak, és minden Szenteknek esedezésébe; testemet pedig a Földnek rothaszto gyomrába, honnan vette eredetét."[13]

A végrendeletek tárgyalásában a végrendelkező felsorolja javait, különválasztva a már egyszer örökölteket a saját szerzeményieket, valamint azokat a személyeket, akiknek testál illetve hagyományoz. E részben említi az örökhagyó testére, lelkére vonatkozó akaratát; mint Tárkány Szűcs E. írja: „A végrendeletek nagy tömegben tartalmaznak olyan hagyományokat, amelyekben a végrendelkező maga írta elő, hogy mit tegyenek a koporsójába, vagy mit fogyasszanak el a torban. Pl. Hódmezővásárhelyen 1786-ban Darabont Andrásné rendelte, hogy „harmadik lepedőmet tegyék a koporsóba... a jobbik ingvállamat hagyom a koporsómba..."[14] Sajnos a szentesi végrendeletekben igen kevés adatot találtam erre vonatkozóan; itt a temetés módjáról rendelkeznek az örökhagyók, illetve bizonyos pénzösszeget hagynak temetésükre.

Több végrendeletben pusztán a „tisztességes eltakarítás"-ról van szó, minden közelebbi megjelölés nélkül: „...valamint tisztességes eltakarítási költségeim gyerme-

[5] *Tárkány Szűcs E.* 1961. 148—150.
[6] *Tárkány Szűcs E.* 1961. 150.
[7] *Tárkány Szűcs E.* 1961. 181.
[8] Csongrád megyei Levéltár Szentesi Fióklevéltára (továbbiakban: CSmL/Szf) (végrendeletek gyűjteménye 41/1830).
[9] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 493/1840.
[10] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 557/1851.
[11] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 485/1837.
[12] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 433/1831.
[13] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 434/1830.
[14] Tárkány Szűcs E. 1980. 126—127.

keim a' közös vagyonból egyenlően viseljék..."[15] „Végre ha az Ur Isten halálomat el hozza tisztességesen takarittassam el,..."[16] Valószínű, hogy a család anyagi helyzetéhez igazodó, a kor egyházi temetkezési szokásai szerint történő temetésről, s római katolikus vallásúaknál mise mondatásáról van szó.

A temetéshez, a „tisztességes eltakarítás"-hoz való jogot a halott természetes, őt megillető jogának tekintették, ide sorolhatjuk még a gyászhoz, a ravatalozáshoz, a búcsúztatáshoz, a nem házas személynek a lakodalmához, a torhoz fűződő jogait.[17]

A halott részére jogainak érvényesülését a család, a rokonság, a társadalom illetékes csoportjai biztosították, de a tisztességes eltemettetésért a családnak és az egész közösségnek egyaránt és együttesen kellett helytállnia.[18]

Jól kitűnik mindez Papp Imre szentesi parasztember dolgozatából is, amelyet az 1910-es évek temetési szokásairól írt: „...a mai szokással ellentétben nem a temetőbeli halottasháznál, hanem lakóházánál ravatalozták fel az elhunytat. Éspedig igencsak a belső: udvari „tiszta szobában". A tanyán lakó, városi házzal még nem rendelkezők is még abban az esetben is ha a tanyán halt meg a hozzátartozójuk, ha csak lehetett, valamelyik városi rokont vagy ismerőst kértek fel arra, hogy engedje meg az elhunytat a házából eltemettetni. Nagy ellenszenvvel fogadta a mi népünk azt, hogy ha valamely oknál fogva, leginkább ragályos betegségben történt elhalálozás alkalmával a kerületi vagy tiszti orvos rendelkezése folytán a „hullaháztól" kellett a temetésnek megtörténnie. Megjegyzendő az is, hogy sokan öreg napjaikra csak azért is igyekeztek egy kis házacskát szerezni, vagy a meglévőt igyekeztek megtartani, hogy saját házuktól lehessen a majdan megtörténő végtisztesség tételük."[19]

A végrendelkezők egy másik csoportja bővebben rendelkezik temetéséről; Kren Miklós szentesi „Sütő mester" ezt hagyta meg 1846-ban: „Először. A' holt testem illendően, de minden pompa nélkül temettessék el azon a helyen, hol halálom történik, s az oda való szegénység köze."[20] ...„Hogy holt tetemeim (!) eltakaríttasa minden pompa nélkül egyszerű, de tisztességes módon történjen meg."[21] A fentebb már idézett Hollik József jegyző így folytatja rendelkezését: „Mire való nézve kivánom (t.i. temetése), hogy a holt Testem minden Pompa tsak közönséges mód és rendtartás Szerént takaríttassék el, és nem többször, hanem halálozásom utánn egyszer, és temetésemkor másodszor harangoztassanak a harangok hanem rendelem, hogy Lelkemnek nyugalmáért temetésemnek napján, vagy napja utánn való napon egy Nagy, és Két halotti Kis Misét szolgáltassanak."[22] ...„Először hidegült testem három pappal és tisztességesen temettessék el, egy engesztelő áldozatot ide értve"[23] — olvashatjuk egy 1839-ben kelt végrendeletben; mint a fentiekből is láthatjuk, a katolikusok külön meghagyják, mennyi misét szolgáltassanak értük, s külön hagynak pénzt gyászmisére. Folytatva a sort: „3^{or} Négy gyász engesztelő miséket szolgáltasson férjem, de tsak egyszer egyiket boldogult édes Atyámért, másikat édes Anyámért, harmadikat Ferentz Bátyámért, negyediket enmagamért."[24]

Itt jegyzem meg, hogy bár a temetésről való gondoskodás a család, a rokonság együttes kötelessége, némelyek személy szerint is kitérnek arra, ki lesz majd köteles

[15] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 537/1866.
[16] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 341/1820.
[17] Tárkány Szűcs E. 1980. 112.
[18] Tárkány Szűcs E. 1980. 112.
[19] Papp Imre. Kézirat, 1955.
[20] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 63/1846.
[21] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 485/1837.
[22] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 434/1830.
[23] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 488/1839.
[24] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 485/1837.

ezt a „feladatot" elvégezni; a túlélő házastárs, az a gyermek, aki a házat örökli gondoskodik a holtig való tartásról, s a végtisztességről: „...fiam, Sülyös Mihály, kinél már husz év óta vagyok, halálozásom után tisztességesen, de minden pompa nélkül eltemettessen..."[25] „...mint hogy Páll fiam tart, 's tartozik is a' legg tisztességesebben el takarittatni;..."[26]

A végrendelkezők csekély százaléka — legalábbis az általam vizsgált végrendeletek szerint — meghatározott összeget hagy a temetésére. Az év és az összeg után közlöm a testáló vallását, mivel a logikusan felmerülő kérdésre: sok vagy kevés ez az

Év	Temetésre hagyott összeg	Misére hagyott összeg	Vallás	Iratszám
1820	100 Ft		ref.	339.
1820	50 Ft	25 váltó Ft	r. kat.	341.
1821	150 Ft		ref.	25.
1823	50 Ft		ref.	377.
1827	100 váltó Ft		r. kat.	400.
1829	55 váltó Ft	50 váltó Ft	r. kat.	410
1829	100 váltó Ft	25 váltó Ft	r. kat.	429.
1830	hat huszas		ismeretlen	477.
1830	50 váltó Ft két évi kamattal		ismeretlen	424.
1831	100 váltó Ft	a kimaradó összeg	r. kat.	428.
1831	60 váltó Ft	ami a temetésből kimarad	r. kat.	430.
1837	100 Ft		g. kel.	484.
1837	50 váltó Ft		ismeretlen	470.
1842	80 váltó Ft	100 váltó Ft	r. kat.	537.
1842		48 váltó Ft	r. kat.	526.
1843	50 váltó Ft betegségre, temetésre		ismeretlen	511.
1851	200 váltó Ft		ismeretlen	557.
1866	Kb. 50 osztrák értékű Forint.		ismeretlen	575.

[25] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 162/1855.
[26] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 482/1833.

összeg, hogyan lehetett érte eltemettetni az elhunytat? — a református egyház krónikájában választ találunk.

1867-től találkozunk két olyan bejegyzéssel, miszerint a temetkezési társulat tagsági díjából kívánja majdani költségeit előteremteni; egyik esetben sincs a végrendelkezőnek egyenesági rokona. Idézek az egyikből: „5^{ször} Miután a III.^{k} Sz. temetkezési egyletnek tagja vagyok: a temetési költségek ez által fedeztetnek; 6^{szor} Temetésem rendezésével Berényi István jó barátomat megbízván egyszersmind hagyatékaim végre hajtójául felkérem, kinek is ezen szivessége fejében jutalmul egy 30 ftokon vásárolott majd egészen új szűrömet hagyományozom."[27]

A szentesi református egyház kéziratos krónikája az 1748—1825 közötti időszakot öleli fel. Már a XVIII. századi részben is több helyen néprajzi leírás van, míg a XIX. századi kötetbe Kiss Bálint önálló fejezetet iktat be, „Az eklésia Tagjairól" címmel; e részben részletesen foglalkozik az emberi élet fordulóihoz fűződő szokásokkal is. A krónikáról Filep Antal írt részletes ismertetőt.[28] Ugyancsak az ő kutatásaiból tudjuk, hogy a XVIII. századi szokásleírások valószínűleg Szentmiklósi Sebők Sámuel nevéhez fűződnek, leírásai a XVIII. század harmadik harmadára vonatkoznak. Kiss Bálint az 1800—1825 közötti időszak krónikása, kézirata befejezéséhez 1829-ben már közel állt.[29] Nem közlöm az alapos és részletes szokásleírásokat, csupán a temetési módra és költségekre vonatkozó részeket. XVIII. századi leírás[30]:

„A halottat is virrasztani, t. i. az érdemes, és elő kelő Jó embereket, Külső Gazda emberek, énekesek Oskolabéli Deákokkal és gyermekekkel éneklésekkel virrasztják, másnap pedig kőnyőrgéstől fogva, míg eltemetik énekléssel ezek kísérik ki a' házából, holott a' Testet le tévén, úgy kezdi a Deáki Sereg az éneklést, és azután a' Kántor. Ki hirdettetnek a' Templomban, kiknek testek felett Taníttást kívánnak, és Dél előtt e, vagy utánna lészen temettetése, ezenkívül a' harangok jelt adnak ki jövén a' Nép a Templomból, majd ismét a' Házhozvaló gyülekezetre, és többször nem, hanemha 1 Rh. For. fizetnek; így minden harangok háromszor megvonattatnak, t. i. első jeladás, második a' Népnek oda gyűlésre, harmadik a temetőbe való kísérés végett. A' torozás még Szokásban vagyon, de úgy láttyuk nem rend kívül való vesztegetéssel, mint sokaknál. A Halotti tanítások többire a Háznál vagynak, essős időben a' Templomban, és a' kik két tanításokat kívánnak, többire edjik a Háznál, másik a' Templomban áll. Az edgyes tanításért 1 For. két tanításért két két for rend szerént; némellyek testamentomban hagynak a Tanítóknak Számokra egy egy aranyat. A Butsuztatás is Némellyeknek Szokások, az Oskola Mester irván, és a' Kántor el énekelvén, igy osztoznak az egy aranyon is ketten.

Az ének Szóval való Halotra a' kisebb harangok adnak jelt, ennek külőmbségére, hogy tanítás nem lészen felette, ennek előtte az Oskolai Ifjaknak semmi fizetések nem vólt temetésért, hanem a' rend Szerént való egy máriásnak fele az Oskola Mesternek, fele pedig a' Kántornak adattatott, most rendeltetett a Deákoknak is egy peták, vagy ha ki többet ád. Az Ekklésia Szegényeit az Ekkl. temetteti; csuda, ha igaz, hogy a' Kántorok az éneklések bérit a' Gondviselőn meg Szokták venni, többire itt tsak ének Szóval temetkeznek a' Szegények."

A fenti részlet alapján két alapvető temetkezési módot különböztethetünk meg: az énekszós és prédikációs formát, ez utóbbinak bővülése a búcsúztatás, ti. a halott életének fontosabb eseményeit stb. énekelte el a kántor a tanító szövege alapján.

[27] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 588/1867.

[28] *Filep A.* 1971. 115—134.

[29] *Filep A.* 1971. 119. Itt jegyzem meg, hogy a XIX. századi szokásleírást Filep A. ezen írásából közlöm.

[30] A szentesi református egyház históriája I. kötet 123—126.

Alapvető különbség a két temetési mód között, hogy az énekszósnál a pap nem prédikálja el a halottat, és kevesebb harang, ritkábban szól.

A XIX. század nem hoz lényeges változást, ahogyan Kiss Bálint leírásából láthatjuk:

„A halottak eltemetésének ez vált rendi: a meghóltat béjelentette a Béjáró (Funerator) ha énekszós volt a Rectornak; ha Predikatiós, a Predikatornak is. ... Ugyanakkor hír adódott a Harangozónak is, kik a reggeli Isteni tisztelet utánn harangszó által adtak jelt a halott felőll, az Asszony féléknek ketszer, a ferfiaknak 3szor tsenditvén — ezutánn az Enek szónak eggy; a Predikatiós halottnak minden harangokat meghuztak. A Predikatiós halott a Templomban is ki hirdetődött: mikor temetődött, és a Halotti Tanítás a Templomban lessz-é vagy a Háznál. A harangokat mind az altal szabad volt meghuzatni az Enek szós halottaknak is, ha a szokott 3 ft fizetest le tették. El jövénn a temetes ideje melly dél előtt 10, delutánn 3 óra tájban szokott rendesenn lenni, harangszó által hír adódott a temetésre való menetre — A predikatiós halotthoz a Lelki Pasztor a Kantor egy Praeceptorral es 7—8 gyermekkel el mentek a halottas házhoz. Ott mikor a testet ki hozták a gyermekek énekeltek egy verset. Az utánn a Kantor 5—6ot a Lelki Pásztor a Vasárnapi Isteni tisztelet rendi szerint végezte az Isteni tiszteletet, a tanítás utánn el olvasván a bé adott írásból a meg hólt elete leirását, attyafiainak neveket betegseget halálát. A Predikatzióból rövid alkal maztatast tett a megholtra, az elöknek a megholt eránt való joságokat meg ditserte, reajok áldast mondott a meg hóltnaknyugodalmat és idvességet kévánt, s az Ekklesia kebeléből el botsatotta bekesseggel — ...

Az után a Kántor és a gyermekek enekelgettek a holttest előtt. A temetőben is még el nem temették. ... — A kik nagyobb Caerimoniaval akartak temetkezni, azoknak halottjaik felett a Predikatzio utánn a Rector Búcsúztató verseket is mondott. Az Oskolas gyermekek pedig harmonias enekeket mondottak a Rector directioja a Cantor és Tanitok segittsege mellett... — El temetődvén a halott az Atyafiak baratok a halottas torra meg hivódnak, mellyben sokan nem tsak jól laknak, hanem meg is ittasodtak a szomoru feleknek, és minden jobb érzésüeknek botránkoztatásokra. Már mai időben ez is kezd a szokásból ki menni. —

Szokás volt még ennek a Századnak még az eleinn a Lucubratio is, ez abból állott: hogy Reggeli Isteni tisztelet utánn egy oráig estve pedig 10—12 orájig is egy Praeceptor 6—7 gyermekkel a' halottas háznál, némely ahoz értő emberekkel s asszonyoknak segítségekkel, mineműek voltak Csávás András és Zó Ilona, enekelgettek. Közbe közbe etették itatták őket, és a szegény gyermekeket annyira le itatták, hogy alig tudtak az Oskolába mászkálni. Mellyért az a szokás el töröltetett a Presbyterium által.

A közönseges Predikatziós halottól fizettek a Predikátornak eleinte 1 ezüst ftot — később 2 bankó ftot. A Bucsuztatas Halottért a Prd (ikatornak) 2 ezüst ft. Kesöbben 4 Banko ftot. — A Rector Butsuztatásért 7 ezüst mariast — később 4 fott. Bankóban. A halottak Protocollalásáért 7 ½ Krt ezüstben. A Deákoknak is 7 ½ Krt Lucubratioért 17 Krt. A Kántornak Predikatios halottól 20 ezüst Krt ének szostól 10 Krt. — A Harangozóknak mind a három harang meg huzásáért 9 ezüst Krt. Egy harangért 2 Krt. — Az Ekklesiának a Harangokra elsőbben 1 f 8 Kra ezüstben kesőbben 3 ft Bankóban..."[31] A 337. lapon ez áll: „Rector vólt Győri Jósef... — A Butsuztatók készitesere szer volt, meg tudta rikatni az Asszonyokat."

A temetés módjának két alapváltozatáról, az énekszósról és a prédikációsról olvashatunk, illetve a prédikáció, a nemzetséglevél felolvasása után a rektor valószí-

[31] A szentesi református egyház históriája II. kötet 372—375.

nűleg versbe szedett, rímes búcsúztatót énekelt el búcsúztatós temetéskor. A XVIII. században két prédikációt is tarthattak a halott felett, melyből az egyik rendszerint a templomban volt. Kiss Bálint is említi, hogy rossz idő esetén a koporsót felvitték a templomba; 1817-ben a Consilium parancsára eltörölték ezt a szokást, hisz a koporsóból „...kijövő rossz szag pedig sokszor a távol levőknek is nagy alkalmatlanságot okozott."[32] Ettől fogva a koporsót csak a cinterembe vitték.

Kiss Bálint nemcsak a szentesi református egyház krónikása volt, de 1836-ban a Békésbánáti egyházvidék történetéről, lakosairól, vallási-tudományos életéről is írt.[33] Nem érdektelen, ha röviden ebből a munkájából is idézünk.

Miután a halott körüli első teendőket ellátták, felöltöztették; "...a szegényebb sorsut fejér ingbe, gatyába; a tehetősebbet valamely inneplő ruhájába, leginkább fejérbe, némellyeknek viola szin vagy gyöngy szín hosszu papi dolmányt is varrattak, a meljbe semmi ivadéka nem járt." A tehetősebbeknek koporsójuk nem pusztán feketére vagy hamu színűre volt festve, hanem: „...vagy fekete gyoltsal, vagy fekete tafotával bé volt huzva, és fényes szegekkel ki volt verve... A temetésnek harom fele módja volt t. i. vagy énekszós volt a halott, vagy predikatios, vagy bucsuztatos. Elment t. i. a halottas házhoz a Kántor, vagy valamellyik tanító egynéhány oskolás gyermekkel, jel adódván a temetésre harangozás által, a Koporsó a ház elibe ki tevődvén a szomoru felek körül állván vagy reá borulván, egynéhány vers éneket elénekeltek, melynek vége lévén a holt test felvevődött, és a temetőbe kivitetett, útközben most a Kántor, majd a gyermekek énekeltek, egy verset; a temetőbe pedig mind addig énekeltek, míg a sír be nem hányódott földdel... A Predikatios és bucsuztatós temetés abban különbözött ezen temetés módjától, hogy az elsőbb éneklés után halotti imádság Predicatio tartatott, mely bérekesztetett a megholt élete leírásával, hozzátartozó szerelmesinek előszámlálásával, a tól elmaradók vigasztalásával, s végre a megholtnak örök nyugalom s boldog feltámadás kivánásával. Ezután mondottak a bucsuztató versek, melyek Gelei Canonjában Rythmiculi nugacesnek neveztetnek. Ezen versekben először valamely Locus Communis vevődik fel, ez alkalmaztatódik a megholtra. A régibb időben mondotta el ezeket maga a Kántor, már mai időben tsak szóval olvassák el a Rectorok; annakutánna a meg holt képiben egyenkint vég butsu vevődik az atyafiaktól, boldog élet, boldog halál, és idvesség kivántatik nekik."

Fentebb már idézett dolgozatában Papp Imre is kitér a temetési szertartás módozataira: „... a szertartás az elhunyt, vagy hátramaradottjai anyagi helyzetétől függően többféleképpen folyt le. Pl. volt „énekszós", „egy imás", „két imás", „imaalkalmazásos" stb. temetés. Az éneket a kántor vagy a kántort helyettesítő valamelyik tanító vezetésével a közp. fiúiskola 6-ik osztályos növendékei közzül a *„halotthoz járó"* gyerekek szolgáltatták. Leggyakoribb volt a hat gyermek, de volt esetenként kevesebb vagy több gyermek is, de kivétel nélkül mindig páros számban, jobb módú halottaknál pedig tanítókból alakított énekkar énekelt. Gyakori volt a szertartások alkalmával a két kántor, de még inkább a két lelkész szolgálata. Fiatal elhunyt temetésekor szokás volt, de nem általánosan a muzsikaszó mellett történő temetés."[34]

Igen érdekes adatok vannak a református egyház 1776-os anyakönyvében, melyekből kiviláglik, hogy legalább is a XVIII. században a díszesebb temetésnek az anyagiakon kívül más feltétele is lehetett. Az egyik bejegyzés 1776. november 28-án

[32] A szentesi református egyház históriája II. kötet 374.

[33] A kézirat címe: „A' helvét hitvallású békés-bánáti egyházi vidék' földje — lakosai vallástudomány és polgári történeteinek emlékére öszve szedte és meg írta Kis Bálint". A kézirat a debreceni Református Kollégium könyvtárában van. Nem volt alkalmam a kézirat eredetijét tanulmányozni, így a szentesi levéltárban lévő, írógéppel írt másolatát használtam. 175—177.

[34] *Papp* I. 1955. kézirat. 4.

kelt: „Nagy Mihály, a' kit Predikatioval akartak volna temettetni, de minthogy a' Szolgáloja Sára reá vallott, hogy a' meg lett gyeromeke tölle vala, a' meg nem engedett, hanem nagy és sok Instantziára egy kis rövid énekléssel ki rándították." 1773 augusztusából pedig ez áll: „A' Nagy Székely Györgyné 60 esztendős korában kevés idövel halála előtt adván magát Paráznaságra, a' mellyért külső Törveny Szék végzése Szerint sem vett büntetést, sem poenitentiát nem tartott, ezen kívül tellyes élete botránkoztato leven annak előtte is, nem hogy Predikatioval, temettetett volna el, a' mint akarták, hanem merő azon Szamár temetés volt, a'mi Ekklésanak Canoninak erejek Szerént."

Nehéz a fentebb megadott XVIII—XIX. századi árakból kiszámítani, mennyibe is került egy-egy temetés, hisz a forgalomban lévő pénzérmék viszonylagos értékét forintban számolták el, pedig a forint mint tényleg kivert pénzérme valójában nem létezett.[35] Ez a kettősség az akkori pénzügyi viszonyokban keresendő. A középkori magyar forinttal való számolást a magyar nép négy évszázad alatt megszokta,

XVIII. századi árak

Énekszós temetés	Prédikációs	Búcsúztatós
papnak: —	papnak: 1 ft (papnak két prédikációért: 4 ft)	papnak: 1 ft (papnak két prédikációért: 4 ft)
kántor, tanító } 1 máriás ≈ 17v. 20 kr	kántor, tanító } 1 máriás	kántor, tanító } 1 máriás; kántor, tanító } búcsúztatásért: 1 arany ≈ 4 ft 30 kr
diákoknak: 1 peták ≈ 14 denár	diákoknak: 1 peták	diákoknak: 1 peták
harangokra: 1 ft	harangokra: 1 ft	harangokra: 1 ft

XIX. századi árak

papnak: —	papnak: 1 ft, később 2 bankó ft	papnak: 2 ft, később 4 bankó ft
rektornak a halott „Protocollalásáért" (beírásáért): 7 1/2 krajcár	rektornak a halott beírásáért: 7 1/2 krajcár	rektornak a halott beírásáért: 7 1/2 krajcár búcsúztatásért: 7 ezüstmáriás később 4 bankó ft
kántornak: 10 kr	kántornak: 20 kr	kántornak: 20 kr
diákoknak: 7 1/2 kr (lucubratióért: 17 kr)	diákoknak: 7 1/2 kr lucubratióért: 17 kr	diákoknak 7 1/2 kr lucubratióért: 17 kr
harangozóknak: 2 kr	harangozónak: 9 kr	harangozónak: 9 kr
harangért: 1 ft 8 kr később: 3 ft bankóban	harangért: 1 ft 8 kr később 3 ft bankóban	harangozóknak: 1 ft 8 kr később 3 ft bankóban

[35] *Tárkány Szűcs E.* 1961. 239.

(1 magyar forint = 100 ezüstdenár = 75 krajcár) s amikor a forint helyébe lépett az ezüst tallér 120 krajcár értékben, továbbra is forinttal számolt: kikereste a forint fajtái közül azt, amely törtrészek nélkül a 120 krajcárhoz viszonyítható volt, ez a rajnai forint 60 krajcár értékben. A váltópénzek egy része ezüstből (ezüsttel kivert rézből), rézből készült leginkább ilyen címletekben: húszas és tízes (20 krajcáros és 10 krajcáros), „máriás" = 17 krajcáros, öt krajcáros, garas, dénár = 1/5 garas[36] Mindig feltüntetik, hogy a számolás alapja a rajnai, váltó stb. forint (Amikor nem jelölik, akkor rajnai forintról van szó.

Zárójelbe tettem az egyes temetéseknél azokat a részeket, amelyek választhatóak voltak, mert nem tartoztak szorosan a szertartáshoz; (pl.: prédikálás, énekszós halottnál több harang stb.)

Ha összevetjük a XIX. századi temetés árait a végrendeletekben szereplő összegekkel (ami váltóforintban szerepel, s átváltási kurzusa változó az ezüstforinthoz képest), kiderül, hogy akikről adatunk van, azok magas összeget hagytak temetésükre: 100—150 forintot is. Az adatok differenciálatlansága miatt—kevés összeg (hat húszas) csak egy helyen szerepel — nem tudjuk finoman megközelíteni: mennyit költhetett egy-egy család hozzátartozójának temetésére.

Akiknek nagyobb összeg állt rendelkezésükre, azok halottaiknak új, finom ruhát, díszes koporsót, vastag fejfát csináltattak, a prédikáció után búcsúztató is volt, és bőven költhettek ételre-italra, amit a toron illetve a lucubratio alatt fogyasztottak. Étel-ital dolgában a szegényebbek is kitehettek magukért, ahogy megrovóan Kiss Bálint írja: „Én ugyan a ki az efféle vesztegetéseknek több ízbe szemlelője vóltam batrann merem irni, hogy ha Szentes 1700-tól fogva 1800ig annak felét a mit a Lakodamakra, Keresztelőkre, Halotti torra s Név Napi Vatsorákra el vesztegetett a Köz jora adta vólna, ollyan Capitális Gyült volna belölle össze, hogy annak az Interesseből most adajának nagy része ki telne."[37]

Példaként nézzük meg, milyen javakkal rendelkezett egy-egy végrendelkező. Boros Pál temetésére 100 váltóforintot hagy: „1ször Lakos Ferentz Uramnak ados vagyok 19 ftal, nékem pedig ados Pataki János vőm 300 ft. Contractus mellett, Vass Mihály vőmnél is vagyon 100 ft irás nélkül, mind a' kettőnél vetésre van. 2or Hékéden vagyon 150 utból álla szőllőm, ahoz egy uj Kád 2 hat akos hordó, 14 akos Hordó, egy 3 akos 1, egy akos hordok, és vasas Cseber, 2 Kapa 2 ásó egy pár Metző-Kés, 1 Csákány Kápa, 1 faragó balta. 3or Vagyon ide haza egy Lugzó Kád és egy Káposztás és egyébb szükséges eszközeim."[38] Szegedi József végrendelete 1821-ből temetésére 150 forintot hagy: „1ször Vagyon ezen Házam mellyben mostan is betegen fekszem vagyon Két Lovam, vasas Kotsim, vagyon kész pénzben 150 az az egy száz ötven forint és tsekély Házi eszközeim egyebem az el számoltattakon felül semmim sints."[39] Szegedi Józsefnek gyermeke nem volt, mindenét feleségére hagyta, míg az előző végrendelkező feleségének, három lányának, két unokájának, hugának is testált.

Így önmagában, ezek az összegek keveset mondanak nekünk, valós értéket akkor kapunk, ha a pénz akkori, helyi vásárlóértékével összevetjük. Sajnos egyazon termék folyamatos árát, árváltozását nem tudom közölni, a szentesi levéltár tanácsi iratai közt levő „Becsük és Összeirt javak Jegyzőkönyvé"-nek 1795—1837 között vezetett kötetére tudok támaszkodni. (Nem törekszem arra, hogy szegényebb és gazdagabb háztartás eszközeinek stb. árát egyaránt mutassam; feltételezve, hogy

[36] *Tárkány Szűcs E.* 1961. 239—240.
[37] A szentesi református egyház története II. kötet 370.
[38] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 339/1820.
[39] CSmL(Szf) végrendeletek gyűjteménye 25/1821.

1812 Néhai Janó József vagyonának felbecslése

	f	xr		f	xr
Egy Ház Kamorával és Lo Istálloval együtt	70	=	Négy Kasza nyelestül	1	30
Egy Ökör Istállo Két Kereszt Jászollal és két vég Jászollal együtt	68	=	Egy hombár Egy köszörű Kű Egy szekrény	5 1 1	= 30 =
Egy Juh szín	46	=	Öt Tejes Tekenő	1	=
Egy vájogol és egy fa ól	16	=	Egy sajt szék	=	30
Egy Szénás Kert és egy akol	10	=	Négy öreg ökör párja	200	=
Egy Kut vájuval	20	=	Hat kisebb ökör párja	100	=
Egy Kis Kert Gyümölts fával együtt	18	=	Konytyos Tehén	25	=
Egy vasas szekér	60	=	Csonka Tehén	30	=
Egy másik otska fakó szekér	60	=	Öregebbik Bárán Tehén	30	=
Egy vasas Kotsi	20	=	Daru	35	=
Két száz Husz Kéve Nád	35	=	Hajas	40	=
Két eke készség Tajigával együtt	11	=	Kisebbik Bárán Tehén	24	=
	25	=	Galamb Tehén	25	=
Öt... Tézsla Járommal együtt	25	=	Meddö Kökiny Tehén	25	=
Két Rudas Tézsla Járommal együtt	3	=	Egy Hibás 4^{ed} fü Tinó	45	=
Két Csatlo Lántz	12	=	Két 3^{d} fü Tinó	55	=
Két vontato kötél	5	=	Egy 3^{d} fü Tinó	20	=
Négy vasvella	1	30	Két Tavaji Üsző	27	=
Öt fa vella	1	=	Két Tavaji Tino	27	=
Két vass gerebje	1	=	Fejős Juh 91 darab párja 4 ft	182	=
Egy szérünyeső	6	=			
Egy pár rudas fa	1	=	Nyáj Juh 44 darab párja 4 ft	88	=
Ökör Szán	6	=			
Négy hám gyeplövel együtt	5	=	Bárány 48 darab egy juh 1 ft	48	=
Egy nyereg szerszám Kantárral	10	=	Négy Kotsis Lo egy pár 30 ft	60	=
Három méneses Ló egy pár 20 ft	30	=	1 Hársfa asztal két paddal	4	=
Hét öreg sertés párja 20 ft	70	=	Egy bográts 1 serpenyő és 1 tepsi	=	30
Tizen egy süldő, párja 5 ft					
Háznál lévő eszközök fel Jegyzése			Másik Házba egy asztal két pad 4 karszék Egy Kiss Láda Tányértarto	10 4 2 1	= = = 30
Egy Új hombár	7	=	Két Kiss fogas	1	30
1 otskáb	5	=	4 Czin Tanyér	3	=
1 Tekenyő	2	30			
1 véka	=	30	Egy Udvaron lévő Ház, s ahoz valo minden féle épületek és Kert is	700	=
Két vass Gerebeny	1	=			
1 Rosz dézsa	=	18			
1 Kanna	=	15			
1 Rosz veder	=	15			
1 Fürész	=	30			
1 Fejsze	1	30			
1 Rosz lámpás	=	12			
4 Rosz tepszi	1	=			
2 szál marok vass melly D IO	2	=			
1 Új vasas Kotsi	60	=			
1 vasas veder	1	=			
1 Réz üst	10	=			
1 Sütő tekenő	1	=			
1 Rosz Tekenő vas foglalval	1	30			
1 Lugzo Kad vass abrontsal	2	=			
1 Sarogjás Tajitska	1	=			

egyes termékek minősége stb. között nem lehetett olyan óriási különbség, hogy ez árban is erősen tükröződjön.)

1795: „Szikszai Albert Árvainak két tehenök becsültetett 30 Rhen forintokra."[40]

1797: „alsó Sándor Istvánnénak ... Házát betsü Szerént az mostani állapotjában betsültek kilentzven Rh. Forintokra."[41]

1801: Öreg Billeges Tóth Istvánné vagyonának becslése: „Egy rosz Házm, Kamara, Egy düllő félben lévő Istálló, és egy fából való avult Sertés ól betsültettek 150 Rh. forintokra... a' Meg=boldogult Férjétől Billeges Tóth Istvántól egyebe: 4 Tavali Üszőknél, 2. Lovaknál, és egy viseltes Kotsinál Hámjával együtt, nem maradott, mellyek mind öszve 120 Rh. forintokon adattatnak=el, ezen pénzből nevezett ... Leánya és Ferentz Fia Házasságaikra pedig 25. fkat költött."[42]

1812. Néhai Janó József vagyonának felbecslése; a becslést váltó forintban végezték.[43]

1825.: Máté Mihály javainak felbecslése.[44]

	f	xr		f	xr
Zsákból meg vagynak 6 jobbatska 3 hitvány 1 másfél véges tariszna	2	40	2 db 8 itzés mihók 11 db Kissebb nagyobb fazék 1 telegdi Szélke mázos egy Kissebb Szilke	=	58
1 Véseltes Üst és egy véseltes vas fazik 2 vedres Üst	3	=			
1 Sütő Tekenyő és egy mosó tekenyő	2	40	1 Tepsi 1 vas Labbal együtt 1 véselt tajitska 1 véselt dagasztó		
1 Nagyobb Széta 1 Kis Széta	=	20	Szék Láb	=	55
1 Sütő Lápat 1 ganej hányó Lápát	=	24	1 Otska fenyű fa szék 1 öles 1 Kis faragó balta 1 evő szék	1	60
1 Moslékos Dézsa két véselt Kapa és egy véselt ásó	1	60	2...1 rosz Laska Szedő	=	10
1 Kasza mindenestül 1 ülő 1 Kalapáts több darab vasak	2	20	2 darab deszka az Házzal el adódott	22	80
2 Karszék 1 Asztalal együtt fenyő fiokjaval együtt	3	=	A ház eladattatott	335	=
1 Kiss Téka ajto nélkül 1 Nyoszola véseltes	2	10			
1 Kenyeres Kosár és egy Kiss garaboly 1 lisztes bödön	=	40			
6 tserép tányér kissebb nagyobb tserép tál	=	33			

Végezetül érdemes megnéznünk: az anyakönyvek bejegyzése szerint az elhunytak közül hányat temettek énekszóval, prédikációval búcsúztatóval? A halotti anyakönyvekbe ugyanis nemcsak a halál idejét, a meghalt nevét, nyavalyáját, a temetés idejét a bejáró nevét írták be, de jelezték a temetés módját is. Folyamatosan így 1804-től vezetik a református halotti anyakönyveket. (A XVIII. században a halál időpontját a meghalt nevét, esetleg életkorát jegyezték be.)

[40] CSmL(Szf) Becsük és Összeírt Javak Jegyzőkönyve 1.
[41] CSmL(Szf) Becsük és Összeírt Javak Jegyzőkönyve 2.
[42] CSmL(Szf) Becsük és Összeírt Javak Jegyzőkönyve 5.
[43] CSmL(Szf) Becsük és Összeírt Javak Jegyzőkönyve 12—13.
[44] CSmL(Szf) Becsük és Összeírt Javak Jegyzőkönyve 109.

1830. ör. Sebesi Jánosné vagyonának felbecslése[45]

	ft	xr		ft	x
Egy fedél alatt két ház, mellynek hossza két és fél öl Konyhával együtt	300	=	Két karos hosszu székek	3	=
Egy fedél alatt négy öll hosszaságú Kamara. Kettös három öl hosszaságú Kemény fából sertés ól 's ugyan tsak Egy fedél alatt Istálló a végében kettös Tyuk ól ött öl hosszaságú öszv	100	=	Egy nagy Eggyes Karos szék	1	30
			Hét kék kissebb karszék	4	40
			Falban való almariom	1	30
			Egy tányéros allyaval együtt	6	=
			Egy deszka pad	=	20
Egy Kováts műhely, helyével Kamrával és álló Szinnel Eggyütt	200	=	Két réz üstök	6	=
			Egy bográts	=	30
A műhelyben egy nyoltz köblös hombár	4	=	Egy tepsi	=	10
			Egy vas serpenyű	=	20
Egy nagy Ülő, egy szarvas ülő, két tökével egy furó egy satu a' Kováts mesterséghez tartozó kissebb nagyobb szerszámokkal együtt.	170	=	Két vass Kalánn	=	45
			Egy Kis Bárd	=	20
			Egy vas Láb	=	30
			Egy vas matska	=	40
Egy Kut Gémmel és Ostoral	55	=	Egy reszelő	=	21
Egy három fiókos suplót	15	=	Hét Derekalyok	21	=
Egy Ladá	2	30	Haróm Dunnák	9	=
Négy Nyoszolyák	10	=	Tiz Parnak	10	=
Két asztal allyával	10	=	Hét Lepedök	7	=
Harmintz ött röff vászony	14	=	Egy hat pásztából álló 333 utból álló szölö veteményes földel szüretelő hellyel Kunyhóval, Két Káddal és egyébb eszközökkel öszvesen	832	=
vastagabb vászony 14 röff	2	48			
tizenkétt viseltes czintányér	3	=			
Hat ingvállak	3	=	Két kiásot akácz fák	6	=
Egy ótska mente	3	=			
Egy rekli	2	=			
Egy Kamellot Szoknya	3	=			
Egy Posztó Szoknya	3	=			
egy faragó balta	=	45			
Három kék elö Kötök	4	=			
Négy Ingallyak	3	=			
Három főre való Kendok	3	=			
Három nyakra való Kendok	1	30			
Egy Kamellot pruszlik	=	36			
Egy pár Czizma	3	=			
Két Kaposzta Gyaluk	3	=			
Tizen Két Zsák	6	=			
Egy öt szélben viseltes ponyva	2	30			
Három rosták 3 szíták	3	=			
Két gyertya marto	1	=			
A Kurtzán tul fuözfa Erdő ami hatvan hat fa	82	30			

1804—1923 között a temetés ideje rovatban jelzik a temetés módját, de csak a prédikációs avagy búcsúztatós halottakat jegyzik, P, Pr, PrB, B.-betűkkel. 1820-ban pár hónapig az énekszós halottakat is jelzik, de nem folyamatosan. 1823-ban új rovatot vezetnek be, „Pompa" címszó alatt, s minden temetést jelölnek E, P, PrB, B. betűkkel.

[45] CSmL(Szf) Becsük és Összeírt Javak Jegyzőkönyve 151—152.

Év	Megholtak száma	Prédikációs	Búcsúztatós	Énekszós
1804	260	39	14	
1805	456	84	17	
1806	287	74	19	
1807	542	92	6	
1808	323	92	15	
1809	340	87	4	
1810	311	91	6	
1811	339	84	8	
1812	566	97	7	
1813	280	56	6	
1814	269	79	3	
. . .				
1820	318	51	14	69
1821	303	75	15	
1822	759	85	36	
1823	432	114	23	295

A táblázat egyértelműen azt mutatja, amiről Szeremlei ír, t. i. „többire itt tsak ének Szóval temetkeznek a Szegények." Azonban ha figyelembe vesszük a meghaltak életkori megoszlását, a sok csecsemőhalált, differenciáltabb képet kapunk. Pl. az 1825. esztendőben meghalt 304 fő.

	0—6 hónapig	1 évig	1—5 év	5—10 év	10—20 év	20—30 év
É.	96	29	54	13	7	—
P. B.	—	—	—	2	8	7

	30—40 év	40—50 év	50—60 év	60—70 év	70 év felett
É.	1	4	2	5	9
P. B.	9	11	17	16	15

A csecsemőket, kisgyermekeket énekszóval temették, míg a fiatalokat s javakorabelieket prédikációval; több idős személy, akit énekszóval temettek, az eklézsia szegénye, koldus stb. volt. (A vizsgált időszakra esik egy pestisjárvány 1831 augusztusában, amikor is az anyakönyv szerint: „A temetőben tartódott Éneklés és imádság."

Még korántsem befejezett ez a dolgozat, hiszen a katolikus vallásúak temetkezési szokásai, annak változásai még kiderítetlenek, érdemes lenne megvizsgálni az egyház historia domusait; itt a végrendeletekben csak töredékes adat van erre vonatkozóan, pl. 1842-ben 50 VCz forintot hagynak kő kereszt csináltatására, (több ilyen adat nem is fordul elő), vagy koldusoknak pénzt — 10 VCz forintot a mise tartásakor.

Ebben a dolgozatban arra próbáltam rámutatni, hogy a halálhoz, a gyászhoz a pénz is hozzátartozik, és még a halálban sem egyforma minden ember.

IRODALOM

Filep Antal
1971 Szokásleírások a 18. és a 19. századból. Népi Kultúra-Népi Társadalom V—VI. 115—137.
Tárkány Szűcs Ernő.
1961 Vásárhelyi testamentumok. Bp.
Tárkány Szűcs Ernő.
1980 A temetés jogi rendje. In: Hajdú-Bihar temetőművészete. Főszerk.: Szőllősi Gyula. 109—131. Debrecen.

TESTAMENTE UND LEICHENBESTATTUNG DES 19. JH-S IN DER STADT SZENTES

Ibolya Nagy

Das Archiv von Szentes bewahrt zahlreiche Testamente aus dem 19. Jh. Es gibt keine früheren: sie wurden wahrscheinlich vernichtet. Die Erblasser haben in diesen Testamenten auch über die Art und Weise ihrer Beerdigung verfügt: einige gaben auch darauf Anweisungen, wieviel die Erben auf die „würdige Bestattung" ausgeben sollen.

Ob diese Summen als viel oder wenig zählten, erfahren wir aus einer handgeschriebenen Kronik der reformierten Kirche von Szentes Antwort, die ab 1700 bis zu 1825 geführt wurde. Sebők Sámuel Szentmiklósi und Bálint Kiss Geistlichen beschrieben die damaligen Beerdigungen, wobei sie zwischen Beerdigungsweisen „mit Gesang", „mit Prädikt" und „mit Abschiedsnahme" unterscheideten. Sie gingen auch darauf ein, wieviel die verschiedenen kirchlichen Dienstleistungen kosteten.

Mit weiteren Vergleichsgründen dienen die Vermögensverzeichnisse des Archivs aus den 18—19. Jh-en, die auf die Kaufkraft des Geldes schließen lassen.

Die gegenwärtige Arbeit bietet eine wirtschaftsgeschichtliche Erklärung der untersuchten Bräuche an Hand der erwähnten Quellen.

HAGYOMÁNYOS NÉPSZOKÁSOK APÁTFALVÁN II.

SZIGETI GYÖRGY
(Budapest)

Tavaszi ünnepek és jeles napok

HAMVAZÓSZERDA

A *hushagyókedd* (farsang harmadik napja) utáni napnak a neve *hamvazószërda,* a húsvét vasárnapig tartó *nagybűt* (nagyböjt) első napja. Azoknak a hívő katolikusoknak, akik ezen a napon templomba mennek, a pap az elmúlt évi virágvasárnapi barka hamujával meghamvazza a homlokukat, emlékeztetve őket az elmúlásra.

A hamvazkodást fejfájás ellen is hatásosnak tartották. Bálint Sándor szerint: több más község mellett „...Apátfalva (Csongrád) idősebb népe úgy tartja, hogy aki hamvazkodik, annak nem fáj a feje. Előfordul, hogy a templomból hazatérők összedörzsölik homlokukat az otthon maradottakéval, hogy azoknak se fájjon a fejük."[1]

Ugyancsak Bálint Sándor írja: „Apátfalván... régebben szokás volt az is, hogy a férfiak jártak házról házra és egyikük hamvazott. ... A népiessé vált szokás bizonyára a régi török időkbeli licenciátus-hagyományban gyökeredzik, amikor egyes szertartásokat laikusok végeztek. A szokás az egyházi hamvazás ujjászületésével párhuzamosan, lappangó gyakorlatként megmaradt, a szakrális színezet azonban elhomályosodott benne."[2]

Az első világháború előtt Apátfalván hamvazószerdán nem varrtak, nem mostak és nem sütöttek, de a legtöbb helyen nem is főztek, hanem csak *„túrút ëttek vörös-hajmávă' mëg sósbodaggă'."*

Hamvazószerdán a *kúdúso*kat (koldusokat) a templom előtt megajándékozták, élelmet vittek nekik.

NAGYBÖJT

Hamvazószerdától kezdve a *nagybűtbe'* nemcsak húst, de még zsírosat sem ettek Apátfalván. Zsír helyett olajjal vagy vajjal főztek. A böjti fegyelem megengedte volna ugyan, hogy vasárnap húst egyenek, de a legtöbb helyen még akkor sem került húsétel az asztalra. Apátfalván a böjtöt annyira komolyan vették, hogy még a főzőedényeket is vagy kicserélték vagy kiforrázták.[3]

Nagyböjtben a gyerekek — ha tehették — csak belopakodtak a *szalonnás komrá*ba egy kis *kóbászt* lopni. A szülők, különösen a nagyszülők ezt tiltották, mert azt akarták, hogy a böjtöt a gyerekek ugyanúgy tartsák meg mint a felnőttek, bár sok anyának megesett a szíve a böjtölő gyereke láttán és a család többi tagjainak, főként az öregapának tudta nélkül lopva ő adott neki egy kis kolbászt.

[1] Bálint S. 1976. II. kiad. 187.
[2] Bálint S. 1976. II. kiad. 187.
[3] Barna G. 1979. 85.
Juhász A. 1970. 73

Az első világháború után enyhítettek a böjtölésen. Akkoriban leginkább már csak szerdán és pénteken böjtöltek. Különösen azok a fiatalok szeghették meg a régebbi szigorúbb böjti fegyelmet, akik maguk laktak a tanyán, a faluban élő és a régi hagyományokhoz jobban ragaszkodó szüleik pedig csak ritkábban találkozhattak velük és így nem ellenőrizhették a böjti étrendjüket. Enyhülést jelentett Apátfalván a böjtölésben az is, amikor az 1920-as évektől általánosan szokássá vált, hogy nagyszombaton, amikor a föltámadási körmenetről hazamentek, a csillagok feljötte után kocsonyát ettek.

„Jellegzetes böjti ételek voltak: *olajos pite, olajos káposzta, olajos görhe, poroja, kőtt bodag krumplival és olajjal, sós bodag, sós-paprikás kënyér, hajába' sűtt és főtt krumpli, érëtt túrú, vajjal készített kalács, lepény és száraztészta. (Görhe, poroja, bodag* = kenyérpótló tésztafélék.)"[4] A turóhoz *kemin téfölt* (kemény tejfölt) is kevertek, ahol mód volt rá.

A faluban sutult *repce-* és *tökmagolaj*nak nagy szerepe volt a böjti táplálkozásban. A második világháborúig három *olajsutú* is volt Apátfalván.[5] Zsír helyett böjti napokon sütésnél és főzésnél az olajon kívül a vajat is használták.

Italos és pipás emberek is voltak, akik meg tudták tartani a böjtöt, de nagyszombaton a feltámadási körmeneten már a zsebükben volt a pálinkás üveg és a pipa. A cigarettára már könnyebben rágyujtottak böjtben is, mint a pipára.

Nagyböjtben nem illett világos ruhát felvenni. Az asszonyok feketében vagy sötétkék festőruhában jártak, a lányok violaszín pántlikát kötöttek a hajukba.

A virágvasárnap előtti *feketevasárnap*on a gyerekek kivételével a legtöbben (férfiak, asszonyok, de még a nagylányok és legények is) feketébe öltözve mentek a templomba.

Mivel nagyböjtben a zajos mulatság tiltva volt, azért a fiatalok kimentek a falu melletti gyöpes *Vásártér*re, továbbá a temető melletti *Kisgyöp*re, a tanyaiak pedig tanyasoronként egy-egy nagyobb gyöpes résszel körülvett tanyához játszani. Ott általában a *süllőzés, dólézás,* meg a *laptázás* járta. A labdával leginkább *leütőcskét* játszottak. A süllőzés és dólézás a fiúk játéka volt, de a labdával már közösen (fiúk, lányok) is játszottak.[6]

GERGELY NAPJA — március 12.

Gergé Apátfalván a mákvetés napja volt. A régi öregek hitték azt, hogy a mák vetése közben nem szaban beszélni, mert akkor férges lesz a mák. Nem is beszéltek a mákvetők. Nem válaszoltak, hiába szóltak hozzájuk. Amikor még hitték a bűbájosságot, volt aki a jó máktermés sikere érdekében meztelenül vetette azt. Utóbb ezt már csak tréfásan javasolták a mákot vetőknek.

A sátoros cigányok régen sokat szidták *Gergét,* mikor havat hozott. *Pátfolván* ilyenkor az a szólás járta: *„Havas Gergé në havaskodj!"* Havas jelzővel egyébként azt illették, aki meggondolatlanul ésszerűtlen dolgot cselekedett vagy szeleskedett. Apátfalván az a szólás is járja: *„Ha Gergé napja gyün, akkó' në hallgass sënkire, hanem rakjad a krumplit!"*

Egyébként a márciusi hóból Apátfalván is gyűjtöttek össze és annak a levével itatták a kiscsirkéket, hogy egészségesek legyenek. A lányok a márciusi hóban megmosdottak, hogy szebbek legyenek, mert hitték, hogy az szépít.[7]

[4] Szigeti Gy. 1971. 214.
[5] Szigeti Gy. 1974. 134.
[6] Lele J.—Waldmann J. 1971. 582.
[7] Barna G. 1979. 86.

JÓZSEF NAPJA — március 19.

A régi öregek ezen a napon elmentek Szent József miséjére és miután hazajöttek, lehúzták a csizmát és attól kezdve hétköznap mezítláb jártak. Legtöbbjük akkoriban a nadrágot is levetette ezen a napon és csak Szent Mihály napján vette fel újra.

Az öregek Szent József napján — ha az idő engedte — feltétlenül megkezdték a szőlő nyitását még akkor is, ha csak néhány sort vagy tőkét nyitottak ki ezen a napon.

SÁNDOR (március 18.) és BENEDEK (március 21.) napokat is figyelték József nappal együtt. Különösen Benedeket, a tavasz beköszöntésének napját. Az országosan ismert időjárási regula *pátfolvai* változata a következő:

Sándor, József, Benedek,
Zsákba' hozzák a meleget.

GYÜMÖLCSOLTÓ BOLDOGASSZONY — március 25.

Apátfalván is általános volt, hogy ezen a napon ültették és szemezték a gyümölcsfákat, hogy biztosabban megfogják.[8]

ÁPRILIS 1.

Az ugratás, a bolondozás és rászedés napja volt, főként a gyerekek körében. Ha valamelyiknek sikerült a társát beugratnia, olyankor az elkiáltotta magát: „Április bolondja!" Ez a szokás napjainkban is él.[9]

VIRÁGVASÁRNAP

Ez a húsvét előtti utolsó vasárnap a *barkaszentölés* ünnepe. Régebben a barkás vesszőt a Maros porondjáról a pap hozatta. A szentelt barkát a templomban asztalra tették és mindenki vehetett belőle.

Otthon a szentelt barkát bevitték a házba, a *suglót*ra vagy a *tükör* háta mögé, később összekötötték az úrnapi virág egyrészével, majd kivitték az ereszet alá és feldugták a horogfa mellé. Hitték, hogy akkor a házba nem csap a villám.

Ha kenyérsütéskor egymás után többször nem sikerült a kenyér, akkor a korpaélesztőbe egy szemet tettek a szentelt barkából.

A virágvasárnap, illetve nagyhét előtti hétnek Apátfalván is *virághét* volt a neve és a virágmagokat akkor vetették.

A húsvéti meszelés és nagytakarítás már a nagyhét első három napján történt. Ugyanakkor szellőztették a ruhaneműt és az ágyneműt is.

NAGYCSÜTÖRTÖK

Nagycsütörtökön délben amikor *mëgsüketűtek* (elnémultak) a harangok, akkor egy rossz söprűvel a fal tövét körül söpörték, miközben hangosan többször mondogatták: „Kígyók, békák távozzatok a háztul!" Amíg azután nagyszombaton a harangok nem szólaltak meg, addig harangozás helyett a toronyban kerepeltek.

[8] Borús R. 1981. 35.
[9] Borús R. 1981. 35—37.

NAGYPÉNTEK

Nagypéntek nagy ünnep volt. A tanyákról ezen a napon énekszóval, feketébe öltözve jöttek a templomba még 10 km-ről is.

Nagypénteken a pátfolvaiak nem dolgoztak, még a lovakat sem vakarták meg és lovat kocsiba nem fogtak. Ezt Bálint Sándor is megemlíti: „Az *apátfalviak* (Csanád) lovat nem fognak kocsiba ilyenkor, hanem a tanyaiak is gyalog jönnek be a templomba, mert ezen a napon a kocsira ülést illetlennek tartanák."[10]

Ennek a szigorú munkaszünetnek látszólag ellentmond az a tény, hogy a jószágot viszont ezen a napon herélték. A nagypénteki munkaszünetre és jószágherélésre más vonatkozásban Bálint Sándor is utal: „Bár a katolikus egyház a nagypénteket sohasem ünnepelte pirosbetűs ünnepként, a régivágású emberek mégsem dolgoztak ezen a napon. Egyedül csak a jószágherélésre került szükségszerint sor. A *szőregiek* szerint a most herélt jószág könnyen kiheveri a műtétet."[11]

Apátfalván a nagypénteki jószágherélést gyakorlati okokkal magyarázzák. Azzal, hogy olyankor még nincs nagy meleg, a legyek sem lepik még a friss sebet és így nem fertőzhetik azt meg, ahogy Apátfalván mondják: *„nem köpik be a legyek"*. Nem utolsó sorban a húsvéti ünnepek alatt jobban tudják figyelni a kiherélt jószágot és ha valami akadályozza a gyógyulást, akkor könnyebben segíthetnek.

A századforduló előtt nagypénteken tilos volt tüzet gyújtani, akkor ezen a napon kizárólag csak *olajos kënyer*et és *savanya káposztát* ettek.

A század első évtizedétől tüzet csak délben, sok helyen délután gyújtottak. Várták, hogy más gyújtson, hogy ott szaporodjanak a békák és az egerek. Szárított csutkát az udvaron kis kúpalakra összeraktak és azt meggyújtva ott pattogatták *kézirëstá*ban a kukoricát. Egy valaki ciroksöprűt tartott a rosta fölé, nehogy szétpattogjon a kukorica.

A századforduló után, az 1930-as évekig csak pattogatott kukoricát ettek délben vagy kora délután, délig azonban semmit. Estefelé esetleg már sós-paprikás kenyeret is ettek. Nagypénteket még azok is különösen szigorú böjttel ünnepelték, akik egyébként máskor nem, vagy csak módjával böjtöltek.

Az 1930-as évektől a fiatalok próbáltak kibúvót találni a szigorú böjti fegyelem alól. Így akkoriban estefelé már sokan megették a tejet is. Különösen a gyerekeknek kedveskedett az anyjuk egy kis tejjel. A pattogatott kukorica ki nem pattogott égett *dumó*ját porrá megtörték és ugyancsak porrá tört cukorral keverve a gyerekek nagyon szerették.

A nagypénteki pattogatott kukoricából cérnára is fűztek és alkalmanként abból nyelettek egy szemet a torokfájással.[12]

A nagypénteki pattogatott kukoricáról Bálint Sándor ezt írja: „Nagypénteken délután sokfelé kukoricát szoktak pattogatni, amelynek néhol szintén szentelményjelleget tulajdonítanak. ...*Apátfalván* (Csanád) cérnára fűzik és orvosságul használják."[13]

A Szentsírt a templomban az 1940-es évek vége feléig a *Jézus katonák* őrizték. Jellegzetes alakjai voltak ők a nagyhét második felének. A Jézus katonák legalább négyen, de legtöbbször hatan voltak a legények közül kiválasztva, kiknek katonaviselt ember volt a parancsnokuk. A kalapjukhoz télizöldből egy kis ágacska volt tűzve. A szolgálatuk megtiszteltetés volt számukra és azért legfeljebb egy kis bort kaptak. Helyük

[10] Bálint S. 1938. 200.
[11] Bálint S. 1980. 261.
[12] Borús R. 1981. 39.
[13] Bálint S. 1938. 200—201.

a községháza udvarán a *cselédszobá*ban (kisbírók szobájában) volt és onnan mentek a templomba őrségváltáskor.

Nagypénteken a lányoknak egykor nem volt szabad fésülködniök, nehogy fájós legyen a fejük. Ezen a napon a lányok is fekete pántlikát kötöttek a hajukba. Más nagypénteki szokás volt, hogy ezen a napon kint az udvaron, leginkább a kútnál mosakodtak, nehogy bolhásak legyenek.

NAGYSZOMBAT, HÚSVÉT

Mikor nagyszombaton megszólaltak a harangok, söprűvel körüljárták az udvart és a fal tövét söprögetve mondták:

„Kígyók, békák mëneküljetëk,
Házunk körű' në maradjatok!"

A nagyszombati föltámadási körmenetre az idősebb asszonyok is világosba öltöztek, a rojtos nagykendőjüket is világosabb sarkára kötötték, a lányok pedig fehér ruhát vettek magukra. A körmenetben a Mária szobrot és a lobogókat fehérruhás máriás-lányok vitték.

A föltámadási körmenet utáni kocsonyaevés a 20-as években kezdett elterjedni, de a 30-as évektől már a sonkát is több helyen megették ilyenkor, amikor az első csillag feljött.[14]

A *Jézus keresés* szokása Apátfalván is megvolt még az 1920-as években is. Nagyszombat éjszakáján a jámborabb emberek a temető kápolnájához mentek. Ott imádkoztak és énekeltek egészen hajnalig.[15]

A régi öregek közül sokan akadtak még századunk első évtizedében is, akik a húsvéti sonkát és kalácsot húsvét reggelén korán elvitték a templomba, hogy a pap megáldja, megszentelje. Később az 1920-as évektől általánosan az volt a szokás, hogy húsvét vasárnapján, mielőtt ettek volna belőle, a családfő vagy a felesége szentelt vízzel meghintette.

Aki húsvét vasárnapján a nagymisére ment, az már a templomba menetele előtt megette a húst, aki viszont a korábbi kismisére ment, az a templomból való hazatérés után.

Húsvét reggelén az első falatot a *szentölt kóbászbú'* törték, hogyha kifekszenek a mezőre, a kígyó és béka ne menjen a szájukba. Az idősebbek fel is hívták a fiatalabbak figyelmét ilyenkor, mondván: „Ëgyetëk ëgy falatot ebbű' ja kóbászbú', maj' nem mén a béka a szátokba!"

A sonka mellett kolbász, körösztcsont és tojás volt főve. A körösztcsontot annak jeléül főzték, hogy katolikus keresztények. Az első tojást mindenki megfelezte valakivel és közösenették meg. Úgy tartották, hogy akik húsvéti tojást feleztek valakivel, azok a bajban majd segíteni tudnak egymáson. Azt is mondták, hogyha eltéved valaki, akkor jusson eszébe, hogy a húsvéti tojást kivel felezte meg és akkor majd megtalálja az igazi utat.

A szentelt sonka csontját többen elégették, mások az *ereszet csurgás*ba elásták, hogy a rontást elkerüljék, de olyanok is voltak sokan, akik tavasszal avval verték a csutkatövet, mivel arra nagyon alkalmasnak tartották.

[14] Borús R. 1981. 40.
[15] Lele J.—Waldmann J. 1971. 582.

A húsvéti bál után a legények nem sokat pihentek, mert már korán reggel indultak locsolkodni. Nem egyedül, hanem a komák, jó barátok vagy utcabeliek három négy fős bandákban mentek, ami nagyobb bátorságot és önbizalmat adott nekik. A locsolkodás csak délig volt érvényes. Azután nem szívesen fogadták a locsolkodókat. Az a lány, akit délutánra hagytak a locsolkodással, meg is sértődhetett.

Az udvarokon lévő gémeskútaknál még az 1920-as években is általános volt a locsolkodás, különösen tanyán.

Rossz időben is kivezették a lányt a kúthoz. Az volt a felfogás, hogy amelyik lány a locsolkodástól beteg lesz, az már nem is életrevaló. Ha akadt lány, aki vonakodott a locsolkodástól, azt két legény a karjánál fogva vitte ki a kúthoz. Azt is megtette sok lány, hogy a tenyerére öntött vizet visszacsapta a legény szemébe. Ez azután már kihívás volt a javából. Az ilyen lányt nagyon meglocsolták. Dél felé már az ittas legények durván és kíméletlenül locsolkodtak. Ilyenkor a tanyasorokon és az utcákon végig lehetett hallani a lányok sikoltozását. Volt olyan lány, hogy belehalt a locsolkodáskor kapott tüdőgyulladásba vagy attól sérült meg, hogy fejbeütötték a kútvödörrel. Ha a nagylány elbújt a locsolkodok elől, a legények nem vették sértésnek, mert tudták, hogy nem tőlük fél, hanem a hideg víztől. Ilyenkor a legények megkeresték és a kamrából vagy a padlásról, esetleg a pincéből is előhozták. Legalább egy-egy vödör vizet mindegyik legény ráöntött a lányra.[16]

A gyerekek üvegből locsoltak *szagos vízzel*. Régebben ez csak a szagos szappannak a leve volt, az 1920-as évektől a *rúzsavíz* váltotta fel, amit a patikában vettek. A patikus fel is volt készülve a rózsavíz árusítására, mert húsvét hétfőn délig nyitva tartotta a patikát. Némelyik gyerek félliteres, de legalább 2 dl-es üveggel locsolt. Az üveg szája be volt kötve egy ruhadarabkával, amit tűvel megszurkáltak, hogy obban lehessen belőle locsolni.

Szelídebb szokás volt már az, amikor vizeskancsóból tiszta vizet öntöttek a lányok, asszonyok markába. Ez a szokás még ma is megvan, bár az utóbbi évtizedekben már általában kölnivízzel is meghintették a ruhájukat vagy a hajukat.

Az asszonyokat a gyerekeken kívül a rokon és szomszéd férfiak, azonkívül a komák locsolták meg, de már nem a kútnál, hanem vizes kantából vagy kancsóból. Apátfalván, ha manapság az idősebbek közül locsolkodik valaki, előbb természetes vízzel teszi azt pohárból és csak azután a kölnivízzel.

Locsolkodás után a gyerekeket süteménnyel kínálták, majd piros tojást, virágot és pénzt adtak nekik. A *körösztgyerëk* meg a rokon gyerekek többet, az ismeretlenebb gyerekek kevesebbet kaptak.[17]

A legényeket sonkával, tojással, kaláccsal és borral kínálták meg. Ők is kaptak egy-egy szál virágot a lányoktól, amit azután fel is tűztek a kabátjukra.[18]

A régi öregek azt tartották, hogy az az asszony vagy lány, akit nem locsolnak meg, *kelevényes, gilvás* lesz.

A gyerekeknek juttatott húsvéti piros tojás festése is szokásban volt, de nem díszítették különösebben, csak pirosra festették. A háború alatt, amikor nem kaptak erre alkalmas festéket, összegyűjtötték a vöröshagyma héját és előbb megtörve, azt főzték meg. A tojás héja a hagyma levétől barnáspiros színű lett.

[16] Juhász A. 1970. 73.
[17] Borús R. 1981. 40.
[18] Barna G. 1979. 59—96.

HÚSVÉT KEDDJE

Nem volt általános, hogy a lányok és asszonyok visszaadták a locsolást, de azért, ha az alkalom úgy hozta, sokan megtették. Ez rendszerint másnap (kedden) délután történt, amikor meglesték a legényeket és férfiakat — főként azokat, akik előző nap nagyon szilaj locsolkodók voltak — és váratlanul leöntötték őket egy-egy vödör vízzel. Mégis inkább az asszonyok locsolták meg férfiakat, de azt már csak inkább tréfának szánták. Összebeszéltek a szomszéd- és komaasszonyok, mert ők sem vállalkoztak egyedül a locsolkodásra. A kislányok ketten-hárman nyiltan mentek a fiúkat meglocsolni még az 1920-as években is.

SZÁRAZ SZERDA

Bálint Sándor írja: „Apátfalván húsvét után való szerdán, mint ők mondják: *száraz szerdán* még nem dolgoznak semmit. Azt tartják, hogy aki ezen a napon dolgozik, annak elszárad a keze. A pihenés még abból az időből maradt fönn, amikor húsvét nyolcadát is megszentelték. A népi magyarázat már utólagos."[19] Az első világháború után ezt már csak az öregek tartották számon.

GYÖRGY NAPJA — április 24.

Régebben (1886 előtt) Szent György napjával vette kezdetét a legeltetés *Bëkába'* (Bökény pusztán) a közös legelő idején. 1886-ban, amikor Apátfalva község megvásárolta a *bëkai legelő*t, ez május 4-re, a királyhegyesi búcsú utáni napra tevődött át. A gyerekek ilyenkor már mezítláb legeltették a kislibákat.

A századforduló előtt még sokan hittek Apátfalván is a Szent György napjához kapcsolódó babonákban. Így pl. a köcsögöket estefelé mind bevitték a házba, hogy a boszorkányok kint ne találják Szent György éjszakáján.

Az udvart sok helyen Szent György előestéjén bevetették muharmaggal vagy kölessel, majd lóval megjáratták mint a *szűrűt* (szérűt). Azután a lovakat kocsiba fogták és kerültek velük a gyöpön egyet. Azt tartották, hogyha az elvetett és a lovak lábáról a gyöpre tapadt muhar- vagy kölesmagot valaki megszámolja, csak akkor ronthatja meg a tehenet.[20]

Ismerték és gyakorolták a Szent György napi *harmatszedés*t is. Éjfélkor szedték a harmatot lepedővel a más földjén, hogy elvigyék a földje hasznát.[21] A fölszívott harmatot kicsavarták a lepedőből, majd a jószág ivóvizébe tettek belőle rontás ellen, de más betegségre is használták orvosságnak. A harmattól még nyirkos lepedőt ráterítették a megrontott fejőstehénre és úgy száradt meg a lepedő rajta.[22]

Az évben az első vásár a Szent György napi volt, az április 24-ét követő szombaton (állatvásár) és vasárnap (kirakodóvásár). Ez így történt a 30-as évek vége feléig. Akkoriban megszüntették a vasárnapi kirakodóvásárt és attól kezdve egyszerre tartották meg a szombati állatvásárral.

Az állatvásár helye a falu melletti *Vásártér*en volt, a kirakodóvásár pedig a *Templom utc*án (ma József Attila utca) az *Állomás köz*től (Hajnal utca) a *Nagyköz utcá*ig.

A Szent György napi tavaszi vásár részben olcsóbb, emiatt forgalmasabb is volt. Sok helyen ugyanis tavasszal a takarmány már fogytán volt, ezért a fölösleges állatai-

[19] Bálint S. 1976. II. kiad. 318.
[20] Barna G. 1979. 98.
[21] Barna G. 1979. 98.
[22] Borús R. 1981. 44.

kat árúba bocsátották, de voltak olyan emberek is, akik a tavaszi vásáron növendék állatot vásároltak, amit legelőre szándékoztak kihajtani. A Szent György napi tavaszi vásár az igáslónak az árát is emelte, mert a ló tavasszal feltétlenül kellett szántani. Voltak olyan kisebb földű emberek, akik ősszel, amikor elvégeztek, eladták a lovukat. Úgy gondolták, jobban jönnek ki, ha nem kell a lovat kiteleltetni.

A búzát általában Szent György napig legeltették, de azután már nagyon vigyáztak rá. Azt mondták: „Ëmút Szen' György nap, mos' mán ha *pörőve*' (pöröllyel) verik is vissza ja búzát, akkó' jis kinyőll." Más mondás volt: „Ëmút Szen' György nap, mos' mán mëg meri vënni a cigány a lovat." Ez utóbbi arra utal, hogy most már lehet legeltetni a lovat a gyöpön. Azt is mondták: „Szen' György nap után në legeltesd, në tapostasd a vetést!"

Szent György napján a *varnyú* (varjú) ha nem látszott ki a búzából, akkor jó termésre volt kilátás. Ha egy mód volt rá — főként ha az időjárás is engedte — a kukoricát *„Szen' György napjának hetibe"* vetették.

Ha Szent György nap előtt zengett az ég, a gyerekek *hempörögtek* a füvön, de még az utcán is, hogy ne fájjon a hátuk.[23] Szent György nap előtt, ahány héttel előbb megdördült az ég, annyi hétig nem vártak esőt, hanem szárazságot jósoltak.

MÁRK NAPJA — április 25.

Ez a nap félünnep volt. Márk napján volt a *búzaszentölés*.[24] Ilyenkor Apátfalván is mise után körmenettel indultak a Templom utcán végig még az 1940-es években is. Azóta a templomban tartják a búzaszentelést.

A menetben ott volt a községi elöljáróság és ott voltak az énekes emberek is. Búzaszentelésre az iskolás gyerekek is kivonultak tanítóik vezetésével. A menet az utca közepén haladt a plébános vezetésével és a föld gyümölcsének megóvása érdekében a Mindenszentek litániáját énekelték könyörögve. Búzaszentelőre ünneplő ruhában mentek. A gyerekeknek aznap szünet volt az iskolában, délután mehettek játszani.

A falu nyugati végében még ma is ott áll egy fakereszt és annak a tövében az egyik oldalon mindig volt búzavetés. Nagy megtiszteltetés volt az annak, akinek a búzáját szentelték.[25] A legtöbb háztól kiment valaki a „búzaszentölésre", rendszerint az öregek. A szertartás végén mindenki kapott néhány szálat a szentelt búzából, amit azután az imakönyvében őrzött. Ha valakinek fájt a feje, akkor olyan vízben mosta meg, amibe keveset belefőzött a szentelt búzából. Azt tartották, hogy attól elmúlik a fejfájás, de egy szálacskát az imakönyvben megtartottak a másik évre. A felaprított szentelt búzából tettek a kenyérélesztőbe is.

MÁJUSFA ÁLLÍTÁS

Nem volt ugyan általános szokás, de az 1930-as évek végéig azok a legények, akik tehették, május elsejének hajnalán a választott lány kapufélfájához *májusfát* kötöttek. A májusfa úgy készült, hogy egy vendégoldal hosszúságú fának a végére zöld ágat erősítettek, amit selyempántlikával és kendővel díszítettek. A májusfa állítására a legények mindig összefogtak, mivel felállításához és megkötéséhez a komák segítségére is szükség volt.

Amikor egy új ház felépült, akkor is májusfát állítottak az építőmester és a munkások megvendégelésére, megajándékozására. *Májusfa* volt a neve még akkor is,

[23] Barna G. 1979. 103.
[24] Katona L. 1982. 308—309.
[25] Barna G. 1979. 104.

ha ősszel tették fel a felépült házra. Erre a fára a mester és munkásai részére kendőt és üvegekben dugaszolt italt (bort, pálinkát) és papírból szalagokat kötöttek. A fát a mesterek tették fel a házra, de a gazda adta a hozzávalót. Ő hozta a bort és pálinkát, a kendőket, a szalagokat pedig a gazdasszony. A mesterek azután feldíszítették a fát, az ajándékokat pedig akkor vehették le, amikor akarták. Rendszerint egy éjszakára hagyták ott, de a létrát elvitték, mert ellophatták volna az értékes ajándékokat. Az efféle májusfát jó magasra kellett állítani, hogy lássák. A gazdának is dicsőségére vált, hogy ő megvendégelte és megajándékozta a házépítő munkásokat, de azt is jelentette ez, hogy meg van elégedve a munkájukkal és ez így egy kis hírverés is volt a mestereknek a jó munkájukért. A napjainkban elkészült új házakra is szoktak még májusfát tenni.

A KIRÁLYHEGYESI BÚCSÚ NAPJA

Május 3-a, Szentkereszt feltalálása a királyhegyesi búcsú napja. A búcsújárások idején *Pátfolvá*ról is sokan mentek a körösztte Királyhegyesre, mert a *pátfolvaiak* és a királyhegyesiek rokoni kapcsolata igen széles körű. Napjainkban május 3-ához legközelebb eső vasárnap tartják Királyhegyesen a búcsút, amit tréfásan *sajátás búcsú*nak neveznek.

FAGYOSSZENTEK — május 12—13—14. és ORBÁN — május 25.

Ezeket a napokat nagyon figyelték Apátfalván is. *Pongrác, Szervác* és *Bonifác* haragjánál azonban jobban „tartottak" az *Urbán*étól, mert ő már május vége felé nagyon komoly bajokat okozhatott. Ha Orbán napja körül hűvösre fordult az idő, Apátfalván a régi öregek begombolt téli öltözetben szinte babonás félelemmel felelték, ha megkérdezték tőlük, hogy mit csinálnak: „Várom Urbánt!" Rendszerint Orbán vitte el a szőlő és gyümölcs mellett a *paszúr*t (babot) is. Ennek ellenére Apátfalván nem volt valami nagy kultusza. Nem olyan mint a *Maruson túli* Nagyszentmiklós (ma Romániában) német lakossága körében. 1920 előtt a nagyszentmiklósi németeknél béreskedő pátfolvai legények látták, hogy a szőlőművelő gazdák borral locsolták Orbán szobrát, hogy kedveskedjenek neki, de ha elfagyott a szőlő, akkor vizzel locsolták a szobrot.

KERESZTJÁRÓ NAPOK

Katona Lajos írja: „Fagytól, rozsdától és jégesőtől, a vetések és ültetvények e zord ellenségeitől való oltalmat esd az egyház Búzaszentelő napján és a tőle kisebb-nagyobb közzel elválasztott Keresztjáró napokon."[26]

Apátfalván az 1940-es évek végéig mentek ilyenkor a könyörgő körmenetek a Körösztutcai, továbbá a faluvégén és a temetőben lévő keresztekhez. Ezeken ugyanúgy résztvettek az iskolás gyerekek is, mint a búzaszentelő körmenetben.

A Keresztjáró napok utáni *áldozócsütörtök*ön Apátfalván a régiek nem meszeltek, mert úgy hitték, hogy akkor elszaporodik a házuknál a bolha.

[26] Katona L. 1982. 310.

NEPOMUKI SZENT JÁNOS — május 16.

Apátfalvi szobráról Bálint Sándor a következőt írja: „A szakrális célzatú parasztépítkezés remeke *Apátfalva* szobra a Maros közelében. Fölötte négy fehérre meszelt, tornác módjára képzett oszlopon nád-, újabban zsindelytető. Egy jómódú parasztasszony: Mészáros Apolló állította (1824.)"[27]

Ha meghal valaki Apátfalván, ennél a szobornál lévő kis haranggal *csëndítenek* vagyis huzzák a *lélekváltság*ot és itt volt 1949-ig Úrnapján az egyik sátor is.

Nepomuki Szent János napján a csanádpalotai búcsúra Apátfalváról körösztöt nem indítottak. Ennek ellenére többen elmentek a palotai búcsúra is régebben parasztkocsival, később kerékpáron és vonaton.

ÚRNAPJA

Egykor nagy pompával ünnepelték ezt a kimondottan katolikus egyházi ünnepet. A templomból induló körmenet a Templom utca (József Attila utca), Kossuth utca és Temető köz (Hunyadi utca) által körülzárt tömb sarkainak közelében felállított díszes és virágos sátrak előtt állt meg, hogy az Oltáriszentséget ünnepelje.

Az utolsó hagyományos úrnapi körmenet 1949-ben volt. A sátrakat azoknak a házaknak a gazdái gondozták és díszítették rokoni segítséggel, amelyik elé állították. A Szent János szobornál lévő sátrat a jámbor *szentasszony*ok gondozták. Úrnapkor azokat a kerítéseket is díszítették virággal, az ablakokat pedig virággal és gyertyával, amelyek előtt a körmenet elhaladt.

A sátraknál a szertartás után mindenki igyekezett virágot szerezni. A virág egy részét megszárították és eltették orvosságnak. Más részét összekötötték a virágvasárnapi barkával és az ereszet alatt a horogfa mellé dugták, hogy a villám ne csapjon a házba, de voltak olyan helyek is, ahol az úrnapi virágot a padláson szórták szét hasonló céllal. Mások az úrnapi körmenetről hazavitt virágot megszárították, majd megégették, a hamuját pedig beleszórták az *egér-* és *pocoklukakba,* hogy az egerek és pockok ne szaporodjanak. A beteg állatok ivóvizébe is tettek az úrnapi virágból.

1950 óta a sátrakat Úrnapján a templomkertben a templom négy sarkán állítják fel. Az úrnapi sátrak virágaiból ma is visznek haza a hívek.

PÜNKÖSD

Apátfalván is szokásban volt, hogy a lányok 4—6 fős csoportokban pünkösdölni jártak. A lányok közül egy menyasszonynak volt öltözve. Élővirágból volt a koszorúja kis fátyollal és neki virág is volt a kezében. A lányok egymást karon fogva mentek egyik háztól a másikig. Ilyenkor a kapun „Szabad-e pünkösdölni?" köszöntéssel nyitottak be. Ahol látszott, hogy szívesen fogadják őket, ezt a kérdést el is hagyták.

Kardos Imréné Mócsa Ilona (1910—) a pünkösdölő szövegének alábbi változatára emlékezett:

Mi, mi, mi, mi van ma?
Piros pünkösd napja.
Holnap lesz, holnap lesz,
A második napja.

[27] Bálint S. 1977. 1/377.

Andreás, bukrétás,
Felesége jó táncos.
Az ura sejëmszál,
Ű maga aranyszál.

Jó' megfogd, jó' megfogd
(a) Lovadnak kantárját,
Ne tiporja, ne tapossa
A pünkösdi rózsát.

Én kicsike vagyok,
Nagyot nem szólhatok;
Mégis az Istennek
Dicséretet mondok.

Dicséret, dicsőség
Szálljon erre (a) házra,
Mint régente szállott
Az apostolokra.

A pünkösdi rúzsa
Kihajlott az útra;
Szëdje föl a mënyasszony
Kösse koszorúba. Amen.

(Dícsërtëssék a Jézus Krisztus.)

A lányok a pünkösdölésért süteményt meg pénzt kaptak. Ez a szokás a második világháború alatt szűnt meg.

Pünkösdöléskor minden ház kerítését zöld ággal, leginkább bodzával díszítették. „Apátfalván az öregek úgy tartották, hogy a pünkösdi bodza leveléből és virágjából főzött ital orvossága minden betegségnek."[28] A pünkösdi bodzából tettek a korpaélesztőbe is. A bodzateát mégis leginkább köhögés ellen itták.

PÜNKÖSD MÁSNAPJA

Ha az időjárás engedte, akkor leginkább pünkösd másnapján tartották a *bëkai fűárverést*.

Pünkösd másnapján volt a *pünkösdi széplányválasztás* is. A következő pünkösdig ő volt a faluban a széplány még akkor is, ha történtetesen nem ő volt a legszebb, mert hogy ki lett a széplány pünkösdkor, az azon múlott, hogy a rendezőktől a piros papucsot árverésen kinek vették meg. A széplányválasztást a templom mögötti téren az egykori Gazdakör előtt népünnepély keretében rendezték. A sokszínű rendezvény keretében a széplányválasztáson kívül volt ott még zsákbafutás, lepényharapás, karóra mászás és még sokféle szórakoztató játék. Egy ilyen népünnepély színes leírását találtam a Makón szerkesztett Maros c. hetilap 1887. szeptember 11-i (18. évf. 37. sz.) számában. Valószínűleg városi polgári hatásra terjedt el ezeknek a népünepélyeknek a szokása falun is.

[28] Bálint S. 1976. II. kiad. 342.

MAJÁLIS

Májusban a tanév vége felé rendezték meg az iskolás gyerekek részére a *majárist* (majálist), valamikor a község határához tartozó bánáti erdőben, majd az 1920-as évektől a Makóhoz közeli Fehérház nevű gátőrház melletti ártéri erdőben. A gyerekek a tanítóik vezetésével gyalog mentek a Fehérházig a töltésen, legfeljebb a kisebbeket és gyengébbeket vitték kocsin az arra vállalkozó szülők, akik a gyerekek kedvéért a május végi dologidőben feláldoztak egy napot, jó idő esetén leginkább az utolsó májusi szombatot. Ha szép volt az idő, a majális jó hangulatban telt el, délután már rezesbanda ütemére táncoltak a gyerekek, a szégyenlősebbek azonban inkább játszottak az erdő melletti legelőn vagy a ritkábban látott erdei madarakat nézegették. Ez a nap egyébként a „Madarak és fák napja" is volt.

A majálisról este sötétedéskor alaposan elfáradva érkeztek haza. A tanyai gyerekeknek még azután kellett kimenniük a tanyára. Apjuk vagy anyjuk rendszerint már várta őket a faluban. Otthon azután a szülők néhány napig ápolhatták a gyerekeik feltört lábát.

Az 1950-es évek elején még rendeztek majálist az iskolás gyerekeknek.

MARGIT NAPJA — június 10.

Margitot Apátfalván is a *legyes* jelzővel illették és sokszor mondták: „Maj' gyünnek mán a legyek, a héten Margit napja lesz." Vagy: „Mëghozta Margit a legyeket-"[29]

ANTAL NAPJA — június 13.

Ezen a napon nem volt szabad sütni és egyáltalán lisztbe nyúlni, nehogy *Szent Antal tüze* (orbánc) jöjjön ki azon, aki lisztbe nyúlt. Az orbánc az arcon, kézen vagy a lábon úgy égett, mintha parázs lett volna. Hitték, hogy akin Szent Antal tüze van, akkor gyógyul meg, ha Antal nevű ember lisztes zsákkal megütögeti. Leginkább mégis úgy volt szokásban gyógyítani, hogy három Antal nevű acéllal és kovával rácsiholt és ráimádkozott.

A keddi mosást is kerülni kellett, mert úgy tudják Apátfalván, hogy Szent Antal kedden született és kedden is halt meg.

Bálint Sándor említi: „Századeleji följegyzés szerint *Apátfalván* a gazdátlanul elhagyott olvasónak *Szent Antal olvasója* a neve. Ha valaki megtalálja, a templom Szent Antal-szobrára akasztja, hogy feledékeny gazdája ott majd ráleljen. Néha egész csomó rózsafűzér függ a szent lábánál, nem viszi el senki, mert nem az övé. Ha azután valaki olyan szegény hal meg, akinek még olvasója sem volt, akkor ezekből vesznek el egyet és ráfonják a halott ujjaira."[30]

Nyári ünnepek és jeles napok

SZENT IVÁN — június 24.

A nyári napfordulón Apátfalván is szokásban volt egészen a második világháborúig *szentiványi tüz*et gyújtani és ugrálni. A faluban utcasarkokon, a töltés tetején, tanyán pedig két tanyasor között sima helyen, leginkább dűlőúton gyújtottak tüzet,

[29] Bálint S. 1980. 288.
[30] Bálint S. 1977. I/452.

ahova mindkét tanyasorból kijöttek a felnőttek is, de főleg a gyerekek egy-egy tűzhöz néha 20-an 25-en is. A tüzet leginkább *szárízik*ből és *venyigé*ből rakták, de sokszor tettek rá szalmát is.[31]

A tüzet azért ugrálták, hogy rühesek vagy tetvesek ne legyenek. A parázsra néha azért is ráugrottak egy kicsit, hogy ne legyen *vaktetűs* a lábuk.[32] A vaktetű az volt, amikor télen megcsípte valakinek a fagy a lábát és az a következő télen a hideg hatására erősen viszketve kiújult.

Néha az idősebbek is ugrottak egyet-egyet. Még a karonülő gyerekkel is ugrottak a szülei, amikor már nem volt olyan nagy a tűz. Mezítláb ugrottak mindig és nagyot sivalkodott az, aki parázsra vagy szikrára ugrott. A legénykék és az anyjuk már azt is figyelték, hogy melyik lány ugorja át a tüzet legügyesebben. [33]

Ezen a napon szórták az asszonyok a gyerekeknek a *szentiványi almát. Fűzfaalmá*nak is nevezték ezt a zöldszínű hosszúkás almát, ami ugyan nem tartozott a legfinomabb gyümölcsök közé, de a régi világban amikor még nem termett ilyen sok nemesített gyümölcs mint napjainkban, a gyerekek a szentiványi almát is szívesen megették.

Már kora délután csapatokban szaladtak a gyerekek az utcán és bekiabáltak a házak udvarára: „Szórnak-ë szentiványi almát?" Olyankor rendszerint már el volt készítve egy szakajtóval és kiöntötték nekik. Az volt az ügyesebb gyerek, aki többet felszedett. Az almát azzal a céllal szórták, hogy olyan *bőség* (bő termés) legyen gyümölcsből, hogy mindenkinek jusson. Este a szentiványi tűz körül is szórták az asszonyok az almát. Amikor a tűzugrás szokása elmaradt, az almát még sokáig, egészen az 1950-es évek elejéig szórták.

A *szentiványi ének* emléke Apátfalván már csak szólásokban maradt fenn. Így: „Hosszú mint a szentiványi ének." Vagy: „Ënyúttya mint a szentiványi énekët."

PÉTER PÁL NAPJA — június 29.

Ezen a napon régebben, egészen a második világháború végéig nem dolgoztak. Akkoriban ezen a napon volt délelőtt az *aratók miséje*. Ha történetesen Péter Pál hétfőre esett, akkor kettős ünnep volt. Aki Péter Pál napján dolgozott, arra azt mondták, hogy megveri az Isten. A másik esztendőben nem fog aratni, mert beteg lesz. Délután azért bizonyos előkészület (pl. kaszakalapálás) már előfordulhatott. Sokszor Péter Pál délutánján tekintették meg, hogy hol legérettebb a gabona, hogy majd azzal kezdjék az aratást.[34]

Régebben az igáslovakat csak Péter Pálig verték ki a pusztára, mert aratásra otthon kellett lenniük. Ilynekor az ökröket is hazahajtották az ökörcsordáról, de azokat a munka végeztével visszahajtották többször is.

Az első világháborúig Péter Pál és Szent Mihály között a fiatalok szórakozására a nyári nagy dologidőben csak *kalákát* tartottak, már a farsangi bálaknál említett tánchelyül szolgáló kocsmákban.

A *kaláka* tehát nyáron vasárnap és más ünnepnap délután tartott táncmulatság volt, amit a kocsmárosok bál helyett rendeztek. Belépődíjat a kalákában nem szedtek. Egyébként ugyanúgy marsoltak be is, ki is mint a bálakban, csak a kaláka délután 4 órától estefelé 7 óráig tartott. Naplementig, mire a *hazajárócsorda* hazaérkezett, otthon kellett lenni a kalákából. Így hétfőn vagy az ünnep utáni napon hajnalban pihentebben indulhattak a munkába.

Az 1920-as évektől már a kalákák helyett is bálakat rendeztek.

[31] Juhász A. 1970. 76.
[32] Lele J.—Waldmann J. 1971. 586.
[33] Borús R. 1981. 55.
[34] Borús R. 1981. 55.

ILLÉS — július 20.

Úgy tartották, hogy Illés napján vihar lesz. Ha mégis ezen a napon arattak, akkor azt mondták: „Kösd lẽ jó' a papkívít a köröszt tetejin, mẽ' Illés ẽviszi!" Vihar esetén azt mondták: „Illés próféta mén mán a fiákërrā'." Vagy: „Görgeti mán Illés (mások szerint Szent Péter) a hordót."[35]

Illés napján a lóval való nyomtatás is bizonytalan volt.

Az örökségen torzsalkodó gyerekeinek mondta a *pátfolvai* örökhagyó szülő: „Jobban üsmerlek bennetëket, mint Illés prófétát a falon avvā' ja hat lóvā'." A szülő ezt Illés próféta ikonográfiai ábrázolására utalva mondta a gyerekeinek. Azt akarta ezzel kifejezni, hogy nagyon ismeri őket, tudja, hogy mi lakik bennük. Jobban mint Illés prófétát, kinek a képe több helyen ott függött a szoba falán a szentképek sorában.

A *villámcsapás*nak Apátfalván *Úr haragja* (együtt a villámlás és dörgés), *égi háború, nyila, ménkű* és *tüzes istennyila* a neve. A néphit szerint csak tejjel lehetett oltani. A házat a villámcsapástól azzal óvták, hogy a virágvasárnapi barkát és az úrnapi virágot összekötve feldugták a horogfa alá, továbbá a kenyérmosó vizet felöntötték a ház tetejére vagy kiöntötték a *csurgásba.*

A fenyegető vihart, jégesőt úgy hárították el, hogy az udvarra kidobták a sütőlapátot, továbbá baltát vágtak a földbe. Szentelt gyertyát is gyújtottak, a ház négy sarkát pedig szentelt vízzel locsolták. Vihar és jégeső ellen *fölhő elé harangoztak,* azonkívül ahol volt, ott az elszáradt karácsonyfát bevetették a tűzbe.

Azt is hitték, hogy a villám oda csap le, ahol pénteken mosnak.

ANNA — július 26.

Apátfalván fogadott ünnep. „Szent Anna tiszteletére hálából, hogy az 1831. évi kolera megszűnt, örökös ünnepet fogadtak."[36]

Szent Annához gyermekáldásért, könnyű szülésért, imádkoztak a várandós asszonyok. Mikor állapotos lett az asszony, akkor kilenc kedden kenyéren és vízen böjtölt, hogy könnyen szüljön.

Szent Anna asszony napja utáni szombaton és vasárnap volt a *Szent Anna asszonyi* vagy *nyári* vásár.

VASAS SZENT PÉTER NAPJA — augusztus 1.

Vasas Szent Péter napján nem sütöttek kenyeret. Ha valaki mégis sütött, attól megkérdezték: „Nem fész, hogy vasé válik a kënyered?"

HAVI BOLDOGASSZONY NAPJA — augusztus 5.

Ezen a napon a *pátfolvai*ak kétféle búcsúra is mehettek. A falusiak Szegedre a Havi Boldogasszony búcsúra, ahova már a múlt században is jártak, a tanyaiak pedig ugyancsak Havi Boldogasszony tiszteletére 1901-ben felszentelt Langó kápolnához. A kápolna a csanádpalotai műút és az Apátfalváról Királyhegyes felé vezető Nagyút találkozásánál van.

A szegedi búcsúra augusztus 4-én reggel mise után indultak. Akik nagyon elfáradtak, azok Szegeden ott pihentek a templom körül, de a legtöbben énekeltek és imádkoztak egész éjszaka. Másnap Szegedről visszafelé a nagy mise után indultak.

[35] Borús R. 1981 56.
[36] Szentkláray J. 1898. 229.

Ilyenkor Kiszomboron iskolákban aludtak. Így a szegedi búcsúról harmadnap érkeztek haza. Amikor Apátfalván a faluhoz közeledtek, megszólaltak a harangok és olyankor a Templom utcán a *faluvégi nagykörösztig* mentek eléjük az otthon maradt hívek, akik azután együtt jöttek be a búcsúsokkal a templomba.

Körösztig ment a faluból a *tanyai búcsú*ra is aug. 5-én. Nagyot kerültek, mert elmentek a *Kardos körösztig*. Onnan mentek a *Kisút*ra, onnan pedig a *Nagyút*ra. Közben az utak mentén mindenütt csatlakoztak hozzájuk a tanyaiak. Ezen a napon este kezdődött a kápolna mögötti nagy sátorban a tanyai bál. Ezt a bálat különösen a két háború között „kapták föl."

NAGYBOLDOGASSZONY NAPJA — augusztus 15.

Ezen a napon reggel korán kereszt indult a *kiszombori* búcsúra. Apátfalván késő délután ugyanúgy fogadták a hazatérő búcsúsokat, mint amikor Szegedről érkeztek vissza.

KÉT BOLDOGASSZONY KÖZE — augusztus 15 — szeptember 8.

A *kétboldogasszonyi* (aug. 15—szept. 8.) közötti csirkéket tartották a legegészségesebbnek, bár azoknak az asztag helyén és annak környékén már nem nagyon volt mit kapirgálni. Ezeket volt jó tavasszal vágni. Az volt a jó gazdasszony, akinek szép számmal kelt őszi, tavaszi és kétboldogasszonyi csirkéje. A tojásból is a kétasszonyközit szerették leginkább télire eltenni és a legjobb liszt is az volt, amit két Boldogasszony között őröltek, de akkor csinálták legtöbb helyen a *tarhonyát* és a kenyérsütéshez fontos *korpaélesztőt* is.

SZENT ISTVÁN NAPJA — augusztus 20.

Egynapos búcsúra ezen a napon is a szokásos módon kereszt indult Makóra. A két háború között a gyöngyösbokrétásokkal ilyenkor Apátfalváról is többen feljutottak Budapestre.

KISBOLDOGASSZONY VAGY KISASSZONY NAPJA — szeptember 8.

Ezen a napon volt a *radnai búcsú,* ahova sokan mentek Apátfalváról is, hiszen az első világháború utolsó évéig (1918) a környék legnagyobb búcsújáróhelye Mária-Radna volt.

A búcsúsok az ünnep előtt két nappal mise után indultak Radnára. Első éjszaka Pécskán aludtak, ahonnan másnap reggel indultak tovább. Ez már az *ünnep szombatja* (az ünnep előtti nap) volt. Ezen a napon Aradon keresztül Lippáig mentek, ahol másodszor éjszakáztak.

Mikor az ünnep napjának reggelén megérkeztek Mária-Radnára, a régi öregek idejében az volt a szokás, hogy a templom ajtajában letérdeltek és térdenállva mentek az oltár elé. A régiek közül sokan már a Marostól térdenállva, vérző térdekkel mentek a templomba azok, akiknek valami nagy kérnivalójuk volt.

Aki először ment Radnára, *radnai körösztanyát* választott azok közül, akik már voltak a radnai búcsún. A radnai körösztanya is számon volt tartva és egész életében *körösztanyjá*nak szólította az, akit megkeresztelt.[37]

[37] Lele J.—Waldmann J. 1971. 587.

A búcsúsokkal kocsi is ment és azon vitték mindenkinek az elemózsiáját és esetleg arra ült fel, aki útközben nagyon komolyan beteg lett.

Mise után az egy falubeli búcsúsok a kegytemplom egyik előre megbeszélt sarkánál találkoztak és együtt mentek fel a Stációhoz, egészen a Golgotáig. Ott elvégezték a stációt, majd miután onnan lejöttek, mehetett mindenki radnai emlékül *búcsúfiát* vásárolni. Radnáról visszafelé délután indultak.

Hazafelé jövet első éjszaka *Mikelakán,* második éjszaka pedig ismét Pécskán szálltak meg. Apátfalvára a Radnát járó búcsúsok az elindulásuk napjától számítva az ötödik napon érkeztek haza. Az otthon maradottak ilyenkor is mentek a *köröszt elé,* majd együtt mentek a templomba.

Napjainkban turista jelleget öltött a radnai búcsújárás is. Autóbusszal mennek, de azért énekelnek és imádkoznak az autóbuszban is. Mise után most is felmennek a Stációhoz.

A búcsúsoknak régen főként kegyképeket és szobrocskákat, továbbá gyerekjátékokat árultak. Újabban a vallásos kegytárgyak mellett sok az erdélyi népművészeti alkotás: cserépedények, fafaragások, szőttesek, hímzések, fonott tárgyak, de mindenféle olcsóbb bazáráru is.

Régen levest meg aszalt gyümölcsből főzött ciberét főztek és árultak a búcsúsoknak, most pedig étkezdék vannak a számukra.

A radnai búcsú emlékét a két világháború között úgy tartották meg, hogy a búcsúsok azon a napon mise után kimentek a temetőbe és vissza.

Kisasszony utáni szombaton és vasárnap volt az évben a harmadik országos vásár, a *kisasszonyi vásár.* Cséplés után a kisasszonyi vásár előtt az évi legnagyobb pénzbevétel a búzából már megtörtént és így ilyenkor már a téli ruhafélét is sokan igyekeztek megvásárolni.

Őszi ünnepek és jeles napok

MÁRIA — szeptember 12.

„Mária nevenapja" alkalmával kereszt indult Apátfalváról a *kuvityi* (kövegyi) búcsúra is.

SZENTKERESZT FELMAGASZTALÁSA — szeptember 14.

Ezen a napon volt a *bëkai* (Bökény telepi) búcsú, ahova a kereszttel többen mentek Apátfalváról is, hiszen a rokoni kapcsolatok igen szorosak voltak a *bëkaiak* és *pátfolvaiak* között.

GELLÉRT NAPJA — szeptember 24.

Az 1930-as évek közepétől a szomszédos *Kiscsanád* (Magyarcsanád) búcsújának napja. A római katolikus templom ugyanis akkoriban épült fel Magyarcsanádon. Abban az időben kereszttel mentek Apátfalváról erre a búcsúra is. Napjainkban vasárnap ünneplik úgy, hogy a *pátfolvai* Szent Mihály napi búcsúnál egy héttel korábban tartják.

MIHÁLY — szeptember 29.

Az apátfalvi búcsú napja. Ezen a napon Királyhegyesről, *Kiscsanád*ról (Magyarcsanádról), Kiszomborról, *Kuvity*ról (Kövegyről) és Makóról jöttek a búcsúsok Apátfalvára.

A búcsúra már kacsát vágtak és ettől kezdve a kacsavágás folyamatosan tartott a diszóvágásokig.

Az esztendő legnagyobb bálja a búcsú napján volt. A bálakról ugyan már bővebben szóltam a *nagyfarsang*gal kapcsolatban, itt más vonatkozásban bővítem ki az ott említetteket.

A legény mikor a bálba ment, külön kapott pénzt az apjától és külön az anyjától. Az apa adta a többet és olyankor rendszerint ezt mondta: „Vigyázz fiam mëg në verjënek, më' ha mëghallom, hogy mëgvertek, nem mégy többet a bálba! " Más alkalommal ezt mondta: „Vigyázz! Sënkit në bánts, de mëg në hagyd magadat verni!"

Az anya is pótolta az apától kapott egy-két koronát leginkább ötven krajcárral, de a kicsit tehetősebb legény maga is *szërzett* (lopott) hozzá otthonról a magukéból egy fél mázsa búzát vagy kukoricát. A megbízható szomszéd szívesen vett egy kis lopott búzát, kukoricát, mert olcsóbban jutott hozzá. Ilyenkor a teli zsákot csak át kellett dobni a kertben a kerítésen. Ebből persze baj lett, ha a szülők megtudták és nagyobb mennyiségben nem is volt lehetséges a lopás. Az ilyenfajta kisebb lopást viszont elnézték, még életrevalóságnak is tartották. Az apa ugyanis sokszor ha sejtette is, hogy a fia honnan szerezte a pénzt, mégis büszke volt, ha azt hallotta, hogy a fia nagyot mulatott a bálban.

Jobbmódú legények a Takács-féle kocsmába és Juhász Vëntor (Vendel) kocsmájába jártak. A szegényebbek kocsmája a Lichter-féle volt. Ott is volt azért mulatozás, mert odajártak a kűtörők meg a hajósok, akik a század első évtizedéig ha nehéz munkával is, de igen szépen kerestek. Sokszor jobban szórták a pénzt még virtusból is, mint a tehetősebbek.

Gyakoriak voltak a bálban — különösen búcsúkor — a legények verekedései. A negyedik, ötödik nóta után emelkedett hangulatban könnyen mondtak egymásnak sértő szót. Leginkább a lányokon vesztek össze. Sokszor a lány csinálta a bajt azzal, hogy két legénnyel is udvaroltatott. Ha a lánynak nem tetszett egy legény, akkor tánc közben megbeszélte egy másik legénnyel, hogy kisérje haza. Ebből rendszerint az következett, hogy a cserbenhagyott legény bosszúból legközelebb belekötött a vetélytársába. A lányok esetében sokszor az is közrejátszott, hogy egyik vagy másik legény gazdagabb, módosabb volt. A lány büszke volt, ha összevesztek rajta. Ezek a veszekedések nem egy esetben halállal is végződtek.

Szent Mihály napjával vette kezdetét a *kisfarsang,* amit Bálint Sándor is megemlít: „Most már kezdődhet a *kisfarsang,* vagyis a lakodalmazásnak őszi, Katalin napjával záruló időszaka. Apátfalva öregjei még emlékeznek rá, hogy a legény Szent Mihály napján vitte el a lánynak a jegykendőt, ha még Katalin napja előtt meg akartak esküdni."[38]

A házat ősszel a Szent Mihály előtti héten meszelték ki a télre, továbbá régebben ekkor fogadták meg a feleséges tanyás béreseket.

DÖMÖTÖR — október 26.

Dömötör napjáig fogadták Apátfalván a féléves cselédeket, a „szógállókat" (szolgáló lányokat) meg a kisebb béreseket és a kanászokat.

[38] Bálint S. 1977. II/333.

MINDENSZENTEK — november 1.

Erre a napra a halottak hozzátartozói rendbehozzák a sírokat. Még a távolban élő, a faluból elköltözött hozzátartozók is ilyenkor illőnek tartják, hogy legalább egy évben egyszer felkeressék elhalt szeretteik sírjait, virágot és koszorút visznek azokra, majd estefelé gyergyát gyújtanak a sírokon.

Régebben csaknem minden háznál, de sok helyen még napjainkban is égetnek gyertyát otthon is a halottak emlékére. Annyi gyertyát gyújtanak, ahány halottat számon tartanak, de egyet még azok emlékére is, akikről már senki meg nem emlékezik.

A *bëkai pusztán* legelő jószág (gulya, ménes) *szétverése* is mindenszentek napján történt.

HALOTTAK NAPJA — november 2.

Halottak napján ugyanúgy mint hamvazószerdán a *kúdúsok*nak szánt élelmet: krumplit, lisztet, kenyeret, cipókat, kalácsot, tarhonyát, szalonnát és húsfélét a templomajtóban adták át.

Halottak hetiben, vagyis azon a héten, amelyiken halottak napja van, lakodalmat nem tartanak.

KATALIN — november 25. — ANDRÁS — november 30.

Katalin után már bálat sem tartottak. Együtt kivánkozik e két nap említése a sajátos apátfalvi kapcsolatuk miatt.

Az esztendőben a negyedik országos vásár Apátfalván Katalin utáni szombaton és vasárnap volt. Mivel előfordult, hogy ez a két nap: Katalin (nov. 25.) és András (nov. 30.) közé esett, ezt a vásárt egyaránt nevezték *katalini* és *andrási* vásárnak. Előfordult ugyanis, hogy még András napjára is esett. A katalini, illetve andrási vásáron lovat télire nem igen vettek, de a fejőstehén ilyenkor is kapós volt, mert annak a vásárlása nem volt évszakhoz kötve.

Erre a vásárra már jobban a liba, kacsa és disznó árát vitték, de azért vigyázni kellett a pénz költésével, mert a legtöbb helyen hátra volt még az évi adó fizetése.

A szilveszteri ólomöntéshez hasonlóan a lányok ólmot öntöttek Andráskor is, hogy megtudják, ki lesz majd a jövőbeli párjuk.[39]

Az András napi időjóslásnak Apátfalván két változatát is ismernek:

Egyik: „Ha András kopog,
Luca lotyog,
Karácsony kopog."

Másik: „Ha András lotyog,
Luca kopog,
Karácsony lotyog."

András jeles névnap is volt és erre a napra már sokan disznót is vágtak, a mulatozást azonban éjfélkor befejezték.

Közben lepergett egy év, *András* ismét *bezárta a muzsikát,* másnap pedig újra megkezdődött az Apátfalván *kisbűt*nek is nevezett adventi időszak.

*

[39] Borús R. 1981. 68.

Dolgozatomban szándékosan nem kerültek kiemelésre az alábbi — Apátfalván egyébként számontartott — napok: EGYED (szeptember 1.) napján volt szokásban befogni a disznót hízlalni; ROZÁLIA (szeptember 4.) pedig jó meleg idő esetén az ágynemű szellőztetésének volt a napja, hogy ne essen abba a moly. SARLÓS (*Sallós*) BOLDOGASSZONY (július 2.) és MÁRIA MAGDOLNA (július 22.) napoknak Apátfalván ma már jobbára csak dologtiltó emlékük él. MEDÁRD (június 8.) és MÁRTON (november 10.) napokhoz pedig csak időjárási regulák fűződnek. A Medárd napi országosan ismert, az utóbbiról pedig Apátfalván azt tartják, hogy amilyen az időjárás Márton napján, olyan lesz a tél.

A gazdasági élet szokásai

A SZÁNTÁS-VETÉS SZOKÁSAI

Pénteken általában nem volt tanácsos kezdeni semmiféle munkát, akkor csak folytatni lehetett azt, amit már a korábbi napokon megkezdtek. Ez vonatkozott a *gané* (trágya) hordására és a szántás megkezdésére is.

A régi öregek, amikor az ekét a földbe vetették, vagyis amikor a szántást megkezdték, „Uram Jézus segíts!"-fohászt mondtak.

A búza vetése Szent Mihály után kezdődhetett. Az első világháborúig gyakori volt, hogy vetőzsák helyett a karácsonyi abroszból vetettek. Hitték ugyanis, hogyha abból az abroszból vetnek amivel *karácson bűttyin* (karácsony böjtjén) az ünnepi asztal volt leterítve, akkor áldásos lesz a vetés.

AZ ARATÁS SZOKÁSAI

Akik Péter Pál napján testben és lélekben felkészültek az aratásra, másnap ha az péntekre esett, csak nem kezdték még azt meg, mivel a péntek tiltott napnak számított ilyenkor is. Azt mondták, hogy ha pénteken fognak hozzá az aratáshoz, akkor szerencsétlenség éri őket az aratás alatt.

A régiek mielőtt az aratást megkezdték, akkor is „Uram Jézus segíts!" fohászt mondtak.

Az első kaszavágást a tapasztaltabb és tekintélyesebb első kaszás tette, de minden varázsló szándék nélkül.

Ha nem vigyáztak az aratók, a szomszéd azzal tréfálta meg őket, hogy ellopta tőlük a hajnali harmaton készített és a kévék bekötésére szolgáló kötelet.

Az is a szomszédok tréfájához tartozott, hogy a legfelső *papkivit* tövével észak felé fordították, amit azután a szél könnyen lefújhatott.

A kérkedő kaszást azzal tréfálták meg, hogy a *tokmányába* szalonnát tettek. Így azután a zsíros kaszakővel nem tudta megfenni a kaszáját.

Régen még a századforduló táján szokásban volt, hogy a részesek búzából kisebb *aratókoszorút* vagy *búzaboronát* fontak, amit az aratás befejezésekor a gazdának vittek, aki azt a szobában a falra akasztotta. A rendes gazda ilyenkor birkapaprikással és borral vendégelte meg a részes aratóit.

Az első világháború után az aratás végén általában lepényt és kalácsot sütöttek. Aratás után az asszonyok már erre is jobban ráértek.

A legények figyelték, hogy a lányok közül ki a legjobb marokverő. „Amejik *marokverő lány* ijen szépen össze tuggya szënni ja markot, avva' jis jó' jár egy legín" — biztatták az öregebbek a lányt figyelő legényt.

„Az aratás egyben a párválasztás fontos lehetőségének számított. Az együttaratásból sok házasság szövődött:

„Ha kimegyek a tanyára aratni,
Ez a kislány marokverőm fog lenni.
Majd mikor az aratásnak vége lesz,
Ez a kislány nékem feleségem lesz.

Ha kimegyek a tanyára aratni,
Ez a legény segítségem fog lenni.
Majd mikor az aratásnak vége lesz,
Ez a legény nekem hites uram lesz.
Főzök neki zsírba keménytarhonyát,
Ha megeszi megcsókolom a száját.

Apátfalva (Csanád m.)"[40]

GURÁCAEVÉS

A kisfias tehén első tejét a borjúval szopatták ki. Amikor azonban ellés után a harmadik, negyedik napon kezdett a tej tisztulni, felforralták és nagy cseréptálban a házbeli és a szomszédokból összehívott gyerekek részére a *ház* (szoba) vagy konyha közepére letették. A gyerekek a földön körülülték a tálat és úgyették a még gyenge édes savóban *mëgtúrúsodott* tejet. Ennek a neve *gurácás tej* volt. Evés közben a gazdasszony a gyerekeket lepedővel letakarta, majd leöntötte őket vízzel, hogy bőségesen legyen teje a tehénnek. A vízzel való leöntés után a gyerekek felugráltak és sivalkodva elszaladtak.

Ferenczi Imre három eredeti szószerinti változatát is közli az apátfalvi gurácás tej evésének.[41] Dolgozatának második részében ennek a megvendégelésnek és a szokásnak mágikus mozzanatait elemzi. Csanád megyei (Maroslele, Deszk, Kiszombor, Apátfalva) vonatkozásban többek között a következő magyarázatot adja: „A közös tálból kanalozó kis vendégekre sok háznál abroszt vagy lepedőt borítottak (B/1, 4, 7, 8), s úgy locsolták le őket. Praktikus fogás, amely a gyermekek óvására vagy megtévesztésére szolgál, de sokkal mélyebb értelmű rítus maradványának is tekinthetjük. A letakarás, a lelocsolás, majd a gyermekek felugrálása, futásnak eredése az új élet (borjú) születését és növekedését szimbolizálja. A gyermekek lelocsolása ebben a szokásösszefüggésben az analógiás varázslat tipikus példája,..."[42]

A KENYÉRSÜTÉS SZOKÁSAI

A kenyérsütéssel kapcsolatban a *kölcsönadás tilalma* elsősorban a korpaélesztőre vonatkozott. Úgy hitték, hogyha élesztőt adnak kölcsön, akkor a kenyér *begyúllad,* vagyis főleg nyáron megszagosodik. A rontás elhárítása érdekében sem nem kértek senkitől, sem pedig nem adtak senkinek. Ennek érdekében az edényeket sem mosogatták el a kenyér berakása előtt.

Keresztet legalább háromszor vetettek a kenyérre a rontás elhárítására. Először a liszttel leszórt kovászra, hogy *keljen,* másodszor berakás után, hogy *süljön,* harmadszor pedig *kenyérszegéskor.*

[40] Balassa I.—Ortutay Gy. 1979. 477—478.
[41] Ferenczi I. 1970. 30.
[42] Ferenczi I. 1970. 35—36.

Kenyérsütéskor, főleg *kovászoláskor* sok helyen belülről bezárták a kaput és nem eresztettek be senkit. Nem is illett ilyenkor még a szomszédoknak se odamenni, ahol kenyeret sütöttek, hiszen arról már előre tájékoztatva lettek.

A kovászt lapockával verő asszonynak jól fel kellett hányni a farát, hogy a kenyér púposabb legyen. Azt tartották ugyanis, hogyha nagyobb lendülettel kovászol valaki, akkor jobban sikerül a kenyere.

A kenyerek berakása után régi szokás volt a *cuppogás*. A szakajtóruhákat a háziasszony összefogta és azokat rázva *cuppogott*, vagyis a szája szélével cuppantást hallatva többször csettintett, hogy fölhasadjon a kenyér.

Szokásban volt az is, hogy a kemence szája fölötti kormos falra berakás után *körösztöt karcoltak* a sütőlapáttal.

Azt a vizet, amivel sütés után megmosták a kenyeret, régebben felöntötték a ház tetejére. Egyesek szerint azért, hogy ne tapossanak bele, mások szerint viszont azért, hogy legközelebb még magasabbra keljen a kenyér, de azt is mondták, hogy a villámcsapás elhárítására kellett ezt tenni.

Régebben (úgy 70—80 évvel ezelőtt), ha nem sikerült a kenyér, akkor rontás ellen azt javasolták a sütőasszonynak, hogy mossa meg a lábát a dagasztóteknőben.

A halotti torról maradt kenyeret a kéregetőknek és a koldusoknak adták. Ilyen alkalommal régebben a kenyérmorzsát is összegyűjtötték, és azt a *Marusba öntötték, hogy a halott lelke mëgnyugodjon.*

*

ADATKÖZLŐK: Gyenge Mátyás sz.: 1883. Juhász Lászlóné, Langó Julianna sz.: 1905. Kardos Imréné, Mócsa Ilona sz.: 1910. Kados István sz.: 1897. Molnár Antalné, Mátó P. Veronika sz.: 1919. Szigeti József sz.: 1904. Szigeti Mátyásné, Sóki Anna sz.:1899. Szigeti Mihály sz.: 1911. Szigeti Mihályné, Restás Erzsébet sz.: 1914. Varga Cziri András sz.: 1894.

A dolgozatomban felhasznált adatok módszeres gyűjtését szülőfalumban Apátfalván 1948 és 1982 között végeztem, de azok jelentős részének megfigyelésére már gyermekkorom óta személyesen is volt lehetőségem.

IRODALOM

Balassa Iván—Ortutay Gyula
1979 Magyar néprajz. Budapest

Barna Gábor
1979 Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén. Budapest

Bálint Sándor
1938 Népünk ünnepei. Budapest

Bálint Sándor
1977 Ünnepi Kalendárium I—II. Budapest

Bálint Sándor
1976 Karácsony, húsvét, pünkösd. Budapest II. kiadás

Bálint Sándor
1980 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. III. rész. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (továbbiakban MFMÉ) 1978/79—2. Szeged

Borús Rózsa
1981 Topolya népszokásai. Újvidék

Ferenczi Imre
1970 Egy bőségvarázsló rítus elterjedése a Dél-Alföldön. Néprajzi dolgozatok 23. Szeged

Juhász Antal
1970 Szokáshagyományok. Átokházától-Ásotthalomig. Ásotthalom

Katona Lajos
1982 Folklór-Kalendárium. Budapest

Lele József—Waldmann József
1971 Hagyományvilág. Tápé története és néprajza. Tápé 537—628.

Szacsvay Éva
é. n. Útmutató a paraszti élet ünnepeinek változásvizsgálatához. Budapest
Szentkláray Jenő
1898 A Csanád egyházmegyei plébániák története. Temesvár
Szigeti György
1971 Az apátfalvi nép táplálkozása I. MFMÉ 1971—1. Szeged.
Szigeti György
1974 Az apátfalvi nép táplálkozása II. MFMÉ 1972/73—1. Szeged

LES COUTUMES POPULAIRES TRADITIONNELLES À APÁTFALVA II.

György Szigeti

Ce mémoire est la continuation de celui, qui a été publié du même sujet dans l' Almanach du Musée Móra Ferenc. Dans l' étude récente j' ai traité les fêtes d' hiver traditionnelles et „les jours distingués" de la commune Apátfalva (comitat Csongrád, arrondissement de Makó). Dans cemé moire je mets á l' étude les fêtes et „les jours distingués" du printemps, d' été et celles d' automne.

En ce qui concerne les fêtes du printemps, l' étude met l' accent sur la déscription détaillée des coutumes populaires se rattachant aux Pâques et á la Pentecôte.

Parmi les fêtes d'été ce sont les coutumes du jour de Saint Ivan (le 24 juin), des fêtes de saint Pierre et SAINT Paul (le 29 juin), celles de la bienheureuse Vierge Marie (le 5 août) et les coutumes du jour de la Nativité de la Sainte Vierge (le 8 septembre) tiennent une place éminente. Á ce dernier propos il est fait mention du pélerina ge d' autrefois des habitants d' Apátfalva á Radna.

D' entre les fêtes d' automne je m' occupe de la fête patronale d' Apátfalva (la Saint-Michel-le 29 septembre), du „petit carnaval", qui dure jusqu' au jour de Catherine (le 25 novembre) et en outre de la semaine des Morts.

En dehors de cette énumération je mentionne encore es fêtes patronales des environs d' autrefois et toutes les fêtes et „jours distingués de peu d' importance, qui gardent des coutumes populaires du printemps, d'été et d'automne á Apátfalva.

Enfin l'étude porte sur les coutumes du labour et les semailles et celles de la panification.

Új- és legújabb kori történet

A MAKÓI HAGYMASZÖVETKEZET, MAJD HAGYMARÉSZVÉNYTÁRSASÁG TÖRTÉNETE 1900 ÉS 1918 KÖZÖTT

HALMÁGYI PÁL
(Makó, József Attila Múzeum)

A makói hagyma kereskedelméről legalább olyan kockázatos írni, mint magát a hagymát termelni. Éppen száz éve került ki a világpiacra hagymánk, (1883 Brüsszel) s ez időtől kezdve örök s igen csak kibékíthetetlen ellentét van a hagymát termelők s az azzal kereskedők között. Azt, hogy az érdekek egyesítését nem nagyon sikerült elérni, sem a múltban, sem napjainkban, mutatja az a rengeteg különböző nevű, célú, s hosszabb-rövidebb ideig működő cég, társaság, szövetkezet, mely mind azzal a hangzatos jelszóval alakult meg, hogy megteremtse az összhangot a termelés és a kereskedelem között.

Mielőtt talán kissé száraz, történeti ismertetésbe kezdenénk a régi dolgokról, utalni kell közelmúltunk és napjaink zöldségfrontjának kacskaringóira is. Elég a napi újságokat, a rádiót és a tévét figyelemmel kísérni, s máris érdekesebbé, ám egy cseppet sem érthetőbbé válnak a régi hagymások küzdelmei. Korábban még azt reméltük, hogy az oly régen óhajtott összhang és egyetértés a tulajdonviszonyok generális megváltozásával egycsapásra létrejön, ám igen rövid idő alatt, s sajnos súlyos hibák után is, ma már látjuk, bőven akad itt még tennivaló.

A hagyma „üzlet" mindig politikai kérdés volt, ma is az. Ezért volt nagy jelentősége Erdei Ferenc mindent tudó, s mindent érző személyének, a kusza szövevényben egyenes utat mutató gondolatainak. E szerény dolgozat is sokszor fog munkáira támaszkodni.

A makói hagymával való kereskedés első formáiról, s az azzal foglalkozókról értékes adatokat találhatunk Petrovics György, Márton György és Tóth Ferenc munkáiban. A 19. sz. végén — állapítják meg a szerzők — már döntően makói zsidó kereskedők kezében volt a hagymaexport. (Iricz, Mandl, Montag, Léderer, Steinfeld, Klein, Strausz)[1] Ekkor már csak az emléke élt az ún. „gatyás kereskedőknek" és a tergovácoknak. A magyar s értelemszerűen termelői hagymakereskedelem első komoly vállalkozását századunk hozta meg. Bár a 19. században is voltak makói termelők, kik vállalva a nem kis kockázatot és nehézségeket, egyben kereskedtek is hagymájukkal, (Kőrösi Mihály, Joó József, Kocsis Ferenc, Szalay Sándor, Fejes Sámuel) sőt alkalmi egyesülésbe is léptek az osztrák, német és boszniai piacon, vállalkozásukat azonban nem sikerült hosszú ideig fenntartani. A század végére az exportkereskedelmet, mint már mondottam, teljesen zsidó kereskedők uralták.

E kereskedők egy részéről így ír Petrovics György: „A galíciai kereskedőknek Makón való megjelenése, ha szerzett is jelentékeny új piacot a makói hagyma szá-

[1] Márton Gy. 1927. 18—27. Petrovics Gy. 1922.10—17. Tóth F. 1969. 77—81.

mára, nem jelentett szolidság és üzleti tisztesség tekintetében nyereséget a makói kereskedelemnek ... Ezeknek a kereskedőknek az üzleti eljárása nem volt alkalmas arra, hogy iránt uk a termelőkben bizalmat gerjesszen. Ha csak lehetett, visszaéltek a termelők tájékozatlanságával: ha a hagyma ára esett, nem vették át a termelőtől a magasabb áron vett hagymát, ellenben ha felment az ár, nem szállítottak a tőlük alacsonyabb árért vásárolt vevők részére."[2]

A kereskedők másik részéről, a makói zsidó kereskedőkről, már kedvezőbb képet fest Márton György, a makói hagymáról szóló művében. Hagymánk világkereskedelembe való bekapcsolódásáról írja: „A hagymatermesztés fejlődése azonban csak akkor vált rohamossá, amikor fokozatosan kiépültek a vasútak, kifejlődött hajózásunk s a kereskedelem is megszervezte Makónak a szükséges kapcsolatokat a távolabbi Nyugat országaival. Ez utóbbi főleg a makói zsidóság érdeme, amelynek nemzetközi összeköttetéseivel és kereskedői rátermettségével nagyrésze volt abban, hogy a makói hagyma világkereskedelmi cikké lett. Keresztény magyar hagymakereskedelem kialakulása a fentebb említett okokon kívül egyrészt az üzleti merészség hiánya s a nagy kockázat, másrészt a zsidó kereskedelem erős versenye és összetartása miatt csak nehezen indult meg."[3]

A termelők teljes kiszorulása az értékesítésből, rendkívül kiszolgáltatta azokat a kereskedelmi ármanipulációknak. Arra, hogy ezek milyen formákban is megnyilvánultak, álljon itt példaként egy, a Makói Újság 1906. január 10-i számában Landesman és társai hagymakereskedők által közzétett levél. Ezen — Landesmanék által valószínűleg nem tiszta úton megszerzett — levélben egy másik hagymakereskedő, Stegman Izsák a következőket írta 1905 decemberében külföldi üzletfeleinek: „...ez évben a magyar hagymában nagy túltermelés van," s ezért február, márciusában majd 5—6 koronáért tud eladni hagymát, miért is „most csak a legszükségesebb mennyiséget vegyék meg a fogyasztók." (A vöröshagyma napi ára ekkor 10 korona/q volt. M. U. 1906. jan. 9.)

Az ellenfél Landesman cég e levél közlése után azt tanácsolta a termelőknek, hogy legjobban teszik, ha ennek az embernek nem adnak el többet hagymát. Stegman sem késett a válasszal, melyet így kezdett: „... kereskedői tisztességet éppen Landesman Mór és társaitól tanulni nem fogok." Majd részletezi a Landesman cég manipulációit. Eszerint Landesmanék július végén a környékbeli nagy uradalmaktól 7 korona/q árért nagy mennyiségű hagymát vásároltak föl. A makói piacon ezután kisebb vásárlásokkal az árat 11 koronára tornázták fel, majd ezen az áron adták el a 7 koronáért vásárolt nagy tétel hagymájukat. Ezután ismét nem vásároltak, s az ár szeptemberben (ekkor legnagyobb arányú a hagymaszedés) visszament 7—8 koronára. Most ismét vásároltak 200 vagon hagymát és kis változtatással kezdődött minden elölről. Kisebb vásárlásokkal a hagyma árát felverték 14 koronára. Ez az ár szeptember-októberben irreális. A külföldi kereskedők nem is vettek ezért az árért Makón hagymát, a kertészek pedig így nem tudtak eladni. Közben persze Landesmanék a piaci ár alatt adtak el hagymát raktárukból, mialatt a kertészeket arra biztatták, hogy ők ne adjanak el, mert később még magasabb ár lesz elérhető, a külföldi kereskedőket pedig arra beszélték rá, hogy későbbi szükségleteiket is most fedezzék, — természetesen tőlük, — és magától értetődően jóval 10 korona feletti áron. (A külföldi vevő úgy érezte, jól vásárolt, hiszen a manipulált piaci ár 14 korona s ő ez alatt vett egy-két koronával, ám valójában a Landesman cég járt jól, aki a 7—8 koronáért vett hagymát 11—13 koronáért adta tovább.) Mindezt onnan tudja olyan jól Stegman Izsák, mert mint írja: „volt

[2] Petrovics Gy. 1922. 16.
[3] Márton Gy. 1927. 18.

idő mikor annak a társaságnak én is tagja voltam, és tudom hogy szemeik előtt sohasem lebegett a hagymatermelők érdeke."[4]

Nagyon valószínű, hogy mindkettőjük előtt a saját anyagi érdekeik lebegtek — melyek messze estek a termelők érdekeitől —, s ezeket veszélyeztetve érezve a másik cégtől, mindent megtettek annak lejáratására. Az azonban kiviláglik kettejük harcából, hogy a kereskedelem részéről mennyire befolyásolható a hagyma ára.

A termelők által sokszor emlegetett saját anyagi érdek és függetlenség biztosítása céljából jött létre az első makói „Hagymaszövetkezet", a Szegedi Királyi Törvényszék, mint Kereskedelmi Bíróságnál bejegyzett pontos név szerint: Makó és vidéke hagyma- és zöldségtermelők szövetkezete.

A szövetkezet előkészítő bizottsága 1900. május 15-én adta ki felhívását és a gyűjtőíveket a szövetkezet üzletrészjegyinek jegyzésére. A felhívásban a következőket olvashatjuk: a mezőgazdasági termények árának esése ill. a mezőgazdasági termelés költségeinek emelkedése folytán beállott általános gazdasági hanyatlás — az 1898—1902-es gazdasági válság — fokozottabban sújtja Makó és környéke hagyma és zöldségtermelőit. A felhívás rávilágít arra, hogy a gazdasági visszaesést nem a nagyobb területen történő termelés folytán előállott megnövekedett termésmennyiség okozta, hiszen a nagyobb készletek eddig is mindig vevőre találtak. Az okokat inkább a kereskedők képességének hiányában, s „főleg önző érdekeik túlontúl való istápolásában" ill. a „felburjánzott egészségtelen versenyben" látta. Ma már tudjuk, hogy ez a válság Magyarországon korábban kezdődött és tovább tartott, ill. az ország gazdaságát jobban megrázta mint a fejletebb nyugati országokét. A mezőgazdaságban a válság az Alföldön volt a legerősebb, s legsúlyosabban a gabonát termelő vidékeket érintette. A makói hagymatermelőket az általános gazdasági visszaesés miatt beszűkülő kül- és belföldi piaci lehetőségek érintették legérzékenyebben. A lecsökkent vásárlóerő miatt ebben az időszakban nem volt keletje a makói hagymának.

Mindezek miatt — írja a felhívás — a hagymát termelő 3—4000 munkáscsalád további egzisztenciája van veszélyeztetve s ezért fontos az erők egyesítése és összefogás más osztályok és testületek anyagi és erkölcsi erejével. Ezért fogtak össze maguk a termelők a szövetkezet megalakítására és már a gyűjtőív kinyomtatásáig 1500 üzletrészt jegyeztek az Arad—Csanádi Gazdasági Takarékpénztár makói fiókjánál. Az eddigiekből, s majd az igazgatóság névsorából is az tűnik ki, hogy természetesen itt sem a kishagymások voltak a hangadók. A szövetkezet igen erősen kötődött a vármegyei Gazdasági Egyesülethez. Az alapszabály lehetővé tette továbbá, hogy üzletrész jegyzésével azok is a szövetkezet tagjai lehessenek, kik termeléssel nem foglalkoznak. Egyetlen kizáró ok volt csak, ha a belépni szándékozó hagyma vagy zöldségneműek kereskedelmével akár közvetve, akár közvetlenül foglalkozott. Befejezésül ismét leszögezte az előkészítő bizottság, hogy nem „nyerészkedő vállalat alakítása a céljuk", hanem „az erők egyesítése révén sok ezer munkás polgár támogatása és egy igen hasznos termelési ág kiterjesztése."[5] A szövetkezet megalakulásának körülményei és időpontja teljes egészében alátámasztja Erdei Ferenc megállapítását, hogy az agrárszövetkezeti mozgalom Magyarországon a századforduló körül kezdődött s nagyrészt állami gazdaságpolitikai és szociálpolitikai törekvésként indult, s nem az érdekelt kisgazdaságok öntevékeny érdekvédelmi szervezeteként.

Az előkészítő bizottság (elnöke Tőkey Jenő, Gróff Gyula) már az alakuló közgyűlés előtt kérvénnyel fordult a városhoz, hogy a szövetkezet anyagi támogatása-

[4] Makói Újság 1906 január 12-i szám

[5] Makó Városi Levéltár: Polgármesteri hivatal iratai 5901/1900 sz. irat csatolva az 5801/1900 sz. iratcsomóhoz

képpen ingyen telket engedjen át részükre. A Cseresnyés János helyettes polgármesterhez benyújtott kérvény a szövetkezet megalakulásának indokát ekképp fogalmazta meg: „Látva a veszélyt, mely rohamosan közeledik és elsöpréssel fenyegeti a kisebb gazdákat — azon több ezer családfő, ki egy hasznos gazdasági ág munkásságában — a hagyma és zöldségtermesztés üzemében tölti el élete java részét, tömörülni igyekszik és az önsegély leghathatósabb eszközének bizonyult szövetkezeti térre lépett, azon biztos tudatban, hogy a Makón létesítendő „hagyma és zöldségfogyasztási és értékesítési szövetkezet" megalakulásával — azon 4—5000 családfőnek, kik a jelzett gazdasággal foglalkoznak, boldogulását előmozdítandja."[6] E szép bevezető után az előkészítő bizottság ezen első kérelmében tehát már ingyen telek átengedését kérte — lehetőleg a vasút mellett —, hagyma és zöldségraktár felépítésére. A helyettes polgármester a szövetkezet megalakulását „örvendetes tudomásul" vette, addig azonban, míg érvényes alapszabályát, működésének célját és irányát nem ismeri, — írja válaszában — az ingyen telek átengedése tárgyában legjobb akarata mellett sem tud lépéseket tenni."[6] (A hagymaraktár majd jó tíz évvel később 1911—12-ben épült meg.)

Az alakuló közgyűlés 1900. május 27-én fogadta el a korlátolt felelősségű szövetkezet alapszabályát. E szerint a szövetkezet székhelye Makó, a vállalat tárgya: Makó és vidékének lehetőleg összes hagyma- és zöldségtermelőit oly egyesületben összpontosítani, mely a szövetkezeti tagok által termelt hagyma- és zöldségneműekkel a létező fogyasztási piacokat előnyös árak mellett közvetlenül ellátja, továbbá olcsó termelőterületek kibérlése, szállítási kedvezmények kieszközlése, az elért haszonban való részesítés által tagjai érdekeinek előmozdítása ill. részükre áruhitel engedélyezése.

A szövetkezet határozatlan időre alakult. Szervezeti felépítése a következő volt. Az igazgatóság állt: a szövetkezeti elnök, a szövetkezeti vagy ügyvezető alelnök, vezérigazgató és még a közgyűlés által 6 évre választott 18 igazgatósági tagból. Cégjegyzési jogosultsága volt a 3 vezetőnek és két külön megjelölt igazgatósági tagnak. Az első igazgatóság tagjai a következők voltak:

szövetkezeti elnök: ifj. dr. Návay Lajos
szövetkezeti alelnök: Tőkey Jenő
vezérigazgató: Pollák Sándor
cégjegyzésre jogosult igazgatósági tagok: Varga István, Rácz István

Az igazgatóság tagjai voltak még: Szentpéteri István, ifj. Kristóffy József, Justh Gyula, Bakó Lajos, Návay Tamás, Fodor József, Török Imre, Hervay István, Rónai Aladár, Lukács Mór, Eckhardt Oszkár, Szőnyi Ferenc, Theiss Géza, Rónai Ernő, Vásárhelyi László, Hasz Antal.

A szövetkezet valamennyi hirdetményét a makói helyi lapban fogják közzétenni, mondja a szegedi cégbíróság bejegyzési végzése, melyet az ezt intéző Vizer Péter makói ügyvédnek küldtek meg 1900. szeptember 5-én.[7] (A cég bejegyzett neve németül: Genossenschaft der Makoer Zweiebel und Grünzeng Producenten; angolul: Corporation of the Mako Onion and Grun Wegetable Growers.) A szövetkezet megalakulása mindenben megfelelt az akkori előírásoknak.

A fennmaradt iratok szerint a szövetkezet már megalakulása évében, sőt az alakulás után néhány hónappal üzletet nyitott Kassán. Az üzlet nem sokáig állt fenn, mert 1901. január 29-én már arról értesítette a kassai rendőrkapitány a makói polgár-

[6] MVL: Pm. h. i.: 5801/1900
[7] MVL: Pm. h. i. 8507/1901

mesteri hivatalt, hogy a szövetkezet az árusítással felhagyott. (Az üzlet vezetője Adler Salamon volt.)[8]

A szövetkezet kitűzött céljait — így a kedvezményes szállítást — igyekezett minél hamarabb elérni. 1900 augusztusában azzal a kérelemmel fordult a vármegye törvényhatósági bizottságához, hogy szállítmányai részére kövezetvám mentességet szerezzen. A törvényhatósági bizottság a kérelem tárgyalása során kifejtette, hogy a kövezetvámból befolyó jövedelmek nemhogy az utak kiépítésének költségeit, de a folyó kiadásokat sem fedezik, s ezért a vám egészének elengedése nem teljesíthető. „Mivel azonban a törvényhatósági bizottság teljes mértékében méltányolja azon üdvös közgazdasági célt, amelyet a szövetkezet maga elé tűzött, és annak előmozdítására a maga részéről is kész még áldozatok árán is közrehatni", ezért a szövetkezetnek „a makói kövezetvám díjából 50%-ot elenged, ill a szövetkezet által szállítandó mindennemű mezőgazdasági termény vámdíját 50%-al leszállítja"[9] A kedvezmény visszamenőleg is — megalakulásától kezdődően — megillette a szövetkezetet.

E jelentős kedvezmény természetesen ellenérzést szült a többi hagymakereskedőben. Az egyik legnagyobb cég képviselője, Iricz Mór törvényhatósági bizottsági tag, megfellebbezte a határozatot. Az ügy így a kereskedelemügyi miniszterhez került föl. A miniszter 1901. március 2-án, — miután az alispán felvilágosító jelentését megismerte — a fellebbezést elutasította, s a bizottság határozatát jóváhagyta. A miniszter döntését indokolva rámutatott arra, hogy a szövetkezetnek nyújtott kedvezmény nem veszélyezteti a városi törvényhatósági közutak kikövezési költségeire felvett 320 000 Ft (640 000 kor) kölcsön törlesztését, ellenben a kedvezmény a szövetkezetet fontos közgazdasági céljai elérésében hathatósan támogatja.[10]

1901. szeptember 4-én fordult a szövetkezet a városhoz iparhatósági igazolványa kiadása végett. Tudatták a városi hatósággal, hogy a céget a Szegedi Királyi Törvényszék mint Kereskedelmi Bíróság már bejegyezte, s hogy üzlethelyisége Makó főterén, a 2408 számú házban van. (Ez az épület volt az ún. Naschitz-ház.) Az iparigazolványt E lajstrom 8 /1901 szám alatt szeptember 6-án meg is kapta a szövetkezet hagyma és zöldségkereskedésre.[11]

A Központi Statisztikai Hivatal már akkor is sűrűn fordult a városokhoz, vármegyékhez különböző termelési adatokat kérve. A városi levéltárban fellelhető az 1902 őszén és 1903 tavaszán bevetett területek kimutatása, mely szerint Makón ekkor 500 holdon termesztettek vöröshagymát és 200 holdon fokhagymát.[12]

A hagymaszövetkezet történetének első szakasza 1906. június 30-án zárult le, mikor bejelentették a városi tanácsnak, hogy kereskedelmi üzletük folytatásával ezen a néven teljesen felhagynak és átalakulnak részvénytársasággá.[13] A szövetkezet június 30-i fordulónappal elkészítette mérlegét, zárszámadását s azt a Makói Újság 1906. december 16-i számában a december 30-i évi rendes közgyűlésre szóló meghívóval együtt közzé is tette. A mérleg szerint a szövetkezetnek az Arad—Csanádi Takarékpénztárban van 27 063,64 K betétje, a pénztárban 7 926,25 K készpénze, adósaitól van 2 319,96 K követelése, leltári javakban pedig 474,39 koronája. A szövetkezet által kibocsátott 957 db 20 koronás üzletrészjegy összértéke 19 140 korona, tartaléktőkéje pedig 26 860,17 K ez mindösszesen 46 000,17 K volt. Elszámolt a szövetkezet

[8] MVL: Pm. h. i.: 10. 118/1900 számú irat csatolva az 1391/1901 sz. iratcsomóhoz
[9] MVL: Pm. h. i.: 9492/1900 sz. irat csatolva a 2532/1901 sz. iratcsomóhoz
[10] MVL: Pm. h. i.: 2532/1901
[11] MVL: Pm. h. i.: 8507/1901
[12] MVL: Pm. h. i.: 5855/1903 Több adatot a szövetkezet 1900—1906 közötti működésére nem találtunk.
[13] MVL: Pm. h. i.: 16503/1906

az éves kiadásokkal és bevételekkel is. E szerint tisztviselői fizetésére, házbérre, kamatokra, jutalékokra és egyéb költségekre összesen 17 874,35 K adott ki, míg államsegélyből, fuvardíj visszatérítésből, kövezetvám visszatérítésből, árujövedelmekből 9 658,42 koronát vett be. Az évet tehát 8 215,93 korona veszteséggel zárta. A szövetkezet felügyelő bizottsága a mérleget megvizsgálta, elfogadta és javasolta a közgyűlésnek, hogy a szövetkezet feloszlását fogadja el. A szövetkezet évi rendes, ám egyben utolsó közgyűlése a városháza tanácstermében mondta ki a feloszlást 1906. december 30-án délelőtt 10 órakor. Ekkor azonban már javában működött a jogutód, a „Hagymarészvénytársaság".

A részvénytársasággá alakulás indokát a részvényjegyzésre történő „Felhívás"-ban az alábbiak szerint olvashatjuk: „... a szövetkezeti forma nem alkalmas azon fontos kereskedelmi érdekek kielégítésére, melyek ezen termények forgalmazásához fűződnek" ill. „a részvénytársaság, az üzleti élet gyors alkalmazkodásának, az egyéni tevékenységnek szükséges korlátlanabb teret nyújthat."[14] E fogalmazás már sejteni engedi, hogy a hat évvel korábban, az alapítólevélben oly szépen körvonalazott célok, a kistermelők szövetkezés általi felkarolása, hogyan alakult át a részvényesek üzleti vállakozásává. Akkor azonban e szépen fogalmazott, s a kistermelőket elkápráztató körmondatok mindezt még eltakarták. A részvények jegyzésére mozgósító felhívás aláíróit végignézve nem lehet kétségünk a részvénytársaság céljait illetően.

Báró Gerliczy Ferenc földbirtokos, dr. Návay Lajos országgyűlési képviselő, földbirtokos, Zombori Rónay Ernő országgyűlési képviselő, földbirtokos, Tallián Béla valóságos belső titkos tanácsos, országgyűlési képviselő, földbirtokos, Návay Tamás földbirtokos, Pollák Sándor kereskedő, szövetkezeti igazgató, Jankovich Lőrincz m. kir. jószágfelügyelő, Husztik Lajos takarékpénztári tisztviselő, Vertán István az „Arad-csanádi gazdasági takarékpénztár" makói fiókintézetének igazgatója, Fodor József és Koczka Sándor gazdálkodók voltak az alapító tagok.

Az alakuló részvénytársaság 1906. május 17-én fordult a városi tanácshoz, mint elsőfokú iparhatósághoz iparigazolvány kiadásáért. Az engedélyt Pollák Sándor egy nap alatt megkapta D—23/1906 szám alatt. „Makói Hagyma Zöldség Kertészeti és Gazdasági Termény Kereskedelmi Részvénytársaság" néven.[15] A Hagymaszövetkezet üzleti tevékenységét június 30-án szüntette meg, s a következő naptól, július 1-től már a jogutód Hagymarészvénytársaság működött.[16] Hogy a megszűnés nem ment ilyen símán, mutatja Molnár Imre Thököly u. 2182 sz. lakos kereskedelmi miniszterhez írt panasza a Hagymaszövetkezet feloszlását kimondó közgyűlési határozat ellen[17] 1907 januárjában, illetve az, hogy még 1908 decemberében is vita volt a számvevőség és a megszűnt Hagymaszövetkezet jogutódja között bizonyos adóügyekben.[18]

A Hagymarészvénytársaság éppen úgy, mint a Hagymaszövetkezet, elsődleges céljaként a Makón és vidékén termelt és az akkor már külföldön is általánosan kitűnő minőségűnek elismert hagyma, burgonya és zöldségneműeknek (sárgarépa, petrezselyem, torma) kívánt jó és biztos piacot biztosítani. E tevékenységhez saját anyagi erején felül (100 000 korona alaptőke) meg kívánta szerezni az állam anyagi és erkölcsi támogatását is. Darányi Ignác földművelésügyi miniszterhez írt, államsegély iránti kérelmében[19] terveit ekképp vázolta fel az igazgatóság: A nagyszámú és szegény

[14] OL. K. „Hagymaszövetkezet" 1915—50—139226 (85008/906)
[15] MVL: Pm. h. i.: 7336/1906
[16] MVL. Pm. h. i.: 15966/1906
[17] MVL: Pm. h. i.: 1057/1907
[18] MVL: Pm. h. i.: 20061/1907
[19] OL. K. „Hagymaszövetkezet" 1915—50—139226 (85008/906)

(s így kellő biztosítékot a bérbeadónak adni nem tudó) kishagymásoknak, olcsóbérű földeket kívánnak biztosítani. A társaság nagyban fog földterületeket bérelni, azokért az óvadékot is a részvénytársaság teszi le, s a kistermelőktől csupán a közvetítéssel járó tényleges kiadásokat kérik meg. A kistermelőket a részvénytársaság ezen felül olcsó hitellel és vetőmaggal is kívánja majd segíteni. A makói hagyma jó piaca érdekében állandó képviseletet tart fenn a részvénytársaság Budapest, Fiume, Bécs, Prága, Lemberg, Graz, Olmütz, Triest, Varsó, Lodz, Berlin, Hamburg, Stettin, Düsseldorf, Antwerpen, München, Brema, Nürnberg, Frankfurt am Main, Drezda, Köln, Mainz, Breslau, Zürich, London városokban és e városok nagyrészében állandó raktárt is üzemeltetni fog. Budapesten fióküzletet kívánnak létesíteni s ezzel kívánják elérni, hogy a közvetítő kereskedők kikapcsolásával a főváros lakossága első kézből olcsóbban, de a legjobb minőségű árut szerezhesse be. A jó piacpolitika érdekében a külföldi termőterületekről (Alexandria, Verona, Zittau, Quedlinburg, Znaim, Liegnitz) állandó információkat fognak beszerezni és így az ottani terméskilátásokról, eredményekről nyomban értesülni fognak. Gondot fordítanak majd a raktározás körülményeinek megjavítására, valamint a modern mezőgazdasági tudományok legújabb eredményeinek felhasználására. Mint új tevékenységet, meg kívánják indítani a baromfi nagyban való tenyésztését, ill. a hizlalt baromfi exportálását. E szép tervek felsorolása után a Hagymarészvénytársaság évi 12 000 korona államsegélyt és 200 000 korona kamatmentes kölcsönt kért. A kérelemben többször hivatkoztak arra, hogy az államsegély közvetve és közvetlenül a termelők, elsősorban a legszegényebb sorsúak javára fog szolgálni. A miniszter a segély iránti kérelmek elbírálásához minden esetben bekérte az illetékes főispán jelentését is. Návay Tamás főispán 1909 évi jelentéséből[20] tudhatjuk meg az alábbiakat. A részvénytársaság alakulásakor kibocsátott 1000 részvényből 207 részvényt 59 kishagymás, 456 részvényt 32 közép és nagybirtokos jegyzett, s a fennmaradó 337 részvényt az igazgatóság tagjai jegyezték, hiszen a társaság máskép a szükséges tőke hiányában meg sem alakulhatott volna. Az igazgatóság 11 tagjának kezében volt így a részvénytőke 33%-a, a 32 közép és nagybirtokos kezében 45%-a, míg az 59 kishagymás csak 20%-nyi részvénnyel rendelkezett. A társaság és nagybirtokosok a hagymát vagy saját gazdaságukban termesztették, vagy feles rendszerben, vagy úgy, hogy a földjeiket kiadták haszonbérbe. E földeken 320 hagymakertész, 246 feles hagymakertész és 380 kisbérlő dolgozott. A Makón és környékén megtermelt hagymát legnagyobb részben ekkor az osztrák tartományokba és Bosznia-Hercegovinába szállították. A részvénytársaság a hagyma válogatásáért, csomagolásáért, be és kirakodásáért a helybeli munkásoknak, működése első három évében (1906—1909) összesen 28 171 koronát fizetett ki. 20—22 munkást állandóan, a téli időszakban pedig mintegy 40—60 munkást foglalkoztatott. A jelentés még kitért arra is, hogy 18 300 koronát fizetett ki a társaság bélyeg, telefon és távirati költségekre ugyanezen időszak alatt. A Hagymarészvénytársaság működése első három évében összesen 122 000 q súlyban szállított el hagymát és egyéb zöldségféléket a városból, melyek értéke 1 246 000 korona volt. Mindezek alapján a főispán az államsegély megadását javasolta a miniszternek, felhíva a figyelmét még arra, hogy a hagymarészvénytársaság áldásos árpolitikát is folytat, a mindenkori világpiaci áraknak megfelelő hagymaárat igyekszik kialakítani, s így fennmaradása fontos közérdek. Támogatni kell továbbá azért is, mert a helyi — főleg bevándorolt orosz és lengyel zsidó kereskedőkkel és az azok által manipulált hagymaárakkal is meg kell küzdenie, írta Návay Tamás főispán. A minisztériumban egy referens azonban megfontolandónak tartotta, hogy egy már szépen prosperáló társaság, mely 25%-os tiszta

[20] OL. K.: „Hagymaszövetkezet" 184—1915—50—139226 (65471/909)

nyereséggel zárja az üzleti évet, joggal igényel e még mindig közpénzekből való szubvencionálást? Végül is a Hagymarészvénytársaság a kért államsegélyeket rendszeresen megkapta.

A részvénytársaság első (1906/07) évéről részletes adataink nincsenek, de a második évi (1907/08) működéséről tudjuk, hogy összesen 383189 korona értékben szállítottak a kül- és belföldi piacokra hagymát és zöldségfélét. A tiszta nyereség ez évben 21 376 korona volt. (18%)

A harmadik évről (1908/09) is részletes kimutatás áll rendelkezésünkre, mely szerint ekkor összesen 55 287 q hagymát és zöldségfélét forgalmazott a Hagymarészvénytársaság 997180 korona értékben. A kimutatásból azt is megtudhatjuk, hogy ebben a jó hagymaszezonban az 55 287 q össztermésből 24 667 q-át Ausztriába (örökös tartományokba) 12 204 q-át Németországba, 6 240 q-át Bajorországba, 1 400 q-át Olaszországba, 540 q-át Svájcba, 140 q-át Romániába, 107 q-át Boszniа-Hercegovinába és 100 q-át Szerbiába szállítottak. Ezen adatok alapján megállapíthatjuk, hogy általában a Makón és környékén termelt hagymának mintegy 4/5-öd részét külföldre adták el, s csak 1/5-öd részét értékesítették az országon belül.

Így válik érthetővé, miért voltak olyan fontosak a jól működő kereskedelmi kapcsolatok, illetve mit ért a jól kiépített ügynöki hálózat. Itt is kemény versenytárs kellett hogy legyen a Hagymarészvénytársaság, a kiterjedt és szoros kereskedelmi, ügynöki, sőt legtöbbször családi kapcsolatokkal is rendelkező zsidó kereskedőházaknak. Az Országos Levéltárból rendelkezésünkre áll a Hagymarészvénytársaság nyilvántartása kereskedelmi partnereiről, amely szerint kapcsolatban álltak:

Ország	Városában	Céggel
Németország	64	1032
Svájc	6	62
Oroszbirodalom	13	142
Hollandia	6	76
Franciaország	8	79
Olaszország	8	levelezők
Románia	4	26
Szerbia	1	26
Belgium	2	40
Dánia	1	26
Dél-Afrikai Közt.	3	levelezők
Törökország	3	23
Bosznia-Hercegovina	8	87
Osztrák örökös tartományok.	52	749
Külföld össz: 14 ország	179	2168
Magyarország	39	600
Összesen:	218	2768

A Hagymarészvénytársaság a már említett, rendszeresen kért államsegélyek mellett más esetekben is igénybe szerette volna venni a központi támogatást. 1909-ben Kiszombor határában 15 holdas öntözött mintakertészetet kívánt létrehozni, melynek öntözőrendszerét államköltségen akarta beszerezni és megépíteni. A földművelési miniszter ezt elutasította, csak azt helyezte kilátásba, hogy amennyiben a társaság

[21] OL. K.: 184—50—139226 (76006/914)

saját költségén megépíti a telepet, az öntözőrendszer tervét ingyen elkészítteti a minisztérium.[22] Tudomásunk szerint e terv nem valósult meg.

Megvalósult azonban (s ma is szinte eredeti állapotában áll) a vasút melletti nagy hagymaraktár.[23] Az elgondolás a céggel egyidős, hiszen mint azt korábban láttuk, a Hagymaszövetkezet előkészítő bizottsága már 1900-ban erre a célra kért ingyen telket a várostól. Ezt végül is nem kapta meg, de a szükséges telkeket megvásárolva 1911. július 18-án kért építési engedélyt a várostól a részvénytársaság.[24] A szükséges terveket Német Andor okleveles mérnök műszaki irodája készítette el Makón. A terven három raktár (460 vagon befogadó képességgel) 2 kéziraktár, gépház és víztorony, irodaépület és lakóház, valamint két iparvágány szerepelt. A raktár építését 1911 őszén kezdték meg és alig egy év alatt, 1912 nyarára már be is fejezték. A tervből csak az első legnagyobb raktári egység (250 vagonos) épült meg és a hozzá vezető egy mellékvágány. A vasúti csatlakozás műszaki átadás — átvétele „műtanrendőri bejárása" 1912. november 16-án történt meg, s a város a létesítmény használatba vételi engedélyét 1912. december 12-én tartott ülésén adta meg.[25]

A megvalósult beruházás értéke a kiadott hatósági bizonyítvány szerint: 266 560 K volt.

1912-ben szállítottak először fokhagymát Makóról Törökországba — a különben szintén nagy hagymatermelő területre —, s ezért a Hagymarészvénytársaság kérte a városi tanácsot, hogy adjon igazolást: a 100 q fokhagyma „makói magyar föld terméye" volt. A bizonyítványt természetesen megkapták.[26]

A Hagymarészvénytársaság már alakulásakor tervezte, hogy baromfiak hizlalásával és exportálásával foglalkozni fog. 1913-ban látta elérkezettnek az időt, hogy libavágó telepet építsen. A tervek szerint a nagyraktár mellett építették volna fel a vágóhidat, melynek rajzait megőrizte a makói levéltár, de végül ebből a beruházásból nem lett valóság.[27]

1910. június 26-án a Hagymarészvénytársaság olyan lépésre szánta el magát, melynek következményeit jó pár évig viselte. Társasági szerződéssel közkereseti társaságot alakított a legnagyobb makói — meghatározó többségében zsidó — kereskedőházakkal.[28] (Strausz József, Strausz Mózes, Strausz Lipót, Strausz Salamon, Klein Gábor, Klein Salamon, Schwartz Áron, Salczer Jakab, Landesmann Mór, Wéber Mózes, özv. Montág Simonné, Montág Vilmos, Weisz Mózes, Paskesz Tóbiás, Weinberger Vilmos, Stegman Izsák, Perlmutter Izrael, Teitelbaum József, Battka István, Krausz A. Herman, Pulitzer Sámuel, Kaufmann Adolf, Leipnik Ignácz, Guttman Lipót, Salamon Izrael, ifj. Pollák Izrael, Kornfeld Dávid, Rubinstein Márton, Lichtenstein Izsák, Engl Jakab és Weisz Adolf.)

Az olvasónak talán már unalmas újra látni az induláskor most is szépen megfogalmazott célokat, de az, hogy ezeket szinte változatlanul hangoztatni kellett (1900-ban, 1906-ban, 1910-ben), mutatja azt, hogy az örökös próbálkozások ellenére a „hagymaüzlet" egy csöppet sem lett az eltelt 10 év alatt kiszámíthatóbb, tisztább és becsületesebb. E legújabb közkereseti társaság is azért alakult, hogy a makói hagyma- és zöldségpiacon eddig tapasztalt, „mint a termelők, mint a kereskedők érdekeit mélyen sértő tisztességtelen üzelmeknek véget vessen." Az előbbiekben láthattuk, hogy

[22] MVL: Pm. h. i.: 1756/909
[23] OL. K. 184—1915—50—139226 (14304/911)
[24] MVL: Pm. h. i.: 10. 156/911
[25] MVL: Pm. h. i.: 17 929/1912
[26] MVL: Pm. h. i.: 12 529/1912
[27] MVL: Pm. h. i.: 13 231/1913
[28] OL. K.: 184—1915—50—139226 (14304/911)

a Hagymarészvénytársaság milyen hatalmas forgalmat bonyolított le, e társaságban elfoglalt részesedéséből viszont képet alkothattunk az egész makói hagymaüzlet nagyságáról. A Strausz, Weisz stb. cégek az alapításkor 167 000 K-t, a Hagymarészvénytársaság pedig 22 000 Koronát fizetett be készpénzben az új közkereseti társaság pénztárába. A megállapodás szerint a haszon 83,5%-a a Strausz, Weisz stb. cégeké és 11%-a a Hagymarészvénytársaságé, a fennmaradó 5,5% haszon hovafordításáról pedig a vezetőség döntött. A veszteségek és kiadások ugyanilyen arányban terhelték a szerződő feleket. Különös figyelemmel intézkedik a szerződés a versenytilalomról. A Strausz, Weisz és társai cég tagjai között korábban felállított versenytilalom ugyanúgy kötelezi a tagokat az új társaságban is, mint eddig, illetve ugyanez vonatkozik az új társaság két tagjára is. Mit jelentett ez a versenytilalom? Két limit árat: egyrészt, hogy a termelőktől nem volt szabad bizonyos ár fölött vásárolni, illetve nem lehetett egy bizonyos ár alatt eladni. Mivel a Strausz, Weisz stb. cégbe tömörült kereskedők a makói piacot döntő mértékben uralták, a hagyma árát leginkább tetszésük szerint határozhatták meg. Hiszen ha egyetlen kereskedő sem vett egy bizonyos ár fölött hagymát, a termelő — kinek ki kellett fizetni a föld haszonbérét, be kellett szerezni az egész téli élelmiszerkészletet és takarmányt s még egyéb sürgős és halaszthatatlan kiadásai voltak — kénytelen volt a hagymáját, ha olcsón is, de eladni. Különösen állt ez a legszegényebbekre, akiknek tartalékaik nem voltak, s az új termést azonnal pénzzé kellett tenniük. Mindezeket már akkor is világosan felismerték néhányan, pl. Farkas József, a város polgármestere, aki 1908-ban a következőket írta a képviselő-testületnek. „A helyi hagymakereskedők ... az árut napi árhullámzásnak teszik ki olyan rohamosan, hogy alig egy-két nap alatt városunkban a hagyma ára métermázsánként 2—4 koronával esik!"[29] Ebben az ördögi körbe próbált beszállni előbb a Hagymaszövetkezet, majd a Hagymarészvénytársaság remélve, hogy valamelyest a reális ár felé tudja közelíteni a városban a felvásárlási árakat. Gazdasági súlyánál fogva azonban erre csak korlátozott lehetőségei voltak. Az eladási oldalon a versenytilalom szintén értelemszerű, a szövetkezett nagykereskedők nem adtak el hagymát meghatározott ár alatt. Jelentős spekulációs tőkéjük mindezt lehetővé tette, akár hosszabb időszakokon át is. A Hagymarészvénytársaság éppen ezért kötött szerződést a kartellbe tömörült nagy zsidó cégekkel, hogy mint társ, ő is részesüljön ezen előnyből.

A közkereseti társaságot a két szerződött cég egy-egy igazgatósági tagja együttesen képviselhette ill. vállalhatott írásban a cég nevében kötelezettséget. A kereskedő cégek képviselői, egyrészről Strausz József, Weisz Mózes, Stegmann Izsák, Landesmann Mór és Battka István, másrészről Pollák Sándor és Vertán István voltak. A cégek a társasági szerződést 1910 június 26-án kötötték meg, az iparengedélyt pedig augusztus 3-án kapták meg a tanácstól (D lajstrom 47/1910. sz. alatt). A hagymatermelést és értékesítést most már egyetlen hatalmas monopolszervezet fogta át a városban. E rendkívül pontos, jogászi precizitással megalkotott társaság, az „Unió" azonban nem volt hosszú életű. Nem sikerült a nagy elképzelés: elérni a fegyvernyugvást a makói hagymapiacon. Az alapvető érdekek utat törtek maguknak. A Hagymarészvénytársaság végül is a termelők egyesülete volt, saját termékeik minél jobb eladására, a Strausz, Weisz stb. cég pedig a kereskedők kartellje volt, a minél magasabb kereskedelmi haszon elérésére. A részvénytársaság érdeke a harmadik személyeknek történő eladásoknál találkozott, ám a saját tagjaitól történő vásárlásoknál ellenkezett a kereskedő cégek érdekeivel. Azok nemcsak a legmagasabb áron akartak eladni, de minden igyekezetük azon volt, hogy a lehető legalacsonyabb áron vásároljanak a ter-

[29] MVL: Pm. h. i.: 3312/1914 és 10576/1908 sz. irat

melőktől. Ezt pedig a Hagymarészvénytársaság nem tehette meg részvényeseivel szemben. Így azután a közkereseti társaság működését, rövid két év után 1912. május 30-án beszüntette és június 1-én feloszlással megszűnt.[30] Az ügy azonban nem ment ilyen símán. Jó másfél év múlva, 1913 decemberében Strausz József még mindig bizonyítványért ostromolta a városházát, hogy igazolják neki az „Unió" megszüntetését.[31] 1914 januárjában pedig Weisz József kérte a tanácsot, hogy igazolja: a volt „Unió" semminemű ingó és ingatlan vagyonnal nem rendelkezett.[32]

A makói pénzügyigazgatóság 1913. november 4-én érdeklődött a tanácsnál, hogy az „Unió" adófizetés halasztási kérelme teljesíthető-e? A november 13-i tanácsülés döntése az volt, hogy a halasztás megadható. Közben az „Unió" ellen a szegedi kir. törvényszék csődöt rendelt el, s ezért az összes köztartozások a csődbíróságnál voltak bejelenthetők. Azt, hogy a háttérben eközben milyen érdekek működtek és egyes tanácsi bizottságok, ügyosztályok ill. hivatalnokok kinek — kinek érdekében manipulálták a dolgokat, ma már sejteni is alig lehet. Tény, hogy az a szinte példa nélkül álló eset is megtörtént itt, hogy a tanács megállapította: a pénzügyigazgatóságnak küldött levél esetében nemcsak a kiadásnál történt szabálytalanság, de az irat tartalma is egészen ellenkező értelmű lett, mint a tanácsi határozat. Az érdekeiket minden eszközzel védő cégek kezei — lám — ilyen messzire értek. Képviselőik a legnagyobb adófizetők jogán ott ültek a közgyűlésben a kisebb hivatalnokok pedig a zsebükben voltak.[33]

A makói hagymapiacot meghatározó érdekcsoportok, a termelők és kereskedők ill. a további érintettek, a vármegye és a városi tanács, az iparosréteg, a ház és föld tulajdonosok, a közlekedési vállalatok, a pénzintézetek s egyéb közintézmények és végül a hivatalnokok szerteágazó és egymást sokszorosan át- és átfedő, hol szöges ellentétben álló, hol egyirányban dolgozó érdekeinek harcát legszemléletesebben korszakunkban, a hagyma piaci árusítását megregulázni szándékozó városi szabályrendelet 10 éves tengerikígyóvá dagadt ügye mutatja.

1903. január 31-én kezdődtek az események, Farkas József polgármester meghívójával. A város első embere a makói hagyma és zöldségtermelők elsőrendű érdekének tartotta azt, hogy terményeik eladása körében az „eladó és vevő közötti jogviszony szabályozása végett egy helyi szabályrendelet dolgoztassék ki és az Makó város közgyűlése elé terjesztessék." Ennek érdekében 1903. február 4-én du. 4 órára előzetes értekezletet hívott össze a városháza kistanácstermében, hogy „az ügyben közvetlenül érdekelt felek meghallgatása mellett" e kérdés megvitattassék. Kik kapták e meghívót?, ill. kik voltak a polgármester szerint közvetlenül érdekeltek? Pollák Sándor szövetkezeti igazgató (1903!), dr. Bán Zsigmond városi ügyész (mint jogi szakember), dr. Ormos Ede ügyvéd (szintúgy ill. mint a kereskedők vitás ügyeit intéző szakember), Gróff Gyula takarékpénztári pénztárnok (a Hagymaszövetkezet előkészítő bizottsági tagja) Stentszki Ernő, Iritz Gyula, Léderer Herman, Solczer Jakab, Szüsz Simon, Weisz Mózes kereskedők, Szentpéteri István, Fodor József, Szirbik Ferenc, és Battka István termelők. Az ülésen az érdekeltek megjelentek s tanácskozásuk eredményeképpen Gróff Gyula elvállalta, hogy a szabályrendelet tervezetét elkészíti. Ez után eltelt csöndben több mint másfél év és nem történt semmi. 1904 október 17-én a képviselőtestület rendes közgyűlésén dr. Ormos Ede városi képviselő — aki részt vett az első értekezleten is — interpellált, hogy még mindig nem kapta meg a tervezetet. Egy hónap múlva, 1904 november 24-én Návay Lajos a vármegye alis-

[30] MVL: Pm. h. i.: 8510/1912
[31] MVL: Pm. h. i.: 795/1914
[32] MVL: Pm. h. i.: 795/1914
[33] MVL: Pm. h. i.: 795/1914. sz. iratcsomó A társaság rövid működéséről több adatot nem találtunk.

pánja írt át a polgármesternek, hogy már több mint egy éve utasította, a termelők védelme érdekében dolgozzon ki egy szabályzatot „nehogy a hagymakereskedelem szabadosságának örve alatt kétes megbízhatóságú elemek egészségtelen, sok esetben pedig tisztességtelen versenye a termelők kárára a hagymával űzött kereskedelmet veszélyeztesse és ezzel a makói piac jó hírnevét tönkre tegye!" Mivel a polgármester mindeddig semmit nem közölt az ügy állásáról, felszólította, tegyen jelentést, mi történt s egyáltalán elkezdték-e a szabályzat megalkotását az általa elrendelt személyek meghallgatásával. E levélből tehát az derül ki, hogy a polgármester a vármegye utasítására kezdett foglalkozni a dologgal. A polgármester azonnal válaszolt, megírta, hogy az értekezlet már megvolt s dolgoznak a tervezeten, de még kért 60 nap haladékot. Ezt meg is kapta az alispántól a város, egyben Pollák Sándor felkérést kapott a vármegyétől, hogy szakértelmével segítse a szabályzat kidolgozását. 1904. december 5-ére készült el az első tervezet, ezt tájékoztatásul megküldték a megyének ill. észrevételezésre Pollák Sándornak és a többi korábban felsorolt érdekeltnek. Az észrevételeket 1905. január 10-ig lehetett megtenni, s az újabb megbeszélést 1905. január 17-ére hívta össze a város. (Két év már eltelt.) A január 17-i értekezletig egyetlen részletes kiegészítő javaslat érkezett, Iritz Gyuláé.

Iritz Gyula kiegészítésében javasolta, hogy: — az egyes zsákok súlya külön megegyezés nélkül 1 kg-nak számítassék, amint ez már évtizedek óta gyakorlatban van; — a mérlegelést 50 kg-os zsákokban egalizálva az eladó végezze; — a bejegyzett cégek hivatalnokai külön meghatalmazás nélkül is vásárolhassanak; — a vételár általában egyéb megállapodás hiányában az átvétel után azonnal legyen fizetendő; — a vitás ügyeket eldöntő bizottságba pedig a rendőrkapitányi hivatal által kijelölt személyen kívül az eladó és a vevő által kijelölt egy-egy személy is vegyen részt; — és határozza meg a szabályrendelet, melyek azok a kihágások, melyek elkövetői a piacról rendőrhatóságilag kitilthatók.

A megbeszélésen többé-kevésbbé a legelső ülés résztvevői voltak ismét jelen.

Hiányzott Gróff Gyula, az első változat kidolgozója, aki Nagyszentmiklósra került el, dr. Ormos Ede ügyvéd, Stentzki Ernő, Léderer Herman, Soltzer Jakab és Szüsz Simon kereskedők, ellenben meghívó nélkül az ügy iránt érdeklődvén megjelentek Rácz István, Varga Ferenc, Baranyi József, Szőke István, Landesmann Mór, Strausz József, Baranyi Imre, Pollák Izrael, Paskesz Tóbiás és Schwartz Áron hagymakereskedők. A jegyzőkönyvet Gera Sámuel vezette.

A tanácskozáson a polgármester ismertette az addig történteket, beterjesztette az előzetes tervezetet és a kiegészítő indítványt, majd megkezdődött a vita. Az eredmény: megszületett a szabályrendelet második (első bizottsági) fogalmazványa. Az Iritz-féle javaslatok nagyobb részét belefoglalták a szabályrendeletbe, két tételét azonban nem.

Nem tágított a tanács attól a szabálytól, hogy a piacon csak a rendőrség által kiállított igazolvánnyal rendelkező megbízottak vásárolhassanak! (5. §.) A másik javasolt kiegészítés pedig annyira kézenfekvő volt, hogy azt sem vették be a rendeletbe. (A vételár az átvétel után egyéb megállapodás hiányában azonnal fizetendő.)

Röviden tekintsük át a szabályrendeletet. Az első szakasz meghatározta a hagymapiac helyét a Széchenyi tér keleti oldala és a Deák Ferenc utca északi oldalában. A hagymapiacon az árak 100 kg árura vonatkoztak. A zöldségeket és a fokhagymát akár súly, akár csomónként is lehetett árulni. A hagyma mérlegelése 50 kg-os zsákokban történhetett és csak hidas mérlegen lehetett mérni. Ezen gyakorlati intézkedés után következtek a legfontosabb rendszabályok. Hagyma- és zöldségkereskedéssel a városban csak az foglalkozhatott, aki erre hatósági iparigazolvánnyal bírt. Amennyiben ezen kereskedő nem személyesen akart eljárni a piacon, megbizottját („cenzár")

köteles volt előzőleg a rendőrkapitányi hivatalban bejelenteni, a megbízott részére ott láttamozott igazolványt készíttetni. A megbízott bevásárló igazolványát köteles volt a vásárlásoknál magánál tartani és ellenőrzésekkor felmutatni. Hogyan történt a makói piacon a vétel ill. eladás? A szabályrendelet kimerítő rendelkezéseiből pontos képet kapunk erről: ha létrejött a megállapodás a hagymatermelő és a kereskedő vagy megbízottja között, akkor ez köteles volt minden egyes vételről részletesen és pontosan kitöltött, aláírt bevásárló jegyet adni.

Tartalma: adásvétel helye, ideje, év, hó, nap, az áru minősége, mennyisége, átadás helye, ideje, vételár, annak kifizetési módja, áruminta átadása-átvétele, s még mindaz, amit az eladó és a vevő fontosnak tartott.

Az eladónak nem volt szabad ugyanarra az árura két vagy több vásárlótól bevásárló jegyet elfogadni, ill. a vevőnek sem volt szabad az eladót ilyen cselekményre rábírni. A vevő köteles volt a megvett árut a kialkudott árban megvenni, egy kivétellel: ha az áru nem felelt meg a minőségi kikötésnek. Ez a három szakasz a lelke a szabályrendeletnek, magyarázata a makói hagymapiacnak. A hagymakertész kivitt a hagymájából talicskával, esetleg kocsival néhány zsákkal a piacra, ill. ha dughagymája volt, néhány marokkal zsebrevágott és úgy ballagott ki árulni. A kereskedővel vagy a cenzárral, ha megfelelt nekik az áru, megállapodtak a mennyiségben, az árban és abban, mikor, hova kell szállítani az árut. (Általában vagy a kereskedő raktárába, vagy egyenesen az állomásra kellett.) A vevő mintát (mustrát) is vihetett magával, amihez az árut a tényleges átvételnél viszonyíthatta. Minderről a már ismert bevásárló jegyet kellett kiállítani. A szabályrendeletet megelőzően tehát ez nem volt kötelező, de általában a nagyobb tételű vásárlásokat akkor is írásba foglalták. Amennyiben a teljesítéskor vita támadt az áru minőségét illetően, a rendőrkapitányi hivatal járt el mint szakértő a vevő és az eladó két megbízottjával együttesen. E szabályokból sejthetően a hagymapiacon előfordultak szerződésszegések. A rosszul spekuláló kereskedő, ha a korábban kikötött ár a teljesítés idejére irreálissá vált, minőségi kifogásokra hivatkozva nem vette át a lekötött hagymát. Ritkább volt a termelők szerződésszegése, ha jobb árat kaphattak, a lekötés ellenére eladták másnak a hagymájukat, de a jellemzőbb az volt, hogy ebben az esetben nem olyan szépre válogatva, de az eredeti kereskedőnek adták el hagymájukat. Ezek a hagymakertészek gondoltak a jövőre, hiszen a következő években is el kellett adniuk termésüket.

Nézzük, e darázsfészekben hogyan tudott rendet teremteni a városi szabályzat. Először is rendkívül lassan. 1905. január 17-én született meg tehát e második változat, ezt március 24-én sokszorosították és kiosztották a képviselőtestület tagjainak tanulmányozás végett. A városi közgyűlés 1905. április 10-én megtárgyalva a kezében lévő tervezetet, úgy határozott, hogy abból a magánjogi rendelkezéseket ki kell hagyni, a rendészeti dolgokat a vásárrendtartási szabályzatba kell felvenni és az így átdolgozott tervezet kerüljön majd ismét megvitatásra a képviselőtestület elé. Dr. Bán Zsigmond városi ügyész 1905. november 15-én jelentette a polgármesternek, hogy mindezeket elvégezte. 1906. januárjában a szabályrendelet tervezet e harmadik változatát is sokszorosították és szétosztották a városi képviselők között. 1906. február 12-én ült össze a közgyűlés és ... „a szabályrendeletet épségben tartva" levette a napirendről!!!

Farkas József polgármester, aki érzésünk szerint nemcsak azért viselte szívén a szabályrendeletet, mert erre felülről a vármegyétől is szorították, hanem ő maga is meg volt győződve a szabályozás mielőbbi szükségességéről és hitte, hogy a hagymakertészeken segíteni kell a városnak — ekkor levelet írt a képviselőtestülethez. „Nagyobb baj az, hogy kereskedőink — tisztelet a kivételnek — (írja a polgármester) az átadott és átvett mustra mellett megkötik ugyan egy meghatározott és kölcsönösen

elfogadott ár mellett az adásvételt, midőn azonban az áru szállítása — különösen a vasúthoz — megkezdődik, az átvétel elé minden egyes esetben akadályt gördítenek, azon a címen, hogy a szállított áru nem felel meg a mustrának, aminek oka azután ki sem deríthető, mert meg nem állapítható, hogy a kézbesített mustrát az eladó jobbította-e? avagy az átadás után lett-e az kicserélve, szóval az eddigi eljárás és gyakorlat azt igazolja, hogy az adásvételek megkötésénél sem a kereskedő sem az eladó érdeke kellőleg megóva és biztosítva nincsen." Minderről a polgármester saját tapasztalatai alapján győződött meg és ezért indította el 1903-ban a mozgalmat, hogy az eladók és vevők közötti jogviszony tisztességes alapjai már eleve, hatóságilag szabályozva legyenek. Majd felsorolta a polgármester szabályzattervezeteinek eddigi szomorú sorsát, háromszor terjesztette elő és háromszor vette le ill. adta vissza átdolgozásra a közgyűlés. A polgármester nem csüggedt és 1908. augusztus 8-án negyedszer is a testület elé terjesztette e levél kíséretében a szabályrendeletet, mert „meggyőződtem arról, hogy annak életbeléptetése a köz javára fog szolgálni!" A városi közgyűlést most sem hatotta meg polgármestere levele, reagálása a szokásos volt „a tervezetet sokszorosíttatván tanulmányozás végett osztassa ki (a polgármester) a képviselőtestület tagjai között" volt a határozat.

1908. november 9-én ült össze ismét a városi közgyűlés s határozata ismét elodázó: „A szabályrendelet szoros kapcsolatban lévén a munkálat alatt tartott vásárrendtartási szabályzattal", arra utasította a polgármestert, hogy a „két szabályzatot együttesen terjessze a képviselőtestület elé." A legközelebbi 1908. december 14-i ülésre ez meg is történt (ötödik változat) s ekkor öt év után három lényegtelen és egyetlen érdemi módosítással („A mustra a vevő által leólmozva eladónak átadandó".) a közgyűlés végre (657 kgy. sz. hat.) elfogadta az előterjesztést. A város már a következő nap hirdetményben közölte ezt és felhívta a lakosságot, hogy akinek még észrevétele van, 30 napon belül jelentse be. E határidő elteltével (nem volt észrevétele senkinek), 1909. január 28-án terjesztette fel a város a vármegyéhez a szabályrendeletet (a 4 előbbi módosítás beillesztése utáni hatodik változatot) jóváhagyásra.

A vármegye törvényhatósági bizottsága március 6-án tartott rendkívüli ülésén azt határozta, hogy az érdemi döntés előtt az illetékes kereskedelmi és iparkamara véleményének megkérése szükséges. Az alispán ezen véleményeket beszerzendő a tervezetet megküldte a földművelésügyi minisztériumba. A minisztérium is tisztán akart látni hagyma-ügyben, ezért részletes beszámolót kért.

— Mért alkotott Makó városa külön szabályrendeletet a hagyma és zöldségfélék adásvételére ill. az e tárgyra vonatkozó szabályait miért nem a vásárrendtartási szabályzatba vette fel; — tart-e a város e termények csak nagybani adás-vételére külön piacot — az országos és heti vásárok alkalmával a nagybani adás-vételek a vásártérnek egy külön erre kijelölt részén történnek-e?

A válaszokat természetesen a város adta meg s azt a megye terjesztette fel a minisztériumba.

A külön szabályrendelet azért vált szükségessé — írta a polgármester — „mert a termelők és kereskedők közt az adás-vételből folyólag a panaszok napirenden voltak, s szükséges volt a termelők érdekében az adás-vétel körüli teendőket szabályozni" s e szabályokat azért nem építették be a vásárrendtartási szabályzatba, hogy a hagymakertészeknek könnyen érthető és áttekinthető legyen. Közölte továbbá a város, hogy a nagybani adás-vételeknek külön kijelölt helye nincs, s az a kisebb vásárlásokkal egy helyen, a város főterének külön kijelölt részén, „a hagymapiacon" történik.

Míg e levélváltás történt, a vármegye 1909 december 14-iki közgyűlése két kisebb módosítási javaslattal a szabályrendeletet visszaküldte a városnak: bevásárlási jegy

kiállítása nélkül az ügylet hatálytalan; ill. semmis a megállapodás akkor, ha az eladó ugyanarra az árujára két vagy több kötjegyet fogad el.

A város a módosításokat 1910. május 9-iki ülésén beillesztette a rendeletbe (hetedik változat) azt ismét 30 napig közzétette, majd megküldte megerősítésre a vármegyéhez. A vármegye a szabályrendeletet felterjesztette a belügyminisztériumnak. A belügyminiszter természetesen ismét kikérte a kereskedelemügyi és földmívelésügyi miniszter véleményét (s azok három módosító javaslatát még néggyel megtoldva küldte vissza a szabályzatot. (1912. október 5)

E módosítások négy szakaszt teljes egészében töröltek a szabályzatból, egy esetben a szabályzat törvényi hivatkozását változtatták meg, mert közben új törvény született, ill. megjelölni rendelték azokat a szabályokat, melyek megszegése kihágást jelent, s ezeket is csak annyiban büntetheti a szabályrendelet, ha más jogszabály szerint nem büntethetők. A belügyminiszter javasolta még, hogy mindennapi kisebb vásárlásokról ne kelljen bevásárló jegyet kiállítani.

A keresztül vezetett módosításokkal majd felére csökkentett szabályrendeletet (nyolcadik változat) Makó város képviselőtestületének rendes közgyűlése 1913. április 14-én 146 kgy. /1913 sz. határozatával fogadta el. A vármegyéhez felterjesztett rendeletet a megyei közgyűlés 1913. június 2-án látta el jóváhagyási záradékkal, 611 kgy/1913 sz. alatt, s Hervay alispán 1913. június 18-án küldte meg a belügyminiszternek, s az 221/483/1913 sz. alatt 1914. január 8-án hagyta jóvá. Ekkor ért véget az éppen 11 évvel korábban kezdődött ügy, s született meg a makói hagymapiac első szabályozása.[34]

Arra a kérdésre, hogy ez a rendkívül körültekintően, sőt nyugodtan mondhatjuk túlzott aggályoskodással meghozott szabályrendelet éreztette-e a hagymapiacon üdvös hatását, igen nehéz a felelet.

Nehéz egyrészt azért, mert mire megszületett, már a háború szele kezdett lengedezni, s az sok minden más mellett, döntően megváltoztatta a hagyma világpiacát, de alapvető változásokat okozott az országon belül is.

A másik nehézség, hogy egy jogi szabályozás bármennyire akarja is, soha nem tudja átfogni az élet teljességét, mindig maradnak szabályozatlan részletek, ill. mivel az élet nem áll meg, születnek újabbnál újabb bonyodalmak, melyekre az egy adott pillanatban megkövült szabályozás már nem ad megoldást.

Valamint még egy dolgot figyelembe kell venni. A gazdasági élet örökös változása, a piac könyörtelen törvényei, s az emberi természet — mely mindig többet akar — végül is ott és akkor lépte át a szabályzat felállította korlátokat, ahol és amikor azt a könyörtelen gazdasági érdekek megkívánták.

Mindezek ellenére nagy tett volt a várostól, hogy e szabályzatát létrehozta s azzal a legnagyobb közösség, a hagymatermelők érdekeit próbálta védeni.

A korabeli összeállításokból tudjuk, hogy az első világháború kezdetén 5—6 ezer család foglalkozott hagymatermeléssel, mintegy 4—7 kh. területen.[35]

A háború forgószele a férfi lakosság színe-virágát sodorta el a városból. Makó akkori 38 000-es lakosságából 8 500-an teljesítettek katonai szolgálatot. E szolgálat érthetően legerősebben a hagymatermelőket sújtotta. A családfők, a fiatal s a középkorú férfiak, a háború utolsó éveiben pedig már az idősebb korosztály férfiai is a harcterekre kerültek. A gazdaság összes gondja-baja az itthon maradottakra, leányokra, asszonyokra, fiatal fiúkra maradt. Ennek következtében 1915—16-ban csök-

[34] Valamennyi ebben a részben említett irat MVL: Pm. h. i.: 3312/1914. sz. iratcsomóban található

[35] Petrovics Gy. 1922. 17.

kent a hagyma vetésterület, viszont igen jelentősen nőttek a munkabérek és a haszonbérleti díjak. 1915-ben 1 kh. hagymaföld haszonbére 120—160 K, 1916-ban 250—300 K. és 1917-ben 450—600 K volt.

A magukra maradt asszonyok makacs akarással művelték tovább a földeket s a kezdeti terméscsökkenés után a háború harmadik évében (1917-ben) már újra, mintegy 30%-kal nőtt a vetésterület. A háborús infláció természetesen a hagyma árára is hatással volt. 1914 februárjában 1 q vöröshagyma ára 20 K, egy év múlva 1915 márciusában már 60 K volt. Az árak ilyetén növekedése ösztönözte elsősorban az előbb említett vetésterület-növekedést is.

A makói hagymakísérleti állomás első tervének megvalósulását is a háború akadályozta meg. Öt nappal a háború kitörése előtt, 1914. július 23-án terjesztette fel a város kérvényét a kereskedelemügyi miniszterhez „hagymakísérleti intézet felállítása iránt." A városi képviselőtestület határozatát támogatta a vármegyei Gazdasági Egyesület és az alispán is. A kérelmet a kereskedelmi miniszter áttette a földművelésügyi miniszterhez, aki a háború második hónapjában a tervet az alábbi szavakkal utasította el: „Bármennyire méltányolom is a város közönségének a hagymatermelési kísérleti állomás felállítása iránti törekvését, de azt a jelenlegi körülmények, valamint a rendelkezésemre álló hitelnek más irányú lekötöttsége folytán nem teljesíthetem."[36]

A Hagymarészvénytársaság jó munkáját és kiváló terményeit 1914-ben oklevéllel és ezüstéremmel ismerte el a földművelésügyi miniszter és ezüstérmet szerzett a makói hagyma az 1914-es Düsseldorf-i, valamint az 1917-es Manheim-i kiállításon is.[37]

Az I. világháború nemcsak az európai piacot szűkítette be, (hagymát ebben az időben már csak a központi hatalmak által kézbentartott területekre szállítottak), hanem magát az áruforgalmat is nagyban akadályozta. A hagymaszállításokra a Földművelésügyi Minisztérium ill. az Országos Gazdasági Bizottság adott engedélyt. 1916 augusztusában (a hagymaszezon legerősebb hónapjában, akkor van a legtöbb áru a piacon) ma már ki nem deríthető okból az engedélyek elmaradtak, s a rengeteg hagyma itt állt a kereskedők, közvetve a termelők nyakán. A polgármester azonnal a földművelésügyi miniszterhez fordult az engedélyekért, ecsetelve a város helyzetét: „Makón óriási készlet hagyma termett, s így ha most akadályozva lesz (ti. a külföldre szállítás) óriási kár éri a termelőket, ...hiszen a hagyma csak elpusztul, mert itt az nem fogyhat el!"[38]

A szállítási igazolványok hiánya miatt pl. nem tudott a Hagymarészvénytársaság Wiener Neustadtba, Guttman és Grosz Leifersbe (Tirol) és Stryjbe, Klein Mór Bozenbe, Montág és Ts. Lemberg, Triest, Przemyslbe, Weinberger Klagenfurtba és Schwartz Kufsteinbe szállítani.

Néhány nap múlva a miniszter táviratban hatalmazta fel a város rendőrkapitányát a szállítási igazolványok kiadására. Ez az egy véletlenül és esetlegesen kiragadott példa is bizonyítja, hogy a makói hagymának milyen széles piaca volt még a háború kellős közepén is.

A háborús viszonyokra vet fényt egy jellemző eset, melynek nyomai a makói levéltárban szintén fennmaradtak. A Hagymarészvénytársaság bár elsődlegesen továbbra is a városban és környékén termelt hagymával kereskedett — úgy látszik — nem vetett meg semmilyen más üzletet, ha az nyereséggel kecsegtetett. Így esett, hogy 1915 január és februárjában 120 kg szalonnát vett Hódmezővásárhelyen és azt azonnal tovább adta egy miskolci cégnek. A vasúti raktár jelentette a város fogyasztási adóhivatalának a szalonna Makóra érkezését, s a hivatal ki is vetette a fogyasztási

[36] MVL: Pm. h. i.: 16200/1914
[37] Petrovics Gy. 1922. 17.
[38] MVL: Pm. h. i.: 9776/1916

adót (451 K). Hiába tiltakozott, majd fellebbezett a Részvénytársaság, hogy a szalonna nem Makón kerül elfogyasztásra, csak továbbszállítás előtt „transitó" érintette a várost, az adóhivatal hajthatatlan maradt és az adót könyörtelenül behajtotta.[39]

A világháború első három évében a már említett nehézségek és korlátozások dacára a makói hagymapiac viszonylag változatlanul funkcionál. A termelés ha csökkent is valamelyest, azt a csökkenő húsfogyasztás miatt nem lehetett érezni, s a kereskedelem is bizton ellátta a belföldi ill. a központi hatalmak fogyasztóit. 1917 júliusában azonban jelentős változás történt. A kormány kiadta 2400—1917 ME. sz. rendeletét a zöldségfélék forgalomba hozataláról.[40] A baljóslatú intézkedésről a makóiak már tavasszal tudomást szereztek. Ekkor már jól ismerték a háborús elosztó központok nem éppen áldásos működését, s növekvő aggodalommal néztek az alakuló Hagymaközpont felé. Aggályaiknak a termelők és kereskedők együttes tiltakozó gyűlésükön adtak hangot, s egy emlékiratot szerkesztettek tiltakozásul az Országos Közélelmezési Hivatalhoz. E mozgalomnak fő szervezője s az emlékirat megszövegezője Eckhardt Vilmos, a Városi Gazdasági Egyesület elnöke volt. Különösen érdekesek az ármaximálás elleni érvei: — az nem veszi figyelembe a minőségi különbségeket, — a túlnyomórészt külföldi eladások miatt negatívan hat devizabevételre, — tönkreteszi a termelőket.

A város minden követ megmozgatott a Hagymaközpont létrehozása ellen. Justh Gyula, a város képviselője küldöttséget vezetett a miniszterelnökhöz és a földművelésügyi miniszterhez és igyekezett meggyőzni őket tervezett rendelet makóiakra rendkívül hátrányos voltáról. Minden hiába volt azonban, a rendelet megszületett. A Hagyma- vagy Zöldségközpontnak makói bizományosa előbb Pollák Sándor lett, majd a város is bekapcsolódott az ügyek intézésébe. Nemsokára a hagymahiány is bekövetkezett a fővárosban, amit a kormányzat rekvirálás elrendelésével akart megszüntetni. A Hagymaközpont hozzá nem értését mutatta az az intézkedés is, melyben elrendelte, hogy a hagymakereskedők a külföldre szállított hagyma másfélszeresét — a belföldi fogyasztás biztosítására — kötelesek raktáron tartani. Ezt a hatalmas és belföldön soha vevőre nem találó hagymamennyiséget hordták ki azután szomorú szívvel a termelők a város környéki gödrökbe 1919 tavaszán.[41]

IRODALOM

Erdei Ferenc
1977 Mezőgazdaság és szövetkezet, Budapest
Márton György
1927 A makói hagyma termesztése, Szeged
Petrovics György
1922 A makói hagyma, Makó
Tóth Ferenc
1969 A makói hagyma történetéhez, Makó.

[39] MVL: Pm. h. i.: 1415/1916
[40] MVL: Pm. h. i.: 11483/1917
[41] Petrovics Gy. 1922. 21—22.

DIE GESCHICHTE DER ZWIEBEL-GENOSSENSCHAFT, DER SPÄTEREN ZWIEBEL-AKTIEN-GESELLSCHAFT VON MAKÓ ZWISCHEN 1900 UND 1918

Pál Halmágyi

Die ersten, über Zwiebelproduktion berichtenden Angaben erhielten sich aus dem 18. Jh. Die erste Helfte des 19. Jh-s zählt schon als die Periode der allmählichen Entwicklung. Ab 1861 kann man schon über einen raschen qualitativen und quantitativen Aufshwung sprechen, in dessen Folge die makóer Zwiebel die goldene Medaille der Weltausstellung von Bruxelles zu 1883 erhalten hat.

Die erste genossenschaftliche Unternehmung des Zwiebelhandels datiert sich zu der Jahrhundertwende. Die Zwiebel-und Gemüseproduktionsgenossenschaft von Makó und seine Umgebung blieb nur schwierig im Konkurrenzenkampf mit den jüdischen Handelshäuser auf dem Bein. 1906 hat sich die Genossenschaft in der Form von einer Aktiengesellschaft neu gegründet. Die Direktion und die überwiegende Mehrheit der Aktien war in den Händen der mittlerer und Groß3grundbesitzer. Die Aktiengesellschaft baute ein verbreitetes in-und ausländisches Vertreternetz und verzweigende Handelsbeziehungen aus. Sie pflegten Geschäfstbeziehungen zu 2 768 Firmen aus 218 Städten von 15 Ländern. Die AG hat ihr riesiges, 250 großes Zwiebellager im 1912 angelegt. Im Interesse des größ3eren Erfolges am Markt schloß die Gesellschaft eine gellegentiche Vereinbarung mit den jüdischen Kartell-Großhändlern. Die Stadtbehörden trafen nach einer 11jährigen Arbeit eine Verordnung, die zur Regelung des Zwiebelmarktes von Makó berufen war (1903—1914). Der Ausbruch des I. Weltkriges schränkte den Markt der makóer Zwiebel in großem Maße ein; auch die massenhafte Einberufungen und die rasche Inflation verursachten Schwierigkeiten in der Zwiebelproduktion.

A SZEGED—SZATYMAZI GAZDAKÖR TÖRTÉNETE I.

HUSZKA LAJOS
(Szeged)

Szatymaz földje évszázadok óta Szeged birtokának a városhoz közel eső része. Az itt elterülő szántóföldek és kaszálók a XVIII. század elején egyéni tulajdonban voltak. A kaszálótelkeket a török után szabadon foglalhatták és a városi tanács elismerte a használók tulajdonjogát. Később a magisztrátus adott el kaszálóul használt földeket.[1]

Szatymaz területe gazdaságföldrajzi adottságait tekintve változatos. Megtalálható itt a feketeföld (*Kisfekete, Balaton* határrészen). A homokos partok között szikes legelők, rétek, kaszálók húzódnak. Az ásványi anyagokban gazdag homokos szántók feltörésük óta értékesek.

A Szatymazon birtokossá lett szegediek, hogy megtalálják számításukat a gazdálkodásban, az időjárás viszontagságai ellen védekezve, a gazdasági válságok és konjunktúrák hatásainak kiegyenlítésére az állattartást biztosító kaszálókból, a gabonaneműek termesztésére kiválóan alkalmas feketeföldekből, a homokos szántókból (ezekből lettek később a jól jövedelmező szőlők és szórványgyümölcsösök) is vettek egymástól távol eső 1—2 holdas parcellákat. Így, ha a szántóföldi vetemény nem hozott hasznot, pótolhatta az állattartás, vagy a szőlő és gyömölcs.

A híres szatymazi szőlő- és gyümölcstermesztő kultúra múltja az 1770—80-as évekig nyúlik vissza. A ma közigazgatásilag Szatymazhoz tartozó területen a 18. század utolsó évtizedeitől indult meg a szőlő telepítése. A gyöpaljaknál, *sömlyék*nél magasabb fekvésű kaszálókból kis szántókat szakítottak ki. Nehéz munkával fokozatosan gyarapodott egy-egy birtokos szántóterülete, a kaszálója meg szűkült. A jószágtartás haszna párosult a gabonafélék jövedelmezőségével. A szántóföld vételára jóval meghaladta a kaszálókét. A feltört, művelhető birtokok szélénél ősi szegedi hagyományként saját szükségletére néhány *út* szőlőt ültetett a gazda.[2] A föld hasznát és értékét növelte vele. A szomszédok igyekezete és belterjes gazdálkodása ösztönző erőként hatott. Szőlőutak szőlőutakkal érintkezve szélesedtek a szőlőszakaszok. Több, egymással határos 200—400 négyszögöles szőlőparcella, mint belső mag a *szőlőhegy*ek gócát jelentette. Ezekből a szőlők terjeszkedése kifelé haladt (szőlő, szántó, rét). Szántó övezte körös-körül az átmeneti szőlőhegyeket. Nehogy a jószágok kárt tegyenek bennük, a szőlőtulajdonosoknak össze kellett fogniuk. Így gazdasági kényszer hatására jöttek létre a szatymazi homokos vidéken a szőlőbirtokok védelmét szolgáló *hegyközségek*. 20—25 gazda közös megegyezésén alapuló társulások lettek. Létrejöttük oka a birtokféltés, célja pedig a szőlők őriztetése volt. Néhány évtizednyi

[1] *Juhász Antal* 1975. 277—280.
[2] *Bálint Sándor* 1963.

működés után a szatymazi hegyközségeket a vagyonféltés, a széthúzás, a hivatalos hangnem jellemezte. Működésük formálissá vált, elszigetelődtek.[3] Ezek utóda lett a szatymazi gazdakör: *a szeged-felsővárosi vagyonos polgárok, a szatymazi módos és középparasztok, a kisbírtokosok, valamint a szegedi úri birtokosok egyesülete.* Közvetve az egész szatymazi lakosság gazdasági és kulturális életét formálta egészen a fölszabadulásig. A tehetősebb tanyai gazdák és az úri birtokosok a gazdakör keretében összefogottabb, tudatosabb, eredményesebb gazdálkodást folytathattak. Szakmai tanácsokkal oktatták, a termékek értékesítésében segítették a tagokat.

Az 1870-es évek után Szeged város tanácsa engedélyezte, kezdeményezte a gazdakörök létrejöttét.[4] Rádöbbentek arra, hogy szervezéssel, fölvilágosítással, erkölcsi és anyagi támogatással a holdankénti néhány forint jövedelmet hozó homokterületek ezreket érő birtokká válhatnak. A tudatlanság, a maradiság miatt a földeket kezdetleges módon művelték meg, így az államnak is, az egyénnek is csekély jövedelmet adott nagy földterület.

Mivel ebben az időben Szatymazon se történt még tervszerű csatornázás, az összes művelésre érdemes kaszálóterületet már feltörték. A mezőgazdasági termelvényekre minőség és mennyiség tekintetében nagy igények mutatkoztak, ezért a belterjes gazdálkodás szélesítése, általánossá tétele volt csak a helyes és kifizetődő út a gazdálkodók számára. A gazdakör tevékenysége, különböző akciói (új gépek beszerzése, alkalmazása, a szakoktatás kiszélesítése, nemes vetőmagok, oltványok kiosztása, az állattenyésztés fejlesztése) a termelés belterjesítését mozdították elő. A kisbirtokosok, a törpebirtokosok, a kapások a módos parasztok vagy úri birtokosok napszámosaiként, részeseiként elsajátították a korszerű mezőgazdasági technikát, megismerkedtek az új gépekkel, permetezőszerekkel, nemes növényfajtákkal, gyümölcsfákkal, kiváló állatfajtákkal. A tapasztalatokat a maguk gazdaságában is alkalmazták, ha lehetőségük lett rá.

Nem alakultak ki Szatymazon 80—150 holdnál nagyobb birtokok egy család tulajdonában. A kiegyezés korától 1945-ig mindössze 15—20 ilyen családról tudunk.

Ugyanezen időszak alatt a 25—80 holdas gazdacsaládok száma se haladta meg az ötvenet. E két paraszti réteg befogadóképességétől függően a földterülettel nem rendelkező családok (cselédek, béresek, a módos gazdák második, kisebb tanyájába meghúzódó napszámosok) száma se emelkedett a 70 fölé mindaddig, amíg a kiegyezést követő polgári átalakulás következményeként meg nem indult az úri birtokok elszaporodása Szatymazon. A 8—25 holdnyi területen gazdálkodók száma 25—30. A mi vidékünkön a 10—12 holdas földművesek még eljártak a gazdagabbakhoz részesnek.

A lakosság zömét az 1—8 holdas földművesek alkották a századfordulón, de még 1945-ben is, 550—600 családdal.

A gazdakört létrehozó és fenntartó társadalmi rétegekről a következőket állapíthatjuk meg.

1. Helybeli módosabb parasztok
(25—150 hold földterület birtokosai)

Igen differenciált réteg. Megtalálható köztük a nehezen szervezhető, az új gondolatok, új mezőgazdasági eszközök és módszerek iránt teljesen közömbös, maradi gondolkodású, aki csak a saját mezőgazdasági tudását becsülte (15—20 család). Nem érde-

[3] *Huszka Lajos* 1975.
[4] *Szűts Mihály* 1914. 451—453.

kelte őket a gazdakör működése, távolról szemlélték, s csak akkor léptek be, ha hasznot láttak belőle. Ők fordítottak hátat leghamarabb a közösségnek. Igyekeztek jól élni. Gazdasági eredményeik nagy részét a szegény és nincstelen parasztcsaládok munkaerejének kihasználása által érték el. Az állattartás, a gabonatermesztés jövedelmezett számukra. Öltözködésük, szokásuk megegyezett a szegényparasztéval. Földjeiken könnyebb munkát végeztek, inkább szervezték, irányították a gazdálkodást. Nem látták meg a szegényparasztot, elkülönültek tőle. Termelési színvonaluk elmaradt a kor követelményeitől tanyai elszigeteltségük miatt is.

E réteg nagyobb részét (50 család) iskolázottság, szélesebb látókör jellemezte. Igényesek, büszkék voltak a tanyájukra, jószágaikra, terményeikre. Tetszett nekik az úri birtokosok közti megjelenés, társalgás, csoportosulás. Nem idegenkedtek az új eljárások bevezetésétől. Az úri birtokosok gazdálkodását látva, különösen a szőlő- és gyümölcstermesztés terén, sokan feladták elavult módszereiket. Nem akartak lemaradni, sokat változott mezőgazdasági szemléletük.

2. Úri birtokosok

Szegeden jól jövedelmező állásuk, tekintélyük, házuk volt. (Városi hivatalnokok, ügyvédek, tanárok, mérnökök, orvosok, katonatisztek, iparosok, kereskedők, gyógyszerészek, nyomdatulajdonosok). Műveltséggel, pénzzel rendelkeztek. Tőkebefektetés, jövedelemszerzés végett, vagy divat hatására vásároltak néhány hold szőlőt, kevés szántót, legelőt. Kedvtelésnek tekintették a gazdálkodást. Dicsekedtek, vetélkedtek egymással, mind különb akart lenni a másiknál. A haladó társadalmi gondolatokra, az igényes árutermelésre érzékenyen reagáltak. Áldozatokat hoztak gazdaságuk fejlesztésére. Az alacsony nádfedelű házak helyére jól berendezett, korszerű gazdasági felszereléssel ellátott tanyaházakat, villákat építtettek. Melléképületeikben laktak a *kapások,* akik művelték a földet, gyömölcsöst. Az úri gazdálkodókat a gazdakörben megtaláljuk az alakulástól a megszűnésig. Számuk a kezdeti 20 családról 80-ra gyarapodott. A helybeli tanítókkal egyetértésben munkálkodtak. Szervezték, terjesztették a mezőgazdasági kultúrát és az általános műveltséget.[5]

3. Kisbirtokosok — törpebirtokosok

Birtokuk nagysága nem adott nekik tekintélyt. Jó modoruk, alkalmazkodó készségük révén vették be őket a gazdakörbe. Kezdetben 8—10, 1920-ig 25—30 fővel képviselték a Szatymazon legnépesebb társadalmi réteget. Nagyobb arányban 1938-tól léptek be a gazdakörbe, addig ugyanis a helybeli módos parasztok és úri birtokosok lekötötték őket a kölcsönzött igaerőt, mezőgazdasági gépet visszasegítő robottal vagy részes földműveltetéssel. Le kellett mondaniuk a kor gazdasági és kulturális eredményeiről, mert erejüket és idejüket felemésztette az embertelen sok munka, hogy fenntartsák családjukat, birtokukat. Legtöbbjük éhezve takarékoskodott, s kevés pénzükhöz kölcsönt vettek fel. Kis birtokukat földparcellával így gyarapíthatták tönkrement paraszttársaiktól. Vagyonuk, ingatlanuk a népes családtagok között újra aprózódott. Korszerű gazdasági szerszámokkal (vaseke, borona, vetőgép) nem rendelkeztek. Az 1929-től megindult helybeli mezőgazdasági oktatás (gazdasági szakiskola tanfolyamai) legaktívabb résztvevői lettek, s mezőgazdasági tapasztalataikat, kísérletező kedvüket, szorgalmukat 1945 után kamatoztathatták, különösen az őszibarack- és gyümölcstermesztésben.

[5] *Huszka Lajos* 1973.

A gazdakör megalakulása

Azok a tanyai gazdálkodók és úri birtokosok, akik Felsőtanya mezőgazdaságának jövőjéért tenni akartak, havonként egyszer, vasárnap, ünnepnap összejöttek egy-egy tanyába vagy úri villába. Vendégeket és családtagokat is meghívtak ezekre a családias hangulatú összejövetelekre. Nem volt meghívó és alapszabály, mégis siettek a találkozásokra. Daloltak, beszélgettek mindenről, a gazdálkodásról is. Egy ilyen baráti találkozón határozta el Polgár László birtokos és Szegszárdy János tanító a gazdasági egyesület létrehozását. Előkészítették az alapszabályt, a munkaprogramot, a költségvetést. Önként vállalták a feladatokat. Ettől kezdődik Szatymaznak, mint szőlő- és gyümölcstermelő központnak a fejlődése.[6]

Alapító tagok, 1884. augusztus 15.

Ábrahám György
Báló István
Csordás József
Sávai István
Tandari Ferenc
Barcsay Károly
Bodó Illés
Deák Sándor
Fránvó István
Horváth István
Katona János
Korom Pál
László Gyula
Ördögh Ferenc
Reizner János
Egressy József
Grünfeld József
Katona Márton
Tápai János
Bartucz István
Csányi Mátyás
Dékány Pál
Fráter Gyula
Katona Ferenc
Kakuszi Péter
Kopasz János
Lippai Flórián
Rácz József
Szél Gergely
Tóth M. János
Zombori Mihály
Kónya Ferenc
Kriszt Sándor
id. Nyári János
id. Török Antal
Ujvári Lajos
Vastagh János
Veszelka Pál
Zsótér Andor
Török Sándor
Vass Pál
Vadász Lajos
Zombori Imre
Trischler Péter
Veszelka Nándor
Vetró Pál

Elnökké Polgár Lászlót, jegyzőnek Szegszárdy Jánost, pénztárosnak Zombori Imrét, ellenőrnek Tápai Jánost, ügyvédnek dr. Fráter Gyulát, az elnök helyetteséül Vadász Lajost, másodjegyzőnek Csányi Mátyást választották meg.

Első pecsétjük felirata: *Szeged-felsőtanyai Gazdakör;* közepén ekét és talyigát ábrázoló jelvény, alatta évszám: *1885.* Második pecsétjük 1901-ben készült. Felirata: *Szeged-szatymazi Gazdakör.* Jelvénye ugyanaz.

A Szeged-szatymazi Gazdakör célja „általában a hazai, különösen pedig a szegedi felsőtanyákon földműveléssel foglalkozó néposztálynak szellemi és anyagi jólétét előmozdítani, nevezetesen: céljául tűzte ki a közművelődést és a mezei gazdasági szakértelmet társadalmi úton fejleszteni és elősegíteni; a mezei gazdaság terén tapasztalható hiányok és akadályok elhárítására működni, a helyesnek felismert intézményeket vagy újításokat támogatni és ápolni, a mezei gazdászat kifejtésére biztos, eredményes irányt adni, társadalmi tekintetben pedig a közszellemet ébren tartani."

[6] Forrásul használtam az alábbi jegyzőkönyveket: Szeged-felsőtanyai Gazdakör 1895—1901. (szerző tulajdona), Szeged-szatymazi Gazdakör 1901—1904., 1918—1927. (a Csongrád megyei Levéltárban).

A körnek minden becsületes, feddhetetlen jellemű férfi tagja lehetett, ha a választmány felvette. A kör fönntartására, a közköltségek fedezésére évenként egy részletben (a gazdasági helyzettől és a pénzformától függően) díjat kellett fizetni. A közösség előnyeiben és jogaiban csak az részesülhetett, aki terheit is viselte és kötelezettségeinek eleget tett. A tagoknak a gyűléseken indítványozási, határozati és szavazati joguk volt, s a kör vagyonának részeseivé váltak. A kilépők semmiféle vagyonra igényt nem tarthattak, kötelességeik azonban az alakulási idő leteltéig fennmaradtak; három évenként alakult újjá a kör. Bármely tag vihetett vendégeket a körbe, s ezek nevét bevezették a vendégkönyvbe.

A gazdakör ügyeit a közgyűlés, a választmány és a tisztségviselő intézte. Évenként egyszer rendes közgyűlést tartottak. Meghallgatták a jelentést a végzett munkáról; megtárgyalták a tagok indítványait, megvizsgálták a kör jövedelmét és kiadásait; megállapították az évi költségvetést. Minden választás, határozat nyílt szavazással történt, azonban ha 5 tag úgy kívánta, elrendelték a titkos szavazást. Érvényes határozathozatalhoz 30 tag jelenléte volt szükséges.

A választmány minden hónapban gyűlést tartott. Ez intézte a kör összes ügyeit, amelyeket a közgyűlés hatáskörébe is utaltak.

A tisztségviselők munkaköre a következőképpen oszlott meg:

Az *elnök* képviselte a kört hatóságok és magánosok előtt. Összehívta a gyűléseket és elnökölt. Intézkedett a közművelődés ügyeiben. Minden okiratot, jegyzőkönyvet oklevelet aláírt. Évenként többször ellenőrizte a pénztárosok munkáját.

A *jegyző* vezette a jegyzőkönyveket; az elnök megbízásából levelezett; a gazdakör minden okmányát aláírta az elnökkel együtt. Elkészítette az évi jelentést, vezette az iktatót. A közgyűlés által meghatározott tiszteletdíjban részesült.

A *pénztáros* könyvet vezetett a bevételről, kiadásról; számot adott a kezelt vagyonról. Leltározott, kimutatásokat készített a pénztár állapotáról. Beszedte a tagsági díjakat nyugta ellenében.

A *könyvtáros* kezelte a könyvállományt felelősség mellett. Leltárt, könyvtári naplót vezetett.

A *gazda* a kör gazdasági vezetője, felügyelt a házirendre, a kör vagyonát gondozta.

Ügyész a közgyűlés vagy választmány által a hozzá utalt ügyekben eljárt, munkájáról jelentést tett.[7]

20—30 év alatt a városok, községek életében szembetűnő változások szoktak történni, de a tanyavilágban minden változatlan ennyi idő alatt is. Szatymaz ilyen mozdulatlannak tűnő hely volt a gazdakör megalakulásáig. „Ez nem is lehetett másképp, mert Szeged város hatóságának a tagjai évenként csak egyszer-kétszer valami árverés alkalmával kerültek ki a tanyára, amely körülmény kirándulásnak minősíthető néhány jobbmódú, úgynevezett kapitányok vendégszerető hajlékához" — állapította meg a kör választmánya.

Szeged-Felsőtanyán a mezőgazdaságban és a tanyai társadalmi életben bekövetkező minőségi változások létrejöttében az alapvető munkákat a szatymazi gazdakör végezte. A kör maga, de a tagok körül többen a Szegedi Gazdasági Egyesületnek is a tagjai voltak. Zsótér Andor alapító tag és díszelnök is volt ott egyszemélyben.

A gazdakör Szeged-Felsőtanya termelési viszonyainak előbbre lépésében indítványozó, kezdeményező és segítő társa volt Szeged város törvényhatóságának.

[7] A „Szeged-szatymazi gazdakör" alapszabályai, 1901. Nyomtatott példány (8 oldal).

1884-ben a kör helyiségét ideiglenesen az elnök tanyáján rendezték be, ahol kevés kivétellel minden hónapban összejöttek egy előre meghatározott ünnepnapon. Megtárgyalták az alapszabályt, felolvasásokat tartott a jegyző az elnök által felajánlott Falusi Gazda c. szaklapból és a Képes Néplapból. Elhatározták, hogy hetenként egyszer kiküldik a lapokat Kónya Ferenc tanyájára és a Győriszéki iskolához, hogy a távolabb lakó körtagok is elolvashassák.

1885

A Polgár tanyából Csányi János kocsmájába helyezték át a kör helyiségét, évi 30 Ft bérért. Ott szervezték az első gazdabált, 60 krajcáros belépő mellett. Augusztusban a Schlick-gyár bemutatta újfajta ekéit a Polgár tanyán, mely alkalommal gyümölcskiállítást is tartottak. Ennek díjaira egy tajtékpipa és 1 selyemkendő kisorsolásából befolyt 58 forint 30 krajcár adta a fedezetet. A kör 86 Ft 74 kr értékű könyvet szerzett be, s ezek kezelésével a könyvtár megalapítóját, Kovács Pál tanítót bízta meg.

1886

Tápai János tanyáján népmulatságot rendezett a gazdakör. Kovács Pál újabb 40 könyvet adományozott a könyvtárnak. A szeptemberi állatkiállításon az I. díj 2 ezüst forint, a második díj 1 ezüst forint volt. Decemberben bor- és szeszkiállítás alkalmával Zombori Mihály faprését elismeréssel tüntették ki. Ekkor szerzett be a kör egy konkolyozót 85 forintért. Szegszárdy János eltávozásával Török Antal lett a jegyző, s tiszteletdíját 1 db 10 frankos aranyban állapították meg.

1887

Szeptemberben nagy sikerű terménykiállítást láthattak a szatymaziak. A közgyűlésen Herczel István szakelőadását a cukorrépa termesztéséről érdeklődve hallgatták a kör tagjai. 1887-től a *neszürjhegyi* iskolát tekintették a környék szőlészeti központjának. A gazdákat nemcsak szőlővesszőkkel, hanem elméleti és gyakorlati útbaigazításokkal is ellátta az ottani néptanító, aki a borászati vándortanító utasításai szerint szőlőiskolát létesített.

1888

Barcsay Károly felajánlott 1 aranyat a legközelebbi kiállítás I. díjául. Májusban egy körászlót vettek 68 Ft 90 kr-ért. A szeptemberi állat- és terménykiállításon Zsótér Bertalan fajlovai dicsérő okmányt nyertek. Decemberben bor- és szeszkiállítás volt gazdabállal egybekötve.

1889

Nemes Nagy Géza 10 könyvet ajándékozott a kör könyvtárának. Szeptemberben állatkiállítást tartottak, amikor közakarattal egy lóverseny rendezését tűzték ki célul. Minden összejövetel alkalmával tartalmas beszámolók hangzottak el a különféle növények termesztésével kapcsolatos egyéni tapasztalatokról, eredményekről. Pálfy Ferencet, Szeged polgármesterét tiszteletbeli elnökké választották.

1890

Az elnök néhány régi ezüstpénzt, Ábrahám György pedig egy szép csengőt ajándékozott a körnek. A szeptember 8-i gyümölcskiállításon megjelent több szegedi nagykereskedő és néhány Szeged környéki kör küldötte is. László Gyula almái és őszibarackjai, Nyári János almái dicsérő okmányt szereztek. Ez évben halt meg Nyári János alpárhegyi szőlőtulajdonos ügyvéd, aki a jánosszállási megállóhelyet kezdeményezte, s ezzel elősegítette a különféle gyümölcs és terményféleségeknek a szegedi piacokra való szállítását, valamint a nyaralni vágyó szegedi uraknak a kedvező ki és beutazást.

1891

Március 15-én megható ünnepélyt rendezett a gazdakör, melynek taglétszáma elérte a 104-et. A hagyományos gyümölcs-, bor- és szeszkiállításnak több száz látogatója volt. A kör elnöke a gyümölcsfák telepítéséről és metszéséről mondta el a tapasztalatait. Ez évben halt meg Ábrahám György sertéshizlaló, a szatymazi aklok tulajdonosa, a gazdakör lelkes alapító tagja. 1891-ben Somogyvárról Széchenyi Imre gróf, a Balaton vidéki szőlőtelepítés kormánybiztosa levelet írt a szatymazi gazdakör elnökének, melyben választ kér arra, hogy a felsorolt fajokból a fajtisztaság szavatolása mellett mennyi gyökeres és mennyi sima szőlővesszőt, milyen ár mellett (a csomagolás költségével együtt) tudna rendelkezésre bocsátani. A Balaton melléki területek betelepítéséhez 1892 tavaszán a következő európai szőlőfajokból akartak gyökeres és sima vesszőket beszerezni:

a) vörös bort termő fajokból: Nagy-Burgundi, Nemes Kadarka, Oportó és Szentlőrinc,
b) fehér bort termő fajokból: Kövidinka, Olasz rizling, Zöld Sylváni, Piros Veltelini, Semillon.

Szatymazon ebben az időben Szentlőrinc, Piros Veltelini és Semillon fajták kivételével a többi bőven termett.

1892

Szeptember 20-ra írták ki az első lóversenyt, amelyre Szeged város tanácsa 50 forintot adományozott. Vetró Sándor pénztári naplót ajándékozott a körnek. A bor kezeléséről, szakszerű tárolásáról két választmányi gyűlésen meghívott szakelőadó tartott tájékoztatót.

1893

A február 2-i bor- és szeszkiállítás alkalmával egy permetezőt sorsoltak ki 10 Ft értékben. Ezt az összeget a felsőközponti kápolna berendezésére fordították. Török Antal két előadást tartott a méhészetről, Zsótér Dezső pedig a szőlőtelepítésről.

1894

Grünfeld József vendéglőshöz költözött át a gazdakör, aki megfelelő helyiséget biztosított. Tervezgették a gazdakör saját helyiségének felépítését. Augusztus 15-én jól sikerült lóversenyt rendezett az egyesület, amelynek jövedelméből 20 koronát a szegedi Kossuth-szoborra adományozott a gazdakör.

Papp István, az alsótanyai központi mezőgazdasági egyesület (pecsétjük szerint Szeged-alsótanyai Mezőgazdák Egyesülete) elnöke a szatymazi gazdakör tagjait meghívta az 1894. augusztus 19-én Alsótanyán, Dobó József mórahalmi kapitány házánál rendezendő népünnepélyre, melyet összekötöttek gyümölcskiállítással és lóversennyel.

A következő kimutatás az első tíz év pénztári forgalmát, valamint a köz- és választmányi gyűléseken tárgyalt ügyiratok számát jelzi.

Év	Közgyűlés	Választmányi gyülés	Tárgyalt ügyirat	Pénztár bevétel Ft	bevétel kr/fill	kiadás Ft	kiadás kr/fill
1885	1	4	12	290	24	124	26
1886	1	7	20	334	29	292	40
1887	1	5	15	390	10	356	24
1888	1	6	23	178	50	149	29
1889	1	7	19	247	40	218	11
1890	1	4	10	101	20	97	50
1891	1	7	14	104	78	118	22
1892	1	7	11	324	54	257	19
1893	1	5	16	154	78	118	22
1894	1	7	23	402 K	50 f.	372 K	28 f.

1895

Polgár László 10 évi elnökösködés után lemondott. A gazdakör sajnálattal tudomásul vette, a jegyzőkönyvi köszönet mellett megválasztották örökös díszelnöknek. Elhatározták, hogy arcképét lefestetik a gazdakör részére. Egyhangúlag Barcsay Károlyt választották elnökké.

Alelnökök: Zsótér Bertalan és Tápai János
Jegyzők: Zsák Lajos és Kakuszi Ferenc
Pénztáros: Kopasz János
Pénztári ellenőr: Katona József
Könyvtárnok: Makra István
Segédkönyvtárnok: Zombori Imre
Gazda: Zsótér Dezső
Ügyész: Dr. Rigó Endre
Zászlótartó: Újvári Ferenc

Választmányi tagok

Ábrahám Géza
Blaha Gyula
Fränyó István
Korom Pál
Németh János
Sári József
Tóth Gyula
Tóth M. János
Vass Károly
Bartucz István
Csikós N. József
Katona Márton
Katona János
Peták József
Széll Gergely
Tóth M. István
id. Török Antal
Vásárhelyi József
Vetró Mihály
Bodó Illés
Erlicz János
Kónya Ferenc
Lippai Flórián
Rovó János
Tandari Ferenc
Tóth M. Imre
Vadász Lajos
Veszelka Ferdinánd

Szokás szerint évi munkarendet állapítottak meg. Módosították az alapszabályt, mely szerint a közgyűlésen a tagok egyharmada, választmányi gyűlésen egynegyede szükséges a határozatképességhez.

Barcsay Károly indítványozta, hogy a tagok több alkalommal jöjjenek össze gazdasági szakmába vágó kérdések megbeszélése végett, és felolvasások után egyes gondolatokat vitassanak meg. Elrendelték a kör vagyonának és a könyvtárnak a leltározását. Elhatározták, hogy a kör birtokában lévő *triőrt* a legközelebbi lóversenyen, a 3 permetezőt pedig a bálakon fogják kisorsolni.

Zsótér Bertalan 1 hold földet 1 évre felajánlott a gazdakörnek díjtalanul próbavetésre, köztanulmányra.

Szeged város tanácsa újra 50 Ft segélyt adott lóverseny rendezésére, mely összeg Szeged szab. kir. város díja szokott lenni. Polgár László díjmentesen lóversenyteret biztosított. Polgár László volt elnök arcképét Tóth Molnár Ferenc szatymazi származású festőművész Münchenből megküldte. A portré 30 Ft-ba került. A gazdakör részére a festőművész 1 Kossuth-képet is adományozott.

Tóth Gyula a Szeged Alsóvárosi Népkör tagjainak üdvözletét tolmácsolta és szép szavakkal méltatta a két egyesület „testvéries összetartozását és érintkezését, különösen a Szeged-felsőtanyai Gazdakör eddigi haladását és útmutatását, ami által a többi gazdakörök létesültek és jó példát nyertek."

A 10 éves jubileumi ünnepélyre a következő egyleteket, köröket hívták meg: Szegedi Gazdasági Egyesület, Alsóvárosi Társalgó Egylet, Alsóvárosi Népkör, Kisteleki Gazdasági Egyesület, Kisteleki Népkör, Alsótanyai Központi Gazdasági Egyesület, Domaszéki Gazdakör, Zákányi Gazdakör, Feketeszéli Olvasókör, Szegedi Polgári Dalárda.

Barcsay Károly elnök a következő szavakkal nyitotta meg a díszközgyűlést 1895. augusztus 25-én:

„A legteljesebb elismeréssel adózom a Szeged felsőtanyai polgároknak és a gazdakör tagjainak, akik ezelőtt 10 évvel megalakították a gazdakört, s azt egy évtizeden keresztül anyagilag és erkölcsileg támogatva fenntartották, s a virágzás azon polcára emelték, mely az mindannyiunk igaz örömére áll, gondosan ápolva mindenkor a hazafiúi érzelmeket, az összetartás érzését, s az egymás iránti kölcsönös tiszteletet és becsülést. Mert hiszen szebb és nemesebb célja egy gazdakörnek szakbeli ügyein kívül nem is lehet, mint az, melyet a Szeged-felsőtanyai Gazdakör maga elé tűzött: tagjai között az általános műveltséget, a kor követelte ösmereteket terjeszteni, az egyetértést, s egymás iránti jóindulatot, méltánylást meghonosítani, az egymással való gyakori érintkezés által tapasztalatok szerzésére alkalmat nyújtani, s így közreműködni abban, hogy az emberi nagy társadalomnak hasznos tagjai, szeretett szülővárosunknak, drága hazánknak méltó polgárai legyünk. Szeged város hazánk második városa, illő tehát, hogy annak polgárai mind műveltségre, mind helyes gondolkodásra az ország második városához méltók legyenek. Ezt pedig az előbb elmondottak betartása mellett fogjuk elérni."

A jegyző felolvasta a kör 10 éves működéséről készült rövid beszámolóját: „1884 augusztusában Polgár László lelkesítő szavára 48 gazda kimondta a Szeged-szatymazi Gazdakör megalakulását, amit a miniszter 1885-ben jóváhagyott. Megalakulásától kezdve egyre fejlődött, erősödött, évente tevékenyebb munkakört ölelt fel. A felolvasásokat viták követték, évenként állat-, termény-, gyümölcs-, bor- és szeszkiállításokat tartottak. Sok látogatója volt a lóversenyeknek a szegedi intelligencia részéről. Minden tavasszal gyakorlati bemutatókat is rendeztek a szőlőmetszésről, a bor- és pincekezelésről, továbbá a szőlőgomba elleni védekezés módozatairól.

Politikai és gazdasági lapokat járatott a kör, azonkívül ízlésesen berendezett könyvtár állt a körtagok rendelkezésére."

Barcsay Károly elnök meghatottan mondott köszönetet a rendezőknek, a résztvevőknek, akik felejthetetlen ünneppé tették a jubileumi gyűlést. A polgári dalárda elénekelte a Szózatot, s az ünnepély véget ért.

A következő választmányi gyűlésen a jegyző felolvasta a kör évi programját.

1. Közgyűlés évente egyszer, január hónapban.
2. Választmányi gyűlés minden második hónapban.
3. Lóverseny népünnepéllyel egybekötve Nagyboldogasszony napja tájékán.
4. Bor- és szeszkiállítás, díjakkal és kitüntető okmányokkal.
5. Terménykiállítás ősszel.
6. Kötelező táncvigalom három ízben: farsang elején, pünkösd körül, ősszel Katalinbál. A bálak tiszta jövedelmét a *neszűrjhegyi* iskola szegénysorsú tanulóinak felruházására, segélyezésére fordították.
7. 1848. március 15. évfordulójának megünneplése.
8. Az ezredéves ünnep programjának tervezete.

A kiállításokra a következő díjakat állapították meg:

Bor- és szeszkiállítás	*Terménykiállítás*
I. díj 10 korona	I. díj 10 korona
II. díj 5 korona	II. díj 5 korona
III. díj elismerő okmány	III. díj dicsérő okmány

Polgár László műút elkészítésének sürgetését indítványozta és javasolta, hogy a kör vegyen részt az ezredéves kiállításon.

Tóth M. Imre ajánlotta, hogy a gazdakör kérje a tekintetes Tanhatóságtól egy iskola felállítását Szatymazon.

A körnek 1895-ben 70 tagja volt. A könyvtár 178 kötetből állt. Újságok közül állandóan járt a Borászati Lap, Szegedi Napló, Szegedi Híradó és időközönként a Pesti Hírlap.

1896

2 közgyűlést és 9 választmányi gyűlést tartottak. Január 19-én a bor és szeszkiállításon 16 féle szeszt és 16 féle bort vettek bírálat alá.

Szesz: I. díj Zsótér Dezső
II. díj Tóth M. Imre
III. díj Barcsay Károly

Mind a 3 díjat Újvári Ferenc fehér borai érdemelték ki.

A gazdakör a helyiségét Báló István kocsmájába helyezte át, ahol megtartották a milleniumi ünnepélyt, ezen az Alsóvárosi Népkört Tóth Gyula, a Szentmihálytelki Népkört Fenyvesi Jenő, Szeged város hatóságát dr. Lázár György h. polgármester és Kriszt Sándor képviselte. A bevételből 6 Ft-ot a választmány a felsőközponti, a felsőgajgonyai, az alsógajgonyai és alsóbalástyai iskolák tanulói részére írószerekre adományozott. A pusztaszeri Árpád szobor leleplezésének országos ünnepélyén is részt vett testületileg a gazdakör. Még ez évben Heinrich József szakszerű előadást

tartott a szőlőbetegségek elleni védekezésről. Ez alkalommal Zsótér Dezső 50 kötet gazdasági könyvet adományozott a gazdakör könyvtárának. Október 6-án Vadász Lajos a szabadsághősök arcképcsoportjával lepte meg a köri tagokat. Ifj. Tóth M. Imre, mint a *Makraszéki hegygazdaság* képviselője a kör tagjait meghívta az ünnepélyes harangszentelésre. Ugyanakkor indítványozta, hogy a gazdakör szerezzen be egy hold földet, s azt rendezze be gyümölcsösnek minden fajtából próbaszemzések, metszések és oltások céljára. Pálfy Antal 50 koronát adományozott a kör általános céljaira. A pénztár bevétele 596 korona 40 fillér volt, kiadása 491 korona 70 fillér.

1897

1 közgyűlést és 10 választmányi gyűlést tartottak. Intézkedett a választmány, hogy a gyárakból való közvetlen beszerzéssel a köri tagok olcsóbban jussanak kékgálichoz. A közgyűlés 20 koronát szavazott meg a *neszűrjhegyi* szegény tanulók írószer-segélyezésére. Barcsay Károly szintén e célra 10 koronát adományozott. A nyaraló közönség és a kör egy Szatymazon felépítendő kápolna javára táncmulatságot rendezett, s annak tiszta bevételéből 62 Ft 58 kr-ral kezdetét vette a kápolna-alap javára a gyűjtés.

A pénztár bevétele 610 korona 40 fillér, kiadása 541 korona 70 fillér volt.

1898

1 közgyűlést és 8 választmányi ülést tartottak 40 ügyirattal. Bokor Pál ismertető előadást tartott a munkás-törvényről. A megnyílt szatymazi iskola szegény tanulóinak ajándék címén írószerekre 10 koronát adott a választmány, melyhez Pálfy Antal szintén 10 koronát adományozott. „A mezei és szőlőmunkások az államvasút területén III. kocsiosztályban féljeggyel utazhattak, ha bemutatták munkásigazolványaikat" — közölte a földművelési miniszter értesítése. Egy másik leirat szerint a gazdakörök tagjai tanulmányútra való utazás alkalmával kedvezményes jeggyel utazhattak az államvasút területén. Zsótér Dezső indítványozta Zimándy Ignác Kossuth Lajos ellen írt, sértő tartalmú könyvének a kör könyvtárából való eltávolítását és megsemmisítését.

1899

1 közgyűlést és 10 választmányi gyűlést tartottak. Februárban bor- és szeszkiállítást rendeztek. Kiss Gyula, Zsótér Dezső és Barcsay Károly a nyert díjakat a kör javára visszaadták. Fehér újboroknál I. díj Barcsay Károly, II. díj Polgár László, III. díj László Gyula. Fehér óboroknál I. díj Kiss Gyula, II. díj Polgár László, III. László Gyula. „A vörös boroknál abszolut becsü nem találtatván, a pénzdíj visszatartatott". 68 üveg bort állítottak ki. Elismeréssel tüntették ki boraikért a következő köri tagokat: Polgár László, Zsótér Dezső, Vass Károly, Lugosi Döme, Gál-testvérek, Kátay László, Róvó János.

Az elnökség szomorúan jelentette, hogy egyesek tagdíj hátraléki kötelezettségüket eltagadják. A közgyűlés úgy határozott, hogy először írásban felszólítják a hátralékosokat, s ha akkor is vonakodnának a tagdíjat befizetni, per útján hajtják be a tartozást. Mayer Miklós a szőlőtermesztésről, Bernátszky János az állattartásról tartott színvonalas előadást.

Egy köri díszzászlót készíttettek: 150 cm hosszú, 120 cm széles selyem zászló, 2 darab csavarral és muffal ellátott fenyő rúdon, egyik oldalán zöld selyem alapon az egylet címere, címe arannyal hímezve + gazdasági jelvények, a másik oldalon fehér

selyem alapon a kör jelmondata és István király képe. Mindkét oldalon a sarkokban aranyból hímzett gyümölcs és termény jelképek, arany rojtok és 2 arany bojt. A zászlószentelési ünnep anyagilag, erkölcsileg jól sikerült, Tóth Ferencné zászlóanya védnöksége alatt. A pénztár bevétele 856 korona 10 fillér, kiadása 704 korona 30 fillér volt.

1900

1 közgyűlést és 8 választmányi gyűlést tartottak. Zsótér Dezső és Barcsay Károly a szegedi országos mezőgazdasági kiállításon bemutatott borért, gyümölcsért és szőlőért kitüntető okmányt kapott. Barcsay Károly hasznos előadást tartott a szőlőbajok elleni védekezésről. A közgyűlés 600 koronát szavazott meg a kápolna építésének költségeire, és április 25-én az alapozás megkezdődött. Májusban Desewffy Sándor megyéspüspök megszemlélte az épülő templomot és egy harangot ajándékozott. Bernátszky János gazdasági titkár kezdeményezésére Tápai János birtokán a mintatanya megkezdte működését, ahol szakszerű előadás hangzott el a vetésforgóról. A könyvtári könyvek használatát szabályozták, hogy a sok kellemetlenséget elkerüljék. Meghatározták a kölcsönzési időt, a kölcsönözhető kötetek számát. Díjtalanul 1 hónapig lehetett kint a könyv. A rongálásért, elvesztésért anyagilag felelt a kölcsönvevő.

Barcsay Károly előadásában a magyar ipar pártolására buzdította a kör tagjait. Utána az egyetemi ifjak népies színelőadást tartottak. A kör tagjainak létszáma 155 fő volt. A pénztári jelentésben a legnagyobb összeget tagdíjhátralék képezte.

1901

2 közgyűlést, 14 választmányi gyűlést és 1 rendkívüli gyűlést tartottak. Az egyesület módosította alapszabályait, melyeket a belügyminiszter megerősített. A kör, mint testület, tagja lett az Országos Munkássegélyező Pénztárnak, 50 koronás részvénnyel. Februárban bor- és szeszkiállítást tartottak. Megindult egy 6 hetes háziipari tanfolyam is.

1901. augusztus 15-én reggel 6 órakor gyülekezett a tagság és a környékbeli lakosság a gazdakör helyisége előtt. Felvonultak 7 órára Jánosszálláshoz, ahol a 8 órára érkező püspököt és kíséretét fogadták. Barcsay Károly a kör nevében elmondta köszöntőjét, majd zászló alatt haladtak a templomhoz. A felszentelést népünnepély követte. Sok fáradsággal, nemes adakozással megtörtént a kis templom felépítése. A készpénzkiadás 10 088 korona 92 fillért tett ki. A gazdák 257 fuvat teljesítettek díjtalanul, 63 szegény munkás pedig 128 napot dolgozott ingyen. „A szatymazi és környékbeli földművelők fuvarral és pénzzel, a szegényebb néposztály filléreivel és kétkezi munkájával segítettek". 1901-ben 6 előadó 12 népszerű előadást tartott. A földművelésügyi miniszter két könyvet küldött a gazdakör könyvtárába. A könyvtár 300 kötetéből 31 tag 209 esetben vett ki olvasásra könyvet.

1902

1 közgyűlést és 8 választmányi gyűlést tartottak. A tejszövetkezet ügyében háromszor értekeztek. Megválasztották a vezetőséget.

Elnök: Barcsay Károly
Alelnökök: Vadász Lajos, Tápai János
Díszelnökök: Darányi Ignác, Polgár László

Tiszteletbeli elnök: Pálffy Ferenc és László Gyula h. polgármesterek
Jegyző: Zsák Lajos
Aljegyző: Halassy Ede
Pénztáros: Zsák Lajos
Pénztári ellenőr: Tóth M. János, Tóth M. István
Könyvtáros: Zsák Lajos, Báló István
Ügyész: dr. Tary József
Gazda: Zsótér Dezső
Zászlótartó: Retkes János

Választmányi tagok:

dr. Zámbó György, Csikós N. József, Katona Ferenc, Katona József, Tandari Ferenc, Török Antal, Róvó János, Várnai Antal, Ferenczy Antal, Tóth M. Imre, ifj. Sári József, Tary István, Fányó János, dr. Erlitz János, Bodó Illés, Tóth Mihály kovács, Várhelyi József, Gera Mihály, Vetró Sándor, Vetró János, Vetró Mihály, Lippai Flórián, Kormányos István, Dékány János.

A bor- és szeszkiállításon 69 üveg bort, 33 üveg pálinkaféleséget bíráltak:

Fehér újbor kategóriában: I. Pártos Gyula, II. Makra István, III. Botka Illés, IV. Katona József, V. Bába Sándor.

Fehér óborok közül: I. Zsótér Dezső, II. Halassy Ede, III. Pártos Gyula.

Siller boroknál: I. Zsótér Dezső, II. Katona József, III. Kakuszi János, IV. Báló István, V. Csézi István.

Vörös borok közül: I. Zsótér Dezső, II. Bába Sándor, III. Tóth M. Imre.

Új törköly pálinka: I. Pártos Gyula, II. Báló István, III. Katona Antal, IV. Sári József, V. Balogh Mihály őszeszéki.

Új barackpálinka: I. Báló István, II. Tóth M. Imre, III. Bodó Illés, IV. Sári József, V. Tóth Molnár István.

Óbarackpálinka: I. Bába Sándor, II. Tóth Molnár Imre, III. Csézi István.

A díjakat nyert kiállítók nagy része visszaadta a gazdakör pénztárába a nyert összeget. Sajnálattal állapította meg az elnök, hogy a 18 jómódú körtagtól nem tudták beszedni a tagdíjakat. Néhányan letagadták kötelezettségüket, mások halasztgatták, vagy megtagadták a fizetést.

Galambos Sándor előadást tartott a tejszövetkezetről. Barcsay Károly lemondott tisztségéről. Örökös díszelnökké választották, elhatározták, hogy arcképét megfestetik. Egyhangúlag Zsák Lajost választották elnökké, aki indítványozta, hogy kérjék meg a földművelésügyi minisztert: „a munkások és cselédek jutalmazása alkalmával egyet Szatymazról is tüntessen ki, mivel itt sok napszámos és cseléd él. Az összeget helyben adják át buzdítás céljából." Dr. Fráter Gyula tanulságos előadást tartott a permetezésről, a peronoszpóra keletkezéséről, pusztításáról, az ellene való védekezés módozatairól (mivel? mikor? hányszor?). Ugyanakkor Grünfeld József hódmezővásárhelyi műlakatos bemutatta saját készítésű gépeit, melyek a permetezéshez igen alkalmasak. „Egyszerű és erős szerkezetüknél fogva a másfajta gépekhez képest olcsók is" — állapították meg a gazdák. A gépek külalakja és a sikerült próba lekötötte a jelenlévők figyelmét.

A pozsonyi Országos Mezőgazdasági Kiállítást 11 körtag tekintette meg. A kalauzolást Várnai Antal pozsonyi születésű szatymazi gazda vállalta el.

Ábrahámnét felkérte az elnökség, hogy a helybeliek érdekét oly nagyon szolgáló út megnyitását segítse azáltal, hogy földjéből egy keskeny szakaszt engedjen át. A polgármesteri hivatalhoz kérelmet fogalmaztak, hogy a város a kisteleki országutat és a

szatymazi szőlőkbe vezető utakat javíttassa ki. László Gyula indítványozta a szatymazi postahivatal nyári nyitvatartási idejének a meghosszabbítását.

A szegedi Kossuth-szobor leleplezésén a gazdakör testületileg részt vett zászlaja alatt. A babérkoszorún ez volt a felirat: „Kossuth Lajosnak a Szatymazi Gazdakör".

Zsák Lajos kérte a kör tagjait az összetartásra, a gyűlések szorgalmas látogatására, az alapszabályok pontos betartására. „Vállvetve a kör előhaladásával a közjóért küzdjenek". Javasolta, hogy a hasznos kiállítások megtartása céljából forduljanak a szegedi Gazdasági Egyesülethez 100 korona segélyért, a több és nagyobb díjazás biztosítására. 50 koronát meg is szavazott Szeged város tanácsa oly kikötéssel, hogy csakis kisgazdák jutalmazására fordíthatják. A kör néhány szegény helybeli munkást az Országos Munkássegélyző Pénztárba beíratott.

„Szatymazon tartsanak hetipiacot, s ott minden, de különösen a gazdálkodáshoz szükséges árut áruljanak" — javasolta Zsótér Dezső a választmánynak. A körtagokat pedig kérte Treszky Béla mintapincéjének megtekintésére. Bernátszky János tanulságos előadását hallgatták meg a trágyakezelésről és annak hasznos alkalmazásáról. Kérték az előadót, hogy a legközelebbi gyűlésen az aprójószág betegségeinek orvoslásáról tartson tájékoztatót.

1903

A megbeszélés tárgyát képező 84 ügyirat is bizonyítja, mennyire kiszélesedett a gazdakör működési területe. A bor- és szeszkiállításon résztvevők nagy száma a nemes versengés bizonyítéka. 89 üveg bort, 25 üveg pálinkát állítottak ki.

Új pálinka: I. Üveges István, II. Katona Imre, III. Vitéz Molnár István, IV. Bodó Illés, V. Rajczy György.

Ó barackpálinka: I. Tandary Ferenc, II. Bába Sándor, III. Báló István, IV. Tóth Molnár Imre, V. Sári Józsefné.

Új fehér bor: I. Halassy Ede, II. Pártos Gyula, III. Tary István, IV. Bába Sándor, V. Báló István.

Siller bor: I. Boros István, II. Zsótér Dezső, III. Bába Sándor, IV. Rankl Adolf, V. Katona Imre.

Ó fehér bor: I. Bába Sándor, II Tary István, III. Halassy Ede, IV. Polgár László, V. Fráter Zoltán.

Vörös bor: I. Rankl Adolf, II. Fráter Zoltán, III. Bába Sándor.

Egy táncmulatság jövedelméből 32 szegény munkást beírattak a Segélypénztárba. Zauner Richárd hasznos előadást tartott az értékesítésről, a szőlőtelepítésről, különös tekintettel a homokon tenyésző és legjobban termő fajokra. Bába Sándor borszűrő készülékét mutatta be, s annak hasznosságát ismertette.

Az Országos Állattenyésztési Felügyelőséghez fordult a kör vezetősége, hogy 50 db orpington kakast küldjenek cserébe az itteni kiváló magyar fajtákért, mivel azokat igen alkalmasnak tartják a magyar baromfiak keresztezésére. Bernátszky János javasolta, hogy a gazdasági ismeretek szélesebb körű terjesztése céljából a nem köri tagok is olvashassák a szakkönyveket, ne csak a népkönyvtárét. Polgár László ezt nem tartotta helyesnek, „mert ezáltal oly kezekbe kerülnek a kör könyvei, ahol nem tudják azokat megbecsülni, elrongyolják". Polgár László felajánlotta a szatymazi domb mellett fekvő 2 hold földjét temetőnek, melyre a szegényebb néposztálynak nagy szüksége volt. Bába Sándor előadást tartott a szőlőmoly kártevéséről, ismertette a védekezés módozatait. Bernátszky János a mezőgazdasági vegytanról, Klucsik István a babonákról tájékoztatta hallgatóit.

30 tag hiányzott a közgyűlésről. Az érdektelenség okát a beszerzés és az értékesítés terén mutatkozó hanyatlásban látták. A földművelésügyi miniszter 200 koronát adott a kör általános céljaira. Csepregi Endre előadása a gazda természetbeni jóbarátaira és ellenségeire hívta fel a figyelmet. Király Mátyás bemutatta tökéletesített borprését és szőlőzúzó ládáját, mely egyszerűsége mellett is igen megfelelőnek bizonyult. Lugossy Döme fiai 11 gazdasági könyvet adományoztak a körnek.

Alig 20 év telt el a Szeged-szatymazi Gazdakör megalakulása óta. Húsz esztendő kevés idő, mégis sokat változott Szatymaz népének gazdálkodása, lakóinak gondolkodásmódja. A mezőgazdasági fellendülés adta lehetőségek kihasználásában vetélkedtek a jómódú tanyai földművelők Szeged város polgáraival, akik Felsőtanyán szőlőt, gyümölcsöst vásároltak vagy telepítettek. A kedvtelő úri birtokosok még rajtuk is túl akartak tenni. A Gazdakör kezdeményezésére és tettei által Szatymazon jobbak lettek a közlekedési utak, kedvezőbb lett a vonatforgalom, fejlődött a helybeli posta és orvosi szolgáltatás.

1905

Egy közgyűlést és hat választmányi gyűlést tartottak. Februárban megrendezték a hagyományos bor- és szeszkiállítást. Az elnök ismertette a baromfitenyésztés gazdaságosságát. A földművelésügyi miniszter elismerte a „gazdakör buzgalmát, amelyet a mezőgazdaság különböző ágainak fejlesztése és előbbre vitele körül tanusít". A gazdakör kapcsolatot teremtett a kereskedőkkel, akik közül gyakran hárman összefogva vagontételben szállították Szatymazról a sárgabarackot, a korai cseresznyét, a pünkösdi cseresznyét. Nagyon jó áron vették át a nyári csíkos almát, a vajalmát, a fontos almát, a szercsika almát, a Tombác almát. Kedvező időjárás esetén, ha a tavaszi fagyok nem tettek kárt a virágzó fákban, az őszibaracktermés megközelítette az almáét, de nagyobb jövedelmet biztosított keresettsége miatt. Katona Imre szatymazi kisbirtokos Tóth Péter szegedi fűszer- és vegyeskereskedőtől az „őszibarack király" címet kapta.

1906

Egy közgyűlést és hat választmányi gyűlést tartottak. A bor- és szeszkiállítást követte egy „társas vacsorás utóbírálat". A nyert díjak visszaadása által összegyűlt összegből a kör vett egy gyász- és egy nemzeti színű lobogót.

Az egyesület 18 tagja Zsák József vezetésével megtekintette a főváros nevezetességeit. A Szegedi Gazdasági Egyesület kiállításán egyre több szatymazi körtag vett részt terményeivel, boraival. Zsótér Dezső boraival 50 koronát, Báló István gyümölcseivel és pálinkájával 30 koronás díjat kapott. Mindketten a teljes összeget a szatymazi kör kiállításának díjazására adományozták. II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvainak hazahozatala alkalmából magasztos hangulatú ünnepélyt rendezett a kör vezetősége, melynek lefolyását a jegyző megírta, s a szilveszter estéjén tartott társas összejövetelen fel kellett olvasnia a lelkes közönség kérésére. Szeged köztiszteletben álló polgárát, Zsótér Andor szatymazi földbirtokost mély részvéttel kísérték utolsó útjára.

Zsótér Andor szatymazi villájában gyakran vendégeskedett a korábbi években Mikszáth Kálmán, Pósa Lajos. Anyagiakkal hathatósan támogatta, s többször meghívta a fiatal Dankó Pistát és „malacbandáját".

1907

A földművelésügyi miniszter, látva a kör ügyszeretetét és példamutató tevékenységét, 250 koronát utalványozott a kör általános céljaira, kiállításai díjazására. Endrényi Imre 80 korona értékű könyvet, Fischer Sámuel Magyarország vármegyéinek leírását adományozta a könyvtárnak. Szentannai Sámuel gazdasági tanár előadást tartott a házinyúl tenyésztéséről és értékesítéséről.

1908

Egy közgyűlést és 7 választmányi gyűlést tartottak, 51 közérdekű ügyről tárgyaltak. Februárban bor- és szeszkiállítást rendeztek, melynek díjaihoz Szeged város tanácsa 25 koronával járult hozzá. Endrényi Imre nyomdatulajdonos a Szegedi Híradó c. napilapot díjtalanul járatta az egyesületnek. Március 14-én bensőséges népünnepély keretében emlékeztek meg az 1848—49-es szabadságharcról. II. Rákóczi Ferenc, Zrínyi Ilona és Thököly Imre arcképeit megvásárolta a kör vezetősége. Báló Antal tanító előadást tartott a szántásról, Zsák József a tüdővész elleni védekezésről. Az egyesület több tagja megtekintette a kecskeméti Miklós-telepet. Fülöp József igazgató a különféle szövetkezetek hasznosságáról szólt.

1909

1 közgyűlést és 4 választmányi gyűlést tartottak. Februárban a szokásos bor- és szeszkiállítás alkalmával Zsák József szakszerű előadást tartott a borkezelésről és ismertette az új bortörvényt. Befejeződött az 1908 szeptemberében kezdődött 3 hónapos kosárkötő tanfolyam. 20 fiatal tanuló munkáit kiállításon szemlélhették meg. A Szeged Csongrádi Takarékpénztár igazgatósága 25 koronát adományozott a kör általános céljaira. 25 évi működés után a kör vagyona (könyv, zászló, bútor, egyéb felszerelés) 2370 korona 40 fillért tett ki. A könyvtárban 513 mű állt az olvasóközönség rendelkezésére. A 25 éves köri tevékenységet köszöntő díszközgyűlés beszámolóját,[8] a megjelent vendégek köszöntő szavait szűnni nem akaró lelkesedéssel fogadták.

1910—1918

Szatymaz a szegedi módos polgárság és értelmiség kedvelt kiránduló és nyaraló helyévé vált. Rendezett parkjával, fürdőivel, tágas vendéglőivel, labdapályáival vonzotta a kikapcsolódásra vágyó családokat. A barátkozás, az ismerkedés, a vidám napok és esték kapcsolatteremtő hatása 1910 után sokat veszített régi meghitt hangulatából. A gazdálkodás, az értékesítés ezernyi gondja párosult a versenyszellem kiéleződésével. Mindenki különb akart lenni a másiknál a gazdálkodást illetően. Sokan ráfizettek a vetélkedésre. A nagy tételben való gyümölcseladás, értékesítés vált általánossá. Az élelmes kereskedők kihasználták a sikeres termésű esztendő adta lehetőségeket. Évenként váltakozva hol a gabonatermés, hol a szőlő, gyümölcstermés segített a jövedelemszerzésben. 1910-től a termények, a zsír, a hús ára magasba szökött. Borból, szőlőből, gyümölcsből két éven át gyenge termés lett, a minőséggel is baj volt. A silányabb árufeléségek miatt csökkent a kereslet, az alacsony árak ellenére. Akik hordókkal, pincehelyekkel bővelkedtek, a korábbi évek jó minőségű borait nem vol-

[8] 1884—1909, a „Szeged—Szatymazi Gazdakör" 25 éves működésének adatai. Összeállította és ismertette a jubileum díszközgyűlésén Zsák József jegyző. 17 gépelt oldal. Szerző tulajdona.

tak kénytelenek eladni olcsón, kivárták a kedvezőbb árat. Az ínséges évek szőlő- és gyümölcstermése a gazdálkodásból élő helybeli termelőknek még az önköltséget se biztosította.

A korai terméső őszibarack- és almafák közül nagyon sok kipusztult a vizességtől, részint a kemény téli fagyok miatt. Elmaradt a pótlás, az új telepítés. Az első világháború alatt szomorú látványt nyújtottak az elhanyagolt szőlők és gyümölcsösök. A hernyók, a különféle gombabetegségek pusztításai kihatással voltak a következő évek terméseredményeire. A karó nélküli „gyalogszőlők" kötözőszer, permetezőszer hiánya miatt összefolyva burjánoztak. A természet adta védekező erő az időjárás szeszélyeinek kitett szőlőkben, gyümölcsösökben kevésnek bizonyult. Ritkultak, vegetáltak a virágzó kertek. Szatymazon a gazdálkodási láznak véget vetett a kitört világháború. A katonai szolgálat miatt fellépő férfi munkaerőhiány következtében sokszor a halaszthatatlan munkát sem végezték el. A kisparaszti gazdaságokban, de főleg az úri birtokokon az ínséges évek mérhetetlen kárt tettek.

Háborús viszonyok között senki sem járt gyűlésekre, ünnepélyekre. A tisztikar, a választmány, a költségvetés éveken át változatlan maradt. Az addig elmaradhatatlan március 15-i ünnepélyeket sem tartották meg.

A gazdakör tagjai vagy hozzátartozói ügyes-bajos dolgaikkal közvetlenül az elnökhöz, a tisztviselőkhöz fordultak, akiknek a legfontosabb feladatuk a közszükségleti cikkek beszerzése, elosztása volt.

1918-ra a gazdasági, társadalmi zűrzavar fokozódott. A tanyai lakosság a legszükségesebb élelem hiányától nem szenvedett. Közszükségleti cikkeket, ipari árukat, igen körülményesen és magas áron tudtak csak beszerezni. Orosz hadifoglyokat igény szerint adtak ki mezőgazdasági munkavégzésre a gazdákhoz. Az 1917—18-as esztendőben Pártos Gyula műépítész, Kriszt Sándor nyugalmazott városi gazdász, Nyíri Bálint javadalmi ügyvezető, Felmayer János szőlőbirtokos, Retkes András és Katona János földművelők, Polgár László földbirtokos elhunyt. A katonai szolgálatot teljesítő vezetőségi tagok hazatértek, munkához láttak. (Beszerzés, elosztás). A vértetű elleni védekezésre 2 hordó petróleumot szereztek be a Szegedi Gazdasági Egyesülettől. A tervbe vett csatornázási munkálatokat, útjavításokat az érdekeltek részvételensége miatt nem végezték el. A körtagok részére 25 q dercét utalt ki az élelmezési központ, s 25—50 kg-os mennyiségben osztották szét. A köri könyvtárat alig látogatták. Hadikölcsönre a kör 350 koronát jegyeztetett. Az elnök felhívással fordult a kör tagjaihoz: „a gazdakör iránt való jóindulatukat óhajtva, egymás között a gazdasági segítséget fenntartva, kitartással vívjuk meg itt a front mögött az annyira óhajtott békét".

A vetőmag-igények kielégítése nagy feladatot rótt a vezetőségre.

IRODALOM

Bálint Sándor
1963 A szegedi tanyavilág benépesedése helyneveinek tükrében. = Néprajzi Dolgozatok 9. Szeged
Huszka Lajos
1973 Szatymazi kapások és úri birtokosok. = Somogyi-könyvtári Műhely, 1973. 1—4. 41—52.
1975 Szatymazi szőlőhegyek. = Csongrád megyei Könyvtári Füzetek 4.
Juhász Antal
1975 Adatok a szegedi tanyák kialakulásához. = Ethnographia, 1975. 2—3. 276—312.
Szűts Mihály
1914 Szeged mezőgazdasága. Szeged

GESCHICHTE DES LANDWIRTVEREINES VON SZEGED—SZATYMAZ, I.

Lajos Huszka

Szatymaz war jahrhundertenlang ein Teil der szegediner Stadtmark mit einer Oberfläche von 142 tausend Jochen. Dies galt bis 1950. Vom Jahre 1860 zählte Szatymaz als eine der Hauptmannschaften der Außenbezirke (Verwaltungseinheit). Auf diesem Gebiet existierten schon zu der Mitte des 18. Jhs mehrere Duzenden von *Unterkünften* (Meiereien oder Gehöftwirtschaften), deren Inhaber sich mit Tierzucht und Getreidebau beschäftigten. In den 1770-8oer Jahren fing man mit dem Sandweinbau an.

Der Landwirtverein von Szeged-Szatymaz, der im Jahre 1885 gegründet wurde, war der älteste landwirtschaftliche Verein der szegediner Außenbezirke. Er wurde durch wohlhabene Stadtbürger, Beamten-Honoratioren und vermögende Meiereiwirte von Szatymaz zustandegebracht. Der Witrverein förderte die Intensivierung der landwirtschaftlichen Produktion, entwickelte das fachliche Wissen der Mitglieder und er wurde zu der Grundlage der berühmten Wein-und Fruchtbaukultur.

Die Gelegenheiten des Vereins wurden an den jährlichen Generalversammlungen und an den monatlichen Ausschußsitzungen abgewickelt. Sein Vorsitzender war zwischen 1885—1895 László Polgár wohlhabender Gutbesitzer, zwischen 1895—1902 Károly Barcsay Aphoteker und ab 1902 József Zsák, örtlicher Lehrer. Er veranstaltete jährlich einmal Wein-, Frucht-, Getreide- und Viehausstellungen. Regelmäßig wurden Vorträge im Zusammenhang mit der Landwirtschaft, hauptsächlich mit dem Wein-und Fruchtbau gehalten. Der Verein hatte eine bedeutende Bibliotheke.

Der Landwirtverein sorgte für die Pflege des patriotischen Gefühls und der Achtung dem anderen gegenüber. Bis dem Jahre 1919 wirkte der Verein ohne Politisieren. Der Verfasser gibt die Tätigkeit des Landwirtvereines bis zu dem Jahre 1919 bekannt.

A KISGAZDAPÁRT 1918 OKTÓBERÉBEN

SIPOS JÓZSEF
(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Közismert, hogy 1918. október 25-én a Függetlenségi és 48-as Párt, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az Országos Polgári Radikális Párt megalakították a Magyar Nemzeti Tanácsot, amely vezetésével október 31-én győzött a polgári demokratikus forradalom. Miért és hogyan maradt ki a Nemzeti Tanácsból és a forradalom előkészítéséből az Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapárt (a továbbiakban — Kisgazdapárt)? E kérdésre keresem a választ tanulmányomban. Történetírásunk még nem adott megnyugtató választ e fontos kérdésre,[1] amely — véleményem szerint — szoros kapcsolatban volt a polgár-paraszt és a munkás-paraszt szövetség későbbi alakulásával is. A kérdés megválaszolása részletes és aprólékos kutatást igényelt, csak így jutottam közelebb a történeti valósághoz. A témát mégsem tekintem véglegesen lezártnak, ahhoz a Nemzeti Tanácsba tömörült pártok Kisgazdapárthoz, illetve a parasztsághoz való viszonyának további mikrofilológiai kutatása szükséges.

1918 közepére a központi hatalmak országai (Németország, Osztrák—Magyar Monarchia, Bulgária, Törökország) a gazdasági és a katonai összeomlás szélére jutottak. A nyugati fronton a július 18-án megindított soissons-i ellentámadással az antant kezébe került a katonai kezdeményezés. Az augusztus 8-i második antant támadás után a kimerült németek lassú visszavonulásra kényszerültek. A kegyelemdöfést a bolgárok fegyverletétele adta meg a központi hatalmaknak, szeptember 29-én. Így a szaloniki expedíciós antanthadsereg előtt megnyílt az út az Osztrák-Magyar Monarchia felé, amely csapatait a Duna—Száva-Dráva vonalára vonta vissza. A teljes katonai vereséget elkerülendő az Osztrák—Magyar Monarchia külügyminisztere szeptember 14-i jegyzékében békekonferenciára hívta az ellenséget, a status quo elérésének reményében. Csakhogy az antantnak most már nem volt sürgős a béke, teljes győzelmet akart, többek között a Monarchia felosztását. A Monarchia elnyomott népei képviselőinek (emigránsok és hadifoglyok) 1918 áprilisi római kongresszusa ugyanis — az Októberi Forradalom hatására — a teljes nemzeti függetlenséget követelte. Ezután Wilson amerikai elnök május végén jóváhagyta külügyi államtitkára tervét: a Monarchia felosztását. Ebben elsősorban a bolsevista eszmék ellensúlyozására és a „germán ambíciók" újjáéledésének meggátolására hivatkoztak.

[1] A monografikus feldolgozások egyáltalán nem foglalkoznak a kérdéssel. Lásd: Magyarország története 1911—1919, 1919—1945. 8/1. Bp. 1976. A témát érintő tanulmányok közül az alábbiakat emelem ki: Bodrogközy Zoltán: A magyar agrármozgalmak története, Bp. 1929.; J. Tóth Dezső: A A Kisgazdapárt az 1918—1919-es demokratikus forradalom idején. = Tájékoztató, 1968. 5. sz. 38—64. p.; Király István: Nagyatádi Szabó István útja a képviselői mandátumtól az őszirózsás forradalom miniszteri székéig. 2. rész. = Agrártörténeti Szemle, 1973. 173—195.

Az elutasított szeptemberi békejavaslat után nem lehetett kétséges a Monarchia sorsa: hiszen ekkor az antant már elismerte a független Csehszlovákiát. Az osztrák burzsoázia az ország föderalizálásával próbálta az utolsó percben megbékíteni a nemzetiségeket. A magyat kormány viszont mereven ellenállt minden ilyen törekvésnek. Így a nemzetiségi burzsoázia érdekközössége a magyarral semmissé vált. Az osztrák föderalizációs tervek hatására a nemzetiségek megalakították politikai egységszervezetüket: a nemzeti tanácsokat. Október 5—6-án Zágrábban megalakult a Délszláv Nemzeti Tanács. A román Nemzeti Komité, amely megegyezett a román szociáldemokratákkal, egy hét múlva választotta meg végrehajtó bizottságát. (A Román Nemzeti Tanácsot formálisan csak október 31-én választották meg.) A Szlovák Nemzeti Tanács ült össze a legkésőbb: a polgári forradalom után, október 30-án.

A katonai és diplomáciai kudarcok kiélezték a politikai ellentéteket a központi hatalmak országaiban, így Magyarországon is. A politikai válság hatására a haladóbb ellenzéki politikusok és pártok felvetették a háború értelmetlenségének, a politikai rendszer demokratizálásának, Magyarország függetlenségének gondolatát.

1918 szeptember végén a Kisgazdapárt vezetőségének nézetei is ebbe az irányba mutattak. Tiltakoztak az ellen, hogy a parasztság követeléseit azok fogalmazzák meg, akik nem ismerik a népet: ez egyaránt vonatkozott az uralkodó osztályok és az ellenzék pártjaira. Az uralkodó osztályoknak attól való félelmét, hogy a háború után az orosz fogságból hazatérő katonák által a bolsevizmus fog a nép között tért hódítani, akkor még „holmi ijesztő agyrémnek" tartották. Hangoztatták, hogy a „magyar nép elsősorban a becsületes békét óhajtja." Követelték a földbirtokreform és a megfelelő szociális törvények megalkotását és életbeléptetését.[2]

Bulgária kapitulációjának hírére a Kisgazdapárt vezetősége október 7-én tanácskozásra ült össze, amelyen részt vett Fényes László is, aki a Függetlenségi Párt képviselője volt, amely a parlament legnagyobb és leghaladóbb ellenzéki pártja volt. Nagyatádi Szabó István, a Kisgazdapárt vezére elmondta, hogy a miniszterelnök csak gróf Andrássy Gyula és gróf Apponyi Albert mérsékelt ellenzéki politikusokat hallgatja meg, a többi pártvezér felfogása nem érdekli. Két politikai áramlat küzdelméről szólt: az egyik „... az eddigi hatalmat új áldozatok árán is fenn akarja tartani, a másik nemzetiségekkel való megegyezést keresi, és fő célja, hogy az ország területi integritását megvédelmezze és új emberekkel kísérelje meg az ország demokratikus kormányzását." Ebben a válságos politikai helyzetben a föld népének is meg kell nyilatkoznia — mondotta —, hogy hová csatlakozzék. Ezért elhatározták, hogy október 13-án országos pártértekezletet tartanak, amelyre a vidéki szervezetek vezetőit is meghívták.[3]

A Magyar Lobogó című központi pártlapban megjelent „Sorsdöntő események előtt" c. cikkben megfogalmazták a pártvezetőség törekvéseit. A forradalmat a természeti erőkhöz hasonlították, amelyet az uralkodó osztályok nem mindig tudnak megfékezni: „... ha a nép ... nem bírja az igát, nem tűri a féket, mert látja, érzi, hogy egy kis tábor nemcsak rárakja azt, de vérszopó módon a lerogyásig ki is használja a népet úgy, ahogy akarja; ekkor az elkeseredés, de maga a hatalmas erő öntudatra ébredése éppúgy kitörésre viszi a jámbor népet", mint ahogy a természeti erők pusztítanak. Ilyennek mutatták be az oroszországi és a bulgáriai forradalmakat. Hasonló események elkerülésére ajánlották a népakarat kielégítését. Ezt három pontban foglalták össze:

[2] Magyar Lobogó, 1918. szeptember 29. 1.

[3] Az Újság, 1918. október 8. 2. és a Magyar Lobogó, 1918. október 6. 1. Először közölte Király i. m. 173.

1. „A magyar nép elsősorban békét akar, ... mely az ország határait épségben biztosítja."

2. „... a teljes, önálló és független Magyarország perszonálunióban Ausztriával. Legyen közös királyunk, de legyen Magyarországnak önálló hadserege, önálló bankja, önálló vámvédelme, saját külügyi képviselete."

3. „... a béketárgyalásokon hazánkat ... a magyar nemzet, magyar megbízottjai képviseljék."

Büszkén hangsúlyozták, hogy a régi megcsontosodott konzervativizmus, az osztályuralom további fentartásával szemben a „népakarat szabad megnyilvánulásának, a néphatalom uralomra jutásának harcosa a Függetlenségi 48-as Gazdapárt is." Követelték a régi vezetők félreállítását, mert csak így menthető meg az ország. Ugyanakkor Nagyatádi Szabó István, a párt vezére — a napilapoknak adott nyilatkozatában — már ekkor úgy látta, hogy a súlyos helyzetben „...a nemzet, az egész ország koncentrációjára van szükség, hogy az ország területi érintetlenségét megvédhessük, és az igazi önállóságát és függetlenségét kiépíthessük."[4]

Az október 13-i pártértekezleten 17 vármegye képviselői voltak jelen. Nagyatádi Szabó István ismertette a kül- és belpolitikai helyzetet és kérte a megjelenteket, mondják el szűkebb hazájuk hangulatát és a nép kívánságait. 11 felszólalás után a párt a következő határozatot hozta:

1. „... az országos gazdapárt minden elkövetkezhető kormányalakulással szemben fenntartja teljes cselekvési szabadságát és oda fog törekedni, hogy az *ország gerincét képező kisgazda nép* mind erősebben megnyilvánuló közvéleményének befolyást és érvényt szerezen.

2. Különösen ragaszkodik a párt ahhoz, hogy az elkövetkező új kormányok az 1848-i törvények alapján haladéktalanul hajtsák végre az Ausztriától való különválást.

3. A gazdapárt követeli, hogy a *haladéktalan békekötésnél* a magyar államot, magyar megbízottak képviseljék, akik az ország területi érintetlenségéhez feltétlenül ragaszkodjanak.

4. Az ország belső életében az *eddigi osztályuralom teljes megdöntésével* a népkormányzás intézményesen biztosíttassék.

5. A magyar nép és a nemzetiségi lakosság *dolgozó része között* valódi érdekellentét eddig sem volt és a népuralom bekövetkeztével a mesterségesen szított eddigi ellentétek is el fognak enyészni.

6. A gazdapárt a király által eddig meghallgatott és a nép életétől oly távol álló politikusokat a magyar nép illetékes és kizárólagos szószólóinak el nem ismeri. Követeli, hogy a magyar nép igazi és jogos kívánságai felől a király hallgassa meg közvetlenül az országos 48-as gazdapárt vezetőségét."[5]

E határozatokat a pártlapban a nép elé terjesztették és kérték tagjaikat, hogy a falvak lakosságával aláíratott íveken követeljék; a király hallgassa meg a párt vezetőségét. Ugyanakkor Szemző Ernő, a párt titkára keményebben fogalmazott. A párt lapjában írt cikkében a parasztság nevében kijelentette: „... nemcsak kötelességeket akarunk továbbra is a vállainkon hordani, de *jogokat is akarunk. ... Részt kérünk ezentúl az ország sorsának intézésében,* — frakkos urak, utat adjanak a népnek, ... ne álljanak az utunkba!"[6]

[4] Magyar Lobogó, 1918. október 13. 1—2. A párt követeléseit részletesen közölte Király i. m. 173.

[5] Magyar Lobogó, 1981. október 20. 1—2. 1. A határozatot először közölte Király i. m. 173—174.

[6] Magyar Lobogó, 1918. október 20. 1.

A Kisgazdapárt értekezletének napján tartotta pártgyűlését a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (a továbbiakban — MSZDP), október 14-én pedig a Jászi Oszkár vezette Radikális Párt állította össze az új helyzetnek megfelelő akcióprogramját. Összehasonlítva ezeket a Kisgazdapárt követeléseivel, meg lehet állapítani, hogy a legfontosabb kérdésekben azonos felfogást vallottak. Tehát a *Kisgazdapárt ekkor még a régi kapitál-feudalista rendszer elleni küzdelem élvonalában volt.* Ezt bizonyítja az is, hogy egyetértett a parlament leghaladóbb ellenzéki pártjával, a Függetlenségi Párttal: az országgyűlés összehívásában. 61 képviselőt meg is nyertek a követelés támogatására. Az aláírók között szerepelt Nagyatádi Szabó István, Mayer János, Herczegh Sándor és Novák János kisgazdapárti képviselők neve is.[7]

Az országgyűlést október 16-ra hívták össze, ahol a reakció és a haladás erői elkeseredett harcot vívtak egymással. Az ellenzék lecsendesítése érdekében Wekerle Sándor miniszterelnök bejelentette, hogy a kormány Wilson 1918 januárjában közzétett 14 pontja alapján azonnali fegyverszünetet kért az antanttól. Elmondta, hogy Ausztria föderalizálásával az Osztrák—Magyar Monarchia alapja megszűnt, ezért a király megbízta egy önálló törvényjavaslat elkészítésével, amelyben kimondják az Ausztriával perszonálunióban álló önálló magyar királyság léterejöttét.

Az ellenzéki pártokat e bejelentések nem nyugtatták meg. A Függetlenségi Párt nevében Hock János a perszonálunió megteremtése és a béketárgyalások haladéktalan megindítása mellett javasolta az új kormány kinevezését, az ország területi integritásának megvédését, általános, egyenlő és titkos választójogot, sajtó-, egyesülési- és gyülekezési szabadságot, mélyreható szociálpolitikát, jelentős földbirtokreformot, (konkrét meghatározásától azonban tartózkodott), a politikai internáltak hazaengedését és a külföldön levő magyar katonaság azonnali hazarendelését. E javaslatokat azonban a képviselőház többsége nem fogadta el.[8] Másnap, 17-én gróf Tisza István a kormánytámogató Munkapárt nagy hatalmú vezetője elismerte ugyan, hogy „ezt a háborút elvesztettük", és a wilsoni elveken alapuló új külpolitikai orientáció szükségességét, de tagadta a magyar uralkodó osztályok nemzetiségellenes politikáját és a demokratikus államrendszer hiányát. Ez jelezte, hogy a képviselőház konzervatív többsége nem hajlandó jelentős belpolitikai reformokat adni. A kül- és belpolitikai események pedig ennek ellenkezőjét követelték volna. Október 18-án érkezett a hír: előző napon Törökország letette a fegyvert.

Ugyanaznap az országgyűlésben Vajda Sándor ismertette az erdélyi Román Nemzeti Komité deklarációját: az erdélyi román nemzet önrendelkezését követelte, nem ismerte el a magyar országgyűlés illetékességét az erdélyi románság sorsának intézésére és bejelentette a Román Nemzeti Komité igényét a párizsi békekonferencián való résztvételre. A Romániához való csatlakozás igényét nem fogalmazta ugyan meg, de amit mondott, másképpen értelmezni alig lehetett. Október 19-én a szlovák nemzet nevében Juriga Nándor képviselő terjesztett elő hasonló deklarációt. Ezen a napon a balkáni antanthadsereg elérte a Dunát, a zágrábi Nemzeti Tanács kinyilvánította a délszláv népek egységét, Prágában pedig a Cseh Nemzeti Tanács proklamálta a független Csehszlovákiát.

[7] Magyarország, 1918. október 13. 3. Bodrogközy Zoltán: A magyar agrármozgalmak története. Bp. 1929. 119. p. A jó kapcsolatot bizonyítja az is, hogy Fényes László képviselői beszámoló gyűléséről (Nyíregyháza, 1918. október 13.) táviratban üdvözölték gróf Károlyi Mihályt, a Függetlenségi és 48-as Párt vezetőjét és Nagyatádi Szabó Istvánt. Lásd: Az Újság, 1981. október 15. 3. Mérei Gyula: A magyar októberi forradalom és a polgári pártok. Bp. 1969, Akadémiai Kiadó. 35. a Kisgazdapártnak csak két képviselőjéről tud: Nagyatádi Szabóról és Mayer Jánosról. Ez pontatlan közlés.

[8] Nemes Dezső: Az őszirózsás forradalom és az MSZDP. = Párttörténeti Közlemények, 1982. 3. sz. 9—10.

Ilyen kül- és belpolitikai helyzetben kapott végre szót október 19-én, a parlamentben Nagyatádi Szabó István, a Kisgazdapárt vezetője. Megállapította, hogy „a képviselőház idejét múlta..., képe a választások után meg fog változni." (Ebben a képviselőház szélsőbaloldalán ülő Függetlenségi és 48-as Párt tagjai is egyetértettek vele.) Hangsúlyozta, hogy *a választások után a munkások, a parasztság és a nép képviselői sokkal nagyobb arányban lesznek képviselve.* Így „egységes kormánypárt nem tud majd alakulni és csak több párt összefogása alapján lehet majd kormányt alakítani." Öntudatosan kijelentette: a *„mi hátunk mögött sokkal több választó áll, mint az urak gondolnák"*, ... „egy jövő választás után sokkal többen leszünk; hiszen igen nagy azoknak a száma, akiket mi itt képviselünk."

Ezután Vajda Sándor előző napi hozzászólásának hatására foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel. A többi *ellenzéki párt képviselőinek helyeslése mellett* állította, hogy a nemzetiségek által tapasztalt elnyomás „ugyanúgy megvolt a magyar nép körében is." Ezt a következőkkel bizonyította: 1. „A birtokrendezésnél a magyar kisgazdát éppúgy kiszorították a földből, mint a nemzetiségi kisgazdát." 2. A magyar falvak lakossága „saját bíráját vagy jegyzőjét sok esetben ugyanúgy nem választhatja meg saját akaratából, mint a nemzetiségek. 3. A magyar parasztságot a megszüntetésével ugyanolyan jövedelemtől fosztották meg, mint a nemzetiségieket. 4. Az erőszakos magyarosítást hangoztató nemzetiségi képviselőkkel szemben azt állította, hogy a „románok képesek voltak a magyarokat románosítani." (Ezt a kijelentését a képviselők jobb- és baloldala helyeselte!)[9] A legújabb marxista történettudományi eredmények bizonyítják,[10] hogy Nagyatáti Szabónak sok vonatkozásban igaza volt a fenti kérdésekben. Abban azonban nem érthetünk vele egyet, hogy a külön nemzetiségi sérelmek hangoztatását nem tartotta indokoltnak. Nemzetiségi sérelmek ugyanis voltak a korabeli Magyarországon! Lényegében ezt Nagyatádi is elismerte — amikor azt mondta, hogy a közigazgatásban dolgozó hivatalnokok nem beszélnek velük anyanyelvükön és a bíráskodásban sem használják a nemzetiségek nyelvét. Nagyatádi szerint a nemzetiségek „ugyanazon szabadságjogot élvezzék a legtökéletesebb mértékben, amelyet a magyar nép élvez." Egyetértett azzal a törekvésükkel, hogy „nyelvüket szabadon használhassák iskoláikban és hogy közigazgatási tisztviselőiket saját maguk választhassák meg." Ugyanakkor a képviselőház *ellenzéki pártjainak helyeslése* közepette kijelentette: „ha valaki azt érti a nemzetiségek önrendelkezési joga alatt, hogy Magyarország belterületén valami autonómia címén esetleg külön parlamentet tartsanak maguknak és külön önkormányzattal bírjanak, ezt, akármilyen súlyos is a helyzetünk, ma Magyarország fel nem ajánlhatja." Az ilyen nemzetiségi autonómiát nemcsak magyar államjogi szempontból tartotta elfogadhatatlannak, de a gyakorlati életben is keresztülvihetetlennek, mert a lakosság etnikailag (pl. Erdélyben) szétválaszthatatlanul összekeveredett.

Ezután a Wekerle miniszterelnök által bejelentett perszonálunió kérdésével foglalkozott. A Kisgazdapárt — mondotta — szívből örül azok megvalósításának, de azt „azoknak kellene keresztülvinniök, akik mindig követelték", vagyis az ellenzéki 48-as pártoknak. Ezzel a gondolatával a Ház szélsőbaloldalán elhelyezkedő Függetlenségi és 48-as Párt képviselői egyetértettek. Azzal azonban már nem, hogy „a pártok fogjanak össze a mai nehéz helyzetben, először össze kellene fogniok a 48-as pártoknak, azután ugyanezt meg kellene kísérelni az országgyűlés minden

[9] Képviselőházi Napló, 1910. XLI. k. 337—338. Nagyatádi Szabó István beszédét nagy általánosságban elemezte J. Tóth i. m. 38—41., amit én pontatlannak, ezért elfogadhatatlannak tartok. Király i. m. 174—175. pedig csak Nagyatádi ellenzéki magatartásának tompulásaként értelmezte.

[10] Romsics Ignác: Az agrárkérdés nemzeti—nemzetiségi aspektusa 1890—1918 között = Forrás, 1986/1. 26—30.

pártjával ..., azért hogy Magyarországnak minél előbb és jobb békéje legyen...", mert *a békekötésnél a „nemzet egész erejére szükség van.*" (Ez utóbbi gondolatával csak a kormánypárt értett egyet.!)

Nagyatádi Szabó a pártok közötti együttműködés leglényegesebb akadályát — helyesen — a választójogi kérdésben látta. Véleménye az volt, hogy ebben a Munkapártnak és gróf Tisza Istvánnak kellene engedni; *„a nemzetnek sürgős érdekeire való tekintettel* el kellene fogadni a Vázsonyi által benyújtott választójogi törvényt teljes egészében." Ezt a Függetlenségi és 48-as Párt (Károlyiék) már nem tartották elégségesnek. Nagyatádi pedig nem fogadta el érvelésüket, miszerint „most a békekötés azt követelné, hogy egy kidolgozatlan, általános, egyenlő, mindenkinek megadott választójoga legyen". Ugyanakkor *a többi ellenzéki párttal egyetértésben követelte a magyar hadsereg azonnali különválasztását az osztráktól.* Helytelenítette gr. Tisza azon kijelentését, hogy „elvesztettük a háborút", mert az demoralizálja a katonaságot. „Nekünk határainkat védelmezni kell mindaddig, amíg a békekötés nincs meg ... hogy az ellenség területünket el ne árassza, országunkat fel ne dúlja, népünket tönkre ne tegye." Vitába szállt gr. Tisza azon kijelentésével is, hogy az országban már demokrácia van. *Nagyatádi demokrácián* népuralmat *„a néppel együtt való kormányzást" értett.* Kijelentette, hogy az orosz, a bolgár forradalmak és a németországi átalakulás után: „a legkevesebb, amit sürgősen meg kell csinálni Magyarorszagon, hogy legalább a néppel együtt kormányozzanak. De ennek még sehol, semmiféle nyoma nincs, ... *semmi szava, semmi hatalma és módja nincs a népnek arra, hogy számon kérje a kormányzóktól, hogyan kormányozzák őt!*"

Nagyatádi hangsúlyozta: „Azt most már mindenki elismeri, hogy *Magyarországon új földbirtokoplitikát kell csinálni,* s a régi alapot nem lehet meghagyni. Azonban ennek *megalkotása* nagyon *késik.*" Ezért ajánlotta, hogy a földmívelésügyi miniszter nyújtson be egy rövid törvényjavaslatot, amelyben mondja ki az országgyűlés, hogy a kormánynak a *birtokok elővételi jogát* azonnal megadja." Ezzel a módszerrel mindenekelőtt a háború *rokkantjait és özvegyeit* szerette volna földhöz juttatni. Ugyanakkor az volt a véleménye, hogy „az állami kisajátítással *az összes néprétegeket* kielégíthetjük és még mindig marad Magyarországon elég nagybirtok, középbirtok, nagybérlet, kisbérlet". Mondatának utolsó részét nyilvánvalóan a földbirtokosok megnyugtatásának szánta. Beszédéből megállapítható, hogy a földbirtokreform céljaira ekkor még csak a nagybirtoknak 1/5-ét kívánta igénybevenni, amivel a Függetlenségi és 48-as Párt többsége egyetértett. Figyelmeztette az országgyűlés tagjait és a nagybirtokosokat, hogyha az addig rövidlátó, káros birtokpolitikát rögtön meg nem változtatják, „akkor ne csodálkozzanak azon, ha a bolsevizmus itt is megerősödik... és előáll majd az a helyzet, hogy nem fognak úgy beszélni a magyar urakkal, mint mi beszélünk, a tisztelet és megértés hangján, hanem egészen más hangon, úgy mint Oroszországban."

Ezek után Nagyatádi a Kisgazdapárt nevében bejelentette: *A békekötésnél* — teljesen fenntartva eddigi álláspontjukat — *hajlandók „segítséget nyújtani mindenkinek, aki ebben az ügyben a nemzetnek szolgálatot tud tenni.* Ha a szocialisták szolgálatot tudnak tenni a béke ügyének, azokat is támogatjuk, ha másik párt tud hasznot tenni az országnak, azt is hajlandók vagyunk támogatni, egyszóval bárki legyen az, a békekötés keresztülvitelére a mi támogatásunkra minden külön csatlakozás nélkül is számíthat." Végül felolvasta a Kisgazdapárt határozati javaslatát. Ezt mi pontról pontra közöljük, mert a szakirodalomban még nem publikálták.

Követelték, mondja ki az országgyűlés:

1. hogy az 1918. évi október 17-én kiadott császári rendelettel megszüntetett egységes osztrák birodalommal szemben megszűntnek tekinti mindazon törvényeket,

melyek a magyar királyság és az eddigi egységes osztrák birodalom közös ügyeit illetőleg fennállottak, mert Magyarország az uralkodó személye közösségén kívül az újonnan alakult „Egyesült osztrák államok"-kal semmiféle közösséget nem vállal.

Terjesszen a kormány a magyar király elé olyan javaslatot, hogy Ő felsége proklamálja Magyarországnak a volt osztrák császárságtól való teljes függetlenségét és a volt közös ügyek azonnali megszüntetését. (Felkiáltások a baloldalon: Majd mi proklamáljuk!)

2. Haladéktalanul intézkedjék a kormány a magyar külügyminiszter kinevezése iránt, mert egy tőlünk idegen államszövetség külügyminisztere Magyarország külügyeit nem intézheti.

3. A kinevezendő magyar külügyminiszter első ténykedése legyen, hogy a béketárgyalásokat Magyarország részéről az ellenséges államokkal megkezdje, annál is inkább, mert az eddigi egységes Ausztria és Magyarország volt szövetségi viszonyban Németországgal, amely szövetségi viszony megbomlik az eddigi osztrák birodalom föderalizálásával. (Felkiáltások a baloldalon: Éljen a különbéke!)

4. Magyar honos katonáink a külföldről azonnal szállíttassanak haza saját hazájuk védelmére. (Élénk helyeslés.)

5. Az *új radikális nemzeti birtokpolitika* alkalmazhatása céljából sürgősen terjesszen a kormány törvényjavaslatot a ház elé, amelyben az állam részére való kisajátítás joga mondassék ki, hogy a háború rokkantjai, özvegyei és árvái azonnal elhelyezhetők legyenek. (Helyeslés.)

6. Szüntettessék be haladéktalanul mindennemű emberi és állati élelmezésre szolgáló cikkeknek a magyar határon való kiszállítása. (Helyeslés).

7. Szüntettessék be azonnal az egész ország területén mindennemű rekvirálás, amely nem a hadsereg ellátása érdekében történik. (Helyeslés.)

8. A háborús központok mielőbbi feloszlatása iránt sürgős intézkedés tétessék.

9. A rekvirálások következtében a közigazgatási úton kiszabott büntetések végrehajtása azonnal függesztessék fel s a büntetések felülvizsgálatára járásonkint megyei bizottság küldessék ki.

10. Az uradalmi munkára katonailag kirendelt kisgazdák a saját földjeik munkálására azonnal bocsájtassanak haza.[11]

A Kisgazdapárt 10 pontos határozati javaslatát elemezve, megállapíthatjuk, hogy az lényegében az október 13-i pártértekezleten elfogadott határozatokkal azonos. Azoknál azonban kiérleltebb, gazdagabb és többet követel. Tükrözi az azóta bekövetkezett kül- és belpolitikai változásokat. Az Osztrák—Magyar Monarchia közös ügyeinek megszüntetését, Magyarország függetlenségét, külügyminiszterének kinevezését, a béketárgyalások azonnali megkezdését, a magyar katonák hazaszállítását, radikális földreformot, az élelmiszerek országból való kiszállításának megtiltását, a rekvirálások megszüntetését, a háborús központok (a Haditermény Rt.) feloszlatását, a rekvirálásoknál a parasztságra kiszabott büntetések felfüggesztését és felülvizsgálatát, az uradalmi munkára katonailag kirendelt parasztok hazabocsájtását követelték. Az utolsó két pont kivételével — amelyek speciális paraszti érdekeket védtek — a Kisgazdapárt határozati javaslatai lényegében egybevágtak a parlament leghaladóbb pártja, a Függetlenségi és 48-as Párt követelésével. Ezt bizonyítják a képviselőházi baloldalról — Nagyatádi felolvasása közben elhangzó helyeslések is!

Megállapítható, hogy a Kisgazdapártnak csupán a választójogi és a nemzetiségi kérdésben volt kissé konzervatívabb álláspontja a leghaladóbb (szociáldemokrata, függetlenségi és radikális) pártoknál: mindkét kérdés megítélésénél döntő szempont

[11] Képviselőházi Napló, 1910—1918. XLI. k. 338—345.

volt a Magyarország feldarabolásától való félelem. E félelem jogosságát bizonyította Wilson október 18-i válasza, amit Budapesten 21-én ismertek meg: az amerikai elnök visszavonta 14 pontját, hangoztatta, hogy az autonómia már nem elégíti ki az elnyomott nemzetiségeket, s ezért a Monarchia kormányát a Cseh és Délszláv Nemzeti Tanáccsal való tárgyalásra szólította fel. Wilson jegyzéke és Horvátország függetlenségének kinyilvánítása hatására gróf Károlyi Mihály, a Függetlenségi 48-as Párt vezetője október 22-én 10 pontban foglalta össze pártja követeléseit. Ezek lényegében megegyeztek a Hock János által elmondottakkal, de a bekövetkezett események miatt annál határozottabbak voltak. Témánk szempontjából fontos megállapítani, hogy Károlyi követelései nem tartalmazták az agrár- és a közigazgatási reformokat, a nagy vagyonok megadóztatását és a demokratikusabb szociálpolitikát. Ezeket a követeléseket feltételezhetően a kormánypárttal való megegyezés reményében hagyta el. Látni kell azonban, hogy ezek a Kisgazdapárt legfontosabb követelései voltak! Károlyiék javaslatait azonban a parlament többsége még így is elutasította.[12] Másnap, 23-án — az adriai kikötőváros, Fiume, nagyrészt délszláv helyőrségének fellázadása hírére — az ellenzéki pártok heves támadást intéztek a kormány ellen, annak lemondását követelték. Az elnök által elrendelt szünetben Károlyi Mihály javaslatára az ellenzéki pártok képviselői rögtönzött értekezletükön elhatározták a Wekerle-kormány megbuktatását és hogy egy teljesen új, demokratikus kormány haladéktalan kinevezését követelik a királytól. Meskó Zoltán képviselő követelte, hogy a Károlyi vezetésével megalakuló új kormányba a parlamenten kívüli szociáldemokrata és polgári radikális pártok mellé vegyék be az ország földművelésnépét is, amin elsősorban a Kisgazdapártot érthette. A Függetlenségi és 48-as Párthoz tartozó Juhász Nagy Sándor szerint az új alakulást, „amelyben a szociáldemokraták éppúgy benne legyenek, mint a földmívesek képviselői, nem szabad kifejezetten valamely szélső irányzathoz kötni". Gróf Andrássy és gróf Apponyi után, Nagyatádi Szabó István a Kisgazdapárt nevében jelentette be csatlakozását az alakuláshoz.[13]

Az értekezlet után — az ellenzéki pártok követelésére — a kormány lemondott. Ezután a pártok vezérei a miniszterelnök szobájába gyűltek össze, hogy megtárgyalják, milyen legyen az új kormány összetétele, ki legyen az új miniszterelnök? Gróf Tisza István, a Munkapárt vezetője kategorikusan ellenezte, hogy Károlyi Mihály legyen az új miniszterelnök. Ezután a többi pártvezér — közöttük Nagyatádi Szabó István is — szembefordult Károlyival. Azt javasolták, hogy a mérsékelt ellenzék alakítson kormányt, amelyben miniszterséget ajánlottak fel Károlyinak és elvbarátainak, valamint a parlamanten kívüli szociáldemokrata és radikális pártoknak. Ezt azonban Károlyi nem fogadta el: ő demokratikusabb kormányt akart, teljesen a saját programja alapján, amelyben — ahogy ő írja —, „helyet foglalhat Andrássynak, Apponyinak, a néppártnak és a demokrata pártnak is egy-két képviselője". Ebbe viszont ezek az ellenzéki pártok nem mentek bele.[14]

Ezen az értekezleten tehát Nagyatádi Szabó István, a Kisgazdapárt vezére szembefordult Károlyival, aki a parlamenti polgári pártok vezetői közül a legdemokratikusabb irányvonalat képviselte.

Károlyi felsorolása viszont azt jelzi, hogy ő pedig elfelejtette a Kisgazdapártot felvenni az általa tervezett kormányba, pedig annak programja — amint láttuk — nem különbözött lényegesen a Függetlenségi és 48-as Párt követeléseitől.

[12] Nemes i. m. 11—12.
[13] Népszava, 1918. október 24. 6.
[14] Károlyi Mihály: „Egy egész világ ellen". Bp. 1965. 344.

A parlamenti pártvezérekkel folytatott sikertelen tárgyalás után a Függetlenségi és 48-as Párt vezetői bizalmas megbeszélést tartottak az országgyűlésen kívüli pártok, az MSZDP és a Polgári Radikális Párt vezetőivel.[15] Elhatározták, hogy amennyiben nem sikerül számukra elfogadható megegyezést kötni a többi parlamenti párttal, akkor a 3 pártból megalakítják a Magyar Nemzeti Tanácsot. Ennek létrehozását a sikertelen tárgyalások mellett, siettették: Wilson október 23-i újabb jegyzéke, amely leszögezte, hogy a régi rezsim képviselőivel, a háborús bűnösökkel nem tárgyal a békéről, tőlük csak a megadást fogadja el,[16] illetve az olasz hadsereg október 24-én indított sikeres támadása, amelyet a már felbomló osztrák—magyar hadsereg nem tudott feltartóztatni.

Ilyen körülmények között alakult meg október 25-én éjszaka a Magyar Nemzeti Tanács, amelyet a 26-án közzétett Kiáltványból ismerhetett meg az ország népe. A Kiáltvány szerint a Magyar Nemzeti Tanács központi szerve kíván lenni „minden olyan törekvésnek, amely Magyarország megmentésére és korszerű újjászervezésére irányul." Követelték az ország teljes függetlenségét, a háború azonnali befejezését, a német szövetség felbontását, a képviselőház azonnali felosztását, új választások kiírását az általános, titkos választójog alapján. A továbbiakban követelték az önrendelkezési jog biztosítását, az ország nem magyar népei számára a polgári szabadságjogokat, amnesztiát, birtok- és szociálpolitikai reformokat, a létrejövő ukrán, lengyel, cseh, délszláv és osztrák államok elismerését, az igazságtalan breszt-litovszki és bukaresti béke megsemmisítését. A végén a Kiáltvány csatlakozásra hívta fel a programmal egyetértőket.[17]

E demokratikus átalakítást hirdető programot úgy fogalmazták meg, hogy továbbra is nyitvahagyták a kormánypárt és a mérsékelten ellenzéki parlamenti pártokkal való megegyezés lehetőségét. Ezt remélték az október 24—26-án Gödöllőn megtartott királyi audenciától is, ahol IV. Károly meghallgatta a pártvezérek véleményét a kormányválság megoldásáról. A király az első két nap a kormánypárt vezetőit fogadta. Emlékezzünk: a Kisgazdapárt október 13-i értekezletén már kérte, hogy a király a párt vezetőit is fogadja. Ezt azóta alátámasztották több száz község kérvényével, amelyeket a pártvezetőség eljuttatott a királyi kabinetirodába.[18] A parlamenti ellenzéki pártok, október 25-én éjjel szintén kérték, hogy a király a többi politikust — köztük Nagyatádi Szabó Istvánt — is hallgassa meg.[19]

A király október 26-án — az ország történetében először és „szokatlanul melegen" — fogadta a Kisgazdapárt vezetőit: Nagyatádi Szabó Istvánt és Mayer Jánost. „A gazdapárti képviselők beszámoltak a vidéki gazdaközösség és a falusi nép hangulatáról és kifejezést adtak annak az óhajuknak, hogy *olyan kormány* jöjjön, amely *az esetleges belső mozgalmakat ellensúlyozni tudja. Egy népkormányra van szükség,* amelyik közmegnyugvást kelt kifelé, befelé pedig a *szociális és demokrata reformokkal* kielégíti azokat a várakozásokat, amelyeket a széles néprétegek hozzáfűznek.

Erős demokrata irányzatú kormányt kívánnak, amelyik *radikális földbirtokreformmal* jön, anélkül, hogy a *magántulajdon rendjét fölforgatná* és bolseviki túlzásokba esnék, erős szociális érzékkel fog hozzá az ország nyílt sebeinek orvoslásához és *földhöz juttatja a földre éhes népet.*"

[15] Népszava, 1918. október 25. 3.
[16] Hajdú T.: i. m. 37.
[17] Népszava, 1918. október 26. 1.
[18] Magyar Lobogó, 1918. november 3. 2.
[19] Népszava, 1918. október 27. 3.

A király — Mayer szerint — „rendkívüli érdeklődéssel hallgatta meg" a Kisgazdapárt vezetőit és a végén arról biztosította őket, hogy „a válságot népkormánnyal akarom megoldani, amelyben az önök pártja is képviselve van."

A párt vezetői *történelmi fontosságú események* érezték a találkozást a királlyal, amit véleményük szerint elsősorban *„a magyar nép politikai érettsége és öntudatra ébredése"* vívott ki. Magukat a parasztság igazi képviselőinek tekintették és az volt a véleményük, hogy a többi párt vezetői — beleértve a Nemzeti Tanácsba tömörülőket is — *„nem ismerik a nép igazi bajait, vágyakozásait, akaratát."* De ha ismernék is azokat, akkor sem terjesztenék a király elé, — állították — mivel hogy *ezzel saját maguknak és saját osztályuknak ártanának."* Jól látták, hogy a „nép érdekei és jogos kívánalmai a legtöbb esetben összeütközésben vannak a nagyurak érdekeivel."[20] Itt természetesen elsősorban a parasztság és a földbirtokosok ellentétére gondoltak: a radikális földbirtokreform követelése a feudális eredetű nagybirtokrendszer fölszámolását jelentette, amely nemcsak a kormánypárt, de az ellenzéki Függetlenségi és 48-as Párt mögött felsorakozó földbirtokosok érdekeit is sértette.

Ez lehetett az egyik oka annak, hogy a Kisgazdapárt vezetői — különösen Mayer János — Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezése ellen, és gróf Hadik János mérsékelten liberális politikus mellett foglaltak állást, és azt bizonygatták a királynak, hogy Károlyi mögött nincsenek tömegek.[21] Ehhez — az igazság kedvéért — azt kell hozzátenni, hogy a Kisgazdapárt vezetői (a többi mérsékelten ellenzéki parlamenti párt vezetőivel együtt!) egy olyan széles körű programmal rendelkező koalíciós kormány létrehozását szorgalmazták, amelyről feltételezték, hogy a szociáldemokraták is rokonszenvvel fogadják.

A szociáldemokrata és a polgári radikális párt vezetői — akiket a király szintén október 26-án fogadott először — azonban csak Károlyi Mihály miniszterelnöksége és a Nemzeti Tanács programja alapján voltak hajlandók az új kormányban részt venni, és a forradalom kitörésének veszélyeire hívták fel a király figyelmét.[22] Mindezek hatására a király a kihallgatások után Károlyival együtt utazott el Bécsbe, mert ott akarta őt kinevezni miniszterelnöknek, természetesen egy koalíciós kormány élére. E véleményét azonban megváltoztatta! Az történt ugyanis, hogy a három nappal korábban az Osztrák—Magyar Monarchia közös külügyminiszterének kinevezett Andrássy — az események hatására — végre felmondta a németekkel kötött szövetséget és Wilson 18-i jegyzékére válaszolva fegyverszünetet és a béketárgyalások megkezdését kérte az antanttól. Ebben elfogadta Wilson követeléseit, így a jugoszlávok és a csehszlovákok önrendelkezési — beleértve az elszakadás — jogát is.[23] Az olasz front felbomlásának következtében a Monarchia vezetői azonban be sem várták e jegyzékre érkező választ, azonnal fegyverszünetet kértek Olaszországtól. „A perszonálunió igérete után a különbéke ajánlat és a fegyverszüneti delegáció elutazása nagymértékben csökkentették az uralkodó rezsim és a Magyar Nemzeti Tanács külpolitikája közötti különbségeket."[24] Ezért a király és tanácsadói (köztük Andrássy is) úgy vélték, hogy megakadályozhatják a forradalom kirobbanását és a Nemzeti Tanács hatalomra kerülését. A király ezért nem nevezte ki Károlyit miniszterelnöknek. A kormányválság megoldására 27-én Budapestre küldte József főherceget, aki ismét tárgyalásokat kezdett a pártvezérekkel. Október 29-én találkozott Nagyatádi Szabó István-

[20] Magyar Lobogó, 1918. november 3. 2—3.
[21] Károlyi Mihály i. m. 357.
[22] Az Újság, 1918. október 27. 2.
[23] Andrássy jegyzékét közli a Magyar Lobogó, 1918. október 3. 3.
[24] Hajdú T. i. m. 47.

nal.[25] Ugyanaznap értekezletet tartottak a mérsékelt ellenzék pártjai — köztük a Kisgazdapárt — vezetői, ahol megbeszélték a kibontakozás lehetőségeit. E tárgyalások eredményeként a Kisgazdapárt vezetői a Nemzeti Tanács helyett ismét a mérsékelt ellenzéki pártok mellett foglaltak állást, amelyek legálisan, a törvényes keretek között akarták átvenni a hatalmat, és bizalmukról biztosították gróf Hadik kormányalakítási kísérletét.[26]

A Kisgazdapárt vezetőinek politikai helyzetértékelését jól mutatja Mayer János: Gazdatársainkhoz! címmel a párt lapjában, a Magyar Lobogóban publikált nyílt levele. Ebben megállapította, hogy mivel a háborút elvesztettük, „ki vagyunk szolgáltatva a külső ellenségnek, amelyhez járul még az a súlyos körülmény, hogy a nem kevésbé veszedelmes belső ellenség (itt a nemzetiségekre és a Nemzeti Tanácsra utalt!) hónaljig nekigyűrkőzve erölködik azon, hogy a nemzeti államunk ezeréves fájának gyökereit felszaggassa és azt teljesen ledöntesse." A vajúdás nehéz napjait éljük — írta Mayer — és a tét óriási: „meg tudjuk-e védeni területi épségünket, vagy örökre tönkre nyomorítva, sőt megsemmisítve kerülnek-e ki a nagy világháborúból." Ezért a politikusoknak fokozott felelősséggel kell állást foglalni. Úgy látta, hogy *„az átalakulás a demokrácia és a teljes népszabadság jegyében folyik"* és ha ezt a két kérdést helyesen oldják meg — írta — akkor talán még a világháborús vérveszteség sem volt hiábavaló. Hangsúlyozta, hogy „Vészes időket élünk! Hazánk jövője forog kockán!" És ebben a katasztrofális helyzetben *„felelősség nélküli tényezők forradalmi hangulatot szítanak az országban."* Kérte, hogy ez a hangulat ne érintse a kis- és középparasztságot. „Szabadságot és népuralmat kívánunk mi is, — írta — de szabadság alatt sohasem értettünk szabadosságot." Ugyanekkor ezekben a napokban a Kisgazdapárt vezetői is érezték, hogy „most következett be az az idő, amikor ütött a cselekvés órája." Mayer megnyugtatta a párt tagságát, hogy bárki kerüljön is ebben a nehéz időben kormányra, ők megnézik, hogy hozza-e *„a gyökeres birtokpolitikát, a progresszív megadóztatást, a hadimilliomosok külön megterhelését, a népoktatás, a közigazgatás, a közegészségügy megfelelő reformálását stb.* Ha a megfelelő reformokat nem hozza, úgy szembe találja magát velünk."

Kijelentette, hogy *kivívják jogaikat, de törvényes és alkotmányos eszközökkel teszik azt.* E jogokért küzdelemre biztatta a párt tagságát, de figyelmeztette is: *„törekedjünk a közrendet megóvni, a bolseviki forradalmárok rombolásaitól családi tűzhelyeinket megkímélni,* mert élő példák igazolják szemünk előtt, hogy a bolsevizmus nyomán tenger szenvedés és teljes pusztulás jár, testvérharc, a saját vérünk kiontása, amelyből sohasem nőtt még a szabadság virága." Ezért szerinte nem forradalom, nem testvérharc és nem bolsevizmus kell a magyarságnak, hanem „függetlenség, szabadság, egy új Magyarország kell, amelyben mindannyian megtalálhatjuk a magunk boldogulását."[27]

E gondolatokat elemezve J. Tóth Dezső 1968-ban írt tanulmányával szemben[28] meg kell állapítanunk, hogy a Kisgazdapártot elsősorban nem programjának mérsékeltebb, konzervatívabb volta választotta el a Nemzeti Tanácsba tömörült pártoktól, hanem az elérendő cél érdekében használható *módszerek és eszközök.* A súlyos katonai és külpolitikai helyzetben elvetették a forradalmi módszereket és eszközöket; egyrészt mert úgy vélték, hogy a hagyományos uralkodó osztályok úgy meggyengültek, hogy a rendszer demokratizálását és egyéb követeléseiket törvényes és alkotmányos eszközökkel is kivívhatják, másrészt azért is féltek a forradalomtól, mert az

[25] Magyarország, 1918. október 30. 3.
[26] Az Újság, 1918. október 30. 2.
[27] Magyar Lobogó, 1981. november 3. 1—2.
[28] J. Tóth Dezső i. m. 42.

oroszországi események hatására úgy gondolták, hogy az törvényszerűen polgárháborúhoz vezet, amely esetben pedig az országot feldarabolnák, esetleg teljesen elveszítené függetlenségét. Ez utóbbiakat csak az ország politikai erőinek koncentrálásával látták elkerülhetőnek, amelynek érdekében minden pártnak engedményeket (kompromisszumokat) kell tennie. Ez utóbbira a Nemzeti Tanácsba tömörült pártok nem mutattak nagy hajlandóságot, vezért a Kisgazdapárt vezetői inkább a mérsékelt ellenzéki pártokat támogatták. Az október 29-i tárgyalások eredményeként végül is gróf Hadik János kapott kormányalakításra megbízatást, aki még aznap este megígérte az Ausztriával közös minisztériumok azonnali megszüntetését, a magyar csapatok hazaszállítását, a háború gyors befejezését és az általános, titkos választójogot. A nemzetiségi kérdésről és a földbirtokreformról azonban hallgatott.[29] Valószínűleg ez utóbbi kérdésben felmerült nézeteltérések miatt október 29-én Hadik és Nagyatádi Szabó még nem tudtak megegyezni. Ezt bizonyítja, hogy a másnapi lapokban közölt tervezett kormánylistán még nem szerepelt a Kisgazdapárt vezetője. Földművelésügyi miniszternek gróf Desseffy Emilt, az ismert konzervatív agrárpolitikust jelölték a lapok.[30] Hadik kormányalakítási tárgyalásai — a forradalmi helyzetben — igen nehezen haladtak, a tapasztaltabb politikusok közül 30-án többen visszaléptek.[31] Így kerülhetett sor arra, hogy Hadik miniszteri tárcát ajánlott fel a Kisgazdapártnak. Ezzel kapcsolatban írta Szemző Ernő, a párt titkára: „Ha a népkormány elvei, céljai egybevágnak a Kisgazdapárt programjával és pártunk vezetősége biztosítékot nyer aziránt, hogy a nép érdekei, az ország sorsa, a magyar nemzet jövője meg lesz védve, úgy pártunk odaáll a kormány rúdja mellé, alkotó, nemes, nagy munkára." Azt állította, hogyha a parasztság kitart a párt mellett, *„úgy elérkezett a föld népének második fölszabadítása.* Kossuth Lajos ideje óta most nyílik alkalom a nép számára, hogy egyenlőségét, jogait kivívhassa." Figyelmeztette a parasztságot, hogy *óvakodjanak a nemzetellenes téveszméktől,* (amelyeken a Nemzeti Tanács eszméit is érthette) és az adott súlyos helyzetben egységet, kitartást, komolyságot, sziklaszilárd magyar öntudatot tartott szükségesnek.[32]

A Nagyatádi Szabó István és gróf Hadik közötti megbeszélések részleteit nem ismerjük, de tudjuk, hogy október 30-án sikerült megegyezniök.[33] Valószínűnek tartjuk, hogy a tárgyalásokon gróf Hadik megígérte a földbirtokreform megvalósítását, a hadimilliomosok megadóztatását, a progresszív adózás bevezetését, a közigazgatás, a közegészségügy és a közoktatás reformját, amelyek a Kisgazdapárt legfontosabb követelései voltak. Ezért a Kisgazdapárt vezetője támogatásukról biztosította Hadikot, aki viszonzásul meghívta őt a kormányába földművelési miniszternek.[34]

1918. október 31-én reggelre azonban győzött a polgári demokratikus forradalom. Ezt a budapesti munkásság és a katonaság vívta ki, akik a Nemzeti Tanácsba tömörült pártokat támogatták. Ennek hatására gróf Hadik lemondott és József főherceg kinevezte Károlyit miniszterelnöknek, aki még aznap összeállította kormányát a Nemzeti Tanács pártjainak vezetőiből. Így maradt ki a Kisgazdapárt a polgári demokratikus forradalom előkészítéséből; a forradalom előtti napokban ugyanis — mint láttuk — a progresszív és konzervatív erők között ingadozva végül is az utóbbi mellett foglalt állást. A Kisgazdapárt vezetői ezzel nagy hibát követtek el — amely ellentmondott tömegbázisuk, a kis- és középparasztság gazdasági-társadalmi és

[29] Hajdú i. m. 47.
[30] Az Újság, 1918. október 30. 2.
[31] Az Újság, 1918. október 31. 2.
[32] Magyar Lobogó, 1918. november 3. 1.
[33] Magyarország, 1918. október 31. 3.
[34] Pesti Napló, 1918. október 31. 2.

politikai érdekeinek is — és így nem tudták a parasztság helyét biztosítani a forradalom kormánykerekénél.[35]

Az eddigi szakirodalom csak a Kisgazdapártot, illetve annak vezetőjét, Nagyatádi-marasztalja el a Nemzeti Tanácsba tömörült pártok és a parasztpárt szövetségének elmaradásáért. Ezt a Kisgazdapárt vezetőinek, illetve tömegbázisának, a forradalomtól, az azzal együttjáró megrázkódtatásoktól és főleg a szociáldemokrata és a bolsevik irányzat megerősödésétől való félelmével magyarázták, amelyet szoros összefüggésbe hoznak a parasztság és vezetői kispolgári társadalmi helyzetével.[36]

Nem vitatjuk a szakirodalom ezen általános megállapításainak helyességét. Az általunk feldolgozott új forrásanyagok alapján azonban úgy véljük, hogy a katasztrofális helyzetben nem ezek a szempontok voltak a döntőek a parasztpárt politikai állásfoglalásában. Ők az ország területi integritásának megvédését, önállóságának és függetlenségének kiépítését tartották a legfontosabb feladatnak, amelyet az adott helyzetben csak a politikai erők maximális koncentrálásával láttak elérhetőnek. Elsősorban ezért féltek a forradalomtól és polgárháborútól is, amelyben véleményük szerint a még meglévő gazdasági, társadalmi politikai, eszmei erők is szétforgácsolódnának, ami megkönnyítené az ország szétdarabolását. Ettől való félelmük volt a döntő abban, hogy nem a Nemzeti Tanács, hanem a mérsékelt ellenzék kormányalakítását támogatták, akik szintén hajlandónak mutatkoztak reformokra és a Kisgazdapárt kormányba történő bevonására. Mint láttuk, a Nemzeti Tanács ez utóbbit nem ajánlotta fel és ezzel akaratlanul is a másik oldalhoz lökte a parasztpártot. Az eddigi szakirodalomban csupán Király István utal arra, hogy a Nemzeti Tanács vezetői igen vegyes érzésekkel viseltettek a Kisgazdapárttal szemben.[37] Miért? E kérdés tisztázásához a Nemzeti Tanácsba tömörült pártoknak a parasztsághoz, illetve a Kisgazdapárthoz való viszonyának további kutatása szükséges. Hogy ki, milyen mértékig felelős azért, mert a polgári demokratikus forradalom kormánykerekénél a parasztság pártja nem tudta a helyét biztosítani: ez is további aprólékos kutatást igényel.

A polgári demokratikus forradalom előkészítését és győzelmét tehát Magyarországon tulajdonképpen egy polgár-munkás politikai szövetség biztosította. Pártpolitikai szinten sajnos nem valósulhatott meg sem a polgár-paraszt, sem a munkás-paraszt szövetség. A forradalmi gyakorlatban viszont mindkettő funkcionált. A katonaruhába bújtatott parasztok tagadhatatlanul nagy szerepet játszottak a polgári demokratikus forradalom győzelmében.

[35] Ez az értékelés lényegében J. Tóth és Király értékeléseire támaszkodik. Lásd: J. Tóth i. m. 44. és Király i. m. 175.

[36] J. Tóth i. m. 41—42. és Király i. m. 176—177.

[37] Király i. m. 175.

Die Kleinwirtenpartei zu Október 1918

József Sipos

Die Studie befaßt sich mit einer wichtigen Frage. Warum ist die Kleinwirtenpartei am Ende des Krieges aus dem Nationalrat, der die bürgerlich-demokratische Revolution organisierte und verwaltete, herausgeblieben — obwohl sie das Klein — und mittlere Bauerntum vertretete; warum sie zur Seite der konservativ-liberalen Parteien mitreißen ließ, die eben zu Reformen neigten. Letztere wollten den Kapitalismus durch Verachtung der Einflüsse des verlorenen Krieges auf die Gesellschaft und durch Aufbewahrung der territorialen Integrität des Landes modernisieren.

Der Verfasser betont anhand schriftlicher Quellmaterialien wie Protokolle des Ministerrates, Tagebuch des Parlaments, Memoare und hauptsächlich Nachrichten der Tageblätter, daß die Forderungen der Kleinwirtenpartei und die der Parteien des Nationalrates witgehend zusammenfielen, wie es die eingehende Analyse des Schriftmaterials unterstützt. Dieses Zusammenfallen hätte die Zusammenarbeit zwischen ihnen ermöglicht. Daß sie trotzdem nicht verwirklicht worden war, läßt der Verfasser in den beiderseitigen, aber immer noch nicht völlig ausgeklärten Vorurteilen begründet sehen.

Die Studie hatte nicht den Abschluß dieses Thema vor: sie wurde mit dem Anspruch der Vorstellung eines differenzierteres Bildes der Ereignisse und Anspornung zur Diskussion geschrieben. Der Verfasser ist bewußt, daß eine ereignißgeschichtliche Analyse nicht zur genauen Aufschließung des Gewebes der politischen Kräfte ausreichen mag. Dazu sind noch ideengeschichtliche Forschungen nötig.

ADALÉKOK A BÉKÉS MEGYEI SZLOVÁKOK ANYANYELVI MŰVELŐDÉSÉHEZ (1919—1939)

TÓTH ISTVÁN
(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Az első világháború végeztével merőben új helyzet alakult ki Közép-Európában. Mint jónéhány évtizede már akkor, eleven és érzékeny, s mi több éppen úgy megoldatlan kérdés volt, — és sajnos maradt is — a korszak teljes idejére a nemzetiségi kérdés. A Tanácsköztársaságot követő kormányok a béketárgyalásokon való jobb pozíciók eléréséhez ismét csak kártyalapnak, ütőkártyának használták, tekintették a kérdést. A komolyság a határok minél kisebb megnyirbálását elérendő céljukban, szándékukban mutatkozott meg s kevésbé a jogos nemzetiségi igények ésszerű kielégítésében.[1] Sajnos a nemzetiségekkel kapcsolatos terveikben csupán ez az irány dominált. A reálisabb kép kedvéért hozzá kell tennünk, hogy a szomszédos országok akkori kormányait is ez a tevékenység jellemezte.

Mindemellett le kell szögeznünk, hogy a nemzetiségek körében már a polgári demokratikus korszakban Jásziék által ajánlott jogok sem jelentettek komolyabb nemzeti egzisztenciális vonzerőt. Pedig a Jászi-féle program a kor leghaladóbb, legtöbbet nyújtó elképzelései közé tartozott. De volt egy kecsegtetőbb alternatíva — a teljes nemzeti önállósulás. Tehát az ellenforradalmi kormányok részéről többségében a dualizmuskori törvényes szabályozás ismételgetése új megfogalmazásokban, kevésbé teremtette meg a területek megőrzésének tömegbázisát, nem szólva más jellegű, ugyancsak lényeges momentumokról. A régi területek megfogyatkozása után még a legkisebb esélye is megszünt annak, hogy a nemzetiségek helyzetében bármilyen komolyabb változás álljon be. A velük való foglalkozás gondolatai maximum annyiban maradnak meg, hogy jogos kulturális igényeiken ne léphessenek túl az egyes akciókkal, megmozdulásokkal.[2]

Meggyőződésünk, hogy a tárgyalt témakör mélyebb, hosszabb időt igénylő, további folyamatos feltárás és közreadás során még kiegészítődik és teljesebbé válik. A jelenlegi anyag a tárgyalt időszak teljes egészét átfogja, ám annak — több ízben — csak főbb vázát adja.

[1] Bellér Béla 1963. 1279—1318., Bellér B. 1973. 644—687. Bellér B. 1977. 270—319. Bellér B. 1963. 1286., 1293., 1303., 1390.

Békés megyei Levéltár (továbbiakban: BmL) Békés vármegye főispánjának iratai 259/1919. Dr. Rell Lajos békéscsabai tanár beadványa, amelyben kifejti véleményét a nemzetiségi nyelvek tanítására vonatkozó rendelkezésről. Válasziratában a tanfelügyelő a következőket írja: „Az én véleményem szerint ez nem más, mint diplomatikus, előrelátó intézkedés a békekötés érdekében..." (1919. február 25.)

[2] Bellér B. 1963. 1309., 1311.

I. A Békés megyei szlovákok helyzete

Ami a Békés vármegyei szlovákságot illeti, itt már a dualizmus korában is más a reagálásuk a nemzetiségüket érintő dolgokban, mint a Bácskában élőknek.[3] A Bácskában élők aktívabbak, nemzetiségi életük mozgalmasabb minden téren. Így nemzetiségi hovatartozásukra való figyelemfelhívás mindig élesebb, amit minden bizonnyal erősített a nagyobb szláv tömbbel való közvetlenebb érintkezés is.

Nem utolsó sorban nagyon befolyásolja a mozgalommá válás kialakítását az a tény, hogy az új határok a volt felvidéki, szlovákiai kulturális, politikai centrumokkal való kapcsolatot jóval nehezebbé, viszonylagosabbá, esetlegesebbé tették. Mert bármennyire is furcsa, de mégis volt a dualizmus idején a szlovák kulturális, olvasó, társalgó stb. egyletek, s azok vezetői között kapcsolat, amely azért csak gyakorolt némi hatást az itteni szlovákság fejlődésére.[4] Igaz ez a kapcsolat sosem eredményezte a nemzeti szempontból történő erős aktivitást. Úgy gondoljuk, hogy nemcsak a harmincas évek elejére jellemző a Bellér Béla által idézett tervezet-részlet, amely Margitai József délszláv szakreferenstől származik, hanem a huszas évekre is: „Tudni kell, — írja — hogy a hazai kisebbségi nép legnagyobb része közt a haza mellékes, a magyar hazaszeretet csak színleges. A kisebbségi nép előtt első és legfőbb a rög, melyen lakik és a föld, melyet munkál, s melyből él, de előtte nem fontos, hogy a rög és az a föld Magyarországban, Jugoszláviában, vagy bárhol fekszik. E mellett a röghöz és földhöz való ragaszkodás mellé sorakozik még a fajhoz és nyelvhez való ragaszkodása."[5] A valóságot minden bizonnyal jól tükrözik e sorok. Alátámasztják azt a gyakorlatban mindig érvényesülő törvényszerűséget, hogy az egzisztencia valamelyest biztosítottsága adhat csak kezdő impulzusokat a szellemi „kenyér" felé való közeledéshez és igény kialakulásához.

Szembetűnő jelenség, hogy 1923-as évben a főzőliszt mindenhol átlagban 100—150%-kal, a kenyérliszt 100%-kal, a tészta liszt ugyancsak 100%-kal lett drágább az előző évihez képest. A hivatalosan maximált árakhoz mérten is jelentős drágítás mutatkozik.[6]

Ez a megélhetés normális szintjét is erősen bizonytalanná tette, főként azok számára, akik a fő nyári szezonmunkálatok során sem tudtak munkához jutni. Így volt ez például: Tótkomlós, Békéssámson, Pusztaföldvár, Csorvás, Nagyszénás községekben. Ezeknek a községeknek a M. kir. Közélelmezési miniszter 1922. áprilisában és májusában összesen 517 mázsa lisztet utaltatott ki, azzal a megjegyzéssel, hogy csak terményt lehet adni, s ügyeljenek arra, hogy a munka nélkül maradt földmunkások kapják a segélyt.[7]

A földmunkások maguk is igyekeztek helyzetükön javítani, ha erre alkalmat láttak. Erre példa a tótkomlósiak beadványa az alispánhoz: 1923-ban az 1802. év óta fennálló szokásra hivatkozva kérik, hogy a község tulajdonát képező székegyházi és kaszaperi földeket haszonbérbe csakis a község legszegényebb rétegének adják, ezáltal fenntartásukat biztosítani tudják. Panaszkodnak továbbá arra, hogy a kupecek felverik az árakat, s így ők hátrányba kerülnek. Azonban mint már oly sok próbálkozásuk, ez is kudarcot eredményezett.[8] Helyzetük nem sokat változott közel egy év-

[3] Sirácky, Ján 1979. 102.
[4] Pasiar, Štefan 1977. 222., Tóth István 1979. 16.
[5] Bellér Béla 1977. 316.
[6] BmL — Békés vármegye alispánjának iratai 17206/1921.
[7] BmL — Békés vármegye főispánjának iratai 415/1922.
[8] BmL — Békés vármegye alispánjának iratai 23133/1923.

tized alatt, mivel 1931-ben Tótkomlós és Békésszentandrás községekben ismételten élelemkiutalással kellett enyhíteni a nyomort.[9]

Nem volt különb a helyzet Békéscsabán a téglagyárban sem, s a szövőgyárban sem. A téglagyári napszámosok követelését a vezetőség elutasította, mivel a munkások 80 dkg/búza/óra órabér helyett 1,5 kg búza/óra órabért kértek. A vezetőség csak 1 kg búza/óra órabért ítélt meg. Erzsiák Mátyást, aki ekkor sztrájkra szólított fel, s a sztrájktörőket megfenyegette, különlegesen veszélyesnek minősítették, a „gazdasági életre káros" a belső állami rendre veszélyes megnyilvánulásáért. Helyzetét nehezítette, hogy 1918-ban hadifogolyként belépett Oroszországban a cseh légióba, 1920 májusában Csehországba került s csak 1921-ben kerül haza Békéscsabára. 1923-ban internálás alá vonták.[10]

Ezek után nem lehetett csodálkozni azon, hogy tömegesen próbáltak más megoldást keresni. 1924. december 15-i leiratában a belügyminiszter a békéscsabai szövőgyári munkások tömeges kivándorlási mozgalmának észleléséről értesít. A rendőrségi kimutatás szerint Csehszlovákiába a következő arányban kértek útlevelet adott években, az összes kérelemhez viszonyítva:[11]

1920 kiadott 1092 db 108 db Csehszlovákiába kérte
1921 kiadott 960 db 167 db Csehszlovákiába kérte
1922 kiadott 987 db 186 db Csehszlovákiába kérte
1923 kiadott 1003 db 198 db Csehszlovákiába kérte
1924 kiadott 1206 db 216 db Csehszlovákiába kérte

1924-ben igen feltűnővé vált a Csehszlovákiába történő útlevélkérelmek megnövekedése. Mindebben a csehszlovák propagandát vélték látni, talán nem minden alap nélkül: „A kihallgatott textilmunkásnők vallomásaiból megállapítható, hogy valamennyien a gyógykezeltetés helyett Hrabovszki György és fivérei gyárába léptek be, ahol nemcsak egész jó dolguk volt, hanem heteken át munkaalkalom nélkül is kiváló ellátásban részesültek. 1924. évben összesen 102 békéscsabai lakos fordult meg Hrabovszkiéknál.[12] A dolgok lényegénél fogva ezt inkább politikai szempontból tartották veszélyesnek. Ugyanilyen veszélyesnek ítélte megadni az orosházi főszolgabíró Povázsai Györgyné (Hrabovszki Zsófia) tótkomlósi lakos útlevélkérelmét, mert „a cseh megszállás alatt lévő területen tartózkodó testvérbátyját akarja meglátogatni, aki az oláh megszállás idején Tótkomlóson az elszakadási mozgalom élén állott." Nemzetellenes és pánszláv agitációval vádolta őt és férjét, s hogy kapcsolatuk van az emigráltakkal. „... részük van abban a mozgalomban is, amely a tótkomlósi szláv lakosság körében a Rothermere akció ellensúlyozására indult meg, s amely akciót a megszállott területeken élő emigrált tótkomlósi tót vezérek útján terjesztik a megszállott Felvidéken."[13]

[9] BmL — Békés vármegye főispánjának iratai 278, 279/1931.

[10] BmL — Békés vármegye alispánjának iratai 303/1923.
Életútját tekintve személye kicsit furcsa. De tetteit ennek ellenére egyértelműnek ítéljük. Az őt érő történelmi és társadalmi hatások kényszerítő parancsának engedelmeskedett. Ettől még nem volt tudatos forradalmár. Személye mégsem volt egyedüli az adott időszakban.

[11] BmL — Békés vármegye főispánjának iratai 234/1925.

[12] BmL — Békés vármegye főispánjának iratai 234/1925.
A rendőr főtanácsos 72/1925/res. száma latti jelentése: „Pozsony megyében lakik Hrabovszky György aki Békéscsabán a román megszállás alatt képviselő volt és azok nagyon kedvelték. 1920-ban Békéscsabáról kivonultak, s ő a Csehszlovák konzulátus segítségével Pozsonyba került, ahol a földosztó bizottság elnöke lett és 112 kat. holdnak megfelelő birtokra tett szert, valamint egy textilgyárat létesített."

[13] BmL — Békés vármegye főispánjának iratai 237/1928.

Hrusán János ev. tanító békéscsabai lakos Csehszlovákiába való utazását is igen éberen figyelték, mivel a helyi túlzók közé sorolták.[14]

A gazdasági nehézségek tehát a politikum felé próbálták vezérelni a tehetősebb, jobbsorú nemzetiségi lakosságot, s velük hasonlóan a munkások jelentős részét is. Egyet kell viszont értenünk Bellér Bélával abban, hogy — miként ezt az általa idézett rendőrségi jelentés is alátámasztja — a szegényebb szlovák lakosság (itt főként földműveléssel foglalkozókat értünk) semmiféle nemzetiségi mozgalomban nem vesz részt, a gazdagabbak és az értelmiségiek viszont tüntetőleg kidomborítják szlovák mivoltukat.[15]

Természetesen ezen jelenségeknek megvannak az előzményei még a huszas évek elejéről. Egy főispáni jelentés 1922-ben sorra veszi a szlovák települések jelentős részét. A BM közbiztonsági főosztályának nyomozó osztályára küldött jelentés *Szarvason* államellenes megmozdulást nem észlelt, a magyarosodás szemlátomást észlelhető. *Tótkomlósról* már nem lehetett ezt elmondani. Bár konkrét pánszláv irányzatot nem észleltek, de a vizsgák alkalmával a szülők nagy megütközését eredményezte, amikor a feladatokat magyarul adták, s magyarul kérték a választ a gyerekektől. Éppen ezért jónak tartották, ha a felekezeti iskolákban is fokozottabban tanítják a magyar nyelvet.[16] A magyar nyelv istentiszteleteken való bevezetését eszközölte ki Tótkomlóson Dr. Raffay Sándor ág. h. ev. püspök Békés vármegyében tett látogatása során.[17] Mégis megállapítja a főispán: „A tót nemzeti irányzat a lakosság egyrészénél még mindig megvan." *Mezőberényben* — folytatja a jelentésében a főispán — egy-két idősebb asszony kivételével mindenki beszéli a magyart. Az egyházi szertartások nyelve szlovák, s az ellene irányuló bármilyen fellépést vallása elleni türelmetlenségnek tartja mindenki. Leszögezi azonban, hogy az önérzetesség rugóit a Békéscsabával való szorosabb kapcsolatokban látják. Az egyházi adminisztráció nyelve magyar." Az egyház által fenntartott iskolákban a vallást és írást-olvasást az első osztályban tótul tanítják, a további évfolyamokban magyarul, a közismereti tárgyak oktatási nyelve már az első osztályban is magyar." *Békéscsabán* — folytatódik a jelentés — nemzetiségi törekvések vagy államellenes mozgalmak nem tapasztalhatók. Ugyancsak állítja — amit Rell Lajos[18] 1919-ben — hogy a csabai szlovákok szókincsében hiányoznak a közigazgatás, hivatalos ügyintézés során használatos szavak, ezért inkább magyarul beszélnek. A földműves elem a családi körben és az egyházi életben anyanyelvéhez ragaszkodik. A „... forradalmi jelszavak, valamint a békeszerződésben a nemzeti kisebbségekre vonatkozólag foglalt határozmányok hatása alatt a régi szokásokba való belenyugvást bizonyos fokozottabb igények váltották fel, főleg az iskolák tanítási nyelve tekintetében. Az egyházat és az iskolát tartották a nemzetiségi mozgalmak kifejlődésének táptalaja-

[14] BmL — Békés vármegye főispánjának iratai 802/1931.
A békéscsabai m. kir. rendőrtanácsos 1353/1931. res. szám alatti jelentéséből a főispánnak: „Mivel Hrusan János ev. tanító észleletem szerint a tót túlzókhoz tartozik és az itteni pánszláv agitátorokkal nexusban van, újabban vett bizalmas értesüléseim szerint pedig Csehszlovákiai utazását arra akarja felhasználni, hogy Pozsonyban Hrdlicska Lajos Tótkomlósról kiszökött evangélikus lelkész, cseh tanfelügyelőt, Bazinban Sinkó Lajos kiszökött ev. tanítót, Ziferben Hrabovszky György Békéscsabáról kimenekült pánszláv agitátort, Oszlány-Kosztolányban Bella Metosi békéscsabai származású volt cseh minisztert, Aranyos-maróthon Matheidesz Márton tótkomlósról kimenekült evangélikus tanítót, és végül Turóczszentmártonban a Szlovenski Orel Szláv Egyesületet felkeresse, ..."

[15] Bellér Béla 1973. 678.

[16] BmL — Békés vármegye főispánjának iratai 180/1922.

[17] BmL — Békés vármegye főispánjának iratai 684/1922.
1922. június 7-től 20-ig volt a megyében. Igen rövid idő alatt sikerült elérnie: Tótkomlóson vezessék be az istentiszteleteken a magyar nyelv használatát.

[18] Rell Lajos Békéscsabán a főgimnázium tanára, majd igazgatója, néprajzkutató. Számos cikke jelent meg az Alföld c. folyóiratban.

ként.[19] Gyakorlatilag a nemzetiségi mozgalmak kifejlődési lehetőségeit, azok területét jól látták. Pont egy évtized múlva a kulturális mozgalom élénk s komoly erőfeszítéseket tesz a nemzetiség anyanyelvének ápolása terén. Persze már nem kizárólag az iskolában, hanem a szélesebb művelődési igényeket véve figyelembe a sajtó és a színjátszás területén is. Az iskolák zsúfoltságát felismerik, de a megoldás során „csak" a nemzeti érdekeket tartják szem előtt, s pusztán a szlovákság területi érintkezését is veszélyes politikai tényként értékelik.[20] Kirívó példája a túlérzékenységnek s az ebből adódó erős retorziónak, miszerint 1923-ban betiltották Tótkomlóson a fonókat, mivel azok „közerkölcsiség" szempontjából kifogásolhatók voltak. Dénes István nemzetgyűlési képviselő jogilag is indokolva, de népi hagyományok oldaláról is részletezte a döntés teljes helytelenségét. Az ügyiratokból azonban orvoslás nem derül ki.[21] Nem csoda, ha a fonót, mint az anyanyelv gyakorlásának egyik, és a közösségi életre való készülés lehetséges szinterét megbénítják és akadályozzák, akkor erre igényeik méginkább minden áron való kielégítése mellett döntenek. A közös haza iránti érzések pedig negatív irányba terelődnek. A külföld mind többször vádolja a magyar kormányt azért, amiért nemzetiségeinek a kisebbségvédelmi határozatokból eredő jogait nem biztosítja.

Ennek a vádnak a hatására Darányi Kálmán államtitkár a szlovák települések alkalmazottainak nyelvismeretéről összesítést kér 1932-ben:

Helység	Összes alkalmazott	Szlovákul tud	Nem tud
Békéscsaba	159	133	26
Kondoros	11	7	4
Szarvas	116	78+12*	26
Tótkomlós	19	12	7
Összesen:	305	242	63

* = keveset tud szlovákul

Többségük helybeli lakos. Általában — Békéscsabát kivéve — a főjegyzők a szlovákul nem tudók között szerepelnek. Szarvas esetében igen kétes a 12 fő keveset tudó alkalmazott.

A rendelkezés kimondja, hogy minden tisztviselőnek, aki legtöbbször érintkezik a lakossággal, záros határidőn belül meg kell tanulnia tótul, ám a végrehajtás nem olyan egyértelmű, mivel a rendelkezés és az egész üggyel való foglalkozás a mindenáron való cáfolás jegyében született.[22]

Érkeztek vádak belülről is. Cáfolni azonban a sértett nemzetiségek megszólaltatásával lehetetett volna eredményesen. Ez elmaradt. Sőt mindennemű kulturális törekvéseiket komoly passzivitás fogadta a hatóságok részéről.

A szlovák nemzetiségi mozgalom kezdeményezéseire a hatóságok az 1927-es évben figyeltek fel Tótkomlós, Medgyesegyháza, Békéscsaba vidékén. Az említett környék lakossága 85%-ban szlovák anyanyelvű, akik ragaszkodtak nemzetiségük-

[19] BmL — Békés vármegye főispánjának iratai 180/1922
[20] BmL — Békés vármegye főispánjának iratai 264/1923.
[21] BmL — Békés vármegye főispánjának iratai 664/1923. Krupa András 1971. 233—257.
[22] BmL — Békés vármegye főispánjának iratai 1/1933.

1. sz. melléklet

A szlovák lakosság településenkénti száma és aránya az összlakossághoz viszonyítva

Települések Békés vármegye	1880		1890		1900		1910		1920		1930	
	össz-lakosság	Szlovák ab. %	össz-lakosság	Szlovák ab. %	össz-lakosság	Szlovák ab. %	össz-lakosság	Szlovák ab. %	össz-lakosság	Szlovák ab. %	össz-lakosság	Szlovák ab. %
Békéscsaba	32,616	25,339 77,7%	34,243	25,917 75,7%	37,547	27,488 79,6%	42,599	28,682 67,3%	46,633	24,710 52,9%	49,374	18,931 38,3%
Kondoros	2,120	489 23,1%	2,597	1,374 52,9%	3,761	1,849 49,2%	5,225	2,188 41,9%	6,090	476 7,8%	7,178	187 2,6%
Mezőberény	11,368	4,504 39,6%	12,469	2,840 22,8%	12,875	3,239 25,2%	13,285	4,919 37,0%	13,477	3,919 29,1%	14,410	3,809 26,4%
Mezőmegyer	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1,076	393 36,5%
Szarvas	22,504	13,905 61,8%	24,393	13,525 55,4%	25,713	17,771 69,0%	25,879	16,262 62,8%	25,224	10,260 40,7%	25,561	7,247 28,4%
Tótkomlós	8,416	7,605 90,4%	9,636	8,697 90,3%	10,235	9,050 88,4%	10,502	9,307 88,6%	10,420	9,008 86,4%	11,143	8,954 80,4%
Csanád—Arad—Torontál Ambrózfalva	866	667 77,0%	1,006	944 93,8%	1,041	978 93,9%	1,042	991 95,1%	1,063	978 92,0%	1,025	902 88,0%
Csanádalberti	886	853 96,3%	1,028	988 96,1%	1,233	1,175 95,1%	1,370	1,303 95,3%	1,377	1,306 94,8%	1,460	1,354 92,7%
Medgyesegyháza	—	—	—	—	2,923	1,784 61,0%	3,628	2,084 57,4%	5,504	2,661 48,3%	4,908	2,261 46,1%
Nagybánhegyes	2,255	1,498 66,7%	4,823	2,400 49,8%	5,661	2,800 49,5%	5,204	2,691 51,7%	5,245	3,124 59,6%	6,214	3,316 53,4%
Pitvaros	2,351	2,236 92,0%	2,645	2,443 92,4%	2,925	2,699 92,3%	2,936	2,746 93,5%	3,091	2,804 90,7%	2,978	2,717 91,2%
Gerendás	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,188	915 41,8%

höz.[23] A mellékletben (1. sz.) közölt népességösszesítő adatokat egybevetettük más — a jegyzetekben közölt — statisztikai adatokkal, de jelentősnek mondható eltéréseket nem találtunk, ezért ott eredetiben közöljük. A jobb tájékozódás érdekében nem kimondottan Békés vármegyei településeket is közlünk. A százalékos adatokból első pillantásra valóban az a kép tárul elénk, amit a hatóságok jelentései is tartalmaztak.[24] A huszas évek végére a kulturális törekvések és igények már szervezett kereteket igyekeztek létrehozni. Az elszórt egyéni kezdeményezések helyére a tömegigényeket kielégítő művelődési, kulturálódási formák létrehozásán fáradoznak. Ilyenek például a műkedvelői színjátszás Békéscsabán és Tótkomlóson, egyházi és világi sajtókiadás, terjesztés, valamint központi művelődési szervezet létrehozása.

A következőkben az ezek köré tömörülő kérdésekkel kívánunk behatóbban foglalkozni.

II. Sajtótermékek

1 *A Čabiansky Kalendár*[25]

Ez az egyetlen olyan szlovák nyelvű sajtótermék, amely 1920-tól folyamatosan évente egy alkalommal megjelent. A Kalendár részletes elemzésére itt most nincs módunk. A megállapításokat és értékeléseket Dedinszky Gyula nyugalmazott ev. lelkész 1972-ben készült múzeumi pályamunkájából idézzük. Dedinszky Gyula a Békés megyei és Békéscsabán élő szlovákság jeles ismerője, kutatója. Számos pályamunkát készített a szlovákság életéből, történetéből. A Čabiansky Kalendár minden egyes példányát a Békéscsabai Evangélikus Gyülekezet Levéltárában őrzik. Itt található egyedül a teljes gyűjtemény. Így a Kalendár közeli ismerőjeként alapos és részletes elemzést készített róla.

Az érdeklődés felkeltésének szándékával közöljük a mellékletekben (2. sz.) a mű tartalmát, melynek kétnyelvűségétől eltekintünk. A Kalendárról valamelyest egységes

2. sz. melléklet

„Tartalom:

A naptárak jelentőségéről általában	2 p
Az első magyar és szlovák naptárak	5 p
A Čabiansky Kalendár születésének körülményei	8 p
Az első szám	11 p
A naptár fejlődése	11 p
A naptári rész	17 p
Az irodalmi anyag áttekintése	20 p
A naptár szellemi irányvonala	77 p
A Čabiansky Kalendár hatása a magyarországi szlovákság életére	79 p
Az alapító szerkesztő:	
Dr. Szeberényi Lajos Zsigmond	85 p
A szerkesztő néhány népíiró munkatársa	90 p
A naptár kiadója:	
Evangélikus Egyházi Könyvkereskedés	101 p
A kivetelező nyomda, nyomdatechnika	106 p
Az 1946. évi szám	107 p
Szlovák szövegtár	111 p
Irodalom, források	150 p
Jegyzetek	152 p

[23] Bellér Béla 1973. 678.

[24] Svetoň, Ján 1942. 162—165. BmL — Békés vármegye alispánjának iratai 16655/1920. Adatok 1910-re és 1920-ra. M. Č. 1924. 297—298. Bellér Béla 1973. 667., 1977. 309—310. Polányi Imre 1980. 82.

[25] Dedinszky Gyula 1972. 155., Dedinszky Gyula 1979. 221—231. Dedinszky Gyula 1973. 131—139. j-s 1931. 656.

kép kialakításához alább a már említett szerzőtől néhány érdekes részletet fogunk idézni. (A bővebb, alaposabb érdeklődést tanúsítók számára ajánljuk a Békési Élet 1973/1. számát, valamint a Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba Történeti Adattárában 786/1972. sz. alatti pályamunkát.) „Az első világháború végéig a békéscsabai szlovák evangélikusok is a felvidéki naptárakat (pl. Tranovsky Kalendár) olvastak. Trianon után azonban e téren is át kellett térni az önellátásra, így született meg a Čabiansky Kalendár. 1920 szerényen lépett be a csabaiak életébe."[26] A szerény belépést arra alapozza, hogy nem volt rajta sem a szerkesztő neve, nem írtak beköszöntő sorokat. Mindössze 10 lap volt az összterjedelem. Persze a fontos, hogy megjelent, elindult útján a korszellem által is követelt, élő szlovák nyelven írt naptár.[27]

S mekkora érdeklődésre számíthatott, azt a következő adatokból is láthatjuk. 1920-ban 20 oldal terjedelemben, 2500 példányszámban jelent meg. 1922-ben 95 oldal és 5000 példányban, 1925-ben megjelenésének csúcsán van: 144 oldal terjedelemmel és 10 000 példányban jelent meg. A következő években sem mondhatjuk, hogy stagnál, de mindenféleképpen hasznos, hogy megállapodik egy 120 oldal körüli terjedelemben és 6—8000 közötti állandó példányszámban. „Az első évfolyamban csak néhány külföldi ismertető cikk, életrajz, oktató írás található. A versek és elbeszélések leginkább szlovák klasszikusoktól valók, (A. Sládkovič, Somolický, Vŕbicky, Vajanský) vagy oroszból való fordítások (Tolsztoj, Puskin, Csehov). Az alföldi szlovák költészetet kizárólag az egykori békéscsabai tanító, Sztraka Károly verses tanmeséi képviselik, a békés megyei szlovákság életével való kapcsolatot pedig a „Békéscsaba alapítása" című folytatásos történeti ismertetés jelenti." Ugyanitt megjegyzi, hogy csakhamar más helytörténeti, néprajzi, gazdasági és nyelvészeti írások is megjelennek. Ez többek között annak is köszönhető volt, hogy gyakorlatilag kibővült szerzői gárdája. Kezdetben egyházi tisztségviselők írtak, de felhívásukra idővel lelkes szerzői csoport alakult ki a naptár körül. Így szerzők voltak: Dr Szeberényi Lajos Zsigmond, Dr. Szeberényi Gusztáv, Francisci Mihály; Verseket írtak: Gercsi János és Jankõ V. (Valašťan) Zsofin. Írtak cikket és közöltek saját gyűjtésű népdalt Baukó György, Szekerka János. Vidékről is felsorakoztak: Pitvarosról — ifj. Hudák István, Szarvasról — Korbely András és János, Nemcsok István. Tótkomlósról Kulik András és Paulik Pál. Kondorosról Brhlik Pál. Medgyesegyházáról Kokavecz András, Nagybánhegyesről Schléger András.[28] A Kalendár jelentőségét túlbecsülni nem szabad, de szembe kell szállnunk azokkal a véleményekkel, amelyek jelentéktelen[29], silány és hatástalan sajtóterméknek minősítik. Különösen akkor, amikor szemügyre vesszük az általános helyzetkép mellett a Kalendár fejlődésének útját. Nem túlzunk, ha — nem kizárólagos, de — jelentős hatását véljük észlelni a Békés megyei szlovákok kulturális igényeinek fellendülésében. Amint említettük, 1925-ben a legnagyobb példányszámban és terjedelemben jelent meg. 1927-ben észlelik a hatóságok egy szervezett kulturális központ létrehozásának szándékát. Konkrétabb támaszokhoz jutnánk, ha ilyen szempontból vizsgálná át szakember a Č. K. egyes évfolyamait. Dedinszky Gyula érthető módon a naptárt, mint önmagában is nagy jelentőségű tényt elemzi, s a politikától távol marad. A további elemzés még elvégzendő.

[26] Dedinszky Gyula 1969. 137.
[27] Dedinszky Gyula 1972. 9.
[28] Dedinszky Gyula 1972. 83—84. Bartalská, Ľubica 1981. 151. Dedinszky Gyula 1969. 151—152., 154., 172—173, 186—190.
[29] j-s 1931. 656.

2. *Egy hitbuzgalmi lap:*

Bellér Béla említi a Századok-ban megjelent (1977/2) egyik tanulmányában a kisebbségi kongresszusokon való részvétellel kapcsolatban — mint gátló tényezőt — hogy „bár a magyarországi szlovákságnak voltak szervezetei (Magyarországi Tót Közművelődési Társulat, Budapesti Katolikus Munkáskör) és ezek sajtója (Slovenskyé Noviny a társulat hivatalos lapja, egy folyóirat és 1931. áprilisától egy hitbuzgalmi lap az Evanjelicky Hlásnik) is, ezek közül egy sem volt, amelyet a hazai szlovákság saját szervezetének elfogadott vagy a külföld ilyenként elismert volna."[30]

A megfogalmazással nem tudunk teljesen egyetérteni, mivel néhány eltérő adatra találtunk. A lap ismeretében pontosításra is szorul. Így például helyesen jelöli meg, az Evanjelincky Hlásnik 1931-ben jelent meg, de már márciusban megjelent az első száma.[31]

Az megint érdekes, hogy a lapot Dr. Szeberényi Lajos Zsigmondnak a fia, Dr. Szeberényi Gusztáv szerkesztette. Dr. Szeberényi Lajos Zsigmondot Ewald Ammende[31a] is a külföld részéről, a magyarországi szlovákok vezetőjének ismerte el. Megjelenését a kisebbségi kongresszusokon Genfben kívánatosnak tartotta. Ennek persze mint felsőházi tag nem tett eleget. A nemzetgyűlésben ellenzéki mivolta is ismert volt.[32]

Az valóban igen hátrányos ekkor a Békés megyei szlovákok számára, hogy világi lapjuk, napilapjuk, havi folyóiratuk nincs. Erre való törekvésük azonban mielőbb előtérbe került, sőt 1934-ben meg is valósult.

S mennyire kevés szlovák nyelvű lap forgott közkézen, azt a következők is alátámasztják: (Tótkomlósról van szó) „A községben összesen napi 151 pld. 14 féle magyar nyelvű budapesti és 3 féle szlovák nyelvű lap járt ... . A szlovák nyelvű Slovenský Týždenník 3, a Slovenské Noviny 4 és a Nové Slovensko egy példányban jutott el rendszeresen a községbe."[33]

Más községekből (szlovák) levéltári vagy publikált adatot nem találtunk. Az Evanjelicky Hlásnik első öt évfolyamát (1931—1935) részletesebb elemzés alá vettük. Részben azért, mert még alapos vizsgálódás tárgyává senki nem tette, másrészt azért, hogy valóban olyan hitbuzgalmi lap volt-e, hogy a szlovákság nem érezte magáénak.

3. *Az Evanjelický Hlásnik:*[34]

Dr. Raffay Sándor püspök Saguly János pitvarosi espereslelkészt kérte fel a szerkesztésre, s így a lap 1931 márciusában meg is jelent. Tartalmát a következő állandó rovatok adták: Hospodárstvo (gazdaság), Besednica (beszélgetések), Dopisy (levelek), Rozličnosti (különféleségek), Anekdoty (anekdóták), Chyrnik (krónika), Pre dietky (gyermekeknek). Általában 24 számozott oldal és 4 számozatlan. Az 1931/7-es számon már jelölik a külföldre való megrendelés évi összegét. Ez azt sugallja, hogy külföldről is igény mutatkozott iránta. Anyaga finom, síma tapintású félfamentes papír. Rendszeresen írnak a gyerekek számára is — a beköszöntőben is igért — verseket, rövid, tanulságos prózai szövegeket.

[30] Bellér Béla 1977. 313.

[31] Mekis Ádám ev. esperes tulajdonában, Békéscsaba Szent István tér 20. sz.

[31/a] Ewald Ammende: Észtországi német nemzetiségű újságíró, a nemzetiségi konferencia főtitkára Genfben.

[32] Bellér Béla 1977. 313.

[33] Szabó Ferenc 1970. 507.

[34] Mekis Ádám ev. esperes tulajdonában, Békéscsaba Szent István tér 20. sz. 1931—1944-ig minden évfolyam. Dedinszky Gyula 1969. 134. Békés megye sajtóbibliográfiája (1855—1973) (Összeállította: a Megyei Könyvtár munkaközössége Kovács Mária vezetésével.) Bcs. 1974. (159. tétel)

Előnyére vált és válik, hogy nemcsak a vallási élet iránt érdeklődő személyekre gondolt. Egyszerűbb lélegzetű, humoros, tréfás anekdóták felsorakoztatásával a pihenni, szórakozni akaróknak is nyújtott olvasnivalót. Életközeli és távoli területekről egyaránt közöl híreket, eseményeket. Gazdasági jellegű cikkek többnyire mindegyik számban akadnak. Nem kizárólag egyházi személyek írnak, hanem külsők — pl. Gazdászati Iskola tanulói vagy tanárai is. Arányait tekintve persze a valláserkölcsű beszédek és cikkek túlsúlyban vannak. Híreiben a környék szlovák településeiről egyházi és más vonatkozásban közöl rövid híreket, jelentéseket. (Pl. Szarvas, Tótkomlós, Csabacsűd, Pitvaros, Békéscsaba, Csanádalberti, Mezőberény, Medgyesegyháza, Bánhegyes, Ambrózfalva.)

1933-ban már elmondhatjuk, hogy gazdasági, kulturális, néprajzi, természettudományi cikkek is szép számmal jelentek meg. Az első három évfolyam összterjedelme 700 oldalt tesz ki. Ennek hozzávetőlegesen 60%-a hitfelekezeti cikk, imádság és egyéb egyházi jellegű írás.

1932 óta Békéscsabán nyomták (1931-ben Tótkomlóson). 1932-vel a címoldal fejléce megváltozik, több hely marad az írásokra. 1932-ben új rovat is nyílik, a Rozhorovka (Párbeszéd). Ebben Linder László írása mellett Francisci Mihály káplán közli közmondás-gyűjtését. Később ezt ki is adja az Evangélikus Könyvkereskedés. Ezek egytől egyig szlovák közmondások voltak. 1934-ben egyre több írás jelenik meg külső szerzőtől. Például: Ján Gerči, Ján Szekerka, Békéscsabáról; Supula Pál Pitvarosról; Pavel Gajdács békéscsabai Szőlők; Ondrej Korbely Szarvas. (3. sz. melléklet)

3. sz. melléklet

A békéscsabai szerzők életrajzi adatai

(Dedinszky Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán c. pályamunkájából; Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba Néprajzi Adattár 567—1969) Az adatok 1969-ig érvényesek, azóta valószínű módosulások történtek (T. I.).

Bauko György: könyvkereskedő Békéscsabán született 1897-ben, a lakosságcsere idején kitelepült, Komáromban halt meg 1967-ben.

Francisci Mihály: Tótkomlóson született 1905-ben, csabai lelkész volt 1934—48-ig, amikor is a lakosságcsere során kitelepült. Jelenleg Felső-Szeliben (Horné Saliby) lelkész.

Ján, Valašťan—Dolinsky: Költő és zeneszerző. A Č. K.-ban, az Ev. Hl.-ban Janko V. Ž Zofin néven írt. Ekkor már Szlovákiában élt mint tanár. 1892-ben Békéscsabán született.... Taníttatták, s már 1913-ban a telekgerendási tanyákon tanított, majd ebben az évben már a Felvidéken Hruchovistere költözött. Életműve szerteágazó: zeneszerző, népdalgyűjtő, költő, a népművelés harcosa, karvezető, pedagógus, kiváló eszperantista, fordító.

Galli János: Békéscsabán született 1856-ban, itt volt ev. kántortanító 1875—1922-ig.

Gercsi János: Ács, népi író, Békéscsabán született 1909-ben, a lakosságcsere idején kitelepült, jelenleg Érsekújvárban (Nové Zámky) él.

Linder László: (Linder Károly lelkész fia) Békéscsabán született 1893-ban, csabai ev. lelkész volt 1920—1960-ig, amikor is nyugdíjba vonult. Jelenleg Budapest—Árpádföldön él.

Lipták János: csizmadia, utóbb vasúti kalauz, élt Békéscsabán 1859—1945-ig. Mind Békéscsabán, mind pedig útjai során számos magyar és szlovák népdalt és közkinccsé vált műdalt jegyzett fel. Igen egyszerű, sem magyarul, sem szlovákul rendesen írni nem tudó ember volt. Lipták gyűjteményében 61 szlovák dal szövege van feljegyezve. Csak a szöveg, dallam nélkül. E gyűjtemény Békéscsabán a Megyei Könyvtár kézirattárában található.

Solymár-Szlany Pál: Békéscsabán született 1905-ben, ugyanott volt hitoktató lelkész, majd 1936-tól haláláig, 1956-ig Gerendáson lelkész.

[34/a] Ezek a személyek nem voltak tagjai a szerkesztőségnek, felkérés nélkül, levélben írtak s küldtek cikkeket. Ezáltal egyesek később állandó írói lettek az újságnak.

Dr. Szeberényi Lajos Zsigmond: Békéscsabán született 1859-ben. 1883-tól Tótaradácon lelkész, 1891-ben a békéscsabai nagy gyülekezet választotta apja helyére, itt szolgált 1941-ben bekövetkezett haláláig.

Ifj. Dr. Szeberényi Gusztáv: (-Lajos Zsigmond fia.) Az egyházi szeretetmunka apostola, Békéscsabán született 1890-ben, ugyanott volt lelkész 1918-tól 1941-ben bekövetkezett haláláig.

Szekerka János: építőmester, népi író, zeneszerző, Békéscsabán született 1904-ben, ma is itt él nyugdíjasként. Bauko Györggyel együtt gyűjtötte a csabai népdalokat közvetlenül a nép ajkáról. Ezeknek egy része a két világháború között a Cabiansky Kalendárban is megjelent, mintegy 50—60 darabból álló gyűjteménye kéziratban van meg.

Hírt ad a Magyarországi Tót Közművelődési Társulat Békéscsabán 1933. május 20-án rendezett kulturális estjéről is. Ezen jelen volt Péchány Adolf államtitkár, a felsőház tagja. A program igen színvonalas volt: szerepelt Vikár Béla tanulmányának felolvasása, Bartók Béla műveinek előadása, szlovák népdalok Szekerka János vezényletével, Petőfi-vers, Sládkovič-vers, Hurban-Vajanský írása, Rázus írása „Aranynak" és egy színdarab. 1934. évvel teljesen Békéscsabára kerül a lap. Saguly János 48 évi egyházi szolgálat után nyugdíjba vonult, s tőle átvette Dr. Szeberényi Gusztáv.

Tehát jobb híján igen megfelelt az olvasónak, s igyekezett az egyházi témákon kívül más igényeknek is megfelelni, a behatárolt lehetőségek szerint. Átlagosan 1100 példányban kelt el a lap minden száma. Ez a szám az összlakosság számához viszonyítva nem túl sok, de a korabeli sajtópéldányszámok szempontjából már jelentősebb. Ugyanis egy évben átlagosan 13 200 példányban kelt el. Ez úgy véljük nem jelentéktelen, főként szlovák nyelvű lapnál.

Ha világi lapot nem is tudott magáénak mondani, vallani az alföldi szlovákság, de egyházi lapot, vagy általában szlovák lapot, annál inkább. Bizonyítja ezt az egyre inkább szaporodó külső írók száma.[34a] Még akkor is, amikor 1934-ben megindul az alföldi szlovákok első világi lapja, ebben az időszakban, a *Slovenská Rodina.*

4. *A Slovenkská Rodina:*[35]

A lap megjelenéséről Dedinszky Gyula így ír: „Békéscsaba szlovák lakossága eléggé el volt látva vallásos olvasmányaival, hiszen 1920 óta folyamatosan megjelent a Čabiansky Kalendár, 1931 óta pedig a havi egyházi folyóirat, az Evanjelický Hlásnik is. De nem volt békéscsabai szerkesztésű társadalmi világi lapjuk. Ezt a hiányt igyekezett pótolni két lelkes csabai férfi: Bauko György és Szekerka János, amikor 1934-ben megindították lapjukat, a Slovenská Rodina címűt."

Az első száma 1934 januárjában jelent meg, az utolsó 1938 júliusában. Megjelent évente tízszer, 16 kis oldal terjedelemben, illetve később 8 nagy oldalon. A lap magát társadalmi, gazdasági, népművelőnek nevezte. Az előfizetés 1 évre 1 pengő, egyes számok ára 10 fillér. Békéscsabán a „Petőfi" Nyomdában nyomták. 1938-ban már csak egy szám jelent meg, valószínűleg előfizetők hiánya miatt, de közrejátszhattak már a nemzetközi politikai események is, fejti ki véleményét Dedinszky Gyula. A szerkesztők a lap célját így fogalmazták meg: „Vállalkozásunknak az a célja, hogy szlovák népünknek legyen folyóirata, amelyet saját nyelvén olvashat, — olvashat a múlt történeteiről, a jelenről és a jövő lehetőségéről." „... politikával foglalkozni nem akarunk. Így egyúttal nem is fogjuk firtatni a kisebbségi rendelkezések és törvények végrehajtását sem. Ezt Isten akaratára bízzuk."

Felelős szerkesztője végig Bauko György volt. Felelős kiadója 1935 májusáig Vicián György, attól kezdve Szekerka János. Sajnos nem áll módunkban a lapot tüzetesebben megvizsgálni.

[35] Sajtóbibliográfia Bcs. 1974. (359. tétel) Dedinszky Gyula 1969. 123. 133.

III. Önálló szlovák nyelvű kiadványok[36]

1. Vyučovanie konfirmandov
sostavil: Dr. L. Z. Szeberényi ev. senior
Békéscsaba 1929. 36. p. (Egyházi Könyvkereskedés kiadása, Ny. „Kőrösvidék" Békéscsaba)
2. Studnice wody živé
Modlitby a pisne ewanjelické pro všeliké potřeby a příležitosti tiché kresťanské nábožnosti doma
i w cizine
W Békéscsabe, 1927. 201. p.
Nákladom Ewanjelického cirkevného knihkupecstva; „Kőrösvidék")
3. Horár a čižmár
alebo
Ztratený groš
Nábožná rozprávka;
Napisal: Ladislav Linder ev. Sl. —B. kazatel na Békéščabe
Békéscsaba, 1929. 16. p.
(Ny. „Petőfi", Békéscsaba)
4. Čítanka
preIII;—IVtriedu ev. a. v. ľudových škôl
III. Zkratené vydanie
Sostavil: Štefan Kvas ev. učitel
Békéscsaba, 1929. 143. p.
Ev. könyvkereskedés, 1929. Békéscsaba
„Kőrösvidék"
5. ABC és Első Olvasókönyv tót tanítási nyelvű elemi iskolák számára
Írta: Molnár János
Abecedár a prvá čitanka pre
Slovenské ľudové školy
Dľa Nagy-Urhegyiho nového abecedára napisal: Ján Molnár
Druhé vydanie
(Ev. könyvkereskedés Békéscsaba 1929.)
(Baltha János nyomdája Mezőberény)
6. Francisci Michal: Na každý den jedno porekadlo[37]
Békéscsaba, 1933. 16. p. Ev. Könyvkereskedés kiadása
7. Život a povaha Dr. Martina Luthera
ku 450 ročnej pamiatke jeho narodenia
1483—1933
Békéscsaba, 1933. 15. p. (Ny. „Petőfi")
8. Dr. Martin Luther: Katechizmus
S doslovným a biblicko-historickým výkladom
napisal: Karol Linder ev. aug. v. farár na Čabe
Piaté vydanie
Békéscsaba 1936. („Petőfi" ny.)

[36] Békéscsabai evangélikus Gyülekezet Levéltára
[37] Dedinszky Gyula 1969. 147. Evanjelicky Hlásnik 1933/7. 12.

9. Malý Katechizmus
doktora
Martina Luthera
Békéscsaba, 1936. 36. p.
(Ev. könyvkereskedés, „Kossuth" Bcs.)

10. Generálnym konventom povolená učebnica
výber
Biblických Histórié
k potrebe ev. a. v. škôl slovenských
Sostavil: Ján Bella
bývalý b. — čabanský učitel
Békéscsaba, 1937. 62. p.
(Ev. Könyvkereskedés)

11. Duchovné piesne
Složené z mnohých nábožných kníh pre sukromnu a domácu pobožnosť evanjelických kresťanov
Békéscsaba 1939.
(Ev. Könyvkereskedés, „Kossuth" ny.)

A fentebb ismertetett művek jelentek meg szlovák nyelven a tárgyalt időszakban Békés megyében.

Amint az megfigyelhető a felsorolásból, minden egyes mű megjelentetése, terjesztése az Evangélikus Egyházi Könyvkereskedéshez fűződik. Talán ebből adódik az a magától értetődő tény is, hogy egy-két kivételtől eltekintve csaknem minden kiadás vallásos témájú. A könyvkereskedés valójában ezek kiadását tűzte ki célul.

Elképzelhető az is — amint azt Dedinszky Gyula kifejti —, hogy ekkor már viszonylag jól tudtak magyarul, s így a szépirodalmi, gazdasági, politikai ismereteket magyar könyvekből merítették.

IV. Saját egyesület létrehozásáért

Amint azt már az általános helyzetkép fejezetében említettük, a kulturális mozgalom szervezett megteremtését a huszas évek végén észlelték a hatóságok. „1928. október 31-én Dorkovics Mihály egy 32 holdas bérlő és Pluhár Mihály lakatosmester tanácsot kért képviselőjüktől, az akkor Békéscsabán időző Bud János közgazdasági minisztertől egy szlovák olvasókör vagy gazdasági kör felállítását illetőleg. A miniszter a polgármesterhez utasította őket, aki azonban elzárkózott a kérés elől."[38]

A fennmaradt eredeti dokumentumok alapján megállapíthatjuk, hogy Bud János miniszter tanácsát megfogadva kérvényt adtak be a polgármesternek aki formai kifogásokra hivatkozva a kérelmet elutasította.[39] Igen taktikus lépésként kell értékelnünk a megnevezés megválasztását. Ugyanis „Magyarországi Szlovák Közművelődési Egyesület" néven kívánnak megalakulni. Nem használja a „Tót" és a „Társulat" kifejezést — azaz másként használja —, de mégis a csengése attól nem idegenként hangzik s eléggé téveszthető. A kért javítást elvégezve beadták ismét kérelmüket.

[38] Bellér Béla 1973. 679.

[39] Pluhár Erzsébet Tulajdonában Békéscsaba. Gombos János békéscsabai muzeológus kolléga gyűjtése. Az ő szóbeli hozzájárulásával használom fel az anyagot. *16 956/1928.* Válaszirat a rendőrkapitányságról. köz. szám

(172 615/929. sz. alatt iktatták, azonban a válasz továbbra is a passzivitás maradt.) 1930-ban Pluhár Mihály sürgetéssel él a BM felé, mivel ügyük nem haladt előbbre. Kitartásukról és taktikusságukról tanúskodik az az 1932-ből származó okirat, melyben kérik a szűkkörű alakuló ülés megtartását — formailag szabályosan. Azzal indokolják, hogy a „műkedvelői vagy közművelődési" egyesületet a Budapesten székelő Magyarországi Tót Közművelődési Társulat fiókjaként kívánják megalakítani. Ám ismét csak hallgatás a válasz. Ezekkel a hivatalos úton való próbálkozásokkal párhuzamosan még a huszas évek elejétől fogva egy „titkos" egyleti mozgalom is kibontakozóban volt. Erről ad igen értékes információkat pályamunkájában Dedinszky Gyula:[40]

„A „Spolok" munkája

A huszas években Békéscsabán is egyszerre két vonalon is jelentkezett az érdeklődés és igény a szlovák nyelv fokozott ápolása iránt."

„Az első ilyen igény az evangélikus gyülekezeten belül mutatkozott meg." Istentisztelet után igemagyarázatot tartott Szeberényi Gusztáv szlovák nyelven, az egyház arra vállalkozott tanítói pedig az egyházi énekeket gyakorolták és szlovák írásgyakorlatokat tartottak. A komoly foglalkozás után szlovák szórakozás, játékok, szlovák népdalok következtek.

„Ugyanebben az időben, egy másik vonalon, egészen világi területen is jelentkezett hasonló megmozdulás. A békéscsabai szlovák fiatalok közül némelyek — vallási különbség nélkül — hetenként kétszer-háromszor, mégis leginkább vasárnap esténként összejártak Pluhár Mihályék lakásán, a Luther utcában. Itt beszélgettek, szlovák irodalommal ismerkedtek, szlovák dalokat énekeltek, verseket szavaltak, később műkedvelő előadásokra próbáltak. Az összejövetelek végén pedig halkan, hogy az utcára ki ne hallassék, elénekelték a „Hej, Slovácit" az akkori szlovák Himnuszt. Ebben az időben a csoport vezetőségi tagjai voltak: Pluhár Mihály, dr. Kvasz György ügyvéd, Dorkovics Mihály, Szekerka János, Bauko György, Gercsi János, eljárt közéjük Francisci Mihály ev. segédlelkész is."

Mivel a csoport hamar felszaporodott, már nem tudtak megfelelő biztonsággal a megszokott helyen összejönni. A rendőrség nyomozott utánuk. „Ekkor az evangélikus egyházhoz fordultak, és dr. Szeberényi Gusztáv az egyház ifjúságaként befogadta őket a már említett katechizációs csoportba. Ők voltak a Szlovák Ifjúsági Egyesület." Így tehát tevékenységüket az egyház égisze alatt folytatták. Tevékenységük széleskörű volt:

— műkedvelői színi előadásokat tartottak
— önálló könyvkereskedést nyitottak (később ezt Baukó György az egyházi könyvkereskedésbe vitte át)
— népdalokat gyűjtöttek
— verseket írtak
— szerzőivé lettek a közkedvelt Čabiansky Kalendárnak.

Ezzel a visszaszorított, kényszerített helyzettel mennyire nem voltak elégedettek, bizonyítják a következő levéltári dokumentumok. Dr. Kvasz György ügyvéd és Osgyán Béla mérnök 1932-ben külön-külön levelet intéztek Békés vármegye Közgyűléséhez. Válaszról nem tudunk, de a dokumentumok tünetértéküknél fogva is értékesek. Osgyán Béla követeli, hogy az iskolákban tanítsák a szlovák nyelvet, Békéscsabán a gimnáziumban is. Erkölcstelennek tartja különbséget tenni kisebbségek és pártállások szerint az emberek között. Elfogultsággal vádolja a bíráskodást is. Kvasz

[40] Dedinszky Gyula 1967. 19—20.

György is követelő hangnemben ír, de kizárólag művelődési lehetőségekről és azok engedélyezéséről beszél:

— szlovák nyelvű gazdasági, közművelődési és kulturális időszaki lap engedélyezését kéri;
— kultúregyesület létesítését követeli;
— minden iskolatípusban a szlovák nyelv oktatását.

Indokai:

— a szlovákság tömeges előfordulása az adott területen;
— anyanyelven lehet gondolatainkat legjobban kifejezni;
— a kívánt egyesület még nincs és nem lett engedélyezve;
— szlovák nyelvű újság Békés vármegyében nincs;
— a szlovákok mindig hűségesek voltak a közös hazához;
— 1932. évi kisebbségi konferenciára a képviselők elmennek, mert meghívást fognak kapni.[41]

Amit követeltek, jogosak voltak. Csupán kulturális fönnmaradásukért követeltek, sajátos nemzetiségi vonásaikat kívánták megőrizni. Természetesen a jogosság mellett a gyakorlatban jobban dominált az a sorozatos tény, hogy esélyeik a kulturális igények hivatalos elismeréséhez igen elenyészőek voltak. Sajnos a hivatalos, közigazgatási szervek a lehető legérzéketlenebb módon reagáltak. Határozottan ellenszegülni nem akartak a külföld miatt. Így maradt a passzivitás, a „struccpolitika". Azaz „nem látom, tehát nem is létezik" elv volt a mérvadó. Persze mindez önámítás volt csupán. Ha mégis sor került intézkedésre, akkor az inkább adminisztratív volt, mint lényegi. Így igényeik beteljesedése szinte reménytelenné vált.[41/a].

V. Szlovák műkedvelői színjátszás

Már az eddigi fejezetekből is kiderült, hogy az anyanyelvüket megőrizni óhajtó szlovákok Békés vármegyében mely területeken használták leginkább nyelvüket. Ezek alapján megállapíthatjuk, a magánélet és a művelődés területén. A magánélet területéről csupán csak egy példát kívánunk itt megemlíteni. A Békési Élet egyik számában ezzel kapcsolatosan Krupa András forrásközlése igen érdekes. „Egy földmunkás kereseti naplója 1928—1944" címmel közli Gyorgyai Mihály pitvarosi lakos kereseti feljegyzéseit. A megjelölt időszakra gazdasági szempontból is igen jó adalék, de jól tükrözi az aktív nyelvhasználatot, mivel eredeti szlovák tájnyelven íródott.[42]

1. *Színjátszás Békéscsabán:*

Békéscsabán — az eddigi fellelt dokumentumok alapján — a szlovák műkedvelői színjátszás kezdete a 30-as évek elejére tehető. Indítása a már említett „Spolok" tagjainak nevéhez fűződik, de itt is előtérbe kerül Pluhár Mihály neve, mint szervezőé. Nevével futnak a kérvények is. A dokumentumokból kiderül, hogy 1931. november 14-én 20 órától az Orosházi u. 46. sz. alatti vendéglőben műkedvelői előadást tarthattak, 1 P. 50 fillér maximális belépődíj mellett. *Palárik János:* Drótos c. három felvonásos vígjátékát adták elő. Ugyanezt a művet 1931. november 21-én a Kisgazda

[41] BmL — Békés vármegye alispánjának iratai 9558/1932.
[41/a] Bálint Ferenc—G. Vass István 1971 136.
[42] Krupa András 1970. 139—151.

Székház nagytermében is előadták (Luther u. 6. sz.). Ugyancsak engedélyt kaptak 1932. szeptember 3-án a Kisgazda Székházban *Stodola Ivan:* Jožko púčik a jeho kariéra c. művének színre vitelére, és az azt követő táncmulatság megtartására. Mindezekhez járult természetesen, hogy kirendelt rendőri személyek is részt vettek (1 ügyeletes tisztviselő, 1 detektív, 1 altiszt és 1 őrszemélyzeti tag.)[43]

Az eddigiekből jól kivehető, hogy vígjátékokat játszottak inkább, s szlovák klasszikusoktól. A saját színdarabok megteremtése kérdésének felvetődésekor ismét Dedinszky Gyulához fordulunk:

„A csabai szlovákság erejét természetesen meghaladta az a feladat, hogy saját színi irodalmat teremtsen. Erre irányuló kísérletek mégis történtek. Pl.: *Linder László:* (ev. lelkész) Lesná sírôtka (Erdei árvácska) címen írt három felvonásos színdarabot. Előadták Békéscsabán az erzsébethelyi egyházi iskola dísztermében." Sajnos ennek idejét nem tudjuk. A békéscsabai szlovák színi irodalom — Dedinszky Gyula szerint — első és egyetlen igazi terméke Ján Gerči: Vyslúžená žena c. műve (A megszolgált feleség". Végig tájszólásban íródott. A dalbetéteket Szekerka János zenésítette meg. 1935-ben nyomtatásban is megjelent. Ősbemutatója 1939. május 15-én a helyi Városi Színházban volt. Rendezte Szekerka János. Ezzel a Békéscsabán létjogosultságot kiharcolt szlovák színi előadás a hivatalos színdarabok házába is bejutott. A vígjátékot rádiójátékká átdolgozva a pozsonyi szlovák rádió is közvetítette 1938. június 26-án. *Francisci Mihály* (lelkész): Mária Möll német nyelvű színdarabját fordította le: Dcéra Demetriusová (Demetrius leánya). Az öt felvonásos színjátékot 1941. április 13-án adták elő a helyi Városi Színházban.[44]

2. *Színjátszás Tótkomlóson:*

Talán a többi nemzetiséget is figyelembe véve egyedülállónak számít az az aktív, folyamatos, műkedvelői színjátszás, amely Tótkomlóson gyökeret vert. Ezzel kapcsolatosan Papp János közöl cikket a Békési Életben 1968-ban.[45] 1982-ben a Csehszlovákiában élő tótkomlósi származású Ondrej Kulik dokumentum-közlése foglalkozik a tótkomlósi műkedvelő színjátszás történetével[46]. Mindkét mű hozzáférhető. Ezért részletezésébe nem bocsátkozunk, csupán a részadatokat összesítve emelünk ki néhány fontosabb területet.

A színjátszás meghonosodása még az idénymunkákra való csoportos leszerződésekre vezethető vissza. Tárgyalt korszakunkra már gyökeret vert hagyomány. 1919 januárja és 1939 decembere között 95 alkalommal tartottak színi előadást. Igen nagy sikerrel játszották az egyes darabokat. Szinte állandó jelleggel eljártak az előadásokra a környező szlovák településekről is. Pl.: Pitvarosról, Békéscsabáról és Nagybánhegyesről. Alkalmanként Dénes István nemzetgyűlési képviselő is részt vett az előadásokon. A szereplők közül sokan még a házasságkötés után is rendszeresen részt vettek a műkedvelők csoportjában. A darabokat többnyire Szlovákiából kapták postán. Ezek rendezői többnyire a település egyszerű, de olykor tanult emberei közül kerültek ki. A legtöbbet rendezett Tomka Judit földműves és Hirka István, utána Adamkovics János tanító és Benyó András. Természetesen ezen kívül még alkalmanként mások is rendezéshez jutottak. Az előadások helyszíne legtöbbször a Munkás Otthon és a Kisbirtokos Szövetség Székháza. A Kisbirtokos Szövetség 1923-ban

[43] Pluhár Erzsébet tulajdonában, Békéscsaba, Gombos János gyűjtése.
[44] Dedinszky Gyula 1969. 140—141.
[45] Papp János 1968. 233—237.
[46] Kulík, Ondrej 1982. 47—82.

nyert engedélyt, s ekkor 240 fő volt a taglétszám. Elnöke: Machan Mihály.[47] Az előadások színre vitelébe sokszor bekapcsolódott egy illegális egylet, a „Férfiak és ifjak egyesülete". Általában valamely egylet oltalma alatt. Pl.: Munkásegylet, Földműves Egylet — ahol még aktívan ápolták a szlovák kultúrát — jegyzi meg Bellér Béla egyik tanulmányában. Az illegális egyletről a helyi hatóságok tudtak, de tevékenységét nem gátolták. Az illegális egyletről eddig részletesebb adataink nincsenek. Hivatalos, engedély nélküli, szervezett egyletről van szó, melynek alapítói és szervezői egyben egy másik megalakult, engedéllyel bíró egylet tagjai. Éppen ezért igen nehéz megkülönböztetni, hogy az egyes programokat mely tagok indítványozták, s melyek kivitelezték.

Összegezés

Az előző fejezetekben leírtak alapján végül is valamelyest egységes képet kaphatunk a két világháború közötti anyanyelvi művelődés területeiről, megvalósulásáról. Bár a sajtótermékek olvasottságát megrendelők listája hiányában alig tudjuk körvonalazni. Mégis megállapíthatjuk, hogy a sajtótermékek kiadott példányszáma mindig elkelt. Így arra következtethetünk, hogy a megrendelők és állandó vásárlóik körében szimpatikus, kedves olvasmányok voltak. Azonban előfordulhatott, hogy sokan a jobb hiányában ezekre a sajtótermékekre kényszerültek támaszkodni.

Kétséget kizáróan elismerhetjük, hogy a Békés megyei szlovákság főbb centrumaiban, mint Békéscsabán és környékén, valamint Tótkomlóson és környékén az anyanyelv használatáért igen sokat tett a kultúrájához mindenáron ragaszkodó lakosság. Nem kívánt elszakadni az országtól. Szerintünk ez az álláspontjuk egyedüli helyes út volt számukra, még akkor is, ha ezt a lépést számonkérik tőlük néhány gyengén sikerült munkában. Nem akartak szándékosan a kormányzattal szembeszegülni — ami tudatos taktikázásra utal —, bár a hivatalos szervek intézkedése sokszor kiprovokálta belőlük. Minden tudatosság és rendszeresség ellenére túlzott elvárás lenne ezeket számonkérni tőlük. Végeredményben józan gondolkodó számára ezek valóban talaját vesztett igények, elvárások voltak már igen régóta. Inkább csendesen, felszín alatt, de nemzetiségét, kultúráját megtartva viselték sorsukat, melyet gyakorlatilag akaratuk ellenére kaptak. Ha nemzetiségüket tekintve nem is volt forradalmi szembeszegülés részükről az időközönként előforduló közigazgatási szervekkel történő nézeteltérés, még nem jelentheti ez azt, hogy érzéketlenek az ilyen kérdések iránt. Nem is mondhatjuk, hogy azok voltak. Hiszen ha megnézzük a Viharsarok munkásmozgalmában való részvételüket, akkor minden ilyen vonatkozású kételyünk eloszlik. Csakhogy ebben a mozgalomban maguk sem a nemzetiségi hovatartozást emelték ki, hanem a szociális, gazdasági szempontú sorsközösséget. Az ebben való részvételükre a már említett, jegyzetekben használt Közös út, közös sors c. tanulmánykötetben, és Ján Siracky az alföldi szlovákok antifasiszta hagyományairól, valamint a Békéscsabai munkásmozgalom dokumentumai 1890—1944 c. munkákban megfelelő mélységgel találunk bizonyítékokat.

A megelőző részekben a kultúrához való ragaszkodás jeleit igyekeztünk felvázolni, alkalomadtán bemutatni. Az előforduló formákat, kezdeményezéseket, lehetőségeket s megvalósulásukat éppen azért kell nagyra értékelnünk, mert ezeket akkor, az adott belpolitikai viszonyok között vitték véghez. Bízunk abban, hogy minden retorzió és hivatali passzivitás kidomborítása ellenére is bizonyíthatóvá tudtuk tenni: a két világháború közötti időben a szlovákságnak kialakult egy, a

[47] BmL — Békés vármegye alispánjának iratai 1563/1923.

valós igényeket jobban szolgáló kulturális szervezetet igénylő aktív magja, mely nem kis hatással lehetett a körülöttük szemlélőkre. Bizonyítéka ennek az is, hogy a színi előadások mindig tömegeket mozgattak meg. A ma visszaemlékező idősebb emberek ebből a tevékenységből mindig kiemelik, hogy róluk írtak, saját nyelvükön, nekik írtak, magukra ismertek, s ez jó volt.[48]

Az igazi kisugárzó hatást sajnos nem tudtuk, tudjuk ma lemérni, mert az 1946—48-as lakosságcserével ez a verejtékkel kialakult aktív mag eltávozott Magyarországról.

IRODALOM

Bartalská, Ľubica
1981 Tvorba ľudových básnikov — Slovákov v Maďarsku. Slováci v Zahraničí 7. Martin 1981.
Bálint Ferenc—G. Vass István
1971 A békéscsabai munkásmozgalom dokumentumai 1890—1944. Békéscsaba 155.
Bellér Béla
1963 Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája (1919—1922) Századok 6. 1279—1318.
Bellér Béla
1973 Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikájának kiépítése (1923—1929) Századok, 3. 644—687.
Bellér Béla
1977 Az ellenforradalmi rendszer nemzetiségi politikája a válság küszöbén (1930—1931). Századok, 1977. 2. 270—319.
Dedinszky Gyula
1967 Békéscsaba nyelvi és vallási képének alakulása. Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba Történeti Adattár 413/1967. Továbbiakban: MMM. Bcs. T. A.
Dedinszky Gyula:
1969 A szlovák betű útja Békéscsabán MMM. Bcs. Néprajzi Adattár 567/1969 Továbbiakban: MMM. Bcs. N. A.
Dedinszky Gyula
1972 A Čabiansky Kalendár és jelentősége az alföldi Szlovákság életében. MMM. Bcs. T. A. 786/1972
Dedinszky Gyula
1973 Emlékezés a Čabiansky Kalendárra (1920—1948). Békési Élet 1973. 1. 131—139.
Dedinszky Gyula
1979 Vidám Csaba. Békési Élet 1979. 2. 221—231.
j—s
1931 Čabiansky Kalendár. Slovenské Pohľady 1931. 10. 656.
Krupa András
1970 Egy földmunkás kereseti naplója (1928—1944) Békési Élet 1970. 1. 139—151.
Krupa András
1971 Fonó Tótkomlóson és környékén: Pitvaroson, Csanádalbertin, Nagybánhegyesen. Békési Élet 1971. 2. 233—257.
Kulík, Ondrej
1982 Slovenské ochotnické divadlo v Tótkomlóši (1907—1947). Matica Slovenská Martin 183.
M. Č.
1924 O Slovákoch v Maďarsku. Slovenské Pohľady 1924. 5. 297—298.
Papp János
1968 A tótkomlósi szlovák műkedvelő színjátszás történetének első korszaka (1904—1932). Békési Élet 1968. 2. 233—237.
Pasiar, Štefan
1977 Dejiny knižníc na Slovensku Bratislava, 1977. 222.
Polányi Imre
1980 Közös sors, közös út. Tankönyvkiadó, Budapest. 186.
Szabó Ferenc
1970 A helyi és országos hírlapok elterjedése, olvasottsága Békés megyében 1911-ben és 1925—26-ban. Békési Élet 1970. 3. 503—512.

[48] Tóth János szóbeli közlése. Mezőkovácsháza Hámán Kató u. 4/a., Szül.: 1918-ban.

Sirácky, Ján
1979 Niektoré historicko-etnografické aspekty a problematika výskumu dolnozemských Slovákov. Slováci v Zahraničí 3. 102.
Svetoň, Ján
1942 Slováci v Maďarsku. Príspevky k otázke štatistickej maďarizácie Bratislava, 190.
Tóth István
1979 Szlovák társadalmi egyesületek a dualizmus idején. Diákköri dolgozat. Szeged, 23.

BEITRÄGE ZU DER MUTTERSPRACHLICHEN BILDUNG DER SLOWAKEN IM KOMITAT BÉKÉS (1919—1939)

István Tóth

Im kurzgefaßten Vorwort handelt es sich um die speziellen internationalen und innenpolitischen Faktoren, die auf das Leben der in Ungarn wohnhaften Slowaken zu der geschriebenen Zeit einen Einfluß ausübten.

Im ersten Abschnitt wird es in die existenziellen Probleme der slowakischen Nationalität in der Umgebung von Tótkomlós und Békéscsaba eingegangen. Es werden Tatsachen aufgezählt, die auf die Meinung der Regierung in Hinsicht der slowakischen Nationalitätsbewegung schließen lassen. Die Arbeit erleutert ferner die Verhältnismäßigkeit der Isolierung von dem Oberungarn. Genau darüber zeugen die konkreten, bekannten Beziehungen dieser Periode. Die Arbeit gibt neben den Tatsachen auch statistische Anbagen, sowie biographische Angaben der aktiven Mitglieder der kulturellen Bewegung — nach Gyula Dedinszky — bekannt. Es wird versucht, die möglichen Anwendungsbereiche der Muttersprache zu beschreiben. Ein bedeutender Teil der Arbeit wurde der örtlichen Presse, Druckerei und der Tätigkeit im Interesse des selbständigen Bildungsvereins gewidmet.

Die Rolle der aktiven Organisatoren ist leider nicht mehr zu ermessen, da ein bedeutender Teil von ihnen im Rahmen der tschechoslowakischen-ungarischen Vereinbarung über den Einwohneraustausch in den Jahren 1946—48 unser Land verlassen hat.

PRÍSPEVKY K VZDELÁVACÍM SNAHÁM SLOVÁKOV BÉKÉŠSKEJ ŽUPY (1919—1939)

István Tóth

Úvaha v krátkom úvode hovorí o speciálnych medzinárodných a vnútorno-politických udalostiach, ktoré spôsobili na život slovenskej národnosti v Maďarsku.

V prvej časti niečo podrobnejšie sa zaoberá egzistenčnými otázkami spomenutej národnosti. Najmä problémami slovenského roľníctva na, okolí Slovenského Komlóša a priemyselných robotníkov v Békéšskej č Caby. Spomenie niekoľko faktov z ktorých dá sa odôvodniť, že dolnozemský slováci mali predsa nejaký styk — a to priamy — so Slovenskom medzi dvoma svetovými vojnami. Samozrejme nie také priaznivé a plodné ako predtým. Archivné údaje predloží čitateľom — ako mienili úradi o slovenskom (národnostnom) hnutí okolo Komlóša, Sarvašu, Mezőberény, a Békéšskej Čaby. Popri nových faktoch uvádza aj štatistické tabuľky, krátké životopisné údaje, činiteľov kultúrného hnutia v Békéšskej Čaby z práci Gyulu Dedinszkého. Pokúsi sa práca aj s tým, žeby čitatelia videli na akom poli používali a v akej miere materčinu slováci.

V druhej časti zaoberá sa tlačiarhými produktami čabianskych Slovákov. A to Čabiansky Kalendár, Evanjelický Hlásnik, Slovenská Rodina. Samozrejme berie do poradia aj produkty Evanjelického Kníhkupectva. V pokračovaní zdôrazňuje význam viacnásobného pokusu o založenie samostatného kultúrno-vzdelávacého spolku v Békéšskej Čaby. A naposledi hovorí o tom ako sa splnili nádeje o vzdelávanie na materinskom jazyku: ochotnické divadelné hry v Slovenskom Komlóši a Békéšskej Čabe.

Ozajstný vplyv tohoto aktivného kultúrnoorganizačného jadra nemôžeme zistiť, lebo väčšina uvedomelejších z jadra presídlili sa do Československa v rámci výmeny obyvatelstva medzi Maďarskom a Československom.

Zároveň úvaha zoskupila také konkrétnosti z kultúrnych dejín dolnozemských Slovákov z ktorými doteraz málo zaoberali, z týchto príčin ešte nerozpracované. Teda historici málo sa venovali tejto témy.

Művészettörténet

MŰGYŰJTÉS SZEGEDEN

I.

SZELESI ZOLTÁN

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

A műgyűjtemények rendszerint olyasféle, dicséretes igyekezettel jönnek létre, mint ahogyan az irodalomkedvelők is szép, sőt sokszor tekintélyes magánkönyvtárakat alakítanak ki otthonukban. A műgyűjtők általában a környezetük esztétikussá formálására törekszenek. Magasabb szinten pedig egy olyan harmonikus atmoszféra megteremtésén fáradoznak a műtárgyak által, amelyek között élve nemcsak gyönyörködnek az őket körülvevő alkotásokban, de a művek tudatformáló, érzelemgazdagító, ízlésfejlesztő hatása által nemesebbé és szebbé válnak a műtárgyakat szerető emberek hétköznapjai. A műgyűjtőket azonban kétféle veszély is fenyegeti. Egyrészt, amikor egyfajta egoista szemlélet lesz úrrá a műgyűjtőn, és magán kívül mindenki mást ki akar zárni a műélvezés gyönyöréből, ezért kollekcióját hét lakat alatt őrzi. Másrészt, amikor a gyűjtőnél egyre inkább az anyagi megfontolások lépnek előtérbe, és céljaként a tőkebefektetés dominál, semmint a művészet önzetlen. szeretete.

A múzeum és műgyűjtés örök és elszakíthatatlan kapcsolatát olyannak tarthatjuk, mint az apró erecskékből hatalmassá növekedett folyamok természettől meghatározott sorsát; vagyis bármily hosszú utat is kell megtenniök, végül mind belefutnak az óceánba. Az egyes gyűjtemények is — önkéntes adományozás vagy állami vásárlás folytán — előbb-utóbb kikerülhetetlenül a múzeumok művészeti anyagának részeivé válnak. Növelve, gazdagítva a közgyűjtemények műtárgyállományát, hogy az így összegyűlt alkotások a legmagasabb szinten tölthessék be igazi hivatásukat, vagyis hogy szépségükben mind többen és többen, azaz a nagy tömegek gyönyörködhessenek.

Szegeden az egyre gyakoribbá váló műgyűjtő kiállítások azt tanúsítják, hogy városunkban nincsenek olyan gyűjtők, akik számára ellentétes fogalmat jelent az a nagyon is összetartozó szópár: „múzeum és műgyűjtés". Nálunk aligha lehet találni olyanokat, akik a köz- és magántulajdon ellentétét látják a műgyűjtés és a múzeum vonatkozásában. A műgyűjtők egyéni célkitűzései és a múzeum közművelődési feladatai úgy kerültek egymással szinkronba, hogy sikerült felülemelkedni azon az önző álláspontón, hogy az egyes „családi képtárak" alkotásaiban kizárólag csak a tulajdonosok lelhetik örömüket. A tartalmilag társadalmi szintűvé vált — százados múltra visszatekintő — szegedi múzeum és helyi műgyűjtés közös szép eredményeit igyekszünk az alábbiakban nemcsak példaként, de további ösztönzésként vázlatosan bemutatni.

Régi szegedi műgyűjtőcsaládok

A szegedi műgyűjtés gazdag múltra tekint vissza. A XIX. században élő helyi műtárgykedvelő családokról *Bálint Sándor:* Szeged városa c. könyve (1959) is említést tesz. Többek közül *Schaeffer Ádám*[1] itteni vaskereskedő Vedres István által 1809-ben tervezett copfstílusú házának fényes berendezését emeli ki. Ebből tudhatjuk meg, hogy Schaeffer szobáinak rózsafából díszített padozatát párizsi szakmunkások készítették. A mennyezetfestmények holland művész nevéhez kötődtek. A bútorzat és egyéb berendezés szintén nyugati mesterektől származott. Szép ötvösmunkákat, valamint meisseni és altwieni porcelánokat is őrzött. Francia és holland festők művei mellett állítólag egy Rubens-képe is volt. Schaefferen kívül — a már említett — *Vedres István* szegedi építész és *Korda János* idevaló 48/49-es nemzetőr ezredes műgyűjtőfamíliáját kell előjáróként megemlítenünk. A Korda-örökösök 1860-ban történt adományaként közgyűjteményünkben ma is őrizzük a *Joó Ferenc* által festett Korda János arcképet.

A későbbiek során, a múlt század második felétől, kisebb helyi gyűjteményekről, mint pl. *Kováts István* szegedi építőmester kép- és bútor műtárgyairól szerezhetünk tudomást. Már őelőtte, *Krebsz Mihály* vaskereskedőnek főleg a fiai festményeiből két szobát betöltő képtára volt, melyről a korabeli Szegedi Híradó is írt.[2] Városunkban az első szökőkutas, kulturáltan kialakított kertet is Krebsz hozta létre. A század harmadik negyedében *Mayer Ferdinánd* is tekintélyes helyi vaskereskedőnek számított, aki a „Fekete-ház" tulajdonosa volt. A róla író *Ybl Ervin* szerint[3], házának berendezése — a romantikus-gót stílusú bútorok — is a tervező építész, *Gerster Károly* rajzai alapján készültek. Mayer rokona volt *Rákosi (Krebsz) Nándor,* neves itteni festő, akitől családi arcképén (1865) kívül, tájábrázolásokat is őrzött.

Érdemes számba venni azokat az adományokat, melyeket a helyi műgyűjtőcsaládoktól — az utóbbi száz év során — a szegedi múzeum ajándékként kapott. Az 1851-ben megindúló adományok a Közművelődési Palotában elhelyezésre váró Szeged Városi Múzeum képtáranyagának megteremtését célozták. A múzeumba került művek állományba vételét, beleltározását maguk az igazgatók végezték. *Reizner János* 1892-ben lefektette „A Szeged Városi Múzeum történeti képtárának naplójá"-t. Utódai, *Tömörkény István* és *Móra Ferenc* vezetése alatt pedig a „Szeged Városi Múzeum szépművészeti osztályának Lajstroma" szolgált hosszú évtizedeken át a múzeumba került műtárgyak állományba vételére, egészen 1952-ig. Ettől kezdve napjainkig újabb leltárkönyveket vettünk használatba.

Ha múzeumunk régi leltárkönyveibe belepillantunk, úgy 1890—95 között a következő adományokat látjuk bejegyezve: *Ismeretlen:* Klauzál Gábor első nejének arcmása, *Mertz János*; Dugonics Ádám arcképe, *Ismeretlen:* Dugonics András portréja, *Jakobey Károly:* Földváry Sándor arcképe, *Ismeretlen:* Bogyó Károly és Bogyó István portréi. E műveket *Stein János, Vígh Gyula, Bánhidy-család, Földváry Lajos* és *Örhalmy Lajos* helyi művészetkedvelők adományozták közgyűjteményünknek a portrék felsorolása szerint. Velük szemben már igazi műgyűjtő volt *Zsótér Andor,* a híres szegedi hajósgazda — Mikszáth Kálmán barátja —, aki értékes grafikákkal rendelkezett. Ebből a kilencvenes évek elején a helyi városi múzeum számára több mint negyven rajzot ajándékozott.[4] E stúdiumok között olyan egyedi vázlatok

[1] *Bálint Sándor:* Szeged városa. Bp. 1959. 92.

[2] Szegedi Híradó (továbbiakban: SzH) 1862. ápril. 12.; 1863. ápril. 8., ápril. 25.; 1864. ápril. 9., jun. 25.

[3] *Ybl Ervin:* Egy szegedi műpártoló. Művészettörténeti Értesítő, 1961. 42—44.

[4] Lásd: A Móra Ferenc Múzeum képzőművészeti leltárkönyvének 54 406 sz. bejegyzéseit.

is vannak, melyek csehszlovákiai és hazai templomok (egri, tiszapüspöki, mezőtárkányi stb.) oltárképeihez készültek. A biblikus témákon *(Szent József álma, Jézus beteget gyógyít, Mária a halott Jézussal* stb.) kívül, a figyelemre méltó lapok sorában, fej- és kéztanulmányok, valamint alakstúdiumok *(Remete, Amazon íjjal, Ülő férfi* stb.) is találhatók.

A fenti kollekció nagy részét a Magyar Nemzeti Galéria 1979 decemberében bemutatta, az általa rendezett *Kracker János Lukács* (1717—1779) osztrák festő emlékkiállításán. A tárlatot rendező *Jávor Anna* szerint „...szerencsésen egészíti ki a kiállítási anyagot a szegedi Móra Ferenc Múzeum újabban meghatározott barokk rajzgyűjteménye, amely Kracker vázlatait, valamennyi korszakát képviselő tanulmányainak és terveinek válogatását tartalmazza. Az együtt megőrzött sorozat bizonyára magának Krackernek a gyűjteménye, amelyet fiatal korától kezdve magával hordott és bővített, hogy — a kor szokása szerint — újabb megbízóinak e rajzokkal is bemutathassa művészi képességeit, elgondolásait."[5]

Meg kell említenünk a szegedi születésű és helyi neveltetésű *Ráth Györgyöt,* akire már nyilván korán hatással volt a múlt századi itteni polgári környezet. „Ráth fiatalemberként került az udvari kancelláriához — írja *Sinkó Katalin* —, és hamarosan kapcsolatba került neves bécsi műgyűjtőkkel és kereskedőkkel... 1902-től gyűjteményét a városligeti fasorban álló villájában helyezte el, melyet halála után özvegye az államnak felajánlott, tehát nyilvános gyűjteménnyé alakították át... A villamúzeumban továbbra is a dolgozószoba dísze maradt a két Rembrandt-festmény, a fogadószobáé a gemmák gyűjteménye, a műtörténetileg legjelentősebb képeket a ház képtárszobájában őrizték..."[6] Ráth műkincseiről *Radisics Jenő* írt 1906-ban, „Az Országos Ráth György Múzeum Kalauza" címen.[7]

A XIX. század végén a helyi műgyűjtők közül, a földbirtokos *Kárász Géza* tűnt ki, akinek keze alatt — egy ideig — az örökölt gyűjtemény muzeális méretűvé bővült. Kincseit szegedi otthonában, a Klauzál tér 5. sz. alatti házban tartotta, de sűrű külföldi útjai miatt ritkán tartózkodott műtárgyai között. Ezeket a helyi nyilvánosság elé nem is bocsátotta. Kárász költekező életmódot folytatott, bejárta Európát, így élete vége felé áruba kellett bocsátania műkincseit, amelyet 1890 tavaszán árvereztek el Párizsban. *Kovács János* szegedi helytörténész 1891-ben megjelent cikkében részletesen foglalkozott Kárász gyűjteményével.[8] Megemlítette, hogy az 1884-ben Budapesten megrendezett Történeti ötvösmű kiállítás legérdekesebb tárgyai közé tartoztak a szegedi neves gyűjtő műkincsei, melyek a legrégibb kortól a XVIII. századig értékes darabokból állottak. Kovács a Kárász-gyűjteményből — többek között — a pekingi nyári palotából származó kínai vázát, a Lodi-i templomból való románkori bronz gyertyatartót és Pollaiulo művének tartott zománcos oltárkeresztet, továbbá a gyűjteményben lévő régi sévres-i porcelánokat emelte ki.

A múlt századi szegedi műgyűjtés történetének fontos dátuma az 1891-es esztendő. Ugyanis ez év áprilisában volt az első nyilvános kiállítás, a Szegedi Nőiparegylet gondozásában. Az akkori helyi műgyűjtők: *Fluck Ferenc, Lengyel Józsefné, Odry Lehel, Zsótér Andor* és mások képeiből *Kacziány Ödön* itt élő festőművész rendezésé-

[5] *Kracker János Lukács* (1717—1779). Katalógus. 1979. szept. Bev.: *Jávor Anna.* A Magyar Nemzeti Galéria kiállítása Kracker halálának kétszázadik évfordulója alkalmából.; *Szelesi Zoltán:* Kracker-rajzok Szegeden. Délmagyarország (továbbiakban: Délm.) 1979. dec. 1.

[6] *Sinkó Katalin:* A magyar műgyűjtés 1850 után — a magángyűjteményi kiállítások tükrében. Válogatás magyar magángyűjteményekből. Katalógus, 1981. 15.

[7] *Radisics Jenő:* Az országos Ráth György múzeum Kalauza. Bp. 1913.; Lásd még: *Faragó Ödön:* Ki volt Ráth György? A Műgyűjtő, 1928. 82.; *Bálint S.:* i. m. 92.

[8] *Kovács János:* Kárász műkincseiről. SzH 1891. febr. 11., febr. 21.

vel hozták létre a Tisza-szálló nagytermében.[9] A bemutatott képek között főleg XVI—XVII. századi olasz festők, *Veronese, Canaletto* és a holland *Cuyp, Frans Hals*, valamint a bécsi *Amerling* művei emelkedtek ki. A magyar mesterek sorából pedig *Barabás Miklós, Benczúr Gyula, Brodszky Sándor, Kovács Mihály, Munkácsy Mihály, Spányi Béla, Tornai Gyula, Tölgyessy Artúr, Vajda Zsigmond* és mások voltak néhány alkotásukkal képviselve. A helyi festők közül *Rákosi Nándor, Joó Ferenc* és *Polczner Jenő* egy-két munkájukkal vettek részt.

Külön érdekességként említhető, hogy a tárlatot, a Szegeden vendégeskedő *Jókai Mór* nyitotta meg.[10] Jókai, amint a kiállítást kommentáló újság írta „...meglepetésének s csodálkozásának adott kifejezést, hogy a régi mesterek közül ily szép és becses gyűjteményt rejt a város falai közt."[11] A kiállítás iránti nagy érdeklődést tükrözték a Szegedi Napló sűrű híradásai, melyekből megtudható, hogy naponta több mint másfél százan látogatták a rendezvényt, melyen iskolák, nevelőintézetek fiataljai számára Kacziány Ödön tartott tárlatvezetéseket. Talán nem érdektelen szóba hoznunk, hogy ezen az első helyi műgyűjtő-kiállításon bemutatott festmények közül *Spányi Béla:* Erdőszélen c. képe később a szegedi múzeumba került, *Polczner Jenő* férfifejet ábrázoló művét pedig egy itteni magántulajdonban őrzik.[12]

Ha most ismét azt figyeljük, hogy a szegedi polgári családoktól 1895—1919-ig milyen művek kerültek adományként múzeumunkba, a következő alkotások bejegyzéseit találjuk a régi leltárkönyvben: *Balló Ede:* Másolat Rembrandt után, *Ismeretlen:* Szent Flórián, *Ismeretlen*; Daniss János és neje arcképe, *Greguss Imre:* Zách Klára, *Nyilasy Sándor:* Mikszáth Kálmán portréja, *Heller Ödön:* Önarckép, *Cs. Joachim Ferenc:* Önarckép, *Papp Gábor:* Önarckép, *Máté Ilona:* Akt és *Hodina István:* Lechner Lajos arcképe c. festményeket. Ezeket az alkotásokat: *Ivánkovics János, Batthány Ferencné, Kormányos Benő, Beck István, Lázár György, Kun Józsefné, Grünblatt Lipót* és *Tóth Mihály* itteni művészbarátok, gyűjtők ajándékozták, a képek sorrendisége szerint.[13]

A századvégi adományozók sorából kiemelkedik *Munkácsy Mihály* özvegyének értékes ajándéka, akitől 1897-ben kaptuk meg férjének a Honfoglalás-hoz készített nagy szénvázlatát.[14] Ezen adományozás úgymond honorálásként tekinthető városunk azon nemes gesztusáért, hogy a megbetegedett Munkácsy be nem fejezett Honfoglalás nagy olajvázlatának tiszteletdíját a szegedi tanács levonás nélkül kifizette a művész özvegyének. A pompás szénrajz-kompozíció, a nagy olajvázlattal együtt ma is ki van állítva a Közművelődési Palota Somogyi-könyvtári folyosó részlegén,

[9] Szegedi Napló (továbbiakban: SzN) 1891. márc. 28., ápril. 2., 7., 9—10., 12.

[10] SzN 1891. ápril. 25. Jókai e kiállításon az alábbi beszédet mondotta:

„Tisztelt Hölgyeim és Uraim

A Szegedi Nőiparegylet megbízott azzal, hogy a Nőipar javára rendezett képtárlatot nyissam meg. Azt hiszem, hogy nem a véletlen találkozása ez a momentum, hogy a művészet nyújt testvérkezet az iparnak. Más nemzeteknél is, ahol a művészet és az ipar kifejlődött, együtt működik a festő paléta, a szövőszék és a gyalupad. Nálunk magyaroknál még inkább tanácsolva van az együttműködés, ahol hazai ipart csak a nemzeti felfogás, az eredeti motívumnak felhasználása fogja versenyképessé tenni az idegennel.

Ezért üdvözlöm ez alkalommal a jelen kiállításon résztvevő művészeket és műpártolókat, ezen kiállítást rendező Nőiparegyletet és különösen a közönséget, melynek pártolása vezeti sikerre és juttatja kívánt célhoz annak kitűnőit.

Az ég áldása kísérje együttes törekvésüket."

[11] SzN 1891. ápril. 5.

[12] *Spányi Béla:* Erdőszélen, olajfestm. MFM Ltsz.: 50. 54.; *Polczner Jenő:* Férfi fej, olajfestm. *Aradszky László* szegedi műgyűjtő tulajdonában van.

[13] *Szelesi Zoltán:* Szeged képzőművészete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1972/73—2. Szeged, 1975. 115.

[14] *Szelesi Z.:* i. m. 44., 60.

melyben az itt megforduló múzeum- és könyvtárlátogatók immár több mint nyolc évtized óta gyönyörködnek.

A századforduló körül neves helyi műgyűjtő házaspárnak számított *Enyedi Lukács* és felesége, *Zsótér Ilona*. Enyedi a Szegedi Napló alapítója és főszerkesztője, országgyűlési képviselő, publicista és közgazdasági szakember volt. Mikszáthot ő hívta le Szegedre s vele mindvégig baráti kapcsolatot tartott. Mint laptulajdonos szép jövedelemmel bírt, amelyhez felesége tekintélyes örökölt vagyona járult. Jómódjuk lehetővé tette, hogy műtárgyvásárlás céljából többször is megforduljanak külföldön. Műkincseikről *Diener-Dénes József* írt 1903-ban a Művészet c. folyóirat hasábjain. Szakcikkéből — melyben műről műre leírja a festményeket és szobrokat — tudhatjuk meg, hogy az Enyedi-gyűjteményben a quattrocentótól számítva képviselve voltak a különféle itáliai iskolák: a sienai, firenzei és velencei mesterek közül nevesebbeknek és kevésbé nagyoknak egyaránt megtalálható egy-egy alkotása. Állítólag *Reynolds, Poussin* és *Watteau* műveiből is őriztek néhányat.[15] *Enyedi Lukács műkincsei* címmel *Kisteleki Ede* is írt egy cikket a Szegedi Híradó 1901. március 31. számába.[16] A rangos gyűjtő megragadó hatású otthonában tett látogatásakor Kisteleki megkérdezte Enyeditől, hogy kinek a részére gyűjti a nagy értékű műveket? „... A szegedi kultúrpalota részére gyűjtöttem és gyűjtöm tovább" — válaszolta Enyedi.[17] Sajnos ez az elhatározása nem így realizálódott.

Ugyanis az Enyedi-, illetve Zsótér-gyűjteményre, a tulajdonosok halála után, az oldalági örökösök tették rá kezüket, mivel végrendelet útján nem hagyományozott a házaspár festményeket közgyűjteményeknek. Jóllehet e remek kollekcióra nemcsak a szegedi múzeum, de a Szépművészeti Múzeum is jogot formált, mégis a művek nagy részét 1923-ban Budapesten elárverezték az örökösök, s a műtárgyak közül sok külföldi tulajdonba ment át. Végül is három kép, egy XV. századi *(Toszkánai iskola:* Mária koronázása) és két XVI. századi festmény *(Bronzino?:* Angyali üdvözlet; *G. A. Bazzi, Sodoma-iskolája:* A Szentcsalád) 1925-ben a szegedi múzeumba került.[18] Az Enyedi-gyűjtemény *Térey Gábor* által készített leíró lajstromát — kéziratként — 1923-ban a Szépművészeti Múzeumban helyezték el. Végül említjük meg, hogy az Enyedi-gyűjteményt — még a tulajdonos életében —, a *Budapesti Orvosszövetség* által 1902-ben, a Műcsarnok termeiben rendezett nagyszabású kiállításon mutatták be. Az olasz és németalföldi képekből álló 53 műve, a IV. kabinetben volt látható.[19]

*

A század első két évtizedétől kezdődően, s aztán a két világháború között is, *Back Bernát* szegedi malomtulajdonos gyűjteménye emelkedik ki. Back művészeti szerepléseivel 1911 elején kezdtek foglalkozni a helyi lapok,[20] amikor is a nevessé vált műgyűjtő felolvasásairól adtak számot, melyeket a festészet klasszikusairól és esztétikai kérdésekről, a *Szegedi Képzőművészeti Egyesület* rendezésében tartott. Back 1912 őszén műalkotásainak „közmegismertetésére" nyilvános múzeumot létesített a Kárász utcai Eisenstädter-ház első emeleti helyiségében.[21] A Back-gyűjtemény

[15] *Diener-Dénes József:* Az Enyedi-gyűjtemény. Művészet, 1903. 50—56.
[16] *Kisteleki Ede:* Enyedi Lukács műkincsei. SzH 1901. márc. 31.
[17] *Kisteleki E.:* i. m.
[18] SzN 1922. máj. 6.; 1.) *Toszkánai iskola* (XV. sz.): Mária koronázása. Fa, tempera, 78×54 cm Ltsz.: 50.73.; 2.) *Bronzino, Agnolo?:* Angyali üdvözlet. Fa, olaj, köralakú, átm.: 157 cm. Ltsz.: 50. 47.; 3.) *G. A. Bazzi Sodoma-iskolája:* A szentcsalád. Fa, olaj, köralakú, átm.: 67,3 cm. Ltsz.: 50.78.
[19] *Sinkó K.:* i. m. 17.
[20] SzH 1911. jan. 26., febr. 9., 23.; Délm. 1911. jan. 26., febr. 24.
[21] Délm. 1912. szept. 27.; 1917. jún. 3.

gazdagságáról — ha nem is maradéktalanul, de fogalmat keltően —, az egykori helyi műgyűjtő-kiállítások katalógusai nyújtanak tájékoztatást. A *Szegedi Műbarátok Körének* 1917-ben rendezett tárlatán jeles régi külföldi mesterek *(Neyn, P., Michau, T., Waldmüller, F. C.)*, valamint hazai festők *(Brodszky S., Edvi-Illés A., Pálya C.)* és szegedi művészek *(Károlyi L., Joachim J.)* képei szerepeltek tőle.[22] A *Szegedi Fészek Klub* 1930-as bemutatkozóján[23] — az általa is nagyrabecsült — *Károlyi Lajos* festményeiből hat művet bocsátott a tárlat rendelkezésére. A Back-gyűjtemény lenyűgöző kitárulkozása — az 1912-től való gyarapodását is érzékeltetve —, az 1938-ban létrehozott reprezentatív helyi rendezvényen, a *Szegedi Képzőműves Céh* gondozásában megvalósított *Egyházművészeti és Világi Képzőművészeti Kiállításon*[24] történt meg. A tárlat tárgymutatójában olvashatjuk, hogy az ekkor bemutatott Back-gyűjteményben, a későgótikus és reneszánszkori nürnbergi, rajnai, dunai és tiroli iskolákból származó mesterektől való képek is szerepeltek. Az itáliai festők közül a XV. századi umbriai iskolába tartozó művészektől szintén látható volt néhány alkotása. A gyűjteménnyel foglalkozó cikkek *Cranach, Pinturicchio, Moretto, Ribera* és *Maulbertsch* képeit emelték ki. Plasztikai alkotásainak sorában a XV—XIX. században működő fafaragók, szobrászok közül való mesterek egy-egy figyelemre méltó, szenteket ábrázoló — egyedül álló figurákat vagy csoportos alakokat megjelenítő — hársfa szobraira is komoly művészettörténeti értékkel rendelkeztek.[25]

A műtárgyak szocializálására 1919 március végén Szegeden is intézkedés történt. Elsősorban az országos hírű Back-gyűjtemény kép- és szoboranyagát akarták zár alá venni. Ezt azonban nem tudták végrehajtani, mert a tulajdonos vagyont érő műveit 23 ládában idejében Budapestre szállította. A legértékesebbeket 1920 novemberében a Szépművészeti Múzeum mutatta be.[26]

Az 1981-es év kiállítási szenzációi közé sorolható az a nagyszabású tárlat, melyet *Válogatás a magyar magángyűjteményekből* címmel, a Művelődési Minisztérium és a Magyar Nemzeti Galéria közösen rendezett meg. A sokak által megtekintett bemutató 99 magángyűjtő 350 alkotását tárta a közönség elé. A XIV. századi olasz festők alkotásaitól — a mai magyar mesterek műveiig bezárólag igényes válogatást nyújtott a tárlat az egyetemes és a hazai művészet remekeiből. A gazdag anyagú kiállítás katalógusa többek között a szegedi műgyűjtés régebbi neves személyiségeit sem hagyta említés nélkül, sőt ezek gyűjteményeit is szervesen besorolja az 1850 utáni hazai magánképtárakat összegező summázatába. Ennek kapcsán került szóba a szegedi származású — már említett — *Ráth György* és *Enyedi Lukács* gyűjteménye. Meglepetést és örömet keltett, hogy a Nemzeti Galéria felső szintjén lévő termeinek sorát betöltő műgyűjtő-kiállítás régi külföldi mesterektől származó alkotásai között több mint tíz olyan remekművet láthattunk, melyek korábban *Back Bernát* híres szegedi gyűjteményébe tartoztak. Kronologikus felsorolásukat a következőkben adjuk: *Karintiai szobrász* (1490k.): Fájdalmas Krisztus, *Sváb festő* (1520 k.): Pihenő Szent-

[22] Szegedi Műbarátok Körének (továbbiakban: SzM Köre) kiállítása. Szeged, 1917. Pünkösd. Katalógus. Szerkesztette: *dr. Lugosi Döme.* Bev.: *Móra Ferenc:* Szépségkeresők. 3—4.; *Szalay József dr.:* Műgyűjtésről. 10—16.; *Kézai Simon:* Back Bernát. Délm. 1917. április 15.

[23] Magyar képzőművészek szegedi reprezentatív kiállítása. Szeged, 1930. X. 19—XI. 2. Munkácsy Céh—Szegedi Fészek Klub. Katalógus. Bev.: *dr. Lázár Béla:* A Munkácsy-Céh; *dr. Pálfy József:* Főváros és vidék.

[24] A Szegedi Képzőműves Céh Egyházművészeti és Világi képzőművészeti kiállításának képes tárgykatalógusa (továbbiakban: EVK). Szeged, 1938. júl. 23 — aug. 15. Bev.: *Genal Tibor.*

[25] EVK: 22—32.

[26] Back Bernát műkincseit őrizet alá vették. Délm. 1919. márc. 27.; A ferencesek, miniroták és Back Bernát műkincsei. Délm. 1919. márc. 30.; Back Bernát. Szeged, 1920. nov. 25.; A Tanácsköztársaság Szegeden. Utazás a műkincsek körül. Délm.

család, *Allegro mester (?):* Mária gyermekével és a kis Keresztelő Szent Jánossal, *Freisinger, Caspar:* Kálvária Jeruzsálem képzeletbeli látképével, *Neyn, Pieter de:* Faluvégi táj utasokkal, *Heda, Willem Claesz:* Csendélet poharakkal, citrommal, szamócával és szőlővel, *Belotto, Bernardo („Canaletto"):* Velencei részlet a Campo San Giacomo di Rialtóval, *Grund, Norbert*; Hajótörés, Tengeri táj, *Michau, Theobald:* Folyóparti táj táborozókkal, *Waldmüller, Ferdinand Georg:* Fialak férfi képmása.[27] A Nemzeti Galériában 1981-ben bemutatott Back-gyüjteményből való műveknek — melyek jelenleg budapesti magángyűjtemények, illetve a Szépművészeti Múzeum féltve őrzött alkotásai — az ad helyi kuriózitást, hogy ezek a régi képek és szobrok jórészt szerepeltek a Szegedi Műbarátok Körének 1917-ben rendezett kiállításán, valamint a Szegedi Képzőműves Céh 1938 nyarán létrehozott — már szóba került — Egyházművészeti és Világi Képzőművészeti Kiállításán. Katalógusaik hiteles bizonyítékul szolgálnak erre nézve.[28]

A Szegedi Műbarátok Körének most említett tárlatáról részletesebben szólva, a következőket kell megemlítenünk. Az egyre szaporodó jeles helyi művészbarátokról *Szalay József,* a „literátus főkapitány" adott számot 1912-ben megjelent kis füzetében,[29] s egyben felkeltette azt az igényt is, hogy az itteni műgyűjtők alkotásaiból kiállítást rendezzenek. E bemutatóra öt év múltán, 1917 tavaszán került sor, miután megalakult a Szegedi Műbarátok Köre. A tárlat katalógusába *Móra Ferenc:* Szépségkeresők címmel írt előszót, melynek tanulsága Tisza-parti városunk műtárgyszeretetének és gazdagságának feltárása s közmegismertetése szempontjából ma is megszívlelendő feladatokat tartalmaz. „... A Műbarátok Körének első lépése — írja Móra — nem lehetett más, mint összeszedni, amink van, magunknak is meglepetésül, kihozni a napvilágra az elzárt családi szobák kincseit... Az első lépés: Bátorítani és biztatni magunkat, hogy nem vagyunk olyan szegények, mint külön gondoltuk... A végső cél az, hogy Szeged egyéni arcába egy olyan vonást is belevigyünk, amelyet eddig a hiánya tett érezhetővé."[30]

E bemutató gazdaságáról és sokrétűségéről jó fogalmat ad a tárlat katalógusa, mely nem kevesebb, mint 1100 műtárgyat: festményt, szobrot, érmet, üvegtárgyat, porcelánt, ötvösművet, könyvet, kéziratot és más dolgokat sorol fel. Hogy ne csak a tárgyak mennyiségét hangsúlyozzuk, hanem a művészi színvonalat is érzékeltessük, elég ha *Back Bernát* fontosabb — szóba került — nagy értékű alkotásaira hivatkozunk. De az ő muzeális jellegű remekei mellett, a jeles magyar mesterek és helyi művészeink festményei és szobrai sem hiányoztak, melyeket a tulajdonosaikkal említjük meg a teljesség igénye nélkül. Elsőül azokat a gyűjtőket hozzuk szóba, akik több alkotással képviseltették magukat a Szegedi Műbarátok Körének ezen az 1917-es kiállításán. Szám szerinti sorrendben haladva: *Dávid Sándor* volt az, aki 14 mestertől (Feszty Á., Pataky L., Tölgyessy A., Zombory L. stb.) származó festménnyel szerepelt e tárlaton. Nyolc és tizenegy művel: *Hollós József* (Károlyi L., Szöri J., Tornyai J. stb.), továbbá a *Holtzer család* (Gulácsy L., Mednyánszky L., Tornai Gy. stb.), *Kecskeméti Antal* (Magyar-Manheimer G., Lux E., Perlott-Csaba V., stb.), *Kun Izidor* (Barabás M., Spányi B., Than M. stb.) és *Szalay József* (Benczúr Gy., Marastoni J., Mészöly G., Munkácsy M., Rippl-Rónai J. stb.) járultak hozzá e szép rendezvény megérdemelt sikeréhez. Mellettük nem hagyhatjuk említés nélkül: *Acél Mary, Beck István, Berger Imre, Bodnár Géza, Buzás Elek, Czógler Kálmán, Dettre János, Domán Mátyás,*

[27] Válogatás magyar magángyűjteményekből. Katalógus. 1981. MNG Bpest. 53/8. sz., 53/11—12. sz., 54/15. sz., 81/101. sz., 86/117. sz., 91/134—135. sz., 93/141. sz., 95/147. sz.

[28] SzM Körének kiállítása. Katalógus. Szeged, 1917.: 9, 20, 26, 29, 31, 33. sz.; EVK: 2, 5, 9. sz.

[29] *Szalay József:* Műgyűjtésről. — Szegedi amatőrök. Szeged, 1912.

[30] *Móra Ferenc:* Szépségkeresők. SzM Körének kiállítása. Katalógus. Szeged, 1917.

Eisner Ignác, Fluck Dezső, Gyuritza Sándor, Gróf Dezső, Kabók Imre, Kass János, Kun József, Lengyel Lőrinc, Lőw Imánuel, Pálfy Dániel, Reők István, Vág Sándor, Tardos-Taussig Ármin és *Tonelli Sándor* neveit, akik a szóban forgó helyi műgyűjtő-kiállításokon alkotásaikkal részt vettek.[31]

*

A két világháború közötti időszakra eső szegedi műgyűjtőélettel kapcsolatos vizsgálódásainkat azzal a megállapítással kezdjük, hogy *Móra Ferenc* és az ő igazgatása alatt álló helyi múzeum, az itteni műbarátokkal együtt szép eredményeket értek el. A fentebb tárgyalt 1917-es sikeres műgyűjtő-kiállítás után három év múlva, 1920-ban létrejött a *Szegedi Múzeumbarátok Társasága,* amelynek keretében a múzeum és műgyűjtők kapcsolata példamutatóan szorossá fűződött. Kifejeződött ez a közgyűjteményünknek adományozott műtárgyak növekedésében is. 1920—1944 között a műgyűjtők, művészek, egyes családok értékes ajándékokkal gyarapították e múzeumot. Csak éppen szemelvényként említjük meg *Bartha Károly, Engel Lajosné* és *Szivessy Lehel* múzeumunknak adott festményeit (Nyilasy S., Endre B. és Parobek A. műveit), melyek törzsanyagunk értékeivé váltak. Szóba hozzuk a Szegeden született vagy városunkban egykor dolgozott művészek adományait. Ennek kapcsán 1928-ban *Zombory Lajos* oeuvre-jéből 26 alkotás (Önarckép, Huszárverseny Szegeden, Jéghordás ökrökkel stb.), 1939-ben hagyatékként *Károlyi Lajos* 87 festménye (Önarckép, Rózsák, Téli hangulat, Férfiarckép, Városrészlet stb.), továbbá 1940-ben *Kacziány Ödön* örökségéből 58 kép (Hazafelé, Szellemlakoma holdfénynél, Boszorkánysziget a Tiszánál stb.) került múzeumunkba.[32]

A helyi műpártolásról el kell mondanunk, hogy műgyűjtőink bár 1920-tól szervezett keretek között fejthették ki tevékenységüket, mégis az első világháborút követő időszakban profiljuk szerényebb arculatú volt, mint a múlt század utolsó harmadában. Az egykori gazdag szegedi famíliák műtárgyszerzési lehetőségeivel — a kor gazdasági válságát megérző — polgári középréteg nem tudott versenyezni. Ennek megfelelően — néhány kivételtől eltekintve — általában csak kisebb gyűjtemények keletkeztek, olyan képekre, tárgyakra és grafikai művekre szorítkozva, melyekhez az itt élő értelmiség olcsón hozzájuthatott.

Érdemes bepillantani a két év óta (1920—22) működő *Szegedi Múzeumbarátok Társasága* nem kis küzdelemmel járó életébe. Erre jó lehetőséget nyújt a társaság 1922 júniusában tartott összejövetele, melyen *Móra Ferenc* igazgatói tisztében beszámolt a kollektíva tevékenységéről. „Megilletődött és hálás szívvel jelentem — mondotta Móra —, hogy a Múzeumbarátok, mint társadalom, gyönyörű munkát végzett az utolsó esztendő alatt is. Tagdíjakból és a Balkán-akadémia ideutalt alapítványából 73 000 koronával segítette az egyesülés az intézetet, aminek a jelentősége csak akkor látszik tisztán, hogy a város a gyűjtemények gyarapítására 20 000, az állam 15 000 koronát adott, tehát a társadalom kétszeresét adta a városi és állami támogatásnak. De kellő szerénytelenséggel legyen mondva, a múzeum is teljesítette kötelességét: a 73 000 koronából elköltött 63 000-et, s a maradék 10 000 koronára csinált 12 000 korona adósságot... Jelentette ezután az igazgató, hogy az elmúlt évben csak 14 amatőr-kiadású könyvet vásároltak, amelyek tulajdonképpen csak a könyvtári nemes hiúságot szolgálják, de 742 olyan könyvet vásároltak, amely a betevő falatot jelenti, a könyvtári használat szempontjából. Vásároltak ezen kívül 6 db. festményt,

[31] SzM Körének kiállítása. Katalógus. Szeged, 1917.
[32] *Szelesi Z.:* i. m. 202—203.

102 db. régiséget, 12 db. plakettet, 8 db. iparművészeti tárgyat, a most felállított grafikai gyűjtemény alapjait is a Múzeumbarátok pénzéből vették meg, sőt még arra is telt, hogy a Múzeumbarátok a néprajzi osztály átrendezésére 5000 korona készpénzkölcsönt adjanak a múzeumnak... Jelentését azzal végezte Móra, hogy a jövőt még rosszabbnak látja, mint a jelent. A drágaság özönvize egyre jobban dagad, s a kultúra nyúlgátja lazulóban van. A tagok közül többen — hallgatagon vagy kimondottan — törültetni kívánták magukat a kultúra támogatóinak sorából, mert nem bírják el az évi 250 koronás terhet. Véleménye szerint a kultúráért való áldozatra senkit sem szabad presszionálni, ez nem volna méltó a célhoz sem, de szükség sincs rá, hiszen így is van 91 fizető tag, akik közül többen 1000 koronával váltották meg a 250 koronás tagságukat. Szilárdul hisz ezeknek a tagoknak a hűségében, s meg van győződve arról, hogy ez át fogja segíteni az intézetet a nehéz időkön."[33]

A húszas-harmincas években a helyi műgyűjtőink sorában voltak, akik grafikai lapok, ex librisek megszerzésére törekedtek, támogatva ezzel az akkor itt működő grafikusművészek: *Tardos-Taussig Ármin, Vadász Endre, Buday György, Bordás Ferenc, Kopasz Márta* és többek munkásságát. Népes táborukba tartozott: *Némedy Gyula, Palócz Sándor, Déri Ernőné, Kolozs Lajos, Lusztig István* és mások. Soraikból főleg két szegedi ügyvéd, Palócz Sándor és Némedy Gyula grafikai gyűjteményei emelkedtek ki.

Palócznak 1210 darab — nagyrészt külföldi — ex librise volt, melyek halála után 1959/1961-ben ajándékként a Móra Ferenc Múzeumba kerültek.[34] A külföldi művészek közül csak érzékeltetésként említünk néhány nevet, így: *Ade, M., Bonnet, C., Celly, E., Dreschel, I., Eisner, R., Friedmann, H., Goltz, A., Hanlinger, A., Kepeler, R. C., Legler, W., Merkel, H., Roick, G., Steiner, H., Telemenn, P., Unterheim, F., Visser, J., Wunderlich, J.* és *Ziegler, H.* neveit, akik a tekintélyes Palócz-féle gyűjteményben — sok jeles művésszel együtt — ex librisekkel szerepelnek. E kollekció magyar és helyi grafikusai, festői sorából — többek között — *Barta Ernő, Gönczy Miklós, Harsányi Kálmán, Wlasics Adorján* és a szegedi *Kukovetz Nana* neveit hozzuk szóba. Az ex librisek megrendelőinek táborából pedig: *Gábor Arnold, Holló Lajos, Lyka Károly* és a helyi kötődésű *Palócz Sándor,* valamint *Szivessy Tibor* mecénásokat emeljük ki.

A Némedy-féle ex libris-gyűjtemény 1752 könyvszignettje 1970-ben lett a szegedi múzeum tulajdona.[35] A vásárlás útján megszerzett kollekcióban 655 lap külföldi művésztől való. Neveiknek még csak megközelítő felsorolására sem vállalkozhatunk. Ezúttal inkább a hazai mesterek és a helyi grafikusok közül említünk néhányat: *Bordás Ferenc, Buday György, Kováts Ferenc, Nagy Árpád, Radványi Román Károly, Révész Kornél, Selmeczi Sikonda Károly, Sterbenz Károly, Szűcs Pál, Török János, Vadász Endre* és *Várkonyi Károly* személyenként 10-től 180-ig terjedő ex librisekkel képviseltették magukat Némedy grafikai gyűjteményében. Itt utalunk arra, hogy Némedy Gyula — mint a Tömörkény Társaság főtitkára — részt vett a szegedi irodalmi és képzőművészeti életben. Helyi fametszők műveivel illusztrált verses kötetein kívül, irodalmi és művészeti cikkei jelentek meg. Szeged régi és újabb képzőművészetének fejlődését gondos tanulmányban foglalta össze.[36]

[33] Szegedi Múzeumbarátok új akciója. AzN 1922. jún. 28.

[34] Beleltározva: 59.60—59.642 és a 61.10—61.638 ltsz. alatt.; *Szelesi Z.:* i. m. 329.

[35] Beleltározva: 70.2—70.58 ltsz. alatt.; Szelesi Z.: i. m. 330.

[36] *Némedy Gyula:* Erdélyi Mihály (Adatok a szegedi képzőművészet történetéhez). Erdélyi Mihály festőművész kiállításának katalógusa, Szeged, 1936. 6—14.; *Némedy Gyula:* Képlátás; képnézés, képismeret. Szeged, 1927. (Különlenyomat a SzegediNapló 1936. évi karácsonyi számából.); *Némedy Gyula:* Szeged képzőművészete. Vármegyei Szociográfiák. I. Csongrád vármegye. Bp. 1938. 84—91. Némedy e tanulmányában —többek között—felsorolja a huszas-harmincas években Szegeden szereplő képzőművészeket. (Lásd: *Szelesi Z.:* i. m. 193.)

Ha kitekintünk az itteni műgyűjtő-társadalom harmincas évekbeli helyzetéből a pesti műbarátok felé, úgy többek között ott találjuk *Ambrozovics Dezső* műfordítót, aki gazdag képzőművészeti anyaggal rendelkezett. A Tisza-parti városunkkal rokonszenvező Ambrozovics végrendeletében a több mint 250 műből (főleg festményekből) álló gyűjteményét 1936-ban a szegedi múzeumnak ajándékozta. A hozzánk került tekintélyes mennyiségű — de művészeti értékében meglehetősen vegyesnek mondható — anyagból csak tallózva sorolunk fel néhány neves hazai mestert és alkotását. Így: *Aggházy Gyula* (Balatoni részlet), *Bihari Sándor* (Cigány bőgővel), *Brodszky Sándor* (Mocsár), *Eisenhut Ferenc* (Keleti kapu), *Hegedűs László* („1849"), *Keleti Gusztáv* (Falu), *Liezen-Mayer Sándor* (Bölcső mellett), *Mednyánszky László* (Fák), *Nádler Róóert* (A pesti Dunaparton), *Pállik Béla* (Tehenek), *Rippl-Rónai József* (Fiatal angol hölgy), *Rudnay Gyula* (Olvasó nő), *Székely Bertalan* (Női akt) és *Telepy Károly* (A Tátrából) — nevét és műveit hozzuk szóba.[37] Az Ambrozovics-gyűjteménynyel azért nem foglalkozunk részletesebben, mert egyrészt a tulajdonos nem tartozott — a témánknak megfelelő — szegedi műbarátok közé. Másrészt, mert kollekciója — amint említettük — „felhígított" jellegű volt, vagyis a nagyszámú képeinek sorában sok gyenge minőségű festmény is található. Így érthető, hogy a szakirodalom sem igen utalt az ő gyűjteményére.

A helyi műgyűjtőkhöz kapcsolódó — két világháború közötti — tárlatok sorából meg kell említenünk a Magyar képzőművészek szegedi reprezentatív kiállítását, melyet 1930 őszén a *Munkácsy Céh* és a *Szegedi Fészek Klub* közösen hoztak létre. Ennek keretében került bemutatásra három itteni kiemelkedő festőnk: *Heller Ödön* (1878—1921), Károlyi Lajos (1877—1927) és *Szöri József* (1878—1914) emlékének szentelt tárlat is, melynek közel kétszáz képet tartalmazó anyaga, a város műbarátainak otthonában őrzött alkotások közül került ki. Az ekkor látott 78 Heller-festmény és -rajz tulajdonosai közé tartozott a legtöbb művet kölcsönző *Kiss Mór*, majd őutána *Bedő Imre, Erdélyi Jenő, Gerle Jenő, Tardos-Taussig Ármin, Vadász János, Vajda Imre* és *Varga Mihály*, akik legalább három-négy művel járultak Heller képeinek itteni bemutatásához.[38]

Az e rendezvényen szereplő 66 Károlyi-festmény és -rajz birtokosai közül elsőnek *Honti Sándor* nevét emeljük ki, aki e tárlatra a legtöbb Károlyi-képet adta. Őt követően *Back Bernát, Bartos Lipót, Károlyi Mihály, Malatinszky Lajosné, Pártos Béláné* és *Tóth József* járultak leginkább hozzá Szeged festő-poétájának ábrázolásai által való felidézéséhez. Az 56 képpel reprezentált Szöri József alkotásait őrzők sorából a művész özvegye, *Sz. Boga Lujza* tűnt ki, aki férje hagyatékából, az ekkor bemutatott Szöri-képeknek mintegy a felét biztosította. Rajta kívül főleg *Czibula Antal, Dettre János, Korláth Kálmánné, Lévay Ferenc, Pártos Béláné* és *Wesp Arnold* kölcsönözték a legtöbb Szöri-képet e sikeres rendezvényre. A három kiváló festő, Heller—Károlyi Szöri életművét és munkásságuknak Szeged képzőművészetében betöltött méltó helyét — a tárlat katalógusába előszót író — *Lengyel Vilma* fogalmazta meg. Hangsúlyozta, hogy a „... Fészek Klub áldoz az elfelejtett szegedi értékek emlékének, visszaidézi életüket és működésüket, szeretettel hívja és várja ehhez a kegyeletes kulturális aktushoz Szeged hatóságát, testületeit, ifjúságát és egész lakosságát."[39]

[37] Két urna a múzeumban (az Ambrozovics-hagyaték mellett). Délm. 1936. nov. 21.; Lásd: a Szeged Városi Múzeum Szépművészeti osztály lajstroma 1937. január 27-én bejegyzett 373—632 tételszám alatti „Ambrozovics-féle gyűjtemény" műtárgy felsorolását.

[38] Magyar képzőművészek szegedi reprezentatív kiállítása. Szeged, 1930. Katalógus. (Munkácsy Céh — Szegedi Fészek Klub).

[39] *Lengyel Vilma:* Heller Ödön, Károlyi Lajos és Szöri József emlékének. Magyar képzőművészek szegedi reprezentatív kiállítása. Szeged, 1930. Katalógus. (Munkácsy Céh — Szegedi Fészek Klub).

A fenti Heller — Károlyi — Szöri-emlékkiállítást követő két évvel későbbi bemutatón, melyet a Szegedi Fészek Klub 1932 karácsonyán *„Szeged 50 éve"* címmel — az árvíz sújtotta város új alapjainak lerakása emlékére — rendezett meg, műtárgyaikkal gyűjtőink szintén szerepeltek.[40] A Közművelődési Palotában 1934-ben helyet kapó *Nemzetközi Grafikai és Ex libris Kiállítás,*[41] a pesti, debreceni, kolozsvári és szegedi műgyűjtők eredményes összefogását tükrözte. *Tonelli Sándor* ezren felüli plakátgyüjteményét tükröztető tárlat szintén ekkor (1934) került a nyilvánosság elé.[42]

Az eddig szóba hozott bemutatók közül kiemelkedett — a már érintett — 1938 nyarán életre hívott *Egyházművészeti és Világi Képzőművészeti kiállítás,* melyet *Gernál Tibor,* a Szegedi Képzőműves Céh elnöke rendezett. Az igen értékes anyagú tárlaton gyönyörködni lehetett mind a régi keleti egyházművészeti alkotásokban, mind a korai német, olasz barokk mesterek ábrázolásaiban. A modern külföldi és magyar festők, s a kortárs szegedi művészek munkáival több mint ötszáz fölé emelkedett e mindmáig legnagyobb volumenű helyi műgyűjtő-kiállítás művészeti anyaga. A tárlat katalógusának előszavából — mely tartalmilag méltón kommentálja e rendezvény létrehozóinak nemes igyekezetét — többek között az alábbiakat olvashatjuk.

„...Szervezni kellett, s egyúttal, átlapozva a néhai húsz év előtti kiállítás katalógus-gyászjelentését, felismerni azt, hogy nem is kell engedményeket tenni a műtárgyak elbírálásánál, ahhoz, hogy cseh-üvegpoharak, évtizedes szorgalommal barnára pipázott tajtékpipák, nagyanyáink csipkegallérja és egyéb féltveőrzött családi vitrinereklye, valamint Corregionak tisztelt selejtes barokk-képek mellőzésével is meg lehessen rendezni egy olyan kiállítást, amelynek bemutatott tárgyai európai értelemben és a tudatos esztétikai ízlés szakszerű tárgyilagosságának elbírálásában is, értéket jelentenek. Kezdetben féltünk ugyan, de csakhamar, már kutató munkánk elején kitűnt, hogy a műértékek Szegedje nem »vidék«, aminthogy bebizonyosodott az is, hogy a műkincseket rejtő Szeged földrajzilag akár a Rajna alsó folyásánál, valahol Nürnberg és Flandria között is helyet foglalhatna, csak úgy, mint a Lombard síkon, anélkül, hogy a műkincseket gyűjtő versenyben a szomszéd városokkal szemben hátrányban maradna."[43]

A szóban forgó kiállításon szereplő helyi műgyűjtők közül *Back Bernát* tűnt ki, aki — a már említett — harmincnál több műremekét bocsátotta e rangos bemutató rendelkezésére. Mellette haladt *Glattfelder Gyula* megyés püspök is, aki tizenhárom muzeális jellegű alkotását tárta a nyilvánosság elé. Itt jegyezzük meg, hogy Glattfeldernek száznál több műből álló értékes gyűjteménye volt, melyben az itáliai mesterek — főleg barokk — festményei voltak találhatók. Kollekciójából kimagaslott — a már szóba hozott — *Tintoretto* és *Tiepolo,* valamint *Gerard Honthorst* egy-egy pompás kompozíciója.[44] A püspöki gyűjteményből ma már sok minden hiányzik. A külföldi mesterek mellett hazai művészek *(Markó Károly, Paál László* és mások) munkái is voltak, így *Hollósy Simon:* Zrínyi kirohanása c. történeti ábrázolását is ő őrizte. E képet *Németh Lajos* ismertette meg a szakterülettel.[45]

[40] *Szeged 50 éve.* Szegedi Fészek Klub kiállítása. 1932. Karácsony. Katalógus. Bev.: *Somogyi Szilveszter;* Szeged építészete *(Sebestyén Endre);* Prológus *(Lengyel Vilma);* A szegedi múzeum szerepe *(Buday György).* Ezen a kiállításon a helyi műgyűjtők közül: *Bartos Lipót, Beretzk Péter, Ditrói Gáborné, Gróf Dezső, Kun Izidor, Lőw Imánuel, Lugosi Döme* és mások állítottak ki.

[41] *(1. v.) Lengyel Vilma:* Internacionális és exlibris kiállítás a Kultúrpalotában. Délm. 1934. okt. 23., 25.

[42] Művészi plakátkiállítás Szegeden. Délm. 1934. szept. 12.

[43] Lásd: EVK; Bev.: *Genál Tibor,* 5.

[44] Lásd: *(t. j.) Temesvári József:* Szegedi műgyűjtő-családok. Délm. 1942. okt. 4.

[45] *Németh Lajos:* Hollósy Simon és kora művészete. Bp. 1956.

Back Bernáton és Glattfelder Gyulán kívül, e most említett, korszakot záró kiállításon többek között: *Bartos Lipót* (Salzburgi barokkmester), *Domán Mihály* (Barabás M., Vastagh Gy.), *Eidus Bentián* (Károlyi L.), *Engel R.* (Landau A.), *Lugosi Döme* (Bellér J., Heller Ö., Papp G,), *Pollák N.* (német, olasz barokkművészek), *S. P. monogramú gyűjtő* (Segantini), *Völgyessy Ferenc* (Aba-Novák, Szöri J. Kukovetz N.) és mások vettek részt, művészettörténeti értékű alkotásaikkal. A tárlat anyagának tekintélyes részét főleg a szegedi *Szerb Egyház* gyűjteményéből kikerült szakrális művek tették ki.[46]

A helyi egyházi gyűjteményekkel kapcsolatban csak érintőleg hozzuk szóba a szegedi *görögkeleti, evangélikus és református templomok* egyházművészeti kincseit, úgyszintén a *rom. kath. püspöki rezidencia* képző- és iparművészeti alkotásait, a *Fogadalmi templom,* a *felsővárosi r. k. (minorita) templom* festészeti, ötvösművészeti tárgyait és nem utolsó sorban az *alsóvárosi templom ferences kincstárában* őrzött ikonokat, kelyheket és más egyházművészeti tárgyakat, melyeknek nagy része adományok útján került a felsorolt helyekre.[47] Ezekből egyes darabok, a helyi minoritáknál (*Barokk mester oltárképe, Salzburgi barokk szobrász feszülete,* stb.), de amint említettük, legfőképpen a szegedi *szerb egyház* tulajdonát képező gazdag anyagból (*Kievi mester, Athosi kolostor-festő, Moszkvai ezüstkovácsi Kazáni mester, Délszláv festő* és más régi művészek szakrális munkái) kerültek bemutatásra a fenti kiállításokon.[48]

A régi szegedi családok műkincsállományában — éppúgy, mint az ország egykori magángyűjteményeiben, — a két világháború nagy károkat okozott. De emellett a hozzá nem értő — gazdájukat vesztett — értékes kollekciókból mielőbb pénzt akaró örökösök is gyakran előidézték a híressé vált gyűjtemények széthullását. Sokszor értékükön jóval alul jutottak bejegyzett művek illetéktelenek kezébe, akik azután busás haszonnal ismét továbbadták az általuk „áru"-nak tekintett műalkotásokat, melyek sokszor külföldre jutottak. Szerencsére — bár ritkán — vannak ellenpéldák is, amikor távol élő szegedi származású művészek és gyűjtők adományaival gazdagodnak hazai múzeumaink. Az alábbiakban ilyen példára utalunk.

A városunkból elkerült s azután híressé vált emberek sorába tartozott *Schwaiger Imre* (1868—1940), a Szegedről Delhibe elszármazó, nevessé lett műgyűjtő, akiről először a múlt század végi (1896) helyi újságokból kapunk hírt.[49] Majd ismét 1912 elején, „Egy szegedi műkereskedő és az angol királyi pár" cím alatt, a Délmagyarország Schwaiger karrierjéről számol be.[50] Legújabban —1971 májusában — pedig *Péter László* emlékezett meg róla.[51] A rendkívül érdekes életalakulású, Szegeden született s itt érettségizett, majd Londonba, s ezt követően Indiába került és gazdag műgyűjtővé emelkedett Schwaigertől származik a budapesti Keletázsiai Művészeti Múzeum értékes indiai gyűjteményének nagy része. Péter bőséges adatú cikkében *Baktay Ervin* ismert indológus, művészettörténész véleményéből is idéz, mely szerint Schwaiger „... mindvégig megmaradt magyarnak. Jóllehet angol nőt vett feleségül, fia mint angol tiszt szolgálta végig az első világháborút, leánya szintén angolhoz ment feleségül, neki pedig — az Angolországban jólismert, megbecsült műgyűjtőnek és

[46] Lásd: EVK; (t. j.) *Temesvári József:* i. m.

[47] *P. Brestyánszky Ilona:* Csongrád megye iparművészeti kincsei. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1970-2. Szeged, 131—169.

[48] Lásd: EVK

[49] SzN 1896. nov. 29.

[50] Egy szegedi műkereskedő és az angol királyi pár (Schwaiger Imre karrierje). Délm. 1912. jan. 25.

[51] *Péter László:* Szegedi műgyűjtő Indiában. Délm. 1971. máj. 2.

szakértőnek — ismételten felajánlották a brit állampolgárságot. Schwaiger köszönettel elutasította ezt, és szinte haláláig magyar állampolgár maradt. Élete legvégén vette fel az angol állampolgárságot, nyilván csak azért, hogy a hazájának szánt nagy értékű hagyaték sorsát biztosíthassa.[52]

*

A szegedi műgyűjtés történetének felszabadulás előtti és utáni korszakait szervesen kötötte össze *dr. Völgyessy Ferenc* figyelemre méltó gyűjteménye,[53] melyről — éppen ez okból — részletesen kívánunk szólani. Tisza-parti városunk műgyűjtő életének a fentebbiekben áttekintett vázlatos számbavételénél is kitűnt, hogy a tárgyalt gyűjtemények jellege meglehetősen eklektikusnak mondható, és profiljuk a nevezett helyi családok egyetemes művészet iránti érdeklődését tükrözte. Az új magyar festészet felé, 1930-as években — a szegedi származású és érzelmileg magát mindig idetartozónak valló Völgyessy Ferenc, Budapesten élő főorvos fordult. Az elmúlt közel félszázad alatt a XX. sz. magyar festészet területéről több mint százötven olyan jelentős alkotást gyűjtött össze, amelyek együttese nem csak jól érzékeltette a hazai modern piktúra tartalmi és stiláris alakulását, de az általa összeválogatott képek művészi minősége Völgyessy gyűjteményének értékét rendkívül magassá, azaz nemzeti érdekűen védett jellegűvé emelte. Kollekciójával kapcsolatban azért kell múlt időben beszélni, mert ma már az előbb, 1943-ban,[54] majd az 1965 őszén, a Móra Ferenc Múzeum képtárában bemutatott gyűjteménye[55] — az időközben történt nagy mérvű eladások folytán lényegesen összeszűkült.

Völgyessy Ferencnek az egykori példásan megvalósított célkitűzése, vagyis rangossá lett képgyűjteményének megteremtése, sok anyagi áldozatot, lemondást és nagy művészetszeretetet kívánt. Munkájában segítségére voltak az őt érdeklő művészek is — többek közül —, *Aba-Novák, Rudnay, Vaszary, Egry,* akikhez személyes ismeretség, sőt jóbarátság fűzte.[56] Mindenekelőtt azonban egykori szegedi tanára, *Dorogi Imre* festőművészre gondol meleg hálával, aki a művészet iránti ragaszkodását elsőként oltotta belé. Rajtuk kívül kapcsolatban állt műgyűjtőkkel is, a tanácsaikat mindig megszívlelte. Így alakult ki lassan impozánssá bővült képanyaga, amelynek összeállítását tervszerűen építette fel.[57] Érdeklődése — mint említettük — a XX. századi magyar festészet alkotásaira irányult, mivel ezek állottak hozzá legközelebb. Völgyessy volt gazdag gyűjteménye nélkül a modern hazai piktúra alakulását nem lehetett volna olyan kielégítően bemutatnunk, amint ez megkövetelhetően szükséges. Ezért fordult hozzá egy-egy nélkülözhetetlen képért a Magyar Nemzeti Galéria és más múzeum is.

Ha Völgyessy gyűjteményét — melyben a szegedi közönség 1965-ben gyönyörködött — megpróbáljuk felidézni, úgy azt mondhatjuk, hogy kollekciójának biztató nyitányát *Szinyei Merse Pál* két kis remeke, a hangulatos Horgászó Félix és a napsütötte Szurokfenyő adta. E képek híven tükrözik a nagy magyar kolorista harmo-

[52] *Péter L.:* i. m.

[53] Magángyűjtők kiállítása a Nemzeti Galériában. Művészet, 1963. nov.; *Szelesi Zoltán:* Völgyessy Ferenc képei és a szegedi műgyűjtés útja. Művészettörténeti Értesítő 1971. 1. sz. 23—30.

[54] *(t. j.) Temesvári József:* Kiállítást rendez dr. Völgyessy Ferenc képgyűjteményéből a Szegedi Vöröskereszt. Délm. 1943. jan. 17.

[55] *Szelesi Zoltán:* Völgyessy Ferenc műgyűjteményének kiállítása Szegeden. Délm. 1965. okt. 5.

[56] *Dr. Völgyessy Ferenc:* Aba-Novák Vilmos beszél az öncélú és az alkalmazott művészetről, a mai művész problémáiról. Délm. 1938. márc. 20.

[57] *(t. j.) Temesvári J.:* i. m.

nikus, derűs festészetét. Az ő eredményeit kamatoztató, hazai tájba kivonuló és annak szépségeit felfedező nagybányaiak közül a vezető egyéniségek egy-két sikeres vásznát láthattuk. itt azonban mint emberábrázolók tűntek fel. *Ferenczy Károly* artisztikus megjelenítésű kék- és lilaruhás női portréi Manet előadói könnyedségére vallanak. *Réti István* ismert önarcképe és anyjáról készített érzelemteljes műve már mélyebb tartalmú alkotásoknak vehetők. *Hollósy Simon* jeles művésznevelőnk Falovas kislány c. képén a megújhodás útjára lépő festészetünk első eredményeit véljük felfedezni. Az említett művészek alkotásai között találtuk *Iványi-Grünwald Béla* gyors ecsetvonásokkal létrehozott friss hatású képeit (Cigánylány, Balatoni naplemente) is *Csók István* vásznai e gyűjteményből hiányoztak.

Az „Ecole de Paris" követőinek hazai csoportjából kimagasló *Rippl-Rónai Józsefnek* — a Völgyessy-kollekcióban — nyolc műve szerepelt (Lazarine, Lajos öcsém, Rajczi-szomszéd háza, Újhold stb.). Egyszerűen megjelenített pasztelljei, mint a Szundikálás kettesben c. egyik legnépszerűbb műve, az egykori polgári hétköznapok öregjeinek csöndes boldogságát idézi. Rippl-Rónain kívül a modern francia piktúra hazai befolyását *Vaszary János* feleségéről készült portréja is érezteti. Színeiben éppúgy, mint komponálásában bátran áttöri a századvégi arcképek konvencionalizmusát. Még náluk is merészebb stíluskísérletezőnek tűnik azonban a „Nyolcak" mozgalmának vezére, *Kernstok Károly* expresszív hevületű Utolsó vacsorá-jával. A francia „Fauves"-okat eszünkbe juttató magyar társai: *Berény, Czigány, Márffy* és a többiek, konstruktív irányzatokhoz kötődő alkotásaikkal a gyűjteményben még betöltésre vártak, csakúgy az „Aktivisták" néhány művét is szivesen láttuk volna. A franciás vonalat itt még *Czóbel Béla:* Tükör előtt c. mély tüzű festménye és *Mattyasovszky-Zsolnay László* szelíd tónusú virágcsendélete, valamint *Bálint Endre* szüretet ábrázoló érdekesen formált kompozíciója képviselte.

Két világháború közötti festészetünk sokrétűségére, illetve ellentétes pólusaira jellemző, hogy az ide tartozó alkotások hol felrázó erővel hatnak, mint *Derkovits* forradalmi szellemű képei, hol meg mint *Ámos Imre* vásznai, a költészet eszközeivel döbbentenek rá korunk társadalmi visszásságaira. Ezektől a mesterektől itt nem találunk példaműveket. Azonban *Nagy Balogh János:* Kályha székkel c. képe félreérthetetlenül utal kora árnyékos évtizedeire. Magányos festőink alkotásai közé *Gulácsy Lajos* különös hangulatú vásznai (Olasz mese, Rózsató) és *Csontváry Kosztka Tivadar:* Zárda c. itt látott kis képe sorolhatók. E művek mesterei a magyar piktúra „ködlovagjai" voltak, akik koruk társadalma elől egy maguk teremtette regényes vagy bizarr — de általuk mindenképpen boldogabbnak vélt — világba menekültek. Velük együtt említjük meg *Mednyánszky Lászlót* is, akitől Völgyessynek szintén több műve (Csavargófej, Téli tábor, Leselkedők stb.) volt, melyek Mednyánszky ismert festményeinek számítanak. *Egry József* — a szóban forgókkal rokon — egyedülvalóságát és pantheista életszemléletét, gyötrődést kifejező Önarckép-e és fénnyel teli Badacsonyi est-je elhitetően igazolják.

A harmincas éves jellegzetes műcsarnoki naturalizmusának hátat fordító művészek közül — e gyűjteményből — a római iskolás *Aba-Novák Vilmos* három temperájáról (Lacikonyha stb.) és *Molnár C. Pál* egyik vallásos kompozíciójáról kell említést tennünk. Az eleven ecsetjárású *Basch Andor* (Interieur) és a lírikus alkatú *Szőnyi István* néhány egymástól eltérő arculatú képe (Asszonyok a vízparton, Borjú) gazdagították az anyagot. Amint láttuk, a Gresham-táraságból Egryn és Szőnyin kívül műveikkel itt többen — így *Bernáth Aurél* — nem voltak jelen. Mai neves művészeink sorából *Borsos Miklós, Mihály Pál* és *Iván Szilárd* egy-egy érdekes önarcképét láthattuk. A „nagy öregeket", *Barcsayt, Kmettyt* és másokat e kollekcióban nem képviselték művek.

Amikor Völgyessy gyűjteményét vizsgálgattuk, nemcsak maradandó élményben részesültünk, hanem művészettörténeti megállapítások is támadtak bennünk. Arra gondoltunk, hogy egy-egy teljesen elfeledett vagy kevéssé értékelt művészt — itt megismert alkotásaik kapcsán — az őket megillető helyre állítottunk.

A szóban forgó gyűjteményben szerepelt alföldi festők anyagának bemutatását *Rudnay Gyula* érzelemdús műveinek említésével kezdjük. Kis remekét, amely idős Parasztpár-t ábrázol, sokat láttuk reprodukálva. Az eredeti mű élményteljes összevetésre nyújtott lehetőséget. Rudnay sötét tónusú Önarckép-e és feleségének portréja fojtott szenvedélyt sugall. Műveivel megüti azt a férfiasan komor hangot, mely a Munkácsy örökével jól sáfárkodó alföldi mesterek alkotásait oly jellegzetessé teszi. Így azt tapasztalhattuk, hogy *Tornyai János:* Elhagyottan c. drámai feszültségű képében éppúgy benne van a földdel küzdő ember zord magánya, mint a néppel együttérző, parasztivá vált festő borús-büszke zártsága. Nálánál *Koszta József* képei olykor színesebbek, de semmi esetre sem könnyebbek (Nő tükör előtt). Téli táj boglyával c. vásznán megdöbbentő közelségbe hozza az alföldi tanyák egykori „elsüllyedt világá"-t. Velük együtt kell szólanunk *Nagy István* itt őrzött alkotásairól (Parasztfej, Olvasás közben), melyeken a szegényparaszti környezet szintén valószerűen tárul fel. Hármójuk súlyos mondanivalókat hordozó sötét tónusa levegősebbé válik *Endre Béla* ecsetje nyomán (Fűzfák), s az ő hajnalt sejtető tompa kékjei líraian fejezik ki sík tájaink szépségeit. Érzelmileg jól kapcsolódik ehhez a szolnoki művészetet itt egyedül képviselt *Fényes Adolf* kedves arcú parasztlánykája (Rozi), mert e kép dekoratív foltként vidáman csengett ki a Viharsarok mestereinek művei közül. A Völgyessy-gyűjtemény egyik érdeme volt, hogy felhívta figyelmünket — többek között — a homályba veszett *Pogány Ferencre,* aki nyolc képével (Napfelkelte, Haragosok stb.) szemünkben a vidékünkhöz kötődő érdemes alföldi festők közé emelkedik. A „vásárhelyi műhely"-hez tartozó mai művészek sorából *Kurucz D. István* egy tőle megszokott egyszerűséggel festett sík tájjal (Naplemente) szerepelt.

Szintén „felfedezésre" való serkentést éreztünk a gyűjteményben hangsúlyosan részt vett szegedi művészek képei előtt is. Ennek legjava arról győzött meg bennünket, hogy Tisza-parti városunk ábrázolóművészete — érdeme szerint — méltán iktatódik be nemcsak a dél-magyarországi képzőművészet felső szintjébe, de egyben a hazai festészet és szobrászat organikus egészébe is. A paraszti élet egykori küzdelmeire utaló vásárhelyi mesterekkel szemben, mint vihar utáni derű, úgy hatnak *Nyilasy Sándor* és *Heller Ödön* könnyeden színpompás vásznai, melyeken a nagybányai hatás félreérthetetlen. Nyilasytól több mint húsz festményt (Ablak, Fűzfák alatt, Delelő nyáj stb.), Hellertől pedig nyolc képet mondhatott magáénak Völgyessy. E művészek alkotásain a napsütötte Tisza-táj népének életkedve meggyőző erővel fejeződik ki. Ferenczy kolorizmusát éreztük visszacsengeni *Dinnyés Ferenc* vörös-kék tónusú alkotásain (Rókusitó, Városrészlet) és *Szöri József* kis vázlatán (Sírba-tétel) is. *Károlyi Lajos* festőpoézise (Sárga rózsák, Esti hangulat) viszont a korai Hollósy-képek ezüstös szineit idézi, s érzelmileg Juhász Gyula szomorkás lírájával rokonul. A tragikus sorsú helyi *Papp Gábort* egy tanyaképe juttatta eszünkbe. A kortárs szegedi festőket — a közben elhunyt *Dorogi Imre* és *Vinkler László* képviselték. Dorogitól tíz alkotást (Anya és gyermeke, Krumplihámozó stb.) láthattunk. Tisza-képein eget-földet-vizet összeolvasztó fényáradatban dicséri e vidék szépségeit. Vinkler választékosan szürke, finom eszközökkel létrehozott csendéletével pedig, a helyi piktúra modern szellemiségű iránya nyert kifejezést.

A gyűjteménynek csak elenyésző hányadát képezte az a néhány szobor, melyeket *Medgyessy Ferenc* (Súroló asszony), *Borbereki Kovács Zoltán* (Kubikus), *Kerényi Jenő* (Fekvő akt), N. Kovács Mária (Krisztusfej) és a szegedi Szöriné Boga Lujza

(Pieta) nevei jeleznek. A festészeti és plasztikai anyagnak ez a szélsőséges arányeltolódása Völgyessy kielégíthetetlen képszeretetével magyarázható. Az említett 1981-es budapesti műgyűjtő-kiállításon — többek között — két olyan festmény (*Györgyi-Giergl Alajos:* A beteg gyermek, 1854.; *Gulácsy Lajos:* Rózsató, 1912. k.) is szerepelt, melyek korábban a Völgyessy-gyűjteménybe tartoztak.

Amint erre már utaltunk, Völgyessy Ferenc egykori gazdag gyűjteményével 1965 őszén ismerkedett meg — az 1943-as szereplése után — Tisza-parti városunk közönsége, amikor — az ő áldozatkészségéből ismét — lehetővé vált, hogy értékes alkotásai a felszabadulás után teljes számba először kerüljenek a nyilvánosság elé.[58] E nemes gesztusa mindennél jobban kifejezte Völgyessy — már hangoztatott — Szegedhez tartozottságát. Egyrészt ez, másrészt a kollekciójában talált, helyi festőktől származó jelentős — képanyagának egyharmadát kitett — alkotások tették indokolttá, hogy Völgyessy anyagát a szegedi műgyűjtés közel másfél százados alakulásába — a „Régi szegedi műgyűjtő családok" c. fejezetét ezzel lezárva — szervesen besoroljuk.

[58] A Móra Ferenc Múzeum képtárában 1965 októberében kiállított Völgyessy-gyűjtemény teljes anyaga az alábbi műveket tartalmazta:

Aba-Novák Vilmos: Hazafelé (temp.), Lacikonyha (temp.), Önarckép (temp.), Önarckép (ceruza); *Balogh Margit:* Ülő parasztlány (vízf.); *Basch Andor:* Interieur (olajf.), Erzsébet-híd csendélettel (olajf.); *Borbereki Kovács Zoltán:* Kubikus (terakotta); *Borsos Miklós:* Önarckép (olajf.); *Berkes Antal:* Utca (olajf.); *Csontváry Kosztka Tivadar:* Zárda (olajf.); *Czóbel Béla:* Tükör előtt (olajf.), Zöld papagály (olajf.); *Dinnyés Ferenc:* Szegedi Rókusi-tó (olajf.); Szegedi városrészlet (olajf.); *Dorogi Imre:* Krumplihámozás (olajf.), Anya és gyermeke (temp.), Kútnál (olajf.), Felhős Tisza (temp.), Tápéi komp-kikötő télen (olajf.), Tiszatáj (temp.), Tápéi utca (temp.), Vázlat a „Felhős Tiszá"-hoz (gouache) I-II., Munkásnők (gouache), Téli táj (olajf.), Tiszai halász (olajf.); *Egry József:* Badacsonyi est (olaj-pasztell), Önarckép (vízf.-pasztell); *Endre Béla:* Alföldi táj (olajf.), Hazafelé (olajf.), Fűzfák (olajf.), Húzzad Bogár (olajf.); *Ferenczy Károly:* Lilaruhás nő (olajf.), Kékruhás nő (olajf.), Gutini erdészlak (olajf.), *Fényes Adolf:* Rozi (olajf.); *Gulácsy Lajos:* Olasz mese (olajf.), Nő a rózsafánál (olajf.), Rokokó (olajf.), Pierot és Pierette (paszt.), Kalapos férfi (sz. rajz); *Heller Ödön:* Vica (olajf.), Tisza-parton ülő lány (olajf.), Öltöztetés (paszt.), Öregasszony (olajf.), Iskolás-lány (olajf.), Önarckép (paszt.), König Péter arcképe (olajf.), Sétáló nő (olajf.); *Hollósy Simon:* Kislány falóval (olajf.), *Iván Szilárd:* Önarckép (olajf.) *Iványi Grünwald Béla:* Cigánylány (olajf.), Balatoni naplemente (olajf.); *Jánossy Ferenc:* Csendélet fácánnal (olajf.); *Károlyi Lajos:* Önarckép (olajf.), Virágcsendélet (olajf.), Sárga rózsák (olajf.), Ősz (olajf.), Esti hangulat (olajf.), Öregasszony (vízf.); *Kerényi Jenő:* Fekvő akt (terrakotta); *Kernstok Károly:* Utolsó vacsora (olajf.), Virradat (vázlat, olajf.); *Koszta József:* Kakas és tyúk (olajf.), Téli táj boglyával (olajf.); *Kurucz D. István:* Naplemente (olajf.); *N. Kovács Mária:* Krisztusfej (terrakotta); *Mattyasovszky-Zsolnay László:* Virágcsendélet (olajf.); *Medgyessy Ferenc:* Súroló asszony (bronz); *Mednyánszky László:* Csavargófej (olajf.), Mocsaras út (olajf.), Téli tábor (olajf.), Tátrai táj (olajf.), Tűz mellett (olajf.), Leselkedők (olajf.), Lovasok a lápban (gouache); *Molnár C. Pál:* Önarckép (olajf.), Jézus megkeresztelése (temp.); *Nagy István:* Parasztfej (paszt.), Olvasás közben (olajf.); *Nagy Balogh János:* Kályha székkel (olajf.); *Nyilasi Sándor:* Esti harangszó (olajf.), Kerti szék napsütésben (olajf.), Vasárnap délután (olajf.), Ház előtt (olajf.), Önarckép (olajf.), Delelő juhnyáj (olajf.), Hóolvadás (olajf.), Parkban (olajf.), Délutáni séta (olajf.), Tápéi lány (olajf.), Öreg juhász (olajf.), Séta a töltésen (olajf.), Festő nő (olajf.), Ablak (olajf.), Vasárnapi beszélgetés (olajf.), Fűzfák alatt (olajf.), Szántóföldek (olajf.), Rózsák (olajf.), Tápéi lányok a töltésoldalon (olajf.), Kíváncsiak (olajf.), Tanulmányfej (olajf.), *Papp Gábor:* Tanya (olajf.); *Pogány Ferenc:* Elhagyott kút (olajf.), Kukoricatörés (olajf.), Napfelkelte (olajf.), Tanya télen (olajf.), Kukoricás (olajf.), Hordás (olajf.), Haragosok (olajf.), Önarckép *Rippl-Rónai József:* Apám, anyám 40 évi házasság után (olajf.), Lazarine (paszt.), Szundikálás kettesben (paszt.), Jön a vihar, Schlézingeréknél már esik (paszt.), Lajos öcsém (olajf.), Rajcszi szomszéd háza (paszt.), Újhold (olajf.), *Rudnay Gyula:* Parasztpár (olajf.), Művész neje (olajf.), Önarckép (olajf.), Bábonyi táj (olajf.), Majális (olajf.);*Szabadolcs Jenő:* Vecsési kertek alja (olajf.), Kertész (olajf.), Virágcsendélet (olajf.); *Szőnyi Gyula:* Önarckép (gouache); *Szőnyi István:* Asszonyok a vízparton (temp.), Kút farakással és hordóval (gouache), Borjú (gouache), Diófa (gouache); *Szinyei Merse Pál:* Horgászó Félix (olajf.), Kis szurokfenyő (olajf.), *Szőri József:* Sírbatétel (olajf.), *Szőriné Boga Luzja:* Pieta (festett terakotta); *Tornyai János:* Tanya (olajf.), Alföldi hangulat (olajf.), Téli hangulat (olajf.), Kelő hold (olajf.), Elhagyottan (olajf.), Téli táj (olajf.), Parasztudvar déli napsütésben (olajf.), Szentendrei kert (olajf.), *Vaszary János:* Művész neje (olajf.) és *Vinkler László:* Csendélet (olajf.) c. alkotásait.

Allegro mester (?): Mária gyermekével és a kis Keresztelő Szent Jánossal. (1500. k. Előbb: Szeged, Back Bernát tulajdona, ma budapesti magángyűjteményben.)

Középrajnai mester: Szűz Mária halála. (1530 k. Előbb: Szeged, Back Bernát tulajdona, ma ismeretlen helyen.)

Tizian tanítvány (Moretto?): Szent Borbála. (1570 k. Előbb: Szeged, Back Bernát tulajdona, ma ismeretlen helyen.)

Tiroli mester: Mária halála. (1580 k. Előbb: Szeged, Back Bernát tulajdona, ma ismeretlen helyen.)

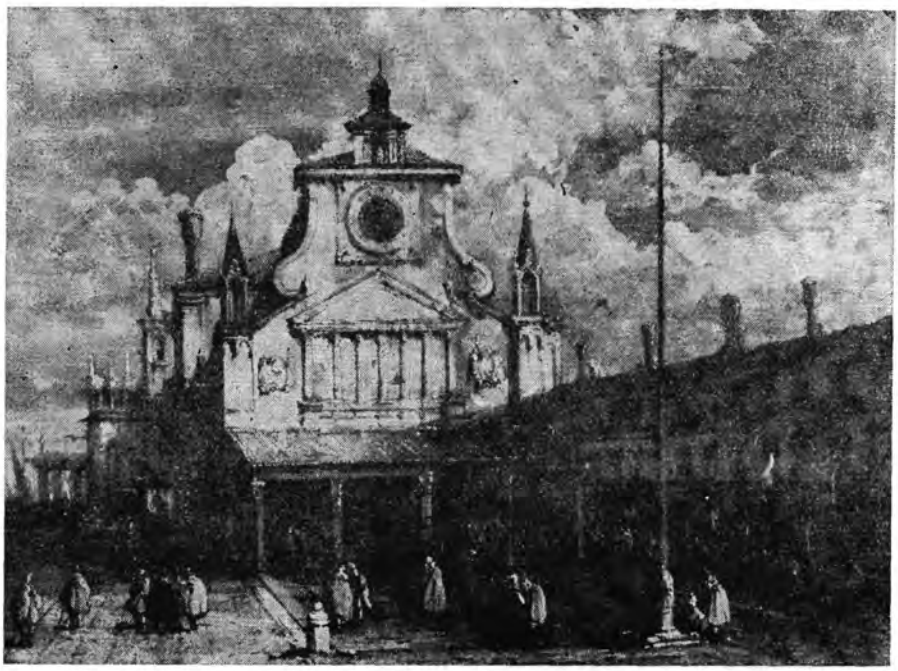

Bellotto, Bernado („Canaletto"): Velencei részlet a Campo San Giacomo di Rialtóval. (Előbb: Szeged, Back Bernát tulajdona, ma budapesti magángyűjteményben.)

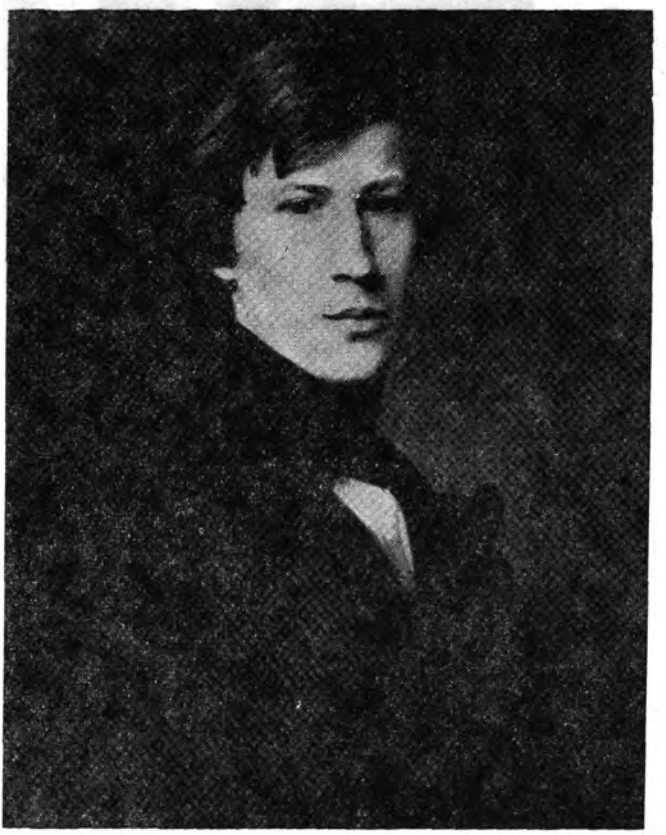

Waldmüller, Ferdinand Georg: Fiatal férfi képmása. (1844. Előbb: Szeged, Back Bernát tulajdona, ma budapesti magángyűjteményben.)

Kracker János Lukács: Amazon íjjal. (XVIII. sz. Móra F. Múzeum)

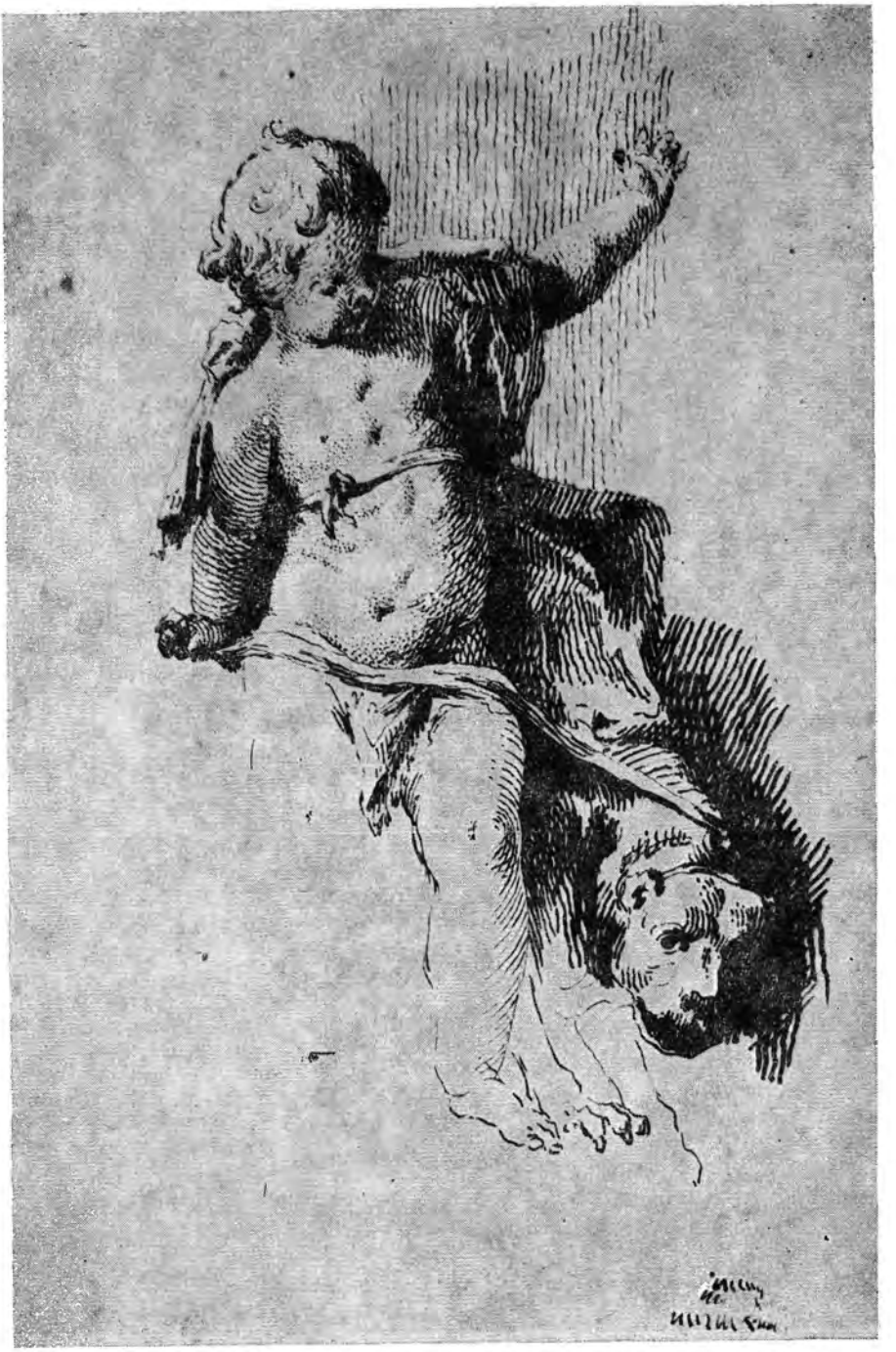

Kracker János Lukács: Ámor kutyával .(XVIII. sz. Móra F. Múzeum)

Rákosi Nándor: Szegedi Boszorkány-sziget (1870 k. Magántulajdon)

Zombory Lajos: Huszárverseny Szegeden. (1910. k. Móra F. Múzeum)

Rudnay Gyula: Olvasó nő. (1926. Móra F. Múzeum)

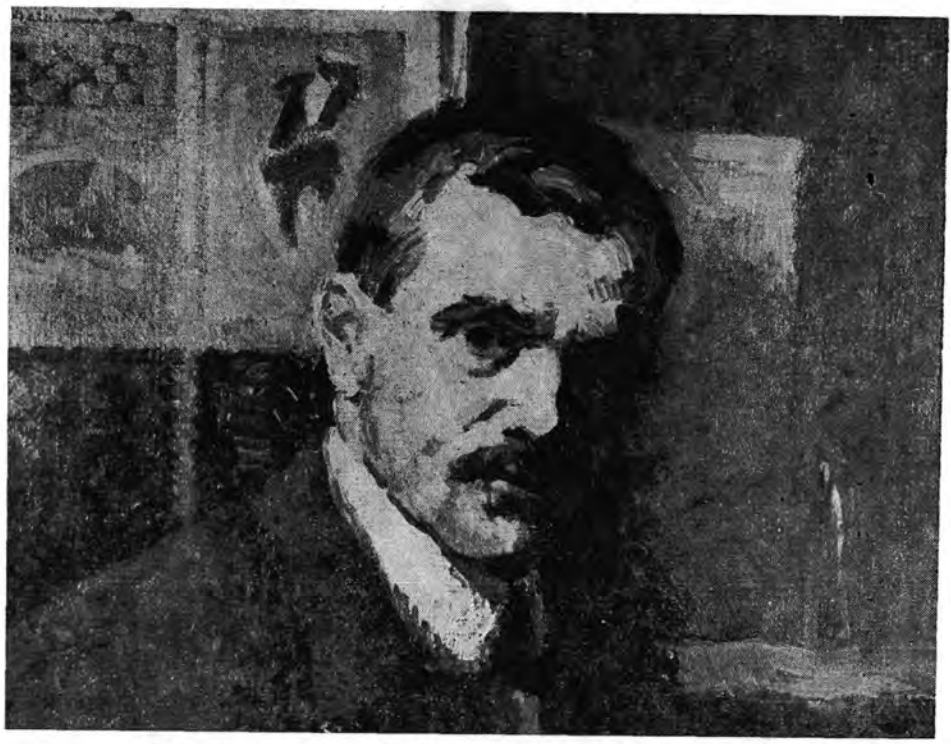

Nyilasy Sándor: Önarckép. (Völgyessy Ferenc gyűjteményéből, 1966)

Károlyi Lajos: Női arckép. (1923. Móra F. Múzeum)

Rippl-Rónai József: Szundikálás kettesben. (Völgyessy Ferenc gyűjteményéből, 1966.)

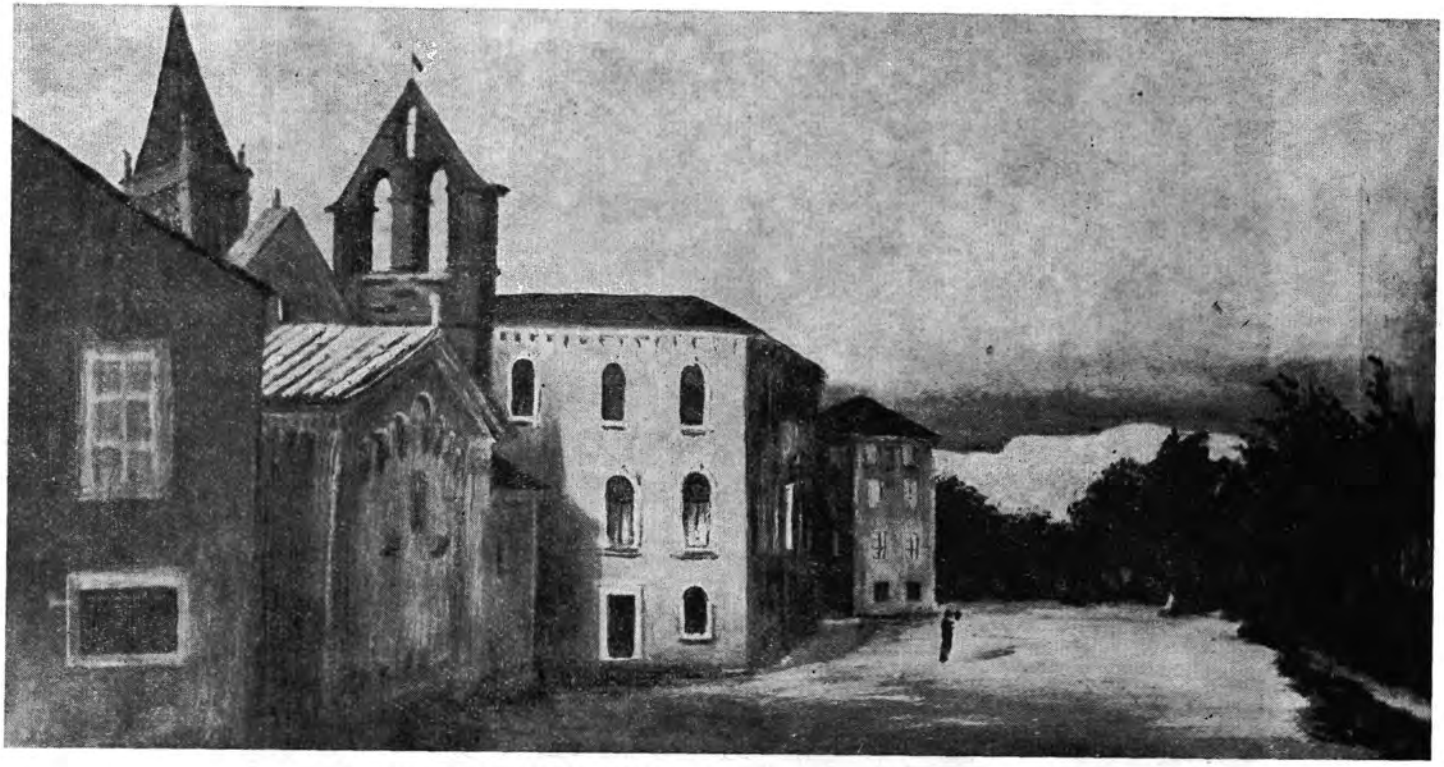

Csontváry Kosztka Tivadar: Zárda. (Völgyessy Ferenc gyűjteményéből, 1966.)

Vaszary János: A művész neje. (Völgyessy Ferenc gyűjteményéből, 1966.)

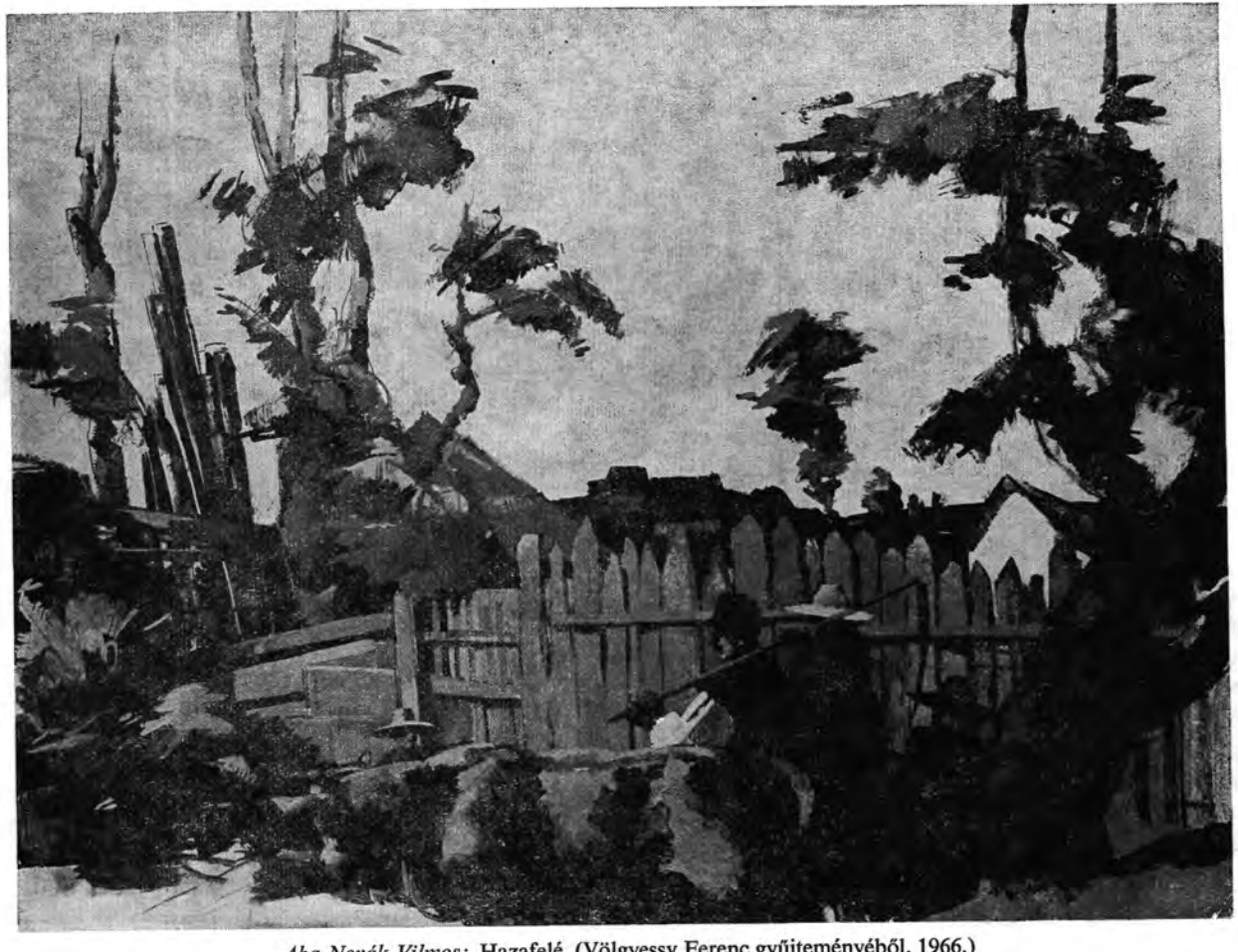

Aba-Novák Vilmos: Hazafelé. (Völgyessy Ferenc gyűjteményéből, 1966.)

Molnár C. Pál: Jézus megkeresztelése. (Völgyessy Ferenc gyűjteményéből, 1966.)

Szőnyi István: Asszonyok a vízparton. (Völgyessy Ferenc gyűjteményéből, 1966.)

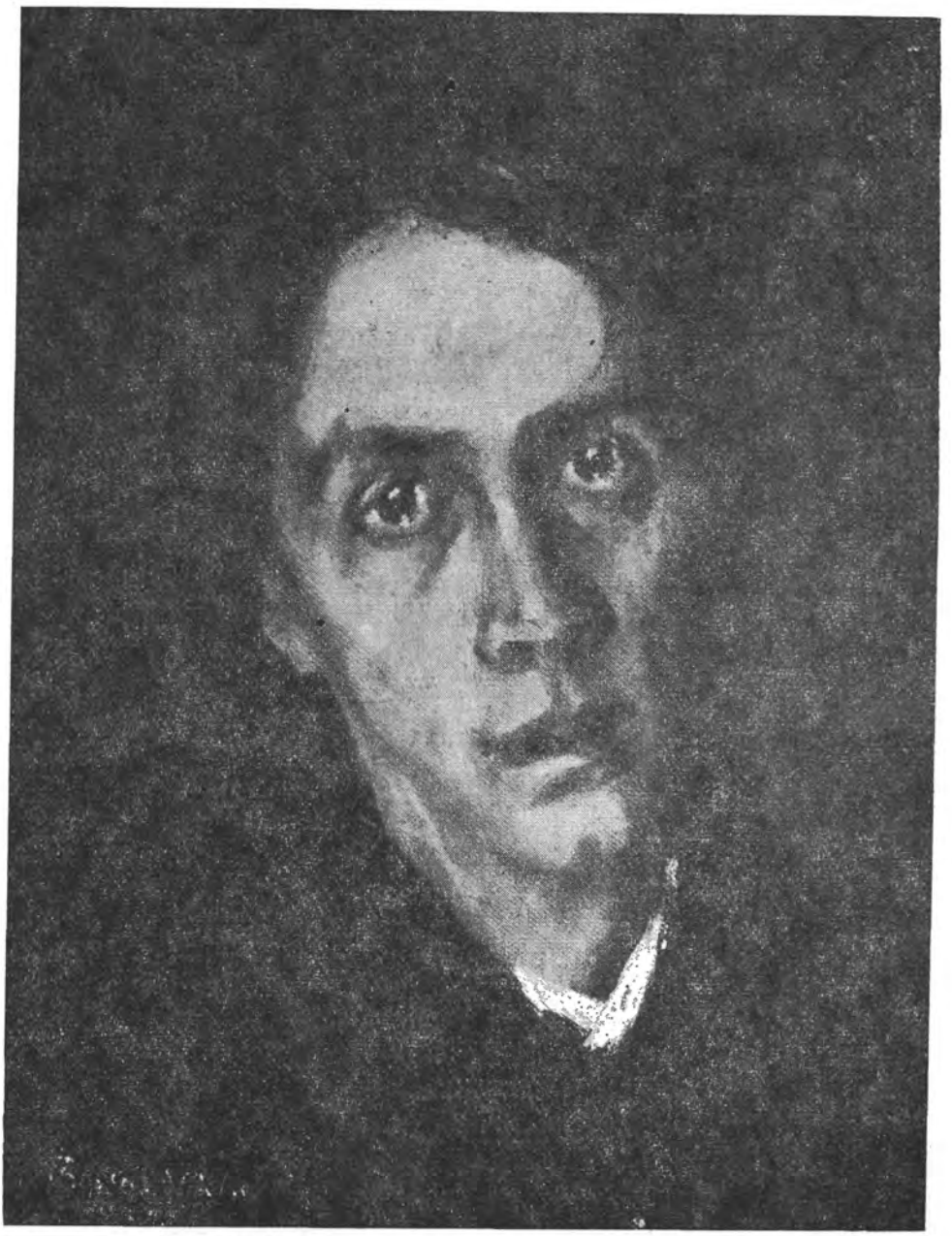

Borsos Miklós: Önarckép. (1930. Völgyessy Ferenc gyűjteményéből, 1966.)

KUNSTLIEBHABEREI IN SZEGED

I.

Zoltán Szelesi

Die Anfänge des Kunstsammelns is Szeged reichen in die Reformzeit (1825—1848) zurück. Ádám Schaeffer, István Vedres, Ferdinand Mayer, János Korda, Andor Zsótér, Géza Kárász — alle aus alteingesessenen Familien — aber auch andere (Familien) schufen den Grund für die hiesige Kunstsammlung. Unter ihnen waren schon Kunstfreunde, die der öffentlichen Kunstsammlung wertvolle Kunstwerke überließen.

1891 wurde die Szegeder Kunstsammlung, die Meisterwerke nich geringerer Maler wie Canaletto, Franz Hals, Munkácsy und Gyula Benczur emthielt, zum ersten Mal der Öffentlichkeit vorgestellt. Schon aus der Zeit um die und nach der Jahrhundertwende sind uns Namen bedeutender lokaler Kunstsammler bekannt, so Andor Zsótér, Géza Kárász, Lukács Enyedi, Gyula Glattfelder und Bernáth Back, von deren wertvollen Kunstschatzen man landesweit, ja sogar im Ausland wußte, wie z.B. von den Meisterwerken des von Szeged nach Budapest gezogenen György Rath's oder des Imre Schwaiger, den es in das ferne Indien getrieben hatte. Backs Sammlung wurde dann auch 1912 in dem damals gegründeten Privatmuseum gezeigt. Neben diesen großen Sammlungen entstanden auch in den Kreisen des Szegeder Bürgertums vergleichsweise bescheidenere Münz-, Waffen.-, Volkskundesammlungen, weiter Sammlung der bildenden Kunst und Bibliotheken. István Beck, Dániel Pálffy, Sándor Gyuricza, József Kun, Lipót Lőw, Sándor Dávid, die Familie Holtzer und József Szalay, der das öffentliche Leben der lokalen Kunstsammler organisierte und auch andere spielten mit ihren Kollektionen bei der Hebung des Niveaus der Szegeder Sammlerkultur eine wichtige Rolle. Die kleinen Sammler wurden hauptsachlich dann aktivisiert, wenn sie sich zu einem Verein zusammenschlossen. Ein solcher Verein war z.B. der 1917 gegründete Kreis der Szegeder Kunstfreunde. Seine begeisterten Mitglieder organisierten aus dem in ihrem Besitz befindlichen vielfältigen Material eine erfolgreiche Ausstellung. Im Vorwort des Katalogs der Ausstellung — in ihm waren ca. 1000 Kunstwerke aufgefürt—zeigte Móra Ferenc den Weg, de die lokale Kunstsammlung einzuschlagen hatte. Die 1920 gegründete Gesellschaft der Museumsfreunde wurde als Körperschaft neben den früheren privaten Förderern Mäzene der öffentlichen Sammlung. Das alles schlaß nich aus, daß der mehr als ein halbes Hundert Bilder umfassende Nachlaß des Budapester Übersetzers Dezső Ambrozovics 1936 in den Besitz des Szegeder Museums gelangen konnte. Eine ebenfalls beachtliche Schenkung von Grafiken, die ex-libris Sammlung des in Szeged ansässigen Rechtsanwalts Sándor Palócz bereichert seit 1959/61 den Bestand der öffentlichen Sammlung. Die Szegeder Kunstsammlung, deren Grundstock im 1. und 2. Jahrzehnt unseres Jahrhunderts gelegt worden war, entwickelte sich in der Folge vielversprechend weiter und wurde in der folgenden Dekade vervollständigt. Der Szegeder Fészek Club kämpfte gegen die provinzhafte engstirnige Kunstauffassung, indem 1930 gemeinsam mit der hauptstädtischen Munkácsy-Zunft eine retrospektive Ausstellung der ungarischen bildenden Künstler veranstaltet wurde.

Die fortschrittlichen Traditionen der lokalen Malerei wurden gewürdigt, indem ebenfalls bei dieser Gelegenheit die Szöri—Heller—Károlyi Gedenkausstellung vorgestellt wurde, deren Bildmaterial man erstmalig der Öffentlichkeit zugänglich machte. 1934 wurde in Szeged eine Internationale Grafik und Ex-libris Ausstellung eröffnet, auf der auch die Plakat-Sammlung von Sándor Tonelli der Öffentlichkeit vorgestellt wurde. Die bislang am großzügigsten angelegte lokale Kunstausstellung, eine Ausstellung kirchlicher und saekulärer Bildender Kunst war 1938 organisiert worden. Ihre kunstgeschichtliche Bedeutung erhielt sie vor allem duch die Meisterwerke aus der Sammlung von Bernát Back und Gyula Glattfelder, sowie von den zum hiesigen Kirchencshatz gehörenden Werken. Die zwei lokalen Ausstellungen des in Budapest lebenden, aus Szeged stammenden Ferenc Völgyessy können als Abschluß und Beginn einer Epoche, — unsere Kunstsammelkultur vor und nach der Befreiung durch die Rote Armeebetrachtet werden, namentlich die 1943, bzw. die im Herbst 1965 organisierten Ausstellungen, die einen Einbick in die pomphaft gewachsene Kollektion gestatteten. Mehr als 150 Werke — deren Zahl seitdem leider abgenommen hat — gaben einen Querschnitt durch die moderne ungarische Malerei.

VADÁSZ ENDRE SZEGEDI KAPCSOLATAI

SZ. KÜRTI KATALIN
(Debrecen, Déri Múzeum)

A modern magyar rézkarcolásnak Európa határain túl ismert egyénisége *Vadász Endre,* aki egyúttal a két világháború közötti magyar festészet figyelemreméltó művésze.[1] Állandó résztvevője volt a Munkácsy-céh, a Szinyei Társaság, az Ernst Múzeum kiállításainak, de részt vett a velencei biennálékon, a Magyar Rézkarcoló Művészek Egyesülete európai és amerikai csoporttárlatain Oslótól Chicagóig, Londontól Clevelandig. Olaj- és temperaképei, akvarelljei, finomvonalú rézkarcai, folthatásokra épített metszetei egyre több lakás falára, majd közgyűjteményekbe kerültek. Grafikai lapjai, exlibrisei eljutottak a világ minden tájára a harmincas, negyvenes években. Mindezek alapján bátran mondhatjuk, hogy sikeres, ismert és elismert alkotó volt. Korai tragikus halála után azonban életműve feledésbe merült. Emléke felidézésére elsőként a szegedi Móra Ferenc Múzeum vállalkozott 1971-es emlékkiállításával.[2] Ezt követte az 1976/77-es debreceni tárlat, majd a Magyar Televízió 1977-ben sugárzott portréfilmje.[3] A figyelem újabb jele a Magyar Nemzeti Galéria 1982-es emlékkiállítása, amelyen a Nemzeti Galéria és a Déri Múzeum tulajdonában lévő művek szerepeltek.[4]

1901. február 28-án született Szegeden, polgári családból. Édesanyja *Kohn Ilona,* édesapja *Vadász Simon Sándor* terménykereskedő. A szegedi Ipar u. 14. sz. majd a Zoltán u. 8. sz. alatti házban laktak. Három fiúk közül Endre volt a középső, aki már kisgyermek korában rajzolt, tizenhétéves korában pedig a háború viszonylag derűs perceiről és tanárairól készített karikatúraalbumot.[5] A szegedi reálgimnáziumban érettségizett. 1918—19-ben *Heller Ödön*nél, a szegedi képzőművészeti szabad-

[1] Legfontosabb irodalom: Conrad Gyula: Vadász Endre (Magyar grafika, 1932. 37), Berei Soó Rezső: A mai debreceni grafika (Debrecen, 1935), Uő: Vadász Endre emlékezete (Vándortűz, 1947. 6. 85—87.), Szegi Pálné: Vadász Endre (Művészet, 1961. 3. 12—14.), Sz. Kürti Katalin: Vadász Endre kisgrafikái (Déri Múzeum évkönyve 1978 — Debrecen, 1979. Szerk.: Dankó Imre — 319—352.)

[2] A katalógust írta, a kiállítást rendezte: Szelesi Zoltán. Ugyancsak ő foglalta össze Vadász szegedi tevékenységét Szeged képzőművészete című könyvében (Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1972).

[3] A kiállítást rendezte, a katalógust és a TV film szakismertetését írta: Sz. Kürti Katalin. A Vadász Endre 1901—1944 című filmet 1977. szeptember 20-án sugározta a Magyar Televízió. Szerk.: Ézsiás Anikó, operatőr: Németh Attila.

[4] A kiállítást Aszalós Endre és Sz. Kürti Katalin rendezte. A katalógust írta: Sz. Kürti Katalin. Ismertetések: NN: Egy emlékkiállítás (Magyarország, 1982. 42. 26), P. Szűcs Julianna: Rézkarcleletek a huszadik századból (Népszabadság, 1982. dec. 15.), Székelyhidi Ágoston: Vadász Endre föltámadása (Hajdú-Bihari Napló, 1982. nov. 13). (ró-) Rózsa Gyula: Vadász Endre emlékkiállítása = Kritika, 1983. 1. sz. 38.

[5] A dokumentumok és a karikatúra album a Déri Múzeum Képzőművészeti Adattárában (továbbiakban: DMKA) találhatók.

iskolában tanult. A Tanácsköztársaság bukása után likvidált Heller — akinek Móra Ferenc több művében állított emléket — adta azt a bátorítást, hogy képzőművészeti pályára induljon a fiatal Vadász. Édesapja gyakorlati szemléletű és szigorú ember volt: nem ellenezte ugyan fia művészi tanulmányait, de ragaszkodott ahhoz, hogy iparos szakmát is szerezzen. Így Vadász Endre fényképész-tanulónak szerződött Budapestre 1921 őszén, három évre. 1923-ban mesteroklevelet szerzett. Később, festői munkája segédleteként igen nagy hasznát vette fényképészi tudásának.

Keményen meg kellett dolgoznia tehát, hogy megkezdhesse és majd folytathassa képzőművészeti tanulmányait. *Fischer Marcell* és *Neu Ernő* bankár személyében pártfogókat szerzett, akik beajánlották az Athenaeum Nyomdába, a „Borsszem Jankó" élclaphoz. A fiatal művészjelölt mindent megtett, hogy anyagilag függetlenítse magát, illetve szüleit tehermentesítse. 1922 őszén — többszáz jelentkező közül — huszadmagával nyert felvételt a Képzőművészeti főiskolára. Tanárai: grafikai szakon *Olgyai Viktor,* majd *Zádor István,* festő szakon *Fényes Adolf,* majd II. évtől *Glatz Oszkár.* Kimagasló tehetsége alapján már az első hetekben kiemelt támogatást kapott: külön modellje volt, a diákönkormányzat főtitkára lett. Keményen helytállt, megfeszített tempóban, reggeltől késő estig dolgozott a főiskolán (I—II. évben, párhuzamosan, a fényképészműteremben is). Mint B. Lilinek, ifjúkori szerelmének írta: *„90 napja nem láttam a szegedi eget... a legszebb kolostori életet élem. 8—13-ig festek, 2—4-ig folytatom, utána elmélet hétig".* S közben éjszakákba nyúló rézkarcolás, kedvelt időtöltése következik, néha nagy séták az alakuló Millenium téren, Budán, egy-egy koncert, színházi előadás („Bánk bán„ „Tartuffe„) s állandó olvasás (Flaubert, Goethe, Lev Tolsztoj, főként a „Háború és béke„).[6]

1922-től 1927-ig rendszeresen szerepelt a főiskolai növendékkiállításokon. Tanárai: *Glatz Oszkár, Vaszary János, Csók István* elismeréssel szólnak munkájáról, szorgalmáról. Glatz pl. 1923-ban meghívta parádsasvári alkotóházába. A régi Műcsarnokban rendezendő 1924-es növendékkiállításra már tizenegy alkotással hívták meg. Ilyen sikerek közepette írta Lilinek: *„ha így folytatom, nagyon sokat hagyok magam mögött"... „22 éves vagyok. Te szeretsz... az anyámék körülöttem vannak... Sokan olyan jók hozzám, hogy nem is érdemlem meg. Gyönyörű képek élnek bennem, megvalósításra várva. Nem vagyok genie, de tehetségem van. Elöl fogok járni — úgy hiszem! Inkább elismernek, mint elnyomnak. Előttem az élet és a remény... tudom, hogy nem sima az utam, eddig sem féltem a göröngyöktől és talán pihenőt is találok majd. Sok is már magamról..."* Másik levelében portréi készítéséről, érzékenységéről nyilatkozott meg Lili előtt. *„Tegnap festettem egy fejet, azt hiszem, nagyon jót... Egészen régi a kosztüm, a haj vöröses, a fülre lóg, a száj is kicsit puhább. A kifejezés és a szem én vagyok, de olyan mintha 500 évvel hamarébb készült volna." „Nekem hinnem kell, mert ha egy nagy csalódás összetör, nem fogok tudni portrét festeni, csak bábokat."*

1922. január 16-án írta — útban Szegedről Pestre —, szinte gondolatilag megfogalmazva későbbi fehér képei festői programját: *„Láttam a telet születni. Mikor elindultam, még sütött a nap, azután hidegebb lett a levegő. A sárga napfoltok farsangi fehér fátyolt kaptak és mire a hold egy útjába akadt bodor felhő közül kidugta kopasz fejét, a legszebb télben jártunk. Nehezen tudom a vibráló fehér hó szépségét leírni az árnyalatok, a színek százai, ecsetemnek is nehéz munkát adnának... ujjongva keltek táncra a fehérgalléros fák és a baliruhás házak... szemeim boldogan lesték a néma táncot, míg láthatatlan kéz csodás művészettel, fantasztikus jégvirágfüggönyt vont az üvegre..."*[7]

[6] **Vadász ifjúkorára vonatkozóan Bartos Lili szolgáltatott adatokat. Tanulmányozásra átengedte Vadász ifjúkori naplóját és leveleit. Ezúton is megköszönjük segítségét.**

[7] **Részletek a Bartos Lilinél lévő naplóból.**

1925-ben a Szépművészeti Múzeum vásárolt rézkarcaiból. Ettől kezdve kiállítója a Szinyei Társaság Tavaszi Szalonjának, a Munkácsy-Céhnek. 1925-ben megkapta a Szinyei Társaság kitüntető elismerését, a Fruchter-díjat, az állami díjat, 1927-ben pedig a Wolfner népéletkép díjat. Az ösztöndíjak, pályázatok összegét külföldi tanulmányutakra fordította, 1924-ben és 1927-ben Firenzében, 1928-ban Párizsban járt.

1926 és 1927 nyarán *Glatz Oszkár* rábízta a mohácsi főiskolai művésztelep vezetését. A vízivilág, a szines népviselet, a néprajzilag és tájilag egyaránt érdekes vidék döntő hatással volt festészete alakulására. itt ismerkedett meg *Valentin Györgyi*-vel, akihez, akiért egyre gyakrabban járt Mohácsra, majd Bajára, Györgyi rokonaihoz. 1928 nyarán kötött házasságuk még szorosabbá, egy életre szólóvá tette a két Duma menti városhoz: Mohácshoz és Bajához fűződő kapcsolatát.

1927 nyarán szerzett diplomát a Képzőművészeti Főiskolán, kitűnő eredménnyel.[8] Ez évben hívta meg tagjai sorába a Magyar Rézkarcoló Művészek Egyesülete, amelynek ettől kezdve állandó kiállítója itthon és külföldön. 1928 áprilisában a Szinyei Társaság Tavaszi Szalonján *Rézi* c. olajképe kitüntető elismerésben részesült.

1928 nyarán költöztek Debrecenbe. Vadász az Izraelita Gimnáziumban vállalt tanári állást. Tanártársai, tanítványai és a debreceni művészeti közélet képviselői rövidesen felfigyelnek munkájára. Nem kis része volt ebben megnyerő egyéniségének és országosan, majd nemzetközileg elismert művészetének. Az 1929-es év sikerekben gazdag volt: grafikái részt vettek és bronzérmet nyertek a barcelonai világkiállításon. Megkapta a Nemes Marcell utazási díjat, a Szinyei Társaság grafikai kitüntetését. Ősszel *Lázár Béla* hívta meg az Ernst Múzeum 105. csoporttártatára. Budapesti kiállításán legfrissebb termését: külföldi útjainak élményét feldolgozó rézkarcait és mohácsi, folklór ihletésű fametszeteit mutatta be. 1930-ban grafikáival részt vett a Velencei Biennálén, a monzai kiállításon, 1930—31-ben a Magyar Rézkarcoló Művészek Egyesülete amerikai kiállítás sorozatában. 1931-ben ismét az Ernst Múzeum ban állított ki, többek között *Czóbel Béláv*al. A 123. csoport tárlaton rézkarc sorozatát mutatta be. Ezt a kollekcióját jutalmazta a Szinyei Társaság a legmagasabb grafikai kitüntetéssel: a Zichy-díjjal. 1933-ban és 1936-ban újabb nagysikerű kiállításokat rendezett az Ernst Múzeumban. A 138. csoport tárlaton temperaképeit, a 158. kollektív kiállításon főként olasz tárgyú festményeit mutatta be.[9]

A debreceni képzőművészeti szervezeti életben egyre fontosabb szerepet töltött be a harmincas években.[10] Cikkekkel, elemzésekkel népszerűsítette Debrecenben a kortárs művészetet, ő köszöntötte pl. a Képzőművészek Új Társasága 1929-es debreceni szereplését. 1935-ben Soó Rezső, *Nagy József, Gáborjáni Szabó Kálmán* társaságában művészmunkatársa lett a Magyar Exlibris című lapnak, s alapító tagja a debreceni Ajtósi Dürer Céhnek. Igazat kell adnunk az egykori barátnak, Békés Istvánnak, aki szerint *„Vadász Endre sokfelé gyökerező képzőművészegyénisége ebben a városban törzsökösödött, lombosodott és borult virágba. A környezet, a légkör, amely körülvette, nemcsak serkentette képességei kibontakozását, hanem az is tény, hogy tragikusan rövid alkotópályának a legnemesebb termését jószerint a debreceni hét év alatt érlelte és takarította be... Az Ady Társaság képzőművészei sorában... Vadász sajátos szigetet alkotott... de plebejus tematikája semmiképp sem véletlen”*.[11] Békés István így írta le Vadász debreceni környezetét: *„Legélesebben Arany János*

[8] Házassági anyakönyvi kivonata, főiskolai oklevele a DMKA-ban.

[9] A kiállítási katalógusok a Szépművészeti Múzeum könyvtárában, az egyes művekre vonatkozó adatok, cikkek az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport Szentiványi adattárában találhatók.

[10] Vadász debreceni működésével kapcsolatban ld. Sz. Kürti Katalin: Vadász Endre kisgrafikái című tanulmányát és az ott közölt irodalmat!

[11] Részlet Békés István 1976-os debreceni megnyitójából (DMKA)

utcai otthonára emlékszem, hátul, egy régi ház udvarának a végén, a keresztépületben, ahol a könnyed-karcsú művész és törékeny kedves asszonykája rézmetsző-műhelyt és és festő-ateliét is magába foglaló, aprócska fészket rendezett be... Munkáján kívül mindenben tartózkodó volt és mérsékletes. Inkább élces, mint harcos vitapartner." Hasonlóan vélekedett róla *Fáy Árpád* is: *„Szerény, szinte félszeg mosolygós, ironikus és önironikus, a tréfát értő és kedvelő, társaságban vidám, de alapjában véve zárkózott és tartózkodó. Gyűlölte a fontoskodást, a nagyképűséget, egyszerű volt, póztalan, ha egyszer-egyszer új műveit mutatta barátainak, szinte lekicsinylően mosolygott, mint aki felnőtt fejjel gyermeki játékaival foglalatoskodik... Kedvenc olvasmánya volt ezidőtájt* (1936 körül) *a Svejk. Heteken, hónapokon át szórakoztatta barátait a könyvből felolvasott részletekkel. Ez is olyan jellemző volt rá: ellenállását a rendszerrel, a vaskalaposággal, a militarizmussal és fokozódó fenyegetettségükkel szemben, többek között így, ilyen ironikusan is kifejezte."*[12]

Budapesti és debreceni évei alatt is megőrizte szegedi kapcsolatait. Családjához rendszeresen járt haza, nyarai jó részét a Tisza-parton töltötte. Különösen szerette a vízisportokat és a csendes vízivilág figyelését. 1926 áprilisában és 1927 szeptemberében (még mint főiskolás) a Kass-szállóban rendezett kiállítást.[13] 1934-ben a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma meghívására — a Tisza-szálló halljában volt a Debrecenben élő, de ifjúkorát Szegeden töltő *Félegyházi László*val és *Gáborjáni Szabó Kálmán*nak közös tárlata, 1936 áprilisában a Hungária-szállóban Buday Györggyel.[14] Tevékenységét különösen figyelemmel kísérte *Lusztig István, Déry Ernőné* és gyermekkori barátja, *Bartos László* nyomdatulajdonos, majd a Szegedi Grafikabarátok Köre. Ez a csoport adta ki 1936-ban „Haláltánc" című albumát. Nincs konkrét bizonyítékunk arra, hogy Vadász és Radnóti Miklós ismerte egymást, feltételezhető azonban, hogy 1930—1935 között (Radnóti szegedi egyetemi évei alatt) találkozhattak, vagy legalábbis ismerték egymást. Erre utal műveik egy részének hangulati és tematikai azonossága.

1932—1937 között a Magyar Rézkarcoló Művészek Egyesülete valamennyi külföldi tárlatán, tekintélyes kollekcióval szerepelt. (Hága, Amszterdam, Rotterdam, Koppenhága, Lemberg — ill. Chicago, Los Angeles, stb.) Öböl című rézkarcát megvette és 300 példányban tagdíjul készíttette el a chicágói rézkarcgyűjtők egyesülete. Holland kiállításain ismerhette meg műveit egy gazdag holland gyűjtő és üzletember, Wim van der Kuylen, aki már 1935-ben felkereste Debrecenben. Ettől kezdve elszakíthatatlan barát lett Wim és Ans Kuylen, Vadász Endre és Györgyi. Kuylen új utakat, lehetőségeket nyitott meg Vadász Endre előtt, segítette művei külföldi eladását, a megrendeléseket, évenkénti külföldi útjait, kiállításait. Valószínűleg Kuylen és a Tamás Galéria ösztönzésére döntött úgy Vadász Endre 1936-ban, hogy Budapestre költözik. Kedves költözési értesítő tudósított az új budapesti címről: Visegrádi utca 21. Kapcsolata erősödött a Magyar Exlibris és Kisgrafikagyűjtők Egyesületével: ezt bizonyítja a MEGE tagságának műtermében tett látogatása és „Az úrifiú, aki a paradicsomban járt„ című album kiadása 1937 karácsonyán. 1937 telén kiállítása nyílt a Tamás Galériában, majd megjelent „Budapest" albuma, amelynek lapjaiból különféle variánsokat árusított levelezőlapként a Tamás Galéria.

1936—40 között nagy európai utakat tett, jórészt Kuylenék társaságában. Többször járt Hollandiában, Franciaországban, Ausztriában. 1937-ben pl. *Marco Birnholz* bécsi gyógyszerész, kisgrafikagyűjtő látta vendégül 1938 nyarán — Kuylenékkel

[12] Fáy Árpád Sz. Kürti Katalinhoz írt levele (DMKA).

[13] Ld. Szelesi Zoltán i. m. vonatkozó irodalmát!

[14] D. S. (Devich Sándor): Félegyházi László—Gáborjáni Szabó Kálmán és Vadász Endre kiállítása — Szegedi Új Nemzedék, 1934. ápr. 1.

együtt — kéthónapos olasz körútra ment, s ebből egy hónapig *Gianni Mantero* világhírű építész, kisgrafikagyűjtő vendégei voltak Comóban. Kedves lapok őrzik e látogatások emlékét, s számtalan alkalmi grafika és könyvjegy a köszönet a vendéglátásokért.[15]

Valószínűleg Kuylennek köszönhető az amszterdami AKOS teremben rendezett kiállítása 1938-ban. Kuylen, mint szakíró is segítette, népszerűsítette Vadász művészetét.[16] Kapcsolatuk 1940 után megszakadt.

A Magyar Rézkarcoló Művészek Egyesülete londoni csoporttárlata (1937) után csökkentek Vadász külföldi szereplései. Utoljára az 1939-es velencei biennálén szerepelt. Itthon 1937 után nem rendezett önálló bemutatót, a Műcsarnok, Nemzeti Szalon stb. nagy csoporttárlatain azonban még 1943-ban is részt vett („Magyar művészetért" akció III. pályázata, a „Magyar művészek olasz tárgyú képei" című kiállítás). Ötven művével szerepelt a debreceni Déri Múzeum 1943-as „Debreceni Képzőművészek és Műpártolók Egyesülete" országos grafikai kiállításán.

A gondtalan éveket súlyos, félelemmel teljes időszak követte. A kezdődő, majd egyre fokozódó zsidóüldözés egyre félénkebbé tette Vadászt és feleségét is, aki pedig határozottabb és jó gyakorlati érzékű volt. Amilyen biztonsággal állt Vadász mellett házasságuk tizenhat éve alatt, olyan egyértelműen követte a halálba is. Amikor 1943-ban Szajolba, munkatáborba vitték Vadász Endrét, már megegyeztek: ha valamelyikőjük nem bírná a tábort, a gettót, a másik is követi. A vég 1944 júniusában következett be: ekkor Vadász már Gödöllőn volt. Györgyinek gettóba kellett volna mennie. Egymásnak üzenve, egymástól távol lettek öngyilkosok mindketten 1944 június elején.[17]

A rövid, alig két évtizedes életművet nagyon nehéz korszakokra bontani. A katalógusok, reprodukciók, kritikák arról tanúskodnak, hogy Vadász gyorsan dolgozó, termékeny művész volt. 300—400-ra becsüljük festményei számát, amelyből eddig alig százat kutathattunk fel. Grafikáinak száma kb. 600—800, amelyből jelenleg háromszázat ismerünk. Viszonylag teljes és katalogizált kisgrafikai életműve, amely kb. négyszáz darabos, variánsokkal, fejlesztési fázisokkal majdnem ezer.

Első korszakában (1922—1929) a sokszorosító grafikai tevékenység uralkodott. Karcain a fény-árnyék ellentét, a megvilágítás kérdése izgatta, lapjain festői folthatásokra, misztikusságra törekedett, *(Fagylaltos, Borozók, Háry János)*. Olasz tárgyú műveit *(Savonarola cellája, Kolostor)* még 1929 körül is ebben a modorban készítette, de itthoni tájélményből fakadó figurális tájképein már 1927-ben átváltott a második korszakra oly jellemző vonalasságra. 1927-es tápéi ihletésű rézkarcain finom, hajszálvékony vonalakkal írta körül palántázó, hajladozó, szántó-vető alakjait, a táji részleteket. Egyre inkább érvényesítette a modern rézkarcolás jellegzetességét: a japánoktól átvett tiszta kontúrrajzolást, a kalligráfia hatását. Bár mellőzte a folthatást, képes volt a tónusok érzékeltetésére. 1929 körül kezdett lino- és fametszéssel foglalkozni. Kezdetben külsődleges népművészeti ornamensekkel telítette lapjait. Rövidesen azonban szociális mondanivaló kifejtésére használta a fehér-fekete ellentétet. Kevés e korból ismert olajképén ugyancsak nagy kontrasztokra törekedett: sötét, mélybarna háttérből bontotta ki alakjait *(Fehérgalléros önarckép, Templombelső)*. Főiskolás korában készült festményei Rudnay Gyula hatását őrzik: galéria tó-

[15] Vadász külföldi megrendelőiről részletesen írt, a kisgrafikák adatait közölte Sz. Kürti Katalin i. m.

[16] Wim van der Kuylen: II pittore ungherese Vadász Endre—Emporium (Bergamo) 1939. nov. 239—246.

[17] Vadász haláláról — szemtanúk elbeszélése alapján — Szegi Pálné ír, i. m. Felesége búcsúlevele a DMKA-ban.

nusban festette misztikus hatású jeleneteit *(Beszélgetők, Dombtetőn)*. Amikor 1927-ben Glatz Oszkár rábízta a mohácsi művésztelep vezetését, jelentős változás állt be tájfestészetében. Nagy hatást tett rá a vízivilág atmoszférikus szépsége, a színes népviselet, a tájilag és néprajzilag egyaránt érdekes és archaikus környezet. Egyre gyakrabban jelentek meg művein a Duna-parti bárkák, csónakok, halászokkal, a vízimalmok molnáraival és őrletőivel, a kompon átkelő sokácokkal. Állandó modellje volt Rézi, a színes népviseletbe öltözött sváb szolgálólány.

Ha hazalátogatott Szegedre, a vízi életet örökítette meg, majd a tápéi tisztaszobákat dagadó fehér párnáikkal, színes csupraikkal.

1929 után szinte teljesen eltűnt grafikáiról a folthatás, csak a tiszta vonalasság érvényesült. Mint Lázár Béla jellemezte: *„Japános könnyedséggel, a tiszta vonal puritán egyszerűségével írta le formáit. Nem tónushatásokra tört, hanem éles és csalhatatlan formaigazságokra"*.[18] 1931-től egymás után születtek gyöngyházszínekre hangolt, ún. fehér képei, többnyire téli tájai, amelyeken alföldi és Nagybánya környéki pusztákat, falusi utcákat jelenített meg. Ezeken a kissé Brueghelre emlékeztető festményeken magas nézőpontból láttatta a tájat, nagy távlatokat fogott át. A tempera használata lehetőséget adott a tónusgazdagságra, a nagy foltokban való fogalmazásra és ugyanakkor részletező rajzosságra, vonaljátékra. A véletlennek ható, festékcsorgatásra emlékeztető képrészletek egyesültek művein a kalligráfiával, s mint rajzain, karcain, itt is a japános könnyedség figyelhető meg.

Finom, fehér-szürke-kék színvilágát módosította 1933-as és 1935-ös nagybányai útja, majd egy olasz tanulmányút. Erőteljes kékek, vörösek, rózsaszínek tünnek fel a mediterrán élmények hatására. Ezekről Lázár Béla így vélekedett az 1936-os kiállítás láttán: *„A szürke színek színfóniájába most élénkebb és határozottabb színek vegyülnek... még nem olvadtak bele a régi japánosan finom összhangba, kemények és önállóak. De finom grafikai látása bizonyára látja a kihívót és azon lesz, hogy azokat is összhangba olvassza,,*[19]. 1936—40 közti korszakára a további színesedés jellemző (Tamás Galéria lapjai, „après" sorozat). A magyar megrendelők, de külföldi mecénásai is egyre inkább ragaszkodnak a kolorált metszetekhez, karcokhoz. Ekkor készült fa- és linómetszetein — szemben 1930 körüli alkotásaival, de a fametszet magyar képviselőinek: *Gáborjáni Szabó Kálmán*nak és *Buday György*nek műveivel — a vonal a meghatározó és a fehér szín a domináns (pl. *Olasz táj híddal, Firenze*).

Ex libriseinek száma 1939-re már meghaladta a 250-et. Több művének megrendelője a Tamás Galéria, *Soó Rezső, Reisinger Jenő, Nagy József, Luzstig István.* Külföldi mecénásai *Marco Birnholz, Fritz Träber, Giovanni Montero,* de főként *Vim van der Kuylen* voltak.

Első megrendelői között három szegedi gyűjtőt találni: dr. Lusztig Istvánt, Déry Ernőnét, Kolozs Lajost. *Kolozs Lajos*nak, a szegedi Ládagyár tulajdonosának 1926-tól 1942-ig dolgozott: kisgrafikáin favágók, fadöntők jelennek meg (op. 7, 8, 13, 14). Gyakori a szegedi Tisza-part a vízen úszó tutajokkal (op. 117, 118).

Dr. Lusztig István szegedi ügyvéddel 1924-től haláláig kapcsolatban állt Vadász Endre.[20] A kb. harmincöt darabos kisgrafikai anyag egy része szegedi (op. 19 és 78), bécsi (op. 178) városképpel díszített, foglalkozására (op. 20, 21, 67, 81) és gyűjtőszenvedélyére (op. 260) utaló ex libris és alkalmi grafika. Kiemelkedő darab az 1924-es „Vízhordó" rézkarc felhasználásával készült op. 2-es könyvjegy, költözési értesítője (op. 78), valamint a „Tíz rézkarc ex libris" albumban megjelent „hamelni patkány-

[18] Lázár Béla katalógusbevezetője az Ernst Múzeum 1929-es, 105. számú csoporttárlatához.
[19] Katalógusbevezető az Ernst Múzeum 158-as csoporttárlatához.
[20] Lusztig István (1903—1944?) szegedi ügyvéd, gyűjtő művészetpártolását, műgyűjteményét méltatja Galambos Ferenc (Kisgrafika, 1973. 2. 6—11.)

1. Kolozs Lajosék könyvjegye, 1936 (rézkarc)

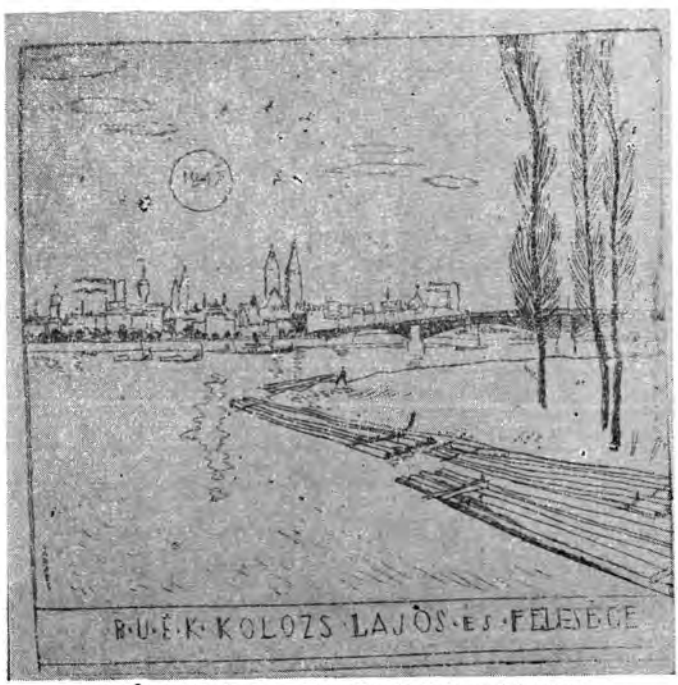

2. Újévi lap Kolozs Lajoséknak 1942-re (rézkarc)

3. Vízhordó, Lustig ex librise, 1926 (rézkarc)

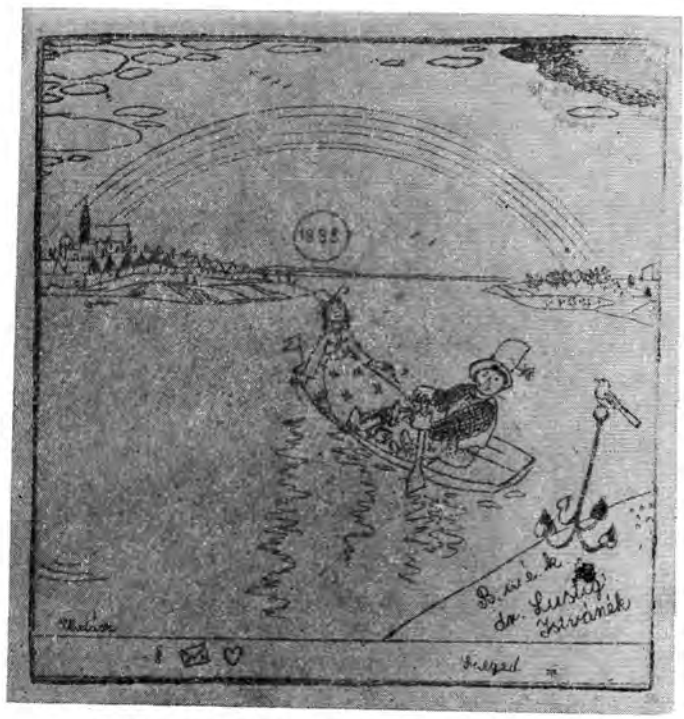

4. Újévi lap Lustigéknak az 1938-as évre (rézkarc)

5. Újévi lap Lustigéknak 1936-ra (rézkarc)

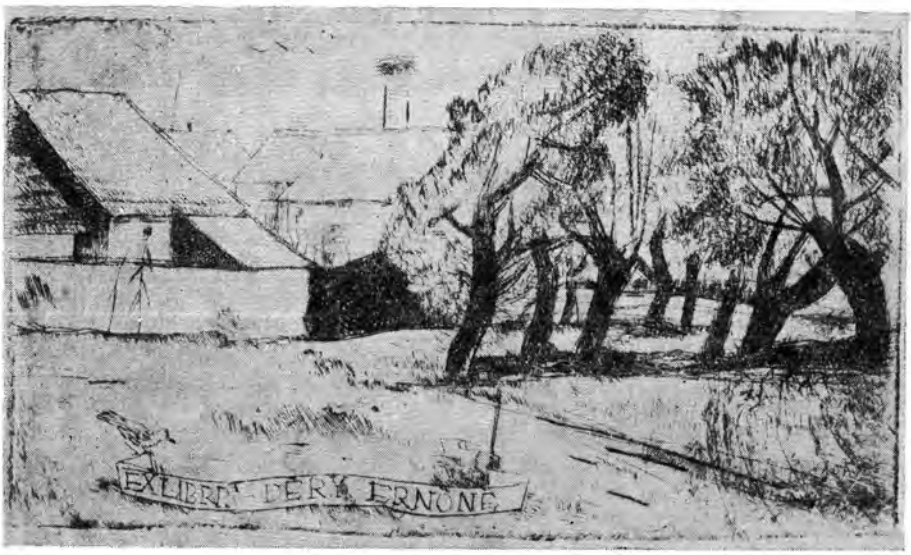

6. Déry Ernőné könyvjegye (rézkarc)

7. Alkalmi grafika Déryéknek, 1938 (rézkarc)

fogó" mondát idéző jelenet: paragrafusok tánca. Legmegrendítőbb karácsonyi, újévi lapjai ugyancsak Lusztig Istvánnak és Lilinek készültek 1940—1943 között. Lusztig és Vadász barátságára utal a kisgrafikák meleg, közvetlen hangja, a Lusztig-hagyatékban levő temperaképek magas színvonala. Lusztig nemcsak mecénása — az oeuvre lista és a „Haláltánc" kezdeményező kiadója —, hanem barátja is volt a Debrecenben, majd Budapesten élő Vadász Endrének. Soó Rezsővel együtt nagy szerepe volt abban, hogy Vadász művei eljutottak a világ minden jelentős gyűjtőjéhez.

*Déry Ernőné*nek egy 1925-ben készített művét alakította át ex librissé.[21] Az op. 5-ös rézkarc egy szép, kicsinyített alföldi tájkép. Az ezt követő kisgrafikák már telivér rézkarc és kisgrafikai stílusú művek. A harmincas évek végén Déry Ernőné mellett Déry Ilona és Déry Pál (majd Déry Zsuzsanna is, egy távolabbi rokon) is komoly, igényes megrendelője lett Vadásznak. Talán a Déry családnak készítette a legváltozatosabb rendeltetésű lapokat Vadász: a kisgrafikák a gyűjtőszenvedélyre utalnak

[21] Déry Ernőné Ilona gyűjtőtevékenységét ism. Galambos Ferenc (Kisgrafika Értesítő, 1970. aug. 705—708). Ugyanitt Déry Ilona vallomása olvasható (702—704.)

(op. 30, ill. 73), házassági évfordulóról (op. 189) emlékeznek meg. A számtalan vizitkártya, meghívó, szignett mellett kiemelkedőek a népművészeti ihletésű húsvéti lapok (op. 241, 242, 278, 279), a békevágyról tanúskodó újévi üdvözletek (op. 319, 331). Déry Pál sportkönyveiben sporttárgyú ex librisek jelezték tulajdonosukat (op. 176 és 195), de zenei könyveiben, kottáiban is Vadász Endre készítette kis szignettek álltak.

Dr. Némedy Gyula ügyvéddel 1935-től mélyült el Vadász kapcsolata. Az ex librisek, alkalmi grafikák, valamint az „Emberek, én már oly régen repülök" c. verseskönyvben közölt illusztrációk jó része Némedy meghalt leányának, Annának emlékét idézik. Legszebb a „Jelenetek egy apa életéből" című triptichon (op. 58, 59), valamint a 90. sz. finom vonalrajzú rézkarc.[22]

8. dr. Némedy könyvjegye, 1935 (rézkarc)

A szegedi gyűjtőknek készített kisgrafikák — ha kerülő úton is — közgyűjteménybe kerültek. Némedy özvegyétől a szegedi múzeum, a Déry családtól a Déri Múzeum vásárolta meg a hagyatékot, Lusztignétól Soó Rezső.

Igen nagy terjedelmet kívánna, ha külön írnánk Vadász karácsonyi és újévi lapjairól, utazási értesítőiről, cirkusz-, haláltánctémájú alkotásairól. Ezért csak egy csoportot, a haláltémájú alkotásait tekintem át, mert az önálló haláltánc lapokkal rokon újévi és cirkusz témájú kisgrafikáinak egy része is. 1936-ban jelent meg a tíz

[22] dr. Némedy Gyula (1881—1949) szegedi ügyvéd, amatőr író, műgyűjtő, Közel ötezer ex librise volt, valamint kb. 150 festménye. Több irodalmi és képzőművészeti írása van. 1938-ban ő írta a Csongrád Megye című kötet Szeged képzőművészete című fejezetét. (Dr. Apró Ferenc adatszolgáltatása).

rézkarcot tartalmazó „Haláltánc" album. (az oeuvre listában 131—140. számú lapokkal egyenlő). A haláltéma azonban már jóval előbb, 1922 körül izgatta a fiatal művészjelöltet, 1936 után pedig egyre gyakrabban jelentkezett, ha más témákban rejtve is. Áttekintve az idevágó grafikákat, fontos adalékokat kapunk Vadász hangulatára, életérzésére, de ezen túl egy tragédiákkal teli korra vonatkozóan is.

1922-ből négy lap tanúsítja: a fiatal művésznövendék képzeletét élénken foglalkoztatta az élet-halál kérdése. Érdeklődését bizonyára művészeti előzmények és e téma újbóli feléledése irányította. Az 1. számú, Fischer Marcell bankárnak készített ex libris zongorázó Beethoven-alakot ábrázol, mögötte megjelenő csontvázzal. Diákkori szegedi szerelmének, Bartos Lilinek három könyvjegyet tervezett. Bár a művek nem maradtak fenn, leírásból, naplójegyzetből rekonstruálhatjuk, hogy az elsőn „morcos, kiszáradt fa a dombtetőn, alatta nőalak olvas, kezében gyermekláncfű, erre a halál ráfúj", másikon „nőalak kút vizében képét nézi", harmadikon „bekötött szemű fiatal lányt a halál vezet".[23] E hármas terv első variánsa a „Haláltánc" sorozat részét képező (Lusztig) Lili ex librisével rokon.

Hosszú szünet után 1935-ben bukkan fel ismét a halál gondolata dr. Némedy már említett ex librisein („Jelenetek egy apa életéből", falusi temető). Nem tudni pontosan, ki, vagy mi adta az ösztönzést a „Haláltánc" sorozat elkészítéséhez: lehet, hogy az 1935-ös debreceni nemzetközi kiállításon látott modern haláltánc lapok, vagy a Szegedi Grafikabarátok Köre (közelebbről Lusztig) biztatása: vállalja a kiadást. Tény, hogy 1936-ban megjelent az album, Vadász legizgalmasabb sorozata.[24] Vajda Béláné és Lusztig haláltánc könyvjegyén olasz városban, utcai énekesként, illetve tengerparton, halászként, Lili könyvjegyén napraforgók alatt, Déryné lapján fészket rabolva jelenik meg a lopakodó halál. Soó Rezső ex librisén a hegymászó, dr. Némedy lapján a vándorló, dr. Ilyés S. László könyvjegyén a kötéltáncos halála. „Ex musicis" felirat áll Réthy István és Weisz Imre haláltánc lapján. Az utóbbin (op. 134) a flótázó, az előbbin (op. 140) nagydobot verő csontváz jelenik meg a cirkuszban, függöny mögött. Ugyancsak cirkuszban, de nem a háttérben tűnik fel a csontváz dr. Ilyés S László könyvjegyén (op. 136): Duna-parti szabad cirkuszban végzi mutatványát az ámuló közönség felett, drótkötélen. Ez az apró remekmű nagy téri tömörítéssel és drámai sűrítőerővel utal az élet-halál kérdésre, éppúgy, mint dr. Arady Kálmánnak szánt 139. számú lapja, amelyen marionettfiguraként táncoltatja az embereket a halál csontkeze. E sorozatot látva rendelte meg Kuylen 1937-ben a maga haláltánc lapját: ezen, éppúgy mint a fentieken: az élet nagy szinterén, a földgömbön táncolnak cirkuszi lovasként az emberek, de nyakukon már a halál ül.

1943-as firenzei lapján kaszás halál sétál át az Arno-hídon, szajoli jegyzetein, akvarelljein a közelgő vég ólmos fájdalma leng át. A halállal való játék, ahogy Kardos László jellemezte az 1936-os Haláltánc-ot bevezetőjében — már rég megszűnt játék lenni a harmincas évek végén: súlyos, valóságos élmények és félelemérzet kifejezője lett.

1940 után kevesebbet dolgozott megrendelésre, s ex librisein, alkalmi grafikáin egyre érzékenyebben reagált a környező világban jelentkező veszélyre, a háborútól való félelmének hangot adva. Már 1936-os „Haláltánc,, albumában jelentkezett egyfajta szorongásélmény, de az előérzet és a halál gondolatával való groteszk játék együttesében az utóbbi dominált. 1940 körül azonban sokkal konkrétabb élményei voltak, s sokkal nagyobb félelemérzéssel fogta fel és éreztette a közeledő veszélyt.

[23] Vadász fiatalkori naplójában vázlatok és leírások találhatók a korai, haláltémájú ex librisekről (Bartos Lili tulajdona).

[24] HALÁLTÁNC — tíz rézkarc ex libris — Kardos László magyar, R. Freiherr v. Hoscheck-Mühlhaimb német bevezetésével. A Szegedi Grafikabarátok kiadása, 1936.

9. HALÁLTÁNC sorozat egy lapja dr. Németynek, 1936 (rézkarc)

Mintha Radnóti-sorokat idézne újévi köszöntőkártyáin. Az 1940-es kisgrafikán szögesdrót keríti be a szántóföldeket. A drótkerítésen elárvult madár, alatt sarló, lekaszált virág. Lusztig 1941-es újévi üdvözletén fehér galambra lecsapó fekete sas utal hallatlan finomsággal, de nagy erővel az igazságtalanságra, a jót fenyegető gonoszra. Ugyanezt a gondolatot már 1940-ben megfogalmazta *G. Wees* ex librisén: hét gonosz szigonnyal támad az árva nyulacskára.

Angyalalakok hordozzák e lapokon a békevágyat, képviselik a jót a gonoszokkal szemben. Angyal repül át a térképen, a háborús rémületben dermedt városon, de angyalt tapos a háborút jelképező zsoldosra is. A békeangyal azonban csigaháton érkezik, mert nehezen várják a háborútól kimerült, meggyalázott emberek, akiknek sorsát ugyancsak jelképesen fejezi ki Vadász egy 1942-es rézkarcán: ketrecbe zárt angyalt öklüket rázó, csúfolódó gonoszok vesznek körül. A béke és az alapvető emberi jogok kerültek veszélybe az öt évig tartó háború és a harmincas évektől már jelenlévő zsidóüldözés során. Így Vadász angyala rémülten kapaszkodik a tengeren hányódó hajó rúdjába. („Pax Déry Ilonka 1941„ és „BÚÉK 1942-Vadász„.) S a vitorla felirata, éppúgy mint a 40—44 között készült lapok jó részén, itt is PAX.

Pár bajai temperaképét leszámítva, alig van a negyvenes évekből olaj- vagy temperaképe. Bajai tájképein hattyúnyakú bárkák simulnak egymáshoz a csendes öbölben, szép ritmusú képletet adva. Nagyméretű akvarell-, illetve gouache-képein végtelen tájban elködlő, álomszerű figurákat jelenít meg, nemegyszer önmagát és

10. BUÉK dr. Lustig Istvánék, 1942 (linómetszet)

feleségét. A természetben felolvadó panteisztikus szemlélet jelentkezik e művekben. Ám ez az álomvilág nem kibúvó, hanem menedék volt, és egyre inkább azzá vált. Ahogy körülötte zorddá vált a világ, még több melegséget igyekezett árasztani, s egyre inkább kimutatta szeretetre, békességre való vágyát. 1943-as gyors iramú szajoli „jegyzetei„ kevés, elmosódó, szinte álomszerű figurát sejtetnek ólmosszürke ég alatt. E művei annak a Vadásznak naplójegyzetei, aki pislákoló önbizalommal, életkedvvel töltötte napjait a szajoli, majd 1944-ben a gödöllői munkatáborban, s finom, érzékeny idegrendszerével egyre biztosabban érezte meg a végső veszélyt, amellyel nem volt bátorsága szembenézni.

Ha két évtizedes életművét téma és műfaj szerint tekintjük át, a tájképeket kell kiemelnünk.

A szegedi származású művész tájszeretete Tisza-parti élményeiből fakadt. Több száz grafikája, s festményeinek több mint fele tájkép és veduta. Egész sorozatban örökítette meg a Tisza-partot, a mohácsi, bajai és zebegényi Dunát, a Balatont, az Alföldet, olasz, francia és svájci tájélményeit. Vízparti jelenetein magas nézőpontból, mintegy rálátással mutatja be a hajóvontatókat, a vízimalmokat, a befagyott folyón korcsolyázókat, átkelőket. Hajszálvékony vonalakkal összefogott csoportképein, a karcok kis felületén hatalmas tájakat fog át, s tömegeket jelenít meg, némelyiket ezért érezzük Breughel-osnak. Merített Vadász a németalföldiek hatásából, de

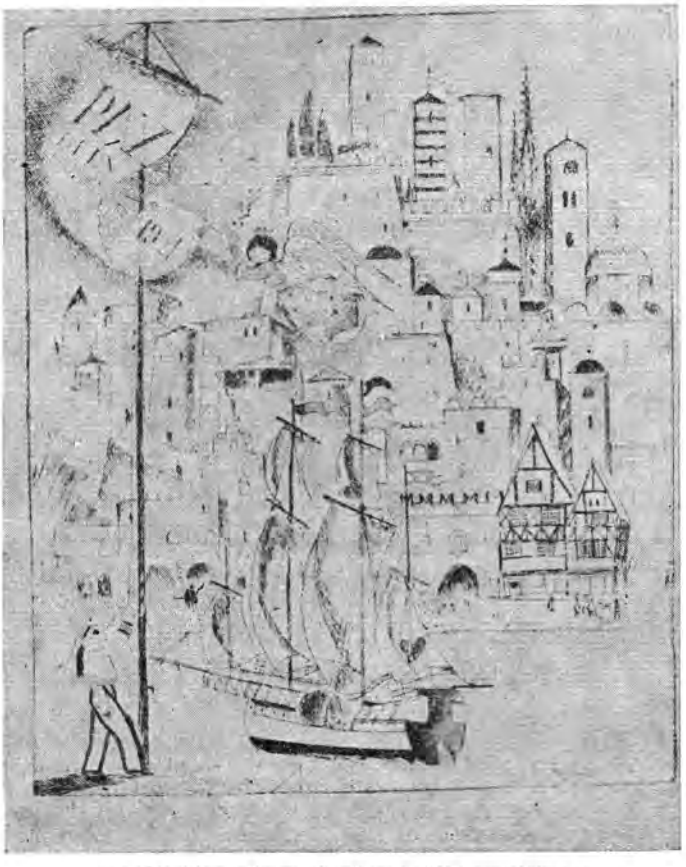

11. Újévi lap Déryné Ilonkának, 1941-re (rézkarc)

grafikáit a korabeli magyar élet színeivel, hangulataival telítette, saját ízlése, egyénisége szerint interpretálta.

Ha hazalátogatott Szegedre, Tápéra ment: több festménye megörökítette a tápéi tisztaszobákat dagadó fehér párnáival, színes csupraival. Szegeden a Tisza-partot, a vízi életet örökítette meg soha ki nem fogyó szeretettel, változatossággal. Később a mohácsi, bajai Duna-part, illetve Sugovica, a Balaton és Zebegény, Nagybánya környéke, majd az alföldi síkság ragadta meg.

Mohácsi, bajai képein a tájszépség mellett az archaikus életforma, a hallatlan érdekes, de már akkor is letűnőben lévő világ érdekelte. Egész sorozatot készített a vízimalmokról, lakóbárkákról, köszörűsökről, hálójavítókról, s ezzel olyan epikus és néprajzilag is hiteles képet adott a századelő nyugodt vízi életéről, amely már néprajzi, megőrző jellege miatt is figyelemre méltó. Mi, a rohanó kor emberei, vele együtt éljük át a mohácsi part csendesen mozgalmas életét, a köszörűs és festő mellett, körül ácsorgó bámészkodók, a szabadcirkusz szegényes kellékeire, sivár világára rácsodálkozók életét. Átéljük csodálkozásukat, örömüket, mert Vadász bevon egy puha világba, a groteszken kedves szemléletmódjával.

Jellegzetes, kedvelt témája a cirkuszosok, mutatványosok élete. A szegedi, a debreceni, a zebegényi vásáron, piacon szeretettel és gyakran figyelte a megérkező,

12. Nagybánya környéki táj, Mezey exlibrise (rézkarc)

kirámoló, ponyvát feszítő cirkuszosokat, s az őket figyelő, bámuló embereket. Festményein elsősorban a közönség és sátor színes tömege fogta meg, grafikáin sokkal összetettebb élményvilágot közvetített. A szines külső mögött észrevette és észrevétette a sivárságot, a szegénységet. Az álarc, a függöny mögé kandikált, s elszomorodott, elszomorított. A lakókocsi ajtaján kinéző artistanő, vagy a levetett álarcot tartó bohóc alakjával a társadalom perifériáján élők kiszolgáltatottságát, védtelenségét hangsúlyozta, a pár perces varázslat, a szereplés után beálló hétköznapi élet sivárságát érzékeltette. Hasonlót fejeztek ki művei, mint Gulyás Pál „Cirkusz-művészet" című verse:

„Itt egy-két mágikus nagyítás,
Egy két bűvöskorong-hajítás.
Bár lettem volna fák moha,
s ne tettem volna ezt soha!
Minek ez a cirkusz művészet,
minek születni itt bűvésznek?
Ha vége van a mutatványnak,
a versek gyorsan messze szállnak,
őszi szél fú a fák között,
s csak a csörgősapka csörög."

A melankólia mégis e karcoknál vegyül legtöbb fanyar humorral, groteszk hajlammal. A nézők úgy bámulják az erőművészt, a mutatványost, mintha az valóban a „világot jelentő deszkán" állna, a „szabad" (csak vászonnal körülkerített, nyitott)

13. Szegedi vásár, 1932 (rézkarc)

cirkusz vásznát áhítattal emlegetik a gyerekek. Így — bár sejteti Vadász a sivárságot — mindent bevon a látvány, a vízió, a költészet aranyával. Mindent átleng, megszépít egy álomszerű, különleges hangulat, egy csak rá jellemző kifejezésmód.

A kisemberekkel mindenütt közvetlen kapcsolatba került. A toszkán trattóriákban ivók, a piranói bárkák mellett dolgozók, vagy a bajai, mohácsi halászok jó ismerősei, kedves figurái lettek. De otthon volt a nagybányai vásárban, a zebegényi szabad cirkuszban, a debreceni vásáron, a párizsi kína-negyedben. Kezdetben kíváncsi megfigyelője volt a kisemberek életének, munkás hétköznapjainak és harsány ünnepeiknek. Korai mohácsi képei (amelyek gyakori szereplője Rézi), épp ezért külsődlegesen népiesek, jól illik rájuk *Senyei Oláh István* kifejezése: „bávatag népies" művek.[25] Később, környezete pozitív hatására, a nép igazi sorsának ismerője és feltárója lett.

Alföldi ihletésű lapjainak, festményeinek főszereplője az útőr, a szántó-vető paraszt, a széllel, téllel viaskodó vadász és munkás. Míg a tápéi határt ábrázoló művein elsősorban a táj lelkét, karakterét kutatta, addig az 1927—29 közti „Pihenő" sorozatán már az ember lett a középpont. Közel plánba, szinte premier plánba hozza egyelő,

[25] Senyei Oláh István: A képzőművészetek Debrecenben (Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye monográfia, — szerk. Csobán Endre — 305.)

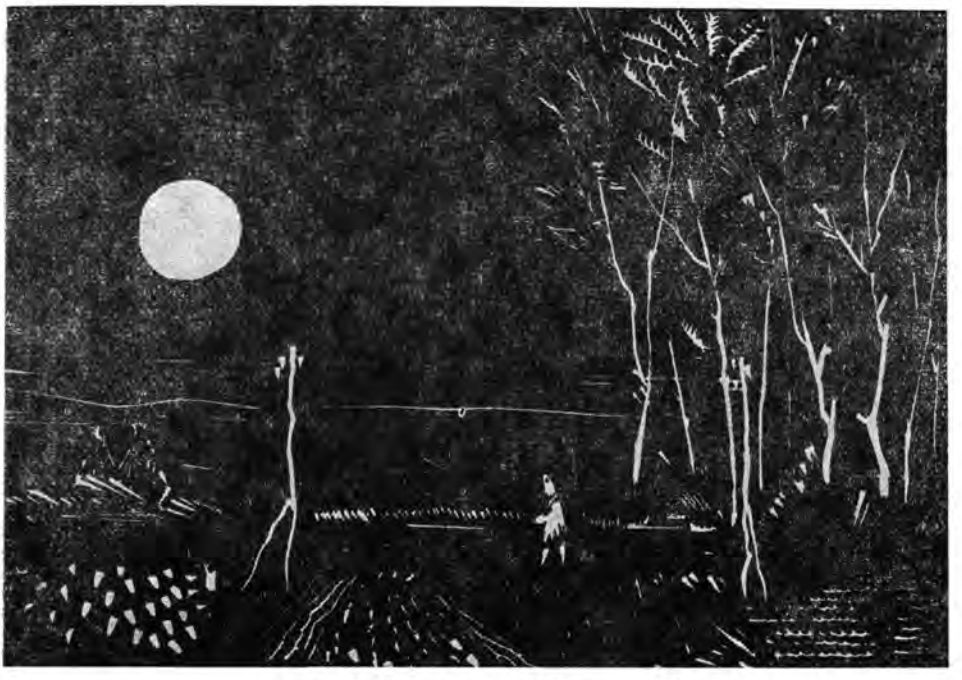

14. Holdfény-Alföldi táj, 1932 (linometszet)

hajladozó parasztalakjait, s az elernyedt, roskadt testtartással, az arcok gyötörtségével már a kifulladást is érzékelteti. Debreceni ábrázolásain a város „érdes részét" mutatja be fáradt favágóival, a széntelepek munkásaival. Tanyai képein úgy jeleníti meg a széllel birkózó, hóviharba került kucsmás parasztokat, hogy érezni, nemcsak a természettel, a sorssal is birkóznak. E művei az Ady Társaság-beli művészek hatását árulják el: Gáborjánitól tanulhatta a paraszti élet realista értékelését, de hallgatta Veres Péter, Németh László előadásait is. [26] Sajnálatos, hogy 1936-ban kilépett az intenzív társadalmi tevékenységet folytató debreceni Ady Társaságból, s ezzel bizonyos mértékig szakított realista, néhol a kritikai realista tendenciákat érvényesítő, expresszív jellegű stílusával.

Nem lett megalkuvó, csak a társadalmi problémáktól került távolabb művészete átmenetileg, 1937—40 között, amikor — *Békés István* szavaival élve — *„ha nem is nőtt fölébe debreceni önmagának, de nem is maradt alatta. Amíg metszeni, karcolni, festeni hagyták, a kor bilincseiben verve is alkotott"*.[27] Egy embertelen kor áldozata lett, még ha ki is bírta, túl is élte volna a borzalmakat, még ha nem is megölték, hanem öngyilkosságba kergették is.

Ma is élhetne, most lenne 84 éves. Művei: érzékeny, finom grafikái, szellemes, de súlyos, értékelő tartalmakat hordozó festményei és a barátok, pályatársak szeretet őrzik emlékét.

[26] Sz. Kürti Katalin: A debreceni Ady Társaság képzőművészei (Déri Múzeum évkönyve, 1974. 751—778.)

[27] Békés István kiállításmegnyitója (Debrecen, 1976) DMKA.

Vadász Endre szegedi vonatkozású kisgrafikáinak jegyzéke[28]

1921—22

Sz. n.:	Ex libris Buday Baba (oszlopcsarnok apró alakkal)	R. 50× 43 mm
Sz. n.:	Ex libris Bartos Lilly (zongorázó lány, mögötte figurákkal díszített üvegablak)	R. 77× 45 mm

1924

op. 2.	Név nélkül (vízhordó, hegyes táj előterében) 1926-tól Ex libris dr. Lustig István	R. 115×180 mm

1925

op. 5.	Név nélkül (tanya, fák) később Ex libris Déry Ernőné	R. 68×118 mm
op. 7.	Ex libris Kolozs Lajos (fadöntők) azonos a 13. sz. alattival	R. 89×110 mm
op. 8.	Ex libris Kolozs Lajos (favágók) azonos a 14. sz. alattival	R. 89×115 mm

1927

op. 9.	Ex libris dr. Lusztig István (ópiumszívó) (klisében is)	R. 75× 90 mm
op. 10.	Ex libris dr. Lusztig István (Bábeltornya)	K. 118× 80 mm

1932

op. 13.	Ex libris Kolozs Lajos a 7. sz. levonata!	R. 89×110 mm
op. 14.	Ex libris Kolozs Lajos a 8. sz. levonata!	R. 89×115 mm

1933

op. 15.	Ex libris dr. Lustig István (halász, paragrafussal hálójában)	L. 98×78 mm
Sz. n.:	Kucses Évike (játszó kislány)	K. 66× 60 mm

1934

op. 19.	dr. Lustig István — Szeged — könyve (város a Tisza-parton)	R. 100×150 mm
op. 20.	Ex libris dr. Lustig István (kakasharc és §)	R. 55×100 mm
op. 21.	Ex libris dr. Lustig István (repülő könyvön ülő férfi)	L. 90× 76 mm
op. 30.	Ex libris Déry Ernőné (fészekre grafikákat hordó madár)	R. 124×108 mm

1935

op. 58.	Ex libris Némedy Gyula (jelenetek egy apa életéből)	R. 115× 75 mm
op. 59.	Ex libris Némedy Gyula (azonos az 58. sz.-val!)	
op. 69.	D. E. szignett (asszony vízparton)	H. 34× 30 mm
op. 75.	Dr. NGY. (monogram a napraforgó virágjában)	H. 33× 30 mm
op. 78.	Dr. Lustig István — Széchenyi tér 17 Szegedi panoráma költözködő műgyűjtővel	R. 70×120 mm
op. 85.	Ex libtis dr. Lustig István (§-ok sora flótázó §-sal) TÍZ RÉZKARC EX LIBRIS	R. 65× 90 mm
op. 89.	Ex libris Déry Ernőné (nő erdőben) TÍZ RÉZKARC EX LIBRIS	R. 116× 86 mm
op. 90.	Ex libris dr. Némedy Gyula (falusi temető) TÍZ RÉZKARC EX LIBRIS	R. 90× 90 mm
op. 92.	BUÉK — 1936 — dr. Lustig István és felesége (kéményseprő)	R. 110× 75 mm
op. 93.	Ex libris dr. Lustig István (vonuló madarak, fölül héber szövegsor)	R. 75×108 mm
op. 94.	Dr. Markovits Lajos könyve (Pegazus)	H. 78×102 mm
op. 105.	MSZ. (leány csónakban, amelyet halak vontatnak)	H. 35× 45 mm
op. 117.	Ex libris Kolozs Lajos (fafeldolgozó üzem)	H. 76× 94 mm
op. 118.	Kolozs Lajos és felesége (P és F betűs kártyát vivő galambok)	R. 94× 82 mm
op. 131.	Ex libris Déry Ernőné (halál a fa alatt) HALÁLTÁNC	R. 86× 118 mm

[28] Vadász első kisgrafikai oeuvre-katalógusát Soó Rezső közölte 1935-ben (i.m.), a másodikat dr. Lusztig István adta ki német nyelven. Ezt is figyelembe vette és korrigálta Soó Rezső 1936-ban (Magyar Exlibris, 1936. II. 4. 56—66.). 1939-ben jelenik meg Lusztig újabb német nyevű katalógusa, amely 1922—39 közt időrendi sorrendbe állítja Vadász 250 kisgrafikáját. Az azonosításhoz nélkülözhetetlen ez a lista, mert Vadász csak 1937-től alkalmazza rendszeresen a műveken az opus jelölést, a számozást. Mindezek, valamint Varga Nándor Lajos: Adattár (Bp. 1945) című listája alapján készült el Sz. Kürti Katalin már említett kisgrafikai oeuvre katalógusa. Rövidítések: R = Radier ung (rézkarc), H = Holzschnitt (fametszet), L = lino, K = klisé.

op. 132. Ex libris dr. Lustig István (olasz táj, a hegyen halálfej) R. 85×112 mm
op. 133. Lili könyve (nő mellett napraforgó és kaszás halál) R. 115× 80 mm
op. 135. Ex libris Némedy Gyula (alvó halál mellett három angyal) R. 94×100 mm
op. 141. BÚÉK — dr. Némedy Gyula (két angyal, felette „Angyalszárnyon vigyed azt tovább" szöveg) H. 90×120 mm
op. 144. 1937 — BUÉK — dr. Lustig Istvánék (a számokban figurák, béke-angyal) R. 78× 96 mm
op. 147. Ex libris dr. Némedy Gyula (vándorló halál) R. 117× 80 mm
op. 154. dr. N. (bórus táj kaszással) H. 65× 45 mm

1937

op. 159. Erinnerungsblatt Piets Besuch in Szeged 1937 Április (Kuylen autóval) R. 95×145 mm
op. 165. 1938 — BÚÉK — dr. Lustig Istvánék (csónakázó pár, napkorongban 1938-as szám) R. 96× 93 mm
op. 116/a Ex libris familiae dr. Telbisz — „Lopták dr. Telbiszéktől (Szeged)" (futó, könyveket hullató betörő) H. 100×110 mm

1938

op. 173. Déry Ilona könyveiből (szíveket szóró lányalak) R. 106× 86 mm
op. 176. Déry Pál sportkönyveiből (kajakozó férfi) R. 110× 90 mm
op. 189. Húsz év — egy szív, egy gondolat. Déry Ernő és Ilonka. Szeged. 1938. VI. 29. (szárnyas oltár) R. 130×100 mm
op. 190. A jókívánságokat szívesen köszönik. Fricsay Ferenc és neje (vitorlás hajó angyalokkal, hangjegyekkel) R. 122×107 mm
op. 195. D. P. (futballista) K. 28× 17 mm
op. 196. D. I. (nő gyümölcskosárral) Azonos a 206. sz.-val! R. 28× 17 mm
op. 205. BÚÉK — 1939 — dr. Lustig István (vető férfi) R. 78× 92 mm
op. 206. Hálás köszönettel Déry Ilonka (nő gyömülcskosárral) azonos a 196. sz.-val! R. 90× 80 mm

15. Könyvjegy a Telbisz családnak (fametszet)

16. Piet érkezése Szegedre, 1937 (rézkarc)

op. 237/a	Boldog karácsonyt és Újévet kíván dr. Némedy Gyula és családja (parasztruhás angyal, hóna alatt könyvvel)	H. 110× 92 mm
op. 241.	Merry Easter Ilonka Déry (fészekre tojást hordó angyalok)	R. 96× 94 mm
op. 242.	Boldog húsvéti ünnepeket kíván Déry Ilonka (1939 feliratú, tojáson álló angyal)	H. 92× 60 mm
op. 247	Lustig Lili ételreceptje (Eldorádó repülő csirkével)	R. 72× 80 mm
op. 260.	20 000 ex libris dr. Lustig István (férfi májusfán)	R. 118× 70 mm
op. 265.	Déry Ilonka grafikai könyve (albumok, virágcsokor)	R. 87× 89 mm
op. 266.	Boldog karácsonyt és Újévet: Déry Ilonka (régi város angyalokkal)	R. 120× 80 mm
op. 270.	BÚÉK dr. Lustig Istvánék (térkép repülő békeangyallal)	R. 120× 90 mm
op. 276.	Boldog húsvétot kíván Lustig Lili 1940. (fára, tojásért mászó fiú)	R. 70×100 mm
op. 278.	Boldog húsvéti ünnepeket kíván: Déry Ilonka (mézeskalács ház)	R. 80× 60 mm
op. 279.	Boldog húsvéti ünnepeket kíván Déry Pál 1940 (locsolkodó parasztlegényke)	R. 80× 60 mm
op. 287.	dr. Habermann Gusztáv könyve (BTK-t olvasó férfi)	K. 80× 60 mm
	Sz. n.: Déry Pál zenei könyvtárából (Mozart-portré)	H. 70× 60 mm
op. 291.	Pax Déry Ilona 1941 (vitorlás, árbocán békeangyallal)	R. 120× 90 mm
op. 292.	BÚÉK 1941 (ketrecbe zárt angyalt csúfolók) Egyik levonata dr. Lustig István nevére	R. 86× 80 mm
op. 294.	Meghívó. Szeretettel várjuk...hó...n...órakor Lustig Lili és Pista (szívet tartó kislányok)	R. 115× 65 mm
Sz. n.:	BÚÉK — 1942 — dr. Lustig Istvánék (zsoldosra taposó angyal)	R. 90× 68 mm
	Sz. n.: BÚÉK Dr. Lustig Istvánék 1942. (galambra lecsapó fekete sas)	L. 80× 60 mm
op. 312.	Ex libris dr. Lustig István (régi várak lovagokkal)	R. 90× 70 mm
op. 319.	BÚÉK 1942 Déry Ilonka (békeangyal csigahátón)	R. 90× 60 mm
op. 324.	BÚÉK Kolozs Lajos és felesége (Szegedi városkép, napkorongon: 1942)	R. 95× 95 mm
	1942	
op. 331.	BÚÉK 1943 Déry Ilonka (leány olajágat hozó galambbal)	R. 90× 60 mm
op. 332.	Ex Musicis dr. Lustig Istvánné (szobában lant, kottaállvány	R. 70× 50 mm
op. 339.	Lustig Pista gyermekkori könyveiből (tulipánból kinéző fiú és leány)	R. 105× 70 mm
	Sz. n.: Pax 1944 — Déry Ilonka (téli város felett angyal)	R. 108× 89 mm
	Déry Ilonky — Szeged — Deák Ferenc u. 20. (mézeskalács ház)	L. 90× 50 mm
	Ex libris dr. Déry Zsuzsanna (gótikus ablak előtt ülő nő)	L. 90× 50 mm

DIE BEZIEHUNGEN ZU SZEGED VON ENDRE VADÁSZ

Katalin Sz. Kürti

Endre Vadász ist am 28. Februar 1901 in Szeged geboren. Hier hat er seine Schulen mit dem Abitur im Realgymnasium abgeschlossen. Schon in seiner Kindheit interessierte er sich für das Zeichnen und Schnitzlerei. 1918—19 setzte er Studien bei Ödön Heller, in der szegediner Freischule der bildenden Künste fort. Der tragisches Schicksal erlittene Heller setzte ihn auf die Bahn des Künstlers. Ab 1922 bis 1927 studierte Vadász an der Hochschule für Bildende Künste in Budapest. Seine Meister waren: Viktor Olgyai, später István Zádor in der Graphik und Adolf Fényes, bald Oszkár Glatz in der Malerei. Zwischen 1928 und 1936 unterrichtete er in Debrecen und war Mitglied der debrecener Ady-Gesellschaft vom fortgecshrittenen Geiste, bzw. der Ajtósi Dürer Zunft. Ab 1936 lebte er in Budapest. Er ist am Anfang Juni 1944 in einem Arbeitlager gestorben.

Der erfolgreiche, Europa-weit bekannte Graphiker pflegte gute Beziehungen zu Szeged. Er fuhr regelmäßig nach Hause. Hier in Szeged entstanden Hundete von Schnitten, Stichen und Kleingrarphiken, die seine Erlebnisse am Theiß-Ufer spiegelten. 1926 und 1927 meldete er sich mit selbständigen Ausstellungen, 1934 veranstaltete er mit zwei debrecener Freunden eine gemeinsame Ausstellung in seiner Heimatsstadt. Er pflegte Beziehungen zum Szegediner Jugendkollegium der Künste, vor allem zu György Buday. 1936 wurde sein Kupferstich-Album unter der Mitwirkung von István Lusztig durch den Zirkel der Szegediner Graphikfreunde herausgegeben. Das Album trug den Titel „Todestanz". Unter den Besteller seiner Klauingraphiken befindeten sich mehrere szegediner Kunstsammler. Mehr als 50 Exlibris hat er für István Lusztig und für Frau Déri (die Gattin von György Déri) geschaffen. Er illustrierte auch einen Band von Gyula Némedy. In szegediner Privatsammlungen befinden sich zahlreiche bedeutende Öl- und Temperabilder von ihm, sowie merkwürdige Stücke seiner Kleingraphiken. Im Móra Ferenc Museum werden mehrere Bilder und rund 100 Kleingraphiken von ihm bewahrt. Dieses Museum veranstaltete die erste Gedächtnisaustellung zu seiner Ehre nach der Beffreiung, im Jahre 1971. Später eröffneten sich die Ausstellungen seiner Werke in Debrecen (1976), in der Nationalgalerie in Budapest (1982), das Ungarische Fernsehen zeigte einen Portraitfilm von ihm (1977).

DALOL A TENGER, DALOL A MÚLT

(Erdélyi Mihály művészetéről)

SZUROMI PÁL

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

Nem könnyű pontosan megragadni egy-egy nemzet művészeti specifikumait. Hitelesen megfogalmazni, hogy egy adott művészi szféra miféle világszemléleti, esztétikai és formai sajátosságokkal rendelkezik. Hiszen mindenféle minősítés egyfajta viszonyrendszerre épül: e tekintetben pedig a szellemi kultúra meglehetősen bonyolult és ingoványos terület. Túl sok az átfedés, az alig megfogható mozzanat, így csínján kell bánni az általánosításokkal. És mégis, van-e alapvetőbb, érdekesebb kérdés: lényegében milyen is egy nemzet művészeti arculata? Nem csoda hát, hogy a kultúra történetében minduntalan felbukkannak a tipologizáló kísérletek. Gondoljunk csak az expresszionizmus szellemi apostolára, Wilhelm Worringerre, aki a déli, latin népek derűsebb, harmonikusabb művészetfelfogásával szembeállította a németek és és északiak irracionálisabb, romantikusabb, szubjektívebb valóságlátását.

Természetesen a magyar művészetből sem hiányoznak a minősítések, az önmeghatározások. Modern festészetünk egészét például Kállai Ernő az „új romantika" fogalmával jellemzi.[1] A kiváló kritikus egyebek közt arra hivatkozik: hiába változatos és sokszínű ez a művészet, ám a legtöbb alkotás valamiféle érzelmi, hangulati megindulásból fakad. Jóllehet elég gyakran domináns helyet kapnak itt a reális látványok, mindezeket azonban lépten-nyomon átszövik az „...indulatok, álmok, révületek és látomások". Németh Lajos viszont már másképpen értékeli századunk hazai művészetét.[2] Ő nemcsak a formai, lélektani szempontokra apellál, hanem a sajátságos társadalmi, tartalmi mozzanatokat is figyelembe veszi. S ezen az alapon állítja: a magyar művészetnek mindenekelőtt a földközeliség a meghatározója, amely majd mindig telítve van aktuális társadalmi, emberi jelentésekkel. Nálunk csak ritkán lehetett önfeledten szárnyalni, éterikus esztétikai problémákkal foglalkozni: a hazai valóság többnyire magához kötötte az alkotókat is.

Romantika? Földközeliség és tartalmi telítettség? Már első látásra is nyilvánvaló: mindkét minősítés jobbára reális adottságokra hivatkozik. Más kérdés, hogy e meghatározások között ilyenformán is felfedezhető a gondolati feszültség, a tartalmi ellentét. A földközeli szemléletnek ugyanis mi köze van a révületekhez, az álmokhoz, a látomásokhoz? Vagy általánosabban: a földi szükségszerűségek tárgyilagosabb világának mi dolga van az érzelmi, szellemi szabadságvággyal? Nos, a hétköznapi logika szerint jóformán semmi, de a művészeti valóság alapján annál több. Elég most csak Csontváry Kosztka, Gulácsy, majd Derkovits Gyula vagy Vajda és Ámos Imre festészetére utalni. Vagyis azt gondolom: teljesebb, pontosabb minősítést kapunk

[1] Kortársak szemével. Kállai E. 1967. 268—269. Kállai E. 1981. 324—327.
[2] Németh L. 1968. 7—8.

modern művészetünkről, ha e kétféle véleményt egybekapcsoljuk. Mert a polarizáltabb, dinamikusabb meghatározás feltehetően hitelesebben közvetíti művészetünk felemás stiláris és világszemléleti karakterét, mint az egyetlen feltűnő jelenségre hagyatkozó kiemelés.

Persze egyáltalán nem hiszem, hogy minden tekintetben hiteles és kiegészítő ez az összetettebb meghatározás. Hisz mind a romantikus szellemiség, mind pedig a földközeliség hallatlanul széles fogalmak, ennélfogva más népek művészetére is ráhúzhatók. Többek között a németekre is. Érdemes hát tovább szűkíteni e kategóriákat, hogy valamivel közelebb kerüljünk modern művészetünk lényegi tulajdonságaihoz. Ha például az esztétikai, kifejezési dimenziók szerint vizsgálódunk: tanulságos megállapításhoz juthatunk. Kiderülhet, hogy az érzelmi, romantikus töltésű magyar művészetből majdhogynem hiányoznak a meghökkentőbb, szélsőségesebb megoldások. Igaz, változatos színképben jelen van itt a drámaiság, a sejtelmesebb líra vagy a tárgyilagosabb megjelenítés: a kifejezés metódusa azonban többnyire a klasszikusabb, harmonikusabb szemlélethez igazodik. Így aztán a játékosabb, epikusabb, humorosabb vagy groteszkebb előadás valamiféle különösségnek számít ebben a művészetben. (Más lapra tartozik most, hogy utóbbi évtizedekben divatosak lettek ezek a felfogások.)

A magyar alkotók általában még akkor is mértéktartóak és komolyak, amikor a társadalmi, szellemi mozgások dinamizmusa indokolttá tehetné a felszabadultabb, szélsőségesebb magatartást. A berlini dadaisták társadalomkritikai szemlélete például egészen közel állt a hazai aktivisták felfogásához, nálunk azonban a művészi megnyilvánulásokban úgyszólván nyoma sincs az élcelődő, karikaturisztikus szellemnek. Inkább egyfajta patetikus hangvétel jellemzi a műveket, míg a németek jobbára dühösek és gunyorosak.[3] Szinte kötelező a groteszk, polgárpukkasztó előadás. Ennek ellenére a mi művészetünkből sem hiányoznak teljességgel a meghökkentőbb, bizarr kifejezési formák. Talán mondanom sem kell: szó sincs itt valamiféle kötöttebb tendenciáról, csupán szórványos jelenségekről beszélhetünk. Mindenesetre különös, hogy már Csontváry Kosztka Tivadar és Gulácsy Lajos figurái között megjelenik a démonikus, a groteszk ábrázolásmód. Ez a hangnem azután elnémul egy időre. Majd a harmincas, negyvenes évek körül Aba-Novák piktúrájában bontakozik ki a fanyarkás, humoros kifejezés, s innen már csak egy lépésre vagyunk Anna Margit, Tóth Menyhért és Román György más-más módon groteszk, látnoki festészetétől. S mindezzel csak vázlatosan jeleztem egy sajátságos művészeti jelenségkört.

Ám mi szükség volt erre? Egyáltalán: mi indokolja, hogy Erdélyi Mihály munkásságáról szólva a modern magyar művészet karakteréről beszéljünk? Nos, egyebek között a szellemi orientálódás és helymeghatározás igénye. Joggal írja ugyanis Szelesi Zoltán az alkotóról: „... festményeinek sajátos előadási nyelvezetük van, amely nemcsak a lokális, de a hazai piktúra szélesebb keretein belül sem hasonlítható össze semmiféle rokon művészeti törekvéssel, vagy még kevésbé sorolható be az ún. alföldi iskola ismert alkotásai közé."[4] Kétségtelen: a szegedi kötődésű Erdélyi festészetének aligha van szorosabb analógiája a magyar művészetben. Különösen érvényes ez az életmű második szakaszában született alkotásokra, amelyekben az expresszív, dekoratív kifejezés elég gyakran groteszk, epikus és már-már naiv tolmácsolással ötvöződött. Ugyanakkor az sem tagadható, hogy az efféle szélsőségesebb, komplexebb szemlélet mégiscsak megtalálható festészetünk folyamatában. Bár szórványosak e megnyilvánulások: bizonyos világszemléleti, formai jegyek kapcsán azért többé-

[3] Passuth K. 1982. 20—27.
[4] Szelesi Z. 1975. 246.

kevésbé egymásra utalnak. Voltaképpen ezen az alapon kapcsolható Erdélyi piktúrája az előbb felvázolt művészi jelenségsorhoz.

Később még visszatérek ezekre az összefüggésekre, de most haladjunk tovább. Erdélyi munkásságában ugyanis korántsem csak a szellemi kötődések az érdekesek, hanem az esztétikai értékszempontok is. Arról beszélek: méltatlanul kezelnénk ezt az életművet, ha csupán a vidéki kismestert látnánk az alkotóban. Elvégre olyan sajátságos művészi teljesítmények is megtalálhatók ebben a festészetben, amelyek szerint Erdélyi Mihálynak a modern magyar piktúrában is helyet lehetne keresni. Félreértés persze ne essék! Nem azt mondom, hogy jelen esetben egy nagy hatású sílusteremtő mesterrel van dolgunk. Tény viszont, hogy hazai műtörténetünkből nem hiányoznak azok az alkotók, akik többé-kevésbé csak külsődleges szempontok alapján kerültek be e közegbe. Tagjai voltak például egy-egy művésztelepnek, noha műveikben nemigen találkozhatunk eredetiséggel A szegedi festő nem kötődött tartósabban ilyenféle szervezetekhez, csakhogy legjobb képei sajátságosan egyéni szemléletről, egyszersmind rangosabb esztétikai minőségről tanúskodnak (pl. Bejárat a kikötőbe, Farsangi muri Odesszában, Tengerész dala, Hídépítés, Idegenforgalom).

Mindenekelőtt ez teszi indokolttá Erdélyi munkásságának tüzetesebb megismerését. Szerencsére nem hiányoznak innen az alapozó publikációk, s itt elsősorban Szelesi Zoltán találó jellemzésére, értékelésére gondolok (A Szeged képzőművészete című kötetben). Ám a következőkben így sem vállalkozhatok az életmű átfogóbb és komplexebb elemzésére. Mert mind ez idáig hallatlanul keveset tudok az alkotó külföldön töltött éveiről: egyáltalán személyi, művészi kapcsolatainak láncolatáról. Ezzel együtt a művek jelentős része hazai és külföldi magánszemélyek és intézmények birtokában van, amelyek felkutatása hosszabb időt igényel. Erdélyi alkotásainak egy másik jelentős hányada ugyanakkor a Móra Ferenc Múzeum gyűjteményében található meg (50 grafikai lap, 50 festmény). Ezt a változatos, gazdag kollekciót Szeged városának ajándékozta a művész (1971): mintegy vázlatos keresztmetszetet adva termékeny pályájáról .A mostani dolgozat is főként ezekre a dokumentumokra támaszkodik. Szándékom szerint pedig elsősorban az életmű szakmai elemzését szeretném gazdagítani: különösebb figyelmet fordítva a stiláris módosulásokra, másrészt a belső és külső összefüggések, analógiák érzékeltetésére.

*

Századunk művészetéből nem hiányoznak a regényesebb, izgalmasabb életpályák. Előfordul, hogy egy-egy alkotó a „polgári" szakma mellett bontakoztatja ki képességeit, mások viszont „szabadúszóként" próbálnak boldogulni. Talán Mednyánszky László példája a legszembetűnőbb, aki a vándorok nyugtalanságával jóformán fél Európát bebarangolta. Hol előkelő körökben, hol pedig a külvárosok nyomornegyedeiben bukkant fel: igazában csak a természetben ismerte a nyugalmat. Ez a nyugtalanság egyébként szélesebb körben is érvényes, leszámítva most az előbbi szélsőségeket. Hiszen a két világháború között felnövekvő művészek sorában voltaképpen alig akad, aki ne járt volna külföldön. Leginkább Párizsba, Németországba és Olaszországba vezetnek az utak. S az is közismert: ezekben a kiutazásokban majd mindig felfedezhető egyféle szisztematikus kötődés, egyféle kulturális, szellemi elkötelezettség. Nem véletlen, hogy Lyka Károly többek között ezekre a mozzanatokra hivatkozik, amikor a szóban forgó időszak festészeti vonulatait érzékelteti.[5]

[5] Lyka K. 1956.

Erdélyi Mihálynak mindenesetre nincs helye egyik tendenciában sem, mint ahogy élete is a rendhagyó pályák közé tartozik. Igaz, ő is gyakran megfordult külföldi országokban, sőt hosszabb időt töltött különféle helyeken, ezekben a barangolásokban ellenben nehéz felfedezni valamiféle tudatosabb művészi orientálódást. Szelesi Zoltán tanulmánya is jelez egy sajátos ellentmondást, miszerint az alkotó rövid párizsi tartózkodásához éppenséggel intenzív esztétikai, stiláris hatások kapcsolódnak. A francia művészeti élménynél azonban korábban kezdődik Erdélyi kalandos életútja. Nagyon tömören úgy jellemezhetném ezt a különösséget, hogy míg a legtöbb festő rendszerint lépésről lépésre fedezi fel a nagyvilág értékeit, érdekességeit, addig a szegedi művész azzal kezdi érdemleges emberi pályafutását, hogy a szó szoros értelmében bekalandozza a világot. E tengerész horizont azután csak szükségszerűen szűkül: hiába utazgat később a művész Svájcba vagy Olaszországba. A harmincas évek közepétől ugyanakkor Szegeden él az alkotó — egészen 1972-ben bekövetkezett haláláig. Erdélyi Mihály pályája tehát valamiképpen Szeged és a nagyvilág közé van kifeszítve, s ebben a folyamatban az időrendi előrehaladást egyfajta topográfiai behatárolódás követi.

Az életrajzi furcsaságok természetesen nem helyettesíthetik az emberi művészi pálya részleteit, noha a festői látásmód szempontjából feltétlenül tanulságosak. De a konkrétabb életrajzi mozzanatok is támpontokat adnak az alkotó munkásságának megértéséhez, habár ezen a téren még igen sok a fehér folt. Többnyire annyit tudunk Erdélyi pályafutásáról, amennyit Szelesi Zoltán tanulmánya tárgyilagosan és hitelesen megfogalmaz. Érdemes hát innen idéznünk. Tudniillik: „Erdélyi Mihály Szegeden, a paraszti hagyományú Alsóvároson született (1894). Családi körülményei nem tették lehetővé iskoláztatását. Nagy utat — „tengereket, országokat" — kellett bejárnia, hogy Szegedről elindulva és neves festőként ide visszatérve, szülővárosában végleg letelepedhessen. Tizennyolc éves volt, amikor 1912-ben a haditengerészethez került. Úti élményei inspirálták, hogy festéshez fogjon. Rendszeres tanulmányait csak 1920-ban kezdhette el, amikor elnyerte Szeged művészeti ösztöndíját. Ez tette lehetővé, hogy Budapesten a Képzőművészeti Főiskola növendéke lehessen. Festészeti stúdiumait 1923-ig Révész Imre kecskeméti művésztelepén folytatta, majd az ezt követő években a firenzei és a palermói akadémiákon fejezte be tanulmányait. A 12 évi külföldi tartózkodásnak — római, nápolyi és firenzei — tárlatsikereire a koronát az 1936-os Velencei Biennálén való eredményes szereplése tette fel, ahol — Bernáth Aurél, Domanovszky Endre, Szőnyi István és más magyar festőkkel egyidejűleg — három portréját állították ki. Olaszországon kívül megfordult Münchenben, Berlinben és Párizsban... Hosszabban Svájcban működött, ahol Baselben és Zürichben rendezett kiállításokat. 1934-ben tért vissza Szegedre és itt — az elhunyt Nyilasy műtermébe költözve — hosszú vándorlásai után végleg letelepedett."

Ami pedig az alkotó szegedi tevékenységét illeti, erről a következőket olvashatjuk Szelesi Zoltán dolgozatában: „Ekkor (1934) egy kis műteremkiállítással mutatkozott be, melyet a Tömörkény-Társaság rendezésében létrehozott 1936-os visszatekintő tárlata követett. Erdélyi azóta Szegeden — több mint három évtizeden át — megszakítás nélkül fejtette ki tevékeny munkásságát, és a helyi tárlatokon rendszeresen részt vett. E hosszú idő során Erdélyi alkotásaiból — 1940-ben történt jelentkezését leszámítva — 1968 szeptemberében hoztak létre másodszor gyűjteményes kiállítást... A két tárlat közötti nagy vákuum jól tükrözi a művész kivételes szerénységét s hivatása iránti felelősségtudatát..."[6] Itt említem még meg, hogy a hatvanas esztendőkben az alkotó néhány műve jelen volt a naiv festők pozsonyi nemzetközi seregszemléjén,

[6] Szelesi Z. 1975. 244—248.

majd a Nemzeti Galériában rendezett 1967-es szegedi bemutatkozáson 24 munkájával szerepelt.

Ebből a vázlatos ismertetésből is kitűnik: Erdélyi életútja majdhogynem az egykori vándordeákok pályafutásával analóg. Itt sem elhanyagolható, hogy az alkotó egyszerű, szegényes családból küzdötte fel magát a megbecsült, elismert művész rangjára. S ezzel együtt az emberi, művészi érdeklődés és tapasztalatszerzés időszakát át-meg átszőtték a külföldi barangolások. Aligha tagadható: ezek a mozzanatok egyféle dinamikus, „vagabundos" egyéniségről vallanak. Mert a szapora helyváltoztatásokban, a mozgalmas „világjárásban" az eleven érdeklődés energiája éppúgy benne rejlik, mint a kockázatok felvállalása. De mindemellett a festői érdeklődés kialakulását is tanulságosnak, érdekesnek tartom. A műtörténet példázatai szerint ugyanis az alkotók jó része valamiféle közeli műtárgyban vagy egy rokonszenves kultúrális szituációban ismer rá önmaga adottságaira. Mintegy megbabonázza őket a formák szépsége, a kifejezés izgalma. A szegedi festő ezzel szemben fiatalon hajóra száll, bekalandozva a világot, s éppen ez a hallatlanul gazdag látvány- és életanyag szabadítja fel benne a közlésvágyat.

Ezúttal az életanyag inspiráló ereje a lényeges, szemben a sajátságos esztétikai, kultúrális motivációkkal. E tekintetben mindenesetre Erdélyi a naiv művészekkel rokonítható, akiknél ugyancsak elég gyakori a tartalmi indíttatás, a személyes élmények képi elmesélése. A francia Camille Bombois például majdnem hajón és csatornákon töltötte egész gyerekkorát, majd belekóstolt a pásztorok, a vándorcirkuszok életébe, később pedig az itteni benyomásokból bontakozik ki őszinte hangvételű, fanyarkás piktúrája. És ha már a naiv művészetnél tartunk, akkor a szegedi alkotó pályájánál ne menjünk el figyelmetlenül egy szembetűnő kontraszt mellett. Mert az egyik oldalon Erdélyi képei ott vannak a Velencei Biennálén, a másikon viszont a naív festők pozsonyi nemzetközi tárlatán. Hogy miként egyeztethető össze e kétféle művészi magatartás? Másrészt hogyan dokumentálódik az alkotó egyénisége a műalkotásokban? Ezekre a kérdésekre csupán a produktumok konkrétabb vizsgálata adhat érdemlegesebb feleleteket.

*

A képzőművészet történetében hosszú évszázadokon keresztül a rajz, a grafika jobbára csak a szobrászat és a festészet „szolgálóleánya" volt. Korszakunkban viszont ezen a téren is jelentős fordulat történt. A modern magyar művészetben is szép számmal akadnak festők, akik a grafikai tevékenységet egyenrangúnak tekintik a piktúrával. Ráadásul remekül is rajzolnak. Olyannyira, hogy életművük mindenképpen szegényebb lenne grafikai eredményeik nélkül. A teljesebb Uitz Béla például aligha képzelhető el a szuggesztív Luddita-sorozat kiiktatásával, mint ahogy Derkovits Gyula értékelésénél sem lehet átsiklani a Dózsa-fametszeteken. Persze a festők nagyobb részénél azért nem beszélhetünk ilyen kiugró teljesítményekről. Nálunk inkább a sajátságos pikturális értékek a mérvadók, s grafikáik is pusztán ebben a relációban érdekesek és tanulságosak. Vagyis a rajzok itt megint csak „szolgálóleányok". Ám így is bepillantást engednek az alkotók műhelyébe: megmutatva a szellemi, tematikai orientálódás koordinátáit, a művészi alkotomunka közvetlenebb, előkészítő stádiumait.

Erdélyi Mihály is az utóbbi művészek közé tartozik. Bár grafittal és színes ceruzával készült rajzai jóformán végigkísérik termékeny pályáját, ezek a munkái azonban nemigen vetélkedhetnek képei frisseségével és esztétikai minőségével. Nem mintha híjával lett volna az alkotó a szakmai felkészültségnek, a rajzi tudásnak — szó sincs

erről. Inkább arról tanúskodnak e produktumok: Erdélyi meglehetősen gyorsan, frissen rajzolt, ráadásul imponáló biztonsággal. Különösen tetten érhető ez a figurális témáknál, ahol alkalmanként egy-egy összefüggő, egylendületű vonallal egyszerre karaktert és pszichikai helyzetet tudott rögzíteni. Ugyanakkor a rajzi frisseség, nagyvonalúság nála elválaszthatatlanul összefonódott a részletek iránti vonzódással. S az sem mellékes, hogy a fekete grafittal rendszeresen együtt jár a színes foltok használata. Az utóbbi eszközzel általában levegősen, kicsit nyersen bánik a művész, mindemellett előszeretettel ragaszkodik a villódzó, reflexszínek érzékeltetéséhez. Láthatjuk tehát: Erdélyinek nincs igazi grafikus vénája, hisz már a rajzolásnál is a festői kérdések foglalkoztatták. És furcsa módon pontosan ez a keveredés zavarja meg legtöbbször a rajzok esztétikai arculatát. Néha a színek túlbeszélik a formákat, máskor meg stiláris feszültség van a részletezőbb vonalfutamok és a könnyed szerkezetű színfoltok között. Persze ilyenképpen is tanulságosak és beszédesek e grafikák.

Annál inkább, mivel a munkák zöme a külföldi országokban töltött esztendőket idézi. Éppen azt az időszakot, amelyről a legkevesebb konkrétummal rendelkezünk. Természetesen az itthon készült művek sem hiányoznak a rajzi kollekcióból. Az első darabok mindenesetre a húszas évek végéből származnak, s egészen az ötvenes esztendők elejéig nyomon követhetjük Erdélyi grafikai jegyzeteit. Hamar kiderül ezekből, hogy alig van itt nyoma valamiféle stiláris, szemléletbeli változásnak: az alkotó többé-kevésbé egyforma metódusban dolgozott. Legfeljebb az tűnik fel a nézőnek, hogy az itthoni produktumok egynémelyike súlyosabb és színtelenebb, mint a korábban született munkák. Elég csak összevetni az 1944-es keltezésű Ostrom után című rajzot a Velencei halászokkal (1931), és máris nyilvánvalóvá válik az eltérő tolmácsolásmód.

Ami viszont a művész egyéni érdeklődését és tematikai vonzalmait illeti: ezen a téren hallatlan változatossággal, sokszínűséggel találkozhatunk. Innen nézve is tökéletesen igazat kell adni Szelesi Zoltán megállapításának: „Nemcsak helyi, de országos viszonylatban is kevés olyan tág érdeklődésű festőnk van, mint ő...".[7] És most korántsem az az érdekes, hogy az Olaszországban, majd Franciaországban, Svájcban és Németországban tartózkodó fiatal alkotó felfedezi a „Vezúv kráterét", a „Lagúnákat" vagy a „Chartres"-i hídrészletet, nem beszélve a legkülönfélébb tengerparti táj- és életmozzanatokról. Mert nemigen akad művész, aki hasonló helyzetben másképpen cselekedett volna. Erdélyi rajzai között sokkal inkább az a feltűnő, hogy itt látszólag nincsenek tematikai korlátok. A látványosabb, konvencionálisabb témák mellett például tudósítást ad legszemélyesebb élményeiről: egyebek között a „Sielő" látványáról, továbbá a „Sakkozók" elmélyült szellemi tornájáról. De egészében is: az alkotó rajzaiban valósággal hemzsegnek a polaritások. Az egyik oldalon hangsúlyos szerepet kapnak a tájélmények, szemközt pedig az egy- és többalakos figurális kompozíciók. Ezeken belül azután éppúgy megtalálhatók a fiatalsággal és az öregséggel, az örömmel és a bánattal foglalkozó munkák, akárcsak a konkrétabb, közvetlenebb és az általánosabb, filozofikusabb jelentésű produktumok (pl. Genovai boszorkány; Rosa Nápolyban; Velencei temetőben; Velencei halászok, Tavasz ébredése, Múlt és jelen).

Már ennyiből is kiderül: Erdélyi valóban dinamikus, szélsőségekkel átszőtt egyéniség, tele romantikus vonásokkal. A változatos, ellentétes témákban voltaképpen ugyanaz a személyiség jelentkezik, aki a másik oldalon „nyakába" vette a világot, majd pedig Nyugat-Európát is bekalandozta. Tévedés lenne azonban azt gondolni: az alkotóban nincsen semmiféle állandóság, valamiféle meghatározó és jellegzetes tartalmi irányultság. Ha tüzetesebben megnézzük a rajzokat, előbb-utóbb rájövünk,

[7] Szelesi Z. 1975. 248.

hogy a tematikai sokféleség ellenére is sajátos szóródása van e munkáknak. Többek között erőteljesebben kötődik a művész a tengerparti, folyóparti témákhoz, egyben a különféle hajó- és csónakmotívumok ábrázolásához. A figurális jegyzetek között pedig meglehetősen gyakoriak az olyan alakok, akik többé-kevésbé kötetlenebb, mozgékonyabb és szabadabb életformát képviselnek. Nincs itt valamiféle feszesebb szociológiai mérték: az átutazó polgár és a kocsmázó kisember ugyanúgy idetartozik, mint a különös kinézetű vagabundok vagy maguk a tengerészek. Vagyis akaratlanul is egymásra utalnak ezek a tájképi és figurális témák, mert valamiképpen egyazon élet- és létforma kifejezői. Egyszerűen arról van szó: Erdélyi mindenekelőtt a magához hasonló dinamikusabb, fesztelenebb és szabadságszerető emberekkel érez rokonságot. Azokkal, akik mögött vizek, tengerek, kalandok és veszélyek állnak. S ez a szemlélet természetszerűen rányomja bélyegét a környező világ egészéhez való viszonyára is (pl: Külföldiek Velencében, Amerikai tengerész Nápolyban, Velencei halászok, Velencei vagányok).

E sajátos szemlélet tulajdonképpen végigvonul az alkotó egész pályáján, habár a későbbi, szegedi évtizedekben bizonyos mértékig általánosabbá válik. Nem tűnnek el ugyan a jellegzetes vízparti témák, a halász -és a matróz motívumok, noha a figurák szerepeltetése változatosabb, kötetlenebb formát ölt. De még ne szakadjunk el a húszas évek végén és a harmincas esztendők elején készült rajzoktól! Az előbb jelzett tartalmi orientációval ugyanis csupán az egyik oldalát érzékeltettem Erdélyi tüzetesebb érdeklődésének. A másikon azonban ott vannak a nők, az asszonyok. Nem tudni pontosan, az alkotónak mit jelentett a másik nem. Talán a biztonság, az állandóság és a folytonosság érzetét? Vagy az esztétikai kellemeset, egyszersmind örömforrást? Tény viszont, hogy a legkülönbfélébb női ábrázolások is végigkísérik a művész pályáját. Jellemző például: még az önarcképekre is többször rákerülnek az efféle motívumok. Az egyik munka éppen rajzolás közben láttatja a művészt, a mögötte levő térben pedig fiatal lány álldogál, míg a falon függő képen egy gyermekét tartó anya van megjelenítve. Egy másik produktumon meg egyféle végzetszerűséget kap a titokzatosan mosolygó női arc, amely némileg az alkotó fejét is eltakarja (Önarckép, Genovai boszorkány). Úgy tűnik tehát: Erdélyi világlátásában a mozgékonyság, a szabadság és a női szépség gondolatköre a meghatározó. S itt akaratlanul is eszünkbe jut Petőfi strófája, a Szabadság, szerelem. Ugyanakkor az alkotó tematikai érdeklődése elsősorban azokkal a festőkkel tart egyféle rokonságot, akik a polgári mértékeken túlmutató kötetlenebb, közvetlenebb, szélsőségesebb életszférákra is figyelmet fordítottak (pl: Mednyánszky László, Gulácsy Lajos, Aba-Novák Vilmos, Román György).

De miféle formai, kompozíciós sajátosságokkal rendelkeznek Erdélyi Mihály rajzai? Igaz, korábban már szó esett az alkotó rajzi modoráról, ám ott csak a legfeltűnőbb jegyeket érintettem. Pedig az sem elhanyagolható: a látvány valósága miként transzponálódik a rajzlapokra, s miféle térszervezési metodika érvényesül itt. Nos, a munkák java része arról tanúskodik, hogy a művész leginkább a zsúfoltabb, telítettebb, mozgalmasabb komponálást kultiválta. Ritkaságszámba mennek a Nápolyi részlethez hasonló jegyzetek, ahol levegősebb, nyugalmasabb szerkezete van a képnek. Találóan érzékelteti viszont Erdélyi alkotásmódját a Kikötő Genovában című grafika, hiszen ezen a felületen valósággal egymás hegyén-hátán láthatjuk a bárkákat, hajókat, a csónakokat és árbocrudakat. Mint ahogy a figurális témáknál is minduntalan visszatér az ilyenféle komponálási mód. Időnként a magányos alakok hátterében is felbukkannak a kapcsolódó, értelmező figurák: gondoljunk csak a nemrég említett önarcképekre. Vagy érdemes szemügyre venni a Velencei halászok kompozícióját, ahol világosan kiderül, hogy a művész igazi örömet talált az emberi viszonylatok

és karakterek vizsgálatában. A feszes képtérben ezúttal hat különféle alak van elhelyezve, akiket hol profilban, hol pedig szemköztibb nézetben érzékelhetünk. Mindenesetre már itt is látható: valamiféle teljességigényre törekszik az alkotó. Nemcsak az egyéni arcélek és karakterek hiteles tolmácsolása foglalkoztatja, hanem az ezekből összeépülő izgalmasabb „életszínjáték" is.

Tanulságos tehát valamivel közelebb menni Erdélyi figuráihoz. Pusztán azért is, mert az alkotó igen sok fejet és alakot rajzolt. Nyilvánvaló módon megörökítette legközelebbi barátait, ismerőseit, bár ezúttal nem ez az érdekes. Inkább azt tartom lényegesnek, hogy ezen a területen is többféle felfogással találkozhatunk. „Dr. Jausch" portréja például szokványos beállítású, tárgyilagos munka, a „Velencei temetőben" asszonyalakjai pedig létszerű, kicsit szentimentális magatartást dokumentálnak. Kevésbé szokványosak ellenben azok a rajzi jegyzetek, amelyeken a művész lélektani és antropológiai érdeklődése elevenebb formát öltött. Az „Ingegnere Zito" című grafika férfifeje például a szó szoros értelmében belenevet a képünkbe: mintegy a pillanat varázsát rögzítette az alkotó. S ez a jelenség voltaképpen máshol is előfordul. Ilyenformán közel sem olyan véletlenszerű az a közvetlenségre, életszerűségre való törekvés, ami a tematikák vizsgálatánál felbukkant, hiszen a mostani látásmód is ide kapcsolódik. Nem beszélve arról, hogy Erdélyi alkalmanként az esetleges, groteszk vonásokat is észreveszi az emberekben. Elég csak az előbb idézett Velencei halászokra utalni, s a figurák jellemzésénél hamar észrevesszük a fanyarkás, komikus mozzanatokat. Ezek a sajátságok voltaképpen egyfajta egyéni ízt kölcsönöznek a grafikáknak, mindemellett érdemleges támpontokat adnak a festészeti művek megértéséhez.

A szorosabban vett rajzi komponálásban azonban többnyire kitaposott utakon halad a művész. A legegyszerűbb jegyzetek a horizontális és átlós elrendezésnek engedelmeskednek, csakhogy a többalakos képeken bonyolultabbá válik a helyzet. A tárgyak és a figurák között jelképi értelmű motívumok tűnnek fel, az alakok elhelyezése pedig nem ritkán a réteges, többsíkú térfelfogáshoz igazodik. Előfordul a premier plános képkivágás, egyszersmind a feszesebb szerkezetű építkezés (pl. Tavasz ébredése, Cortessina Venezia; Amico Mio, Külföldiek Velencében). Sajnos keveset tudunk még arról: miféle konkrétabb forrásokból és inspirációkból származnak ezek a módszerek. Az viszont nyilvánvaló, hogy a két világháború közötti európai művészetben szélesebb sodrása van a jelképező, misztifikáltabb valóságlátásnak, akárcsak az expresszionista tendenciák zaklatottabb, többrétegű képszervezésének. Tudjuk: végeredményben innen eredeztethető Derkovits sajátos képszerkesztő eljárása is. Más kérdés, hogy ezúttal mégsem beszélhetünk érdemleges rokonságról. Erdélyi ugyanis rendszerint laza szerkezettel és epikusabb megfogalmazással alkalmazta az expresszionisták heroikusabb, drámaibb előadásmódját.

Persze az általánosabb analógiák mellett egy-egy megfoghatóbb hatást is rögzíthetünk. Az 1927-es keltezésű, Párizsban született „Mulatt nő" például valamiképpen Matisse aktkompozícióinak formai, szellemi jegyeit viseli, miként a „Genovai boszorkányok"-on szereplő hátsó, hosszú hajú férfiban nem nehéz ráismernünk a gauguini inspirációra. És különben is a jelképi töltésű munkák egyéb darabjainál is megfigyelhető e vonzódás. S mint majd látni fogjuk, a festészeti alkotómunkákban is helyet kapnak a gauguini tanulságok. De visszatérve még a rajzi jegyzetekhez: ne menjünk el szótlanul Erdélyi színezési módszere mellett. Korábban már jeleztem, hogy a művész rendszerint analitikus jellegű, reflexszerű tónusokkal dolgozott, ámde itt sem tudjuk pontosan meghatározni: honnan, kitől ered a metodika. Szóba jöhetnének természetesen az impresszionisták, mivel az alkotó munkásságában másféle francia hatások is előfordulnak. Hogy mégis inkább a posztimpresszionista mesterek hatása a valószínű,

erre maguk a rajzok figyelmeztetik a nézőt. Mert Erdélyinél a szerkezetes elvű, reflexes színkezelés korántsem egységes és általános. Főként a figurák testének kialakításánál alkalmazza ezt az eljárást, a tájképi motívumoknál viszont már alig-alig. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy valamiféle közvetlen vagy közvetett Cezanne, esetleg Toulouse-Lautrec-motiváció befolyásolta az alkotót. Néhány grafika mindenesetre arról tanúskodik: Erdélyi lényegében tisztában van az önelvű szín- és képépítés elveivel (pl. Velencei halászok, Külföldiek Velencében, Akt). Másrészt az is látható: az alkotó ezzel együtt sem tudta maradéktalanul magáévá tenni a racionálisabb, objektívebb komponálási magatartást.

Azt hiszem: nem érdemes tovább időznünk Erdélyi Mihály grafikai munkáinál. Talán az eddigiekből is kiderülhetett, hogy a művész egyéniségében specifikusan összefonódnak az állandóbb jellegű és a labilisabb vonások, a személyesebb és az általánosabb tendenciák. S igaz ugyan: a tematikai érdeklődésben, a világszemléleti koordinátákban egyféle határozottabb karaktere van az alkotónak, ami a másik oldalon egy heterogén kifejezési eszközrendszerrel párosul. Erdélyi ugyanis nem tudott beállni a „csatasorba", egyetlen művészi irányzathoz sem csatlakozott teljességgel. Számára a művészet valóban az önkifejezés eszköze volt. Nem csoda így, hogy nála a realista látásnak és az expresszívebb, jelképesebb előadásnak éppúgy helye van, mint a pillanat hiteles rögzítésének és az időtlenebb témáknak. Mert e sokféleség voltaképpen az alkotó szélsőséges, romantikus, nem mindennapi egyéniségét tükrözi. Úgy gondolom: lényeges dolog ez az életmű egészéből nézve is. Hiszen a sajátságosabb, érdekesebb festői teljesítmények hátteréből jóformán sohasem hiányzik az alkotók szisztematikusabb vagy rendhagyóbb karaktere.

*

A szenvedélyesebb, szélsőségesebb, nyugtalanabb művészeknek általában hosszabb utat kell bejárniuk, amíg rátalálnak eszméik és egyéniségük adekvátabb kifejezésére. Erdélyi Mihály sem kivétel. Ha festészeti alkotásai között vizsgálódunk: nemcsak a sokféleség, a változatosság, — hanem a bizonytalanság érzete is szorongatja a nézőt. Hogyan lehet itt kiigazodni, értelmesebb összefüggéseket keresni? Mert többé-kevésbé másféle stiláris arculata van az Olaszországban, a külföldön készült műveknek, és megint más az itthon született produktumoknak. Sőt ezen belül is szembetűnő eltérésekkel találkozunk. S csak tovább fokozódik e tétovaság, amikor azt tapasztaljuk: az alkotó elég gyakran jelzés és datálás nélkül hagyta ránk műveit. Nem beszélve arról — amit már korábban is említettem —, hogy tudniillik csak egy vázlatos életmű kollekcióra támaszkodhatok. Márpedig könnyen elképzelhető, pontosan azokat a képeket nem ismerem, amelyek megbízható segítséget nyújthatnának a szemléletbeli „ugrások" átkötéséhez, a festői pálya szervesebb, plasztikusabb megrajzolásához.

E hézagosság és bizonytalanság feltétlenül óvatosságot követel, de az átfogóbb összefüggések keresését sem gátolhatja meg. Nem zárhatja ki például, hogy Erdélyi festészeti munkásságában alkotói periódusokról beszéljünk. Annál inkább, mivel nyilvánvaló tematikai és stiláris eltérések tapasztalhatók az életmű egyes szakaszai között. A legfeltűnőbb választóvonalat mindenesetre az 1930-as évek végén, a 40-es évek elején lehet meghúzni, amikor is a művész már véglegesen letelepedett Szegeden. Vagyis lényegében a pályakezdés és a külföldi barangolás időszaka tekinthető az első periódusnak. Ebben a korszakban főként a tájábrázolás és a portréfestés foglalkoztatja az alkotót, ideértve néhány többalakos kompozíciót is. Előadás tekintetében pedig egyféle mértéktartó posztimpresszionizmussal találkozhatunk, másrészt jelképi

tartalmú, szerkezetesebb elvű figurális megoldásokkal. A szegedi hazatelepedés után azonban többszörösen is átalakul Erdélyi piktúrája. Egyebek között a háttérbe szorulnak a tájképi tematikák, s a figurális munkákon belül is a sokalakos, mozgalmas szerkezetű művek kerülnek előtérbe. És most már a kifejezési eszközök is bizarrabb, szélsőségesebb és egyénibb formát öltenek, mivel a legjellegzetesebb alkotásokon a realista-expresszionista előadás a naiv szemlélettel ötvöződik. Lényegében tehát ezekből a jól elkülöníthető alkotói periódusokból épül össze Erdélyi festői pályafutása.

Sajnos, kevés képet ismerünk az 1920-as évek végén és a harmincas évek elején született művek közül. Míg a grafikai kollekció java része többnyire ezt a korszakot dokumentálja, addig a festészeti produktumoknál fordított a helyzet. Ám ilyenformán is valószínű, hogy Erdélyi Mihály munkásságának ebben a periódusában mindenekelőtt a tájképeké és a portréké a vezető szerep. Szelesi Zoltán tanulmányában is azt olvashatjuk: a művész első sikereit a Vezúv tűzhányójáról és a lagunákról készített alkotásaival érte el.[8] Ugyanakkor nem alaptalan dolog közvetlenebb kapcsolatot feltételezni a korabeli rajzok és festmények tematikája között. S az előzőekben már jeleztem: a szóban forgó témák gyakran előfordulnak a rajzi jegyzetekben.

De nézzük: miféle jellegzetességeket mutatnak a konkrét műalkotások! Ha a rajzok felől közelítünk a festmények felé, akkor itt egy felszabadultabb, dinamikusabb művésszel találkozunk. Erdélyi képein ugyanis kevesebb nyoma van a részletezőbb, aprólékosabb előadásnak. Jóllehet a romantikusabb, bonyolultabb motívumok tekintetében itt sem tagadja meg önmagát az alkotó, a kifejezés metódusa azonban a nagyvonalúbb formaképzéshez igazodik. Érdemes összehasonlítani a Kikötő Genovában című grafikát a Vitorlások kompozíciójával, s hamar észrevehetjük a különbségeket. A rajzi munka vonalrendszere szinte minden formát megnevez, körbehatárol, a festményen jelentkező vonal- és foltritmus viszont csak a leglényegesebb szerkezeti összefüggéseket rögzíti. Ez a sommás, lényegretörő fogalmazás természetesen elválaszthatatlan Erdélyi művészi törekvéseitől. Többek között attól, hogy már a korai munkákon domináns szerepet kapnak az elevenebb és líraibb színharmóniák. E kolorizmus ellenben nem oldja fel teljességgel a formák egyediségét. Inkább azt látjuk: valamiféle tisztes, érzékeny egyensúlyba kerültek a színbeli, festői effektusok és a szerkezeti, formai elemek.

Figyeljük csak meg a Vitorlások és a Velencei részlet című tájkompozíciókat! Habár első látásra ellentét feszül a tengeri téma dinamikusabb, kötetlenebb előadása és a statikusabb, epikusabb részletezettségű olasz házcsoport között, mégis egyazon festői látásmódról tanúskodnak e képek. Ahogyan a rajzoknál is észrevettük: itt is feszesebb, monumentálisabb hatású térkitöltésekkel találkozunk. A vitorlás csoport árbocai valósággal kilépnek a képmezőből, miként a másik alkotáson is az épületegyüttes uralja a felületet. Ennek ellenére Erdélyi sohasem tud igazán erőteljes, monumentális energiájú műveket teremteni. Igaz, egyfelől, merész sűrített képkivágásokkal él, de ezzel párhuzamosan nem tud lemondani az aprólékosabb, életszerűbb motívumokról. Jól érzékelteti ezt a Velencei részlet, ahol jóformán minden ablak és kémény forma helyet kap az alkotáson. Sőt néhány figurát is látunk, mi több: egy feliratos utcatábla is beleépül a képbe. A belső mozgalmasság azonban nem töri meg a festői lendületet és érzékletességet. Különösen a Vitorlásoknál tapasztalhatjuk ezt az egylendületű frisseséget, noha egészében véve az előbbi munka is pasztózus, könnyed előadású. E korai művek mindemellett azt is elárulják: az alkotó nemcsak a színek érzelmi erejére apellál, hanem a körvonalak, a kontúrok racionálisabb szerepére is.

[8] Szelesi Z. 1975. 246.

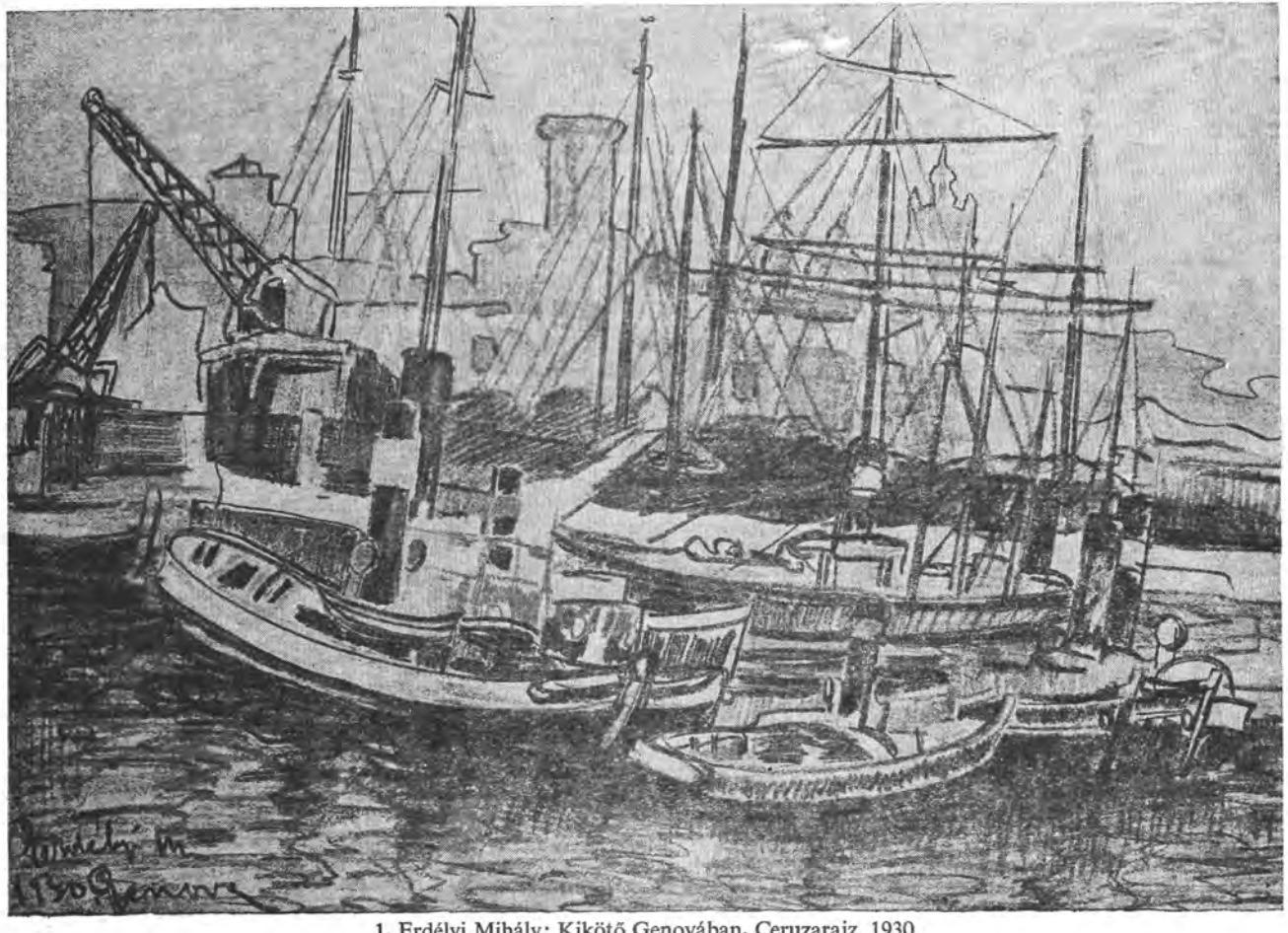

1. Erdélyi Mihály: Kikötő Genovában. Ceruzarajz, 1930

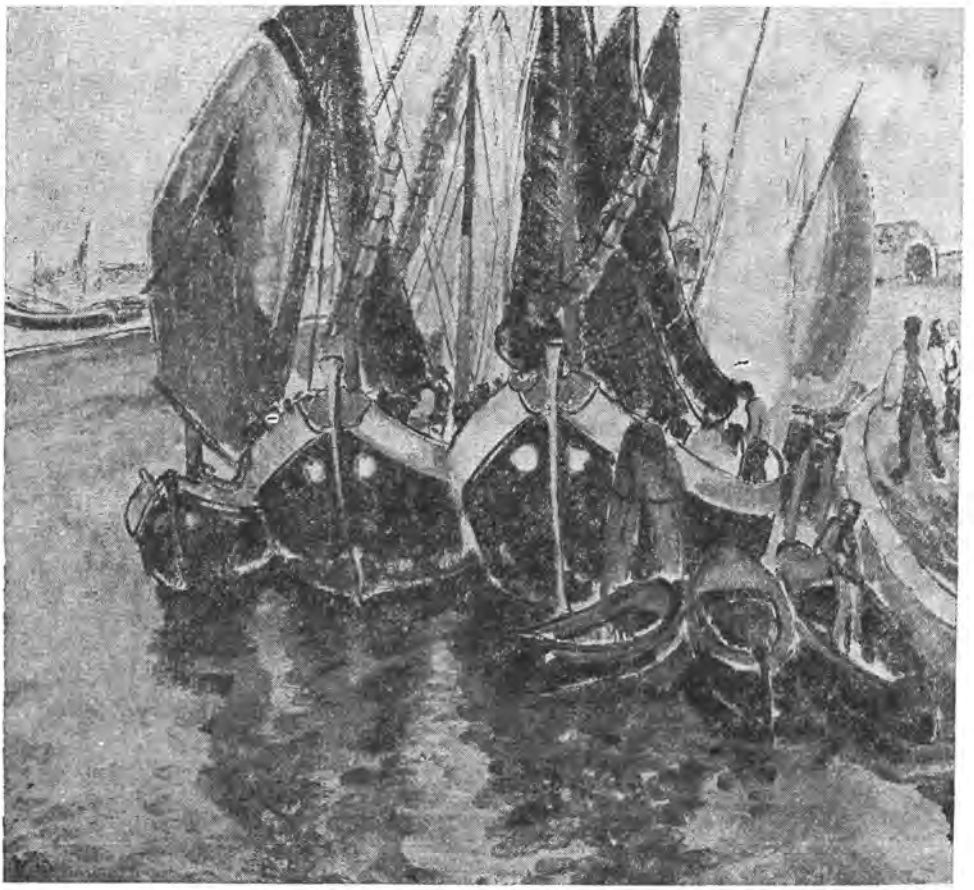

2. Erdélyi Mihály: Vitorlások. Olaj, 1930-as évek eleje, közepe

S ha már a színkezelésnél tartunk: célszerű lejegyezni egy általánosabb érvényű sajátságot. Nevezetesen azt, hogy Erdélyi képein minduntalan felbukkan a vöröses és a zöldes tónusok ritmusa. Többnyire erre a markánsabb színpárra van kihegyezve a művek hangulati skálája: mintegy ezek a tónusok adják a vezérszólamot. A Velencei részeletnek például a vöröses épület az optikai centruma, mint ahogy a Vitorlások és a Bejárat a kikötőbe című alkotásoknál is visszatér e jellegzetes színpárosítás. Ám a teljességhez az is hozzátartozik: Erdélyi rendszerint bőkezűen bánik a színekkel A jelzett tónusok mellett sorra-rendre felhasználja a kékes, sárgás árnyalatokat is noha ezek a tónusok csak kiegészítő, alapozó funkciót töltenek be. Vagyis a szín használat terén is egy sajátságos egyensúlyozás szemtanúi vagyunk. Erdélyi nyilván valóan vonzódik a parázslóbb, tisztább, elevenebb színeffektusokhoz, egyszersmind a visszafogottabb, lírai hangulatokat is kedveli. Nem csoda így, hogy a képek színvilágában az elevenséggel párosuló lírai előadás tükröződik.

Külön kell szólnom a Bejárat a kikötőbe című olajkompozícióról. Az előbbi művekkel szemben ugyanis ezúttal egy oldottabb, levegősebb térszerkezetet érzékelhetünk. Ráadásul Erdélyi korai munkásságának egyik legkiemelkedőbb színvonalú

darabjával van dolgunk. Együtt van itt minden festői erény, ami a többi munkán inkább csak részletenként jelentkezett. A teres, levegős komponálás sem akadályozza meg a művészt, hogy egyféle zártabb, feszesebb szerkezetet adjon művének. Hiszen a változatos motívumok az átlós építkezés elveihez igazodnak, de igen differenciált, árnyalt formában. Látszólag a partszegélyt érezzük a képmező egyetlen erővonalának, aztán rájövünk: másféle, kötetlenebb ritmusok is léteznek. Ez az alkotás egyebek között éppen a leleményes, izgalmas komponálással válik emlékezetessé. A szerkezetesség és az oldottság, a festői könnyedség és a formai zártság mesteri szerveződését láthatjuk e képen, nem beszélve a sajátos feszültséget teremtő megemelt nézőszögről.

Erdélyi Mihály tájfestészete mindenesetre szervesen beépül a két világháború közötti európai és magyar művészetbe. Közismert, hogy az impresszionizmusból induló felszabadultabb, frissebb színkezelésnek és a szerkezetesebb, feszesebb képépítésnek széles tábora van mindenfelé. Valószínű: bizonyos mértékig Erdélyire is hatással lehettek az impresszionista tájábrázolások. Főként a komponálás módszere, aztán a dinamikusabb felületkezelés emlékeztet a francia mesterekre, s itt mindenekelőtt Monet tengerparti témájú műveire gondolok. De az sincs kizárva, hogy a verbális részletek felhasználását is innen tanulta a művész. Elvégre Monet-nál és Sisleynél is előfordul, hogy rövidebb, hosszabb szövegrész szerepel a házakon vagy a csónakokon. Az impresszionista hatásnál azonban erőteljesebb nyomot hagyott az alkotó tájképein a Fauvok szemlélete. Bár Erdélyi nem megy el a keveretlen, tiszta színértékek kipróbálásáig: festői építkezése mégis a „képegész" eszméjét követi. Tehát a képfelület egészének kimutatását tartja fontosnak, nem pedig a részletekből összehozható igazságot. S ugyancsak a Vadak jellegzetes módszerére ismerhetünk a levegősebb, szerkezetesebb, kontúros megoldású előadásban.

A magyar tájpiktúrában is megtalálhatók e formai, előadásbeli sajátosságok, Erdélyi képeinek mégis viszonylagos autonómiájuk van. A posztnagybányaiak általában oldottabban, átszellemültebben és líraibb hangvétellel festenek, mint a szegedi származású művész. Másfelé tekintve pedig súlyosabb, drámaibb tájlátomásokkal találkozhatunk. Jelen esetben viszont azt látjuk: valamiféle középúton halad az alkotó. Van benne valami a franciák könnyedségéből, életszeretetéből, sőt a racionális megfontoltság sem hiányzik belőle. Talán Vaszary János virtuóz munkásságával rokoníthatók valamelyest ezek a tájképek, ám itt is csak időleges összecsengésről beszélhetünk. A húszas évek végén Vaszary is sok-sok tengerparti témát dolgozott fel, s a művek egynémelyike Erdélyi szemléletével analóg. Ha például összevetjük a Bárkák a kikötőben című alkotást a Vitorlások kompozíciójával, akkor az eltérő művészi vérmérséklet ellenére is kiderülhet az előadásbeli, szerkezeti hasonlóság.

A tájképek után most már áttérhetünk a korai periódus figurális műveire. Valójában itt is csak ízelítőt kaphatunk a művész tevékenységéből, mert ezúttal is roppant kevés műalkotásra hagyatkozhatok. E szűkösségben viszont szerencsének mondható, hogy különféle tipológiájú alkotásokról van szó. Az 1933-ban készült Szirén című olajkép egy meglehetősen puritán szellemű, jelképes nőábrázolás, míg az ugyanezekben az években született Signora Flóra a bonyolultabb felépítésű, értelmező szellemű portrét képviseli. Amennyiben újra figyelembe vesszük a rajzi munkák tematikáját, másrészt a szegedi periódushoz kapcsolódó műveket, akkor nagyon valószínű: mindkét *képtípus* egy-egy sajátságos szemléleti tendencia tagjaként értelmezhető.

Mint említettem: Erdélyinek elég sok portré- és aktvázlata van. A mostani alkotásokat azonban nem lehet közvetlenül visszavezetni a rajzi jegyzetekre. Hiszen a festmények kompozíciója feszesebb, sűrítettebb, miként ez a tájképek esetében is bebizonyosodott. A szirén nőalakját csupán derékig láttatja a művész, ám az aktból és a lómotívumból összeépülő átlós szerkezet jóformán kitölti az egész felületet.

3. Erdélyi Mihály: Velencei részlet. Olaj, 1930-as évek eleje, közepe

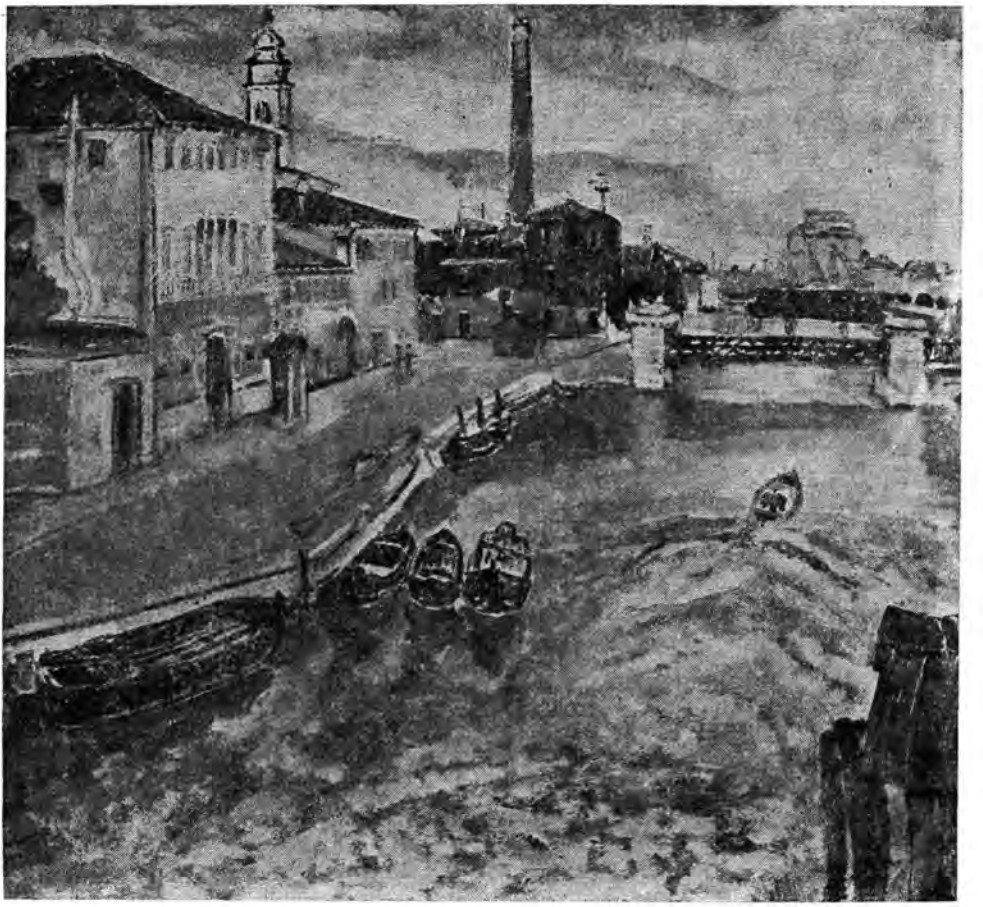

4. Erdélyi Mihály: Bejárat a kikötőbe. Olaj, 1936

A Signora Flóra elrendezésében pedig alig jut hely a tárgyi, környezeti elemeknek. A főszereplő mögött egy oszloprészletet látunk, azután néhány horizontális és vertikális vonal utal a környezet térszerkezetére, majd baloldalt egy óramotívum zárja a képfelületet. Ezen a festményen tulajdonképpen az értelmező figuráké a meghatározó szerep. Signora Flórán kívül ugyanis még három alakot látunk, akik valamiképpen behatárolják és tartalommal töltik meg az egyébként is beszédes, középső személyiséget. Mindenesetre kétségtelen: jelentésekkel telített, tanulságos alkotásokkal állunk szemben.

A Szirén formaadásában például megjelennek a gauguines tanulságok, de közel sem kiérlelt és tiszta formában. Igaz, a nagyvonalú, érzéki vonalritmus egyféle monumentális egyszerűséggel ruházza fel a művet, csakhogy a színkezelés oldottságával másféle hatások is beépülnek a képbe. A rajzok kapcsán már szó esett a reflexszerű, villódzó tónushasználatról, ami ezúttal is viszontlátható. A nőalak rózsaszínes, ibolyás testén világosabb, sötétebb zöldes foltok világolnak: összefüggésben a természeti háttér hasonló színritmusaival. E kétféle módszer összeépítése tulajdonképpen

sajátos karaktert ad Erdélyi művének. Mivel hiányzik innen a következetesen végigvitt nagyvonalúság és oldottság, ráadásul egy intimebb lélektani attitűd is beépül a képbe, így valamiképpen a naiv művészet szemléletét idézi ez a produktum. Ám ezzel együtt az is nyilvánvaló: a Szirén jellegzetes tartalmi, formai jegyeiben ott munkál a századunkon végigvonuló szimbolizáló, misztifikáló szellemiség. Gauguin egyik munkája például rókával ábrázolja a meztelen nőalakot, és a hasonló megoldásokat hosszan sorolhatnám.

De a Signora Flóra kompozíciója sem szakítható ki a szimbolizáló és expresszionista áramlatok vonzásköréből. Erdélyi itt sem állapodik meg az egyéni karakterjegyek rögzítésénél, hanem az értelmező motívumokkal mintegy társadalmasítja, historizálja a megidézett egyéniséget. Jelen esetben azonban nyoma sincs a naiv vagy epikusabb előadásnak: inkább a rendkívül tudatos, sűrített komponálás tűnik fel a nézőnek. Ahány figura, annyiféle nézet és beállítás. Mégis átgondolt irány- és térritmus érvényesül, kezdve az ellentétek, hasonlóságok megszervezésétől egészen a takarásokig és a többrétegű térépítésig. Furcsa, ám ennél a képtípusnál sem könnyű közvetlenebb analógiákat találni a modern magyar festészetben. Ami a lélektani sejtelmeket, titokzatosságot illeti, talán Farkas István drámaibb párjeleneteire gondolhatunk. Az értelmező, többrétegű komponálás viszont kivételes módon Derkovits képszerkezeteivel rokonítható.

A korábbiakban mértéktartó posztimpresszionizmussal jellemeztem Erdélyi Mihály első alkotói periódusát. Bizonyára a fentiekből kitűnhetett valamennyire: indokolt volt a mértéktartó megszorítással élni. Elvégre az alkotó korai és külföldön született munkáiban ott találjuk a fauvizmus, majd némileg az expresszionizmus tanulságait, ez a piktúra azonban sem a formai önelvűséget, sem pedig az emberi létezés elementárisabb, drámaibb kifejezését nem tudta teljességgel felvállalni. Mind a tájképekben, mind a figurális alkotásokban jelen van a monumentális térképezésre, a koncentráltabb előadásra való törekvés, vegytisztább festői képletekkel mégsem találkozhatunk. A művészi nagyvonalúságba minduntalan beleszól egy-egy életszerűbb, epikusabb mozzanat, mint ahogy a racionálisabb megfontolások is misztikusabb vagy líraibb elemekkel keverednek. Többek között ezeknek a szemléletbeli kontaminációknak köszönhető, hogy a művek egy részének sajátságos esztétikai arculata van. S alkalmanként rangosabb, érdekesebb munkák is születnek az alkotó műhelyében. Mindenesetre érdemes újra leszögezni: ebben a periódusban a festői könnyedség és érzékletesség többnyire szerencsésen találkozik a szerkezetesebb, racionálisabb komponálással. És az epikusabb, értelmező vonások ellenére is lényegében a sűrítettebb, lakonikusabb előadás jellemzi a művész produkcióit.

Hogy miért hangsúlyozom e jellegzetességet? Mert ezek nélkül aligha lehet megérteni azt a jelentős művészi átalakulást, ami Erdélyi második alkotói korszakában bekövetkezett. Mint tudjuk: itt már a harmincas évek közepétől számláljuk az időt, s most már többé-kevésbé Szegeden dolgozik az alkotó. Könnyű elképzelni: majdnem másfél évtizedes nyugat-európai barangolás után milyen furcsa lehetett megszokni az állandóságot, az alföldi nagyváros szellemi nyugalmát. Mégis: van abban valami felemelő és leírhatatlan is, amikor az ember hosszú esztendők után visszatér a bölcsőhelyre, a gyerekkori élmények színterére, a szülővárosba. Nem csoda, hogy a művész egyik festményén városszéli, kertes házat látunk, az előtérben pedig négy figura álldogál. Egy férfi és egy nő, aztán két gyerek. És a kép címadása: Itt születtem én.

A hazatérés lélektani, emberi feszültsége mindazonáltal nemigen tükröződik Erdélyi festészetében. Nem öltözik az alkotó Odüsszeusz ruhájába, hogy az otthonratalálás örömeiről meséljen. A nagy számú képanyag tanúsága szerint inkább a

külső szemlélő pozícióját választja, ám ebben a nézőszögben egyfajta emberi, művészi közösségvállalás is benne rejlik. Kitűnik ez a sajátságos szegedi tematikák felvállalásából, a táji és emberi kérdések iránti eleven érdeklődésből. Persze ne gondoljuk, hogy mindenféle átmenet nélkül megoldható az efféle hasonulás. Hiszen az alkotóban nyilvánvalóan ott munkál a külföldi barangolások emléke, a tengerparti tájak varázslatos hangulata. Csakhogy Szeged is folyóparti város, itt is megtalálhatók a parton veszteglő csónakok és bárkák, nem beszélve a legkülönfélébb emberi karakterekről. S ha ezen a tájon nincsenek is lagúnák és tűzhányók, de a város peremvidékén ott vannak az olajkutak, másfelé pedig a bontások és építkezések mozgalmas látképei. Erdélyi Mihály tehát a szegedi környezetben is megtalálja a jellegzetes külföldi témák megfelelőit, egyben az egyéniségéhez közelebb álló romantikusabb, érdekesebb valóságrészleteket.

Ez a tematikai kontinuitás azonban nem jelent valamiféle beszűkült, mechanikus érdeklődést. Meglehet: Erdélyi legtöbb képén jelen van a víz, a folyó és az ehhez kapcsolódó tárgyi és emberi motívumsor: a szegedi évtizedekben mégis sokrétűbbé, gazdagabbá válik a művész tartalmi, tematikai világa. Még felsorolni is körülményes, mennyi konkrétabb és általánosabb jelenség megragadta az alkotó fantáziáját. Az csak természetes, hogy megfesti a „Tisza—Maros torkolat-ot, a „Hídépítés"-t vagy az ünnepi hetek tumultusát felidéző „Idegenforgalmat", hiszen az efféle témakörök korábban is foglalkoztatták. Ámde a mostani periódusban olyan művekkel is találkozunk, amelyeken a mezőgazdasági, a gyári munka éppúgy megjelenik, mint a műteremrészlet, az ország újjászületésének vagy a békének a gondolatköre. S itt említem meg, hogy az 50-es évek környékétől egyre több nagyméretű munkát készít az alkotó. Mintegy a képek arányrendjében is követi az általánosabb, kozmikusabb tartalmakat. Ebben a tematikai sokszínűségben mindenesetre nyilvánvalóan tetten érhető a 40-es, 60-as esztendők magyar és szegedi valósága, a délalföldi vidék jellegzetes és átalakuló „társadalomtörténete". Így hát némi túlzással Erdélyi Mihályt Szeged „festő-krónikásának" is tekinthetjük.

A sokatmarkolás, a legkülönfélébb élmények úgyszólván válogatás nélküli feldolgozása azonban többnyire nem kedvez a művészi minőségnek. Erdélyi esetében sem. Noha az alkotó csupán a maga temperamentuma szerint haladt, az utókor viszont az elmulasztott lehetőségeket is mérlegelheti. Elgondolhatjuk például: mi minden festői érték a felszínre kerülhetett volna, ha a művész valamivel fegyelmezettebb, koncentráltabb és elmélyültebb. Annál inkább, mivel a szegedi évtizedekben Erdélyi magasabb, nehezebb művészi mércét állít maga elé. Majdnem teljességgel lemond a könyebb fajsúlyú tájképi ábrázolásokról, s helyettük az emberi alakok, nem ritkán a bonyolult szerkezetű figurális kompozíciók veszik át a főszerepet. Márpedig az embercentrikusság mindig és mindenütt valamiféle zártabb, célirányosabb magatartást követelt az alkotóktól. Ezek után aligha meglepő, ha nyiltan megfogalmazom: esztétikai minőség tekintetében hallatlanul heterogén Erdélyi szegedi munkássága. Szép számmal akadnak középszerű, tucatszintű munkák, sőt egy-egy produktum alkalmanként a dilettantizmus határát súrolja. Szerencsére viszont művészi telitalálatok, egyéni invenciójú művek is előfordulnak itt, amelyekben szinte betetőződik és értelmet kap Erdélyi egész pályafutása. Logikus, hogy a következőkben főként ezekkel az alkotásokkal foglalkozom tüzetesebben.

Természetesen nem lehet szó nélkül elmenni a hazatelepedést követő első esztendők mellett sem. Nem mintha ez az időszak érdemleges támpontokat nyújthatna a művészi szemléletváltás megragadásához, hiszen biztonsággal mindössze csak egyetlen képet ismerek innen. S az 1939-ben készült Tavasz ébredése című produktum éppenséggel arról árulkodik: nincs még élesebb formai, gondolati törés Erdélyi

5. Erdélyi Mihály: Velencei halászok. Fekete és szines ceruza, 1931

munkásságában. Az érzéki női fej és a természeti, mitologikus ízű puttós motívumok levegős, oldott összeépítésében voltaképpen a korábbi periódus merészebb képkivágású, jelképező szemlélete folytatódik. Némiképp más formában, de lényegében a Szirénnél tapasztalt átlós komponálással és misztifikáltabb valóságlátással operál a művész. Ám a könnyed, lírai festésmódban, azután a szerkezetesebb térszervezésben

6. Erdélyi Mihály: Tavasz ébredése. Ceruzarajz, 1931

is viszontlátjuk a tengerparti részletek festőjét. És mégis: bizonyos mértékig rendhagyó munkával van dolgunk. Majdhogynem olyan áttetsző és illusztrációszerű ez az alkotás, mint az alapjául szolgáló, 31-ben született rajzi vázlat. Az eddigieknél tehát mindenképpen nagyobb önállósága van itt a kalligrafikus, rajzi elemeknek.

Nem tudni: mennyi véletlenszerű, mennyi tendenciaszerűség van e formai elmozdulásban. Tény viszont, hogy a 40-es évek művészi termésében határozottan megerősödik a vonalkásabb, epikusabb előadás jelentősége. A rajzi és fesztészeti munkák alapján mindenesetre úgy tűnik: ebben az időben legfőképp a háború okozta emberi, társadalmi gondok foglalkoztatják az alkotót. Több rajzot készít az elpusztított hídszerkezetekről, a roncsokkal tűzdelt folyóparti tájról. 1944-ben született például az Ostrom után című grafika, amelyen a tárgyi és figurális elemek különös szerveződésével találkozunk. Az előtérben testes nőalak fekszik, akihez két sután előadott gyermekfigura kapcsolódik. Hátrább roncsokat, hajót, csónakot látunk, rajtuk két férfialak, mögöttük pedig varjak. A keményen fogalmazott, többnyire csak a körvonalakra koncentráló munka jórészt ugyanazt a feszesebb, zsúfoltabb komponálási módszert mutatja, mint amit a 20-as, 30-as évek grafikáinál megfigyeltünk.

Ha viszont a hasonló tematikájú festményeket nézzük, akkor igencsak elcsodálkozunk. A korábbiakban ugyanis azt tapasztaltuk: az eltérő formai jegyek ellenére is lényegi rokonság van a rajzi jegyzetek és a képek között. Most viszont furcsa módon eltávolodik egymástól e két terület. Ki mondaná meg, hogy egy és ugyanazon alkotótól származik az előbbi grafika és a Hídépítés című kompozíció? Pedig csak négy évvel későbbi keltezésű az utóbbi munka. Mégis úgy érezzük: egy újféle festői szemlélet kibontakozásának szemtanúi vagyunk. Mert hiába keressük itt a premierplános képkivágásokat; a sűrítettebb, feszesebb szerkesztést, nem találkozunk velük. Látjuk azonban, hogy a képfelületen valamiféle „kozmikus látkép" bontakozik ki, tele hajókkal, csónakokkal, átjárókkal, gépi konstrukciókkal és sok-sok emberalakkal. Alig akad felület, ahol ne történne valami. Az átjárón szinte egymást érik a figurák, távolabb pedig hajók, csónakok, állványzatok kapcsolódnak össze. Ez a zsúfoltabb, mozgalmasabb komponálás mindenesetre a színkezelést is módosítja. Akárcsak a Roncsok a Tiszán c. alkotáson: itt is a vonalkásabb, rajzosabb előadás uralkodik. Mindemellett a visszafogottabb zöldes, szürkés és barnás árnyalatoké a hangulatközvetítő szerep.

Bizonyos, hogy Erdélyi munkásságának szemléleti, stiláris fordulópontján vagyunk. Igaz ugyan: a háború körüli időszakban divatos volt a mozgalmasabb építkezések témája (pl. Csók István: Margithíd, Szentiványi Lajos: a Kossuth-híd építése), a szegedi festő látásmódját azonban nemigen lehet összetéveszteni senkivel. Az alkotó ekkoriban találja meg azt a sajátságos kifejezési lehetőséget, amelyben a realista, posztimpresszionista fogalmazás a naiv világszemlélettel szövetkezik. Persze már a külföldön készült munkáknál is észrevettük: alkalmanként gyermekies, naiv színezetük volt a műveknek. A mostani nekilendülésben azonban igazában felszabadul Erdélyi epikus mesélőkedve, s a lényegesebb formai, gondolati összefüggésekről a részletekből összeépülő „nagy egészre" kerül a hangsúly. Nem véletlen például, hogy a Hídépítéssel kapcsolatban „kozmikus látképről" beszéltem az előzőekben. Minthogy ez az alkotás akarva-akaratlanul is azokat a németalföldi művészeket juttatja eszünkbe, akik hallatlan mozgalmassággal tudták megtölteni a völgykatlanok felületét vagy a tenger- és folyóparti tájrészleteket (pl. Pieter Brueghel és kortársai). E klasszikus analógia természetesen felemás értékű. Látható ugyanis, hogy az epikusabb, zsúfoltabb képszervezéshez jellegzetesen huszadik századi szerkesztésmód és geometrikusabb komponálás társul, egyszersmind elnagyoltabb folt- és felületkezelés. S az is kétségtelen: az alkotó most még nem fordított teljességgel hátat

7. Erdélyi Mihály: Ostrom után .Ceruzarajz, 1944

az imponáló tájlátomásoknak. Mert ezúttal is a kikötők és tengerpartok monumentálisabb térérzetét idézi e képfelület, csakhogy ebben a közegben szokatlanul intenzív szerepet kapnak a dinamikusabb emberi tevékenységek: egyáltalán a figurális és a tárgyi mozgalmasság.

Erdélyi Mihály tehát közel sem tárgyilagos szemlélője a Tisza-parti életnek: inkább szubjektív „krónikás" ő. Bár a közvetlen valóságmozzanatok inspirálják képzeletét, alkotás közben azonban személyes emlékeit sem tudja félretenni. Ebből következik, hogy alkalmanként a szegedi folyópart kisebbfajta öbölbejárattá tágul képein, s a hajók, a csónakok szaporasága csak megerősíti ezt a képzetünket. Más kérdés, hogy a Roncsok a Tiszán és a Hídépítésnél megjelenő expresszívebb, naivabb kifejezés egy időre eltűnik Erdélyi munkásságából. Az utóbbi produktum egyébként is kivételes rangú, egyéni invenciójú alkotás, hasonlókkal csak a 60-as esztendők második felében találkozhatunk.

Ami viszont a közbeeső ötvenes éveket illeti: általában határozott művészi visszaesés figyelhető meg. Nemcsak az a szembeötlő, hogy Erdélyi nagy számú zsánerjelenetet vagy szokványos munkaábrázolást készít ekkoriban, hanem esztétikailag is ellaposodnak művei. Jóllehet továbbra is kedveli a mozgalmasabb, többfigurás megoldásokat, egy-egy főszereplő mögött alakok és tárgyak sorát vonultatja fel, ezek a jelenetek ellenben többnyire didaktikusak vagy esetlegesek. Ha e kritikus művészetpolitikai időszakban az alkotó nem is áll be a naturalizáló „szocialista realisták" táborába, ám így sem tud számottevő eredményeket felmutatni. Kimondottan zavaró például, hogy nem ritkán vaskos, többrétegű felületkezeléssel él, ennélfogva nyersek és túldolgozottak képei. Nem is érdemes itt túl sok szót vesztegetni. Mert a korai periódus festői, szerkezeti harmóniájához képest éppúgy művészi zsákutcában vagyunk, mint a szegedi időszak legjobb, legegyénibb műveihez viszonyítva (pl. Révkikötő a Tiszán, Vénasszonyok nyara, Részlet a faárugyárból, Úttörők a tsz-ben).

Kár lenne azonban figyelmen kívül hagyni néhány érdekesebb, tanulságosabb alkotást. A festéstechnika alapján valószínűleg az előző időszakhoz köthető a Tűzijáték a Tiszán című olajkép, amely hangulati frisseségében, ízes előadásában mindenképpen az átlagos művek fölé nő. Ugyanakkor egy sajátságos tematikai, módszertani összefüggés. Ami ezen a látomáson ünnepi és szikrázó tűzcsóva, az a 60-as évek elején született Háború és béke kompozíción már tragikus jelzésű füstcsíkká változik, tekintettel a repülő motívumokra. Szó se róla: itt is megfigyelhető egyfajta naiv tolmácsolásmód, mint ahogy a női figura formaképzésében is újra megjelennek a gauguines tanulságok. De így is csak egy szokványos, ám tanulságos munkát látunk. A Maros-parton és a Hajók a Tiszán című alkotások ellenben kvalitásaik miatt érdekesek. Az előbbi munka talán Erdélyi legfinomabb, legvisszafogottabb, leglíraibb produkciója, amely némileg Szőnyi István átszellemültségét és puritánságát idézi. Az utóbbi képen pedig megint csak viszontlátjuk a sűrítetten, feszesen komponáló alkotót, aki egyúttal kevés színnel gazdálkodik, ráadásul bohókás, jóízű matrózfigurákat telepít a hajókorlátok mellé.

E rövid szemlézéssel most már a 60-as esztendők közepéhez jutottunk. Ahogy jeleztem: fontos időszak ez, talán a pálya egészében is a legfontosabb. Erdélyi Mihály újra visszatalál itt az expresszívebb, naiv szellemiségű kifejezéshez, s egyéni invenciójú, színvonalas művek kerülnek ki a kezei közül. Majdnem egy időben keletkezett az Idegenforgalom, a Farsangi muri Odesszában és a Tengerész dala című olajkompozíció (1964, 1966, 1966,) amelyek mintegy esszenciáját adják a művész sajátos szemléltének. Látható, hogy mindegyik kép az élet látványosabb, zsibongóbb és vidítóbb jelenségeihez kötődik, ami önmagában még nemigen újdonság. Korábban is észre-

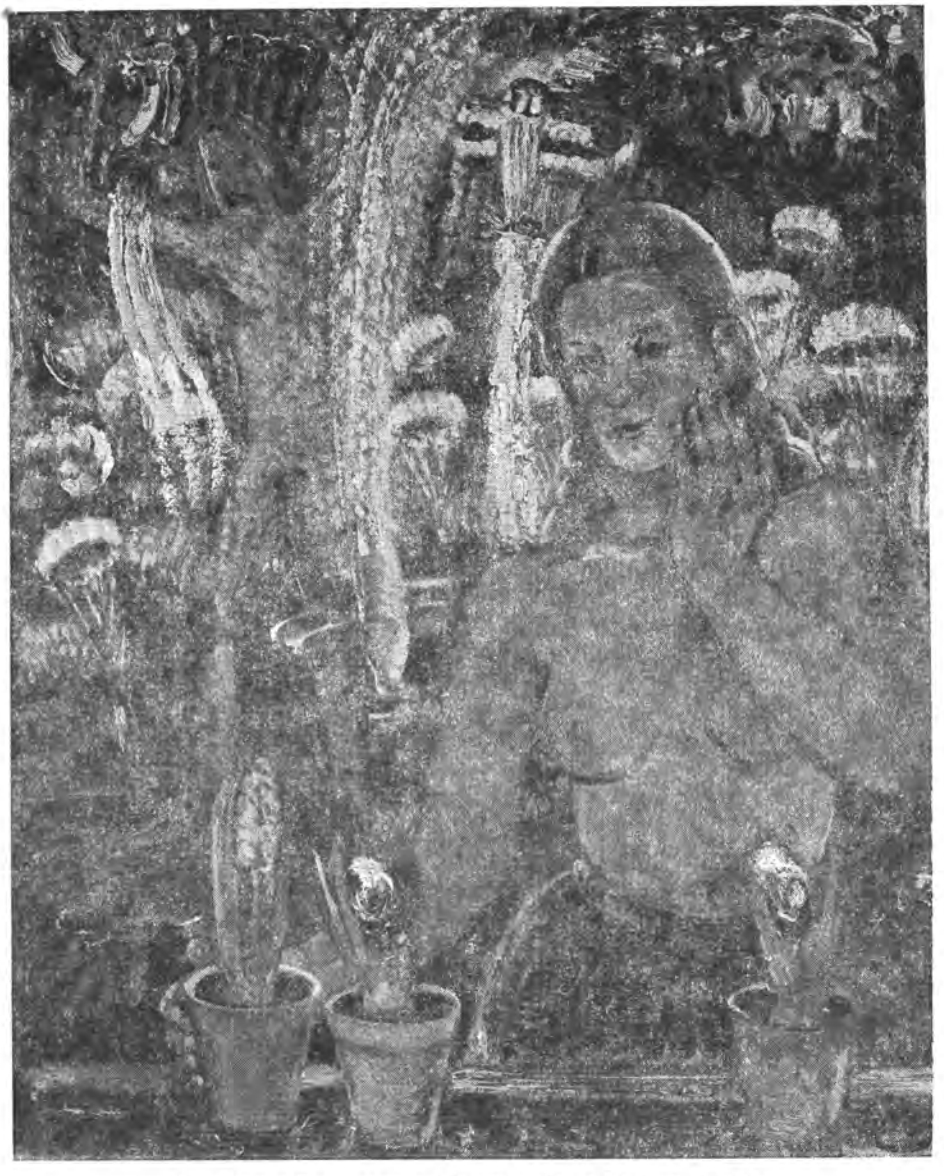

8. Erdélyi Mihály: Háború és béke. Olaj, 1960-as évek eleje

vettük: főként a valóság romantikusabb, mozgalmasabb területe foglalkoztatta az alkotót, s ebben a közegben a humorosabb, vidámabb, groteszkebb hangulat is helyet kapott. Legfeljebb az a különös e rövid periódusban, hogy az eddigieknél is önfeledtebbé, harsányabbá válik Erdélyi festői optimizmusa. Pedig most a kékes, zöldes, ibolyás tónusok uralják a felületeket.

Fontosabb ennél, hogy ezúttal egy meglehetősen újszerű képtípus keletkezik. Jóllehet a pályaképen belül a Hídépítés realista, expresszionista és naiv szemléletét

folytatja e mostani vonulat: mégis számottevő különbségekkel találkozunk. Az előbbi munkán még többé-kevésbé mellérendelő viszonyban voltak a természeti, táji és tárgyi elemek, továbbá a figurális motívumok. Most viszont egy különös fordulattal az emberi alakoké lesz a vezérszólam: egyszerűen a tömegek kapják a főszerepet. Igaz, a Tengerész dalán ismételten öblösebb vízparti részt láthatunk, csakhogy a figurák arányrendjének megnövekedése bizonyos fokig elhalványítja a táji környezet jelentőségét. A Farsangi muri és az Idegenforgalom pedig egyértelműen jelzi: ezeken a képeken a tárgyi, környezeti elemek inkább csak egyféle értelmező, keretfunkciót kapnak. Az utóbbi mű hátterében például egy-egy sajátságos szegedi motívumot észlelhetünk, nem beszélve a várost jelölő feliratról és az óráról. Ahogyan a másik alkotás hátterében is madarak röpködnek — szinte a pillanat mulandóságára utalva —, ugyanakkor a falon levő képen éppen a csábítás és a bűnbeesés biblikus jelenete mutatkozik. Már ennyiből is kitűnik: Erdélyi azért nem oldódik fel teljességgel a jókedvű és ünnepi látványok forgatagában. A jelképező, általánosabb érvényű motívumok némileg ellenpontozzák a látszatvilág fesztelen „csacsogását", a nagy életszínjátékot.

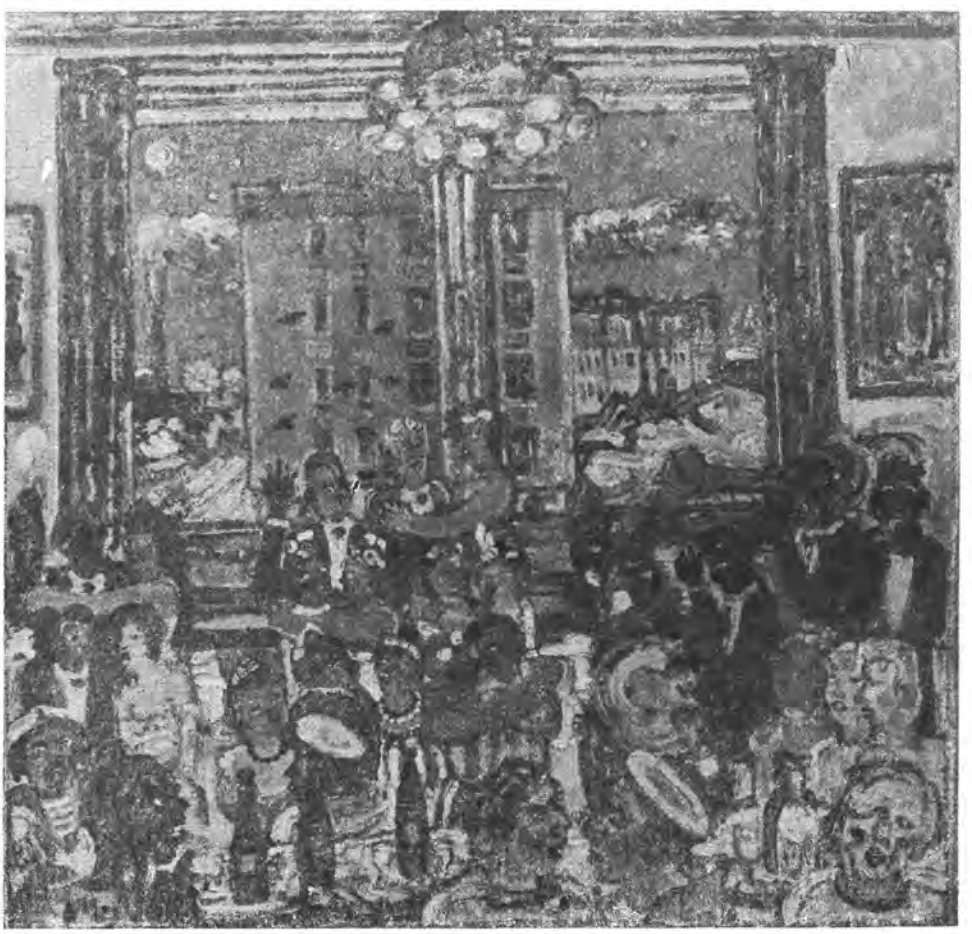

9. Erdélyi Mihály: Farsangi muri Odesszában. Olaj, 1966

A külföldön készült munkákon is jelen volt már az értelmező, szimbolizáló fogalmazás, miként az is fölsejlett: valami átfogóbb „emberi színjáték" megragadására törekszik az alkotó. Ám csak most tudja hitelesebben, igényesebben megközelíteni ezt az elképzelést. Ha alaposabban megfigyeljük e műveket, észrevehetjük, hogy életszerű realitásuk ellenére is szubjektív töltésű, fantáziával átitatott alkotásokkal van dolgunk. A fehér emberek között minduntalan ott vannak a sötét bőrű alakok, azután a tengerészek, s mindenütt helyet kap a férfi, nő kapcsolat gondolatköre, esetleg az anyaság képzete. Nem nehéz felfedezni itt az egyéni emlékek lecsapódását, a konkrétabb események inspirációját, s mindezek között az élet egyszerűbb, általánosabb jelenségeinek rögzítését. A műtörténet tanulsága szerint mindenesetre csak a gyermeki lelkületű, poétikus szívű művészek merték ilyen fesztelenül összeépíteni a szubjektív vallomást az objektívebb valóságmozzanatokkal, egyszersmind a profánabb jeleneteket az általánosabb érvényű gondolatokkal (pl. Henri Rousseau, Chagal).

Ez a tematikai, gondolati felszabadultság azért nem kuszálja össze a kifejezés belső logikáját. Pedig úgyszólván a kötéltáncosok rizikóját vállalja a művész. Mert egyfelől most is ragaszkodik a figurák lélektani, cselekvő jellemzéséhez; a groteszk, maszkszerű és bizarr vonások megmutatásához, másfelől viszont súlypontozott, dekoratív színkezelést alkalmaz. E kétféle törekvés mindazonáltal szerves, békés kapcsolatot talál a formaképzésben. Erdélyi nem túlozza el a részalakzatok jelentőségét, így aztán valami különös egyensúly teremtődik az epikusabb és a rusztikusabb, dekoratívabb felületkezelés között. Voltaképpen itt is a posztimpresszionizmus dinamikusabb, elevenebb festésmódját követi az alkotó, ám a játékosabb, groteszkebb láttatásmód és az elevenebb, dekoratívabb színhasználat az expresszionizmus felé közelíti e képeket. Mindemellett szerkezetben, komponálásban is roppant érdekesek ezek a művek. A hullámzó, kavargó embercsoportok láttán először valami életszerű spontaneitásra és dekomponáltságra gondolunk, majd rájövünk: tévedtünk. Erdélyi alkotásainak ugyanis egyebek között az ad különös értéket, hogy a figurális zsúfoltság, mozgalmasság látszata mögött is meg tudta tartani a szerkesztő elvű építkezés metodikáját.

A festői tudatosság és naiv szemlélet ötvöződése mindenesetre ritkaságszámba megy a magyar festészetben. Nem is könnyű ezért konkrétabb analógiákat találni e művekhez. Ha például a nagyobb tömegek ábrázolását, egyben a fanyarkásabb, groteszkebb kifejezést vesszük alapul, akkor ismét Aba-Novák Vilmosra és Román Györgyre kell hivatkoznom. Az előbbi mester virtuózabb, plasztikusabb festészete azonban csak nagyon felszínesen kapcsolható Erdélyi rajzosabb, dekoratívabb világához. Talán Román György a legközelebbi rokon. Holott ezúttal is óriási szakadék tátong a morbidabb, félelmetesebb tartalmak és a szegedi festő vagabundos, naiv optimizmusa között, ennek ellenére az összetartó szálak is lényegesek. Román is a profi és a naiv művészet határmezsgyéjén mozog, ő is vaskosan, dekoratívan formálja képeit. S amit életmű kiállításáról megállapított a kritika, azt Erdélyiről is nyugodtan elmondhatnánk. Vagyis: „Úgy volt vizionárius, gyermeki és álmokból táplálkozó, hogy nem is emlékeztetett a programszerűen látnoki, elkötelezetten infantilis és manifesztáltan ideggyenge művészetre. De úgy volt földközeli, részletgazdag, látványhű, hogy csillagtávolságba került a realizmus szűkkeblű értelmezőitől. Röviden: a modernek nem tartották elég kifinomultnak, a tradíció védői nem tartották eléggé népszerűsíthetőnek".[9]

Egy terjedelmesebb dolgozatban beszélni kellene még Erdélyi Mihály egyéb műveiről is, mindenekelőtt nagyméretű allegorikus, szimbolikus kompozícióiról.

[9] P. Szűcs Julianna: Román György emlékkiállítása, Kritika. 1983. 5. sz. 37.

10. Erdélyi Mihály: Tengerész dala. Olaj, 1966

Nyilvánvaló ugyanis: afféle összegező főműveknek szánta ezeket az alkotó. De végül is nem lettek azok. Ennélfogva pusztán egyetlen produktumról szólnék még: nevezetesen a művész halálát közvetlenül megelőző olajképről, A festő lefest című kompozícióról. Mellékes most, hogy egy öregedő hölgyet látunk a képen, mögötte pedig az alkotó festeget. Lényegesebb itt a mű címadása: a művészi ars-poetica nyílt megvallása. Annál is inkább, mivel e „védett életszakaszban" furcsa önellentmondásba keveredik a festő. Hiszen Erdélyi munkássága éppen azzal tudta gazdagabbá, színesebbé tenni a magyar képzőművészetet, hogy legjobb alkotásaiban többszörösen is meghaladta a leképezés szárazabb, mechanikusabb formuláit.

IRODALOM

Fülep Lajos
1971 Magyar művészet. Corvina K., Bp.
Hauser Arnold
1982 A művészet szociológiája. Gondolat K., Bp.
Hofman, Werner
1974 A modern művészet alapjai. Corvina K. Bp.
Kállai Ernő
1981 Művészet veszélyes csillagzat alatt. Corvina K., Bp.
Kortársak szemével
1967 Corvina K., Bp.
Lyka Károly
1956 Festészetünk a két világháború között. Képzőművészeti Alap K., Bp.
Németh Lajos
1968 Modern magyar művészet. Corvina K. Bp.
Passuth Krisztina
1982 Moholy-Nagy. Corvina K., Bp.
Rabinovszky Máriusz
1965 Két korszak határán. Corvina K. Bp.
Read, Herbert
1968 A modern festészet. Corvina K. Bp.
Szalay Károly
1963 Szatíra és humor. Magvető K., Bp.
Szelesi Zoltán
1975 Szeged képzőművészete. MFMÉ 1972/73—2. Szeged

DIE KUNST VON MIHÁLY ERDÉLYI

Pál Szuromi

Esthetische Grenzfälle kommen häufig in der ungarischen Kunst vor. Manchmal verflechten sich naturalische oder plein-air Sichtweisen mit der des Postimpressionismus, manchmal erfährt man, daß eine rationelle Bauweise durch eine gefühls- und erregungsvollere Darstellung durchwober wird. Es gibt aber Maler, bei den im Lebenswerk realistische und expressionistische Auffassungen genauso häufig erscheinen, wie die legierten Darstellungen der naiven und grotesken Sichtweise. Es handelt sich natürlich um Mihály Erdélyi.

Er ist eine durch Extreme geprägte, dynamische und romantische Persönlichkeit. Er gab sich in den jüngeren Jahren in den Marinedienst, und hat die Welt wortwörtlich durchwandert. Seine Erlebnisse regten ihn zu Zeichnen und Maleb an. Er war in Italien, Frankreich, Deutschland und auch in der Schweiz. Er lernte und arbeitete überall, veranstaltete Ausstellungen. Erst mit 40 Jahren lie3 er sich endgültig in seiner Heimatsstadt, in Szeged nieder. Von jetzt an setzte er seine künstlerische Tätigkeit bis zu seinem Tode hier fort.

Seine Laufbahn bezeichnet eine thematische und stilare Polyphonie. Die dramatische Kraft der Vesuv bezaubert ihn genauso tief, wie die viel lyrischere Erlebnisse des Flußufers oder der Meeresküste. Seine figurale Kompositionen zeichnen sich durch ihre Buntheit aus — denn er neigte vor allem zu der figuralen Darstellung. Er knüpfte sich besonders an Figuren an, hinter denen sich abenteuerliche, lange Wege, große Leidenschaften steckten. Kurz gesagt, er suchte eine Art von Freiheit in seiner Figuren und Landschaftsmotiven.

Sein Lebenslauf läßt sich im Wesentlichen auf zwei Teile trennen. Während seinen Stil in der früheren Periode die postimpressionistische Auffassung bezeichnete, hat sich dieser Stil nach dem Heimkehr geändert. Auf die Lehren der früheren Periode hat er nicht verzichtet, und seine Malerei wurde eher zusammengesetzt, erregungsvoller. Eine epische Erzählerlust vereint sich mit einer Art von naiver Sichtweise, wobei die expressive Formengestaltung am Boden gewinnt. Diese seltsam individuelle Auffassung macht seine Kunst erst wirklich wertvoll.

Természettudomány

BERETZK PÉTER ÖRÖKLETÉTE

CSIZMAZIA GYÖRGY—GASKÓ BÉLA
(Tanárképző Főiskola, Biológia Tanszék — Móra Ferenc Múzeum, Szeged)

Dr. Beretzk Péter MÁV- főorvos 1951-ben a „Szegedi Állami Múzeumnak" ajándékozta méltán híres fehér-tavi gyűjteményét. Az 1936 óta összegyűlt, korábban letétként kezelt anyag örökletét formájában került intézményünk tulajdonába.

Az örökletét legértékesebb részét — mind mennyiségileg, mind tudományos értékét tekintve — kétségtelenül a madárpreparátumok jelentették. Néhány bőrbe tömött állattól eltekintve ezek felállított példányok. A láthatóan gondos preparálás a sokoldalú tudós Beretzk Péter érdeme. A madarak mellett — igaz, jóval kisebb számban — tojásokkal, fészkekkel és emlős preparátumokkal is gazdagodott ekkor gyűjteményünk. A madarak lelőhelyei sem korlátozódtak a Szeged melléki Fehér-tóra. Ezt az örökletét alábbi helység- és tájnevei bizonyítják: Átokháza (Öttömös, Csongrád m.), Balkán, Bártfa (Csehszlovákia), Bodomi-holt-tisza, (Röszke, Csongrád m.), Csengele, Csorvai erdő (Rúzsa, Csongrád m.), Felső-Ásotthalom (Ásotthalom, Csongrád m.), Ferencszállás, Gyálai rét (Szeged), Hortobágy, Kőrösmező (Szovjetunió) Kunszentmárton, Madarász-tó (Mórahalom, Csongrád m.), Maroslele, Szeged, Szeged-Alsótanya, Szőreg, Tápai rét (Szeged), Újszeged.

A 19 lelőhely ellenére az innen származó példányszám csekély. A kérdéses madarak részben kiegészítő gyűjtések eredményei, részben Beretzk Péter vadászatainak az emlékei.

A II. világháború utáni években a múzeum „természetrajzi osztályában" meglehetősen szomorú állapotok uralkodtak. Új beszerzés gyakorlatilag alig volt, pusztulás annál inkább. A végleges széthullástól az örökletét mentette meg ezt a részleget. Másképp fogalmazva, ha nincs Beretzk-féle madáranyag, ma nincs természettudományos gyűjteményünk.

Az örökletét szakszerű kezelésére hivatkozva került dr. Csongor Győző személyében ismét biológus szakember a Móra Ferenc Múzeumba. Az adományozáshoz kapcsolódva rendezték meg 1952-ben hazánk sokáig legnagyobb és legkorszerűbb természettudományos kiállítását, a „Fehér-tó életét". (Csongor 1952, Móczár 1952)

Az 1982-ben egyidejűleg hatályba lépett természetvédelmi rendelkezések (A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1982. évi 4. sz. törvényerejű rendelete, a Minisztertanács 8/1982 (III. 15.) sz. rendelete és az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal Elnökének 1/1982 (III. 15.) OKTH sz. rendelkezése) a hagyományos vadászó-csapdázó gyűjtési módokat a közgyűjtemények számára is végképp lehetetlenné tették.

Ez mélyreható változást idézett elő a korábban sokszor már ballasztnak tekintett preparátumok jelentőségének megítélésében. Mivel a védett fajok esetenként

pótolhatatlanná váltak, értékük alaposan megnőtt. Világszerte egyre több olyan madárfajról tudunk, amelyeknek beszerzését napjainkban a törvény szigorán kívül egyedeinek rendkívüli ritkasága is korlátozza. Ezek populációsűrűsége elterjedésük valamennyi pontján (főleg az utóbbi 100—150 évben) annyira lecsökkent, hogy a kihalás kritikus értéke felé közelít. Hazai fajoknál maradva ilyen pl. a rétisas (Haliaëtus albicilla L.), a vándorsólyom (Falco p. peregrinus Tunst.) vagy az uhu (Bubo b. bubo L.), de a neveket sokáig sorolhatnánk.

A területen kívüli védettséget élvező állatok és azok preparátumai elvileg egyforma eszmei értéket képviselnek. Következésképp egyaránt természetvédelmi nemzeti kincsünk részei.

A preparátumok múzeumi tárolása, archiválása semmiképp sem öncélú dolog. Ahhoz, hogy valamely állatot hatékonyan védeni tudjunk, először azonosítani kell.

A zootaxonómia kompjúterprogramos határozási módszere (Papp 1983) egyelőre legföljebb távoli lehetőség. A kompúter technikailag elsősorban a konkrét tárgyak identifikálására alkalmas. A gerinces csoportoknál — így a madaraknál is — viszont a mind szigorúbb természetvédelmi előírások a kutatókat a terepen történő „élve határozásra" kényszerítik. Itt rendszerint nagyon rövid idő alatt kell dönteni, ami még a „madarászetika" megtartása mellett is kockázatot jelent. Megnő az egyéni felelősség, és a felmérő tevékenység során a szubjektum döntő fontosságú tényezővé lesz. Nagyon sokat segít, különösen a szakember-utánpótlás nevelésében, ha a determinálások pontosításánál megfelelő összehasonlító gyűjteményre támaszkodhatunk. Hazánkban, sajnos, meglehetősen kevés van ezekből. Vidéken az egyik legteljesebb a Móra Ferenc Múzeum gyűjteménye, amelynek gerincét az örökletét és Beretzk Péter későbbi gyűjtései alkotják.

Mikor Beretzk Péter 1935 körül elkezdi a Fehér-tó tudományos igényű vizsgálatát, csupán a déli parton voltak — mintegy 900 holdnyi területen — halastavak. (I—IX-ig tavak) (Beretzk 1935 a, b, 1943, 1947, 1953 1956, 1958). A tóvidék medencéjének északi felében elterülő ősszikesen még viszonylag háborítatlanul fészkeltek a „halofiton" madárfajok. (Beretzk 1935 b, 1937, 1938, 1940, 1941, 1950 a, b, c, d,) A halgazdaság 1964-ig kialakította a jelenlegi 16 egységből álló, átlagosan 1—1,5 m mélységű tórendszert. (Trázer—Puskás—Wolleman 1980). A biotop változását törvényszerűen követte a madárfauna fajösszetételének változása. (Csizmazia—Zalányi 1964) Magyarország hajdani — a Fertő tó után következő — második legnagyobb szikes tavának eredeti madárvilágára napjainkban legföljebb a múzeumba került bizonyító erejű példányokból következtethetünk. Az egykori ősszikes élete Beretzk Péter írásaiból tárul elénk. Tudományos naplójegyzeteinek feldolgozását most végezzük és azt csak a jövőben tudjuk a maga teljességében közreadni.

Ezért is tekintjük kötelességünknek az örökletét faunajegyzékét leközölni. Egyet kell értenünk azzal, hogy egy gyűjteményből, legyen az mégoly rendszeres felmérés eredménye is, nagyon nehéz ökológiai következtetéseket levonni. (Soós 1958) A természetbúvár rendszerint a ritkábban látható fajok begyűjtésére törekszik.

Beretzk Péter irodalmi munkásságát többen feldolgozták. Csongor (1954), Jakab (1980), Marián (1974) és Papp—Réthy (1980).

A Beretzk-féle örökletétet 1953-ban Csongor Győző részben nyilvántartásba vette. A leltározás 1960 körül 1953. évi számokkal folytatódott. Pl. Az 53. 1820. leltári számú törpeegér (Micromys m. minutus L.) gyűjtési ideje 1959. VI. 15. A 844 és a 885 közötti 15 tétel (54. 1. 844. — 54. 1. 858.)54-es leltározásra utal. Közvetlen utána azonban ismét 53. az előtag. (53. 1. 859.)

Így az a meglepő helyzet állt elő, hogy az 1951-es örökletétként bejegyzett mada-

rak bizonyos hányada 1953 utáni gyűjtésekből származik. Mivel az örökletétről más részletező jegyzék nem készült, dolgozatunkban a Móra Ferenc Múzeum leltárkönyvében örökletétként nyilvántartott példányok adatait ismertetjük.

Faunajegyzék

A faunajegyzékben szereplő fajokat Székessy (1958) és Keve (1960) munkáiban használt taxonómiai kategóriáknak megfelelően tárgyaljuk. Mivel az örökletét zömmel innen származik, a Fehér-tavat, mint lelőhelyet külön nem említjük. Az arányokból kiindulva célszerűbbnek látszott inkább a többi helységnevet feltüntetni. Ahol csak a gyűjtési idő szerepel, az értelemszerűen mind a Fehér-tavon elejtett madár.

A fajok neve előtti sorszám a tájékozódást könnyíti meg. Azt jelzi, hogy az adott rendszer szerint haladva az örökletét hányadik fajáról van szó. Ezután zárójelbe tettük a kérdéses faj Keve szerinti (1960) nomenklátori számát.

A fajok adatainak ismertetése utáni szám a példányszámot jelzi. Ezt ismét egy zárójelbe tett szám követi, amely rendszertani haladványban az addigi összpéldányszámra utal.

A múzeum eddigi három állandó természettudományi kiállításának („Fehér-tó élete", „A Tisza élővilága" és „Az ember és környezete") diorámáiban az örökletét madáranyagát csodálhatták meg a látogatók Az évek során számos vándorkiállításunk és időszaki bemutatónk szintén erre épült. Általános (és nem elsősorban szegedi) tapasztalat az, hogy a huzamosabban kiállított preparátumoknak bizonyos hányada mindig tönkremegy. A Fehér-tó-kiállítás lebontása után,[1] 1967-ben különösen nagy volt ez a százalék. Ennek több oka lehetett, amire itt nem kívánunk kitérni. A történeti hűség kedvéért jelen felsorolásunk a teljes letéti állományt tartalmazza. Amennyiben valamely példányt időközben selejtezni kellett, azt külön jelöltük. Ugyancsak megemlítjük, ha az örökletétként nyilvántartásba vett madár cserével, vagy egyéb úton más intézményekhez került.

GAVIIFORMES

1. (1.) Gavia stellata (Pont., 1763)
1946. XI. 12. — 53. I. 7. — ♂, 1947. X. 16. — 53. I. 6. — ♀ 2(2)

2.(2.) Gavia a. arctica (L., 1758)
1935. XI. 24. — 53. I. 713. — ♀ Ferencszállás, 1936. XI. 25. — 53. I. 1. — ♂, 1936. XII. 27. — 53. I. 2. — ♂, 1938. XI. 15. — 53. I. 3. — ♀, Bőr, 1941. XI. 2. — 53. I. 4. — ♀ Bőr, 1946. XI. 6. — 53. I. 714. — Bodomi Holt Tisza, Bőr, 1949. XI. 31. — 53. — I. 5. — ♂ 7(9)

PODICIPIDIFORMES

3.(4.) Podiceps r. ruficollis (Pall., 1764)
1936. X. 4. — 53. I. 9. — ♀, 1937. IX. 18. — 53. I. 10. — ♂, 1948. VII. 11. — 53. I. 11. — Fióka, 1951. IV. 15. — 53. I. 8. — ♀ Selejtezve 1967-ben, 4(13)

4.(5.) Podiceps auritus (L., 1758)
1950. XI. 19. — 53. I. 24. — Selejtezve 1967-ben. 1(14)

5.(6.) Podiceps n. nigricollis (Ch. L. Brehm, 1831)
1935. VIII. 20. — 53. I. 12. — ♀, 1936. VI. 2. — 53. I. 13. — ♂, 1936. VII. 26. — 53. I. 15. — ♂, 1949. VII. 26. — 53. I. 16 — 1951. IV. 15. — 53. I. 14. — ♂, 5(18)

6.(7.) Podiceps c. cristatus (L., 1758)
1934. VII. 21. — 53. I. 22. — ♀, 1936. IV. 16. — 53. I. 20. — ♂, 1937. VI. 27. ♂, Fióka, selejtezve 1967-ben, 1938. V. 14. — 53. I. 21. — ♂, 4(22)

7.(8.) Podiceps g. griseigena (Bodd, 1783)
1937. VIII. 29. — 53. I. 715. — ♂ Madarásztó(Csongrád m.), 1938. V. 16. — 53. I. 19. — ♀, 1938. V. 16. — 53. I. 17. — ♂ Selejtezve 1967-ben, 1943. IX. 26. — 53. I. 18. — ♀, 4(26)

PELECANIFORMES

8.(9.) Pelecanus o. onocrotalus (L., 1783)
1936. VIII. 20. — 53. I. 112. — ♀, 1(27)

9.(11.) Phalacrocorax carbo (L., 1758) Sinensis (Shaw L. Nodd, 1801)
1935. X. 20. — 53. I. 111. — ♀ Selejtezve 1967-ben, 1938. IV. 9. — 53. I. 109. — ♀, 1940. III. 15. — 53. I. 110 — ♂, 3(30)

CICONIIFORMES

10.(13.) Ardea c. cinerea (L., 1758)
1935. III. 5. — 53. I. 432. — ♀, 1935. III. 15. — 53. I. 430. — ♀, 1937. II. 2. — 53. I. 431. — ♀, 3(33)

11.(17.) Ardea p. purpurea (L., 1766)
1933. VIII. 13. — 53. I. 433. — ♂, 1936. VIII. 4. — 53. I. 434. — juv. ♂, 2(35)

12.(15.) Ardeola ralloides (Scop., 1769)
1934. VIII. 15. — 53. I. 444. — ♀ juv., 1935. V. 21. — 53. I. 442. — ♀, 1935. VI. 18. — 53. I. 446. — ♀, 1937. VII. 13. — 53. I. 443. — ♂, 1946. V. 1. — 53. I. 445. — ♀, 5(40)

13.(16.) Egretta a. alba (L., 1758)
1937. VI. 7. — 53. I. 421. — ♂, 1941. V. 4. — 53. I. 422. — ♂, 1946. XI. 5. — 53. I. 423. — ♂, 3(43)

14.(17.) Egretta g. garzetta (L., 1766)
1937. VIII. 27. — 53. I. 427. — ♂, 1937. IX. 7. — 53. I. 429. — ♀, 1937. IX. 23. — 53. I. 425. — ♂ Bőr, 1937. IX. 23. — 53. I. 426. — ♂, 1944. V. 7. — 53. I. 424. — ♂, 1948. V. 14. — 53. I. 428. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 6(49)

15.(18.) Nycticorax n. nycticorax (L., 1758)
1935. VI. 17. — 53. I. 437. — ♂, 1936. VIII. 9. — 53. I. 435. — ♀, juv. 1937. VI. 3. — 53. I. 438. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1939. VIII. 4. — 53. I. 436. juv. — ♂, 4(53)

16.(19.) Ixobrychus m. minutus (L., 1766)
1936. VIII. 2. — 53. I. 439. — ♂, 1936. VIII. 2. — 53. I. 441. — ♀, 1938. VII. 17. — 53. I. 440. — Fióka, 3(56)

17. (20.) Botaurus s. stellaris (L., 1758)
1936. X. 5. — 53. I. 449. — ♀, 1937. VI. 16. — 53. I. 447. — ♂, 1938. VIII. 18. — 53. I. 450. — ♀, 1947. V. 14. — 53. I. 448. — juv. 4(60)

1. kép Botaurus s. stellaris (L.) Fehér-tó 1947 V. 14. 53. 1. 448.

18.(21.) Ciconia c. ciconia (L., 1758)
1935. III. 28. — 53. I. 409. — ♂, 1(61)

19.(22.) Ciconia nigra (L., 1758)
1943. VIII. 29. — 53. I. 410. — ♀ juv., 1947. VIII. 9. — 53. I. 411. — ♂, 2(63)

20.(23.) Plegadis f. falcinellus (L., 1766)
1937. VII. 25. — 53. I. 416. — ♀, 1937. VII. 25. — 53. I. 418. — ♀, 1937. VII. 25. — 53. I. 419. — ♂, 1944. V. 7. — 53. I. 417. — ♀, 1952. VI. 8. — 53. I. 420. — ♀, 5(68)

21.(24.) Platalea l. leucorodia (L., 1758)
1940. VI. 9. — 53. I. 413. juv. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1942. VI. 29. — 53. I. 415 — ♀, 1943. V. 16. — 53. I. 412. — ♂, 3(71)

ANSERIFORMES

22.(26.) Cygnus cygnus (L., 1758)
1949. II. 19. — 53. I. 113. — ♂, 1949. II. 20. — 53. I. 114. — ♀ juv. 1949. II. 20. — 53. I. 115. — ♀ juv., 3(74)

2. kép Cygnus cygnus (L.) Fehér-tó 1949 II. 19. 53. 1. 113.

23.(29.) Anser anser (L., 1758)
rubrirostris (Swinch., 1871)
1946. VI. 2. — 53. I. 130. — ♀, a. anser (L., 1758) 1937. XI. 25. — 53. I. 131. —♂, 1955. VI. 13. — 54. I. 857. — pelyhes fióka, alfaj kérdéses. 3(77)

24.(30.) Anser a. albifrons (Scop., 1769)
1934. XI. 18. — 53. I. 136. — ♂, 1941. IX. 2. — 53. I. 137., ♂, juv. 2(79)

25.(31.) Anser erythropus (L. 1758)
1935. XII. 5. — 53. I. 138. — ♂, 1939. III. 26. — 53. I. 139. — ♀, 2(79)

26.(32.) Anser f. fabalis (Lath., 1787)
1936. XI. 25. — 53. I. 134. — ♂, 1937. II. 7. — 53. I. 132. — ♂, 1939. III. 26. — 53. I. 133. — ♂, 1939. XI. 2. — 53. I. 135. — ♂, 4(83)

27.(37.) Branta r. ruficollis (Pall., 1769)
1946. XI. 8. — 53. I. 140. — ♂, 1(84)

3. kép Branta r. ruficollis (Pall.) Fehér-tó 1946 XI. 8. 53. 1. 140.

28.(39.) Tadorna tadorna (L., 1758)
1942. XI. 29. — 53. I. 143. — ♀, 1943. XI. 13. — 53. I. 142. — ♂, 1950. XI. 27. — 53. I. 141. — ♂, 3(87)

29.(40.) Anser p. platyrhynchos (L., 1758)
1936. XII. 13. — 53. I. 150. — ♂, 1937. I. 16. — 53. I. 151. — ♂, 1938. VI. 29. — 53. I. 149. — Fióka, 1940. II. 18. — 53. I. 152. — ♂, 4(91)

30.(31.) Anas querquedula (L., 1758)
1937. VIII. 15. — 53. I. 155. — ♂, 1(92)

31.(42.) Anas c. crecca (L., 1758)
1936. V. 17. — 53. I. 154. — ♂, 1936. XII. 2. — 53. I. 153. — ♀, 2(94)

32.(43.) Anas a. acuta (L., 1758)
1933. II. 21. — 53. I. 163. — ♂, 1937. IV. 25. — 53. I. 161. — ♀, 1937. VII. 29. — 53. I. 162. — ♂ Fióka, 1937. VIII. 8. — 53. I. 165. — ♀, 1937. VIII. 15. — 53. I. 164. — ♀, 1955. VI. 19. — 54. I. 856. — Fióka 6(100)

33.(45.) Anas penelope (L., 1758)
1938. X. 9. — 53. I. 157. — ♀, 1938. X. 23. — 53. I. 160. —♂ juv. Selejtezve 1967-ben, 1939. III. 12. — 53. I. 156. — ♂, 1939. IV. 2. — 53. I. 158. — ♂, 1949. II. 6. — 53. I. 159. — ♂, 5(105)

34.(46.) Anas strepera (L. 1758)
1936. II. 16. — 53. I. 167. — ♀, 1936. IV. 12. — 53. I. 166. — ♂, 1938. III. 13. — 53. I. 168. — ♂, 1950. VI. 15. — 53. I. 169. Fióka, 4(109)

35.(47.) Spatula clypeata (L., 1758)
1934. VIII. 10. — 53. I. 148. — ♂, 1935. IX. 7. — 53. I. 144. — ♂, 1937. VI. 2. — 53. I. 145. — ♂, 1940. III. 3. — 53. I. 147. — ♂, 1943. X. 3. — 53. I. 146. — ♂ Albinó, 1955. VI. 12. — 54. I. 858. — Fióka, 6(115)

36.(49.) Aythya ferina (L., 1758)
1934. VII. 15. — 53. I. 186. — ♀ Selejtezve 1967-ben, 1936. III. 20. — 53. I. 182. —♂, 1936. III. 20. — 53. I. 183. — ♀, 1937. V. 6. — 53. I. 187. —♂, 1943. I. 6. — 53. I. 185. — ♂ Selejtezve 1967-ben, 1944. III. 19. — 53. I. 184. — ♂, 6(121)

37.(50.) Aythya fuligula (L., 1758)
1936. III. 25. — 53. I. 179. — ♂, 1937. V. 2. — 53. I. 180. — ♂, 1938. X. 15. — 53. I. 177. — ♂, 1944. IV. 10. — 53. I. 178. — ♂, 1951. X. 21. — 53. I. 181. — ♀, 5(126)

38.(51.)Aythya n. nyroca (Güld., 1770)
1935. X. 7. — 53. I. 191. — ♂, 1939. IV. 2. — 53. I. 188. — ♂, 1939. VIII. 13. — 53. I. 190. — ♂, 1939. IX. 23. — 53. I. 189. — ♂, 1955. VII. 3. — 54. I. 855. — Fióka, 5(131)

39.(52.) Aythya m. marila (L., 1761)
1942. XI. 15. — 53. I. 195. — ♂, 1948. XI. 7. — 53. I. 196. — ♂, 2(133)

40.(53.) Bucephala c. clangula (L., 1758)
1936. I. 29. — 53. I. 175. — ♀ ,1936. II. 7. — 53. I. 174. — ♂, 1938. III. 13. — 53. I. 170, — ♂, 1938. XI. 20. — 53. I. 173. — ♂, 1940. I. 25. —53. I. 176. — ♂, 1952. III. 16. — 53. I. 172. — ♂, 1952. IV. 4. —53. I. 171. — ♂, 7(140)

41.(54.) Clangula hyemalis (L., 1758)
1935. XII. 5. —53. I. 200. — ♀, 1943. XI. 8. — 53. I. 199. — ♂, 1943. XI. 8. — 53. I. 198. — ♀, 1949. X. 20. — 53. I. 197. — ♂, 4(144)

42.(59.) Oxyura leucocephala (Scop., 1769)
1948. I. 15. — 53. I. 194. — ♁, 1948 VI. 13. — 53. I. 193. — ♀, 1953. VIII. 16. —53. I. 192. — ♀, 3(147)

43.(60.) Mergus albellus (L., 1758)
1937. I. 28. — 53. I. 118. — ♂, 1937. II. 18. — 53. I. 120. — ♀, 1937. XII. 28. — 53. I. 119. — ♀, 1938. I. 27. — 53. I. 122. — Bőr, 1939. III. 26. — 53. I. 121. —♂, 1946. III. 2. — 53. I. 117. — ♀, 1951. I. 22. — 53. I. 116. — ♂, 7(154)

44.(61.) Mergus m. merganser (L., 1758)
1940. II. 2. — 53. I. 127. — ♂, 1940. II. 18. — 53. I. 126. — ♂, 1941. I. 26. — 53. I. 128. — ♀, 1947. II. 2. — 53. I. 129. — ♀, 4(158)

45. (62.) Mergus serrator (L., 1758)
1934. XI. 10. —53. I. 123. — ♀, 1936. XI. 17. — 53. I. 125. — ♂, 1936. XII. 22. — 53. 1. 124. — ♂, 3(161)

FALCONIFORMES

46.(63.) Pernis a. apivorus (L., 1758)
1934. IX. 23. — 53. I. 724. — ♀ Ferencszállás, 1(162)

47.(66.) Accipiter gentilis (L., 1758)
gallinarum (Ch. L. Brehm, 1831)
1941. XI. 18. — 53. I. 479. — ♂, 1(163)

48.(68.) Accipiter n. nisus (L., 1758)
1933. XI. 16. — 53. I. 734. — Csorvai erdő (Csongrád m.), 1934. I. 10. — 53. I. 733. — ♂, 1936. I. 12. — 53. I. 477. — ♂, 1936. I. 14. — 53. I. 476. — ♀, 1936. II. 12. — 53. I. 475. — ♂, 1946. I. 20. — 53. I. 478. — ♀, 6(169)

49. (69.) Buteo r. rufinus (Cretzschm., 1826)
1935. XI. 1. — 53. I. 723. — ♂ Hortobágy, 1947. X. 12. — 53. I. 524. — ♀, 2(171)

50.(70.) Buteo b. buteo (L., 1758)
1936. VIII. 5. — 53. I. 484. — ♂, 1937. X. 20. — 53. I. 485. — ♀, 1938. XII. 19. — 53. I. 722. — ♀ Szeged-Gyálai rét. Bőr, 1938. XII. 19. — 53. I. 721. — ♀ Szeged-Gyálai rét. Selejtezve 1967-ben 1939. I. 15. — 53. I. 487. — ♂ Bőr, 1940. XII. 6. — 53. I. 486. — ♀, 6(177)

51.(71.) Buteo l. lagopus (Pont., 1763)
1934. II. 3. — 53. I. 461. — ♂, 1938. II. 20. — 53. I. 459. — ♀, Bőr, 1938. II. 20. — 53. I. 460. — ♂, 1938. II. 27. — 53. I. 163. — ♂, Bőr, 1938. II. 27. — 53. I. 165. — ♀, Bőr, 1938 III. 15. — 53. I. 166. — ♀, Bőr, 1938. III. 31. — 53. I. 458. — ♀, 1939. I. 23. — 53. I. 162. — ♀ Bőr, 1940. II. 2. — 53. I. 164. — ♀ Bőr, 9(186)

52.(79.) Haliaëtus albicilla (L., 1758)
1935. X. 30. — 53. I. 469. — ♂ juv., 1937. IX. 11. — 53. I. 467. — ♂, 1938. III. 16. — 53. I. 468. — ♂, 1938. IX. 2. — 53. I. 470. — ♀, 4(190)

53.(83.) Circus c. cyaneus (L., 1766)
1935. I. 19. — 53. I. 498. — ♂, 1935. XI. 24. — 53. I. 499. —♂, 1936. I. 9. — 53. I. 496. — ♀, 1936. XII. 2. — 53. I. 720. — ♀ Szeged Alsótanya, 1938. I. 9. — 53. I, 488. — ♂, 1938. I. 9. — 53. I. 495. — ♀ Bőr, 1939. I. 14. — 53. I. 493. — ♀. 1939 XI.1. — 53. I. 492. — ♀ Bőr, 1940. II. 15. — 53. I. 490. — ♀ Bőr, 1940. II. 16. — 53. I. 489. — ♀, Bőr, 1940. II. 28. — 53. I. 491. — ♀ Bőr, 1940. III. 2. — 53. I. 494. — ♂ Bőr, 1941. II. 2. — 53. I. 497. — ♂, 13(203)

54.(84.) Circus macrourus (Gm., 1771)
1935. XI. 16. — 53. I. 483. — ♀, 1936. I. 2. — 53. I. 482. — ♀, 1942. VIII. 30. — 53. I. 480. — ♀, 1947. III. 30. — 53. I. 481. — ♂, 4(207)

55.(86.) Circus ae. aeruginosus (L., 1758)
1935. III. 1. — 53. I. 505. — ♂, 1935. VIII. 1. — 53. I. 504. — ♂, 1936. IX. 5. — 53. I. 501. — ♀, 1939. III. 26. — 53. I. 503. — ♂, 1943. X. 10. — 53. I. 502. — ♂, 1948. VII. 1. — 53. I. 500. — Fióka 6(213)

56.(88.) Pandion h. haliaëtus (L., 1758)
1936. V. 3. — 53. I. 473. — ♂, 1937. IX. 12. — 53. I. 472. — ♀, 1940. X. 25. — 53. I. 471. — ♀, 1947. VII. 5. — 53. I. 474. — ♀, 4(217)

57. (90.) Falco p. peregrinus (Tunst., 1771)
1935. I. 14. — 53. I. 506. — ♀, 1935. I. 15. — 53. I. 508. — ♀, 1936. I. 3. — 53. I. 509. — ♀ juv., 1936. II. 27. — 53. I. 711. — ♀, 1938. III. 15. — 53. I. 507. — ♀, 1938. III. 25. — 53. I. 510. — ♀, 6(223)

58.(91.) Falco s. subbuteo (L., 1758)
1935. IX. 15. — 53. I. 732. — ♂ Ferencszállás, 1936. VIII. 13. — 53. I. 515. — ♀, Selejtezve 1967-ben, 1938. VIII. 4. — 53. I. 516. — ♀ juv., 1943. VIII. 20. — 53. I. 514. — ♀, 4(227)

59.(92.) Falco columbarius (L., 1758) aesalom (Tunst., 1771)
1935. I. — 53. I. 731. — ♂ Bártfa, 1940. II. 19. — 53. I. 520. — ♂, 1943. III. 12. — 53. I. 517. — ♀, 1946. II. 4. — 53. I. 519. — ♀, 1947. I. 1. — 53. I. 518. — ♂, 5(232)

60.(93.) Falco v. vespertinus (L., 1766)
1934. III. 14. — 53. I. 512. — ♀, 1935. IV. 30. — 53. I. 513. — ♂, 2(234)

61.(95.) Falco t. tinnunculus (L., 1758)
1935. I. 23. — 53. I. 511. —♂, 1(235)

GALLIFORMES

62.(99.) Perdix p. perdix (L., 1758)
1935. XII. 22. — 53. I. 455. — ♂, 1935. XII. 22. — 53. I. 457. — ♀ ALBINÓ, 1946. XI. 12. — 53. I. 779. — Maroslele, Selejtezve 1967-ben, 1949. VII. 31. — 53. I. 456. — Fióka. Selejtezve 1967-ben, 4(239)

63.(101) Phasianus colhicus (L. 1758)
1935. I. 6. —53. I. 777. — ♂ Csengele, Selejtezve 1967-ben, 1937. I. 6. — 53. I. 778. — ♀, 1939. X. 8. — 53. I. 454. — ♀, 3(242)

GRUIFORMES

64.(102.) Grus g. grus (L., 1758)
1942. XI. 1. — 53. I. 392. — ♀, 1946. IX. 23. — 53. I. 391. — ♀, 1946. XI. 8. — 53. I. 393. — ♂, 3(245)

65.(104.) Rallus a. aquaticus (L., 1758)
1940. I. 28. — 53. I. 401. — ♀, 1940. IV. 7. —53. I. 400. — ♀, 1946. I. 20. — 53. I. 402. — ♀, 3(248)

66.(105.) Crex crex (L., 1758)
1936. X. 15. — 53. I. 719. — ♂ Ferencszállás, Selejtezve 1967-ben, 1(249)

67.(106.) Porzana parva (Scop., 1769)
1940. III. 31. — 53. I. 408. — ♂, 1942. IV. 8. —53. I. 407. — ♀, 2(251)

68.(108.) Porzana porzana (L., 1766.)
1937. VII. 22. — 53. I. 406. — ♂, 1937. IX. 18. — 53. I. 403. —♂, 1940. IV. 7. — 53. I. 404. — ♂, 1950. XII. 26. — 53. I. 405. — ♂, 4(255)

69.(109.) Gallinula ch. chloropus (L., 1758)
1933. VIII. 29. — 53. I. 718. — ♂ juv. Ferencszállás, 1935. I. 16. — 53. I. 717. — ♂ Kunszentmárton, 1936. VIII. 27. — 53. I. 398. — ♂, 1939. VI. 25. — 53. I. 399. — Fióka, 4(259)

70.(110.) Fulica a. atra (L., 1758)
1936. I. 1. — 53. I. 397. — ♀, 1937. VI. 20. — 53. I. 395. — Fióka, 1939. II. 2. — 53. I. 396. — ♂ Mindhárom példány leselejtezve 1967-ben. 3(262)

71.(111.) Otis tetrax (L., 1758)
1936. X. 5. — 53. I. 716. — ♀, 1(263)

72.(112.) Otis t. tarda (L. 1758)
1942. II. 22. — 53. I. 394. — ♂, 1(264)

CHARADRIIROFMES

73.(114.) Haematopus ostralegus (L., 1758) longipes (But., 1910)
1953. VI. 7. — 53. I. 390. — ♂, 1953. VI. 7. — 53. I. 850. — 2, 3(266)

74.(116.) Vanellus vanellus (L., 1758)
1934. IV. 8. — 53. I. 201. — ♀ Selejtezve 1967-ben, 1936. III. 22. — 53. I. 202. —♂, Selejtezve 1967-ben, 1949. V. 15. —53. I. 203. — ♂, juv. 3(269)

75.(117.) Squatarola squatarola (L., 1758)
1934. IX. 24. — 53. I. 265. — ♀, 1934. IX. 27. — 53. I. 270. — ♂, 1935. VIII. 18. — 53. I. 266. — ♂, 1935. VIII. 18. — 53. I. 267. — ♀ Hidasi Józsefnek csereanyagként, 1937. VIII. 15. — 53. I. 268. — ♀, 1941. IX. 14. —53. I. 269. — ♂, 1950. X. 8. — 53. I. 264. — ♀, 1951. X. 7. — 53. I. 271. — ♂, 8(277)

76. (118.) Charadrius apricarius (L., 1758)
1934. III. 24. — 53. I. 263. — ♂ Hidasi Józsefnek csereanyagként, 1934. IV. 15. — 53. I. 261. — ♂, 1935. IX. 20. — 53. I. 260. — ♀, 1936. IX. 3. — 53. I. 259. ♂, 1940. XI. 24. — 53. I. 262. — ♂, 1948. IX. 26. — 53. I. 257. — ♀, 1948. X. 7. — 53. I. 258. — ♀, 7(284)

77.(119.) Charadrius hiaticula (L., 1758) tundrae (Lowe, 1915)
1935. V. 12. — 53. I. 237. — ♀, 1935. V. 12. — 53. I. 240. — ♂ Hidasi Józsefnek csereanyagként, 1935. IX. 8. — 53. I. 238. — ♂, 1938. X. 16. — 53. I. 241. — ♀, 1951. VIII. 26. — 53. I. 242. — ♀, 1951. IX. 16. — 53. I. 243. — ♂, h. hiaticula (L. 1758.) 1937. V. 16. — 53. I. 239. — ♀ 7(291)

78.(120.) Charadrius dubius (Scop., 1786) curonicus (Gm., 1789)
1936. IV. 1. — 53. I. 246. — ♂, 1937. VIII. 25. — 53. I. 244. — ♂, 1938. VII. 24. — 53. I. 245. — ♂, 3(294)

4. kép Haematopus ostralegus (L.) Fehér-tó 1953 VI. 7. 53. 1. 390.

79. (121.) Charadrius a. alexandrinus (L., 1758)
1935. IV. 21. — 53. I. 247. — ♂, 1935. V. 5. —53. I. 249. —♂, 1936. V. 21. — 53. I. 250. — Fióka, 1937. III. 19. — 53. I. 248. — ♂, 1951. XII. 26. — 53. I. 251. — ♂, 1952. I. 13. — 53. I. 252. — ♂ Selejtezve 1967-ben, 6(300)

80.(122.) Charadrius morinellus (L., 1758)
1941. IX. 7. — 53. I. 254. — ♀, 1941. IX. 21. — 53. I. 253. — ♂, 1941. IX. 21. — 53. I. 256. — ♀, 1947. XI. 2. — 53. I. 255. — ♀, 4(304)

81.(123.) Numenius ph. phaeopus (L., 1758)
1935. IV. 14. — 53. I. 218. — ♀, 1935. IV. 14. —53. I. 219. — ♂, 1937. IV. 15. — 53. I. 220. — ♀, 1943. VIII. 7. — 53. I. 217. — ♂, 1953. IV. 19. — 53. I. 221. — ♂, Bőr, 1953. IV. 26. — 53. I. 222. — ♂, Bőr, 1953. IV. 26. — 53. I. 223. — ♂, Bőr, 1953. IV. 26. — 53. I. 224. — ♀, Bőr, 8(312)

82.(124.) Numenius tenuirostris (Vieill., 1817)
1935. IX. 1. — 53. I. 231. — ♂, 1943. IX. 25. — 53. I. 229. — ♀, 1943. X. 13. — 53. I. 230. — ♀, 1947. XI. 16. — 53. I. 228. — ♂, 4 (315)

83.(125.) Numenius a. arquata (L., 1758)
1934. X. 5. — 53. I. 226. — ♀, 1936. III. 15. — 53. I. 227. — ♀, 1938. IV. 29. — 53. I. 225. — Bőr, 3(319)

84.(126.) Limosa l. limosa (L., 1758)
1935. IV. 11. — 53. I. 280. — ♀, 1935. VI. 27. — 53. I. 277. — ♂, 1936. III. 25. — 53. I. 279. — ♂, 1948. VII. 8. — 53. I. 278. — ♂ ALBINÓ, 4(323)

85.(127.) Limosa l. lapponica (L., 1758)
1935. IX. 1. — 53. I. 281. — ♂, 1935. IX. 20. — 53. I. 283. — ♂, 1939. IX. 8. — 53. I. 282. — ♂, 1951. XI. 4. — 53. I. 284. — ♂, 4(327)

86.(128.) Tringa erythropus (Pall., 1767)
1934. IX. 29. — 53. I. 320. — ♀, 1935. IV. 21. — 53. I. 318. — ♂, 1936. VI. 14. — 53. I. 319. — ♀, 1936. VI. 21. — 53. I. 315. — ♂, 1937. VIII. 29. — 53. I. 317. — ♂, 1938. III. 27. — 53. I. 316. — ♀, 1938. XI. 13. — 53. I. 322. — ♀ Selejtezve 1967-ben, 1948. IV. 11. — 53. I. 321. — ♂, 8(335)

87.(129.) Tringa t. totanus (L., 1758)
1935. IV. 7. — 53. I. 298. — ♀, Selejtezve 1967-ben, 1936. X. 18. — 53. I. 296. — ♀, 1938. IV. 10. — 53. I. 297. — ♂, 1938. VI. 29. — 53. I. 299. — ♂, Fióka, 4(339)

88.(130.) Tringa stagnatilis (Bechst., 1803)
1935. IV. 14. — 53. I. 305. — ♀, Hidasi Józsefnek csereanyagként, 1936. VI. 24. — 53. I. 306. — ♂, 1937. III. 23. — 53. I. 302. — ♂, 1937. VII. 11. — 53. I. 303. — ♀, 1938. IV. 24. — 53. I. 304. — ♂, 1938. IV. 24. — 53. I. 307. — ♂, 6(345)

89.(131.) Tringa nebularia (Gunn., 1767)
1934. IV. 15. — 53. I. 311. — ♀, 1934. VII. 27. — 53. I. 312. — ♀, 1937. VI. 27. — 53. I. 314. — ♀, 1950. VIII. 20. — 53. I. 313. — ♀, 4(349)

90.(132.) Tringa ochropus (L., 1758)
1937. VI. 27. — 53. I. 301. — ♂, 1937. VII. 29. — 53. I. 300. — ♂, 2(351)

91.(133.) Tringa glareola (L., 1758)
1935. VIII. 1. — 53. I. 309. — ♀, 1936. VIII. 25. — 53. I. 308. — ♂, 1951. IX. 23. — 53. I. 310. — ♂, 3(354)

92. (135.) Actitis hypoleucos (L., 1758)
1937. V. 2. — 53. I. 276. — ♀, 1938. IV. 24. — 53. I. 275. — ♀, 2(356)

93.(136.) Arenaria i. interpres (L., 1758)
1935. VIII. 27. — 53. I. 356. — ♂, 1935. VIII. 28. — 53. I. 355. — ♀, 1937. IX. 15. — 53. I. 357. — ♂, 1938. V. 22. — 53. I. 352. — ♂, 1939. V. 27. — 53. I. 353. — ♂, 1946. IX. 1. — 53. I. 360. — ♂,
1951. VII. 29. — 53. I. 361. — ♀, 1951. IX. 2. — 53. I. 358. — ♀, 1951. IX. 2. — 53. I. 359. — ♂, 1953. VIII. 30. — 53. I. 354. — ♂, 10.(366)

94.(138.) Gallinago g. gallinago (L., 1758)
1934. III. 27. — 53. I. 328. — ♀, 1935. III. 24. —53. I. 330. — ♀, 1935. IV. 4. — 53. I. 333. — ♂, 1937. I. 28. — 53. I. 329. — ♀, 1950. IX. 24. — 53. I. 331. — ♂, 1950. X. 22. — 53. I. 332. — ♀, 6(372)

95.(139.) Scolopax r. rusticola (L., 1758)
1942. X. 4. — 53. I. 334. — ♂, 1(373)

96.(170.) Lymnocryptes minimus (Brünn., 1764)
1935. III. 24. — 53. I. 325. — ♂, 1935. III. 24. — 53. I. 327. — ♀, 1937. I. 28. — 53. I. 326. — ♀, 1944. I. 9. — 53. I. 324. — ♀, 1951. II. 18. — 53. I. 323. — ♂, 5(378)

97.(141.) Crocethia alba (Pall., 1764)
1937. IX. 5. — 53. I. 348. — ♂, 1937. IX. 5. — 53. I. 349. — ♀, 1937. IX. 15. — 53. I. 347. — ♂, 1937. IX. 18. — 53. I. 346. — ♀, 1938. IX. 25. — 53. I. 350. — ♀, 1951. IX. 23. — 53. I. 351. — ♂, 6(384)

98.(142.) Calidris c. canutus (L., 1758)
1935. IX. 4. — 53. I. 369. — ♂, 1936. IX. 3. — 53. I. 371. — ♂, 1948. IX. 2. — 53. I. 370. — ♂, 3(387)

99.(143.) Calidris minuta (Leisl., 1812)
1935. IX. 8. — 53. I. 367. — ♀, 1935. IX. 13. — 53. I. 364. — ♀, 1936. V. 21. — 53. I. 365. — ♂ Selejtezve 1967-ben, 1937. V. 16. — 53. I. 366. — ♂, 1938. VI. 5. — 53. I. 363. — ♂, 1949. XII. 26. — 53. I. 362. — ♂, 1951. X. 7. — 53. I. 368. — ♂, 7(394)

100.(144.) Calidiris temminckii (Leisl., 1812)
1935. IX. 14. — 53. I. 375. — ♀, 1937. V. 6. — 53. I. 373. — ♀, 1937. V. 6. — 53. I. 374. — ♂, 1937. VII. 29. — 53. I. 372. — ♂, 4(398)

101.(146.) Calidris a. alpina (L., 1758)
1935. V. 19. — 53. I. 341. — ♂, 1935. VIII. 1. — 53. I. 340. — ♀, 1936. III. 15. — 53. I. 342. — ♀ Selejtezve 1967-ben, 1936. V. 24. — 53. I. 335. — ♂, 1940. VIII. 18. — 53. I. 336. — ♂, 1940. VIII. 18. — 53. I. 337. — ♂, ♀, 2 db, 1943. V. 16. — 53. I. 338. — ♂, 1946. V. 19. — 53. I. 339. — ♀, 1951. VII. 22. — 53. I. 343. — ♀, 1951. X. 7. — 53. I. 344. — ♂, 1951. X. 7. — 53. I. 345. — ♂, 11(409)

102.(147.) Calidris testacea (Pall., 1764)
1934. X. 24. — 53. I. 381. — ♀, 1935. VIII. 28. — 53. I. 379. — ♂, 1936. VIII. 2. — 53. I. 380. — ♂, 1937. V. 16. — 53. I. 376. — ♂, 1937. V. 16. — 53. I. 377. — ♂, 1937. VIII. 20. — 53. I. 378. — ♂, 6(415)

103.(148.) Limicola facinellus (Pont., 1763)
1935. V. 19. — 53. I. 384. — ♂, 1935. VIII. 20. — 53. I. 385. — ♀, 1935. VIII. 29. — 53. I. 386. —♂, 1939. VIII. 24. — 53. I. 382. — ♂, 1939. VIII. 24. — 53. I. 383. — ♂, 1939. VIII. 24. — 53. I. 387. — ♂, 1939. IX. 3. — 53. I. 388. — ♂, 1940. VIII. 9. —53. I. 389. — ♀, 8(423)

104.(149.) Philomachus pugnax (L., 1758)
1932. III. 14. — 53. I. 291. — ♂, 1934. IV. 15. — 53. I. 295. — ♂, 1935. III. 24. — 53. I. 293. — ♀, 1935. VI. 23. — 53. I. 285. — ♂, 1935. VI. 23. —53. I. 286. — ♀, 1935. VII. 4. — 53. I. 294. — ♀, 1936. IV. 16. — 53. I. 289. — ♀ Selejtezve 1967-ben, 1937. II. 28. — 53. I. 290. — ♂, 1937. V. 16. — 53. I. 292. — ♂, 1937. VI. 13. — 53. I. 288. — ♂, 1942. VI. 28. — 53. I. 287. — ♂, 11(434)

105.(150.) Himantopus h. himantopus (L., 1758)
1935. VI. 30. — 53. I. 236. — ♂, 1937. V. 27. — 53. I. 233. — ♂, 1938. VI. 12. — 53. I. 232. — ♂, 1938. VI. 12. — 53. I. 234. — ♂, 1944. VI. 4. —53. I. 235. Fióka, 5(439)

106. (151.) Recurvirostra a. avosetta (L., 1758)
1933. VI. 5. — 53. I. 211. — ♂, 1935. VIII. 1. — 53. I. 215. — ♀, 1936. VI. 28. — 53. I. 210. — ♂, juv., 1936. VII. 28. — 53. I. 216. — ♂, 1943. VI. 24. — 53. I.

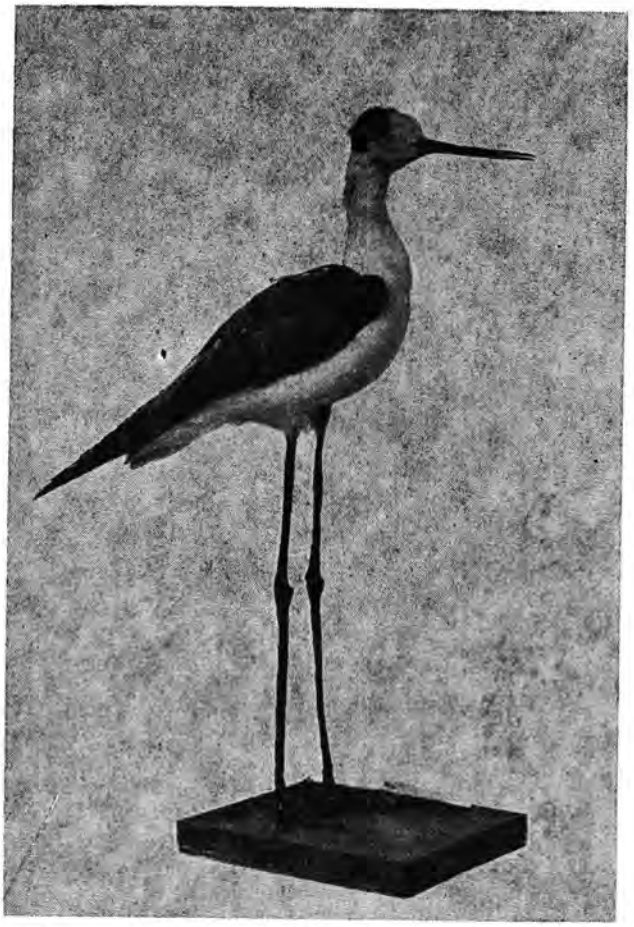

5. kép Himantopus h. himantopus (L.) Fehér-tó 1938 VI. 12. 53. 1. 232.

213. Fióka, 1948. III. 23. — 53. I. 212. — ♂, 1951. IV. 15. — 53. I. 214. — ♀, 7(446)

107.(152.) Phalaropus fulicarius (L., 1756)
1936. V. 10. — 53. I. 274. — ♀, 1(447)

108. (153.) Phalaropus lobatus (L., 1758)
1946. IX. 15. — 53. I. 273. — ♀, 1950. VIII. 27. — 53. I. 272. — ♀ Selejtezve 1967. ben, 2(449)

109.(156.) Glareola p. pratincola(L., 1766)
1935. VII. 1. — 53. I. 207. — ♀, 1935. VII. 11. — 53. I. 209. — ♂, juv., 1937. V. 27. — 53. I. 208. ♂, 1937. VII. 29. — 53. I. 204. — ♀, 1942. IV. 27. — 53. I. 206. — ♀, juv., 1947. VI. 5. — 53. I. 205. — Fióka, 6(455)

110.(159.) Stercorarius parasiticus (L., 1758)
1936. VIII. 11. — 53. I. 50. — ♂, 1936. IX. 25. — 53. I. 56. — ♀, 1937. VII. 16. — 53. I. 54. — ♂, 1939. VIII. 4. — 53. I. 49. — ♂, 1941. VII. 20. — 53. I. 55. — ♀,

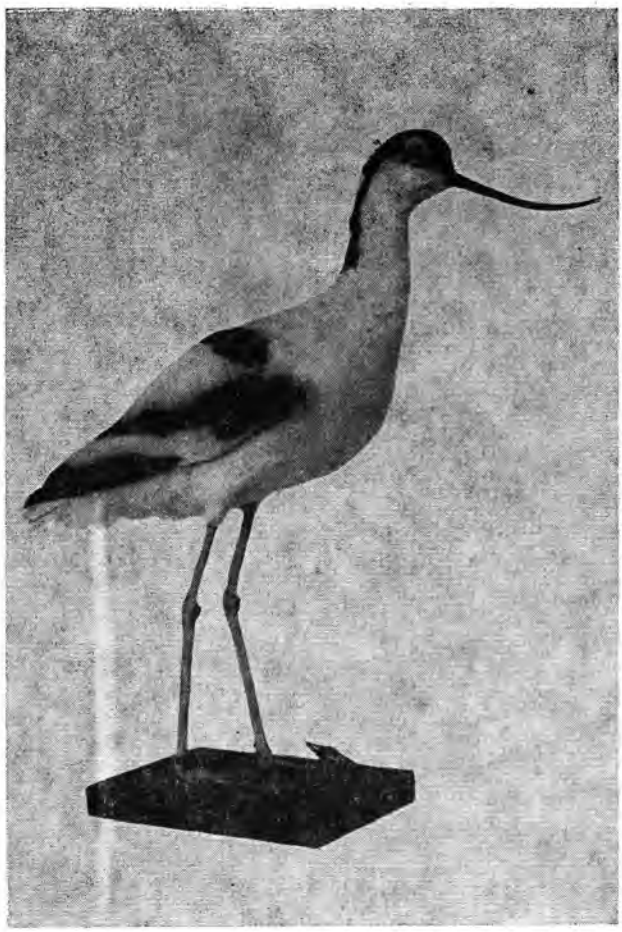

6. kép Recurvirostra a. avosetta (L.) Fehér-tó 1951 IV. 15. 53. 1. 214.

1942. VI. 21. — 53. I. 51. — ♀, 1942. VI. 21. — 53. I. 53. — ♂, 1943. IX. 5. — 53. I. 52. — ♀, juv, 1950. VII. 27. — 53. I. 48. — ♀, 1951. IX. 4. — 53. I. 59. — ♂, 1952. VIII. 5. — 54. I. 847. — ♂, 1952. VIII. 5. — 54. I. 848. — ♀, 1954. VII. 11. — 54. I. 844. — ♀, 1954. VII. 11. — 54. I. 845. — ♂, 1954. X. 29. — 54. I. 846. — ♀, 15(470)

111.(160.) Stercorarius l. longicaudus (Vieill., 1819)
1935. VIII. 29. — 53. I. 58. — ♀, 1941. VII. 6. — 53. I. 57. — ♀, 2(472)

112.(161.) Larus c. canus (L., 1758)
1934. XII. 26. — 53. I. 76. — ♂, juv., 1938. XI. 30. — 53. I. 75. — ♂, 1940. XII. 6. — 53. I. 74. — ♂, juv., 3(475)

113.(162.) Larus argentatus (Pont., 1763) michahellesi (Naum., 1840)
1933. VIII. 13. — 53. I. 90. — ♀, 1933. IX. 30. — 53. I. 88. — ♂, 1935. IX. 2. — 53. I. 91. — ♂, 1937. VIII. 12. — 53. I. 92. — ♂, juv., 1939. IX. 26. — 53. I. 89. —

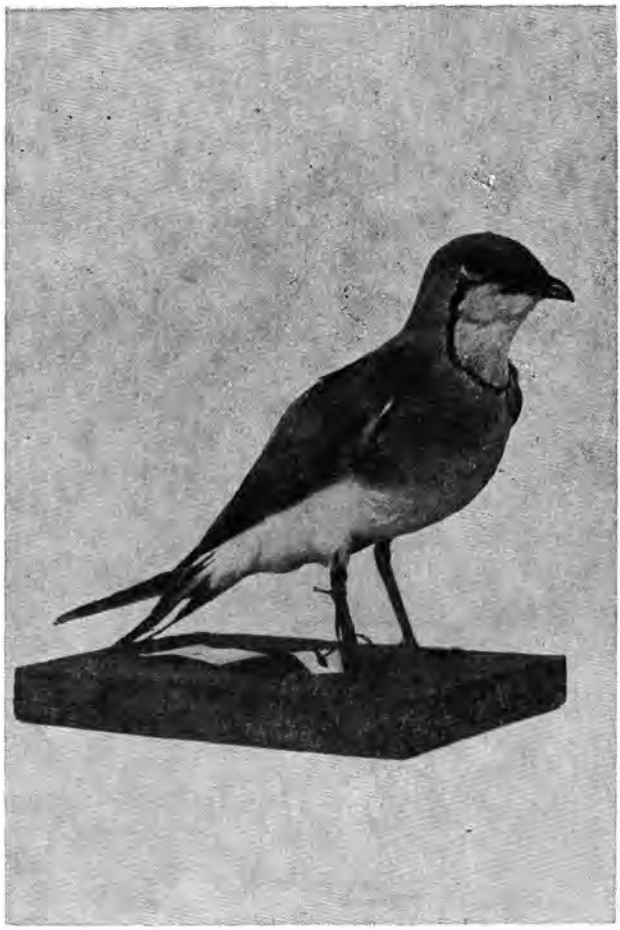

7. kép Glareolap. pratincola (L.) Fehér-tó 1935 VII. 11. 53. 1. 209.

♀, 1953. VIII. 9. — 53. I. 712. bőr, omissus (Pleske, 1928) 1948. XI. 14. — 53. I. 93. — ♀, 7(482)

114.(163.) Larus f. fuscus (L., 1758)
1935. VIII. 1. — 53. I. 86. — ♀, juv., 1937. IX. 10. — 53. I. 79. — ♀, 1938. IX. 24. — 53. I. 87. — ♂ Selejtezve 1967-ben, 1939. X. 29. — 53. I. 83. — ♂, Bőr, juv., 1940. X. 1. — 53. I. 82. — ♀, Bőr, 1940, X. 15. — 53. I. 80. — ♀, Bőr, 1940. X. 15. — 53. I. 84. — ♂, Bőr, 1940. X. 27. — 53. I. 81. — ♂, Bőr, 1940. XI. 4. — 53. I. 77. — ♀, 1940. XI. 30. — 53. I. 85. — ♂, Bőr, 1948. XI. 7. — 53. I. 78. ♂, 11(493)

115.(164.) Larus hyperboreus (Gunn., 1767)
1941. I. 15. — 53. I. 104. — ♂, 1(494)

116.(167.) Larus ridibundus (L. 1766)
1933. VI. 18. —53. I. 73. — ♂, 1933. IX. 21. — 53. I. 72. — ♂, juv., 1933. X. 21. — 53. I. 69. — ♂, 1935. VII. 20. — 53. I. 68. — ♀, juv., 1937. VII. 11. — 53. I. 67. — ♂, juv., 1937. VII. 30. — 53. I. 71. — ♂, 1941. VI. 22. — 53. I. 70. — Fióka, 7(501)

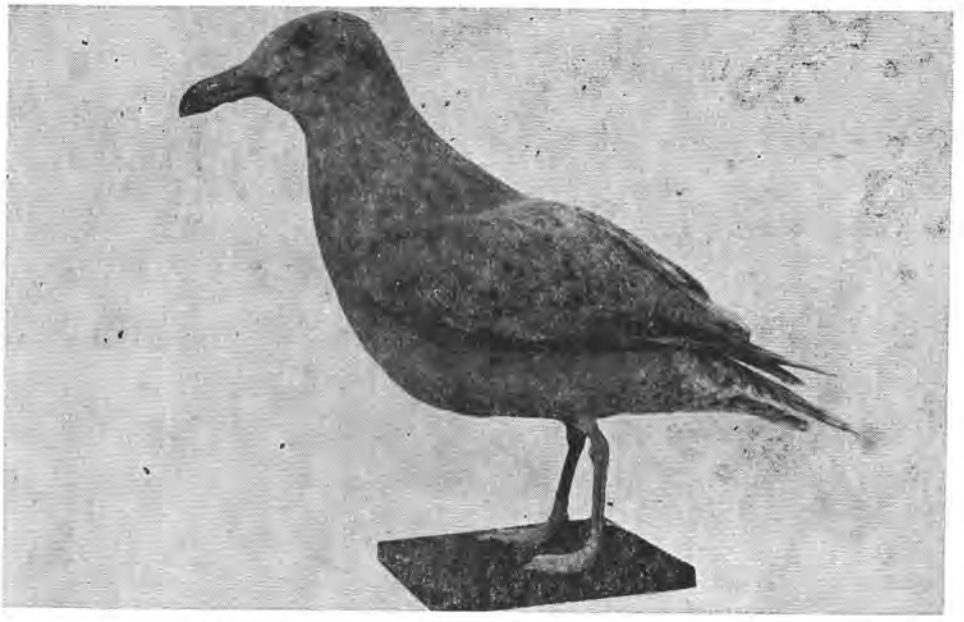

8. kép Larus hyperboreus (Gunn.) Fehér-tó 1941 I. 15. 53. 1. 104.

117.(168.) Larus minutus (Pall., 1766)
1934. V. 31. — 53. I. 65. — ♂, juv., 1937. V. 9. — 53. I. 60. — ♀, 1937. V. 9. — 53. I. 61. — ♂, 1937. V. 27. — 53. I. 63. — ♂, juv. Hidasi Józsefnek csereanyagként, 1938. IX. 11. — 53. I. 62. — ♂, 1948. VIII. 19. — 53. I. 64. — ♂, juv., 1952. VIII. 24. — 53. I. 66. — ♀, 7(508)

118.(169.) Rissa t. tridactyla (L., 1758)
1935. XI. 22. — 53. I. 107. — ♂, 1948. XI. 7. — 53. I. 106. — ♀, 1950. XI. 5. — 53. I. 108. — ♀, 3(511)

119.(171.) Chlidonias h. hybrida (Pall., 1811)
1938. V. 15. — 53. I. 47. — ♂, 1943. V. 30. — 53. I. 46. — ♀, 1946. VI. 26. — 53. I. 44. — ♀, Selejtezve 1967-ben, 1946. VI. 26. — 53. I. 45. — Fióka, 4(515)

120.(172.) Chlidonias leucoptherus (Temm., 1815.)
1933. VI. 18. — 53. I. 40. — ♂, 1933. VI. 18. — 53. I. 41. — ♀, 1937. V. 9. — 53. I. 42. — ♂, 1937. V. 9. — 53. I. 43. ♀, 4(519)

121.(173.) Chlidonias n. niger (L., 1758)
1933. VI. 18. — 53. I. 34. — ♂, 1934. V. 22. —53. I. 35. — ♂, 1935. VI. 9. — 53. I. 39. — ♀, 1936. VIII. 2. — 53. I. 36. — juv., 1946. VI. 26. — 53. I. 38. — ♂ juv., 1947. VII. 3. — 53. I. 37. — juv. 6(525)

122. (174.) Gelochelidon n. nilotica (Gm., 1789)
1935. VI. 23. — 53. I. 95. — ♀, 1935. VII. 20. — 53. I. 97. — ♀, 1937. VI. 16. — 53. I. 96. — ♀, Selejtezve 1967-ben, 1953. VII. 26. — 53. I. 94. — ♂, Hidasi Józsefnek csereanyagként, 4(529)

123.(175.) Hydroprogne c. caspia (Pall., 1770)
1937. VI. 19. — 53. I. 100. — ♂, 1944. IV. 30. — 53. I. 101. — ♀, 1948. VII. 4. — 53. I. 103. — ♂, 1948. XI. 9. — 53. I. 102. — ♂, 1950. X. 1. — 53. I. 98. — ♀, juv., 1950. X. 1. — 53. I. 99. — ♂, 1952. VII. 20. — 53. I. 840. — ♂, 1952. VIII. 31. — 53. I. 842. — ♂, 1952. VIII. 31. — 53. I. 843. — ♂, juv. 1952. XII. 30. — 53. I. 841. — ♂, 1952. IV. 14. — 53. I. 105. — ♂, 1954. V. 1. — 53. I. 849. — ♀, 12(541)

124.(176.) Sterna h. hirudo (L., 1758)
1933. VI. 11. — 53. I. 26. — ♂, 1936. VII. 26. — 53. I. 27. — ♂, 1941. VI. 22. — 53. I. 25. — Fióka, 1951. VII. 22. — 53. I. 29. — juv. 1953. VI. 7. — 53. I. 28. — ♂, 5(546)

125.(177.) Sterna a. albiforns (Pall., 1764)
1933. VII. 2. — 53. I. 30. — ♂, 1933. VIII. 2. — 53. I. 32. — ♀, Selejtezve 1967-ben, 1937. V. 23. — 53. I. 31. — ♂, 1948. VII. 18. — 53. I. 33. — Fióka, 4(550)

COLUMBIFORMES

126.(182.) Columba oe. oenas (L., 1758)
1937. I. 31. — 53. I. 775. — ♂, Szeged, Felsőásotthalom, 1(551)

127. (184.) Streptopelia t. turtur (L., 1758)
1935. V. 19. — 53. I. 452. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1(552)

128.(185.) Streptopelia d. decaocto (Friv., 1838)
1949. X. 30. — 53. I. 776. — ♂, Szeged, 1951. XII. 26. — 53. I. 451. — ♀, Szeged, 2(554)

129. Columba l. livia (L., 1758) (Postagalamb)
1942. X. 4. — 53. I. 453. — ♀, 1(555)

CUCULIFORMES

130.(186.) Cuculus c. canorus (L., 1758)
1934. VIII. 5. — 53. I. 771. — ♀, Ferencszállás, 1937. VI. 27. — 53. I. 526. — ♀, Selejtezve 1967-ben, 1938. VII. 10. — 53. I. 525. — ♂, juv., 3(558)

STRIGIFORMES

131.(188.) Otus s. scops (L., 1758)
1944. VI. — 53. I. 730. — Balkán, 1(559)

132.(192.) Athene n. noctua (Scop., 1769)
1935. III. 6. — 53. I. 729. — ♀, Ferencszállás, 1936. I. 16. — 53. I. 728. — ♀, Szeged-Gyálarét, 1942. I. 25. — 53. I. 524. — ♂, 3(562)

133.(193.) Strix a. aluco (L., 1758)
1936. I. 17. — 53. I. 725. — ♀, Tápai rét, 1(563)

134.(194.) Strix uralensis (Pall., 1771) carpathica (Dun., 1940)
1935. I. 20. — 53. I. 726. — Bártfa (Csehszlovákia) 1(564)

135.(195.) Asio o. otus (L. 1758)
1940. II. 29. — 53. I. 522. — ♀, 1(565)

136.(196.) Asio f. flammeus (Pont., 1763)
1933. XII. 6. — 53. I. 727. — ♀, Szőreg, 1937. X. 17. — 53. I. 523. — ♀, 2(567)

APODIFORMES

137.(199.) Apus a. apus (L., 1758)
1934. IX. 2. — 53. I. 534. — ♂, 1936. VI. 3. — 53. I. 533. — ♀, Selejtezve 1967-ben, 2(569)

CORACIIFORMES

138.(200.) Alcedo atthis ispida (L., 1758)
1935. I. — 53. I. 785. — ♂, Bártfa, 1936. XII. 27. — 53. I. 536. — ♂, 1936. XII. 30. — 53. I. 539. — ♂, 1946. XII. 26. — 53. I. 537. — ♀, Selejtezve 1967-ben, 1952. III. 2. — 53. I. 538. — ♂, 5(574)

139.(202.) Coracias g. garrulus (L., 1758)
1935. V. 30. — 53. I. 774. — ♂, 1948. V. 27. — 53. I. 540. — ♀, 2(576)

140.(203.) Upupa e. epops (L., 1758)
1936. IV. 6. —53. I. 535. — ♀, 1(577)

PICIFORMES

141.(204.) Jynx t. torguilla (L., 1758)
1933. IV. 12. — 53. I. 738. — ♀, Szeged ,Belterület, 1934. IV. 16. — 53. I. 737. —♂, Szeged Belterület, 1944. V. 7. — 53. I. 527. — ♀, 3(580)

142.(205.) Picus viridis (L., 1758) frondium (Ch. L. Brehm, 1831) 1946. X. 10. — 53. I. 528. — ♀, 1(581)

143.(207.) Dryocopus martius (L., 1758) pinetorum (Ch. L. Brehm, 1831)
1933. XI. 20. — 53. I. 736. — ♂, Bártfa (Csehszlovákia) 1(582)

144.(208.) Dendrocopos major (L., 1758) pinetorum (Ch. L. Brehm, 1831)
1949. II. 5. — 53. I. 529. — ♀, 1(583)

145.(209.) Dendrocopos syriacus (Ehr., 1833) balcanius (Gengl. & Stres., 1919)
1942. I. 18. — 53. I. 532. — ♂, 1945. XII. 6. — 53. I. 530. — ♂, 1946. XII. 26.— 53. I. 531. — ♀, 3(586)

146.(211.) Dendrocopos leucotos (Bechtst., 1803) carpathicus (But., 1907)
1936. I. 30. — 53. I. 735. — ♂, Bártfa (Csehszlovákia), 1(587)

PASSERIFORMES

147.(217.) Alauda a. arvensis (L., 1758)
1936. X. 14. — 53. I. 607. — ♂, 1937. III. 21. — 53. I. 603. — ♂, 1937. III. 21. —

53. I. 604. — ♂, 1937. X. 17. — 53. I. 606. — ♂, Hidasi Józsefnek csereanyagként, 1938. I. 9. — 53. I. 605. — ♀, 1941. XI. 23. — 53. I. 602. — ♀, 6(593)

148.(218.) Eremophila alpestris (L., 1758) flava (Gm., 1788)
1943. III. 15. — 53. I. 601. — ♀, 1(594)

149.(219.) Hirundo r. rustica (L., 1758)
1934. VIII. 16. — 53. I. 707. — ♀, 1937. III. 21. — 53. I. 708. — ♂ Selejtezve 1967-ben, 2(596)

150.(220.) Delichon u. urbica (L., 1758)
1937. VI. 13. — 53. I. 706. — ♀, 1(597)

151.(221.) Riparia r. riparia (L., 1758)
1938. V. 26. — 53. I. 710. — ♀, 1942. VII. 19. — 53. I. 709. — ♂, + Albínó, 2(599)

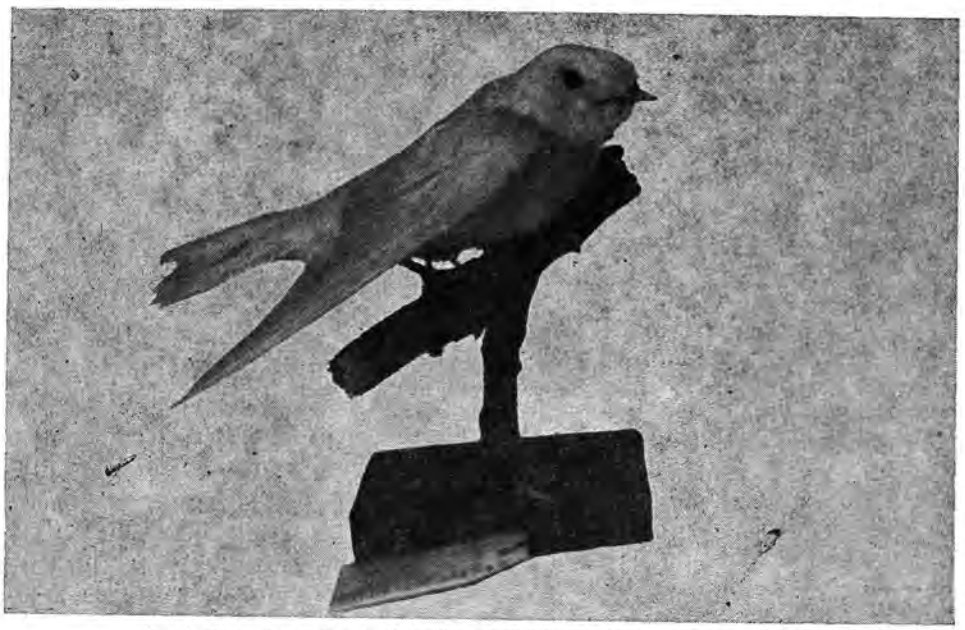

9. kép Riparia r. riparia (L.) albino! Fehér-tó 1942 VII. 19. 53. 1. 709.

152.(222.) Oriolus o. oriolus (L., 1758)
1948. V. 5. — 53. I. 552. — ♀, 1(600)

153.(223.) Corvus c. corax (L., 1758)
1950. XI. 20. — 53. I. 555. — ♀, 1(601)

154.(225.) Corvus c. cornix (L., 1758)
1937. X. 10. — 53. I. 554. — ♂, 1(602)

155.(226.) Corvus f. frugilegus (L., 1758)
1937. X. 31. — 53. I. 553. — ♀, 1(603)

156.(227.) Coloeus monedula (L., 1758) turrium (Ch. L. Brehm, 1831)
1936. I. 29. — 53. I. 773. — ♀, Ferencszállás, 1(604)

157.(228.) Pica p. pica (L., 1758)
1934. XII. 28. — 53. I. 772. — ♂, Szeged-Gyálai rét, 1936. XI. 30. — 53. I. 556. — ♂, 2(606)

158.(229.) Nucifraga c. caryocatactes (L., 1758)
1935. I. 19. — 53. I. 787. — ♂, Bártfa (Csehszlovákia), 1939. XII. 16. — 53. I. — 786. — Kőrösmező (Szovjetunió), 2(608)

159.(230.) Garrulus g. glandarius (L., 1758)
1935. III. 6. — 53. I. 788. — ♂ Ferencszállás, 1(609)

160.(233.) Parus m. maior (L., 1758)
1941. XI. 9. — 53. I. 630. — ♀, Selejtezve 1967-ben, 1(610)

161.(234.) Parus c. caeruleus (L., 1758.)
1937. III. 9. — 53. I. 631. — ♀, 1937. XI. 27. — 53. I. 632. — ♂, Mindkét példány leselejtezve 1967-ben, 2(612)

162. (236.) Parus c. cristatus (L., 1758)
1935. I. 20. — 53. I. 782. — ♀, Bártfa (Csehszlovákia) 1(613)

163.(237.) Parus palustris (L., 1758) communis (Conrad, 1827)
1939. XII. 14. — 53. I. 783. —♂, Kőrösmező (Szovjetunió) 1(614)

164.(238.) Parus montanus (Conrad, 1827) borealis (Selys., 1843)
1939. XII. 14. — 53. I. 784. — ♀, Kőrösmező (Szovjetunió) 1(615)

165.(239.) Aegithalos c. caudatus (L., 1758)
1936. XII. 17. — 53. I. 781. — ♂, Szeged-Gyálai rét, 1938. I. 23. — 53. I. 780., ♂ Ferencszállás, 1950. X. 22. — 53. I. 628. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1950. X. 22. — 53. I. 629. — ♂, 4(619)

166.(240.) Remiz p. pendulinus (L., 1758.)
1939. VIII. 24. — 53. I. 643. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1940. III. 24. — 53. I. 642. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1941. III. 2. — 53. I. 644. — ♂ Selejtezve 1967-ben, 1947. II. 8. — 53. I. 641. — ♂, 1952. III. 16. — 53. I. 645. — ♂, 5(624)

167.(241.) Panurus biarmicus (L., 1758) russicus (Ch. L. Brehm 1831)
1936. XI. 25. — 53. I. 633. — ♀, 1936. XI. 25. — 53. I. 634. — ♂, 1937. I. 16. — 53. I. 635. — ♂, 1937. I. 16. — 53. I. 639. — ♀, 1946. X. 27. — 53. I. 640. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1949. I. 30. — 53. I. 637. — ♀, 1949. I. 9. — 53. I. 636. — ♂, 1949. I. 30. — 53. I. 638. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 8(632)

168.(244.) Certhia b. brachydactyla (Ch. L. Brehm, 1820)
1951. II. 4. — 53. I. 627. — ♂, 1(633.)

169.(246.) Cinclus cinclus (L., 1758) orientalis (Stres., 1919)
1936. I. 30. — 53. I. 767. — ♀, Bártfa (Csehszlovákia), 1(634)

170. (247.) Troglodytes t. troglodytes (L., 1758)
1936. XII. 2. — 53. I. 550. — ♀, 1939. X. 8. — 53. I. 549. — ♂, Szeged-Alsótanya, 1942. I. 1. — 53. I. 551. — ♂, 3(637)

171.(248.) Turdus v. viscivorus (L., 1758)
1937. I. 7. — 53. I. 763. — ♀, Átokháza (Csongrád m.) 1(638)

172.(249.) Turdus pilaris (L., 1758)
1934. I. 25. — 53. I. 765. — ♂ Szeged Belterület, 1937. I. 7. — 53. I. 764. — ♂,

Átokháza (Csongrád m.), 1940. II. 7. — 53. I. 662. — ♂, 1940. II. 7. — 53. I. 663. — ♂, 1944. II. 13. — 53. I. 661. — ♀, Hidasi Józsefnek csereanyagként, 5(643)

173.(250.) Turdus ph. philomelos (Ch. L. Brehm, 1831)
1933. X. 15. — 53. I. 760. — ♀, Ferencszállás, 1938. III. 20. — 53. I. 657. — ♂, 1947. III. 25. — 53. I. 656. — ♂, 3(646)

174.(251.) Turdus i. iliacus (L., 1766)
1952. IV. 4. — 53. I. 664. — ♂, 1(647)

175.(253.) Turdus torquatus (L., 1758)
1948. IV. 9. — 53. I. 766. — ♂, Szeged, Alsótanya, 1(648)

176.(254.) Turdus m. merula (L., 1758)
1937. I. 22. — 53. I. 762. — ♂, juv., 1937. I. 31. — 53. I. 761. — ♂, 1940. XI. 28. — 53. I. 658. — ♀,
1947. II. 27. — 53. I. 659. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1952. XII. 28. — 53. I. 660. — ♀, 5(653)

177.(256) Oenanthe oe. oenanthe (L., 1758)
1935.V. 24. — 53. I. 691. — ♂, 1938. IV. 17. — 53. I. 693. — ♂, 1942. VIII. 20. — 53. I. 692. — ♂, 3(656)

178.(259.) Saxicola torquata (L., 1766) rubicola (L., 1766)
1937. X. 7. — 53. I. 696. — ♀, 1938. X. 6. — 53. I. 695. — ♂, 2(658)

179.(260.) Saxicola r. rubetra (L., 1758)
1939. IX. 24. — 53. I. 694. — ♂, 1(659)

180.(261.) Phoenicurus phoenicurus (L., 1758)
1943. VI. 4. — 53. I. 665. — ♂, 1(660)

181.(262.) Phoenicurus ochruros (Gm., 1774) gibraltariensis (Gm., 1789)
1938. X. 23. — 53. I. 666. — ♂, 1952. X. 19. — 53. I. 667. — ♂, 2(662)

182.(263.) Luscinia m. megarhynchos (Ch. L. Brehm, 1831)
1937. IV. 1. — 53. I. 669. — ♀, 1(663)

183.(265.) Luscinia svecia (L., 1758) cyanecula (Meisner, 1804)
1935. V. 5. — 53. I. 672. — ♂, 1938. IV. 17. — 53. I. 670. — ♂, 1946. IX. 29. — 53. I. 673. — ♂, 1948. X. 17. — 53. I. 674. — ♂, Selejtezve, 1950. IV. 9. — 53. I. 671. — ♂, 5(668)

184.(266.) Erithacus r. rubecula (L., 1758)
1938. IV. 3. — 53. I. 668. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1(669)

185.(269.) Locustella l. luscinioides (Savi, 1824)
1947. V. 1. — 53. I. 675. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1(670)

186.(270.) Lusciniola m. melanopogon (Temm., 1823)
1940. III. 17. — 53. I. 682. — ♂, 1(671)

187.(271.) Acrocephalus a. arundinaceus (L., 1758)
1936. V. 24. — 53. I. 676. — ♂, 1(672)

188.(274.) Acrocephalus s. scirpaceus (Herm., 1804)
1942. VIII. 23. — 53. I. 678. — ♂, 1946. V. 21. — 53. I. 677. — ♂, 2(674)

189.(273.) Acrocephalus palustris (Bechst., 1798)
1938. V. 11. — 53. I. 680. — ♂, 1939. VIII. 20. — 53. I. 679. — ♀, 1942. VIII. 20. — 53. I. 681. — ♀, 3(677)

190.(274.) Acrocephalus schoenobaenus (L., 1758)
1936. X. 31. — 53. I. 683. — ♂, 1937. V. 6. — 53. I. 684. — ♀, 1942. VIII. 23. — 53. I. 685. — ♀, 3(680)

191.(278.) Sylvia a. atricapilla (L., 1758)
1944. V. 7. — 53. I. 704. — ♀, 1(681)

192.(279.) Sylvia n. nisoria (Bechst., 1795)
1946. V. 5. — 53. I. 702. — ♂, 1(682)

193.(281.) Sylvia c. communis (Lath., 1787)
1937. IV. 17. — 53. I. 703. — ♂, 1(683)

194.(282.) Sylvia c. curruca (L., 1758)
1937. IV. 17. — 53. I. 705. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1(684)

195.(283.) Phylloscopus trochilus (L., 1758) fitis (Bechst., 1793)
1938. V. .11. — 53. I. 698. — ♂, 1(685)

196.(284.) Phylloscopus c. collybita (Vieill., 1817)
1935. X. 17. — 53. I. 701. — ♂, 1938. IV. 17. — 53. I. 699. — ♂, 1939. X. 1. — 53. I. 700. — ♂, 3(688)

197.(285.) Phylloscopus sibilatrix (Bechst. 1793)
1944. V. 14. — 53. I. 697. — ♀, 1(689)

198.(286.) Regulus r. regulus (L., 1758)
1938. XI. 1. — 53. I. 646. — ♀, Selejtezve 1967-ben, 1(690)

199.(288.) Muscicapa s. striata (Pall., 1764)
1938. XI. 11. — 53. I. 686. — ♀, 1(691)

200.(289) Muscicapa h. hypoleuca (Pall., 1764)
1942. IV. 27. — 53. I. 688. — ♂, 1942. IV. 27. — 53. I. 689. — ♂, 1948. IV. 18. — 53. I. 690. — ♂, 3(694)

201.(290.) Muscicapa a. albicollis (Temm., 1815)
1942. V. 7. — 53. I. 687. — ♂, 1(695)

202.(292.) Prunella m. modularis (L., 1758)
1954. IV. 14. — 54. I. 853. — ♀, Bártfa (Csehszlovákia), Selejtezve 1967-ben, 1(696)

203.(294.) Anthus pratensis (L., 1758)
1936. III. 8. — 53. I. 609. — ♀, Bártfa (Csehszlovákia), 1938. X. 13. — 53. I. 610. — ♂, Bártfa (Csehszlovákia), 1938. XI. 14. — 53. I. 608. — ♀, Bártfa, (Csehszlovákia), 3(699)

204.(295.) Anthus c. campestris (L., 1758)
1941. IX. 7. — 53. I. 611. — ♂, Bártfa (Csehszlovákia) 1(700)

205.(296.) Anthus trivialis (L. 1758)
1942. IV. 27. — 53. I. 619. — ♀, 1(701)

206.(297.) Anthus cervinus (Pall., 1811)
1937. V. 9. — 53. I. 616. — ♂, 1937. X. 13. — 53. I. 617. — ♂, 1947. V. 4. — — 53. I. 618. ♂, Selejtezve
1967-ben, 1954. V. 21. — 53. I. 852. — ♂, Hidasi Józsefnek csereanyagként, 4(705.)

207.(298.) Anthus s. spinoletta (L., 1758)
1935. XII. 14. — 53. I. 612. — ♀, Bártfa (Csehszlovákia), 1936. XI. 15. — 53. I 613. —

♀ ,Bártfa (Csehszlovákia), 1937. III. 15. — 53. I. 615. ♂ — Selejtezve 1967-ben, 1947. III. 25. — 53. I. 614. — ♂ Bártfa (Csehszlovákia), 4(709)

208.(299.) Motacilla a. alba (L., 1758)
1937. III. 19. — 53. I. 620. — ♂, 1938. I. 1. — 53. I. 626. — ♂, 2(711)

209.(300.) Motacilla c. cinerea (Tunst., 1771)
1939. XI. 1. — 53. I. 623. — ♀, 1947. IX. 7. — 53. I. 622. — ♀, 1950. IX. 17. — 53. I. 621. — ♀, 3(714)

210.(301.) Motacilla f. flava (L., 1758)
1935. III. 31. — 53. I. 625. — ♀, 1939. VIII. 15. — 53. I. 624. — ♂, 2(716)

211.(302.) Bombicilla g. garrulus (L., 1758)
1933. I. 5. — 53. I. 747. ♀, Selejtezve 1967-ben, 1933. I. 16. — 53. I. 742. — ♀, 1933. I. 16. — 53. I. 743. — ♀, Selejtezve 1967-ben, 1933. I. 26. — 53 . I. 749. — ♂, 1933. I. 26. — 53. I. 750. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1933. II. 2. — 53. I. 751. — ♂, 1933. II. 5. — 53. I. 739. — ♀, Szeged, 1933. II. 5. — 53. I. 741. — ♂, Szeged,-Belterület, 1933. II. 10. — 53. I. 744. — ♀, 1933. II. 10. — 53. I. 748. — ♀, 1933. IV. 12. — 53. I. 740. — ♀, Újszeged, 1943. II. 25. — 53. I. 746. — ♀, 1942. II. 1. — 53. I. 541. — juv., 1942. II. 9. — 53. I. 543. — ♂, 1944. IV. 3. — 53. I. 745. — ♂, Újszeged, Selejtezve 1967-ben, 1946. XII. 26. — 53. I. 542. — ♂, 16(732)

212.(303.) Lanius e. excubitor (L., 1758)
1936. I. 9. — 53. I. 768. — ♀, Szeged, Gyálai rét, 1936. XII. 27. — 53. I. 769. — ♂, Bártfa (Csehszlovákia), 1938. I. 9. — 53. I. 647. — ♂, 1938. I. 9. — 53. I. 650. — ♂, 1939. I. 14. — 53. I. 648. — ♀, 1946. I. 21. — 53. I. 651. — ♂, 1952. II. 10. — 53. I. 649. — ♂, 1953. I. 25. — 53. I. 652. — ♀, Hidasi Józsefnek csereanyagként, 8(740)

213.(304.) Lanius minor (Gm., 1788)
1935. V. 16. — 53. I. 770. — ♂, 1937. VIII. 15. — 53. I. 653. — ♂, juv., 2(742)

214.(306.) Lanius c. collurio (L., 1758)
1937. XI. 5. — 53. I. 655. — ♀, juv., 1942. V. 7. — 53. I. 654. — ♂, 2(744)

215.(307.) Sturnus v. vulgaris (L., 1758)
1935. XI. 8. — 53. I. 546. — ♂, 1937. I. 17. — 53. I. 545. — ♀, 1938. X. 15. — 53. I. 548. — ♂, Hidasi Józsefnek csereanyagként, 1940. I. 25. — 53. I. 544. — ♂ Selejtezve 1967-ben, 1952. II. 10. — 53. I. 547. — ♀, 5(749)

216.(309.) Passer d. domesticus (L., 1758)
1937. XII. 18. — 53. I. 567. — ♀, 1938. VI. 5. — 53. I. 791. — ♂, négylábú terratoma, 1943. IV. 18. — 53. I. 792. — ♀, albinisztikus, 1950. XI. 28. — 53. I. 568. — — ♂, ALBINÓ, 4(753)

217.(310.) Passer m. montanus (L., 1758)
1936. XII. 9. — 53. I. 565 — ♀, 1936. XII. 9. — 53. I. 566. — ♂, 2(755)

218.(311.) Coccothraustes c. coccothraustes (L., 1758)
1934. I. 9. — 53. I. 754. — ♂, 1934. II. 2. — 53. I. 753. — ♂, Szeged-Belterület, 1942. II. 23. — 53. I. 755. — ♂, Szeged-Belterület, 1952. XII. 28. — 53. I. 557,. — ♂, 4(759)

219. (312.) Chloris c. chloris (L., 1758)
1937. X. 17. — 53. I. 563. — ♂, 1939. I. 1. — 53. I. 564. — ♀, 1944. II. 27. — 53. I. 561. — ♂, 1947. IV. 20. — 53. I. 562. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 4(763)

220.(313.) Carduelis c. carduelis (L., 1758)
1938. IV. 17. — 53. I. 574. — ♂, 1938. IV. 24. — 53. I. 575. — ♀, 2(765)

221.(314.) Carduelis spinus (L., 1758)
1942. I. 15. — 53. I. 573. — ♂, 1(766)

222. (315.) Carduelis c. cannabina (L., 1758)
1936. XII. 2. — 53. I. 576. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1936. XII. 2. — 53. I. 577. — ♀, 1936. XII. 2. — 53. I. 578. — ♀, 3(769)

223.(316.) Carduelis f. flavirostris (L., 1758)
1937. I. 9. — 53. I. 580. — ♂, 1937. III. 7. — 53. I. 583. — ♂, 1937. III. 7. — 53. I. 584. — ♀, 1937. III. 9. — 53. I. 581. — ♂, 1946. XII. 22. — 53. I. 579. — ♀, 1952. III. 25. — 53. I. 582. — ♂, 6(775)

224.(320.) Pyrrhula p. pyrrhula (L., 1758)
1935. III. 6. — 53. I. 758. — ♀, ♂ (2 db), 1935. III. 6. — 53. I. 759. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1935. XI. 21. — 53. I. 756. — ♂, Ferencszállás, 1935. XI. 21. — 53. I. 757. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1943. XI. 21. — 53. I. 558. — ♂, 1944. II. 13. — 53. I. 560. — ♂, 1947. XII. 8. — 53. I. 559. — ♂, 7(782)

225.(323.) Loxia c. curvirostra (L., 1758)
1936. I. 30. — 53. I. 789. — ♂, Bártfa (Csehszlovákia), 1936. I. 30. — 53. I. 790. — ♂, Bártfa (Csehszlovákia), 2(784)

226. (324.) Fringilla coelebs (L., 1758) hortensis (Ch. L. Brehm, 1831) 1943. IV. 18. — 53. I. 570. — ♀, 1946. IV. 3. — 53. I. 569. — ♂, 2(786)

227.(325). Fringilla montifringilla (L., 1758)
1935. I. — 53. I. 752. — ♂, Szeged-Gyálai rét, 1942. I. 15. — 53. I. 571. — ♂, Selejtezve 1967-ben, 1942. I. 15. — 53. I. 572. — ♀, 3(789)

228.(326.) Emberiza c. citrinella (L., 1758)
1936. XII. 9. — 53. I. 592. — ♂,♂ (2 db), 1936. XII. 9. — 53. I. 593. — ♂, 1936. XII. 9. — 53. I. 594. — ♀, 3(792)

229.(327.) Emberiza c. calandra (L., 1758)
1936. II. 25. — 53. I. 585. — ♀, 1953. XII. 20. — 54. I. 854. — ♂, 2(794.)

230.(331.) Emberiza s. schoeniclus (L., 1758),
1936. IV. 4. — 53. I. 587. — ♂, 1938. II. 13. — 53. I. 590. ♀, 1947. IV. 20. — 53. I. 588. — ♂, stresemanni (Steinb. 1930) 1937. X. 17. — 53. I. 589. — ♂, 1949. III. 6. — 53. I. 586. — ♂, 5(799)

231.(332.) Plectrophenax n. nivalis (L., 1758)
1933.XI. 9. — 53. I. 598. — ♂, 1935. XII. 26. — 53. I. 595. — ♂, 1935. XII. 26. — 53. I. 596. — ♀, 1935. XII. 26. — 53. I. 597. — ♂, Hidasi Józsefnek csereanyagként, 1935. XII. 26. — 53. I. 600. — ♂, 1937. XII. 5. — 53. I. 599. — ♂, 1954. XII. 12. — 53. I. 851. — ♂, 7(806)

Összegezés

A Beretzk-féle örökletétben 16 ordo 231 speciese található. A 806 példányból 738 db (91,57%) fehér-tavi gyűjtésű madár, a többi 68 db (8,43%) egyéb lelőhelyekről származik. (1. ábra)

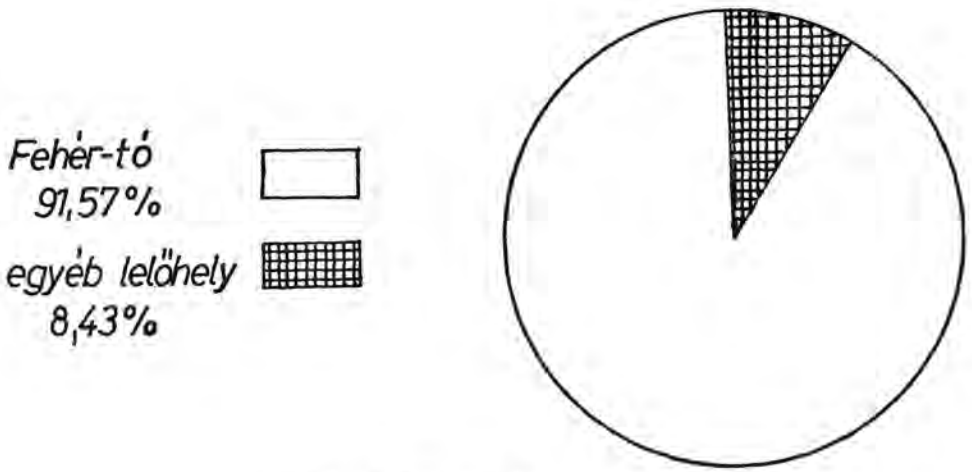

1. ábra. A példányszám %-os megoszlása

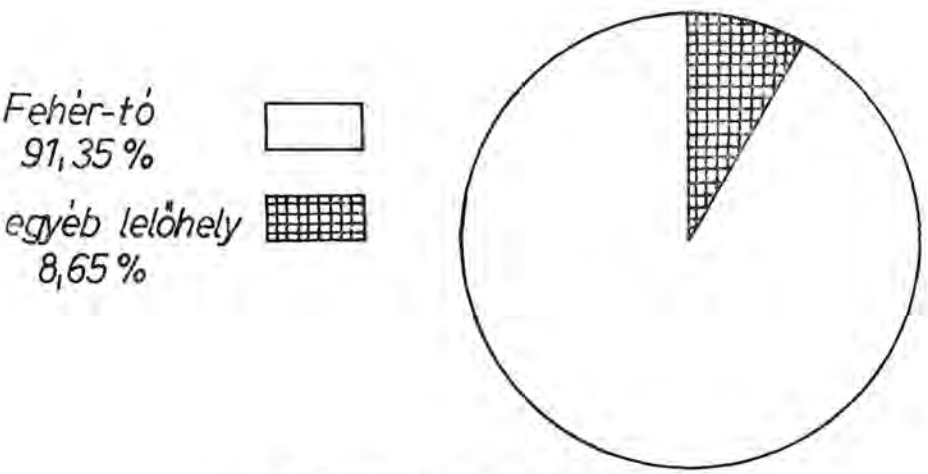

2. ábra. A fajszám %-os megoszlása

Hasonló az arány a fajok százalékos megoszlását tekintve is. Közülük 211 fehér-tavi (91,35%), 20 (8,65%) nem. (2. ábra)

Ennek a 20 fajnak az értékelése meglehetősen nehéz feladat. Többségük (13 faj) kétségkívül faunisztikai ritkaság. Beszerzésüket a teljességre való törekvés indokolja. A megyénk erdeiben fészkelő Columba oe. oenas (L.)-ról és Dryocopus martius (L.)-ról (Rékássy 1980), továbbá a kultúrakövető Strix a. aluco (L.)-ról ugyanez mondható el. Problematikusabb a napjainkban szintén kultúrakövető Streptopelia d. decaocto (Friv.) hiányának megítélése. Az érintett időszakban (1936-tól 1953-ig), de még jóval később is kifejezetten urbánus állatnak számított. A településektől távolabb legfőbb elvétve került elő. (Keve 1960) Feltehetően a Szegedtől légvonalban mindössze 8 kilométerre fekvő Fehér-tavon sem lehetett megtalálni. Az egészen

valószínűtlen, hogy a ritkaságok iránt oly fogékony Beretzk Péter a gerlevadászatot mellőzte volna. Jelenleg a balkáni gerle a tóvidék állandó lakója.

Akadnak olyan madarak, amelyek tömeges gyűjtését és főleg preparálását egyetlen ornithológus sem vállalja szívesen. Gyakoriságuk ellenére a legtöbb közgyűjteményben kevés példányuk látható. Ilyen például a háziveréb, a vetési varjú, a szarka, a fácán, (ma) a balkáni gerle stb... A Coeleus monedula (L.) turrium (Brehm) és a Garrulus g. glandarius (L.) hiánya is minden bizonnyal ezzel magyarázható. Az örökletét anyagában mindkét fajt csupán egy-egy Ferencszálláson elejtett példány képviseli. Beretzk Péter vadásznaplóját lapozgatva kiderül, hogy (igaz, nem föltétlenül a Fehér-tavon) mind a csókát, mind a szajkót eredményesen ritkította.

A 211 fehér-tavi madárfajból 139 (65,88%), költ (többé-kevésbé rendszeresen) hazánkban. 3. ábra, (Székessy 1958). Dél-alföldi viszonylatban tényleges és potenciális fészkelési adataikat Rékássy (1980) foglalta össze. Térben és időben egyszerre valamennyi faj sohasem költött, sem Csongrád megyében, sem a Fehér-tavon. A tóvidék ökofaunisztikai kapcsolatainak tisztázása miatt azonban indokoltnak tartottuk együttes tárgyalásukat.

A csoport fajai és azon belül természetesen populációi igen változatos biotopokhoz kötődnek. (4. ábra)

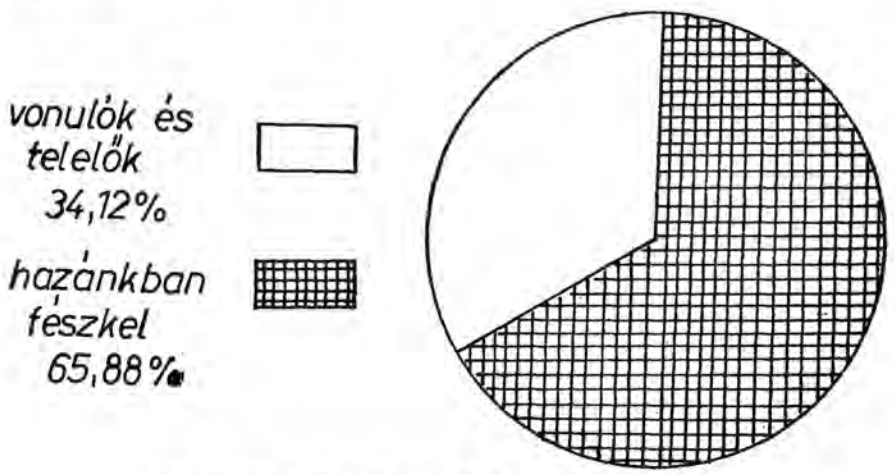

3. ábra. A Fehér-tavon észlelt 211 madárfaj főbb csoportjai

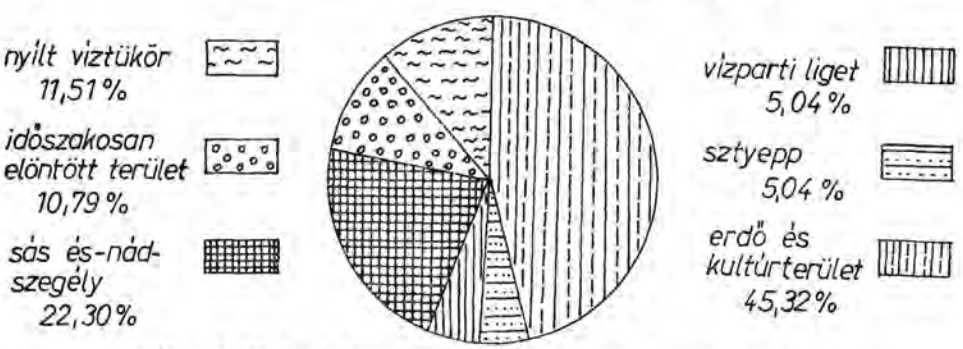

4. ábra. A 139, hazánkban fészkelő madárfaj biotopok szerinti eloszlása

A nyílt víztükröt és ezzel együtt a mélyebb vizet kedvelő fajok száma mindössze 16 (11,51%). A szegélycönozisok madárvilága már jóval gazdagabb. Az időlegesen vízzel borított területek (mocsárrétek, sömlyékesek, tóközeli szikes puszták (15 faj, 10,79%), a nád- és sásszegély (31 faj 22,30%) valamint a vízparti ligeterdők társulásai (7 faj, 5,04%) tartoznak ebbe a heterogén kategóriába. Az erdők és a kultúrterületek életközösségéből 63 faj (45,32%) látogatta a kérdéses területet.

A számok a Fehér-tó és a környező részek közötti szorosabb kapcsolatra utalnak. Az így kialakult nagyobb egység különböző biotopok részhalmazaiból áll. Sajnos ebből adódóan kevésbé stabilis és nehezen vizsgálható. A vonzási körzet határainak elbírálása sem egyszerű. Feltételezéseink szerint itt a trofikus tényezők, továbbá a vonulásoktól függetlenül létező szezonális jellegű koexistencia a döntő.

Tavasszal és ősszel egy csapásra minden megváltozik. Vonuló madarak tízezres csapatai lepik el a környéket. Többnyire hosszabb-rövidebb pihenő után folytatják útjukat. 72 faj (34,12%) feltehetően csak vonulások idején vagy téli vendégként érintette a Fehér-tavat. A problémát bonyolítja, hogy kóborló (zömmel fiatal) példányaik költési időben is feltűnhetnek. Esetenként számolnunk kell az „átnyaraló" és az „áttelelő" egyedekkel. A Dél-Alföldön szórványosan fészkelő fajokkal néha hosszú évekig kizárólag ezekben a tömeges madármozgásokkal járó időszakokban találkozhatunk.

Nem érdektelen tehát ennek a 72 fajnak az alaposabb elemzése. A vizek és a nyílt füves területek madarait abba az életközösségbe soroljuk, amelyik fehér-tavi tartózkodásukra jellemző. A jórészt gyorsabban átvonuló erdei és kultúrakövető csoportot külön jelöljük. Hasonló megfontolás alapján, mint a hazánkban fészkelő madaraknál a vonuló és a telelő fajokat együtt tárgyaljuk.

A lecsapolt tómedrekkel kibővült szegélycönozisok 27 faj (37,5%) számára biztosítják az erőgyűjtést a további úthoz. A nyílt füves területeket (a vetéseket is beleértve) 12 faj (16,66%) látogatja. A nyílt víztükör újabb 16 fajt (22,22%) vonz ide. A sort 17 erdei és kultúrakövető faj (23,62%) zárja. (5. ábra) — Életmódtípusok Keve 1960, Makatsch 1966 és Székessy 1958 alapján. —

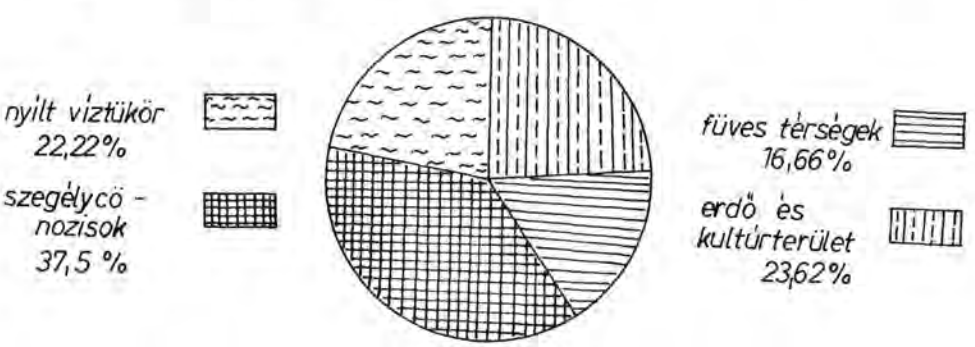

5. ábra. A kizárólag vonulásokkor előkerült, illetőleg a Fehér-tavon telelő 72 faj biotopok szerinti eloszlása

A képet a nálunk is fészkelő vonuló madarak nagy létszámú rajai teszik igazán tarkává. Beretzk Péter szavaival élve, a tó ilyenkor „Európa egyik legnagyobb madárszállójává" válik. Kiváltképp akkor igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy a tavon a vonzási körzet nélkül 1953-ig mindössze 60 faj fészkelését sikerült bizonyítani. (Beretzk 1953)

IRODALOM

Beretzk Péter
1935/a A Numeniusok: gojzerek előfordulása Szeged környékén. Nimród Vadászújság 23. 351—354.
Beretzk Péter
1935/b Gulipán és goda. Nimród Vadászújság 23. 452—454.
Beretzk Péter
1937 Lilék a szegedi Fehértón. Búvár 3. 305—307.
Beretzk Péter
1938 A szegedi Fehértó madárvilága. Kócsag 9—11. 32—42.
Beretzk Péter
1940 Szikes vizeink kivesző madara a gólyatöcs. A Természet 36. 166—168
Beretzk Péter
1941 Fehértavi betyárvilág. Nimród Vadászújság 29. 407—411.
Beretzk Péter
1943 Természetvédelem-természetpusztítás. Nimród Vadászlap 31. 197—198.
Beretzk Péter
1947 A szegedi Fehértó madárvilága. Aquila 51—54. 51—80.
Beretzk Péter
1950/a A széki lile. Term és Techn 109. 313.
Beretzk Péter
1950/b A gulipán. Term és Techn 109. 372—373.
Beretzk Péter
1950/c A gólyatöcs. Term és Techn 109. 562.
Beretzk Péter
1950/d Szikes vizeink fészkelő madarai. Élet és Tud 5. 605—609.
Beretzk Péter
1953 A szegedi Fehértó madárrezervátuma. Hidr. Közl 33. 2—8.
Beretzk Péter
1956 A fehértói rezervátum biológiai jelentősége. MFMÉ Szeged 147—154.
Beretzk Péter
1958 A szegedi Fehértó 1958. évi madármozgalma. Áll Közl. 47. 29—33.
Csizmazia György—Zalányi Sámuel
1964 Madáráttelepülések a szikeseken; a szegedi Fehértóról a pusztaszeri Büdösszékre. Élővilág 9. 44—46.
Csongor Győző
1952 Szegedi-Fehértói kiállítás rendezőkönyve. Kézirat MFM Szeged.
Csongor Győző
1954 Beretzk Péter munkássága. A Sz Egy Könyvtár Kiadványai 25. 1—12
Jakab Béla
1980 Irodalom in: Marián M. (szerk) A Dél-Alföld madárvilága. Szeged 207—234.
Keve András
1960 Magyarország madarainak névjegyzéke. Nomenclator Avium Hungariae. Budapest
Makatsch Wolfgang
1966 Wir bestimmen die Vögel Europas. Leipzig.
Marián Miklós
Prof. Péter Beretzk. Tiscia 9. 3—9.
Móczár László
1952 Fehértavi híradó. Kézirat MFM Szeged.
Papp László
1983 A zootaxonómia hatékonyságának egyes kérdései. Áll Közl 70. 63—69.
Papp L. József—Réthy Zsigmond
1980 Magyar madártani bibliográfia. Békéscsaba.
Rékási József
1980 A faunakép in: Marián M. (szerk) A Dél-Alföld madárvilága. Szeged, 187—205.
Soós Árpád
1958 Felhasználható-e a múzeumok rovaranyaga ökológiai vizsgálatokra. Áll Közl 46. 277—285.
Székessy Vilmos (szerk)
1958 Aves Madarak. Faun Hung 21 Budapest.
Traser György—Puskás Lajos—Wollemann Mária
1980 A szegedi Fehér-tó. in: Marián M. (szerk) A Dél-Alföld madárvilága. Szeged, 137—148.

1. Beretzk Péter adománylevele az örökletétről. 1951 III. 17-én az Állami Múzeum (szegedi) vezetőségének címezve. M. F. Múz. adattára 148/1951
2. A Móra Ferenc Múzeum természettudományi gyűjteményének szakleltára. 1953—1960 (?) 1—101. Szeged.
3. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1982. évi 4. számú törvényerejű rendelete a természetvédelemről. Magy Közl 1982 14 165—171.
4. A Minisztertanács 8/1982 (III. L5.) számú rendelete a természetvédelemről szóló 1982. évi 4. számú törvényerejű rendelet végrehajtásáról. Magy Közl 1982. 14 171—178.
5. Az Országos Környezet-és Természetvédelmi Hivatal elnökének 1/1982.(III. 15.) OKTH számú rendelkezése a védett és fokozottan védett növény- és állatfajokról, egyedeik értékéről, a fokozottan védett barlangok körének megállapításáról, valamint egyes védett állatfajokkal kapcsolatos korlátozások és tilalmak alóli felmentésekről. Magy Közl 1982 179—200.

DAS ERBDEPOSITUM VON PÉTER BERETZK

György Csizmazia—Béla Gaskó

Dr. Péter Beretzk, damals noch Kliniker, lag im Städtischen Museum von Szeged eine aus 150 Vögeln bestehende Präparatensammlung hinter. Die Exemplarzahl des Depositums nahm in den folgen den Jahren in bedeutendem Maße zu. Auch inhaltlich wurde es witgehend bereichert, weil Péter Beretzk die ursprünglich nur Vöge leinschließende Sammlung mit Nesten, Eier, Saugtierhauter-und Prä paraten ergänzte. Dieser Prozeß wurde erst 1951 abgeschlossen, als das schon früher als Depositum deltes Material von dem Sammler in der eines Erbdepositums unserem Institut geschenkt wurde.

Den wervollsten Teil des Erbdepositums bildete die Vögelsammlung, die aus 806 Exemplaren von 321 Arten bestand. Péter Beretzk hat den größten Teil der Dermoplastiken eigenhändig gemacht. Mit einigen Ausnahmen sind das stehende Vögel. 91,35% von ihnen stammt vom Fehértó, der insgesamt 8 Km von Szeged entfernt liegt; die anderen hat der Sammler an Jagd erlegen.

Es ist wahrscheinlich, daß keine ausführliche Aufzählung des Depositum im 1951 zusammengestellt wurde. Wenn es trotzdem erfolgte, soll sie spurlos verlorengegangen sein. Deshalb geben wir in unserer Arbeit die Angaben der in 1953 registrierten Exemplare bekannt. Aus den Angaben spiegelt sich die Tatsache, das Péter Beretzk, wie die Privatsammler seiner Zeit im allgemeinen, die rare Arten schätzte. Es ist teilweise dieser Tendezn zu verdanken, daß es ihm gelang, eine fast volletändige verglstchende Sammlung der ganzen einheimischen Ornis zusammenzustellen.

An Hand dieser dokumentativen Angaben — ohne irgendwelche ökologische Schlußfolgerungen gemacht zu haben — gruppierten wir die Vögel nach ihren Lebensgebieten. So riß sich das Bild cines, sich eben im Wandel befindenden Sees, welches durch die ehemalige Salzbodenfauna und die des heutigen Fischteiches gerpägt ist. Das entspricht im Wesentlichen den damaligen Umständen, denn Fischteiche lagen nur am Südrand des Sees auf einer Fläche von ungefähr 900 Jochen. Die Halofiton-Vögel" des Ursalzbodens niesten nördlich davon noch verhältnismäßig ungestört.

JUVENILIS ÉS SZENESZCENS EPIPHYTON ZUZMÓK AMMÓNIUMION TARTALMÁNAK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA

KISS TAMÁS
(Szombathely, Savaria Múzeum)

Jelen dolgozat 8 faj, 1 varietas és 1 forma NH_4^+ tartalmának vizsgálatáról számol be, amelyet juvenilis és szeneszcens zuzmótelepeken végeztem, Nessler-reagens segítségével.

A vizsgálat célja az volt, hogy megállapítsam, létezik-e szignifikáns különbség a fiatal és az idősebb telepek ammóniumion tartalmában.

Bevezetés

Ebben a közleményben az Evernia prunastri, Hypogymnia physodes, Parmelia caperata, Parmelia sulcata, Phaeophyscia orbicularis, Phaeophyscia orbicularis var. virella, Pseudevernia furfuracea, Usnea comosa, Xanthoria parietina és a Xanthoria parietina f. chlorina juvenilis és szeneszcens telepein végzett kísérlet eredményeit ismertetem.

A zuzmók nitrogén-anyagcseréjével foglalkozó szakirodalomban ez az első dolgozat, amely a kutatás során figyelembe veszi a telepek életkorát is.

A vizsgált telepek termőhelyeinek ökológiai viszonyai

A taxonokat a Praenoricum flóravidéken, két termőhelyről gyűjtöttem.

1. *Magyarszombatfa*; ház körüli gyümölcsös. A gazdasági udvarok közvetlen közelsége miatt a levegő jelentős mennyiségű nitrózus-gázt tartalmaz, elsősorban ammóniát. Ebből következik, hogy a viszonylag magas relatív páratartalom — 70—95 % (évi átlag — és a sok csapadék — 800—900 mm/év — ellenére a fákon kizárólag nitrophyta fajokkal találkozhatunk.

2. *Kismákfa:* vad gyümölcs. A terület az immisszió-forrásokból távol helyezkedik el, így az atmoszféra toxikus gázoktól mentes. Az évi csapadékmennyiség: 650—700/év, a tengerszint feletti magasság 230 m. A levegő relatív páratartalmát júniustól szeptemberig, Fischer Hygro synthetic (GDR) típusú műszerrel mértem, nyolc alkalommal. A páratartalom 50—70% között ingadozott.

Az első termőhely ökológiai, klimatikus viszonyai kedvezőbb feltételeket jelentenek a gazdag epiphyton vegetáció kialakulásához, mint a második esetben, azonban a kismákfai területen nem jut érvényre a nitrózus gázok szelekciós hatása. A vad gyümölcsösben Alectoria, Cetraria és Usnea fajokkal is találkozhatunk, több más érzékenyebb Parmelia és Physcia faj mellett. A zuzmóvegetáció faji összetétele mindkét termőhelyen jelzi a sajátságos ökológiai viszonyokat.

Anyag és módszer

Az ammóniumion kimutatását Nessler-reagenssel végeztem, színreakciók alapján. A zuzmók metszési felületét a reagenssel hoztam érintkezésbe, majd ammóniamentes szűrőpapírra vittem át. (KISS, 1980).

A zuzmókat a begyüjtés után azonnal vizsgáltam, hogy elkerüljem a kiszáradás okozta biokémiai változásokat, esetleg a telepek pusztulását.

A taxonokat a termőhelyek különböző pontjairól gyűjtöttem össze. Minden fajból ötnél több telepet vizsgáltam meg.

Eredmények

A vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy nem állapítható meg szignifikáns különbség a fiatal és az idősebb telepek NH_4^+ tartalmában. Érdekesség, hogy az eltérő termőhelyi viszonyok, úgy látszik, nem vagy csak igen minimális mértékben determinálják a taxonok NH_4^+ -koncentrációját. Ez a megállapítás a fiatal és az idősebb telepekre egyaránt vonatkozik. Ha viszont összehasonlítjuk a két termőhelyen élő nitrophyta taxonok számát és az egyes fajok mennyiségi viszonyait, akkor lényeges különbségeket fedezhetünk fel. A nitrózus gázok nagyobb mennyiségben való megjelenése valószínűleg már eleve kizárja az erre érzékenyebb fajok megtelepedését. A tézis fordítva is igaz, mivel erdőkben és egyéb természetes ökoszisztémákban nem találhatunk nitrophyta taxonokat. Megjelenésük akadálya ebben az esetben éppen az, hogy az atmoszféra nem tartalmaz 78%-nál magasabb koncentrációban nitrózus gázokat. Feltétlenül figyelmet érdemel azonban a Phaeophyscia orbicularis var. virella és Xanthoria parietina f. chlorina esetében a fajokénál alacsonyabb NH_4^+ tartalom. A végső következtetések levonásáig azonban még számtalan faj, varietas és forma vizsgálatára lesz szükség, spektrofotométer alkalmazásával.

Az eredményeket táblázatban foglaltam össze. A taxonok mellett olvasható számok a termőhelyekre utalnak.

A színreakciók alakulása a juvenilis és a szeneszcens telepek esetében:

Taxonok	Szinreakciók	
	Fiatal telepek	Idősebb telepek
Evernia prunastri (2)	+	++
Hypogymnia physodes (1,2)	++	++
Parmelia caperata (1,2)	+++	+++
Parmelia sulcata (1,2)	++	++
Phaeophyscia orbicularis (1,2)	++	++
Phaeophyscia orbicularis var. virella (1,2)	±	±+
Pseudevernia furfuracea (1,2)	++	++
Usnea comosa (2)	±+	±+
Xanthoria parietina (1,2)	+++	+++
Xanthoria parietina f. chlorina (1)	+	+

Összegezés, következtetések

Az a megállapítás, hogy a zuzmók NH_4^+-tartalmának alakulásában a környezeti tényezők és az életkor nem játszik jelentős szerepet, felhívja a figyelmet a telepben szintetizálódó N-tartalmú vegyületek jelentőségére. (Solymosi 1979, Smith 1975).

A témával kapcsolatban Millbank (1974) és Smith (1975) vizsgálatainak eredményeire támaszkodhatunk. Az említett szerzők azonban nem epiphyton taxonokat vizsgáltak, hanem Peltigera fajokat, amelyekben kékalgák (Nostoc sp.) találhatók. Millbank (1974) a Peltigera aphthosa nitrogén-anyagcseréjét tanulmányozva megállapította, hogy a nitrogén mennyiségének legnagyobb része ammónia formájában van jelen a telepben. Bizonyos, hogy ez a megfigyelés az epiphyton fajokra is érvényes.

Az eddig végzett kutatások eredményei azt mutatják, hogy a nitrogén-anyagcsere egyes fázisai, így a telepek NH_4^+-tartalmának alakulása is, csupán közvetett kapcsolatban van a természetes ökológiai faktorok hatásaival. A vizsgálatok szerint elsősorban a fényintenzitástól, az asszimiláció során keletkező glükóz mennyiségétől függ a telepek ammónia-tartalma. (Smith, 1975).

IRODALOM

Farkas, G.
1978 Növényi biokémia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 208—231.
Kiss, T.
1980 Néhány zuzmótaxon ammóniumion tartalmának vizsgálata Nessler-reagenssel. —in Press.
Millbank, J. W.
1974 Nitrogen metabolism in lichens. V. The forms of nitrogen released by the blue-green phycobiont in Peltigera spp. — New Phytol. 73: 1171—1181.
Smith, D. C.
1975 Symbiosis and the biology of Lichenised Fungi. — Symp. Soc. exp. Biol. 24. 373—405.
Solymosi, P.
1979 Fontosabb eredmények a lichenológiában. — A Biol. Akt. Prob. 16. 127—128.

A COMPERATIVE EXAMINATION OF AMMONIUM-ION CONTENT OF JUVENILE AND OLDER EPIPHYTON LICHENS

By

T. Kiss

In the present study the NH_4^+ content of 8 species, one varietas and one form were examined by Nessler-reagent. The purpose of this examination was to see whether there is a significant difference between the ammonium-ion content of the juvenile and older colonies.

The results of the examination show that no significant difference can be proved by the experimental method adopted here between the ammonium-ion content of the juvenile and older colonies. Nevertheless we must note, that NH_4^+ content of Phaeophscsia orbicuraris var. virella and Xantholia parietina f. chlorina colonies turned out to be much lower.